

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA
Centar za ekonomska istraživanja

**GLOBALIZACIJA
I KULTURA**

BEOGRAD, 2015

Uređivački odbor:

dr **Veselin Vukotić**

dr **Danilo Šuković**

dr **Mirjana Rašević**

dr **Slobodan Maksimović**

dr **Vladimir Goati**

Izdaje:

Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka

Za izdavača:

dr **Goran Bašić**

Izdavanje ove knjige finansijski su pomogli:

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja

Štampa:

Colorgrafx, Beograd

Tiraž:

300

ISBN:978-86-7093-157-2

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
Veselin Vukotić KAKO DO MITA O GLOBALIZACIJI?	9
Ljubomir Madžar EKONOMSKI EFEKTI MEĐUDEJSTAVA GLOBALIZACIJE I KULTURE	20
Danilo Šuković INTERAKCIJA GLOBALIZACIJE I KULTURE U MODERNOM SVETU	32
Ratko Božović IGRA I DOKOLICA U GLOBALNOM SVIJETU	38
Čedomir Čupić GLOBALIZACIJA I DEMOKRATSKA POLITIČKA KULTURA	44
Zagorka Golubović POSTOJE LI CIVILIZACIJSKI USLOVI ZA HUMANIZACIJU GLOBALIZACIJE	51
Slobodan Vukićević „DRUŠTVO ZNANJA“ KAO KULTUROLOŠKA KONSTANTA GLOBALIZACIJE	64
Miroslav Prokopijević GLOBALIZACIJA I KULTURA	71
Zoran Vidojević KULTURA IZMEĐU IMPERIJALIZMA I INTERNACIONALIZMA	78
Igor Lukšić POJEDINAC, KULTURA, GLOBALIZACIJA	87
Mirjana Rašević KULTURA AKTIVNOG STARENJA	95
Neven Cvetičanin GLOBALNI POREDAK I NJEGOVI NEPRIJATELJI	102
Milica Vukotić i Ivana Stešević DA LI NAS JE BOLONJA PRIBLIŽILA EVROPI?	110

Kosta Josifidis i Alpar Lošonc EKONOMSKE DIMENZIJE TRANSFORMISANE KULTURE: OD „KULTURNE POLITIČKE EKONOMIJE“ DO NEOLIBERALNO RAZUMEVANE KULTURE	117
Maja Drakić-Grgur i Marija Radunović KULTURA, PREDUZENIŠTVO I INTELEKTUALNA SVOJINA	125
Marko Sekulović SRBIJA, EVROPA, EVROPSKA UNIJA (KULTURNO-ISTORIJSKI KONTEKST)	134
Darko Marinković KULTURA KAPITALA I KULTURNI KAPITAL	143
Zoran Đikanović FINANSIJSKA PISMENOST	150
Predrag Petrović GLOBALIZACIJA I KULTURA: NEKI EKONOMSKI ASPEKTI.	154
Petar Ivanović i Dragana Radević RAST STANOVNIŠTVA, GLOBALIZACIJA I PROIZVODNJA HRANE.	161
Nada G. Novaković GLOBALIZACIJA, DRUŠTVENE NEJEDNAKOSTI I SOCIJALNI PROTESTI	167
Milorad Katnić DRŽAVA BLAGOSTANJA – EKONOMSKI, KULTURNI I POLITIČKI RAZLOZI NASTAJANJA	173
Gordana Radojević GLOBALIZACIJA I STATISTIKA	180
Rajko Bukvić ZAGAĐIVANJE ATMOSFERE I MEHANIZMI KJOTSKOG PROTOKOLA: DA LI JE TRŽIŠTE UNIVERZALNO REŠENJE?	189
Zorica Mršević GRAFITI KAO <i>LINGUA FRANCA</i> GLOBALNE KULTURE	198
Jadranka Kaluđerović, Vojin Golubović i Milika Mirković EKONOMSKI RAZVOJ I KULTURA	204
Marija Orlandić RESURSI, KULTURA I GLOBALIZACIJA	209
Lidija Madžar GLOBALIZACIJA – KULTUROLOŠKI ASPEKT, ULOGA MEDIJA I KONTRAVERZE	215

Sreten Jelić i Živko Surčulija	
GLOBALIZACIJA, OBRAZOVNI KAPITAL I INSTITUCIJE KULTURE	222
Ivan Jovetić	
EKONOMIJA ODBRANE: EFIKASNOST SPECIJALIZACIJE?	229
Marinko Lolić	
GLOBALIZACIJA I KULTURNI RAT	241
Dragana M. Đurić	
REVOLTIRANI ČOVEK ILI POKORAVANJE	249
Zoran Jevtović i Zoran Aracki	
SUDAR KULTURA I RELIGIJA NA GLOBALNOJ MEDIJSKOJ POZORNICI	258
Sandra Tinaj	
UTICAJ NACIONALNE KULTURE NA LJUDSKI KAPITAL	265
Jadranka Glomazić	
UTICAJ GLOBALIZACIJE NA CIJENU KOŠTANJA PROIZVODA I USLUGA	271
Milica Joković	
KULTURA I GRANICE – GLOBALIZACIJA I GETOIZACIJA	281
Milica Daković Tadić	
UTICAJ GLOBALIZACIJE U KONTEKSTU VEZE POSLOVNOG RAČUNOVODSTVA I NACIONALNOG RAČUNOVODSTVA	288
Uroš Šuvaković i Branislav Kragović	
GLOBALIZACIJA I KULTURNI IDENTITETI	297
Branko Bošković	
GLOBALIZACIJA I NEJEDNAKOST: BUDUĆNOST MLADIH U EVROPI	304
Dušan Mojić	
KULTURA I ORGANIZACIJA MULTINACIONALNIH KOMPANIJA	310
Zoran Stefanović	
KULTURA, EKONOMOMSKA KOORDINACIJA I GLOBALIZACIONI PROCES	316
Goran Ćeranić	
KULTURNA USLOVLJENOST PREDUZETNIŠTVA U CRNOJ GORI	323
Mirko Blagojević	
VITALNOST RELIGIJE U GLOBALNOJ SAVREMENOSTI: DESEKULARIZACIJA	329
Predrag Živković	
PREDGOVOR – ZA SPOZNAJU POSTMODERNOG IDENTITETA U PROCESU GLOBALIZACIJE	336

Slobodan Stojanović REKLAMA KAO IZRAZ KULTURE U PROCESU GLOBALIZACIJE U XXI VEKU	342
Bojan Todosijević, Ljubomir Hristić i Zoran Pavlović GLOBALIZACIJA I IDEOLOGIJA U EVROPSKOM JAVNOM MNENJU	346
Ivana Ostojić KREATIVNE INDUSTRIJE, KULTURA I EKONOMSKI RAZVOJ.	354
Vladimir Marinković OBRAZOVANJE I KULTURA U GLOBALNOM SELU	362
Anita Stjepčević MULTIKULTURALIZAM: OGLED O IDENTITETU	369
Jelena Zvezdanović Lobanova i Mikhail M. Lobanov KULTURNI ASPEKTI PUTANJE ZAVISNOSTI: UTICAJ KULTURNO-ISTORIJSKIH VEZA NA KRETANJE KAPITALA.	376
Nada Šakotić i Olivera Leković UTICAJ GLOBALIZACIJE NA EVALUACIJU OBRAZOVNIH INSTITUCIJA	383

PREDGOVOR

Četvrt veka Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka organizuje naučne skupove i tim povodom priprema zbornike radova¹. Ovogodišnji jubilarni 25. naučni skup i zbornik radova posvećeni su temi „Globalizacija i kultura“. Ovaj zbornik sadrži oko 50 radova, koji se bave pitanjima kako globalizacija utiče na kulturu i kulturne modele, odnosno kako kultura utiče na razvoj globalizacije. Kako ukidanje granica i sve veće mešanje stanovništva različitih kultura utiču na današnji i budući razvoj.

Kultura je značajna determinanta sposobnosti nacije da bude uspešna zato što kultura uobličava mišljenje pojedinaca o riziku, nagradi i šansama. Kulturne vrednosti su značajne u procesu ljudskog progressa zato što formiraju principe na kojima se ekonomske aktivnosti zasnivaju, a bez ekonomskih aktivnosti progres nije moguć. Globalna ekonomija dvadeset i prvog veka donosi mogućnosti bez premca u stvaranju prosperiteta u celom svetu, ali i potencijalne pretnje vekovnim kulturnim tradicijama u svim delovima sveta. Zato se postavlja ključno pitanje: treba li pojedinci u zemljama u razvoju da menjaju svoje kulturno nasleđe da bi bili uspešni, odnosno da bi značajnije učestvovali u globalnoj ekonomiji. Da li je moguće da jedan region sačuva svoju istoriju i integritet i da poštuje svoju lokalnu kulturu a da ipak bude globalno konkurentan.

Ova i mnoga druga pitanja predmet su razmatranja ovog Zbornika, za koji je radove pripremio rekordan broj autora. Veliku zahvalnost dugujemo svim autorima, posebno onima koji su svoje autorske priloge davali za sve, ili gotovo sve zbornike koje smo objavili poslednjih dvadeset pet godina.

Daniilo Šuković

---

¹ Centar tradicionalno od 1989. godine održava naučne skupove na jednu od aktuelnih tema i objavljuje zbornik radova. Do sada su održani sledeći skupovi:

1. Privredna reforma i ekonomska (re)definicija socijalizma (1989)
2. Socioekonomske prepreke reformi (1990)
3. Transformacija svojinskih odnosa – teorijski i empirijski aspekti (1991)
4. Institucionalna infrastruktura u tranziciji ka tržišnoj ekonomiji (1992)
5. Plasmani banaka i zaštita bankarskog kapitala u uslovima sankcija i hiperinflacije (1994)
6. Zastoji u jugoslovenskoj tranziciji (1995)
7. Svojina i slobode (1996)
8. Ekonomija i demokratija (1997)
9. Ekonomija i pravo (1998)
10. Sistem i korupcija (2000)
11. Globalizacija i tranzicija (2001)
12. Tranzicija i institucije (2002)
13. Politika i slobode (2003)
14. Kultura i razvoj (2004)
15. Pojedinaac i država (2005)
16. Biznis i država (2006)
17. Ekonomija i sociologija (2007)
18. Moral i ekonomija (2008)
19. Kriza i globalizacija (2009)
20. Kriza i razvoj (2010)
21. Balkan i EU (2011)
22. Stanovištvo i razvoj (2012)
23. Obrazovanje i razvoj (2013)
24. (Anti)Liberalizam i ekonomija (2014)

KAKO DO MITA O GLOBALIZACIJI?

Apstrakt:

Rad se fokusira na razmišljanje o interakciji kulture i globalizacije. Kultura se ne shvata kao folklor i okamenjena prošlost, već kao dinamična sveukupnost životnih pogleda i kao duhovna proizvodnja smisla života. Mit se shvata kao ujedinjujuća pokrenuta spoznaja, a globalizacija kao »uzavrela cjelina«. Do krajnjeg upozorenja da trebamo promijeniti prilaz procesima i shvatanju globalizacije se dolazi kroz procesni mozaik razmišljanja koji se kreće kroz djelove rada od: Ideje, preko Hipoteze, Titanika, Zarobljenog uma, Mita, Praskozorja, do Kulture i Percepcije. Rad ima za cilj podsticanje neslaganja sa idejama u radu.

Gljučne riječi: mit, duh, globalizacija, kultura,

Abstract:

This paper focuses on interaction between the culture and globalization. Culture is not understood as a matter of folklore and forgotten past, but it is understood as the dynamic totality of life perspectives, as well as the spiritual production of the meaning of life. The Myth is understood as initiated uniting insight and globalization is understood as a "burning unity". In order to reach the final warning point of the paper - the need to change the approach to globalization processes and understanding globalization - we go through reflective mosaic of process thinking whose elements are: The Idea of the Paper, The Hypothesis, Titanic, Trapped mind, Myth, The Dawn, Culture and Perception. The goal of the paper is to encourage disagreement with its main ideas.

Key words: myth, spirit, globalization, culture

1. IDEJA

Da li globalizaciju treba vezivati za današnju civilizaciju ili globalizaciju shvatiti kao vjesnik nastanka nove civilizacije? Da li smo svjesni da govoreći o globalizaciji, zapravo govorimo o jednoj novoj civilizaciji, o novoj organizaciji zajedničkog života, kao i o novoj ulozi pojedinca u toj zajednici?

Prisustvujemo kraju jednog vremenskog ciklusa, kraju jednog civilizacijskog konteksta. Ulazimo u vrijeme koje ne razumijemo. Ulazimo u vrijeme za koje nemamo moć da ga predvidimo. Nemogućnost razumijevanja tog budućeg vremena, kao i nemogućnost predviđanja, čini homosa-piensa i sve njegove sadašnje institucije nespremnim i nekvalitkovanim da se odgovori na sva ova pitanja. Koliko je bilo kritika Hantingtonove teze o sudaru kultura na planeti, a danas preko TV gledamo kako se »sophisticirano« skidaju glave pripadnika drugih kultura i religija. Civilizacija koju smo znali prije dvadeset godina i danas nije ista.

Skoro od paleolita čovječanstvo se nije našlo u takvoj zoni neznanja o sebi i svijetu oko sebe kao danas². Istina, živimo u svijetu inercije, fundamentalne vjere u nauku i tehnološki razvoj kao staze objašnjenje onoga šta se događa i šta će se dogoditi. Tako »tehnološki proroci« govore nama običnim smrtnicima o tome da će kroz 20 godina mozak robota biti jači od mozga čovjeka. Ide se čak i dotle da nije daleko vrijeme kada će ljudi imati seks sa robotom. Možda su to ljudi te nove civilizacije, a meni kao izdanku ove, istina umiruće civilizacije, ne ostaje ništa sem da kažem da u to ne vjerujem. Ipak, ukoliko bi se »vratili« u paleolit i napravili analogiju i tada je pronalazak kamene sjekire radikalno promijenio način života i oraganizacije ljudske vrste. Da li ulogu te nove kamene sjekire danas preuzima robot, odnosno informatika?

Iako sam dugo bio pristalica »evolutivne istorije« danas nešto drugačije razmišljam. Istorijske

---

1 * Univerzitet Donja Gorica (UDG), Podgorica; Institut za strateške studije i projekcije, Podgorica;
2 dr Vladimir Kostić, Predsjednik SANU, "NIN", br. 3356, april 2015. godine

analogije postoje! Katkada su odigrale veliku ulogu u ljudskoj istoriji. Ali, istorijskim analogijama ne možemo rješavati nove probleme. Potreban nam je nov pogled. Pogled iz konteksta istorije budućnosti. Na kojoj platformi treba da počiva taj pogled?

Ideja ovog rada nije odgovor na ovo pitanje već pokušaj objašnjenja zbog čega je ono postavljeno. Metaforično, ideja rada je u pokušaju objašnjenja na pitanja sa kojeg sadašnjeg vrha treba gledati u odlazeću budućnost.

2. HIPOTEZA

Sadašnja civilizacija je razmrmljena. Razmrmljena kao izlomljeno staklo, kao hljeb koji »savremeni izdanci ove civilizacije« bacaju golubovima u turističkim mekama, razmrmljena kao iscijepani papir. Da li se razmrmljena civilizacija može reciklirati? Hipoteza ideje je da se principi reciklaže otpada, danas tako »popularne« djelatnosti ne mogu primijeniti na razmrmljenu civilizaciju i njeno ponovno »sastavljanje«. Ideja je više okrenuta intuitivnoj analizi sadašnjosti nego aksiomatskoj analizi.

3. TITANIK

Ovo nije doba Talesa koji je »okrenuo« ljudsku misao ka filozofiji. Ovo nije doba Isaka Njutna, oca nauke. Ovo doba nema npr. Žila Verna, koji je »vidio« sto godina unaprijed. Više je doba naduvanih aparatčika i intelektualne birokratije, sposobne da se snalazi u poznatom prostoru. Vizija tog poznatog prenosi se uz izvjesna ograničenja i na budućnost. I htjeli ili ne, koliko god da je trajektorija budućnosti krivudava, ona je unutar vrhova uma ove civilizacije manje-više ista – nastavak prošlosti. To što ta trajektorija prolazi kroz različite predjele – prije svega tehnološke kontekste, to ne znači da se suština bazičnog razmišljanja promijenila. Do nekih većih drmanja tog razmišljanja dolazi nakon nekih neočekivanih događaja, nekih Talebovih crnih labudova. Što se desilo sa shvatanjem svijeta nakon pada Berlinskog zida, nakon rušenja kula u Njujorku, nakon »pada« Kineskog zida? Da li zaista civilizacija, koju sve više oblikuju rušenja i padovi, može biti kreativna ljudska zajednica? Naravno, ovdje se ne misli na Šumpeterovu »kreativnu destrukciju«...

Sigurnost u sebe, u svoju nepobjedivost, po mom mišljenju, ova civilizacija je emotivno izrazila najviše gradnjom početkom 20. vijeka, do tada najvećeg preookeanskog boda... Da li je taj brod slučajno dobio ime »Titanik«? Pretpostavimo da nije! Ime je simbol duha i vjere tada najmoćnijih ljudi svijeta... Što otkriva ime »Titanik«, koje znači gorostas, div, nešto nadstvarno, nepobjedivo... To je, ako ga posmatramo u kontekstu vremena velikih tehnoloških otkrića i vremena kada je Predsjednik američke Komisije za patente izjavio da je sve izmišljeno i da više ne može biti novih pronalazaka, bio vrhunac dostignuća. Taj brod je bio izraz moći i pobjede nad skrivenim čudima okeana, odnosno prirode... Nekako mi današnje stanje civilizacije liči na atmosferu koja je vladala na brodu (koji sam stekao dna bazi pročitanih knjiga i gledanih filmova), atmosferu uljuljanosti, zadaha alkohola, razvratnosti, na brodu sa nevizionarskim kapetanom i poslugom koja se počela opijati izbjegnutim susretom sa ledenim brijegom, ne shvatajući da je to bio samo vrh ledenog brijega.... Zar današnji svijet nije sličan?

Zar danas ne govorimo o ekonomskoj krizi, i načinu kako da je izbjegnemo? A zar ekonomska kriza nije samo vrh ledenog brijega? Sastanci G-8 i G-22 mi liče na sastanke posade Titanika koja još ne shvata ozbiljnost prodora vode u trup broda. Posadu koja misli da će običnim pumpama za izbacivanje vode nadvladati snagu okeana... Tako je počelo razmjешtanje stolica na broju koji tone!... Da li i danas razmjешtamo stolice na brodu civilizacije koja tone? Zar se i sa Titanika nijesu spasili samo oni koji su skočili u vodu; koi su skočili u neizvjesnot? Taj skok u nepoznato je jedino dao novu nadu da se preživi. Svi koji su se opredijelili da novonastalu situaciju rješavaju na uobičajen način, nestali su!

Skok sa Titanika svhatam kao veliki mit o nadi spasa!

Da li je skok iz jedne danas granicama razmrmljene planete u svijet planete bez granica / mit o spasu ljudske vrste?

4. ZAROBLJENI UM

Da li smo danas u stanju sužene svijesti odnosno zarobljenog uma Česlava Miloša? Čini mi se da jesmo. A čime smo zarobljeni? Brutalnom komercijalizacijom svijesti i savjesti! Postali smo nesvesna civilizacija, kako kaže Džon Sol. Ali, da li to vidimo? Osjećamo? Da li imamo istinsku spoznaju o sebi? „Ko je više prezira vrijedan od onog koji prezire spoznaju o sebi?«, zapitao se Džon od Salizburija još 1159. godine. Zaista, Džon od Salizburija je bio prvi koji je u središte „životna vrijednog življenja« stavio samospoznaju. Ono što bi danas nazvali sviješču! Društvo Zapada je birokratizovano... Birokratija je vladavina bezličnost... Bezemocionalnosti!

Vladavina procedura u ime onih koji donose procedure. Birokratizovani duh „to je duh 20-og vijeka«! Zar taj duh nije porodilo Staljina i Hitlera kao i njihove veoma moćne izaslanike? Duh posade na brodu „Titanika«. Birokratija nije opasna zbog ekonomskog troška (kako se ističe u reformskim društvima današnjice) već, kako ističe Mizes, birokratski duh je duh koji kvari duh naroda! Birokratsko društvo je nesavršeno društvo, religijsko društvo. Danas živimo u takvom društvu.

Nije samo birokratizacija društva isključivo vezana za državu. Birokratizovane su i velike korporacije. Sve manje se govori o preduzetničko-inovativnom mentalitetu, a sve više o birokratizovanom mentalitetu. Menadžer koji upravlja (donošenje odluka) poistovjećuje se djelovanjem (sprovođenjem odluka)... Birokratizovano društvo sve manje razumije što znači znanje, odnosno što znači znati. „Znati – odnosno posjedovati znanje, znači – intuitivno razumjeti odnos između onoga što znate i onoga što činite.«³ Problem je i velika zabluda današnjih statističara, da rad birokrata, a i ministara svrstava u proizvodni rad - tzv. širi koncept materijalne proizvodnje. Adam Smit je pisao: »Postoji jedna vrsta rada koja se dodaje na vrijednost predmeta kom se dodjeljuje; postoji i druga koji nema takav učinak.«⁴ Prvi je „produktivni«, a drugi „neproduktivni« rad! I upravo ovdje vidim problem, odnosno kancer današnje civilizacije... I sam Smit kaže da je rad slugu veoma koristan, ali se ne prepoznaje u bilo kom trajnom predmetu ili u robi, „a ono što ostaje poslije tog rada je prošlost, a zato se mora ponovo obezbijediti ista količina rada.«

Ovakav stav vuče ka klasičnom liberalizmu, kom uistinu pripadam. Ali i vuče ka kritici da su liberali neosjetljivi na nejednakost i na nezaposlenost. Kao da se (ne)namjerno zaboravlja što je pisao Smit: „Ne postoji pak država u kojoj se ukupna proizvodnja koristila da bi se izdržavali vrijedni. Besposleni svuda koriste dio toga.«⁵ On kaže da oni koji se ne bave korisnim radom žive na račun vrijednih i marljivih. Ali ovdje Smit ne govori o socijalnim slučajevima, nemoćnim kao i nezaposlenim. Za njega nema spora da ove kategorije učestvuju u podjeli ukupno proizvedenog dohotka. Smit govori o drugom. On govori o upravljačkoj klasi svog vremena - aristokratiji, stručnjacima, zemljoposjednicima, posjednicima (koji žive od rente), bankarima... Kako kaže Sol, Smit govori o našoj današnjoj tehnokratskoj i menadžerskoj eliti... Ako se za trenutak vratimo, na analizu sadašnje ekonomske krize, zar bonusi menadžerske elite nijesu navedeni kao jedan od uzročnika? Ali, ovaj razlog se navodi kao ekcesan, kao nemoral pojedinca, a ne kao oslanjajući princip ovog sistema.

Kako menadžeri i birokratija zarobljenog uma mogu vući naprijed?

Kako menadžeri i birokratija sužene svijesti (bez osjećaja za širi kontekst) mogu da idu u susret budućnosti?

Zarobljeni um neminovno nudi umom zarobljena rješenja.

Jedno od takvih je i koncept: održivi razvoj.

U malo slobodnijem prevodu to glasi kako da se održi na vlasti, moći sadašnja elita. I možda nova - ekološka elita.

Koncept bez misli... Koncept bez misli iz života i prirode. Koncept koji se gura birokratskim frazama i vješto lansiranim »riječima«. Samo treba sa malo više pažnje slušati predstavnike međunarodnih organizacija, od UN, UNDP, UNESCO, raznih ekonomskih društava, kako sa velikim autoritetom, ali i velikim prihodima, govore, odnosno šire obrazovanje o ekonomiji i održivom razvoju... Održivi razvoj za koga? Održivi razvoj - šta je to? Šta su ciljevi održivog razvoja?

³ Sol, Džon Ralstol (2010) Nesvesna civilizacija, Karpos, Beograd, str. 11

⁴ Smit, Adam (1994) Istraživanje uzroka i prirode bogatstva naroda, Global book, Novi Sad, str 17.

⁵ Ibid, str. 21.

Parafraziraću knjigu Džefrija Saksa »Doba održivog razvoja«: »Konkretni ciljevi održivog razvoja su iskorištenje krajnjeg siromaštva; ostvarivanje privrednog razvoja u okviru planiranih granica; obezbjeđivanje efikasnost obrazovanja za djecu i omladinu, kako bi ih obrazovanje pripremalo za život; ostvarenje rodne, ravnopravnosti i društvene uključenosti, kao i poštovanje ljudskih prava svih stanovnika planete; zdravlje i blagostanje ljudi bez obzira na starosno doba; unapređenje poljoprivrednog sistema i povećanje produktivnosti ruralnih područja; ostvarivanje inkluzivnih, produktivnih i otpornih gradova; ograničavanje antropogenih klimatskih promjena i obezbjeđivanje održive energije; obezbjeđivanje usluga ekosistema i biodiverziteta kao i dobrog upravljanja vodom i drugim resursima; transformisanje upravljanja kako bi se obezbijedio održivi razvoj.«⁶

Iz ovakvog spiska upravo se vidi nivo misaonosti autora. Da se zaključiti i koliko je »familiaran« sa djelovanjem koje vodi postizanju ovih ciljeva.

Sve me to podjeca na objašnjenje lokalnog popa u crmničkom selu koji je Vladići koji ga je posjetio objašnjavao zašto crkvena zvona nijesu zvonila, što je obavezno pri posjeti Vladike. Naveo je desetina veoma razumnih i pojavno uvjerljivih razloga da bi na kraju rekao: »Vaša Svetosti, mi nemamo zvono!«...

Za razliku od Džefrija Saksa, ovaj pop je bio mnogo iskreniji. Za razliku od Saksa koji nije kazao da je njegova održivost upravo pisanje za birokratiju koja borbu za svoju održivost brzo pretvara u (finansijski) bestseler.

Uz to, pop je ipak pomenuo taj ključni put za traženje rješenja, za razliku od Saksa koji se time ne bavi.

Da li današnje tekstovi o održivom razvoju, kao i ovaj Saksov, možemo nazvati utopijom?

Svakako ne! I Tomas Man, i Furije, i Prudon i Sen-Simon i drugi su bili iskreni borci za jednakost i pravdu, iskreni borci za jedan konstruktivni prilaz prakseologiji društva. Na tim utopijama izrasli su pokreti, prije svega komunizam i fašizam, koje je homosapiens porazio. Istina, uz velike žrtve i istorijske zastoje.

Koncept održivog razvoja se zasniva više na postojećoj ideologiji, a manje na činjenicama i djelovanju, na poznavanju i poštovanju stvarnosti i nevidljivih procesa budućnosti. Koncept održivog razvoja je više oslonjen na ideologiju menadžerskog upravljanja, a ne na misao! Ljude učimo da upravljaju, a ne da misle, piše Džon Sol. Da li je Konstantin veliki bio car (vizionar) ili upravitelj (tehnička vladavina) pitaju se mnogi istročari. Ova pitanja mi se danas čine veoma uputnim kod rješavanja bilo kojeg problema. Ideologija nam je zarobila um, odnosno oduzela pogled na širi kontekst u kome smo. Da li mi zaista imamo strah od stvarnosti? Strah od činjenica, dokaza? Odakle taj strah? »Mi patimo od zavisne slabosti prema velikim iluzijama, slabosti prema ideologiji. U našoj civilizaciji moć se uvijek vezuje za potragu za sveobuhvatnim istinama i utopijama... Nepokolebljivo uvjerenje da se nalazimo na putu koji vodi do istine, a samim tim i do rješenja naših problema, sprječava nas da ovu opsesiju prepoznamo kao ideologiju.«⁷ Opsesija ideologije nas sprječava da prepoznamo stvarnost i čini nas nesposobnim da radimo u skladu sa onim što je oko nas, što je stvarnosti oko nas, što su realne činjenice.

Pored ideoloških strasti nas okiva i moda. I moda je vid ideologije, ali možda onaj početni. To je početak sljepila. Tako je danas u modi npr. finansiranje javnog duga, privatizacija, ranije nacionalizacija... Najvažniji modni hit birokratije sa svjetskog birokratskog vrha je moda isticanja značaja i mjerenje sreće. Ujedinjene nacije izdaju neke statističke godišnjake sreće u svijetu. Po tom konceptu afrički narodi su veoma srećni, jer imaju nezagađenu okolinu i čistu izvorsku vodu i svjež vazduh. To što nemaju šta da jedu, to samo statistički umanjuje njihovu sreću. To što se međusobno ubijaju i što žive u nesigurnosti od otmica i nasilja, što haraju masovne epidemije, to su takođe samo manji statistički korektivi njihove sreće uslovljene čistom vodom i vazduhom. Zaista, niko ne prezire ljude kao oni koji njima manipulišu! Da li se neko, makar zdravorazumski ne zapita kako se mogu agregirati individualni osjećaji sreće? Kako se mogu agregirati naše različite face? Kako bi izgledala ta »agregirana« faca? Koliko bi ona imala veze sa stvarnošću? Isto

6 Prof. dr Božo Stojanović, prikaz knjige "Doba održivog razvoja", Džefri Saks, NIN br. 3356

7 Ibid, str. 25

tako, zašto uopšte u civilizaciji koja je na umoru mjeriti sreću? Zar nije jedinica - 1 stepen sreće? Odnosno, da li bi rang zemalja svijeta po stepenu nesreće bio samo obrnuti rang zemalja svijeta po stepenu sreće, koji se sada objavljuje? Ako kažemo da je čistoća pola zdravlja, da li to automatski znači da je nečistoća ona druga polovina? Zaista, kada ideologizirane umove »provučete« kroz elementarni životni razum, dobijate samo brigu zbog toga ko kreira javno mnjenje i obrazuje mlade... Strah od stvarnosti... Zavisnost od tog straha... Zarobljeni um... Da li borba sa ova tri nemana naše civilizacije znači početak nove istorije? Da li nas traženje tog puta i načina borbe povraća Aleksandru Mankoniju i romanu »Vjerenici« iz 19. vijeka⁸ koji je rekao »Istorija se može tako definisati kao čuveni rat protiv vremena«. Kako danas da uđemo u taj rat protiv vremena?

5. MIT

Da li nam je potreban novi mit umjesto sadašnjeg biblijskog, da je čovjek gospodar svega? Da je čovjek gospodar prirode... Da je čovjek svemoguć...

Zašto su nam uopšte potrebni mitovi, pogotovu danas kada smo u dobu visoke tehnologije i uzbuđujuće nauke? Zar mitovi nijesu nešto što je karakterisalo početke, neznane faze u razvoju čovjeka, ljudske vrste? Ali, da li se pitamo, da li živimo u dobu mita da nam mitovi nijesu potrebni, da se sa druge strane ne uočava da živimo u mitu o našoj nadmoći nad prirodom i odvojenosti od prirode? Moje je mišljenje da ne možemo govoriti o globalizaciji, razumjeti globalizaciju, ukoliko se ne odrekemo mita o nadmoćnosti današnjeg čovjeka, potrošača i birača nad duhom prirode i duhom čovjeka i ne izgradimo neki novi mit koji bi usmjeravao, vukao naše mišljenje ka novoj zajednici ljudskog roda.

Zaista, zašto nam je u ovom dobu razvoja čovjeka potreban mit? Najvjerojatnije da se počnemo oslobadati našeg mita da sve znamo, da sve možemo. Da se možda više vraćamo SOKratu i da svijet posmatramo sa tačke našeg neznanja koja proističe iz znanja. Za početak!... Ili da se prisjetimo Getea koji u svom Faustu šalje poruku, u modernijoj verziji datu u filmu »Rat zvijezda⁹: »Tehnologija nas neće spasti!« Da li ovo znači da nas kompjuteri, razne mašine neće spasti, odnosno da nas znanje - razum neće spasti. Sve više se moramo oslanjati na intuiciju, na svoje istinsko biće. Intuicija izvire iz srca i duše! Iz našeg istinskog bića! Nešto slično mitu prve ljubavi.

Mit ispunjava našu unutrašnjost, i um i srce; i razum i dušu! On je veza sa svijetom oko nas! Unutrašnja, duhovna, mistična veza! Mit, kako ističe, Džozef Kembel »osvjetljava mapu poznavanja puta odnosno mitologija je »pjesma univerzuma«, kako je Kembel shvata. Da li je to pjesma kojom treba da hranimo našu maštu ili vjerujemo da su to holivudski filmovi, televizijske serije i tabloidni mediji?

Mitologija jeste pjesma! To je mitologija stvaralačke mašte. To je pokrenuta energija našeg tijela!

Svaka mitologija je ponikla u određenom društvu i na omeđenom prostoru.¹⁰

Vremenom su se mitologije i sukobljavale i sjedinjavale. Tako vremenom nastaje segmentacija mitologije. Jedina mitologija koja bi danas imala smisla je planetarna. Da li u ovoj Kembelovoj tvrdnji vidimo duhovno izvorište globalizacije?

Iza ovakve tvrdnje stoji mišljenje da čitavu planetu Zemlju treba posmatrati kao jedan organizam - sve je suštinski i procesno povezano, zavisno i međuzavisno. Ovo dalje znači da je jedan mit u budućnosti, koja je počela, može biti mit o Zemlji. To znači da treba napuštati mitove o gradovima, državama, o ovom ili onim narodima, nego o Zemlji i svima nama koji na njoj živimo. Zaista, meni ova pristup Džozefa Kembela iskustveno izgleda prihvatljiv i jeste ideja vodilja ovog rada - razmišljanja.

⁸ Mankoni, Aleksandar (1966) "Verenici", Prosveta, Beograd

⁹ Gete, J.V. (2001) Faust, CID, Podgorica

¹⁰ U Istorijskom atlasu svjetske mitologije Kembel predlaže etapni model kulturnog razvoja. Najstarije razdoblje označeno je lovcem - šimpanzom sakupljačem. Ono predstavlja početak simboličkog mišljenja. Zatim nastaju obredi rođenja, smrti, i ponovnog rođenja (vaskrsnuće). Treći stadijum obuhvata visokorazvijene civilizacije bogova, heroja i svešteničkog poretka. Konačno četvrti stadijum vodi u savremeno doba. On se odlikuje sposobnošću pojedinca da prosvjetljenje shvati lično, kao stanje duha (Kembel, str. 11). Ja ovo shvatam sa vještinom mijenjanja izvorišta mita. Ali promjena izvorišta ne znači da mit nestaje ili postaje manje važan.

Ovaj mit se mora baviti upravo onim problemima sa kojima se kroz istoriju bavi svaki mit. Procesom sazrijevanja pojedinca od prvobitne zavisnosti, preko odraslog i zrelog doba, do smrti; povezivanje pojedinca sa svojim društvom i dovođenje tog društva u vezu sa svijetom prirode i kosmosa »To je ono o čemu su govorili svi mitovi i o čemu će morati govoriti i ovaj planetarni mit. Društvo o kojem on treba da govori jeste zajednica naše planete. Sve dok se to ne dogodi, mi nemamo nikoga«¹¹

Ovakav pristup znači da taj novi mit, novo oko razuma, treba da bude iznad i izvan moje nacije, moje religijske zajednice, moje jezičke zajednice. Da bude u cilju svih i planete Zemlje.

Zaista, da li je ovo neka mitološka utopija, besmislica, kako će je shvatiti mnogi oni koji preziru mitove, a istovremeno mitovi upravljaju njima. To su nesvesni pojedinci koji hrane današnju nesvesnu civilizaciju. Umiruću civilizaciju! Zemlja je danas ograđena zidovima! Granicam! Državama! Regijama! Jezicima!

Da li u tako »balkaniziranoj« planeti možemo govoriti o globalizaciji na način da je globalizacija samo izmiještanje lokalnih zidova i međa u širi kontekst? Zar pri takvom shvatanju globalizacije međe i zidovi i dalje ne postoje? Zar EU nije tipičan primjer mehaničke globalizacije? Načinom razmišljanja i rada, duhom koji je stvorio te zidove ne možemo ih i rušiti. Potreban nam je nova mitologija - novi mit koji bi nas umjesto današnjeg mehaničkog duha ispunjavao duhom svjetske zajednice, duhom slobode, umjesto duha svjetske regulacije. Zar postojanje mogućnosti takvog mita ne pruža slika Zemlje sa Mjeseca? Da li se na toj planeti Zemlji vide granice, zidovi, međe? Ne vide se sa Mjeseca! Novi mit bi trebao upravo da nastane na razvijanju sposobnosti homo-sapiensa da u sebi, u svojoj svijesti vidi svijet oko sebe, ovu planetu, kao što ju je Armstrong vidio sa Mjeseca?

Zar ovo nijesu besmislice? Ili možda već postoje korijeni nastanka tog novog mita?

6. PRASKOZORJE

Da li današnja stvarnost i na pojavnom (vidljivom) nivou daje neke signale te nove mitološke budućnosti? Te pojavnosti ću nazvati praskozorje - doba dana kada se dan počinje odvajati od noći i kada taj prelaz prati najniža dnevna temperatura - najveća hladnoća. Zar i problemi koje ima ova civilizacija nijesu na nivou »najhladnijih« tj. najtežih? U sljedećem poglavlju ću istaći te nevidljive sile u dubini stvarnosti koje izazivaju ove vidljive pojave. Taj dio nazivam kultura. Sve ovo vodi novom razvoju čovjeka, pojedinca. Oslobođena snaga ove civilizacije pojedinac umjesto objekta društva i države postaje subjekat. Subjekt koji stvara, subjekat koji je sve manje preduzetan, a sve više kreativan. Taj subjekat dobija potpuno drugačija »vrata percepcije«¹² (Hakslu) i izvan tih vrata vidi to beskrajno, mitološko!

Da li je ova civilizacija (prije svega Zapadna), ova »nesvesna civilizacija« (Sol) nesvesno ušla u ovaj preobražaj, slično larvi koja se pretvara u svilenu bubu. Da li su ključni temelji ove civilizacije i institucije nastale na tim temeljima vidno uzdrmane? Ovo pitanje razmatrano je u kontekstu (a) svijesti o globalizaciji; (b) uzdrmanosti nacionalne države; (c) odnosa lokalnog i globalnog. Naravno, moglo bi se govoriti i o nizu drugih važnih karakteristika ove civilizacije na zalasku, kao što su nasilje, ljudska prava, prava žena, prava manjina, prava LGBT... Sve su to virovi u kojima nestaje, ova civilizacija¹³, bolje reći »crne rupe civilizacije«...

Svijet je uvijek bio povezan. Ljudi su se uvijek selili, razmjenjivali dobra i usluge, komunicirali... Svi ovi procesi su objašnjavani ekonomijom, tj. ekonomskim pristupom. Ako je svijet uvijek bio povezan, da li je onda ono što danas zovemo globalizacija nova pojava? Proces intenzivne povezanosti svijeta otpočeo je krajem 19. i početkom 20. vijeka - 1870-1914. Shodno tome, internacionalizacija je postojala i prije globalizacije. Da li su pojmovi internacionalizacije i globaliza-

---

11 Kembel, Džozef (2004) Moć mita, AS SOVER, Beograd, str. 58

12 Vidjeti više u Hakslu (2014) U prilog duhu, Naklada Jepsenski i Turk, Zagreb

13 O tome vidi neobičan prilaz istoriji čovječanstva u knjizi: Yuval Noah Harary "Sapiens - kratka povijest čovječanstva, Fokus, Zagreb, 2015

cije istovjetni? Prihvaćićemo mišljenje da se ne radi o istoj pojavi.¹⁴ Internacionalna ekonomija ili međunarodna ekonomija je obrazac ekonomije koji podrazumijeva da su nacionalne države odnosno nacionalne ekonomije ostale autonomni entiteti. Međuzavisnosti postoje, ali ostaje prisutna i podjela na nadležnosti nacionalnih država, a sa druge strane postoji međunarodni okvir u koji su se one uključile. Istina, nacionalne ekonomije su snažno povezane a tržišni odnosi poprimaju karakter međunarodne podjele rada. Globalizovana ekonomija¹⁵ polazi od pretpostavke »rušenja« nacionalnih ekonomija. Nacionalne ekonomije se moraju podrediti cjelini, postaju dio globalnog sistema za razliku od prethodnog obrasca gdje su ostale dominantne.

Da li smo već u sistemu globalizovane ekonomije? Odgovor nije važan. Važno je pitanje: »Koji uzroci, koja stvarnost, koji društveni procesi su usloveli ovo pitanje?« Postojanje ovog pitanja je signal promjene svijesti sadašnjeg čovječanstva. Zapravo raste svijest o toj globalnoj međuzavisnosti, svijest slična osvajanju vode koja »bez borbe« - potapanjem, kroz prilagođavanje obliku predmeta, tiho ga potapa!

Plima svijesti o međuzavisnosti i procesima uzajamnosti je, po mom mišljenju, priprema za rađanje novog mita.

U suštini globalne ekonomije je nestanak, odnosno radikalno smanjenje moći nacionalne države. Nacionalna država, od kada ju je prvi put u 17. vijeku pravno uobličio francuski pravnik Bodin, je ključna institucija industrijske civilizacije. Nacionalna država je nosilac moći, odnosno suvereniteta jedne nacije. Ona je subjekt međunarodnog prava i međunarodne ekonomije. Nacionalna država još uvijek je u svijestu građana Bog koji misli za svoje građane. Takva Božja država nazvana je država blagostanja. I veoma je indikativno da je upravo u uzletu koncepta države blagostanja (izvoznog proizvoda Zapadne Evrope) u svijetu sve više raslo neblagostanje (siromaštvo i nejednakost). Da li će razobrućavanje društva biti snažnije od vjere u neophodnost države, što je u osnovi današnjih rasprava o državi, sve je manje bitno... Proces globalizacije razgrađuje nacionalnu državu snagom neophodnosti. Snagom oslobađanja od prepreka globalnoj ekonomiji. Ako je nacionalna država bila proizvod »industrijske civilizacije« da li ona može opstati u »informacionoj civilizaciji«?

»Do danas sve su vlade bile ukorijenjene u geografiji. To su institucije koje kontrolišu zemlju i njome upravljaju... Hoće li, dok se sve veći dio poslova i društvenog života čovjekovog seli u nematerijalni svijet cyberspace-a političke institucije koje proizilaze iz geografskih odnosa postati sve manje važne i sve nepotrebne?«¹⁶

Rifkin kaže da dok je ljudsko djelovanje bilo utemeljeno na geografiji, tj. granicama, da su vlade imale smisla. No sada, kada ekonomski i društveni život, sve više postaje besprostoran, jesu li vlade još potrebne, pita se Rifkin.¹⁷

J. Guehenno u knjizi »The End of Nation State« ističe da »u dobu mreža odnos građana sa političkim tijelima u sukobu je sa beskonačnim mogućnostima veza koje se mogu ostvariti mimo njih. Tako politika, udaljavajući se od svoje funkcije organizacijskog principa života u društvu, postaje sekundarna aktivnost, ali ne i vještačka konstrukcija koja je slabo prilagođena rješavanju praktičnih problema savremenog čovjeka.«¹⁸

Kao što se da zaključiti svijest o »vječnosti« nacionalne države je, iako još uvijek jaka, ozbiljno uzdrmana.

Glavno svojstvo globalizacije je umrežavanje lokalnog, kaže Gidens. Ono što se zbiva na lokalnoj ravni nalazi se pod uticajem udaljenih činilaca. Da bi se razumjelo lokalno, potrebno ga je posmatrati u mnogo širem kontekstu. Treba promijeniti perspektivu. Treba uzeti u obzir globalne sile. Ali, lokalno se ne smije posmatrati kao puki odraz globalnog. I lokalno ima svoj odraz prema spoljašnjim silama, prilagođava im se ali često ih prilagođava sebi, osobenostima lokalnog. Pojam

14 Hirst, P. Q. and Thompson, G. F. (1999) *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance*, 2nd edn (1st edn 1996). Cambridge: Polity Press.

15 Antiglobalizacija danas je otpor globalizaciji, kao što je socijalizam bio otpor stvaranju industrijskog društva.

16 Rifkin, Jeffrey (2005) *Doba pristupa*, Bulaja naklada, Zagreb, str. 285.

17 Svima koji imaju strah od života u društvu bez države preporučujem radove Pjera Klastera, jednog od naprznatijih svjetskih etnologa, poznatog terenskog istraživača, istraživanje koji je oko 10 godina živio sa različitim indijanskim plemenima. Očigledno je da će anarhističke struje o državi sve više biti tražene.

18 Guehenno, Jean-Maria (1995) *The End of Nation State*, Minesota Press, 1995, str. 19.

globalizovano upravo treba da ukaže na tu interakciju globalnog i lokalnog. Lokalno bar u ekonomskom smislu, dobija veću šansu u globalnom nego u zatvorenom sistemu, sistemu nacionalne države. Ovo iz razloga što se šire mogućnosti i umnožavaju prilike. Strah od homogenizacije je prisutan. Ipak, lokalno je proizvod istorijskih okolnosti, što znači da ima svoje specifičnosti, svoju tradiciju. Upravo kroz tu povratnu vezu, odnosno uticaj lokalnog na globalno, homogenizacija svijeta će biti manja. Kada se kaže lokalno, ne smije se misliti na određeni prostorni lokalitet. Upravo u toj interakciji globalnog i lokalnog nastaje neki hibrid, mješavina, odnosno prostor miješanja globalnog i lokalnog. Danas sve više živimo u tom hibridnom prostoru. Znači, svijest o globalizaciji raste, nacionalna država se rastače, a živimo u hibridnom, transprostoru - zar to nijesu otkrivajući procesi koji su u sruću budućnosti?

7. KULTURA

Da li se prethodno navedene promjene mogu objasniti samo sa tehnološko-ekonomskog stanovništva? Odnosno, da li osjećamo zbog čega podrhtava današnja institucionalna struktura Zapadne civilizacije? Koliko god nama ekonomistima, već par vjekova odgajanim u svijetu mišljenja da je ekonomija odnosno tehnologija u osnovi svih promjena u društvu, upravo navedene promjene govore da se ekonomistički prilaz mora makar ublažavati, da ne kažem napustiti kao dominantan. U krajnjem, diskusije koje bi mogla pokrenuti ova teza, bile bi neki doprinos ovog rada. Sa tim ciljem je i pisan.

Globalizaciji se sve više pristupa kao antropološkom iskustvu. Odnosno globalizacija se ne može svesti samo na ekonomsko viđenje stvari. Mark Abeles, razvijajući tezu o globalizaciji kao antropološkom iskustvu kaže da »moramo zaključiti da naše biće u svijetu neposredno trpi uticaj datih okolnosti. Pomenimo samo naš spontani doživljaj vremena i prostora. U ravni takvih apriornih formi osjeta, da parafraziramo čuveni Kantov izraz, dogodilo se nešto što je vezano za našu intuiciju razdaljine i simultanosti«¹⁹

Razvojem nove komunikacione tehnologije, one postaju neodvojivi dio opšteg ubrzanja ekonomskih i društvenih procesa. Prostorna udaljenost i vrijeme nijesu više veće prepreke, zahvaljujući satelitima za komunikacije i internetskoj povezanosti. Dolazi do zgušnjavanja i vremena i prostora. Po mnogima upravo ovi procesi smanjivanja prostora i skraćivanja vremena su ključni elementi mondijalizacije. Protočnost, povezanost, umreženost su bitne karakteristike preoblikovanog svijeta. To vodi ključnoj odrednici savremenog svijeta: stalno kruženje, stalni procesi i dinamika. Više to nijesu stabilne i zacementirane strukture, niti mehaničko uređene. Svemu tome doprinose i (1) velike migracije stanovništva i (2) razvoj sredstava za komunikaciju.

»Iz antropološkog ugla gledano globalizacija se može definisati kao ubrzanje protočnosti kapitala, ljudskih bića, robe, slika i ideja. To jačanje interakcije i međupovezanosti proizvodi odnose kojima više nikakvu prepreku ne predstavljaju tradicionalne geografske i političke granice.«²⁰

Pojedinac je ranije sebe shvatao unutar nekih granica, granica nacionalne države. Nacionalna država je bila stub njegove sigurnosti, a često i pasivnosti. Pojedinac je bio ukorijenjen u lokalno. Identitet je građen na strateškoj platformi suprotstavljanja - sebe i Drugog kroz relacije unutrašnjeg i spoljnog.

Mediji i migracije su »razbili« ovaj model. Neizvjesnost i promjene postaju supstanca života čovjeka. Tako nije promijenjena samo materijalna (ekonomska) strana života stanovništva. Mijenja se i način upravljanja maštom, odnosno uloga imaginacije se povećava. Istina u svakom društvu postoji upravljanje maštom kroz npr. književna i umjetnička djela. Ali tu ulogu imaju i mitovi - i mit je vid imaginacije. Po mom mišljenju upravo je mit najvjerniji izraz imaginacije u sadašnjim uslovima, jer upravo mit najbolje integriše različite oblike izražavanja imaginacije.

Ovakav pristup nas dovodi do potrebe objašnjavanja kulturne dimenzije globalizacije. Zapravo, kulturna antropologija je oblast koja se bavi analizom čovjeka sa aspekta njegove predstave o svijetu, za razliku od socijalne antropologije koja to čini na bazi onoga što je čovjek proizveo,

19 Abeles, Mark (2013) Antropologija globalizacije, Biblioteka XX vek, Beograd , str. 37

20 Ibid, str. 41

uradio! I tu dolazimo do centralnog problema shvatanja globalizacije u uslovima kada je imaginacija (mašta) sve više prisutna u životu ljudi - migranata ali i ne-migranata koji su pod uticajem masovnih medija.

Globalizacija se ne može objašnjavati tako što će se u centar staviti tehnno-ekonomski uzroci, dok će se kulturno odnosno antropološko samo dodati i njime pokušati da se upotpuni slika o globalizaciji. Vodeći antropolozi se zalažu za shvatanje da kulturni aspekti stoje u samom središtu tog procesa, upravo zbog značaja koji danas poprima imaginarna dimenzija globalizacije... Ljudi se sve više pitaju gdje da žive, šta da rade, što će biti sutra, kako preživjeti... Sva ova pitanja traže imaginaciju - koju neizvjesnost najbrže razvija.

Nekada su granice između kultura smatrane nedodirljivim. Ipak, migracije i mediji su »preobrazili kulturne univerzume«. Da li se onda može govoriti o »kulturnoj deteritorijalizaciji«?

Što podrazumijevamo pod kulturom? Kultura je sveukupan način života. Odnosno kultura je proizvodnja smisla života. Kultura je proizašla iz igre, a ne rada. Johan Huizinga je među prvima prepoznao važnost igre u izgradnji društva. On ističe da kroz igre društvo izražava svoje tumačenje života i svijeta. Po njemu, sve ključne aktivnosti društva - jezik, mit, rituali, folklor, filozofija, ples, muzika, pozorište, pravo - rođeni su iz igre. »Društveni život je beskrajna igra.«²¹

Sličnu tezu zastupa i Ijan Madonald u knjizi Revolucija u glavi posvećenoj Bitlsima i na njihov uticaj na promjene svijeta, tvrdeći da se svijet poslije 60-ih godina prošlog vijeka ne može razumjeti bez razumijevanja muzike Bitlsa, muzike koja je »globalizovala svijet«.²²

Sve ekonomske analize tog doba zadržavaju se na toj mehanicističkoj platformi ekonomije i tehnologije, sa primjenama ideologizovane sociologije... Muzika, umjetnost, književnost su predstave duha nekog vremena. A »duh i volja« su ključni faktori razvoja.

Ako je igra starija od rada, i ako je kultura (sveukupan način života) nastao iz igre, ako je rad u osnovi shvatanja globalizacije sa tehnno-ekonomskog stanovišta, da li se kao ključni uzrok globalizacije treba smatrati kultura, odnosno sve manifestacije kulture? Da li kao ekonomisti moramo prihvatiti deriviranje ekonomije, njeno isključivanje iz matičnog jezgra oblikovanja društva i društvenih kultura? Da li je uvođenje termina »kreativna ekonomija« (ekonomija igre) ili »nova kultura kapitalizma« znak priznavanja gubljenja imperijalizma uloge ekonomije, klasično shvaćene kao »borba za hranu«? Da li tome priznanju vodi i stalno isticanje da je ova civilizacija (civilizacija zasnovana na radu) na izdisaju? Da li ističe božija kletva Adama i Eve, kada im je, izbacujući ih iz Raja Bog rekao »Kupaćete se u znojju lica svoga«?

Zar ove promjene matičnog jezgra (zamjena rada igrom) nije uzrok podrhtavanja tla i rušenja institucija društva na koje smo navikli i vjerovanja u njegovu vječnost? Rasli smo i obrazovani na ideji modernizma, uz mit granica, razdijeljenog svijeta, uzemljenja u okviru granica, posmatranjem drugih kao potencijalne opasnosti, mit proizvodnje, mit nacije. Da li primjećujemo da se gradi novi mit - mit Zemlje planete? Mit o jedinstvu ljudske vrste? A mit je s jedne strane nadprostoran i nadvremenski, a sa druge strane mit je i kreativno upravljanje našom maštom, našim snovima. Kako do tog novom mita?... Pokušajmo da brže otvaramo »vrata percepcije« (Hakslji).

8. PERCEPCIJA

Mit nam omogućava da duhovno dublje uronimo u prirodu stvari. Daje nam drugu percepciju stvarnosti. »Ako se vrata percepcije pročiste, sve će pred čovjekom biti kakvo i jeste - beskrajno!«²³... Mit pokreće naše emocije.

»Emocionalna inteligencije je sjeme naše inteligencije. Odluku prvo donosi naše srce, pa onda naša glava smisli argument. Međutim, mi vjerujemo da je obrnuto! Nije tako - Čovjeka, prije svega drugoga određuju osjećanja«²⁴

Iz ovog sijedi da ukoliko želimo bolje čovječanstvo, kulturni aspekt postaje najvažniji, važniji od tehnološkog jer se prave promjene dešavaju u glavi pojedinca. Novi mit treba da rađa pobu-

21 Huizinga, Johan (1992) Homo ludens: o podrijetlu kulture u igri, Zagreb, Naprijed,

22 Mekdonald, Ijan (2012) Revolucija u glavi - pjesme Bitlsa i šezdesete, Clio, Beograd,

23 Hakslji, A (2014) U prilog duhu, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, str. 13.

24 Dnevni list Politika, 24.04.2015. Intervju sa Hoze Muhika-om, bivšim Predsjednikom Urugvaja

njenike, ljude koji prvo preobražavaju sebe, pa onda zajednicu u kojoj žive. Za razliku od revolucionara i reformista, nastalih na modernističkom odnosno, prosvetiteljskom mitu o savršenosti čovjeka i protestantskoj etici, mitova koji sve više zatvaraju vrata naše civilizacije, civilizacije u kojoj vlada sljepilo...

Da bi se otvarala ta vrata percepcije, potrebno je da se oslobodimo sadašnjeg ropstva, današnje birokratske odnosno nepolodne i nekreativne birokratsko-političke elite. Potrebno je više slobode. Slobode koju treba shvatiti kao vrijeme, vrijeme da radimo ono što volimo. Sloboda je ljubav prema životu... Ako radimo samo ono što moramo - onda smo savremeni robovi! Zar preko 80% današnjeg stanovništva ne radi ono što mora - radi da bi preživio.²⁵

Novi mit - o majci Zemlji, treba da svakog pojedinca pokrene da postane subjekat onako kako ga shvata Alan Turen, subjekat koji stvara i kreira, jer je ambicija svakog pojedinca da »u trenu svog života« nešto stvori... Odnosno, život je stvaranje.

Na taj način, taj novi mit bi nas postepeno (u dugom roku) pokrenuo da počnemo da razmišljamo na nivou vrste, a ne samo na nivou društva i klase. Razmišljanje o cjelini - to je najteže, ističe K. Muhika. Iz ovoga proizilazi da globalizaciju treba da shvatimo kao stavljanje na prvo mjesto cijelog čovječanstvo... Kao u vremenu paleolita, vremenu svijeta bez granica, društvu bez država i vlada... Zaista, da li taj novi čovjek može biti nalik praistorijskom čovjeku?

Da se možda to ne bi desilo, treba ozbiljno shvatiti Ajnštajna: »Ne znam kojim će se oružjem voditi treći svjetski rat, ali znam da će se četvrti voditi motkama i kamenjem.«

Drugim riječima napustimo mit da možemo kontrolisati našu budućnost, čemu teže današnji političari i ekolozi. Upravo to će nas natjerati da je predviđamo svako za sebe. Za to moramo imati smjelost duha, duha spremnog da posumnja u opšte prihvaćeno. Zato i mislim kao francuski futurolog Žan-Meri Gunao, da u »postpolitičkoj epohi, revolucija koja nam predstoji jeste revolucija duha!«

9. LITERATURA:

- Abeles, Mark (2013) Antropologija globalizacije, Biblioteka XX vek, Beograd
Apaduraj, Arđžun (2011) Kultura i globalizacija, Biblioteka XX vek, Beograd
Stojanović, Božo (2015) Prikaz knjige "Doba održivog razvoja", Džefri Saks, Evans, NIN, br. 3356;
Kostić, Vladimir (2015), Intervju, NIN, br. 3356;
Evans, Dylan Risk intelligence – how to live with uncertainty, Atlantic Press, London, 2012;
Gete, J.V. (2001) *Faust*, CID, Podgorica
Glušević, Boško Predavanja 1970/71, Ekonomski fakultet, Univerzitet Crne Gore
Guehenno, Jean-Maria (1995) *The End of Nation State*, Minesota Press
Gurđijev, G.I. (2004) Život je stvarnost samo kada "JA JESAM", Eshoterija, Beograd
Hirst, P. Q. and Thompson, G. F. (1999) *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance*, 2nd edn (1st edn 1996), Cambridge: Polity Press.
Hoze Muhika, Intervju, Dnevni list "Politika", 29.04.2015.
Huizinga, Johan (1992) *Homo ludens: o podrijetlu kulture u igri*, Zagreb, Naprijed,
Huserl, Edmund (1991) *Kriza evropskih nauka i transcendentna fenomenologija*, Dečije novine, Gornji Milanovac;
Huxley, Aldous (2006) *Večna filozofija, Metafizika*, Beograd
Huxley, Aldous (2014) *U prilog duhu*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
Karijer, Žan-Klod (2012) *Razgovori sa Dalaj Lamom*, Lom, Beograd;
Kembel, Džozef (2004) *Moć mita*, AS SOVER, Beograd
Klastrs, Pjer (2010) *Društvo protiv države*, Disput, Zagreb
Kolombato, Enriko (2014) *Tržišta, moral i kreiranje politike*, CID, Podgorica
Krnjević, Vuk, (2004) *Kriza kulture - kriza napretka*, "Kultura i razvoj", zbornik, Institut društvenih nauka, Beograd;
Lakićević, Mijat (2011) *Ispred vremena*, Fond za otvoreno društvo, Beograd

---

²⁵ Rifkin, (2005), str. 238

- Latinka Perović (2007) Između anarhije i autokratije, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd
- Madžar, Ljubomir (2015) Moj odgovor njima, UDG, Alfa Univerzitet, Podgorica, Beograd (u štampi)
- Mankoni, Aleksandar (1966) "Verenici", Prosveta, Beograd
- Mekdonald, Ijan (2012) Revolucija u glavi - pjesme Bitlsa i šezdesete, Clio, Beograd,
- Mesarić, Milan (2004) Civilizacija, danas i sutra (obrisi alternativnih svjetonazora), Škorpion, Zagreb;
- Pejović, Stiv (2011) Norma i ekonomska efikasnost, CID, Podgorica
- Ralstol Sol, Džon (2010) Nesvesna civilizacija, Karpos, Beograd
- Rifkin, Jeffrey (2005) Doba pristupa, Bulaja naklada, Zagreb
- Siedentop, Larry (2014) Inventing the Individual - The Origins of Western Liberalism, Belknap Press, UK
- Smit, Adam (2004) Istraživanje uzroka i prirode bogatstva naroda, Global book, Novi Sad
- Smit, Adam (2008) Teorija moralnih osjećanja, CID, Podgorica
- Taleb, Nasim (2010) Crni labud, Heliks, Smederevo
- Turen, Alen (2011) Nova paradigma za bolje razumevanje sveta, Službeni glasnik, Beograd
- Uspenski, P.D. (2007) Novi model univerzuma, Metafizika, Beograd;
- Van Kreveld, Martin (2012) Uspon i propadanje države, Albatros plus, Beograd
- Vukotić, Veselin (2012) Istorija budućnosti, CID, Podgorica
- Vukotić, Veselin (2013) Almanah nastave na Univerzitetu Donja Gorica, UDG, Podgorica
- Vukotić, Veselin (2013) Antropologija stvaranja, CID, Podgorica
- Yuval Noah Harari (2015) Sapiens: Kratka povijest čovječanstva, Fokus, Zagreb

EKONOMSKI EFEKTI MEĐUDEJSTAVA GLOBALIZACIJE I KULTURE

Apstrakt

Za svrhe ovog rada kultura je definisana kao skup osnovnih vrednosnih orijentacija i temeljnih predstava (*modela*) o svetu koji opredeljuju šire zajednice pojedinaca sa autentičnim osećanjem pripadanja. Globalizacija je označena kao objektivno uslovljen proces čija je osnovna determinanta i glavni pokretač tehnološki napredak. Odlučno je odbačeno tumačenje globalizacije kao krajnjeg ishoda smišljenih manipulacija svetskih centara finansijske i ekonomske moći. Istaknuta je i do izvesne mere razrađena množina načina na koje kultura utiče na privredni razvoj i procese modernizacije. Ovi učinci su pokadšto pozitivni, ali su daleko češće inhibitorni. S druge strane, globalizacija utiče na kulturu na veoma širokom frontu, uklanjajući znatan broj tabua i drugih prepreka, kao što i otvara široke prostore za konkurenciju koegzistentnih kultura. Neke kulture će se pokazati kao atraktivnije i ekspanzivnije nego druge.

U literaturi postoji tendencija da se globalizacija kvalifikuje kao asimetričan proces koji ide naruku razvijenim zemljama i doprinosi produbljivanju međunarodnih nejednakosti. U radu se ne prihvata zamisao o distribuciono pristrasnim strukturnim neskladima u globalizaciji i nudi se alternativni pogled. Globalizacija donosi sve češće i sve dalekosežnije promene koje iziskuju pravovremena i celovita prilagodavanja. Prilagodavanje promenljivim okolnostima zahteva obilno znanje i ekspertizu, kao i veliki kapacitet za njihovo povećavanje kroz učenje. U nerazvijenim zemljama zapaža se razočarajući nedostatak oba ova bitna svojstva. Intelektualni krugovi su poznati po svom neodobranju globalizacije. Za ovu pojavu ponudeno je objašnjenje koje ide linijom ukazivanja na činjenicu da globalizacija širi i jača tržište; izgleda da je prirodno da je dobrodošlicom ne dočekuju oni koji ne deluju na tržištu niti na njemu zarađuju za život, nego naprotiv svoj dohodak i prestiž ostvaruju posredstvom prinudnih državnih redistribucionih politika.

Ključne reči: globalizacija, kultura, tehnički napredak, modernizacija, interakcije među kulturama, institucionalni poredak, specifičnosti raznih kultura, eliminacija kulturnih tabua, neodobranje globalizacije u intelektualnim krugovima.

ECONOMIC EFFECTS OF INTERACTIONS OF GLOBALIZATION AND CULTURE

Abstract

For the purpose of this paper culture is defined as a set of basic value orientations and fundamental notions (*models*) of the world determining the collectivities regarding which the individuals have a genuine sense of belonging. Globalization is seen as an objectively conditioned process whose principal determinant and the chief driver is technological progress. The idea of globalization being the product of premeditated manipulation of the world financial and economic power centers is decidedly rejected. The multitude of ways in which culture affects the economic development and modernization processes is pointed out and to some degree elaborated. These effects are occasionally positive, but more frequently inhibitory. On the other hand, globalization influences culture at an extremely broad front, removing considerable number of taboos and other obstacles, as well as opening wide spaces for competition of coexisting cultures. Some cultures will prove more attractive and considerably expansive in relation to others.

Literature tends to qualify globalization as an asymmetric process favoring more developed countries and deepening the international inequalities. Rather than accepting the idea of structural mismatches in

---

¹ Autor je veoma zadovoljni saradnik Instituta za strategijske studije i razvoj Alfa univerziteta u Novom Beogradu. Zahvaljujući blagotvornom uticaju g. Milije Mihailovića, izvršnog sekretara Naučnog društva ekonomista Srbije i Akademije ekonomskih nauka, u ovom radu ima mnogo više zarezata tamo gde treba nego što bi to inače bio slučaj.

globalization, an alternative view is offered. Globalization brings about ever more frequent and far-reaching changes which call for timely and thorough adjustments. Adjusting to changing circumstances requires substantial knowledge and expertise, as well as a high capacity of augmenting them through learning. The underdeveloped countries sadly lack in both of these important attributes. The circles of intellectuals are known for their disfavoring of globalization. An explanation is offered along the lines of globalization expanding and strengthening of the markets; it appears natural for it not to be welcomed by those who do not operate on the market and don't earn their livelihood through it but rather obtain their income and prestige through coercive governmental redistributive policies.

Key words: globalization, culture, technical progress, modernization, interactions among the cultures, institutional order, specificities of different cultures, elimination of cultural taboos, disfavoring of globalization among the intellectuals.

1. UVODNE NAPOMENE

Pisati o globalizaciji i kulturi nije lagodan a još manje je zahvalan posao. Oba opredeljujuća člana ove sintagme predstavljaju široko razudene, mnogoznačne, brojnim tumačenjima podložne pojmove i u individualnim interpretacijama dovoljno različite da predvidivo proizvedu ozbiljne nesporazume. I globalizacija i kultura će, dakle, raznim analitičarima značiti dovoljno različite stvari da propozicije koje su istinite u jednoj interpretaciji mogu da se ispostave kao pogrešne ili čak posve izopačene u nekom drugom tumačenju. Biće da je stoga važno sledeće upozorenje: ko god se upusti u raspravu upravljenu na ova dva pojma i njihove brojne međuzavisnosti, mora učiniti maksimalan napor da što preciznije definiše svoje razumevanje tih pojmova i strogo razgraniči semantički prostor koji pokrivaju u odnosu na segmente stvarnosti koji, u datom individualnom viđenju, pod te pojmove ne potpadaju.

Delikatnost nedvosmislenog opredeljivanja ovih nosećih pojmova i želja da se rasprava učini jasnom i dijaloški prohodnom opredeljuju strukturu ovog rada. Najpre će biti učinjen napor da se definiše kultura i da se ukaže na mogućnosti višeznačnosti u njenom određenju. Pritom će se insistirati na preciznoj identifikaciji onog značenja koje je u datom kontekstu relevantno, uz podrazumevanje da zaključci koji budu izvedeni važe za tako artikulisanu definiciju kulture, a ne za neka druga, takode legitimna, tumačenja koja u opštem slučaju vode drukčijim zaključcima. Kako to i inače biva, istinitost datih iskaza strogo je uslovljena definicijom pojmova koji su u njega ugrađeni. To što će u vidu opisanih preliminarija biti učinjeno u vezi sa kulturom biće, *mutatis mutandis* učinjeno i u vezi sa globalizacijom, mada će teškoće u vezi sa višeznačnošću i mogućim rizicima neusklađenih tumačenja ovoga puta biti osetno manji.

Nakon što se rasprave konceptijska pitanja semantičke osnove nameravane rasprave, pristupiće se izazovnom poslu identifikovanja međuzavisnosti i interakcija između ova dva krupna i tek na jedan od mogućih načina artikulisana segmenta društvene stvarnosti. Ispostaviće se da uticaji idu u oba smera, da se javlja mnoštvo povratnih sprega, da su mnoge bitne silnice i njima opredeljeni impulsi definitivno nemerljivi i da ostaju široki prostori za deskriptivna izvođenja i kvalitativna tumačenja. Tako će proizici da kvalitativni i brojčano neutvrđivi karakter mnogih činilaca i njihovih uticaja nije razlog za njihovo dogmatski zasnovano apstrahovanje, a još manje je osnov za njihovo ignorisanje. Rad će biti okončan četvrtim problemskim blokom koji će se sastojati u iznošenju nekih implikacija interakcija i međuzavisnosti globalizacije i kulture, sa naglaskom na ekonomskim efektima te mnogostruke povezanosti i na jednom broju istovremeno generisanih širih posledica koje u povratnoj sprezi, takoreći u drugoj iteraciji, opet utiču na privredu.

2. POJAM KULTURE I OBLICI NJEGOVE VIŠEZNAČNOSTI

Društvo je beskrajno složeni, hijerarhijski strukturirani mehanizam, a budući da je nekom vrstom kulture impregniran svaki njegov organizacioni nivo i funkcionalni segment, čini se uputnim da se i kultura definiše shodno tim nivoima opšteg poretka i oblastima na koje se društvo prirodno dekomponuje. Kultura se da definisati na raznim nivoima: smisleno se može govoriti o kulturi jednog društva kao celine, a potom i o kulturi pojedinih njegovih delova. Ti delovi mogu da

budu definisani na nacionalnoj (npr. kultura pojedinih manjina), klasnoj ili staleškoj osnovi (npr. kultura srednje klase ili kultura preduzetnički orijentisanog i na toj osnovi uspešnog poslovnog sveta), kao što se na sličan način pojedini oblici kulture mogu definisati i na religijskoj osnovi (npr. kultura prečanskih protestanata ili sandžačkih muslimana). Unutar tako definisanih kultura mogu se definisati i uže kulturne celine, kao što bi bio slučaj ako bi se muslimani dekomponovali na šiite i sunite ili protestanti na neke od brojnih njima pripadajućih denominacija.

Sa promenom nivoa na kome se definiše kultura očigledno se menja i sadržaj samog pojma kulture, pri čemu je dizanje nivoa logički praćeno sužavanjem semantičkog obuhvata atributa preko kojih je data kultura definisana. Važi, dakako, i obrnuto. Te elementarne korelativne veze posledica su jednako elementarne činjenice da se šira skupina nosilaca neke kulture može dobiti samo uopštavanjem i semantičkim sužavanjem atributa preko koga je definisana, dok se do užih, preciznije identifikovanih skupina dolazi samo višim stepenom konkretizacije i sadržinskim obogaćivanjem, te tako i podizanjem stepena određenosti opredeljujućih atributa. Pojednostavljujući, neka velika grupa može se identifikovati tako što će biti okarakterisana pojmovima sa relativno malom količinom informacija (npr. hrišćani), dok će neka uža grupa tražiti određenje sa većom informacionom sadržinom (npr. crni baptisti iz neke određene države unutar SAD, kao što je Alabama).

Do definicije kulture, i to na datom nivou i uz unapred određeni sadržinski i demografski obuhvat, najlakše se dolazi uzimajući u obzir da je ona za pojedince i grupe bitna odrednica identiteta. Imajući ovu činjenicu u vidu kultura se može definisati kao skup ključnih, nosećih vrednosnih opredeljenja i bitnih sastavnica u tumačenju sveta kao celine (percepcija ili „model sveta“) koji okupljaju ili udružuju pojedince u veće ili manje skupine, i to tako da svi takvi pojedinci imaju autentičan osećaj pripadnosti tim skupinama. Relativnost i višeznačnost ovako uvedene definicije kulture smesta su i neposredno evidentni. Ako se kao opredeljujući atribut kulture uzme vernakular kojim je M. Bećković pisao poemu Reče mi jedan čo'ek, onda ona obuhvata Rovce i eventualno neku njihovu bližu okolinu u crnogorskoj Pivi. Ako se kao atribut prihvati istorijsko sećanje na Kosovo i osećaj sudbinske važnosti kosovske katastrofe za odgovarajuću skupinu stanovništva i svakog pojedinca u njoj, onda su to sva crnogorska plemena. Ako je atribut svest o zajendičkoj prapostojbini u močvarnim predelima oko Dnjepra i Dnjestra, te svest o migraciji na jug kao krupnoj činjenici daljeg istorijskog opstajanja na novozauzetim predelima, onda se dolazi do kulture koja karakteriše sve ili gotovo sve južne Slovence, uključujući i one muslimanske veroispovesti. Ako je opredeljujući atribut hrišćanstvo u svojoj istočnoj bogoslovskoj i bogoslužbenoj interpretaciji, dolazi se do kulture koja okuplja i obuhvata par stotina miliona pravoslavnih hrišćana. Kriterijum iz koga se izvodi iedntitet i koji opredeljuje autentičnu, dobrovoljno prihvaćenu pripadnost logički je osnov na kome se temelji određenje kulture. Kako proizlazi iz upravo pomenutog primera pripadnosti muslimana, zajedno za hrišćanima različitih denominacija, istoj skupini pojedinaca koji svoje daleko poreklo izvode na isti način, očito je da razni kriteriji mogu na različite načine deliti istu skupinu pojedinaca i na njoj definisati množinu raznoraznih kultura. Nema sumnje da je definicione invarijante kulture moguće postaviti tako da odgovarajuća skupina pripadnika obuhvati celo čovečanstvo. To u ovoj prilici moraju da budu sasvim uopštene, istinski univerzalne i informaciono siromašne odrednice kao što su istina, pravda (bez upuštanja u njene zbnjujuće brojne definicije i prateće interpretacije), čovečnost (opet bez upuštanja u brojne varijante ovog pojma), pa i solidarnost sa neizbežnom njome impliciranom empatijom.

Da kultura ima svoje ekonomske posledice i da utiče na tempo i pravce privrednog razvoja trebalo bi da bude propozicija oko koje nema mesta sumnji niti bilo kakvim dodatnim kvalifikacijama. Mnogo su teža konkretna pitanja pravca, intenziteta i ekonomskih i socijalnih mehanizama kroz koje se ti uticaji ispoljavaju. Biće da se bez rizika može ponuditi još jedna opšta – ali zbog te opštosti i kognitivno oskudna – propozicija: različite kulture na privredni razvoj, pa i na opšti proces društvene modernizacije, deluju veoma različito. Te razlike podrazumevaju i slučajeve u kojima se kultura nameće kao neupitna smetnja, kao veliko ograničenje trendovima modernizacije, pa i ekonomskom razvitku kao jednoj od njihovih komponenti.

Poznati su veliki, donedavno nepremostivi jazovi između pojedinih delova sveta, pri čemu se

ti delovi istovremeno razlikuju i po nivou ekonomske i socijalne (kako god da se ova potonja definiše) razvijenosti ali i po kulturi. Različite kulture dobro se preklapaju sa područjima različitih nivoa razvijenosti. Kjenjevič (2012/2003/, s. 369) govori eksplicitno o kulturi kao ograničavajućem činioću razvoja. Kulture su se u prošlosti neretko i sukobljavale, a neke su pokazivale izrazitije ekspanzionističke tendencije od drugih; sudar kultura pokadšto je dovodio i do krvavih i razornih ratova, kako podseća Kjenjevič (2012/2003/, ss. 298-301) dokumentujući svoj stav analizom opijumskih ratova. Kjenjevič takođe podvlači (s. 355) da se analiza zaostalosti ne može zaustaviti na konstatovanju niskog per capita dohotka koji je u stvari goli izraz i manifestacija zaostalosti; ispitivanje neuspelog ili izostalog razvoja mora ići mnogo i dalje i dublje, te stići do činilaca koji onemogućuju „sistematski porast bitnih privrednih parametara“ a koji se zapravo svode na izostajanje institucionalne osnove za racionalno privredno odlučivanje.

Ekonomisti su odavno raspravili elementarnu ali suštinski važnu propoziciju da istinski, u jasno sagledivom smislu krajnji, uzročnici privrednog razvoja nisu neki materijalni elementi i opskrbljenost resursima – ovi elementi su posledica i rezultat a ne pretpostavka i uslov razvoja – nego institucionalna ustrojstva sa pravilima koja regulišu odnose između pojedinaca i opredeljuju njihovu motivaciju i osposobljenost za uvećavanje resursa. Vrednosna opredeljenja kao bitne sastavnice kulture na mnogo načina utiču na najšire shvaćenu društvenu organizaciju, a u nekim aspektima opredeljuju i same osnove te organizacije. Važan i uvek aktuelan deo te organizacije jesu ekonomske institucije koje u krajnjoj liniji determinišu i alokativnu efikasnost i mobilizacionu sposobnost sistema; to je najvažniji niz karika koje povezuju kulturu sa funkcionisanjem privrede i njenom delotvornošću u generisanju dohotka i obezbeđivanju blagostanja i životnog standarda.

Najvažnija činjenica u onom delu širokog snopa raznorodnih uticaja kulture koji se kroz institucionalni poredak probijaju do privredne efikasnosti jeste uloga tog poretka u koordinaciji privrednih odluka i njihovom uzajamnom prilagođavanju kroz proces upravljen na dizanje njihove sveukupne delotvornosti. To što Marč i Olsen (2010/2006/, s. 252) konstatuju za političke procese – postojanje uzročnih lanaca, često posrednih i kontingentnih, putem kojih institucije utiču na političke ishode a da to nije neposredno dejstvo same politike – važi i za privredu, ali u još većem stepenu i sa vidljivijim učincima alternativnih institucionalnih aranžmana. Institucije usklađuju očekivanja dajući za njih jedinstvenu informacionu podlogu, na taj način one redukuju neizvesnost, u decentralizovanim sistemima odlučivanja generišu poredak i, u vidu rezultata koji niko ne planira niti je za to osposobljen, daju ishode koji su međusobno usaglašeni i u konačnom rezultatu efikasniji od institucionalno neuređenih alternativa (North 2010/1990/, ss. 73, 77).

3. KULTURA KAO SASTAVNICA I ODREDNCA INSTITUCIONALNE ZASNOVANOSTI RAZVOJNOG POTENCIJALA U PRIVREDI

Kad se kaže da razvojni potencijal jednog ekonomskog sistema zavisi od njegove institucionalne armature (Bel 2010/2002/, s. 278), time je naznačen i veliki razvojni uticaj kulture jer su veze između kulture i institucija brojne, u nekim slučajevima veoma moćne i potencijalno presudne, iako ne i uvek dovoljno vidljive. Taj uticaj je utoliko neposredniji što se kultura i institucije međusobno preklapaju: shvaćeni kao dva skupa, oni imaju neprazan presek. Taj presek predstavlja često isticane neformalne institucije (Pejovich 2008, pp. 155-69), koje su deo kulture ali istovremeno i institucionalnog poretka.

Povoljna okolnost i važan momenat u kauzalnom delovanju kulture na institucije jeste svojevrsna lamarkovska osobenost u razvoju i kulture i institucija: kad se jednom dogode, promene ulaze u odgovarajuću sistemsku memoriju; zahvaljujući tome što se promene na taj način pamte, one se javljaju kao uzročnik i pogonski činilac daljih promena u institucionalnom poretku. Sve-sna ili spontana pomeranja u domenu institucionalne armature u načelu su nasledna. Potezi na planu institucionalnih prilagođavanja imaju stoga veoma važne – ponekad sudbinski važne – dugoročne implikacija. Nekim institucionalnim promenama ne menjaju se samo strukturna svojstva aktuelnih institucionalnih ustrojstava nego i karakteristike niza aranžmana u dovoljno dalekoj budućnosti. U toj trajektorijskoj međuzavisnosti (path dependence) presudnu ulogu igra kultura

jer ona sadrži potrebna memorijska ustrojstva, te tako i potencijal za vremensku međuzavisnost institucija. Ova međuzavisnost uslovljena je okolnošću da, putem memorisanja i učenja, aktuelne institucionalne promene utiču na one koje će biti realizovane u budućnosti.

Ovo je tačka na kojoj se čini da je umesno pomenuti da se u mnoštvu različitih definicija kulture nalaze i brojne međusobno izdiferencirane, pa i takve koje su semantički prilično udaljene od ovde prihvaćene i u dosadašnjoj analizi korišćene. Oslanjajući se na definiciju iz jedne enciklopedije, Kjenjevič (2011/2003/, s. 53) u jednom analitičkom sklopu civilizaciju definiše kao „ukupnost doprinosa u domenu tehnike, nauke, političkih uređenja, celinu koja je pokazatelj stepena ovladavanja prirodnih sila i iskorišćavanja njenih bogatstava za potrebe ljudi u određenoj istorijskoj epohi“. Ova definicija civilizacije može pogodno da posluži kao osnov za definisanje kulture. Pojam kulture mogao bi da ima isti sadržinski obuhvat kao i ova definicija civilizacije – treba se setiti da se široko operiše i sa pojmom materijalna kultura – ali bi mogao da se odnosi samo na onaj sloj tog širokog i heterogeno koncipiranog pojma koji se sastoji u kognitivnim i konstruktivnim shemama i modelima svega onoga što taj široki pojam pokriva. Pribegavajući aktuelnom računarskom žargonu, civilizacija bi obuhvatala celinu sistema akumuliranja, obrade i prenosa informacija, kao (inkluzivni!) odraz sveukupnih ekonomskih i socijalnih interakcija u jednom društvu, a kultura bi predstavljala onaj deo tog sistema koji odgovara onome što se i kod nas još uvek naziva software.

Ključna reč u naporima da se i segmenti kulture iskoriste u pregnućima da se usavrši institucionalni poredak je, dakako, efikasnost. Efikasnost se meri na mnogo različitih načina, ali jedan posebno pogodan način utvrđivanja njenog nivoa i promena jeste odgovarajuća varijacija konkurentnosti. Konkurentnost je veoma dobar odraz efikasnosti zato što je rezultat rivalskog sučeljavanja sa firmama iz drugih privreda, takoreći na vetrometini međunarodnog tržišta, ali i zato što su njeni rezultati neposredno vidljivi i operativno upotrebljivi, bez principijelnih teškoća u merenju i registrovanju. Da je neka privreda neefikasna najbolje se vidi po tome što ne uspeva delotvorno da se plasira na međunarodnom tržištu, pri čemu se i samo rangiranje privreda po efikasnosti da dobro aproksimirati njihovim rangovima po konkurentnosti. Nekonkurentne privrede smesta se i bez posebnih priprema zapažaju, one padaju u oči i onima koji na samu konkurentnost nisu posebno usredsređeni. Kad se konkurentnost protumači kao dovoljno veran odraz široko shvaćene efikasnosti i kad se uzme u obzir da efikasnost izražava i odražava pravila kojima se reguliše funkcionisanje date privrede, onda bi logički sledilo da su sve konkurentne privrede efikasne na sličan način, a da je svaka nekonkurentna privreda neefikasna na vrlo specifičan, upravo njoj svojstven način. Važi prikladno upodobljena varijacija poznate prve rečenice iz Tolstojeve Ane Karenjine

Iako posredno i uz mnoge kontingencije, kultura deluje na širokom frontu na privredu i njenu efikasnost. Ona to čini tako što deluje i na tehnološki napredak i prateće inovacije, ali i na institucionalne promene, uz ostalo i putem lamarkijanskih mehanizama. Time uslovljena napred uvedena trajektorijska međuzavisnost ima, uz ostalo, za posledicu vredan i dinamički potencijal ne samo sadašnjeg prilagodavanja nego i, makar u nekim dimenzijama, pravovremeno predodređenog budućeg razvoja nekih institucija. Tako trajektorijska uslovljenost, koja u načelu ograničava mogućnosti upravljanja institucionalnim promenama i predstavlja smetnju u privrednosistemskoj dogradnji, u nekim okolnostima ispoljava i svoju pozitivnu stranu time što se neke potrebne buduće institucionalne promene mogu anticipativno planirati i sa razumnom sigurnošću ugraditi u projekcije budućeg razvoja. Jer, sa ozbiljnim planiranjem makroekonomskih agregata ne može se računati bez paralelnog, i to dovoljno pouzdanog, planiranja tokova institucionalnih promena koji te materijalne projekcije treba ne samo da podrže nego i da obezbede. Samo se po sebi razume da postoje i povratne sprege, pa se promene u materijalnoj sferi ogromnog društvenog organizma vidljivo odražavaju na brojne promene u domenu kulture. Takođe je samoobjašnjlivo da mogućnost, pa i poželjnost, svesno programiranih institucionalnih promena ne isključuje postojanje brojnih i snažnih spontanih procesa posredstvom kojih se promene institucionalnih ustrojstava neočekivano događaju. Ogromni, doslovno nesagledivi svet institucionalnih pomeranja uvek je bio i ostaje, pored ostalog, i svet neočekivanih posledica.

Notorno je sporo prilagodavanje, u stvari veoma teško menjanje i upadljiva istorijska inertnost kulture. Gotovo svi ostali segmenti društvene strarnosti menjaju se brže i prilagođavaju lakše i uz manje društvene (najopštije definisane) troškove. Kultura se stoga često ispostavlja kao izrazito konzervativan element socijalnih datosti, pa tako i kao nemala smetnja u institucionalnim prilagođavanjima i opštije shvaćenom privrednosistemsom razvoju kao važnoj komponentni sveukupne modernizacije. Ta činjenica analitičarima nije promakla (Sekulović 2004, ss. 47-54 i, posebno, 65-6). Biće da nije slučajno da se sekularno razvojno zaostajanje pojedinih društava rezolutno dovodi u vezu sa njihovom razvojno nepodsticajnom kulturom, a paradigmatičan je slučaj budizma i hinduizma koji su se svojim antikapitalističkim duhom – zadugo iako ne i zanavek – bili nametnuli kao nepremostiva prepreka razvoju (Ricer 2012/2007/, ss. 79-80).

Pravi kontrast u odnosu na prostore na kojima je preovladavala ta kultura jeste zapadna Evropa, sa uspešnim razvojem koji se uz uobičajena kolebanje protegao na nekoliko vekova, a gde se sloboda postepeno ustalila kao centralna vrednost i gde je borba protiv despotizma iskrsla kao jedan od preovlađujućih oblika društvenog angažmana (Kjenjevič 2011/2003/, ss. 69, 334). O evropskoj kulturi – koja obuhvata i široke prostore prekookeanske kolonizacije na oba američka kontinenta, u Australiji i drugde – mnogo toga može, a i treba, da se kaže. Njen oslonac na hrišćanstvo dao je mnogo toga što evropsku kulturu, koliko god neprecizno da je definisana, stavlja u oštar kontrast naspram drugih kultura. Sloboda i „građanskost“ spadaju u njene noseće elemente (Kjenjevič 2011/2003/, s. 64), pojedinac a ne kolektiv osnovna je kategorija u toj civilizaciji (s. 70), njoj duboki pečat daje tradicionalno trojstvo vrednosti koje se sastoji od ljubavi, istine i slobode (s. 76), a dalekosežno individualistička etika hrišćanstva, sa doslednim naglašavanjem pojedinačne odgovornosti i koncepta individualnog spasenja – daju „evropskoj kulturi“ osoben pečat koji opredeljuje mnogo toga što se u Evropi uspešno razvijalo a što je u drugim kulturama zadugo izostajalo. Opisana globalna vrednosna orijentacija – razume se, uz mnoge uzmake, zaokrete i meandre – jedina je sadržavala skup temeljnih vrednosnih opredeljenja koja su poslužila kao osnova za nastanak i razvoj zapadnoevropskog liberalizma, veličanstvenog doktrinarnog sistema i projekta za odgovarajući institucionalni poredak koji je jedini srećno spojio ideju slobode sa perspektivom ekonomskog napretka i opštedruštvenog progressa.

Iz toga što je upravo navedeno, ali i iz onoga što nije a moglo je da bude, nedvojbeno sledi da kultura može da bude zahvalna osnova i generator mnogih šansi za ekonomski razvitak, ali i skoro nesavladivo ograničenje i velika prepreka u procesima modernizacije i opštem društvenom napredovanju. O inertnosti kulture, sa implikacijama koje su gotovo sudbinske, može se reći isto toliko, ako ne i više, koliko je upravo rečeno o njenim podsticajnim dejstvima. Načini i oblici delovanja kulture zavise, dakako, od nje same; nema generalnih propozicija koje bi, kad je reč o uticajima na modernizaciju i napredak, mogle da se odnose na sve kulture. Dobro su poznati slučajevi kultura koje su blokirale razvoj i tehnološki i ekonomski napredna društva pretvorile u zajednice koje su tokom čitavih vekova nazadovala u relativnom, pa čak i apsolutnom smislu (Lendis 2004/1998/, ss. 353-66, 511-32).

Da postoje i opstaju razvojno inhibitorne kulture, rečito svedoče teritorijalne granice između različitih kultura koje su nastajale tokom dugih istorijskih vekova, ali su i danas vidljive. Tako Kjenjevič (s. 334) izveštava da su kulturne granice između evropskih teritorija koje su nekada bile turski posedi i onih koje to nisu u dužim intervalima bile – i dan-danas jasno vidljive i zasad neizbrisive, a time je identifikovan i jedan od razloga zbog kojih su procesi institucionalnog razvitka tako teško upravljivi (up. Marč i Olson 2010/2006/, ss. 256-62). To je i razlog zbog koga se Klaniczay (2000, p. 258) pita na koji način odrediti kulturnu granicu između evropskog Zapada i evropskog Istoka – a i može li se nedvosmisleno definisati „istočno centralno“ područje Evrope – uopšte ne dovodeći u pitanje postojanje i zbnjujuću trajnost te granice.

4. GLOBALIZACIJA KAO TEHNOLOŠKI USLOVLJEN PROCES TERITORIJALNOG ŠIRENJA PRIVREDNIH AKTIVNOSTI

Pojam globalizacije definisan je već naslovom ovog odeljka: to je proces teritorijalnog širenja privrednih aktivnosti koji, pored neizbežnih promena u strukturi tražnje, ima promene u techno-

logiji kao svoj fundamentalni uzročnik i osnovni pokretač. To je i osnov za formulisanje svojstva koje se kod globalizacije pokazuje kao presudno: reč je o nemogućnosti predviđanja brojnih i mnogostruko isprepletenih tokova globalizacije.

Može se, stoga, bez većeg rizika kao polazna platforma u razumevanju globalizacije prihvatiti propozicija da je ona zasigurno neupravljiv proces. Njena neupravljivost proističe iz mnogih njenih nezavisno uzetih svojstava, a među ključna takva svojstva sigurno spada njen nesagledivo veliki opseg. Upravljivost je očigledno opadajuća funkcija veličine objekta ili procesa o čijem se eventualnom upravljanju radi, a proces koji je toliko širok i razuden poput globalizacije sigurno prevazilazi domete kapaciteta bilo kog upravljačkog mehanizma. Drugi jednako važan, ako ne i važniji razlog, neupravljivosti globalizacije je njena tehnološka uslovljenost. Tehnički napredak, zajedno sa pratećom, takođe egzogenom, promenom uskusa i preferencija, određuje karakter globalizacije i njene dosege u geografskom i virtuelnom prostoru. Sve što znači širenje ekonomskog procesa u ovim prostorima uzrokovano je novim tehnološkim mogućnostima, a jedini krajnji razlog zbog koga ekonomski prostor nije u bilo kom trenutku širi nego što jeste sastoji se u njegovoj tehnološkoj ograničenosti. Sva druga ograničenja daju se prevazići tehnološkim napretkom, a jedini razlog postojanja samih tehnoloških ograničenja jeste, po definiciji, dostignuti a po prirodi stvari za dato vreme uvek konačan razvitak same tehnologije. Kako se tehnološki progres svodi na kontinuirano širenje mase proizvodno upotrebljivih i ekonomski relevantnih znanja, njegova nepredvidivost direktno sledi iz nepredvidivosti budućih tokova u stvaranju novih znanja. U nastavku se obrazlaže propozicija o principijelnoj nepredvidivosti budućih tokova akumuliranja dodatnih znanja. U daljem tekstu biće obrazložen i treći razlog neupravljivosti – izloženost tehnološkog napretka akcijama i ponašanjima velikog broja aktera.

Kreirajući nizove novih proizvodnih mogućnosti, tehnološki napredak generiše i uslove za dalje širenje ekonomskog procesa, u prostornoj i u drugim dimenzijama. Da bi bio upravljiv, bilo koji proces, po logici koja je očigledna, mora da bude predvidiv. Upravo nagoveštena fundamentalna nepredvidivost tehnološkog progressa – a to je logička posledica a nekoliko i predmet jednako fundamentalne Poperove teoreme o nespoznatljivosti budućih tokova u stvaranju novih znanja (1988/1961/, ss. 145-7) – implicira i nepredvidivost globalizacije koju determiniše. Budući da se tako globalizacija ispoljava kao nepredvidiv proces, njena neupravljivost logički sledi iz te jednostavne činjenice. Tehnološki progres je proces učenja, tj. pribiranja novih saznanja, a Poperov dokaz se sastoji u konstataciji da ono što tek treba da bude spoznato ne može danas da se predvidi; takvo predviđanje bi značilo da već sada raspoložemo znanjima koja tek u budućnosti treba da budu na raspolaganju, a time se ideja predviđanja očigledno opovrgava.

Principijelna nepredvidivost tehničkog napretka odnosi se na prave i čiste naučne prodore, na kvalitativno nova saznanja i odgovarajuća fundamentalna tehnološka rešenja; ovim nije isključena predvidivost nekih operativnih tehnoloških inovacija koje podrazumevaju raspoloživost temeljnih naučnih znanja i samo se svode na rutinske dodatne operacije kojima ono što je principijelno rešeno treba da bude dovedeno do konkretne, praktično pirlmenljive realizacije. U svojoj suštini i u krajnjoj instanci tehnički progres svodi se na rast znanja – sama tehnologija definiše se kao skup raspoloživih znanja koja opredeljuju proizvodne procese – a principijelna neizvesnot koja karakteriše rast znanja kao takvog čini tehnički napredak kao njegovu puku operacionalizaciju inherentno nepredvidivim, i to po osnovu istih temeljnih determinanti. Možda neće biti suvišno ako se naglasi da ova izvorna nepredvidivost karakteriše ne samo privredu kao celinu, koja je sigurno najsloženiji i neizvesnošću najviše impregniran sistem, nego i pojedinačna predućea kao znatno manje ali još uvek složene podsisteme tog sveukupnog konglomerata (Drašković i Jovović 2008).

U ekonomskoj sferi globalizacija je pre svega širenje tržišta. Pored napred istaknutog geografskog širenja, kao i širenja koje proizlazi iz činjenice da se napredak tehnologije, uz ostalo, ispoljava i kao brzo povećavanje broja različitih dobara i različitih varijeteta unutar istog dobra (kvalitet, lokacija, uslovi isporuke, postprodajno servisiranje...), poseban oblik širenja tržišta javlja se i usled spektakularnog razvijanja informacionih sistema i rezultujućeg silnog narastanja kolićine informacija. Naime, može se reći da proizvod za koji se ne zma, u jednom važnom ekonomskom smislu zapravo i ne postoji. Da bi postao potencijalni predmet tržišnih transakcija, proizvod mora

da postane vidljiv, potencijalni transaktori moraju za njega da saznaju. A to je upravo pitanje informacija: sa rastom mase informacija postojeća dobra iz sfere nevidljivosti prelaze u sferu vidljivosti, masa dobara koja su potencijalni predmeti tržišnog prometa očigledno se uvećava, tržište se neminovno širi.

Dalji razlog nepredvidivosti globalizacije jeste i prethodno nagoveštena činjenica da je ona pod stalnim, snažnim ali i stalno promenljivim uticajem mnogih činilaca. Kao što joj i ime sugerise, ona je globalni proces, a to što je globalno ne može, po definiciji, da bude kontrolisano sa nekog nižeg – lokalnog ili čak pojedinačnog – nivoa. Kad bi to bilo moguće, aktuelna finansijska kriza bila bi odavno i uveliko savladana u mnogim zemljama. Ako to kao zadatak nesravnjeno manjih razmera nije uspjela da uradi ni SAD, najmoćnija među njima, kako bi moglo da se poveruje da upravlja globalizacijom kao jednim daleko širim, moćnijim i neuporedivo složenijim procesom. Alternativni način artikulisanja iste ideje jeste da se ekonomski proces u svim svojim složenim komponentama nezadrživo globalizuje, da pritom zahvata sve zemlje sa njihovom brižljivo čuvanom autonomijom i suverenosti, ali da nema globalizacije odgovarajućih regulativnih i upravljačkih mehanizama; reklo bi se da zemlje trajno zadržavaju svoju suverenost nezavisno od toga što je sve veći broj njihovih akcija praćen sve brojnijim i širim eksternalijama. Čini se da je u ovom kontekstu ključna reč upravo spillover.

Eksternalije su jedan od standardnih defekata tržišnih mehanizama alokacije resursa, a ovo je tačka na kojoj vredi upozoriti da globalizacija, u (visokoj!) meri u kojoj je tehnološki određena, stvara i ekonomije obima kao drugi standardni oblik tržišnih manjkavosti. I pored toga što u nekom sektoru date privrede može da postoji više preduzeća, pa se ekonomije obima mogu u načelu „konzumirati“ po osnovu smanjivanja njihovog broja, uz prirodno povećavanje njihove prosečne veličine, otvarajući široko nova tržišta globalizacija može da emituje impulse za njihov simultani rast, uz korišćenje prednosti povećanog obima u svakom od njih ponaosob. Globalizacijom uslovljena dinamička konstelacija predstavlja osobeno okruženje u kome se ekonomija obima zadugo može pomiriti sa opstankom i simultanim poslovanjem množine preduzeća. Ova konstelacija utoliko je verovatnija i za toliko duži period održiva što je aktuelni tempo globalizacije nesumnjivo natprosečan a po svoj prilici i najviši u zabeleženoj istoriji. Globalizacije je naime bilo i u prošlosti; ona se nesumnjivo odvija sve od Industrijske revolucije, uz epizode koje su u ograničenim razdobljima mogle da se odigravaju i u daljoj prošlosti. Čak i ako se globalizacija definiše na uži, tradicionalan način, kao geografsko, doslovno fizičko širenje tržišta, nema sumnje da se o njoj može govoriti kad god je – a od Industrijske revolucije naovamo to je bilo permanentno – dolazilo do usavršavanja saobraćajne, posebno pomorske tehnike, te je sa povećavanjem veličine brodova i drugih prevoznih sredstava rastao i prostor, uz uvećavanje daljina, na kome su mogle da se sklupaju transakcije.

Upravo izloženi splet složenih procesa i njihovih dinamičkih svojstava svodi se na jednu beskrajno komplikovanu konstelaciju koja bi mogla da se okvalifikuje kao dinamička generalizacija Nashove ravnoteže (Stojanović 2005, ss. 121-35, posebno s. 135): množina aktera nezavisno odlučuje nastojeći da u što većem stepenu ostvari svoje (partikularne) interese. Lokalni „optimum“ sastoji se u tome što je svako u toj situaciji postigao za sebe najviše što može, a ta ekstremna vrednost uslovljena je analognim odlukama drugih igrača. Zbog dostignutog uslovnog maksimuma niko nije zainteresovan da bilo šta menja, svako će ostati pri statusu quo sve dok tako nastavljaju da se ponašaju i svi drugi. Ukupna konstelacija, međutim, daleko je od globalnog optimuma zato što je svako postigao samo onoliko, tj. najviše što je moguće s obzirom na, za njega nekontrolabilne, odluke drugih igrača. Svaki igrač je osuđena na taj uslovni suboptimum, tj. učinak vidno ispod nivoa koji sistem tehnološki omogućava, sve dok se istih takvih partikularnih optimuma drže i svi ostali.

U pitanju je problem koordinacije: do globalnog optimuma mogao bi sistem da se pomeri samo pod uslovom da svi akteri istovremeno pokrenu sinhronizovane i usaglašene akcije. No, to nije moguće jer ne postoje upravljački instituconalni mehanizmi na međunarodnom nivou: privreda posluje u svetu suverenih zemalja i njihovih autonomnih vlada; za koordinirano pomeranje ka globalnom optimumu potrebna bi bila svetska vlada koja ne postoji. Suverenost pojedinačnih zemalja koje nastupaju u ulozi autonomnih aktera u jednom mnogostruko međuzavisnom svetu

znači nesposobnost bilo kog aktera, ali i nesposobnost svih njih uzetih zajedno, da kontrolišu tokove globalizacije; to je zaseban, prethodno nagovešten a od dosad iznesenih razloga posve nezavisan i samodovoljan uzročnik globalne neupravljivosti same globalizacije. Teoriji zavere u Poperovom (2002/1963/, ss. 195, 484) smislu nema mesta.

5. UČINCI GLOBALIZACIJE NA PLANU SVETSKIH KULTURA

Čini se očiglednim da globalizacija mora da ostavi duboke, neizbrisive tragove na kulturama sveta. Svoju autentičnost kulture mogu pouzdanije da sačuvaju samo ako nema previše dodira i interakcija sa drugim kulturama. Uzajamna oplodnja kultura (crossfertilization of cultures) atak je na njihovu autentičnost i oblik kontaminacije koja ih udaljava od neke „iskonske“ čistote. Samim tim što širi prostor na kome se odigravaju ekonomske transakcije, i to uz nerpekidno povećavanje i obima i intenziteta, globalizacija proizvodi i kulturne interakcije, uslovljavajući međusobne kulturne uticaje. Ovo sve šire preplitanje kultura sigurno neće dovesti do njihovog izjednačavanja – zagovornici diverziteta razložno tvrde da bi to za svet bila prava kulturna katastrofa – ali je sigurno da će dovesti do njihove delimične konvergencije. Talase globalizacije zasigurno nijednu kulturu neće ostaviti u stanju u kakvom je bila pre nego što je globalizacija svojim poslovnim transakcijama i tehnološkim transferima počela da ih povezuje. Uticaji će pouzdano strujati u oba smera, ali se bez većeg rizika može ustvrditi da neće i ne mogu da budu simetrični. Kao što to nisu bili ni tokom dosadašnjih naleta globalizacije.

Globalizacija otvara prostore za kontinuirano susretanje kultura. Pored međusobne oplodnje, nema sumnje da će se javiti i konkurencija. Izgleda očiglednim da ta konkurencija neće biti simetrična i uravnotežena. Neke kulture će daleko dublje prodreti u tradicionalne prostore drugih kultura i doći će, kao što već uveliko i dolazi, do primetnog potiskivanja. Konačan ishod ne može se predvideti, ali je izvesno da će se tokom vremena menjati relativna zastupljenost pojedinih kultura, pri čemu alternativne kulture u načelu neće potpuno iščezavati.

Dugoročniji trendovi u relativnoj zastupljenosti kultura mogu sasvim uslovno da posluže kao osnova za njihovo orijentaciono rangiranje. Ova krajnje delikatna i opasna operacija mogla bi da se izvede tako što bi kao jače ili čak superiorne kulture mogle da se okvalifikuju one koje tokom složenih i teško predvidivih procesa preplitanja i kompetitivne konfrontacije ishode širu teritorijalnu zastupljenost. Naročito bi sugestivno u prilog superiornosti delovalo masovnije prihvatanje date kulture, posebno u onom područjima gde je dugo vladala druga kultura, kompetitivno sčeljena sa tom datom kulturom. To bi bio efektan način sučeljavanja novijih i fleksibilnijih kultura sa onima koje su veoma stare, naglašeno tradicionalne, upadljivo neprilagodljive i predvidivo konzervativne. Jedna je stvar kad kultura opstaje bez suočavanja sa drugim kulturama, a sasvim druga kad se suoči sa nekim drugim, bitno različitim kulturama. Vodeći računa o tome da je reč o sasvim uslovnom rangiranju, možda se nešto pouzdanije da zaključiti iz činjenice da bi rokenrol i ostali žanrovi „zapadne“ muzike mogli mnogo više i brže da budu prihvaćeni i rašire se po ogromnim azijskim prostorima nego što bi nešto suprotno od toga moglo da se dogodi. Nije teško zamisliti scenario u kome bi Kinezi masovno prihvatili brojne zapadne žanrove a teško je zamisliti znatnije širenje autentičnih kineskih akorda po SAD i drugim „evrokulturnim“ zemljama.

Globalizacija nije u svim sredinama, a pogotovo ne u svim intelektualnim krugovima, na dobrom glasu. U mnogobrojnim naučnim radovima, uključujući i enciklopedijski koncipirane sintetičke udžbenike, lako se razaznaje mnoštvo kritičkih tonova upravljenih ne globalizaciju. Poznat Todorov udžbenik (1994/1977/, pp. 646-8) može se prihvatiti kao reprezentativan. Udžbenik kao celina mnogo insistira na izrazitim i još uvek rastućim nejednakostima, a znatan porast ukupnog i per capita GDP-a umnogome relativizuje zbog upadljivih i rastućih nejednakosti u pratećoj „raspodeli“. Znaci navoda uz reč raspodela treba da odraze elementarnu činjenicu da tu niko ništa ne raspodeljuje nego je reč o tome koliko koja zemlja uspeva za sebe da stvori dohotka uz postojeće tržišne odnose i pravila po kojima se sklapaju i realizuju transakcije. Ne bi moglo da bude prihvatljivo da se kao izopačeni žigošu ishodi, a da se ništa ne kaže o eventualnim deformacijama pravila po kojima se odvija poslovanje i koja opredeljuju ekonomske odnose između učesnika. Rezultati

ne bi mogli da budu stigmatizovani kao takvi ako se ništa ne kaže o pravilima, i to o njihovim krupnim izopačenjima. Ako su prihvatljiva pravila i temeljna načela iz kojih su izvedena, ishodi njihove primene ne bi mogli da se okvalifikuju kao problematični. U protivnom, analiza bi se svela na žigosanje posledica umesto dijagnoze deformacija u samim pravilima koja takve ishode uzrokuju.

Neće biti preterano ako se kaže da inteligencija, posmatrana u celini, prema globalizaciji ima pre odbojan nego afirmativan stav. Humanistička inteligencija je posebno uočljiva po svom kritičkom, pa i posve negatorskom stavu, videći u globalizaciji prizemnu i bezmalo vulgarnu komercijalizaciju uz impliciranu pretnju velikim humanim vrednostima kao što su jednakost i bratstvo. Globalizacija je za mnoge pripadnike ovog stratuma odveć lukrativna i profitno orijentisana, a oni redovno dodaju da pored novca i bogatstva postoje i druge vrednosti. Pritom zaboravljaju da postojanje alternativnih vrednosti nikad nije ni znak ni dokaz da su vrednosti o čijim se alternativama radi samim tim umanjene a još manje poništene.

Vraćajući se donekle marksističkom paradigmatom pristupu, može se naznačiti da iza svega toga stoji klasni interes. Mnogi pripadnici inteligencije, pogotovo kad je reč o humanističkoj i drugoj netehničkoj inteligenciji, ne žive na tržištu i od njega, pa su otporni na fascinaciju koju ono svojim suptilnim mehanizmima kod nepristrasnih duhova mora da izazove. Egzistencijalno zavisni od države i njenih redistribucionih manipulacija, oni se prirodno okreću njoj, podržavaju njene prinudne zahvate, a svoje ambiciozno koncipirane projekte redovno upućuju državnim nadležnostima. Lepu šansu da na tim projektima zarade i od njih ugodno žive vide u državnim prisilnim posezanjima u dohodak koji su na tržištu stvorili drugi. Mehanizama za objektivno testiranje tih projekata ionako nema, a po isteku ne tako dugog vremena oni diskretno i neprimetno, bez posledica po autore, tonu u bezdane ponore irelevantnosti.

Produbljuvanje nejednakosti tokom – ali i, kako on implicira, usled – globalizacije Todaro tretira kao nekakav eksterno nametnut proces sa kojim pogođene, u toj trci zaostajuće zemlje – a to su skoro bez izuzetaka zemlje u razvoju (ZUR) – nemaju nikakve veze. A u pitanju je zapravo jedan objektivno uslovljeni proces koji nijedna zemlja ne kontroliše, ali kome se razne zemlje sa različitim uspehom prilagođavaju. Onaj koji se neuspešno ili odveć sporo prilagođava osuđen je na zaostajanje. Dinosaurusi su kasnili sa svojim prilagođavanjem pa su nestali sa lica zemlje. Nevolja je u tome što za ovakva prilagođavanja, kao i za uspešan privredni razvoj u celini, treba najviše onoga sa čime ZUR najmanje raspolažu. Posredi je, dakako, znanje sa manje ili više razvijenom informacionom osnovom kao njegovom svojevrsnom infrastrukturom. Neka ovde bude tek natuknuto da je znanje u jednom važnom smislu, zajedno sa institucionalnim poretkom koji u većoj ili manjoj meri stimulira njegovo akumuliranje, krajnji uzročnik i jedina bitna determinanta privrednog i opštedruštvenog razvoja. Globalizacija uvodi silne i sve ubrzaniye promene u ekonomske sisteme.

Za prilagođavanje tim promenama potrebno je ne samo znanje nego i sposobnost njegovog dovoljno brzog uvećavanja, tj. osposobljenost za (što brže!) učenje. ZUR imaju oskudno znanje i jednako nedovoljne kapacitete za njegovo uvećavanje. Ovde se bez dvoumljenja postulira tvrdnja da je oskudica u znanju i upadljivo manjkav kapacitet za njegovo uvećavanje temeljni uzročnik kašnjenja u prilagođavanjima, kao i u sveukupnom procesu ekonomskog razvoja. Nedovoljnost znanja i skučenost kapaciteta za njegovo uvećavanje utoliko se pogubnije odražavaju na ekonomski položaj i razvojni potencijal neke zemlje ukoliko su brojnije i dublje promene na koje se dinamički valja prilagoditi. A globalizacija je složen i nepredvidiv proces koji donosi upravo takve, i to krupne i diljem planete razasute promene, pa se za ZUR nameće kao zasad teško savladiv (nesavladiv?) izazov. Kako to biva i tokom drugih razvojnih epizoda i u drukčijim makroekonomskim okolnostima, uzroci zaostajanja su pre svega pri onima koji zaostaju a ne van njih.

*

Među malobrojnim koliko-toliko pouzdanim propozicijama o odnosu kulture i globalizacije svakako je ona o njihovim brojnim i značajnim međusobnim interakcijama. Kultura je važan deo ambijenta unutar koga se odvija globalizacija, a globalizacija menja mnoge kulturno uslovljene okolnosti i otklanjanjem odgovarajućih prepreka priprema teren za nove talase neke, uvek donekle modifikovane, globalizacije. Zahvaljujući kulturi, ali mnogo češće uprkos njoj, globalizacija stvara uslove za pokretanje i ubrzavanje privrednog rasta, a u brojnim slučajevima i za njegovu suštinski značajnu održivost.

Na tempo rasta, koji je neodvojiv i pritom značajan sastavni element globalizacije kultura deluje – podsticajno ili ograničavajuće – na dva načina. Prvo, ona kroz brojne mehanizme utiče na ponašanja pojedinaca u ekonomskoj sferi društvenog delovanja, pa tima očigledno spada u određnice mere u kojoj dato društvo uspeva da iskoristi svoj ljudski potencijal. Drugi i jednako važan uticaj kulture na privredni rast, a time pari passu i na globalizaciju, sastoji se u tome što kultura bitno utiče na mogućnosti sprovođenja uvek neophodnih reformi. Mnoge reforme izostaju zbog kulturnih prepreka. Da nema tako dubokih razlika u kulturi razvojni nivoi pojedinačno uzetih društava i zemalja bili bi međusobno mnogo bliži nego što jesu i nego što su bili u prošlosti. Kjenjevič (2012/2003/, ss. 49, 369) na svoj posredan način ukazuje na oba ova uticaja. Dobro je pritom imati u vidu da i same reforme, čiji je i domet i karakter velikim delom opredeljen kulturom, povratno deluju na kulturu. Kultura na sreću nije invarijantna na reformske napore i poduhvate. Iako se ne može doslovno govoriti o reformi kulture, a još manje o trajno održivim kulturnim revolucijama, reforme mogu da pomere jedan broj ograničenja na putu modernizacije društva. Ovu je činjenicu Kjenjevič (ss. 312-3) efektno formulisao rekavši da reforme menjaju mnoge kulturne sastavnice, ali su njome na mnogo obuhvatniji način i ograničene.

O uticaju koji teče u suprotnom smeru, od globalizacije prema kulturi, govori se u dobrom delu prethodnog teksta. Taj uticaj je jednako neupitan kao i uticaj kulture na privredni rast i globalizaciju. Treba se samo setiti brojnih (kulturno opredeljenih!) tabua koje je globalizacija u svojoj nezadrživoj ekspanziji uspevala da skrši. Lomljenje tabua ima za posledicu širenje prostora slobode, a da iz toga sledi pravi bokor povoljnih uticaja na privredni rast jasno proizlazi iz odavno poznate i univerzalno uvažene okolnosti da sloboda u krajnjem predstavlja ključnu proizvodnu snagu svakog društva.

O odnosima globalizacije i kulture malo se zna i teško se saznaje. Neke činjenice su poznate i neke veze u izvesnoj meri proučene. No, to zamršeno područje izgleda još uvek daleko od onog stepena istraženosti kakav je postignut u drugim domenima. Za odnos kulture i globalizacije, kao i za odnos kulture i privrednog rasta uopšte, važi skeptična napomena koja se ponekad zapaža i u vezi sa nekim drugim analitički zapletenim područjima: ono što ima da se istraži i dozna znatno je šire i neizvesnije od onoga što je sa kakvom-takvom pouzdanošću u dosadašnjim istraživanjima ustanovljeno.

LITERATURA

- Bel, Stiven (2010/2002/). Stari i novi institucionalizam. U P. Bojanić i I. Mladenović, priredili, Institucije i institucionalizam. Beograd: JP Službeni glasnik, 265-281, preveo Slobodan Brkljač.
- Drašković, Veselin i Radislav Jovović (2008). Knowledge Processes Innovation – Dynamic Approach to Changes of Enterprise in the Knowledge Economy. Montenegrin Journal of Economics IV, No. 7, July, 35-46.
- Kjenjevič, Jan (2011/2003/). Uvod u istoriju civilizacije Istoka i Zapada. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Klaniczay, Gabor (2000). Medieval Central Europe: An Invention or a Discovery. U Lord Dahrendorf et al., eds., The Paradoxes of Unexpected Consequences. Budapest: Central European University Press, 251-264.
- Lendis, Dejvid (2004/1998/). Bogatstvo i siromaštvo nacija. Beograd: Stubovi kulture, prevela Ana Ješić.
- Marč, Džejms G. i Johan P. Olsen (2010/2006/). Elaboriranje „novog institucionalizma“. U P. Bojanić i I. Mladenović, priredili, op. cit., 247-263.
- Nort, Daglas S. (2010/1990/). Uvod u institucije i institucionalnu promenu. U P. Bojanić i I. Mladenović, priredili, op. cit., 73-87, prevod Damjan Dobrila.
- Pejovich, Svetozar (2008). Law, Informal Rules and Economic Efficiency – The Case for Common Law. Cheltenham, UK * Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
- Poper, Karl R. (1961). Beda historicizma. U V. Gligorov, izbor i predgovor, Kritika kolektivizma, Beograd: Filip Višnjić, 145-248, prevela Ljubica Strnčević.

- ____ (2002/1963/). *Pretpostavke i pobijanja*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, preveo Dragan Lakićević.
- Ricer, Džordž (2012/2003/). *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Sekulović, Marko (2004). *Ogledi o tranziciji*. Niš: Ekonomski fakultet u Nišu.
- Stojanović, Božo (2005). *Teorija igara – elementi i primena*. Beograd: JP Službeni glasnik i Institut za evropske studije.
- Todaro, Michael P. (1994/1977/). *Economic Development*. Fifth Edition. New York&London: Longman.

INTERAKCIJA GLOBALIZACIJE I KULTURE U MODERNOM SVETU

Apstrakt

U radu se analizira uticaj globalizacije na kulturu sa osnovnim pitanjem: treba li zemlje sa kulturnim nasledem koje se pokazalo kao zapreka progresu, da ga menjaju da bi bile uspešne. U radu se navode kulturne vrednosti, stavovi i sklopovi mišljena koji odgovaraju progresu, kao i oni koji su odlike statičnih kultura, i kao takvi su prepreka razvoju i progresu. Iznosi se ocena da u našoj kulturi preovaduje sistem vrednosti koji praktično onemogućava progres. Na kraju se dolazi do zaključka da je potrebna reforma naših običaja, celog kompleksnog sistema navika, znanja i formi koje mi shvatamo kao kulturu, da bi globalizacija bila pokretač našeg razvoja i progressa, čime bi se izbeglo naše sve veće zaostajanje za svetom i stvorile mogućnosti za ekonomski i demokratski razvoj.

Ključne reči: globalizacija, kultura, kulturne vrednosti, razvoj, progress

INTERACTION OF GLOBALIZATION AND CULTURE IN THE MODERN WORLD

Abstract

This paper analyzes the impact of globalization on culture with one fundamental issue: Should countries change their cultural heritage, which proved as obstacles to progress, in order to become successful. This paper presents cultural values, attitudes and opinions that correspond to progress, as well as those who have the qualities of static culture, and they are obstacles to development and progress. It is considered that in our culture is dominant value system which effectively preventing progress. Finally we come to the conclusion that it is necessary the reform of our customs, the whole complex habits system, knowledge and forms that we understand as a culture, that globalization would be the driving force of our development and progress, which would avoid our growing lag behind the world and would create opportunities for economic and democratic development.

Keywords: globalization, culture, cultural values, development, progress

1. UVOD

Globalizacija je složen skup delimično protivrečnih snaga. Ona nije jedina snaga koja vuče u jednom jedinom smeru. Pored toga, globalizacija nije samo „tamo negde“ fenomen, ona se ne tiče samo velikih sistema, ona se ne tiče samo globalnog tržišta, ona nije samo proces koji pogađa države. Sa ovim u vezi Entoni Gidens kaže: „naši životi, naše ličnosti, naši identiteti, naše emocije, naši odnosi sa drugim ljudima menjaju oblik pod uticajem globalizujućih procesa jer globalizacija upada u lokalnu kulturu. Ona provaljuje u lokalni životni kontekst i prisiljava nas da živimo na otvoreniji, fleksibilniji i individualizovan način“.²

Globalizacija upada u lokalne kulture zbog čega je značajno sagledati interakciju globalizacije i kulture, što je i osnovni cilj ovog rada. No, pre nego se upustimo u razmatranje ovog fenomena nužno je ukazati i na ireverzibilnost globalizacije, koju Ulrich Bek objašnjava sa osam sledećih faktora.

- geografska ekspanzija i sve veća gustina međunarodne trgovine, kao i globalno umreža-

---

¹ Institut društvenih nauka, Beograd

² Entoni Gidens: „Svet koji nam izmiče. Prvo predavanje“, objavljeno u hrestomatiji „GLOBALIZACIJA mit ili stvarnost“, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003. str. 151.

vanje finansijskih tržišta i rastuća moć transnacionalnih korporacija;

- neprestana revolucija informacijskih i komunikacijskih tehnologija;
- univezalni zahtevi za ljudska prava - princip demokratije;
- protok slika iz globalnih kulturnih industrija;
- pojava postnacionalne, policentrične svetske politike, u kojoj transnacionalni akteri

(korporacije, nevladine organizacije, Ujedinjene nacije) postaju sve moćniji i brojniji uporedo sa vladama;

- pitanje svetskog siromaštva;
- problem globalnog uništavanja životne sredine;
- transkulturalni konflikti na jednom istom mestu.

Globalnost znači da do sada ništa što se dešava na našoj planeti nije više ograničeni lokalni događaj. Sva otkrića, pobeđe i katastrofe utiču na ceo svet i moramo preusmeriti i reorganizovati svoje živote i delovanje, organizacije i institucije, duž osovine lokalno globalno.

Termin „globalizacija kulture“ pojavio se krajem osamdesetih godina prošlog veka, kada je došlo do velike ekspanzije kulturnog povezivanja među ljudima. To je, naravno, imalo i pozitivne i negativne aspekte. S jedne strane to je omogućilo ljudima da više komuniciraju jedni sa drugima i da uče uzajamno jedni od drugih. Ekspanzija uspostavljanja novih veza u kulturi u modernom svetu putem komunikacija i obrazovanja premošćuje velike razlike među nacijama.

Kakav je odnos kulture i konkurentnosti i da li statične kulture sa vrednostima koje su se pokazale kao prepreka razvoju i progresu treba menjati, su pitanja koji ćemo se baviti u nastavku ovog rada.

2. KULTURA I KONKURENTNOST

Brojni autori nastanak fenomena održivog razvoja pripisuju kulturi. Razvoj zapravo nije ni postojao pre sedamnaestog veka, ni na Zapadu, ni na Istoku. To se podjednako odnosi na Evropu i na Kinu, prekolumbovsku Ameriku i Indiju. Produktivnost je bila na niskom nivou svuda u svetu zato što su sva društva bila agrarna. Bilo je dobrih ili loših godina, uglavnom pod uticajem klimatskih faktora, prvenstveno padavina, ali održivog ekonomskog razvoja nije bilo. Razlog je u kulturi. Vrednosti koje podstiču akumulaciju kapitala radi povećanja proizvodnje nisu postojale. Vrednosni sistemi su bili antiekonomske, jer je njihov naglasak bio, na primer, na spasavanju duše egipatskog faraona u Egiptu, na umetnosti i filozofiji u antičkoj Grčkoj, pravnoj i vojnoj organizaciji u Rimskoj imperiji, vladanju tradicionalnom filozofijom i književnošću u Kini i na odricanju od sveta i težnji ka večnom spasenju u srednjevekovnoj Evropi.

Sa nastankom protestantske kulture prvi put je došlo do ekonomskog razvoja u Severnoj Evropi i Severnoj Americi. Vodeće zemlje Evrope, pre toga, bile su Francuska, Španija, Austrija, sever Italije i Vatikan. Protestantska kulturna revolucija je sve promenila, tako da su drugorazredne nacije – Holandija, Švajcarska, Velika Britanija, skandinavske zemlje, Pruska i bivše britanske kolonije u Severnoj Americi, preuzele vodstvo. Kasnije će katoličke zemlje Evrope prihvatiti logiku ekonomskog razvoja, posebno posle Drugog svetskog rata, pa će biti na približno istom nivou razvoja kao protestantske nacije.

Kultura je značajna determinanta sposobnosti nacije da bude uspešna zato što kultura uobličava mišljenje pojedinaca o riziku, nagradi i šansama. Kulturne vrednosti su značajne u procesu ljudskog progressa zato što formiraju principe na kojima se ekonomske aktivnosti zasnivaju, a bez ekonomske aktivnosti progres nije moguć. Globalna ekonomija dvadeset i prvog veka donosi mogućnosti bez premca u stvaranju prosperiteta u celom svetu, ali i potencijalne pretjnje vekovnim kulturnim tradicijama u svim delovima sveta. Zato se postavlja ključno pitanje: treba li pojedinci u zemljama u razvoju da menjaju svoje kulturno nasleđe da bi bili uspešni, odnosno da bi značajnije učestvovali u globalnoj ekonomiji. Da li je moguće da jedan region sačuva svoju istoriju i integritet i da poštuje svoju lokalnu kulturu a da ipak bude globalno konkurentan.

Na ova pitanja, naravno, nema jasnih odgovora. No, mi ćemo pokušati na našem pimeru da analiziramo deset vrednosti, stavova i sklopova mišljenja po kojima se razlikuju progresivne od statičnih kultura, da bi ukazali da li su naše kulturne vrednosti podsticaj ili zapreka ekonomskom progresu. Tu se nameće i pitanje da li globalizacija može izazvati pozitivan uticaj na statične i nazadne kulturne odlike kako bi se otklonio eventualni negativni uticaj kulturnog nasleđa na ekonomski razvoj i progres u celini.

Više svetla na vezu kulture i ekonomske konkurentnosti može nam dati pogled na neke obrasce mišljenja koje su neki autori³ zapazili kod predstavnika privrede i vlada svuda u svetu u razvoju. Kolona na levoj predstavlja karakteristike nesklone progresu, a kolona na desnoj strani karakteristike skone progresu.

Karakteristike nesklone progresu	Karakteristike sklone progresu
Zaštićena tržišta	Globalizacija i konkurencija
Bitna makroekonomija	Bitna mikroekonomija
Povezanost sa vođama na vrhu	Produktivnost na nivou firme
Bitan fizički/finansijski kapital	Bitan ljudski kapital/znanje
Hijerarhija i rigidna organizacija	Fleksibilne meritokratske organizacije
Ekonomija obima	Migracione strategije
Zavisnost od stranih partnera	Fleksibilnost
Reaktivan pristup	Proaktivan pristup
Vlada kao glavni strateg	Zajednička vizija i strategija
Redistribucija bogatstva	Stvaranje bogatstva
Paternalizam	Inovacije

Izvor: Mariano Grondona i Lorens Harison

Ako bi ove karakteristike posmatrali na primeru Srbije, videli bi da su karakteristike neskolone progresu gotovo u potpunosti zastupljene, dok karakteristika sklonih progresu gotovo da nema. Možda se može reći da zaštićenost tržišta nije u celosti zastupljena, jer su posle demokratskih promena brojne carinske barije ukunute, dok su sve ostale nepovoljne karakteristike duboko ukorenjene u našu životnu svakodnevicu. Možemo slobodno konstatovati da je bitna makroekonomija, a ne mikroekonomija, povezanost sa vođama na vrhu je neizbežna ako se želi bilo kakav uspeh postići, a o produktivnosti na nivou firme se retko ko brine, stalno se potencira kapital, bilo fizički ili finansijski, dok su ljudski kapital i znanje totalno zapostavljeni, vlada je glavni i jedini strateg, a o zajedničkoj viziji i saradnji nema ni govora. I ostale negativne karakteristike su u potpunosti zastupljene, dok njima odgovarajućih sklonih progresu za sada prklično nema.

Ako to može biti za utehu, ovakvih primera ima u mnogim regijama sveta. Slavni peruanski pisac Marija Vargas Ljosa kulturu vidu kao ključni problem modernizacije Latinske Amerike. On smatra da se ne mogu izvesti ekonomske, obrazovne i sudske reforme neophodne za latinoameričku modernizaciju:

“osim ako im ne prethodi ili ih ne prati reforma naših običaja i ideja, celog kompleksnog sistema navika, znanja, predstava i formi koje mi shvatamo kao „kulturu“. Kultura u okviru koje mi živimo i delamo danas u Latinskoj Americi nije liberalna niti je uopšte demokratska. Mi imamo demokratske vlade, ali naše institucije, naši refleksi i naš mentalitet su veoma daleko od demokratskih. Oni ostaju populistički i oligarhijski, ili apsolutistički, kolektivistički ili dogmatski, opterećeni društvenim i rasnim predrasudama, neizmerno netolerantni prema političkim protivnicima i skloni najgorem od svih monopola, raspolaganju silom.“

Ove reči Vargasa Ljose govore u prilog tezi da Latinska Amerika nije žrtva imperijalizma, ili

³ Mariano Grondona i Lorens Harison

globalizacije, već da su pravi uzroci latinoameričke nerazvijenosti u glavama Latinoamerikanaca. Analogno možemo reći da glavni uzroci nerazvijenosti i propadanja Srbije, leže u glavama njenih građana, sistemu vrednosti koji oni pothranjuju, a koji su, kako smo već videli, u koliziji sa kulturnim vrednostima koje su karakteristične za progresivna društva.

3. GLOBALIZACIJA I KULTURA

Globalizacija se odnosi na veoma širok krug događaja i trendova, kao što su razvoj svetske ideologije, velika borba za uspostavljanje svetskog poretka, slabljenje suvereniteta nacionalnih država, pojavljivanje i razvoj transnacionalnih korporacija, razvoj svetske trgovine, intenzivne masovne migracije i stvaranje multikulturalnih zajednica, stvaranje planetarnih mass medija i ekspanzija Zapadne kulture u svim regionima sveta. Ključne konsekvence velikih globalizacionih promena su: međunarodna podela rada, internacionalno kretanje kapitala, humanih i industrijskih resursa, standardizacija zakonodavstva, ekonomski i tehnološki progres, kao i konvergencija i fuzija kultura različitih država. Globalizacija je danas određujući faktor svetskog ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja. Ona pokriva najvažnije procese društvenog i ekonomskog razvoja, pomažući ubrzanje ekonomskog rasta i modernizacije, kao i kulturne promene. Globalizacija stvara u isto vreme puno kontradikcija i problema u svetskoj ekonomiji. Danas, sve zemlje sveta su pod različitim stepenom uticaja globalizacije. Jedna od oblasti u čijim se aktivnosti pokazuje uticaj globalizacije je kultura.

Kako globalizacija, bez sumnje izaziva kulturne promene, pitanje je da li je ona šansa da se promene anarhični kulturni modeli u zemljama gde su oni očigledno kočnica razvoju i progresu. Otvaranje granica za kulturne uticaje i za povećanje kumunikacija u kulturi vodi, u jednu ruku, podeli veoma uspešnih iskustava, obogaćujući naše sopstvene kulture podižući ih na veći stepen razvoja, s druge strane, globalni kulturni uticaji vode i unifikaciji i standardizaciji, uspostavljajući iste kulturne obrasce širom sveta. Bez pretenzija da se osvrćemo na brojne pozitivne i negativne utacaje globalizacije na nacionalne kulturne promene, navešćemo primer saradnje umetnika. Globalizacija omogućava umetnicima iz celog sveta da razmenjuju iskustva i da predstavljaju svoja dela na svetskoj sceni. Za nas je značajna činjenica da globalizacija kulture doprinosi promeni kulturnih vrednosti različitih zemalja, u čemu se krije nada da se nazadni kulturni stereotipi, koji se pokazuju kao kočnica progressa, mogu menjati. Možda ćemo biti bliže odgovoru na ovo pitanje posle analize deset vrednosti, stavova i mišljenja po kojima se razlikuju progresivne od statičkih kultura. U knjizi Pan-American Dream izdvaja se deset vrednosti, stavova i sklopova mišljenja po kojima se razlikuju progresivne od statičkih kultura:

1. Vremenska orijentacija: Progresivne kulture naglašavaju budućnost; statične kulture naglašavaju sadašnjost ili prošlost. Orijetacija na budućnost podrazumeva progresivan pogled na svet - uticaj nad sopstvenom sudbinom, nagradu za vrlinu u ovom životu, ekonomiju pozitivnih ishoda.
2. Rad je od ključnog značaja za dobar život u progresivnim kulturama, a u statičnim kulturama predstavlja teret. U prvim rad predstavlja okosnicu svakodnevnog života; marljivost, kreativnost i uspeh nagraduje se ne samo finansijski već i zadovoljstvom i samopoštovanjem.
3. Štedljivost je u progresivnim kulturama, majka ulaganja i finansijske sigurnosti, a pretnja je egalitarnom statusu quo u statičnim kulturama koje često imaju pogled na svet zasnovan na igri nultog ishoda.
4. Obrazovanje je bitno za ostvarenje progressa u progresivnim kulturama, dok je od marginalnog značaja, osim za elitu, u statičnim kulturama.
5. Zasluga ima presudni značaj za napredovanje u progresivnim kulturama; veze i porodica su ono što se računa u statičnim kulturama.
6. Zajednica: U progresivnim kulturama, radijus prepoznavanja i poverenja širi se izvan porodice na šire društvo. U statičnim kulturama, porodični krug opisuje granice zajednice. Društva sa malim radijusom prepoznavanja i poverenja sklonija su korupciji, utaji poreza i nepotizmu

i manje su sklona dobrotvornim aktivnostima.

7. Etički kod je obično stroži u progresivnim kulturama.
8. Pravda i pravičnost su deo univerzalnih impersonalnih očekivanja u progresivnim kulturama. U statičnim kulturama, pravda na pragu ličnog napredovanja često zavisi od toga ko se pozna i koliko može da se plati.
9. Autoritet pokazuje tendenciju ka disperziji i horizontalnom širenju u progresivnim kulturama, a u statičnim ka koncentraciji i vertikalnim odnosima.
10. Sekularizam: Uticaj regionalnih institucija na građanski život mali je u progresivnim kulturama, taj uticaj je često značajan u statičnim kulturama. Heterodoksija i drugačiji nazori se podržavaju u prvim, a ortodoksija i saglasnost u drugim.

Navođenje ovih deset faktora može da nam bar ukaže na to šta se krije iza širokog pojma „kulture“ i šta može da utiče na to da se društva razvijaju. Sporost u modernizaciji mnogih zemalja se upravo vidi u velikom prisustvu tradicionalnih vrednosti u kulturi. Izvesno je da su ovih deset faktora uopšteni i idealizovani, jer realnost kulturnih varijacija nije pozitivna i negativna, već je spektar u kome su kombinovani i jedni i drugi. No, to ne dovodi u pitanje njihov pozitivan uticaj na razvoj i progres.

Zaostajanje Afrike u razvoju, što ima za posledicu siromaštvo, autoritarizam i društvenu nepravdu, se takođe pripisuje kulturnim vrednostima. U opisu afričke kulture Danijel Etunga Mangelje navodi sledeće kulturne vrednosti koje određuju afričku kulturu:

1. Tradicija visoke centralizacije i vertikalnog autoriteta;
2. Usredsredenost na prošlost i sadašnjost, ne na budućnost;
3. Odbacivanje „tiranije vremena“;
4. Gušenje individualne inicijative, uspešnosti i štednje (posledica je zavist prema uspehu);
5. Verovanje u vradžbine koje pothranjuju iracionalnost i fatalizam.⁴

Kao primere gde preovlađuju kulturne vrednosti koje sputavaju ekonomski razvoj i društveni progres posebno smo istakli Latinsku Ameriku i Afriku. No, takvih primera ima širom sveta. Karakterističan je pimer juga Italije, odnosno Sicilije. U svojoj studiji o južnoitalijanskom selu Edvard Banfield⁵ ističe: sicilijanskom kulturom dominira „pogubni individualizam, nepoverenje i sumnja“. I sicilijanski sistem vrednosti, kao i afrički, guši saradnju, ali i ne podstiče ni konkurenciju koja se doživljava kao „agresija“. Za jug Italije ustanovljene su druge kulturne vrednosti koji ne pogoduju progresu, kao što su usredsredenost na sadašnjost, teškoće sa strateškim planiranjem, odsustvo preduzetništva, autoritarni odnos patron – štíćenik. Ovakvi nalazi su uznemirili sicilijansku elitu, ali su je i podstakli za stvaranje programa sa ciljem da se promene kulturne vrednosti i stavovi.

4. UMEŠTO ZAKLJUČKA

Kada je u pitanju interakcija globalizacije i kulture važno je istaći činjenicu da u osnovi postoje dva pristupa. Jedan je konzervativni koji se opire svim uticajima globalne kulture, iako je sasvim izvesno da se širenje globalnog uticaja ne može zaustaviti iz prostog razloga što je globalizacija, kako smo već konstatovali, ireverzibilan proces i njen uticaj se može samo povećavati, a ne smanjivati. Drugi pristup, koji bi posebno bio poželjan za zemlje u čijim kulturama provlađuju statički kulturni modeli, odnosno kulturne vrednosti koje ne pogoduju razvoju i progresu, zbog čega one zaostaju u razvoju i demokratiji, bilo bi preispitavanje njihovih sistema tradicionalnih vrednosti i procena koje od njih treba menjati i usklađivati ih sa zahtevima globalizacije i modernog vremena, kako bi otvorili, bar u nekoj perspektivi, mogućnosti ekonomskog napretka i društvenog progressa.

Prethodno smo ukazali na ključne karakteristike kulture sklone progresu, kao i na karakteristike koje sputavaju progres, isto tako smo naveli i 10 vrednosti i stavova po kojim se progresivne kulture razlikuju od statičkih, odnosno konzervativnih koje su kočnica ekonomskom razvoju i

⁴ Danijel Etunga – Mangelje: „Da li je Africi potreban program kulturnog prilagodavanja“, objavljeno u „Kultura je važna – kako vrednosti uobličavaju ljudski progres“, Plato, Beograd, 2004.

⁵ Edward Banfield, *The moral Basis of a Backward Society*, free Press, Glenocoe, III., 1978.

demokratiji. Sistem kulturnih vrednosti koji prevladuje kod nas najvećim delom je oslonjen na stavove i opredeljena karakteristične za starije kulture i zapravo su zapreka razvoju i progresu. Već smo konstatovali da su od 11 karakteristika kulture nesklonih progresu, kod nas, prema našoj oceni u potpuosti zastupljeno čak deset. Zaista je teško reći da u Srbiji nisu prevladavajući hijerarhija i rigidna organizacija, paternalizam, vlada kao glavni strateg, retroaktivni pristup, zavisnost od stranih partnera, ekonomija obima, povezanost sa vođama i sl.

Potpuno je identičan zaključak kada se izvrši poređenje deset vrednosti, stavova i skupova mišljenja po kojima se razlikuju progresivne kulture od starijih. Kada su u pitanju vremenska orijentacija, rad, štednja, obrazovanje, zajednica, etički kod, pravda i pravičnost, autoritet, sekularizam i sl, ne može se izbeći utisak da su kod nas odlike ovih kategorija definisane u potpunosti onako kako to odgovara starijim kulturama, a ne progresivnim.

Videli smo da je elita Sicilije uvidela da mora menjati kulturne vrednosti koje im onemogućavaju progres. Ovakvih pokušaja ima širom sveta, jer je zapravo globalizacija pokazala da se retrgradne kulturne odlike moraju menjati kako bi se obezbedio opstanak na svetskoj pozornici. Nismo zaostali zbog toga što nas je globalizacija uništila, već su glavni uzroci naše nerazvijenosti u našim glavama, kao što je Vargas Ljosa rekao za uzrok zaostalosti njegovih zemljaka južnoamerikanaca.

Potrebno je da se opredelimo za sistem vrednosti koji odgovara progresivnoj kulturi, odnosno treba da izvršimo reformu naših običaja, celog kompleksnog sistema navika, znanja i formi koje mi shvatamo ka kulturu, da bi globalizacija bila pokretač našeg razvoja i progressa, u suprotnom naše zaostanje za modernim svetom će biti sve veće, bez šansi za ekonomski i demokratski razvoj. Na kraju moramo znati razvijenost ili nerazvijenost nisu nametnuti društvu spolja, već samo društvo bira razvijenost ili nerazvijenost.

LITERATURA:

1. Luke Amadi and James E. Akena: „Globalization, Culture mutation and new identity: Implication for the Igbo cultural heritage“, *African Journal of History and Culture*, January, 2015.
2. Entoni Gidens: „Evropa u globalnom dobu“, *Clio*, Beograd, 2009.
3. Entoni Gidens: „Svet koji nam izmiče“ objavljeno u *Hrestomatiji*: „Globalizacija – mit ili stvarnost“, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003.
4. Luigi Guiso, Paola Sapienza and Zingales: „Corporate culture, societal culture, and institutions“, *NBER Working Paper series*, Cambridge, February 2015.
5. Lorens E. Harison i Samjuel P. Hantington: „Kultura je važna – kako vrednosti uobličavaju ljudski život“, *Plato*, Beograd, 2004.
6. Sadykova Raikhan, Myrzabekov Moldakhmet, Myrzabekova Ryskeldy, Moldakhmetkzy Alua: „The interaction of globalization and culture in the modern world“, *Procedia*; Available online at www.sciencedirect.com; 2013.
7. Lauren Movius: „Cultural Globalisation and Challenges to traditional communication Theories“, *PLATFORM: Journal of media and Communication* 2(1) January 2010. Australia.
8. *Hrestomatija*: „Globalizacija – mit ili stvarnost“, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2003.
9. Danilo Šuković: „Kultura i socijalni kapital“, objavljeno u zborniku radova „Kultura i razvoj“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2004.

IGRA I DOKOLICA U GLOBALNOM SVIJETU -FRAGMENTI-

1.

Na tragu Kantove, Kjekegorove, Ničeove i Hajdegerove filozofije, a posebno njihovog shvaćanja igre, Egen Fink je stvorio originalnu misao o igri. U nastojanju da se prema njoj odredi (Osnovni elementi ljudskog postojanja), on smatra da igra ostaje u nedoumicama oko smisla refleksije o njoj. Polazi od uvjerenja da postoji suprotnost između neposrednosti života i refleksije, između bivstva po sebi i pojma, između egzistencije i svijesti, između mišljenja i bivstva, i to upravo kod onog bića koje razumijeva bivstvo. Zato je i očekivano njegovo mišljenje da igra kao osnovna odrednica postojanja ne samo da zastaje pred ovim pojmom već ga i odbija. Otuda je i njegovo pitanje o promišljanju igre ne slučajno ostalo u poređenju sa uzimanjem golom rukom krila leptira. Možda se bolje upozorenje nije moglo naći ni u jednom pokušaju da se stigne do definicije igre i njenog određenja.

Suštinu igre pregnantno je odredio Fridrih Niče (Volja za moć) kad je prepoznao vrijednosti u onome što je nešto djetinje, ali i kao ideal čovjekove snage. Otuda je razumljivo što je igru vidio i kao pretpostavku za sve drugo i kao obeležje veličine i univerzuma. Zato je nezaobilazna ljudska igra, igra djeteta i umjetnika. A Hajdegerer (Identitat und Differenz) piše da je bit bitka igra i da igra određuje bitak, a ne bitak igru. To je i razlog što igru stavlja na pijedestal postojanja. Sa tog stanovišta, igra određuje i bitak i biće. Takvo mišljenje podupire Gadamerovo uvjerenje da subjekt igre nisu igrači - već igra. Otuda je igra u središtu čovjekove egzistencije, važna pretpostavka njegove slobode.

U istoriji ideja o igri nezaobilazna je misao Fridriha Šilera, izneta u spisu Pisma o estetskom vaspitanju čovjeka. Tamo se tvrdi da se čovjek igra samo onda kada je u punom značenju riječi čovjek, i on je samo onda čovjek kada se igra. Šilerovu ideju da se ideal ljepote može potražiti na putevima na kojima se zadovoljava čovjekov nagon za igrom vjerovatno bi trebalo ponovo protumačiti i zbog velikih promjena koje su se dogodile u modernoj i postmodernoj umjetnosti, a posebno u globalnoj kulturi i globalnoj civilizaciji.

U znamenitom spisu Homo ludens Johan Huizinga dokazuje da igra nema tako značajnu ulogu u kulturi našeg vremena kao što je imala u grčkoj i latinskoj tradiciji. I što je mnogo bitnije, on je pokazao u kojoj mjeri igra jeste pojava koja prevashodno pripada domenu kulture. Po njegovom mišljenju, ona je temelj kulture, ako je prava i čista. Huizinga je svijet igre doveo u neposrednu vezu sa realnim životnim procesima i suočio ga s čovjekovim unutrašnjim svijetom. To što je igra dobrovoljna aktivnost upućuje na traženje njenih korijena u čovjekovoj slobodnoj motivaciji i slobodnoj samopotvrđi. Unaprijed utvrđene vremenske i prostorne granice, sa obaveznim pravilima, upućuju na unutrašnju zakonitost igre i na njenu autonomiju. Postajući »opozicija« realnosti, ona se zatvara u svoj svijet. To je način da se osamostali u odnosu na trivijalnu stvarnost. Veoma je prihvatljivo Huizingino mišljenje da naručena igra više nije igra, jer tada u njoj ne bi bilo nadahnute spontanosti, slobodne nadmoćnosti talenta i individualne inspiracije. Ne bi bilo igre kao samosvojne vrijednosti.

Ako je cilj igre u njoj samoj, kako tvrdi Gadamer, a jeste, onda su spoljna svrha i vrijednost utilitarno – pragmatiskog van njenog ostvarivanja. Postajući realnost subjektivnog i unutrašnjeg, realnost koju prati osjećanje napetosti i radosti, igra pokazuje da u njoj ima drugačijih osjećanja

od onih koja se javljaju u prozaičnom svakodnevnom životu. To što je igra drugo od običnog života daje joj smisao, naročito ako proširuje svijest i prevazilazi granice rutinske realnosti, ako je ona put do ljudske cjelovitosti. Stoga se nameće pitanje: kakva je to svijest? I kad to nije promišljena svijest o egzistenciji, ona bi tragala za potpunijim čovjekovim osjećanjem i njegovim sopstvom. Igra, ma koliko se razlikovala od običnog života, ne može se smisljeno uobličiti bez »impulsa« iz realnog svijeta, a ne može se ni realizovati na velikoj udaljenosti od beznačajnosti u realnosti. Ona uspostavlja svoju slobodu.

Ako se pođe od pretpostavke da je igra u savremenoj kulturi ozbiljno ugrožena, onda se nameće neophodnost prevrednovanja ideje o igri kao nezaobilaznoj vrijednosti egzistencije. Edgar Moren pokazuje da se savremena tehnika – ekonomska civilizacija temelji na reduktivnom shvaćanju čovjeka. Homo sapiens i homo faber apsolutno dominiraju, međusobno se određuju i nadodređuju. Iz pojma homo isključeno je, po njegovom mišljenju, sve što je demens – san, strast, mit – i što je ludens – igra, uživanje, zabava. Ernst Fišer je tvrdio da samo stvaralački čovjek može da bude kompletan čovjek. U djelu *Kunst und Koexistenz*, on piše: »Cjelokupan čovjek nije ni Homo faber, niti Homo sapiens, ni čovjek koji radi, ni onaj koji razmišlja, mudruje, istražuje, ali ni jedinstvo svega toga. Ono što ne smije da nedostaje, jeste Homo ludens, čovjek koji se igra«. Fišeru je izuzetno važan i Homo amatro, biće koje je zna da voli i koje teži da ostvaruje tajanstva ljubavi u intimi postojanja.

Moderna društva u svojoj globalističkoj orijentaciji očigledno su postala odveć neosjetljiva za čitav domen igre u njenom izvornom smislu. To znači da se realnost savremenosti našla daleko od istinske želje za spontanošću i punoćom ljudske igre. Vrijednosti subjektivnosti i kreativnosti drastično su zapostavljene. Sve realizacije kulture postale su hibridne i u velikoj mjeri nemoćne da se ostvare kao kreativna snaga otpora unisonoj globalizaciji, kao njena alternativa. Homo ludens je ugrožen jer je ostao bez unutrašnjih sadržaja i unutrašnje dinamike. A obnova svakodnevlja kao stila čovjekove aktivne i kreativne samopotrude nezamisliva je bez plodnih iskustava igre. Izvan prinude i nametnutog poretka, u nerazdvojnog jedinstvu zbilje i ne - zbilje, igra bi se mogla naći tamo gdje čovjek realizuje svoj san o svojoj cjelovitosti i slobodi. S razlogom se smatra da čovjek - slobode nije uklopljen u igru svijeta. Najgore je to što "pravila" te igre djeluju kao usud. U takvoj igri i čovjek kao biće slobode opstaje igrani igrač ili igrač kao igračka, kako bi to rekao Eugen Fink. A igra, kao svjetsko – istorijsko zbivanje, ukoliko ne brani čovjekovu slobodu, subjektivnost i kreativnost nema izgleda da se realizuje kao autonomna i univerzalna vrijednost. Zato ima razloga za nespokoje, jer su granice slobodne i kreativne igre ujedno granice čovjekove slobode i njegove samopotrude. Tu bi trebalo tražiti zajednički imenitelj.

Uveliko se moderno doba bliže određuje kao civilizacija rasonode, koja se temelji na neminovnosti igre kao kompenzacije za prethodne jade. Junak kontroverznog romana Platforma Mišela Uelbeka preokupiran je jednom jedinom idejom: "Zabavljati se i zabavljati i nikada se ozbiljno ne zamisliti nad ljudskom egzistencijom". Čovjekovo nastojanje da "ublaži" prinude civilizacije koje mu teško padaju, našlo se na istoj ravni sa njegovom željom da potvrdi vrijednosti "osjećajnog" života, koje se ne mogu zadovoljiti ni potvrditi izvan igraćeg svijeta.

2.

Kad se do fetišizma slavio proizvodni rad, dokolica je pogrešno «dešifrovana». Štaviše, dovela se u vezu sa pojmom besposličenje. Nikako da se shvati da dokon, besposlen čovjek nije isto što i čovjek u dokolici. Za razliku od dokoničara, dokoličar je nekad pripadao dokoličarskoj klasi, a uvijek stvaralačkom svijetu. Mnogi teoretičari poistovjećuju dokolicu sa slobodom, a rad sa nužnošću. To dvojstvo rada i dokolice izraženo je u grčkom jeziku riječima koje potiču od istog korijena: schole «pokriva» značenje termina dokolica, dok je a schole oznaka za vrijeme izvan dokolice ili za stanje koje pripada nužnosti. Ova podijeljenost, pa čak i nezavisnost, rada i dokolice srijeće se u latinskom jeziku u riječima otium(dokolica) i negotium (odsustvo otiuma). Latinista André ističe tri svojstva dokolice. Prvo: dokolica je sinonim slobodnog vremena, vezanog za pastoralnu civilizaciju, za samoću. Drugo: dokolica je povezana sa obredima i svetkovinama. Treće: dokolica označava mirovanje oružja. Ona je u početku označavala primirje i odmor ratnika,

a kasnije postaje sinonim odmora i mira. Tako nam, kao što s pravom naglašava Mari Fransoz Lanfan, grčka i latinska etimologija pomažu da shvatimo zašto je riječ dokolica od početka bila osjenčena izvjesnom dvojnošću. Pored toga, ona u sebi sadrži opasnost: dokonost u vrijeme mira uvijek je latentna mogućnost građanske raspojasanosti. Dokolica se odnosi na stanje usredsređenosti na mišljenje i osjećanje. Kao izraz sposobnosti ličnosti da bude prisutna na kreativan način daleko je od toga da bude pasivno stanje izolacije. Ličnost nije ni pasivna ni izolovana ako je čitava obuzeta procesom dokolice. Zato je besposlenost daleko od toga da bude njen sinonim. Štaviše, besposlenost se može opisati i kao potpuno odsustvo dokolice ili kao stanje suprotno dokolici. Besposlenost i nesposobnost za dokolicu odgovajaju jedno drugom, a dokolica je suprotna i jednom i drugom.

U teorijama koje problematizuju značaj dokolice za stvaralaštvo nije teško prepoznati nastojanje da se utvrdi jasna razlika između slobodnog vremena kao masovne pojave industriskog društva i dokolice kao individualne i kreativne vrijednosti. Tako Sebastijan De Gracija ističe da dokolica i slobodno vrijeme žive u dva različita svijeta, s tim što svako može da ima slobodno vrijeme, ali svako ne može imati dololicu. Po njegovom mišljenju, slobodno vrijeme je realna ideja demokratije, dok dokolica nije potpuno ostvarljiva. Za ovog autora, rad je antinomija slobodnom vremenu, ali ne dokolici. Odnos između slobodnog vremena i dokolice, De Gracija vidi kao problem, kao teškoću koju bi mogle ublažiti najprogresivnije civilizacije pretvaranjem najvećeg dijela slobodnog vremena u dokolicu. On upozorava da su mir i prosperitet opasni za svako društvo koje ne zna da raspolaze slobodnim vremenom. A to što je idealni čovjek dokolice inkarniran u idealnom prototipu grčkog filozofa, otkriva uvjerenje De Gracije o tome da je malo ljudi sposobno da se ostvari u dokolici, jer ih je malo sposobnih za kontemplaciju i kreativnu samopotvrdu. Pored toga, po mišljenju ovog autora, koji ne krije pesimizam, potrošačko društvo pokazalo se nesposobnim da ostvari vrijednosti neophodne za razvitak čovjeka u slobodnom vremenu. U stvari, De Gracija postaje najizrazitiji predstavnik one teorijske orijentacije koja ističe da je dokolica fatalna za stvaralački ograničene i osrednje duhove.

Gubitak smisla za dokolicu ne znači ništa drugo nego osiromašenje ličnosti i njenu dezintegraciju. Pirscl Smit izričito kaže: »Ako se izgubi dokolica, pazite da se ne izgubi duša«. Nijesu rijetki mislioci koji smatraju da dokolica nije posljedica i rezultat slobodnog vremena, odmora i vikenda. Džozef Pajper piše da je dokolica mentalni i duhovni stav. »Ona je na prvom mjestu stav uma, uslov duše«, kaže on. U središte fenomenologije stvaralačke imaginacije, Gaston Bašlar stavlja pjesničko sanjarenje - koje se po prirodi stvari odvija u dokolici - da bi skrenuo pažnju na to da pjesničko sanjarenje označava životne hipoteze što proširuju naš život. U stvari, dokolica je forma tišine koja je preduslov za shvatanje realnosti i za stvaralačko pregnuće. U gotovo poetskoj formi, ovaj autor iznosi stav da samo tihi čuju, a oni koji ne ostaju tihi ne mogu da čuju. Zato što dokolica sadrži kontemplativni stav, ona je uslov za stvaralaštvo. Svakako, sve je to daleko od globalističkog ubrzanja i gromoglasne buke.

Istraživanja su pokazala da u ostvarivanju veoma složenog kreativnog procesa, dokolica postaje najvažnije vrijeme za dinamiku čovjekovih stvaralačkih otkrića i za prepoznavanje njegovih kreativnih potencijala. Bez mnogo teškoća zapaženo je da pripremna i završna faza kreativnog procesa pripadaju psihobiološkom procesu rada, koji označava stavljanje u pogon ukupne svijesti i postizanje pune koncentracije, dok faze inkubacije i eliminacije (kreativni bljesak) pripadaju psihobiološkom procesu dokolice u kome postoji izvjesna forma opuštenosti i neočekivane svijesti. Svakako, bilo bi pogrešno oštro razdvajati ili suprotstavljati ove faze kreativnog procesa, utoliko prije što se kroz njih ostvaruje napredak kreativnosti i čudesni treptaji inspiracije. Osim toga, kreativnim «ciklusom» se čovjekova sposobnost za ostvarivanje rada i njegova sposobnost za ostvarivanje dokolice ne isključuju, već upotpunjuju i prožimaju. To znači da dokolica nije suprotna radu i pored toga što u radu postoji «nešto» što se može smatrati suprotno dokolici. Kreativni proces uključuje i jedno i drugo stanje. U kreativnom procesu dolaze do punog izražaja - i racionalne i iracionalne stvaraočeve mogućnosti, njegova svijesna i nesvijesna aktivnost. I ovim se potvrđuje da je čovjek jednačina sa više nepoznatih.

Nastala na samim osnovama unutrašnjih sposobnosti i predispozicija ličnosti, dokolica postaje «prostor» čovjekovog kreativnog prepoznavanja i stvaralačkog sazrijevanja. Ona je put do čovjeka

kao stvaralačkog i slobodnog subjekta. Stoga časovnici nijesu pravi mjerači vremena, a čovjeku ostaje trka sa vremenom, gotovo uvijek beznadežna. A postojanje u dinamici globalizacije liči na ono mjesto iz Šekspirovog Magbeta: "Život je istorija koju priča neki idiot, puna buke i besa, koja ništa ne znači". Tu nema mjesta za stvaralačku dokolicu i kreativnu igru.

3.

Kad je reč o globalizaciji izostaje jasna misao o kulturi svakodnevlja, o igri i dokolici. Argumenti i globalista i antiglobalista ne djeluju uvjerljivo u anticipaciji individualne egzistencije i stila življenja. Nema pouzdanih predviđanja oko veoma komplikovanih pitanja individualne egzistencije i kulture u kojoj se oblikuje stav o čovjekovom fizičkom i metafizičkom svijetu. Štaviše, nijesu razjašnjene ni makroekonomske tendencije ni nastojanje da dođe do povlačenja države iz ekonomske sfere. Naša osiromašena i oronula država, kod koje nije došlo ni do značajnih koraka u tranziciji i liberalizaciji tržišta, teško se uklapa u svjetske trendove globalizacije. To se u velikoj mjeri, manje ili više, odnosi i na ostale države u kojima tranzicija i dalje muku muči sa brode洛夫skim pojmovima dugog trajanja kao što su tradicionalizam, autoritarni mentalitet, politička nekultura, antiintelektualizam, predrasude i nepostojanje kritičkog javnog mnjenja. To je samo dio civilizacijskog i političkog zaostajanja.

Inače, globalizam je velika ideja modernog svijeta. Utemeljio je svojevremeno Kant, a prizivali su je i Ajnštajn - koji je «prozvao» Ameriku da spasava čovječanstvo od preteće atomske katastrofe – i Jaspers u nastojanju da se zautavi sovjetski totalitarizam. Makluan je, s razlogom, dokazivao da će elektronski mediji ukinuti fragmentarnu, linearnu i apstraktnu civilizaciju koja se začela od vremena štamparske tehnike i da će ponovo stvoriti tribalnu kulturu u kojoj će se misao i djelo sje-diniti stvarajući globalno selo. U globalnim i komercijalnim medijima, čiji smo model lakomisleno prihvatili, već se dogodilo da masovni mediji od pojedinca stvore opsesivnog voajera i da sliku o realnosti transformišu u spektakl.

U tumačenju djela Društvo spektakla/ *The society of the Spectacle*/, uveliko se dokazivalo da su ideje Gi Debora /Guy Debord/ o karakteru i dosegu spektakla bile od znatnog uticaja na razumijevanje djelatnosti koje su obuhvaćene kategorijom slike i vizuelnih sredstava komunikacije. Njegovo stanovište o tome da je spektakl nasljednik svih slabosti zapadnog projekta upućuje na misao da ljudima upravlja kapital. Debor je krajnje sažeto definisao spektakl kao kapital u stupnju akumulacije u kojem on postaje slika. Gi Debor govori o spektaklu kao o organizovanom prividu sa neizbježnom negacijom života. Ako stvarnost izranja iz spektakla kao vidljive negacije života, kako to tvrdi Gi Debor, onda društvo spektakla postaje temelj i medijske kulture i čovjekovog svakodnevlja. Deborova istraživanja spadaju u radikalnu neomarksističku misao 20. vijeka, koja se temeljila na Marksovoj teoriji o fetišizmu robe i Lukačevoj teoriji o reifikaciji. On je smatrao da je spektakl najprikladniji izraz kojim bi opisao sve savremene ljudske interakcije u društvu jer spektakl nije skup slika, nego društveni odnos između pojedinaca, posredovan slikom. Anselm Jap/Anselme Jappe/, vjerovatno najbolji poznavalac Deborovog djela, i sam polazi od fetišizma robe da bi identifikovao spektakl kao najrazvijeniji oblik društva zasnovan na proizvodnji robe. On smatra da iz Deborovog mišljenja proizilazi da je moderni spektakl nasljednik religijskog spektakla. /*A Guide to Guy Debord's Concept of the Spectacle*/. U svakom slučaju, Deborova istraživanja, eto, traju od šezdesetih godina prošlog vijeka do danas. A za tih šezdeset godina tehnički um je uspeo da dramatično utiče na strukturalne promjene i da vrijednosti industrije kulture, koje prati diktat tržišta, pretvori u robu.

Nije teško zapaziti da su se mediji za masovno opštenje bitno promijenili od Fukoovog/Michel Foucault/ prvobitnog koncepta Panoptikona, koji je „pročitao“ kao moćna mašina koja podjednako umrežuje i one koji uspostavljaju moć i one nad kojima se uspostavlja moć. Fuko, koji je pokazao ignorantsku distancu prema Deborovoj ideji da je moderni spektakl proizišao iz religije, dokazuje da je božije oko zamenila mašina koja vidi. A kula za posmatranje postala je prozirna zgrada u kojoj primenu moći može posmatrati društvo kao cjelina. Fuko, kao najzagonetniji teoretičar moći, u formama nadgledanja i kažnjavanja, obznanjuje mehanizme potčinjavanja, klasifikovanja, ustaljivanja, dresiranja, osmatranja, kodifikovanja ponašanja i ocjenjivanje jedinke, ali uz njenu

potpunu vidljivost. Tako je model zatvorske institucije sa kontrolom duše nastao i prije ozvaničenja zatvora kao mjesta kazne po krivičnim zakonima./ Surveiller et punir: Naissance de la prison/. Nije slučajno, kao što je već primjećeno, što je Žan Bodrijar/ Jean Baudrillard/, u stvari, Fukoove teorije vidio isključivo kao metafore. Pod uticajem Ničea i Bataja, Bodrijar stavlja u prvi plan svoje teorije simboličke razmjene nasuprot utilitarizmu kapitalističke produkcije i potrošnje. U toj suprotstavljenosti došlo je suštinskog razilaženja između modernih i postmodernih društava. Po mišljenju Žana Bodrijara, moderna društva su organizovana po principu proizvodnje i potrošnje dok su postmoderna organizovana po principu simulacije i igre slika i znakova. I zato nije neobično što se u središtu njegove teorije nalaze kategorije simulacije, implozije i hiprealnosti. Sadašnji mediji i njihove mentalne matrice pristižu iz svijeta u kome je uveliko prisutno iščezavanje stvarnosti kao vrijednosti, ali i nestajanje spektakla kao panoptičke subjektivnosti i spektakularnosti. On dolazi od zaključka da kraj spektakla nosi sa sobom urušavanje stvarnosti u hiperrealizam, previše detaljnu reprodukciju stvarnosti, najvjerovatnije kroz druge reproduktivne medije poput reklame ili fotografije/ L'Échange symbolique et la mort/. Što je najgore, u beskrajnom kopiranju istih znakova, u nedostatku perspektive, što je već zapaženo, nema ni osmišljenog značenja postojanja. U pitanju je drastična kriza smisla. Savremeni čovjek suočio se sa svijetom bez kompasa i bez smisla. Najgore je što su posedi dalekosežne sa stanovišta razvitka čovjekovih kreativnih potencijala u igri i dokolici. Globalistički civilizacijski cunami remeti ravnotežu između bića i postojanja, a savremeniku je preostalo da živi u senci okolnosti koje su mu nametnute.

Uspon globalnih medija sve više utiče na medije zemalja u tranziciji.

Edvard S. Herman i Robert V. Mekčesni u opsežnoj studiji Globalni mediji, čiji je podnaslov Novi misionari korporativnog kapitalizma, pokazuju da je početkom osamdesetih 20. vijeka, globalnim medijskim sistemom dominiralo trideset ili četrdeset velikih transnacionalnih korporacija. Tako je došlo do nezapačene monopolizacije sredsava masovnog komuniciranja. Sa stanovišta uticaja na mnogoljudnu zajednicu, na džinovski svjetski auditorijum, to je mnogo veći monopol od bilo kojeg političkog monopola. U punoj saglasnosti sa tržištem liberalnog kapitalizma, prisustvo globalnih medija djeluje kao nezaustavljiva stihija, kao neumitna i lagodna diktatura. To je valjda jedina diktatura koja se prihvata bez otpora. Tako se gotovo i ne postavlja pitanje kako ovladati ovim medijima nego kako će oni umrežiti svoje pasivne posmatrače. S razlogom se smatra da globalizacija medija predstavlja veliku opasnost za aktivno učešće građana u društvenom životu i za njihovo neposredno uključivanje u svakodnevne demokratije, u život zajednice.

Posebno je znajno to što se globalizacija medija odvija ne samo uz njihovu izrazitu centralizaciju i nadgledanje već i uz barokno širenje popularne kulture. Tako je ova forma globalne kulture, uspostavljala zajedništvo do najudaljenijih krajeva svijeta. Zahvaljujući snažnom uticaju globalnih medija skrajnute od svijeta, marginalne i podređene države, suočavaju se sa zapadnim i svjetskim vrijednostima kao što su individualizam, ljudska prava, a posebno prava žena, manjinska prava i prava ljudi sa posebnim težnjama. Sve to nije bez značaja za uspostavljanje demokratije, ali se na tome ne insistira jer se suštinski zanemaruju programi od društvenog značaja i važna egzistencijalna pitanja. To što se u ovim medijima favorizuje laka zabava, nasilje i seks, pokazuje da su oni najviše usmjereni na to da oblikuju potrošaško društvo i da stvaraju „konzumenta“, a ne slobodnog građanina. Da bi opsjena bila potpuna, spektakl je još neizbježan. Utvrđeno je da gledalac, sedeća figura, dobija status pasivnog posmatrača, gledaoca bez sposobnosti saznanja i mogućnosti da djeluje.

Kad se u globalizaciji uspostavljaju svjetski standardi jer je svijet globalno selo, kad se tehnološki progres pojavljuje kao snažna poluga čovjekovog uspijeća, onda se ona teško može osporavati. Ako bi se globalizacijom poništavale specifičnosti nacionalnih država, nacionalnih kultura i kulturni identitet, nacionalne i kulturne razlike, tradicionalne vrijednosti, onda bi se već moglo govoriti o njenim nepoželjnim učincima. Ekološki problemi postaju planetarna nevolja. Brzo se zaboravilo upozorenje Rimskog kluba iz 1968. godine da planeta - Zemlja postaje opasna za ljudski život. Stvorena je civilizacija otpada. Šire se nezaustavljivo granice međunarodnog kriminala i terorizma. Kulturne vrijednosti, najprisutnije, nemaju kreativni potencijal koji može da prekorači državne i nacionalne granice. Te vrijednosti u velikoj mjeri su sporne. To važi za sva civilizacijska dostignuća. Panični strah od novih medija i novih tehnologija nije najbolji saveznik razločnosti i

realizmu. Njihov upad u svakodnevlje savremenika svakako nije naivna okolnost za obezbeđivanje harmoničnog stila življenja, kao i za recepciju medijskih sadržaja i za intimni susret utoliko pre što se nigde nije dogodilo promovisanje medijske pismenosti niti medijska edukacija.

Svakako, nema razloga da se ne posumnja u to da medijske i tehnološke inovacije utiču na čovekove kreativne sposobnosti i da ih često blokiraju. S obzirom na postvareno i dramatično prisustvo tehnike u savremenoj civilizaciji, Isidora Sekulić je poodavno skretala pažnju na mogućnost da se mašinizira ne samo čovekov mozak nego i njegovo srce. U društvenim mrežama nalazi se Ajnštajnova izjava: "Bojim se dana kad će tehnologija nadrastiti međuljudske odnose. Svet će dobiti generaciju idiota". Možda se to nije još dogodilo, a može se dogoditi. Sa tog stanovišta, valjalo bi shvatiti misao njemačkog filozofa Sloterdajka: "Globalizacija nas je sve suviše brzo ubacila u zajedništvo". Svako zajedništvo je sporno ako podrazumijeva bilo čije gubitništvo, ako je u njemu tijesno za slobodnu igru i dokolicu.

LITERATURA

1.

Joseph Lee, *Play in Education*, The Macmillan Co., New York, 1929.

Mišel Uelbek, *Platforma, Booka*, Beograd, 2013.

Martin Heidegger, *Identitat und Differenz*, Neske, Pfullingen, 1957.

Kostas Axelos, *Vers la pensee planetaire*, Editition de Minuit, Paris, 1964.

Johan Huizinga, *Homo ludens*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970

Fridrih Niče, *Ecce Homo*, Grafos, Beograd, 1977.

Hans Georg Gadamer, *Istina i metode*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978.

Eugen Fink, *Le jeu comme symbole du monde*, Editition de Minuit, Paris, 1966.

Eugen Fink, *Osnovni fenomeni ljudskog postojanja*, Nolit, Beograd, 1984.

Edgar Morin, *Kako izaći iz xx stoljeća*, Globus, Zagreb, 1983.

Ernst Fischer, *Kunst und Koexistenz*, Rowohlt, Reinbek, 1966.

Ratko Bozovich, *Play-Fondation of Culture*, iUniverse, New York, 2008.

Fridrih Šiler, *Pisma o estetskom vaspitanju čoveka*. U: Fridrih Šiler, *O lepom*, Kultura, Beograd, 1967.

2.

Marie Françoise Lanfant, *Les théories du loisire*, PUF, Paris, 1972.

J.-M. André, *L'otium dans la vie morale et intellectuelle de Romains, des origines à l'époque augustienne*, PUF, Paris, 1966.

Sebastian De Grazia, *Our Time, Work and Leisure*, The Twentieth Century Found, New York, 1962.

Alexander Reid Martin, *Urgent Need for a Filosofhu of Leisure in an Aging Population*, „Journal of the American Geriaatrrics Society“, New York, 3/1962

Ratko Božović, *U traganju za dokolicom*, „Pobjeda“, Podgorica, 2003.

3.

Anselm Jappe, *A Guide to Guy Debord s Concept of the Spectacle*, Treaso Press, London, 1999.

Douglas Kellner, *Media Spectacle*, Routlegde, New York, 2003.

Edgar Moren, *Duh vremena*, Kultura, Beograd, 1967.

Edvard S. Herman i Robert V. Mekčesni, *Globalni mediji*, Clio, Beograd, 2004.

Guy Debord, *Society of the Spectacle*, Zone Books, New York, 1994.

Guy Debord, *Comments on tfe Society of the Spectacle*, Verso, New York, 1988.

Jean Baudrillard, *L'Échange symbolique et la mort*, Gallimard, Paris, 1976.

Jean Baudrillard, *L'illusion de la fin*, Gallimard, Paris, 1995

Jean Baudrillard, *Impossible Exchange*, Verso, London, 2001.

Maršal Makluan, *Poznavanje opštita-čovekovih produžetaka*, Prosveta, Beograd, 1971

Michel Foucault, *Surveiller et punir: Naissance de la prison*, Gallimard, Paris, 1975.

Peter Sloterdajk, *U istom čamcu*, Beogradski krug, Beograd, 2001

GLOBALIZACIJA I DEMOKRATSKA POLITIČKA KULTURA²

Apstrakt

Globalizacija je usko povezana s demokratskim vladavinama. Kako završava uspostavljanje, nametanje ili kopiranje demokratske vladavine u zemljama bez ikakve demokratske tradicije. Odnos negativne i pozitivne slobode na demokratske procese. Dilema – slobode pa demokratija ili demokratija pa slobode. Paradoksi demokratije. Tri bitna preduslova za uspostavljanje demokratije: tradicija i demokratija; materijalna i socijalna sigurnost; i povećan nivo kulture stanovništva. Bitni elementi demokratske političke kulture: demokratska ličnost, prihvatanje univerzalnih vrednosti i poverenje. Značaj poverenja za procese globalizacije.

Gljučne reči: globalizacija, demokratija, sloboda, tradicija, sigurnost, kultura, demokratska politička kultura, univerzalne vrednosti, poverenje.

GLOBALISATION AND DEMOCRATIC POLITICAL CULTURE

Abstract

Globalisation is tightly connected with democratic government. How does the establishing, imposing or copying democratic government finishes in countries without any democratic tradition. The relation of negative and positive liberty with democratic processes. Dilemma – liberties before democracy or democracy before liberties. The paradoxes of democracy. Three important preconditions for establishing democracy: tradition and democracy, material and social safety, and increased cultural level of population. Substantial elements of democratic political culture: democratic personality, acceptance of universal values, and trust. The significance of trust for globalisation processes.

Key words: globalisation, democracy, liberty, tradition, safety, culture, democratic political culture, universal values, trust.

IZAZOVI GLOBALIZACIJE I DEMOKRATIZACIJE

Ideja globalizacije u modernom dobu počinje od Imanuela Kanta, a globalizacija kao pojava i realni proces otpočinje u drugoj polovini 20. veka. Ona nastaje u najrazvijenijem zemljama odakle se širi i pravolinijski i koncentrično na sve druge delove sveta. Drugim rečima, pojava i proces globalizacije proizvod je najrazvijenijih demokratskih država Zapada, u prvom redu Sjedinjenih Američkih Država. Globalizacija je usko vezana za demokratske vladavine, odnosno demokratske poretke. Razvijeni demokratski poredci preko globalizacije jednim delom su pokrenuli i demokratske procese širom planete. U demokratizaciji država u kojima su dominirale autoritarne vladavine, proces demokratizacije išao je različitim putevima i davao različite rezultate. Nametanje demokratskih vladavina u zemljama autoritarnih vladavina i autoritarnih obrazaca života, odnosno autoritarne političke kulture, izazivalo je izuzetno opasne probleme, a s njima donosilo i loše posledice. Uspostavljanje demokratske vladavine u zemljama bez ikakve demokratske tradicije

---

¹ Redovni profesor Fakulteta političkih nauka i Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

² Ovaj tekst je pisan za naučni skup „Globalizacija i kultura“ koji organizuje Centar za ekonomska istraživanja – Institut društvenih nauka u Beogradu. On je, takođe, uključen u naučno-istraživački projekat Univerziteta u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu (evidencioni broj: 179076), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

najčešće je završavalo u velikim životnim dramama i još većim lomovima do potpunog razaranja zemalja.

Često su se iza nametanja demokratskih vladavina krile sasvim druge namere koje su završavale u njenim zloupotrebama. Uz primenu demokratskih procedura osvajana je vlast, a potom uspostavljena diktatura. Za nerazvijene zemlje, za zemlje u stanju stalnih kriza, demokratija zvuči kao nada i spas. Osvešćene političke elite, krećući u borbu da uspostave demokratiju i smatrajući da će njenim utemeljenjem otpočeti novo doba boljeg i kvalitetnijeg života, posle demokratskih promena gurnule su one koji su ih podržavali u teško razočarenje. Mnogo se očekivalo od promena, a još više su obećavali oni koji su demokratiju koristili za lične ili posebne interese. Primeri su pokazali da je najavljeni trijumf demokratije okončavan njenim porazom.

Kada se globalizacijom pokušavaju političke promene treba biti oprezan u pogledu posledica koje će te promene izazvati. U okolnostima nedemokratskih vladavina i nedemokratskog načina života, nekada u nizu vekova ili decenija, treba dobro porazmisliti kako promenu osmisliti. Tamo gde su obrasci života utemeljeni na tradiciji, religiji, etnički homogenizovanim grupama, kolektivističkom duhu i kolektivističkim ideologijama, teško se mogu u kratkom roku učiniti obrti koji će potpuno izmeniti ukorenjene obrasce i omogućiti lako prihvatanje novina, makar one označavane kao demokratske ili modernističke. U ljudskoj prirodi izuzetno mesto imaju utabane navike. Naviknuti obrasci življenja teško se menjaju. Za njih su potrebne i decenije i generacije. Tamo gde je demokratija ulazila laganim koracima osvajajući u dužem periodu deo po deo, uspevala je da se ugnezdi, prihvati i postane način života građana.

DEMOKRATIJA I SLOBODE

Veliki politički mislioci su tokom 20. veka, istražujući okolnosti koje onemogućavaju lako prihvatanje demokratije iako je ona u razvijenim demokratskim zemljama dala velike rezultate, to povezali s pitanjem slobode. Jedan broj političkih mislilaca zaključio je da je pitanje utemeljenja demokratije vezano za pitanje utemeljenja univerzalne vrednosti – slobode. Oni su postavili pitanje: da li prvo sloboda i slobodni pojedinci pa potom demokratija ili prvo demokratija koja će, kad bude uspostavljena, omogućiti slobodu i formiranje slobodnih ličnosti? Politički filozof i teoretičar politike Isaija Berlin zaključio je da je pretpostavka uspostavljanja demokratije razvoj ideje i vrednosti slobode i formiranje slobodnih ličnosti. On je smatrao da je mnogo važnija negativna, odnosno „sloboda od“, od pozitivne slobode, odnosno „slobode za“. „Sloboda od“ oslobađa ljude od ometanja njihovih aktivnosti, ali i od straha, od nepravdi, od loših osećanja i loših stanja.¹ Zbog toga je važno u okviru „slobode od“ garantovati ljudima njihova prava kao i neometanje njihovih aktivnosti. „Sloboda za“ omogućava autonomiju, ali autonomija ima jedan paradoks: ona formira autonomne ličnosti, ali može da završi i u ispoljavanju autonomne volje koja je ponekad nezaustavljiva u zahtevima, apetitima, željama, potrebama i interesima. Drugim rečima, pozitivna sloboda, odnosno „sloboda za“, može da završi u svojevrsnoj samovolji i na taj način dovede u pitanje ideju i vrednost slobode. Sloboda unutar sebe ima jedno ograničenje – neograničenu slobodu delovanja i ponašanja koja može da uništava slobodu drugih.² To je bio razlog da Berlin da veći značaj „slobodi od“ od „slobode za“. Naravno, on nije bio protiv „slobode za“, ali je smatrao da ona treba da bude ograničena formalnim principima. Jedan od tih formalnih principa jeste vladavina prava.

---

1 „Obično se kaže da je čovek slobodan u onoj meri u kojoj niko ne ometa njegovu aktivnost. Politička sloboda u tom smislu jeste prosto područje u kojem on može da deluje nesmetano od drugih. Ukoliko me drugi sprečavaju da radim ono što bih inače mogao da radim, utoliko nisam slobodan: a ako su to područje drugi ljudi umanjili ispod izvesnog minimuma, mogu da kažem da živim pod prinudom, ili, da sam, može biti, porobljen. Reč 'prinuda' ne pokriva, međutim, sve oblike nemoći... Prinuda podrazumeva namerne smetnje koje mi drugi ljudi prave u području u kojem bih inače mogao da delam“. (Isaija Berlin, Četiri ogleđa o slobodi, Filip Višnjić, Beograd, 1992, str. 204–205).

2 Berlin ističe da sloboda, u ovom slučaju, „nije nespojiva s nekim vidom samodržavlja ili, u najmanju ruku, s nepostojanjem samouprave. Takva sloboda pre svega se tiče područja kontrole, a ne njenog izvora. Baš kao što demokratija zapravo može da liši pojedinačnog građanina mnogih sloboda koje bi mogao uživati u nekom drugom obliku društva, kao što se isto da zamisliti despot liberalnog duha, koji svojim podanicima dopušta veliku meru lične slobode... sloboda u tom smislu nije – ili barem nije logički – povezana s demokratijom ili samoupravom. Samouprava može bolje jemčiti očuvanje građanskih sloboda nego drugi režimi, i zbog toga su se za nju zalagali pobornici učenja o slobodnoj volji. Međutim, individualna sloboda nije nužno povezana s demokratskom upravom“. (Op.cit. str. 213).

Drugi politički teoretičari, na primer Hana Arent, smatrali su da pozitivna sloboda treba da se utemelji u političkoj zajednici i da je ona garant uspostavljanja demokratije koja će potom uspostaviti negativne slobode. Prema njoj, pozitivna sloboda prethodi, i istorijski i logički, svakoj drugoj vrsti slobode. Arent smatra da „čovjek ne bi ništa znao o unutrašnjoj slobodi da prethodno nije stekao iskustvo stanja slobode kao svetovne opipljive stvarnosti. Svesni slobode ili njene suprotnosti postajemo tek u opštenju s drugima, a ne u opštenju sa sobom... Slobodi je, uz samo oslobađanje, bilo potrebno društvo drugih ljudi koji su bili u istom stanju, kao i zajednički javni prostor za susretanje – drugim rečima, politički organizovan svet u koji je svaki slobodan čovek mogao da se uključi rečima i delom... bez politički osiguranog područja javnosti slobodi nedostaje svetovni prostor pojavljivanja“.³ Ona se pozivala na ideale antičkog sveta i antičke političke zajednice. U njenoj argumentaciji, međutim, previda se jedna činjenica – da su u antičkom svetu u politici učestvovala samo slobodne ličnosti, odnosno slobodni ljudi. Antička demokratija i sloboda imala je jedno ograničenje: veliki deo stanovništva nije mogao da učestvuje u donošenju političkih odluka. U okviru antičke demokratije odlučuju samo slobodni ljudi.

Dilema, slobode pa demokratija ili demokratija pa slobode, najbolje je došla do izražaja posle pada Berlinskog zida i ubrzanog otpočinjanja procesa demokratizacije u dojučerašnjim zatvorenim i nedemokratskim društvima. Pokazalo se da ne postoji jedan recept ili, ako postoji, u različitim zemljama daje različite rezultate. U zatvorenim nedemokratskim društvima nametanje demokratije krenulo je na nedemokratski način, populističkim i demagoškim putem. Vapaj ustrašenih, ideološki kontrolisanih, ali i ugroženih, unesrećenih, bednih i siromašnih za poboljšanje svog položaja, za otpočinjenje demokratskih procesa, završavao je često u opakim sukobima do građanskih ratova. Tamo gde se stanovništvo u ime uspostavljanja demokratije pobunilo, uz vešte manipulatore pretvarano je u populističku masu koja je rušeći stari poredak srušila i mogućnosti bilo kakve svoje budućnosti. Vešti manipulatori i demagozi bi, opčinjavajući nerealnim obećanjima, gurnuli stanovništvo u sukobe i ratove u kojima su dolazili do izražaja ne samo obračuni sa bivšom vlašću, već su istovremeno raspirivane i etničke i religijske netrpeljivosti tako da su mirne pobune završavale u krivavim obračunima koji bi zemlju odveli u tragediju različitih ratova – ideoloških, etničkih, religijskih.

PARADOKSI DEMOKRATIJE

Sve što se dogodilo dobro kada je utemeljena i razvijena demokratija u razvijenim zapadnim zemljama imalo je nažalost najčešće loš odraz u zemljama u kojima se ona pokušava nametnuti ili kopirati. Najčešće ono što je problematično ili sklono zloupotrebi u demokratiji postaje značajno i dolazi do izražaja tamo gde je demokratija priželjkivana ili kopirana ili nametana.⁴ To je jedan za sada nerazrešivi paradoks. Ono što daje rezultate u zapadnim demokratijama ovde više deluje razarajuće i pogubnije. Trijumf demokratije u tim zemljama završava u okrutnosti onih koji su na demokratski način osvojili vlast. To je primer kako plemenite ideje i projekti završavaju u izopačenosti, odnosno u afirmaciji nečega što je duboko protiv demokratije. Demokratija kao demokratija deluje izvanredno, ali ako se uvuče u one oblasti koje po svojoj prirodi ne bi trebalo da se demokratizuju ona postaje izuzeno opasna. Dobro je opominjao Hose Ortega i Gaset kada je tridesitih godina 20. veka izrekao da „demokratija koja je pobesnela i izašla izvan sopstvenih okvira, demokratija koja je prodrla u religiju ili umetnost, u misli i gestikulacije, u srce i običaje, jeste najopakija bolest koja može snaći jedno društvo. Što je suženiji prostor delovanja svojstven nekoj ideji, to će, srazmerno nastojanjima da se ona projektuje na sveukupni život, njen uticaj biti sve razorniji“.⁵

³ Prema Arentovoj, sloboda „može i dalje obitavati u srcima ljudi kao želja, kao htenje, kao nada, kao čežnja; ali, kao što svi znamo, ljudsko srce je vrlo tamno mesto, i sve ono što se odvija u njegovoj tami teško se može nazvati prikazivom činjenicom. Sloboda kao prikaziva činjenica i politika se podudaraju, i međusobno su povezane kao dve strane jedne iste stvari“ (Hana Arent, O slobodi i autoritetu, gradska biblioteka „Žarko Zrenjanin, Zrenjanin, 1995, str. 77–78).

⁴ „Između despotizma u čistom obliku i demokratije u čistom obliku postoji sto raznih oblika više ili manje despotičkih i više ili manje demokratskih. Može biti da neka kontrolisana demokratija znači početak despotizma, isto kao što neki oslabljeni despotizam može značiti početak demokratije“ (Norberto Bobio, Budućnost demokratije, Filip Višnjić, Beograd, 1990, str. 63).

⁵ „Zamislite da nam život uređuje neki ostrašćeni vegeterijanac koji stremi da posmatra svet sa visina svog kulinarskog

PREDUSLOVI ZA USPOSTAVLJANJE DEMOKRATIJE

Iskustvo je pokazalo da za utemeljenje demokratije nije dovoljna politička volja onih koji je uvode, već su potrebni i neki preduslovi. Tri preduslova se izdvajaju kao bitna. Prvi se odnosi na utemeljene obrasce života u nekoj zajednici, posebno za tradiciju i tradicionalne vrednosti na kojima se ona održava i za političku socijalizaciju koja se u njoj u dugom vremenskom periodu odvijala. Na primer, zajednice ili društva u kojima dominira patrijarhalni obrazac života sa izrazitom autoritarnošću i preovlađujućem kolektivističkom duhu teško je uvoditi takvu novinu kao što je demokratija. Raskid sa tradicijom je i težak i bolan. Jedan veliki mislilac 19. veka tačno je zaključio kada je izrekao da tradicija mrtvih generacija pritiska mozgove živih. Potrebno je dugo vremena da bi se ljudi jednim delom od nje odvojili, a drugim delom novinu prihvatili. Pokazalo se da je demokratija, gde je bio moguć spoj tradicije i demokratije, kao novine i modernizacije, vremenom polako uspevala da se ugnezdi i da se prema njoj lagano izmeni svest onih koji su je oprezno prihvatili. Drugi bitan preduslov za uvođenje demokratije je materijalne i socijalne prirode. U društvima koja su pretežno bila tradicionalistička i autoritarna, ali koja su zbog prirodnih pogodnosti posedovala resurse i na osnovu njih stvorila kod članova zajednice i društva koliko-toliko egzistencijalnu sigurnost, a uz to i omogućila i socijalnu stabilnost, demokratija je imala oslonac da se vremenom prihvati i razvija. Stabilna socijalna struktura podrazumeva da razlike u materijalnom pogledu nisu velike između bogatih i siromašnih i gde su srednji slojevi, kao nosioci stvaralačke potencije, uspeli da se razviju i da zahvate i kvantitativno veliki broj stanovništva i na taj način omogućе šansu da se i oni sami obogate, odnosno približe bogatima, a istovremeno da svojim sposobnostima omogućе i pruže siromašnima da izađu iz ponižavajućeg siromaštva i bede. Treći preduslov je kulturni. Da bi demokratija bila uspostavljena i postala način života potrebno je podići obrazovni i kulturni nivo stanovništva. To podrazumeva da se članovi zajednice ili društva opismene, ne samo formalno i profesionalno, već i funkcionalno. Nivo razvijene pismenosti omogućava da ljudi lakše u sebi dovedu u pitanje naviknute obrasce koji suočeni sa novinama u savremenom razvijenom svetu njih sputavaju i zaustavljaju u razvoju. Ta svest i osveščavanje pomoću pismenosti omogućava da oni sebe na drugačiji način vide, pozicioniraju i spremne se za prihvatanje novina iz razvijenijih sredina koje su pokazale velike rezultate. Podizanjem nivoa pismenosti podiže se i ukupni kulturni kapital zajednice ili društva. Kultivisani ljudi nemaju samo svest o tome gde su, već imaju i samosvest, odnosno znaju za koje se ciljeve valja založiti i kakav je njihov smisao za život pojedinaca, zajednice i društva. Oni dolaze u situaciju da upoređivanjem onoga što dolazi iz razvijenog sveta i realnosti u kojoj žive shvate šta im valja činiti da bi povećali kvalitet sopstvenog života i života zajednice i društva. Naravno, to ne znači da će oni prihvatanjem tog novog, boljeg i životnijeg, odbaciti i sve vredno iz njihove prošlosti i sadašnjosti, već će im upravo to biti oslonac koji će im garantovati da novine prime, a da ništa od dobrog što već žive neće biti dovedeno u pitanje i izgubljeno.

DEMOKRATSKA POLITIČKA KULTURA – BITNI ELEMENTI

Ova tri preduslova omogućavaju i da se razvije jedna drugačija, nova politička kultura – demokratska politička kultura. Demokratija se ne može održati bez demokratske političke kulture koja treba da dominira i da prožima većinu članova jedne zajednice ili društva. Demokratije kao ideali ili kao kopije ili nametnuti oblici propadaju ako se u društvu ne utemelji demokratska politička kultura. Svi potrebni uslovi da bi demokratija profunkcionisala i održavala se ne mogu da daju rezultat niti da budu efikasni ako nisu oslonjeni na demokratske ličnosti. Pretpostavka razvijene demokratske ličnosti jeste da je ona slobodna, da zna šta hoće i da je izuzetno zainteresovana za politički život zajednice ili društva u kojem živi. Demokratsku ličnost karakteriše otvoreno „ja“, sposobnost da deli i prihvata vrednosti i vrednosne orijentacije, različitosti, da je predvidljiva i tolerantna, da uživa poverenje svog okruženja, da je slobodna i da poštuje slobodu drugih.

vegetarijanstva: u umetnosti bi zabranio sve sem baštenskog pejzaža; u sferi nacionalne privrede podržavao bi prvenstveno poljoprivredu; od religije bi jedino prihvatio drevna božanstva žitarica; za odevanje bi nam dozvolio da biramo samo između tkanina od kudelje, lana ili žuke, a kao filozof tvrdoglavo bi propagirao nekakvu transcendentalnu botaniku. Ali ništa manje besmisleno ne deluje ni čovek koji bi, poput mnogih danas, stao pred nas i ponosno izjavio: 'Ja sam, pre svega, demokrata!'". (Hose Ortega i Gaset, Posmatrač, Clio, Beograd, 1998, str. 36–37).

Važan element kada je u pitanju utemeljenje demokratske vladavine i demokratizacije života u jednom društvu jeste prihvatanje univerzalnih vrednosti kao vodiča, odnosno orijentira, i mera za delovanja i ponašanja. Najbitnije je da zajednicu i društvo vode i da joj budu mera univerzalne vrednosti kao što su: istina, pravda, dobro, sloboda, ravnopravnost, ljudsko dostojanstvo i solidarnost. Ovo su orijentiri i merila prema kojima se upravljaju pojedinci i celokupna zajednica ili društvo. Oni su ključni za uspostavljanje reda, ali i sigurnosti i stabilnosti, i pojedinaca i društva kao celine.

Za stabilan politički život u jednoj zajednici ili društvu izuzetno značajnu i važnu ulogu ima poverenje.⁶ Poverenje je među onim socijalnim stanjima koje ljudima omogućava da se između sebe ne vide i ne doživljavaju kao sredstva, kao zveri, već da stvaraju topao i čovečan odnos prema drugima, nepoznatima i strancima. Poverenje zalazi u mnoge segmente čovekovog života: od fizičkog, preko emocionalnog, duševnog, duhovnog do profesionalnog. Poverenje je najbolji garant i osigurač za ljudske kontakte i komunikaciju. Tamo gde je poverenje na visokoj ceni ljudi u čoveku cene njegovo dostojanstvo i čovečnost. Na tom poverenju gradi se i poverenje u politici, kao praktičnoj delatnosti koja se bavi organizacijom jednog društva, a to znači i prema političarima koji to konkretno sprovode. Poverenje u politici dobija se putem izbora. Poverenjem se legitimišu pobednici u izborima, odnosno oni kojima se u demokratskim poređcima za određeni period poverava vlast. Poverenje je izuzetno značajno i za sve vrste praktičnih poslova, posebno u ekonomskom životu. Teško se može odvijati privredni život ako u njemu ne postoji bar minimalno neformalno poverenje.⁷

Poverenje se u demokratskim vladavinama i demokratskoj političkoj kulturi zasniva na univerzalnim vrednostima. Kada se poverenje stvori između građana, nezavisno od njihovog porekla, jezika, kulture, religije, rase ili klasnog položaja, onda se smatra da se kod pojedinaca I u društvu primenjuju i dominiraju univerzalne vrednosti koje im omogućavaju veliko uzajamno prihvatanje i poštovanje. Tamo gde je izgrađeno poverenje može se smatrati da je u najvećem delu utemeljena demokratska politička kultura. Tri su prednosti demokratske političke kulture koja je uspela da stvori poverenje između građana, kao i između građana i vlasti.

Prva prednost pokazuje se praktikovanjem dvosmerne komunikacije. Ona se ostvaruje u demokratskoj političkoj kulturi putem dijaloga. Jedan od uslova dijaloga jeste ravnopravnost. Upravo ravnopravnost pokazuje da je ostvareno poverenje između sagovornika. Sve odluke u demokratskoj političkoj zajednici donose se putem dijaloga. Suprotno, u nedemokratskim zajednicama i društvima komunikacija između učesnika je neiskrena i najčešće praćena podvalama i manipulacijama.

Druga prednost pokazuje se poverenjem među ljudima kada je u pitanju deljenje zajedničkih vrednosti i normi⁸ i formulisanje ciljeva, odnosno strategije za koju se oni zalažu u ostvarivanju ciljeva, posebno dugoročnih. Bez poverenja ne mogu se ostvariti ciljevi niti realizovati strategija za njihovo ostvarivanje. Tamo gde se ne može postići saglasnost u bitnim i dugoročnim ciljevima

---

6 „Poverenje je socijalno stanje i kategorija. Poverenjem se između ostalog dovodi u pitanje organski način čovekovog života i uspostavlja društveni način života. Preživeti u društvenom okruženju znači između ostalog i stvoriti okolnosti u kojima poverenje dobija veliki značaj. Sa poverenjem se prihvata solidarnost, jedna od univerzalnih ideja i vrednosti... Poverenje je presudno za isključivanje destrukcije i nasilja u ljudskim odnosima. Ono je i veliki oslonac kako čovek ne bi izgubio nadu i veru da nije sam i osamljen... Tamo gde nema poverenja među ljudima, ili se ono izgubi, opasno je živeti a ljudski životi najčešće su obesmišljeni. Poverenje je jedno od onih osećanja i stanja koja se teško grade i uspostavljaju a lako i brzo se urušavaju i uništavaju. Mogli bismo ih uporediti s paukovom mrežom – teško se gradi, a lako se uništava“. (Čedomir Čupić, Milica Joković, Poverenje kao predušlov za održanje manjina i prihvatanje manjinskih identiteta, čas. „Politički život“, br.9/2013, str. 26).

7 Kenet Erou smatra da poverenje ima izuzetnu pragmatičnu vrednost. „Poverenje je važna poluga u sistemu društva. Izuzetno je efikasno jer nam omogućava da se oslonimo na reč drugih ljudi. Nažalost, ono nije roba koja se lako može kupiti. Ukoliko morate da je kupite, već unapred sumnjate u ono što ste kupili. Poverenje i slične vrednosti kao što su odanost i iskrenost predstavljaju primere onoga što ekonomisti nazivaju 'eksternalnostima'. One su dobra, one su roba; one imaju realnu, praktičnu ekonomsku vrednost; one uvećavaju efikasnost sistema, omogućavaju da proizvodite više dobara ili više onih vrednosti koje najviše cenite. Ali one nisu roba kojom je trgovanje na otvorenom tržištu tehnički moguće ili čak i smisleno“. (Kennet J.Arrow, The Limits of Organization, W.W. Norton, New York, 1974, str. 23).

8 „Poverenje je očekivanje jednih članova zajednice da će se drugi članovi te zajednice ponašati regularno, pošteno i kooperativno, zahvaljujući tome što zajednički dele odgovarajuće norme. Te norme se mogu ticati dubokih vrednosnih pitanja kao što je priroda boga ili pravde, ali one mogu takođe obuhvatiti i profesionalne standarde i kodove ponašanja“. (Frensis Fukujama, Sudar kultura, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997, str. 35).

na delu je velika podeljenost, često praćena netrpeljivošću, isključivošću i neprijateljstvom između članova zajednice, ali i prema svima drugima i drugačijima, odnosno prema svakoj vrsti razlike. Razlike su ono što društveni život proširuje, produbljuje i bogati. Tamo gde se nešto održava pomoću zapovesti i sile vremenom se, kada zapovest i sila oslabe, sve urušava.

Treća prednost izuzetno je značajna za podsticanje konkurencije koja snažno provetrava i društveni i politički život. Bez konkurencije i takmičenja nema napretka i razvitka zajednice ili društva. Konkurencija i takmičenje preko političkog pluralizma uvodi živost, ali i promovise mogućnost novih ideja, koncepata i načina njihovih realizacija. S konkurencijom se oslobađa i podstiče energija koju imaju daroviti i sposobni, kao i ljudi od ideja. Konkurencijom i takmičenjem oni dolaze do izražaja. Za političku konkurenciju i takmičenje izuzetno je potrebno poverenje. Drugim rečima, u takmičenju se druga strana ne tretira kao protivnik-neprijatelj, već kao protivnik koji na osnovu svog dara i sposobnosti trenutno pobeđuje. Ovo poverenje se posebno dokazuje u fer i korektnim izbornim kampanjama i postizbornim periodima. Ova vrsta poverenja pokazuje da ljudi postaju svesni da nema nezamenljivih u zajedničkom, odnosno društvenom životu. Nezamenljivi su svojstvo fizičkog života. Sve u društvenom i političkom životu je podložno smeni, odnosno zameni. Ko to ne zna i ko to ne prihvata ulazi u prostor ograničenosti do gluposti, a ako to po svaku cenu održava – završava u nasilju.

GLOBALIZACIJA I POVERENJE

I proces globalizacije neodrživ je bez poverenja. Ako se globalizacija ne prihvata sa poverenjem ona se često doživljava kao nasilno uvođenje novina, odnosno modernizacije. To proizilazi još iz veberovske tradicije, a potom je došlo do izražaja i u istraživanjima teoretičara kao što su Frensis Fukujama, Lorens Harison, Semjuel Hantington i Robert Patnam u poslednjoj deceniji 20. veka. Svi oni smatraju da tradicionalne vrednosti, samim tim i tradicionalna kultura, izuzetno utiču na ekonomski i politički život društava. Tako Hantington razlikuje devet civilizacija koje su prema njemu utemeljene na različitim i trajnim kulturnim razlikama i da će te kulturne razlike dovesti do budućeg sukoba civilizacija.⁹ Poseban značaj u okviru kulturnih razlika daje religioznim tradicijama koje se u mnogim od ovih civilizacija snažno odupiru modernizaciji, a to znači i globalizaciji. Prema Hantingtonu, budući sukobi će se odvijati na linijama kulturnih dodira, a ne na linijama ili granicama ideološkim i ekonomskim. Nešto je drugačiji pristup Patnama koji smatra da demokratija i demokratske institucije najuspešnije rezultate daju u delovima sveta u kojima je građansko društvo formirano vekovima u okviru kojeg se i razvila demokratska svest, odnosno demokratska politička kultura.¹⁰ Slično gledište ima Fukujama koji samo u razgraničenju kulturnih razlika uključuje poverenje i zaključuje da društva sa niskim poverenjem pružaju otpor promenama i modernizaciji, dok su društva u kojima je izgrađeno poverenje otvorena, demokratska i u njima je utemeljena demokratska politička kultura.

Druga grupa autora uporište u promenama i modernizaciji zasniva na procesu slabljenja tradicionalnih vrednosti. Prema njima, u procesu slabljenja tih vrednosti najznačajniji činiac je ekonomski razvoj zato što izaziva slabljenje uticaja religije i posebnih kultura koje čine srž tradicionalnih vrednosti. Ronald Inghart kao začetnike ovoga pristupa uzima Karla Marksa u 19. veku i Danijela Bela u 20. veku i svoja istraživanja obavljena u poslednjoj deceniji 20. veka.¹¹ Prema Inghartu, ekonomski razvoj „doprinosi postepenom pomeranju od vrednosti samoodržanja ka

⁹ Prema Hantingtonu to su sledeće civilizacije: zapadna, latinoamerička, afrička, islamska, kineska, hindu, pravoslavna, budistička i japanska. U okviru ovih devet civilizacija on je izdvojio šest kojima se posebno bavi. To su: sinička (kineska i kineskih zajednica), japanska, hindu, islamska, zapadna, latinoamerička i afrička. (Semjuel Hantington, Sukob civilizacija, CID, Podgorica, 2000, str. 48–51).

¹⁰ Robert Putnam, Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy, Princeton University Press, Princeton, 1993.

¹¹ Ronald Inghart, Christian Welzel, Modernizacija kultura promjena i demokracija, Politička kultura, Zagreb, 2007. Inghart, za razliku od Vebera, smatra da „dominantni trend ne postaje racionalizacija autoriteta, već emancipacija od autoriteta, koja modernizaciju pretvara u proces čovjekova razvitka koji promiče ljudsku emancipaciju na svim frontovima. Ta humanistička preobrazba modernosti ima važne posledice na razini društva“. Prema Inghartu, „čovjekov razvitak jača civilno društvo, političke slobode, dobro upravljanje i ravnopravnost spolova – i čini da demokracija postane sve vjerojatnija, ondje gdje još ne postoji, i sve odgovornija, ondje gdje već postoji“. (Op. cit. str. 86).

vrednostima samoizražavanja i to pomaže da se objasni zašto je verovatnije da bogatija društva budu demokratska¹².

Dešavanja u proteklih 15 godina 21. veka u svetu pokazala su da ekonomski razvoj i demokratizacija društava nisu postigli ono što se smatralo da hoće – da će se ljudi osećati zdravije, srećnije, poverljivije, da će biti tolerantni, oslobođeni predrasuda i stereotipa, kao i diskriminacije po različitim osnovama. Drugim rečima, od demokratije se očekivalo da će uvođenjem demokratskih institucija rešiti sve njihove bitne probleme i da će se oni bolje i srećnije osećati. Razni oblici pobuna, otpora, građanske neposlušnosti i revolucija (mirnih i nasilnih), koji je trebalo da otvore put uvođenju demokratije u mnogim zemljama završili su neuspehom, negde čak i sa teškim i tragičnim posledicama. U nekim od tih država očekivanja građana izražavana mirnim protestima završavala su u građanskim, etničkim i verskim ratovima. U takvim društvima i zemljama pokušaj demokratizacije završio je kao neuspeli projekat.

Iz ovih iskustava proizilazi da i globalizacija i demokratizacija samo putem ekonomskog razvika, uz postepene, odnosno lagane društvene i kulturne promene, mogu da garantuju da će na duži rok polako osvajati nerazvijena, odnosno siromašna i nedemokratska društva. Kada globalizacija i demokratizacija omoguće stabilne socijalne i kulturne preduslove, a to znači mogućnosti za razvoj demokratske političke kulture, koja pretpostavlja slobodne ličnosti, onda će se oni polako širiti planetom. Takođe, treba imati u vidu da proces globalizacije i demokratizacije ne bi trebalo da bude unificiran, već otvoren za sve posebnosti i razlike kada je u pitanju kulturni, društveni i politički život. Sličnosti i razlike čine punoću života. Zbog toga globalizacija i demokratizacija treba da omoguće i paralelne svetove u kojima se iskazuju posebnosti koje ne treba nikada i na bilo koji nasilan način dovoditi u pitanje. Globalno i demokratsko treba da idu do granice koja ne potire posebno i lokalno, odnosno posebne vrednosti i verovanja, jer i oni ulaze u smisao i začine ljudskog života.

LITERATURA:

- Arent, Hana, O slobodi i autoritetu, gradska biblioteka „Žarko Zrenjanin, Zrenjanin, 1995.
- Arrow, Kennet J., *The Limits of Organization*, W.W. Norton, New York, 1974.
- Berlin, Isaija, Četiri ogleda o slobodi, Filip Višnjić, Beograd, 1992.
- Bobio, Norberto, Budućnost demokratije, Filip Višnjić, Beograd, 1990.
- Čupić, Čedomir, Joković, Milica, Poverenje kao preduslov za održanje manjina i prihvatanje manjinskih identiteta, čas. „Politički život“, br.9/2013.
- Fukujama, Frensis, Sudar kultura, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997.
- Hantington, Semjuel, Sukob civilizacija, CID, Podgorica, 2000.
- Inglhart, Ronald, Christian Welzel, Modernizacija kultura promjena i demokracija, Politička kultura, Zagreb, 2007.
- Kultura je važna, priredili Lorens E. Harison i Samjuel P. Hantington, Plato, Beograd, 2004.
- Ortega i Gaset, Hose, Posmatrač, Clio, Beograd, 1998.
- Putnam, Robert, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, 1993.

---

¹² Ronald Inglhart, Kultura i demokratija, u: Kultura je važna, priredili Lorens E. Harison i Samjuel P. Hantington, Plato, Beograd, 2004, str. 148.

POSTOJE LI CIVILIZACIJSKI USLOVI ZA HUMANIZACIJU GLOBALIZACIJE

“What does ‘home’ mean in globalized conditions”

(Featherston)

“Ja ne znam šta znači socijalna pravda”

(Hayek)

Na početku treba postaviti dva pitanja: prvo, da li se iz pozitivnih efekata globalizacije mogu izvesti potencijalne mogućnosti za humanizaciju globalizacije, i drugo, šta se tome odupire?

Podjimo od zaključka Svetske komisije za socijalnu dimenziju globalizacije¹¹ da u današnjem sprovođenju globalizacije nedostaje veza između mogućnosti i pristupa mogućnostima, što je važno da bismo mogli razmotriti razloge pro i contra za humaniji oblik globalizacije. To konkretizuje jedan autor kada konstatuje da opšti progres ide u paru sa progresivnom generalizacijom nesigurnosti i brige za sutrašnjicu.²²

Budući da živimo u dijaboličnom svetu koji nas iskušava mogućnostima stvorenim u modernoj civilizaciji, ali postavlja i takva ograničenja zbog kojih se postojeće mogućnosti gube za većinu ljudi i naroda, provocirajući mnoštvo zagonetki i patnji, potrebno je odmeriti argumente na obe strane, da bismo jasnije predvideli perspektive u budućnosti.

1. ŠTA PRUŽA PROCES GLOBALIZACIJE

Kada analiziramo pozitivne efekte globalizacije treba razmotriti kakvi se zaključci mogu iz toga izvesti za humanizaciju globalnog razvitka, koji je, nesumnjivo, danas doveden u pitanje. Ako podjemo od definicije Robertsona, da je globalizacija opšti svetski proces koji teži afirmaciji univerzalnih vrednosti (R. Robertson, 1992, 18), nalazimo se pred prvim pitanjem: šta je i šta bi trebalo da bude univerzalno - da li su to prema Zapadnom modelu standardizovane vrednosti, ili se uključuju i doprinosi drugih civilizacija da bi se stvorio jedan širi univerzalni referentni okvir (Ch. Brown, 2000, 460). To je, po mom mišljenju, ključno pitanje na koje se može odgovoriti kada uporedimo pozitivne i negativne efekte globalizacije.

Kao pozitivne efekte Robertson navodi da globalizacija počiva na prihvatanju ljudskih prava i modernizovane komunikacije, a odbacuje ropstvo i osuđuje genocid (Isto, 115). A kao najuspešniji rezultat ističe se globalna komunikacija kojom se šire informacije i znanje po celom svetu i povezuju izolovani narodi i kulture, afirmišući ideju o jednom ljudskom svetu i budeći empatiju prema problemima drugih (međutim, akumulacija informacija kojima se ljudi svakodnevno bombarduju sputava kritičku selekciju informacija, koje se primaju kao svetski stereotipi).³³

Kada se uzmu u obzir ekonomski efekti globalizacije, evidentna je činjenica da je, zahvaljujući novim tehnologijama, uvedeno mnogo novih perspektiva u proizvodnji i da je porastao kvalitet

---

11 Svetska komisija za socijalnu dimenziju globalizacije, koju je osnovala Medjunarodna organizacija rada, konstatovala je šta nije učinjeno i šta se mora učiniti u procesu globalizacije (iz Izveštaja objavljenog u “Danas” 25 februar 2004).

22 J. G n reux. 1997, 29.

33 To McLuan naziva “medijskim terorizmom”. Ovde treba primetiti i to da tehničke mogućnosti širenja informacija u celom svetu sudaraju se sa činjenicom da veliki deo sveta, pre svega nepismeni i polupismeni, nije u stanju da prati informacije koje se šalju, a budući da se to poklapa i sa velikim siromaštvom, taj deo sveta ne poseduje ni moderna sredstva komunikacije.

dobara (ali se tu otvara pitanje kako su ta dobra distribuirana i kakvu ulogu u tom pogledu igra postojeća distribucija političke i ekonomske moći).

U kulturnom aspektu proces globalizacije doprinosi otvaranju granica lokalnih kultura i političkih zajednica; a preobražavajući pojedinačna iskustva u rasprostranjene informacije širom sveta, doprinosi razvoju jedne globalne kulture povezujući različita kulturna dostignuća i stavljajući ih na uvid (i moguće raspolaganje) svih naroda. Nije manje važno, da se, na taj način, može prevazići etnocentrizam i nacionalizam, koji proizvode zatvorene i izolovane kulture, gajeći ksenofobiju prema različitosti (naravno, pod uslovom da se postigne stvarna kulturna razmena, u vidu interkulturene komunikacije i izbegne asimilacija od strane dominantne kulture).

Informatičko društvo, koje se snažno razvija u okvirima globalizacije, doprinosi boljem upoznavanju ljudi i naroda u svetu i razumevanju problema i patnji sa kojima se mnogi suočavaju u različitim delovima sveta, što stimuliše širu mobilizaciju individua i društvenih asocijacija za njihovo rešavanje (to potvrđuje rasprostranjenost humanitarnih organizacija). To je, svakako, epohalno dostignuće.

Treba istaći i širenje sistema obrazovanja koji omogućuje uspešniju edukaciju građana za učešće u demokratskim procesima na osnovu novih saznanja o kretanjima u svetu i razumevanja kako se ta znanja mogu upotrebiti za poboljšanje uslova života i stvaranje novog kvaliteta života.

Treba uzeti u obzir i druge pozitivne činjenice u procesu globalizacije: tako J.Stiglitz navodi da mnogi ljudi danas u svetu žive duže i da je standard bolji za mnogo veći broj ljudi; da se otvaraju fabrike u nerazvijenim zemljama koje daju šansu ljudima da koriste pravo na rad (iako dodaje da to može biti zasnovano i na eksploataciji); da postoji oprost dugova nekim najsiromašnijim zemljama i veća inostrana pomoć; da se primenjuju obrazovni projekti koji su doneli pismenost i u seoska područja; da je došlo do smanjenja osećanja izolovanosti (J.Stiglitz, Isto, 18-19).

Dakle, proces globalizacije dovodi do promene civilizacijske paradigme: umesto determinisanosti razvoja jednim ciljem i jednim setom vrednosti, otvara prostor za postmodernu civilizaciju paralelnih ciljeva i vrednosti, alternativnih modela razvoja;⁴⁴ koja, dalje, upravlja lokalne/partikularne okvire orijentacije ka globalnim perspektivama i nadilazi granice nacionalnih država, povezujući nacionalne i transnacionalne (globalne) potrebe i interese (potrebno je, međutim, da analiza pokaže koliko su te potencijalne karakteristike globalizacije i stvarno prisutne kao mogućnosti u sadašnjoj epohi).⁵⁵

2. ŠTA KOČI I OGRANIČAVA POTENCIJALNE MOGUĆNOSTI GLOBALIZACIJE?

Na osnovu uvida u literaturu može se konstatovati da postoje brojna upozorenja u pogledu iskušenja koja prate proces globalizacije i kritike na račun primenjenog modela u okviru neoliberalnog kapitalizma, koji dovodi u pitanje ostvarenje civilizacijskih mogućnosti otvorenih procesom globalizacije. To je najsazetije istakao švajcarski sociolog Ziegler pitanjem: da li se može očekivati globalizacija sa humanim likom pod postojećim uslovima; odnosno da li je moguće usaglasiti postojeće suprotnosti, na primer, između slobode preduzetništva i socijalne pravde,⁶⁶ kao i između liberalizacije tržišta i solidarnosti i individualizma i društvenog angažmana.

U vezi sa tim postavlja se niz pitanja koja traže odgovore:

- da li globalizacija dovodi do novog kvaliteta života u smislu podsticanja kreativnosti individua i različitih kultura radi širenja prostora slobode (ili je sama sebi cilj);

---

⁴⁴ Lyotard napominje da postmoderna podstiče inovacije i eksperimentisanje u skladu sa heterogenostima oblika života pod uslovom da se izbegne apstraktni univerzalizam i socio-kulturna standardizacija (u J.C.Alexander & S.Seidman /eds/, Culture and Sociology, Contemporary Debates, Cambridge University Press, 1990, 234).

⁵⁵ Za podrobniju analizu pozitivnih efekata globalizacije videti moju knjigu Izazovi demokratije u savremenom svetu, IV glava.

⁶⁶ To pitanje postavlja i Waltzer: da li princip slobodnog preduzetništva (sam po sebi) predstavlja princip jednakopravnosti u zadovoljavanju potreba svih (i poslodavaca i radnika), jer svaka procedura raspodele koja se ne obazire na obostrane potrebe je nepravедna, ili afirmiše upravljanje nelegitimne vrste moći (M.Waltzer, 2000,131 i 171). Ovo je vrlo aktuelno pitanje u društvima u tranziciji, gde se forsira ubrzana i često nelegitimna privatizacija, koja ne prati nužan proces mentalnih promena kod novih vlasnika ali ni kod radnika.

- da li dovodi do uspješnije integracije naroda u svetu;
- da li pomaže razrešavanju uzroka krize savremene civilizacije (u smislu premoći tehnologije nad socijalnim i egzistencijalnim elementima života);
- da li rešava problem potencijalnog sukoba civilizacija i dominacije Zapadne civilizacije;
- da li stvara uslove za prevazilaženje idejnog, vrednosnog i moralnog vakuuma;
- da li razotkriva iluziju o neutralnosti tržišnih mehanizama i stvara li uslove za povezivanje socijalne logike i ekonomske logike;
- da li nudi koncept i instrumente za prevazilaženje apsolutizovanog individualizma i gušenja zajedništva;
- da li sprečava rasprostiranje nasilja i ratnih sukoba;
- šta nudi kao zaustavljanje porasta jaza između bogatstva i siromaštva i da li ima strategiju za smanjenje siromaštva u svetu;
- da li predviđa rešenja za postojeći raskorak između globalizacije i fragmentacije u smislu povezivanja globalnog i lokalnog;
- da li globalizacija ima isto značenje za sva društva i narode;
- da li daje odgovor na pitanje: kako postati deo "jednog (globalnog) sveta" a ne izgubiti različitost i svojevrsnost - da li globalizacija pretpostavlja homogenizaciju na globalnom planu;
- kako sačuvati individualni/partikularni identitet i narodni (državni) suverenitet pod pritiskom globalne standardizacije;
- da li je poželjan samo jedan model socijalnog, političkog i kulturnog razvoja u okviru jednostranog ekonomski definisanog obrasca globalizacije.⁷

Jedan od važnih zaključaka koji pomaže da se odgovori na navedena pitanja sugerise Baudriard u smislu lažne analogije između termina globalizacija i univerzalnost kada kaže: univerzalnost pripada ljudskim pravima, slobodama, kulturi, demokratiji, dok se globalizacija odnosi na tehnike, tržište, informacije, tj. "ekran globalnog stvara jednodimenzionalni univerzum".⁸

Najviše kritike se odnosi na jednodimenzionalni model globalizacije, nastalog na temeljima neoliberalne koncepcije razvoja, koji postulira tržište kao jedinog posrednika društvene regulacije i nejednake raspodele, kao i celokupne političke moći i usluga, čiji je glavni kriterijum novac; iz čega proizlazi da koncept laissez-faire ekonomije dominira nad svakim drugim distributivnim procesom (M.Waltzer, 2000,147-149, 153). To je u osnovi korporativni tip globalizacije, budući da je moć pretežno u rukama transnacionalnih korporacija, čiji se legitimitet zasniva na maksimalizaciji efikasnosti, odnosno, na tehnološkim kriterijumima pomoću kojim se podstiče logika privatnih profita (Grubačić, 2003, 11). A u interesu apsolutizovane profitabilnosti forsira se privatizacija i deregulacija, koja omogućuje maksimalnu slobodu kretanja kapitala i redukuje socijalnu državu i javne službe (Grubačić, Isto,12-13). Polanyi je o tome pisao da se, na taj način, razdvaja ekonomski rast od socijalnog razvoja, budući da se društva organizuju putem samoregulacije tržišta i na načelu dobiti (Polanyi, Isto, 10).⁹

Drugim rečima, koncepcija "zatvorenog i kratkovidog ekonomizma" internacionalnih organizacija (MMF-a i dr.) i neoliberalne vizije razvoja, koja racionalizuje divlji kapitalizam i ne vodi računa o socijalnoj ceni takvog projekta, vodi suprotstavljanju čisto ekonomske logike (princip konkurencije i efikasnosti) socijalnoj logici (principu socijalne pravde), izdižući maksimalizaciju individualnog profita na nivo modela racionalnosti (Bourdier, Isto, 11, 34-45 i 108-114). To je razlog zašto nije moguće iskorišćavanje postojećih civilizacijskih mogućnosti za konstituisanje jednog adekvatnijeg i kompleksnijeg modela globalizacije humanijeg tipa.¹⁰ Stiglitz to sažima u

⁷ Treba imati u vidu upozorenje Zorana Vidojevića da globalizacija širi "elektoralnu demokratiju", ali je pretvara u "elitokratiju" u službi svetske reprodukcije kapitala u smislu "kapitala bez granica" - što implicira odgovore na postavljena pitanja (Z.Vidojević, "Globalizacija demokratije i demokratizacija globalizacije", u Nova srpska politička misao, str.60-62.

⁸ J.Baudriard, u Srpska politička misao, "Svet posle 11 septembra", br.4,2002, str.19.

⁹ Polanyi je konstatovao da bi ljudsko društvo bila istorijski uništeno da nije bilo zaštitnih mera koje su otupele delovanje samorazornog tržišta (99); a to je potvrdila nužnost Kenzyjanske intervencije u 20 veku.

¹⁰ Ernesto Sabata, stoga, konstatuje: proces globalizacije nameće arogantnu jednostranost ("Kuda ide ovaj svet", AED Studio, Beograd, 2002). A Karel Kosik to karakteriše kso "bankrotstvo vizionarstva" kod modernih političara (K.Kosik, 1995, 32).

rečima: "ideologizacija tržišne supremacije" (Isto, 31), koja podrazumeva primat komercijalnih interesa i vrednosti, upravljanje globalizacijom iz centra bogatstva i moći, zauzimanjem antikenzijske pozicije (33-35 i 47)

Postavlja se, dakle, pitanje: da li se socijalni razvoj može jednostrano prevesti u neku "prostu formulu" akumulacije kapitala, otvaranja tržišta, ili posedovanja efikasnog ekonomskog planiranja (A.Sen, 2002, 345). Ovdje je uputno zadržati se na mišljenju Ljubomira Madžara koji jasno razlikuje pojmove "privredni rast" i "ekonomski razvoj", jer to nisu sinonimi, budući da ekonomski razvoj pretpostavlja, po rečima autora, kompleksniji pristup u kojem se ekonomska nauka prepliće sa političkom filozofijom, politikologijom, sociologijom, pravom, etnologijom i izražava stepen zadovoljenja društvenih potreba; dok privredni rast nije cilj već sredstvo da bi se zadovoljile i druge, ne samo ekonomske potrebe u funkciji poboljšanja kvaliteta života i uvećanja "ljudskog kapitala", te se odnosi na primenu sintetičkih mera (per capita dohotka). Stoga je, piše Madžar, potrebno odrediti strateške i dugoročne aspekte razvojne politike, što uključuje institucionalni razvoj i strukturalno kavalitetne promene, promene sistema i društvenih odnosa, kao i prelaz na novi moralni kodeks i norme ponašanja; i samim tim, ekonomska politika se ne može svesti samo na rast.¹¹

Jedan drugi autor, Roustany, konstatuje da je autonomizacija ekonomije -kada postane od sredstva cilj - redukovala humanitarne parametre razvoja, jer je tendencija na tome utemeljene demokratije da postane institucionalna osnova za zadovoljavanje egoističkih interesa (G.Roustany, 2002, 11 i 41). Možemo se zapitati da li su efekti takvog razvoja razlog da je vera građana u demokratiju širom sveta istrošena (što se manifestuje u sve evidentnijoj apstinenciji na izborima i u javnom životu)? Tome treba dodati i anлізу katastrofalnih učinaka novih tehnologija, naročito vojnih koje proizvode povećanje "ubilačkih energija" (Encesberger), kao i jačanje verskog fundamentalizma koji podstiče terorizam kao reakciju na krizu izazvanu postojećim projektom globalizacije (usled širenja siromaštva i uporedo sa tim jačanja privilegija bogatih društava i društvenih slojeva, rasta nezaposlenosti i koncentracije moći u rukama novih oligarhija); budući da se takav projekt pokazao nesposobnim da rešava vitalne egzistencijalne probleme i društvene sukobe koji neprestano uzdrmajavaju planetu novim ratovima.¹²

3. KOJE SU MOGUĆNOSTI OGRANIČENE, ILI ČAK SPREČENE, OPISANIM TENDENCIJAMA KOJE IZAZIVA DOMINANTNI MODEL GLOBALIZACIJE?

Svakako, na prvo mesto treba istaći nemogućnost stvarne demokratizacije odnosa moći u svetu, jer se vlast i dalje koncentriše u rukama najmoćnijih političkih i ekonomskih sila (pre svega, Amerike) i najbogatijih ekonomskih asocijacija (transnacionalnih korporacija) koje vrše i politički uticaj radi prihvatanja datog modela globalizacije, štiteći interese obeju posednika svetske moći. Samim tim, koncept univerzalnih vrednosti je relativizovan jer se definiše sa stanovišta interesa povlašćenih političkih i ekonomskih sila koje nameću svoje ideološke koncepte ostalom svetu; a to znači da se vrednosna matrica nije bitno izmenila i da preovlađuje heteronomni obrazac ponašanja za sve narode i kulture, što onemogućuje, ili znatno ograničava, stvarnu interkulturnu komunikaciju, s obzirom da pretpostavlja subordinaciju dominantnoj (Zapadnoj) kulturi.¹³

11 Lj.Madžar, 2002, tom I, str.27,30 i 67. Autor upozorava, pozivajući se na Lewis, da je posledica privrednog rasta i rastuća nejednakost i da preterano visok tempo privrednog razvoja može da bude inkompatibilan sa imperativima izgradnje zdravog društva, te da prebrz rast može da proizvede preterane doze individualizma, nejednakosti i društveno negativne efekte (Isto, 86). Madžar takođe napominje, da u statusu nerazvijenosti privrede država treba da obezbedi sledeće uslove: institucionalne, informacione, infrastrukturne i obrazovne, ali napominje da to ne znači da sama bude preduzetnik (104).

12 Jean Baudriard objašnjava pojavu terorizma kao posledicu takve situacije i piše: "Kada svetska sila monopolizuje situaciju, kada imamo posla sa izvanrednim zgusnjavanjem svih funkcija koje obavlja tehnokratska mašinerija i jedinstveno mišljenje, da li onda postoji drugi put osim terorističkog transfera situacije? Upravo je sam sistem stvorio objektivne okolnosti za tu brutalnu odmazdu" (J.Baudriard, "Duh terorizma", Nova Srpska politička misao, 155).

13 Interesantno je podsetiti se kako su univerzalne vrednosti bile shvaćene u Kon Fu Cijevom shvatanju u Kini pre hiljadaca godina; ovaj drevni mudrac to formuliše kao "sklad bez jednoobraznosti", ili kao "princip mira i sklada u harmoniji", što obuhvata sledeće principe: nezavisno mišljenje, nenametanje svoga mišljenja drugom i izbegavanje prinude, saradnja sa drugima i zaštita slabijih. Ovaj eho iz daleke civilizacije zvuči mnogo savremenije od današnjih neokonzervativnih vizija

I u sferi globalnog rasprostiranja informacija mešaju se pozitivni i negativni efekti, budući da se i tu oseća uticaj moćnih političkih i ekonomskih sila, te se mnoštvo informacija često pretvara u dezinformacije, pri čemu se, ne retko, prikrivaju važne informacije radi ostvarenja cilja koji želi da se nametne (na primer, opravdavanje rata u Iraku i drugde od strane SAD na osnovu lažnih i prećutanih informacija). Na taj način, informacije služe tome da se manipuliše građanima da bi se pridobili za ostvarenje ciljeva koji su u skladu sa interesima nosilaca moći. Zato su sve učestalije pritužbe da se guši nezavisnost medija i u najrazvijenijim demokratijama, a u novonastalim demokratijama Istočne i Jugoistočne Evrope nastavlja se autoritarni pristup informacijama.

Način distribucije uvećane produkcije dobara i dalje je nepravedan jer uvećavanje bogatstva u razvijenim društvima i kod najbogatijih individua prati sve veće siromašenje onih koji su ostali na dnu, što pokazuje da ne postoji spremnost da se prihvati ni princip "distributivne pravde" u postojećem procesu globalizacije, koji bi mogao sprečiti dalje širenje "neopravedne nejednakosti" (Rawls) i doprineo smanjenju siromaštva u svetu i smanjenju jaza između razvijenih i nerazvijenih društava. O sve većem jazu između bogatstva i siromaštva piše dokumentovano i Noam Čomski (Neuspele države, Rubikon, Beograd, 2001), podržavanom od strane programa globalizacije u režiji MMF-a.

Da li opisani model globalizacije doprinosi konstruktivnijem susretu civilizacija, ili produbljuje susret između Zapadne civilizacije i drugih? Na ovo pitanje nije lako odgovoriti, jer istorijsko iskustvo pokazuje da je bolje upoznavanje različitih kultura omogućilo povoljniji tretman takozvanih inferiornih kultura, kao i onih koje su odgajale "ideološke neistomišljenike", te je sa njima uspostavljena bolja komunikacija. Ali nije teško zapaziti da se dostignuća drugih kultura/civilizacija i dalje procenjuju prvenstveno sa stanovišta Zapadne civilizacije, kao a priori naprednije (što sukob sa islamskom civilizacijom, koja se u celini tretira prema konceptu "džihada", najjasnije potvrđuje); stoga se obrasci "normalnosti" ustanovljuju prema jednom (evrocentričkom) kalupu. Iz tih razloga proklamovani princip pluraliteta vrednosti još uvek se ne praktikuje u međunarodnim odnosima, sprečavajući koncipiranje alternativnih modela razvoja.

Osnovna paradigma progresa je i dalje u znaku tehnološke civilizacije, koja sve više izmiče kontroli i ne bez opravdanja, podstiče apokaliptičke vizije u nedostatku artikulisanja humanijih projekata budućnosti.¹⁴ Mihail Cirn u knjizi Upravljanje s one strane nacionalne države (Filip Višnjić, 2003) konstatuje da neoliberalni koncept globalizacije, žrtvujući socijalno-političke specifičnosti, stvara minimalnu socijalnu politiku "koja prezire ljude"; on tumači takav pravac razvoja kao predznak velike krize, jer se njime razgrađuju socijalna, politička i ekonomska dostignuća, što izaziva takve stresove da se razvoj mora u samom sebi urušiti (91-2).¹⁵

Treba imati u vidu i upozorenja koja se odnose na kritiku međunarodnih organizacija. David Held kao i J. Stiglitz navode podatke o radu MMF-a, koji se u davanju finansijske pomoći nerazvijenim zemljama služi politikom uslovljavanja (na primer, u pogledu ograničavanja zaposlenosti i visine nadnica u javnom sektoru, devalvacije valute, smanjenja dotacija za socijalnu zaštitu, itd.), što izaziva oštre socijalne sukobe u zemljama u tranziciji primenom takozvane šok-terapije. A to znači, konstatuje Held, da MMF postavlja uslove pod kojima je jedna politička zajednica sposobna da odlučuje o svojoj vlastitoj politici i pravcu razvoja; to je slučaj i sa Svetskom bankom, koja se

---

razvoja i može se razumeti zašto se savremena Kina ponovo vraća ovom filozofu (u čijem shvatanju ima takodje mnogo tradicionalizma, ali to ne potire ove sveže ideje). Za detaljnije obaveštavanje o konfučijanskoj filozofiji videti: Max Weber, *The Religion of China, Confucianism and Taoism* (The Free Press, Glencoe, 1959), gde Weber dokazuje da je konfučijanizam filozofija i etički kodeks ponašanja, a ne religija u striktnom smislu reči i navodi vrlo interesantne misli u kojima se kaže: da kult čoveka teži univerzalnosti, što omogućuje obrazovanje koje nije bilo institucionalizovano od strane države; odnosno da kult čoveka nije orudje, već cilj po sebi, tj. nije sredstvo za korisne ciljeve, a savršenstvo se postiže samo neprekidnim učenjem (158-162). Ovo nas upućuje na to da savremena civilizacija ima dosta da nauči od drugih, hiljadugodišnjih civilizacija, koje su bile manje jednostrane.

14 Zabrinjavajuće je upozorenje Svetskog Fonda za ekologiju, u izveštaju za 2004 godinu, da svet troši za petinu više prirodnih resursa godišnje nego što planeta može da proizvede, a to govori o opasnom narušavanju ekološke ravnoteže.

15 A Slavoj Žižek u interesantnom tekstu "Tranzicija iz Gulaga u potrošački idiotizam - Tranzicija, globalizacija i treći put" (Republika, -br.342-343, 2004) piše o tome kako se proces globalizacije odražava na Istočnu Evropu, ili zemlje u tranziciji. Po njemu "zadatak da izadjemo iz začaranog kruga kapitalizma" ispoljio se u vidu "nesputanog tržišta spojenog sa ideološkim fundamentalizmom"; Istok koji je počeo ideologiziranjem Zapada kao uzora razvijene demokratije, našao se "u vrtlogu bezobzirne komercijalizacije i ekonomske kolonizacije", jer "neokonzervativni zagovornik slobodnog tržišta okrutno odbija sve forme društvene solidarnosti" (34).

meša u pitanje razvojne politike, uključujući i zahteve za “dobrom vladavinom” (D.Held, 1997, 135-136).

Međutim, mogućnosti su u opticaju i zato vizionari, koji ne vide samo činjenice, smatraju da “postoji nada da jedan humaniji proces globalizacije može postati snažna sila koja vodi ka dobru za većinu” (J.Stiglitz, Isto, 258); odnosno, da je moguća “reintegracija društva u ljudski svet” (K.Polanyi, Isto, 152). I mnogi drugi autori dele takvu nadu i sugerišu šta treba preduzeti da bi se to postiglo, u vidu konkretnih i korisnih preporuka, kao platforme za edukaciju političkih elita koje diktiraju pravac i tempo društvenog razvoja, ali i za edukaciju gradjana u cilju njihove mobilizacije u ostvarenju pravednije globalizacije.

Ne treba, dakle, izgubiti iz vida prednosti koje pruža globalni sistem komunikacija, proširujući prostor za stvaranje novih iskustava i za razumevanje novog zajedništva, što otvara raznovrsne mehanizme identifikacije, a istovremeno omogućuje da se izbegnu propratni efekti koji dolaze sa uvećanjem razlika i koji bude aspiracije za dalju fragmentaciju kulturnog života, budući da ne postoji zajednički izvor sećanja i zajednički globalni način života (D.Held, Isto, 151). Dakle, treba prevazići model nejednake kulturne razmene koji se i dalje održava.

Stoga je nužna koordinacija u ekonomiji, politici i kulturi, jer se više ne može ostati u izolaciji nacionalnih tržišta i nacionalnih prava, budući da se sve mora prilagodjavati uslovima globalnog razvoja. Ali je zato nužno jasnije i kompleksnije definisati model globalnog razvoja; u tom smislu Johano Streser postavlja značajno pitanje: “Da li možemo da imamo prosperitet bez uništavanja sveta”.¹⁶

4. ŠTA ČINITI: STRATEGIJE BUDUĆEG GLOBALNOG RAZVOJA

Postoje brojne preporuke šta bi trebalo činiti da bi bio prevazidjen nehumani model globalizacije, a akcenat se stavlja na promenu paradigme, ili strategije društvenog razvoja.

Interesantna je ideja Robertsona o “minimalnom modelu globalizacije” koji ne pretpostavlja unifikaciju i ne isključuje diverzifikaciju, već uspostavlja princip harmonizacije različitih kultura u skladu sa izvesnim globalnim tendencijama i vrednostima, koje ne dolaze samo iz Zapadne civilizacije već integrišu sva dostignuća različitih tokova razvoja čovečanstva.; a to pretpostavlja inkorporiranje najvrednijih dostignuća civilizacija u globalni sistem vrednosti (R.Robertson, Isto, 100). U skladu sa tim je i preporuka da se adekvatnije definišu pojmovi univerzalnosti i pluraliteta da bi se izbegla uniformnost (Z.Bauman). A Sen postavlja pitanje: kako promeniti paradigmu razvoja da bude u funkciji “brige za kvalitet života” i unapredjenja slobode (tj. ukidanja neslobode) i navodi sledeći odgovor: razvoj se ne može smestiti u ograničene pokazatelje (337); a da bi se stvorili uslovi za funkcionisanje tržišta sa većom pravičnošću moraju se dopuniti netržišnim kapacitetima (147), povezivanjem ekonomskih potreba i političke slobode (187), ekonomskih i kulturnih mogućnosti (284), tj. razvojem “ljudskog kapitala”, da bi pravičnost postala centralni pojam javne politike ((321).

To je Bourdier pregnantno izrazio idejom o promeni čisto ekonomske logike u korist socijalne logike koja se podređuje principu pravde (P.Bourdier, Isto, 108); a u tom cilju je potrebno odbraniti se od subverzije usmerene ka konzervaciji ili restauraciji zastarelih principa organizacije društva, odnosno, raditi na izgradnji jednog društva u kojem ne bi bio jedini zakon potraga za sebičnim interesom i individualna strast za profitom, već “racionalno postizanje kolektivno razrađjenih i usvojenih ciljeva”, radi obnove kolektivnih repera i solidarnosti da bi se odbranili javni interesi (117-118).

Prema shvatanju Génereux-a da bi se ostvarila promena paradigme potrebno je: izvršiti reparaciju pojma ljudskog progressa odredjivanjem ekvilibra između logike privatnih interesa i logike solidarnosti (67), da bi se stvorio jedan drugačiji ekonomski model koji će biti iznad logike totalne konkurencije i zasnovan na većoj jednakosti raspodele rasta (71). Ali izbor strategije razvoja zahteva procenu vrednosti koje obezbeđuju socijalnu pravdu u pogledu deobe društvenog bogatstva,

---

¹⁶ J.Streser, “Social Democracy, Doctrine, Role and the Position in Western Europe”, u B.Marković (ed), Social Democracy in Europe Today, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 1996, str.11).

kao i razradu vizije ("zajedničkog sna") koja će označiti konture bolje budućnosti koju želimo da ostvarimo za našu decu - da živimo u miru, da definišemo smisao života, da upražnjavamo aktivnosti i usavršavamo naše talente; reč je, dakle, o zahtevu za humanijim "snovima" (J.Généreux, Isto, 151-153). Uz to, smatra autor, neophodno je razvijati kritički pogled na postojeće institucije i pravila igre demokratije, sa napomenom da bi uvodjenje žena u politiku doprinelo promeni modela "mačističkog univerzuma" (171-180).

Veliki broj autora je saglasan u pogledu potrebe za prevazilaženjem evropocentrizma (Westernizma) budući da je globalizacija transnacionalni i transkulturni proces, iz čega proizlazi neophodnost uspostavljanja dijaloga sa različitim kulturama i civilizacijama da bi se izgradio globalni identitet. U tom smislu Ch.Taylor piše da smo dužni da respektujemo sve kulture koje su se oblikovale u dugom periodu vremena jer one imaju nešto važno da kažu svim ljudskim bićima (Ch. Taylor, 1992); što podrazumeva razvijanje intercivilizacijske komunikacije, nasuprot dominaciji jedne (Zapadne) kulture. A Waltzer iz toga izvodi koncept "složene jednakosti" koji ne isključuje razlike i ne označava ujednačavanje (M.Waltzer, 2000, 414). Preporuke Waltzera u smislu stvaranja uslova za socijalnu pravdu u funkciji humanizacije globalizacije glase: voditi računa o potrebama individua i društvenih grupa u srazmeri sa kojima treba da budu dobra koja se raspoređuju radi ukidanja dominacije i nejednakosti (125).

G.Roustany (2002) predložio je najiscrpnije preporuke za uskladjivanje modernog procesa demokratije sa globalizacijom na sledeći način:

- podsticati aktivnosti koje će doprinosti demokratizaciji ekonomije, tj. postaviti ekonomiju i tržište na svoje mesto - u registre civilnog, etičkog i humanog prostora; priznati ulogu države u regulisanju tržišne ekonomije da bi se razvila "solidarna ekonomija" (127 i 134);
- razmišljati o mogućnosti drugačijeg modela razvoja (u smislu pluralne ekonomije koja obuhvata javni servis, privatnu ekonomiju i nemonetarnu ekonomiju) koji bolje nego tržište garantuje jednakost građana sa stanovišta šireg poimanja društvene korisnosti (119); u tom pogledu nužno je preispitati pojam rasta kao filozofsko, a ne čisto ekonomsko pitanje shvaćeno kao cilj po sebi (147);
- učiniti da svaka individua postane aktivni činilac u društvu i da se oseća korisnom, a to znači da slobodu treba shvatiti kao sposobnost učešća građana u razvoju društva i razvijanju njihovog osećanja odgovornosti (182);
- izbeći getoizaciju ali sačuvati biološki i kulturni diverzitet;
- prevazići "maršandizaciju" ljudskog rada i izbeći monetarizaciju društvenog života (126);
- razvijati odgovornost za opšti interes uzevši u obzir "kolektivno dobro" - ekonomsko, socijalno, političko (135);
- izmeniti logiku sistema čiji će različiti elementi biti harmonizovani, uključujući mentalitet, kriterijume performansi, pravila i institucionalizaciju funkcionisanja (176);
- raditi na obrazovanju politike (da sluša civilno društvo i građane, da favorizuje dijalog), razvijati programe obrazovanja koji će omogućiti individuama da postanu slobodni građani (182);
- dakle, stvarati strategiju za budućnost (130).¹⁷

Filozofski pristup alternativnoj koncepciji razvoja najbolje je predočio još Karl Polanyi, koji medju prvima razvija strategiju humanog razvoja u pravcu primene socijalnog pristupa problemima razvoja koji je širi od ekonomskog, tvrdeći da je potrebno prilagoditi se zakonima ljudske prirode da industrijalizam ne bi iskorenio ljudsku vrstu; što znači da se ekonomija ne može temeljiti na koristoljublju i da je potrebno odagnati iluziju da su tržišni mehanizmi prirodne institucije, napominjući da tržište ne treba da odumre, ali da mora da prestane da bude organ ekonomske samoregulacije (Isto, 284). Iz toga sledi pretpostavka da je potrebno odrediti vantržišne uslove u tvornici (radno vreme, modaliteti ugovora i sama nadnica u dogovoru sa sindikatima i državom);

---

¹⁷ Slične su i preporuke Grubačića, koji ističe potrebu za stvaranjem "participativne ekonomije" kao alternative, koja pretpostavlja stvaranje nove infrastrukture unutar kulture kapitalizma na principima socijalne pravde (Isto, 79). Mada se može postaviti pitanje: da li se unutar grubog kapitalizma koji danas dominira može stvarati infrastruktura u skladu sa socijalnom pravdom, odnosno da li bi tako modifikovani sistem još uvek bio "kapitalistički"?

promovisati mir i slobodu, što se ne može ostvariti samo u okviru slobode preduzetništva (287). Jednom rečju, Polanyi preporučuje radikalni zaokret od jednostrane ekonomske logike ka široj socijalnoj logici, da bi se izvršila "reintegracija društva u ljudski svet" (152).

Na takvo shvatanje humanog razvoja nadovezuje se rad J.Stiglitz, koji polazi sa stanovišta potrebe da se primeni komplementarna politika i filozofija radi uspostavljanja veze između ekonomije i politike (treba dodati i kulture-ZG) i primene fer i pravednih pravila za jednu humaniju i ravnopravniju globalizaciju (Isto, 13-15); a to podrazumeva primenu različitih opcija razvojnih strategija da bi plodovi globalizacije bili ravnomernije podeljeni (24 i 35). Pri tom, rast mora da vodi smanjenju a ne povećanju siromaštva (95), što pretpostavlja model koji unapređuje socijalno blagostanje svih, da bi razvoj vodio unapređenju uslova života svih naroda i ljudi i pružio im jednake šanse za uspeh (228 i 260). Dakle, reč je o potrebi kreiranja novog kvaliteta života, u koji se uključuje participacija građana u odlučivanju, jer "Ako želimo da globalizacija sa ljudskim likom uspe, onda se naši glasovi moraju čuti" (261).U tom smeru se mora primeniti, kaže Stiglitz, politika veće postepenosti za ostvarenje dubljih reformi (a privatizacija treba da bude deo celovitog programa društvene transformacije).

Sa većinom preporuka je u saglasnosti i ono što Svetska komisija za socijalnu dimenziju globalizacije preporučuje,¹⁸ kada konstatuje da globalizacija nije ispunila jednostavne i legitimne potrebe većine ljudi, za pristojnim poslom i za bolju budućnost svoje dece, te stoga postavlja zahteve: da političari uspostave poštenije propise o trgovini i migraciji da bi se sprečilo da koristi globalizacije mimoidju milione i da bi se smanjio jaz, koji je u protekle četiri decenije povećan, između najbogatijih i najsromašnijih; da odlučivanje u UN i međunarodnim agencijama (MMF, Svetska banka i dr.) bude demokratičnije, posvećujući veću pažnju potrebama i stavovima zemalja u razvoju; usmeriti više novca u programe za smanjenje siromaštva; uspostaviti pravednije propise za međunarodne investicije, za veće poštovanje rada i za poboljšanje socijalne sigurnosti.

Može se reći da je suština svih preporuka u kreiranju nove paradigme socijalnog razvoja, budući da sugerirane promene izlaze iz okvira neoliberalnog modela globalizacije. Ali da li se kao potpuni odgovor može prihvatiti Habermasov zaključak da se od pojma rada predje na pojam komunikacije?¹⁹ Iako je u savremenom svetu polje komunikacija dobilo izvanredni značaj, budući da od vrste informacija, načina prenošenja i njihove globalizacije umnogome zavisi koncipiranje i primena programa društvenog razvoja, kao i mogućnosti ravnomerne distribucije blagodeti globalizacije. Ali mislim da se na osnovu toga ne može zaključivati da je u modernom kapitalizmu prestala da funkcioniše paradigma rada (odnosa rada i kapitala), što mnogi autori ubedljivo osporavaju. To nedvosmisleno potvrđuju činjenice u vidu visoke stope nezaposlenosti svuda u svetu, usled čega je problem nezaštićenosti radništva i dalje veoma aktuelan; ili drugi primer, seljenje investicija razvijenih zemalja u zemlje u razvoju radi eksploatacije nisko plaćenog rada; to potvrđuje i koncentracija kapitala u najrazvijenijim zemljama u kojima sloj bogatih biznismena i poslodavaca raspolaže najvećim delom bogatstva stečenog na račun siromašnih zemalja i siromašnih slojeva svoga društva.²⁰

Stoga se promena paradigme ne može formulisati zamenom pojma rada pojmom komunikacije, već se mora, pre svega, shvatiti u smislu višestrukog prevazilaženja: premoći tehnike nad socijalnim i egzistencijalnim elementima života; iluzije o neutralnosti tržišnih principa i ekonomije tržišne samoregulacije; apsolutizovanja individualizma na štetu zajedništva i solidarnosti; upotrebe sile u uskladjivanju svih naroda i društava da se prilagode jednostrano koncipiranom projektu globalizacije, što dovodi do rasprostiranja nasilja i ratova; jaza u distribuciji svetskog bogatstva; vakuuma moralnih vrednosti i ignorisanja socijalne pravde favorizovanjem principa

¹⁸ Videti Izveštaj u listu "Danas" od 25 februara 2004.

¹⁹ Videti: J.Habermas, "Nova neprilagodjenost" u knjizi Obnova utopijske energije, 1987, 39.

²⁰ Da je Habermasova paradigma uska i neadekvatna u postojećim socijalnim i ekonomskim okolnostima, potvrđuje se i sve širim narastanjem novih socijalnih "alterglobalističkih" pokreta, koji u svojim proglašima ističu da je nužno: odbijanje svih sistema tlačenja i diskriminacije; davanje podrške svim formama otpora usmerenih ka uvećavanju poštovanja života i dostojanstva potlačenih ljudi; suočavanje sa masovnom degradacijom radničkih prava (Videti: Republika br. 342-343,2004, str.30). Dakle, problem tlačenja, eksploatacije i socio-ekonomske diskriminacije još ne može biti skinut sa dnevnog reda, zato je paradigma komunikacije nedovoljna (iako potrebna kao deo šire strategije) za rešavanje pomenutih akutnih problema sa kojima se suočava skoro dve trećine današnjeg sveta.

koristoljublja; pretpostavljene globalne homogenizacije koja guši različitost; ideološkog uticaja evro(američkog)centrizma koji isključuje alternativne strategije razvoja. Dakle, matrica alternativne paradigme razvoja može se sažeti na sledeći način: potrebno je prihvatanje alternativnih razvojnih strategija, koje priznaju kulturni/civilizacijski diverzitet i rukovode se razvojem "ljudskog kapitala" (potencijala) u okviru kompleksne socijalne i civilizacijske logike razvoja.

Samo u tom širem socio-ekonomskom i kulturno/civilizacijskom kontekstu biće moguća borba za humanizaciju globalizacije, koja će izvoditi princip univerzalnosti iz najboljih dostignuća različitih kultura i civilizacija, izbegavajući prisilnu autoritarnu standardizaciju, što Will Kymlicke naziva "nasilnom integracijom", nasuprot mogućnosti ljudi da odlučuju šta je najbolje za njihovu kulturu, a šta da integrišu iz drugih kultura (to Kymlicka povezuje sa poštovanjem "community rights" u šta ubraja: kulturna prava, sindikalna prava, politička prava).²¹

Dakle, humana projekcija globalizacije tesno je povezana sa procesom demokratizacije koja uključuje: redistribuciju dobara i moći kao uslova za demokratsku integraciju razlika; priznavanje pluralnih formi demokratije, budući da demokratija podrazumeva mogućnost izbora načina života i puteva razvoja (što se u savremenom svetu sve više dovodi u pitanju i izražava kao kriza demokratije, sa jačanjem birokratskih oblika odlučivanja u transnacionalnim organizacijama).²²

Zaključak može da glasi: rasprava o modernom kapitalizmu, u okviru kojeg se odvija prihvaćeni model globalizacije, nije ni iz daleka završena sa Karlom Marxom, budući da i dalje elementi modernog kapitalizma vrše presudan uticaj na teoriju i praksu koncepcije rasta na globalnom planu, zamenjujući humanu i etičku dimenziju socijalnog razvoja. Složiću se sa Peterom Sloterdajkom da je velika tema našeg doba emancipacija koja se obnavlja pošto danas "ni jedan član društva više ne veruje ozbiljno da je to društvo njegovo" (2001, 45 i 134).

Dakle, da bi društvo bilo reintegrirano u ljudski svet, kako je to predlagao Polanyi, treba kreirati novi projekt emancipacije, ili Renesansu naše epohe.

Neophodno je procenjivati značaj i domete procesa globalizacije u duhu sadašnjeg vremena u kojem i dalje postoje neprevaziđene razlike u pogledu nejednakosti razvoja i uticaja „vladajućih zemalja“ i njima podređenih/zavisnih dežava, koje još uvek nemaju stvarne mogućnosti da „kroje vlastitu sudbinu“ i svoj način života. Drugim rečima, i problem globalizacije se mora procenjivati u okvirima postmoderne civilizacije vladajućeg oblika tržišnog kapitalizma: potpune podređenosti svih elemenata i struktura načina života (u tom kontekstu i kultura) ekonomskim principima tržišnog kapitalizma u kojem se procesi „napretka“ određuju dominacijom kapitala nad svetom života i rada; i u tom smeru vrši nivelacija u zavisnim zemljama svih istorijskih iskustava i specifičnosti posebnih dostignuća u cilju prilagodjavanja prozapadnom vladajućem modelu (Westernizacija), putem nametnutog sistema „melting-pota“ paradigme, koja se propagira u vidu „multikulturalizma“; urušavanje demokratija u ime apsolutne vladavine 8 najmoćnijih svetskih vladodržaca koji diktiraju svetsku politiku orema kriterijuma uvećavanja svoje apsolutne moći ; propagiranje svet-ske integracije u smislu jednosmerne asimilacije; izopštavanje interkulturalne razmene pod dik-tatom takozvanih „opštevažećih“ zahteva odozgo nametanjem klišea vrhunskih „komandosa sveta“

A kao podloga na kojoj se širi proces globalizacije je umanjivanje značaja osnovnih principa demokratije: a/ opštevažećeg principa slobode individua i kolektiva; b/ razvoj demokratskih institucija koje omogućuju radjanje ghradjanina kao stuba demokratskog društva; c/ proširenje mogućnosti za dublje inter-kuturno povezivanje; d/ vraćanja suštine demokratije na principima: slobode, jednakosti, solidarnosti. Što se smisaono i praktično ostvaruje gušenjem civilnog društva. U zaključku se može sumirati lao standardizacija pragmatizma i utilitarizmaa u cilju instrumentalizacije mišljenja kao organa dominacije vladajućih režima: nametanjem principa „jednakih šansi“ za sve i kraja o emancipaciji.

Ali se javlja i senzibilitet za ambivalentnosti i kontradikcije ustanovljenog dominantnog procesa globalizacije – što otvara put za traženje prikladnijih rešenja, koja će usmeriti globalizaciju

21 W.Kymlicke, 1995, 190-191. Pod tim Kymlicke podrazumeva otvorenost jedne kulture za uticaje drugih kultura, kritiku "ideala asimilacije" i američkog "melting-potta", kritički stav prema sopstvenoj kulturi i selekciju kulturnih vrednosti iz drugih kultura, kao i ukidanje podele na dominantne i inferiorne/periferne kulture.

22 Z.Bauman je pisao: "Savremeni humanitet govori mnogim glasovima. Centralni problem našeg vremena je kako da preobratimo tu polifoniju u harmoniju i sprečimo da se ne degenriše u kakafoniju" (1995, 284).

ka mogućem napredovanju ujedinjenog čovečanstva na putu humanizacije ljudskih svetova.

Treba na kraju istaći kao pozitivne efekte globalizacije da je u tome najuspešnija oblast postizanje globalne komunikacije, kojom se šire postignuta znanja i informacije u celom svetu, doprinoseći afirmaciji ideje o jedinstvu čovečanstva i budi empatije prema susedima i ostalim delovima sveta. Ali istovremeno budući bombardovani neprestano brojnim informacijama, koji nisu u svim delovima sveta dovoljno proverljive, postajemo skloni da sve nekritički primamo u obliku svet-ski raširenih stereotipa. Ali se u svom ekonomskom aspektu globalizacija ne može analizirati u izolaciji, jer ona utiče i na oblikovanje razumevanja procesa i na tipove identiteta, odnosno na usmeravanje društvenih sistema u celini.

Da bi se ocenio domet globalizacije u svetu treba razmotriti prethodno dva pitanja: da li nastaju novi identiteti u procesu globalizacije i pod uticajem kojih sila; da li dolazi do gubljenja vlastitog identiteta: personalnog, nacionalnog, kulturnog nametanjem opšteznačne koncepcije globalizacije.

Drugim rečima, treba razmatrati kako politika vladajućih svetskih sila utiče na proces globalizacije i da li se proklamovana ljudska prava mogu zloupotrebiti za revitalizaciju ovog kolonijalizma i imperijalizma.

Neophodno je isto tako proučavati kako globalizacija odgovara na bitne dileme modernog čoveka, o kojima piše A.Giddens, kao što su u nifikacija naspram fragmentacija, bespomoćnost ost naspram novih mogućnosti, mogućnost personalizacije nasuprot komodifikaciji (A.Giddens, 1992, str. 189-200).

Dakle, treba uzeti u obzir pretpostavku da globalizacija ne može biti izvan, i potpuno nezavisna od tradicija posebnih naroda i u prošlosti izgrađenih identiteta individua i kolektiva; niti se može primati prosto imitacijom jednog nametnutog modela, jer ako globalizacija označava prevashodno apsolutizaciju zapadnog tipa tehničke civilizacije, neće omogućiti ostvarenje novih perspektiva za dublji kulturni razvitak primerenom prethodnim dostignućima. Pored toga, takav tip apsolutizovane globalizacije sprečavaće pronalaženje rešenja za nastajuću krizu moderne civilizacije koja se produkuje u duhu fetišizacije tržišne ekonomije i nameće kao neupitni način sveta života.

Kada se razmatraju argumenti za primenu i kritički pristup preovladjujućim trendovima globalizacije, mora se izvršiti ozbiljna procena dosada peimenjenog modela i posledica jednostranog modela, primenjujući demokratske modele, jer se taj sveobuhvatni proces ne sme ostaviti samo transnacionalnim kompanijama najmoćnijih država, čiji interesi preovladjuju nad interesima i potrebama ostatka sveta. Tada će se moći odgovoriti na pitanje McGrew-a: kako se može civilizovati i demokratizovati globalizacija?

I najzad, ali ne na poslednjem mestu, neophodno je razmotriti odnos globalizacije i kulture, kojoj se umanjuje suštinski značaj u ljudskom načinu života postmodernog sveta.

I GLOBALIZACIJA I POJAM KULTURE

Nekritičko prihvatanje neoliberalne idealizacije „modernog kapitalizma“ vraća svet u celini u vulgarni kapitalizam, čija je osnovna maksima imati (sticati kapital), a ne biti (postajati slobodan i ravnopravan građanin sveta u okviru kvalitativnog svetskog procesa globalizacije), u kojem se postiže viši nivo kulture na osnovu prihvatanja novih iskustava i potencija sadržaja života., pomoću dubinskih antropoloških istraživanja.

Da bi se adekvatno definisao pojam kulture antropolozi su utvrdili da je preduslov nastanka kulture istorijski događaj kada je prethodnik ljudskog bića postao cilj samom sebi, stvarajući kulturni ambijent u kojem se oblikovao autonomni proizvod koji je obuhvatao celovitost čovekolikovog bića.. Herskovits je ponudio najverniju definiciju kulture kao man-made environment: prenošenje novih iskustava u interpersonalnim i generacijskim komunikacijama; oslobađanje od strogog determinizma prirode u prilog lične i kolektivne autonomije i orijentacije pomoću principa vrednosti i moralnih simbola; drugim rečima, kultura je „druga priroda čoveka“ kao „simbolički univerzum“ i „dizajn za život.“ – „gramatika društvenog života“; kojom se učenjem verba-

lizuju norme društvenog života. I „...osvaja jedan novi ljudski univerzum, gde sloboda nije samo saznata nužnost, već kreativnost“ - kako konstatuje Castoriadis, pomoću koje se otkrivaju nove mogućnosti i prakse, koje povezuju generacije kao zajednički etos ali i tolerancija različitosti sa poštovanjem dostojanstva svakog čoveka.

Danas je u antropologiji potpuno prevazidjen idedološki redukcionizam stare marksističke teze o bazi i nadgradnji, u kojoj se kulturi davao drugorazredni značaj, što se obnavlja u postmodernom društvu u kojem se prvenstveni značaj daje ekonomiji kao bazi modernog društvenog establišmenta.; što se manifestuje i u modernoj književnosti, gde dominira formalizam i populizam.

„Kreativna destrukcija“ je način takvog fluidnog života (kako ga karakteriše Zygmunt Bauman u knjizi Fluidni život, I knjiga, str.16-24) „...koji uništava druge forme življenja...svodi tolerantnost na fragmentarnost.... to je svet nastanjen „duhovnim lumpenproletarijatom“...u čemu je važna brzina, a ne trajanje...Fluidni život je potrošački život...“

To je adekvatan opis šta u postmodernom vremenu znači kultura? Pre svega, forsiranje utilitarnih principa i unifikaciju tehnološke civilizacije, sa odbacivanjem kulturnih vizija kao „utopija“ koje gube značaj za buduće delovanje i način života. Opravdano je postaviti pitanje: ds li je prevazidjena ideologizacija kulture? Negativan odgovor se potvrđuje: odbacivanjem filozofije u nauci i projektima za novi život; redukcijom na „industriju kulture“, na menadžment u kulturi pod pritiskom hipertrofirane potrošnje kulture kao „robe“ i veštačkih potreba u okviru dominacije ekonomije nad totalitetom života, kada se politička ekonomija tretira kao večni, prirodni domen zakonitosti.

Kako se danas ispoljava duhovno siromaštvo, posebno mladih? Šta se desilo sa omladinskom kontrakulturom koja je nastajala sredinom prošlog veka (1964/65 godine?) Zašto su se potpuno izgubili ti tragovi i pojačao diskontinuitet između generacija? Zygmunt Bauman veoma iscrpno opisuje okolnosti u kojima se izgubila klasična kultura, ali nije nastala savremena kultura pod uticajem sveobuhvatnog fluidnog života (koji je detaljno opisan u tri knjige u svim sferama života).

Stoga se postavlja pitanje da li su ostvareni civilizacijski uslovi za humanizaciju globalizacije? Odnosno, da li se nazire postavljanje temelja demokratskoj političkoj kulturi kao preduslovu za reafirmaciju suštinskog značenja kulture kao obogaćene vizije ljudskog sveta, pomoću demokratizacije kulturnog stvaralaštva?. Allen Touraine piše o tome da još nije elaborirana jedna druga komparativna verzija zapadno-evropske kulture, koja bi učila da ljudsko društvo nije sredstvo već cilj. „Nova paradigma“, koju ovaj autor obrađuje zasniva se na kritici shvatanja da društvo nema drugi fundament nego što je socijalni – čime se osiromašuje ljudski smisao društva i kulture (Videti:Un nouveau paradigme,Pour comprendre le monde aujourd'hui). Touraine predlaže,stoga, prelaz sa socijalne na kulturnu paradigmu, kao kompleksnijem pristupu razumevanja i demokratizacije ljudskoig sveta, kao „kultura otpora putem samooslobodjenja.

Nebojša Popov, stoga, konstatuje da je sve do danas ostalo neistraženo koliko su prodori novog senzibiliteta u umetnosti, filozofiji i nauci stvarno zapljusnuli svakodnevni život ljudi. Na to pitanje se dobija odgovor konstatacijom o marginalizaciji obrazovanja, koje se pretrvara u tehničko sredstvo pripreme za određena radna mesta, gubeći svoju suštinsku funkciju vaspitanja za vrednosno osmišljeni život i razvoj ličnosti kao suverenog aktera humanizacije života. (o čemu su argumentovano svedočili N. Čomski, N.Klein i drugi autori). I drugi autori upozoravaju na to da se danas kultura uglavnom shvata kao (laka) zabava pasivnih posmatrača i da se akcenat pomera sa aktivnosti (praxisa) – kulturnog stvaralaštva subjekata na pasivnost prilagodjavanja dirigovanim „kulturnim ponudama“.

Kultura koja je najrasprostranjenija danas ne vrši „kultiviranje“ čoveka kao gradjanina koji se formira prema sistemu vrednosti koji razvija ljudsku aktivnost u sferi savremenih uslova života i rada, već nameće standardizovani set koji diktira unifikaciju ponašanja iz arsenala velikih/vladajućih sila.

Kao „shema za život“ kultura danas ne pruža uputstva za ispravno življenje i ne daje odgovore na pitanja: šta je normalno a šta devijantno za određenu društvenu zajednicu i njene članove; kojim vrednostima treba dati prednost; koje vrste komunikacije treba podsticati a koje suzbijati;

koji je tip(ovi) ličnosti poželjan za datu kulturu; kako se boriti protiv nasilja...?

Sve više bleđi predstava o američkom duhu slobode i prosperiteta, a iza još uvek svetleće fasade prodire slika džungle sa najvećim brojem masovnih ubistava i najvećim brojem zatvorenika u civilizovanom svetu.

Bespoštedna kritika Noama Čomskog ubedljivo razbija iluziju o Americi kao poželjnoj „zemlji snova“, koja u haosu „potrošačkog društva“ na temeljima neoliberalne ideologije još uvek služi kao mamac „svetle budućnosti“ za obespravljeno i poniženo čovječanstvo.

Dakle, suprotno neoliberalnom pojmu i ciljevima globalizacije, humanitarni karakter globalizacije u modernom društvu treba da bude usmeren ka postizanju ciljeva razvoja ličnosti nasuprot neizdiferenciranoj masi/gomili i stvaranju građanina kao osvešćenog subjekta društva koji slobodno bira sisteme vrednosti i nastajanja novih identiteta na trajno stečenim vrednostima/morfalnim principima definisanim u Deklaraciji o pravima čoveka.

Zbog prirode same kulture kao domena stvaralaštva odredjenog ambijenta ljudskih zajednica, svaka kultura je svbojevrnsna tvorevina i ne može se nekakva jedinstvena kultura, važeća za celokupni postmoderni svet, nasilno nametati zajednicama sa različitim habitusima.

P.Bourdieu je uverljivo dokazao nedovoljnost ekonomskih analiza u objašnjenju kultura i ponašanja različitih društvenih grupa ističući značajnu ulogu koju igra „simbolički interes“, budući da „kapital“ nije samo imanje i sredstva za proizvodnju, već i „...povezanost materijalnih i simboličkih moći“ i kao važan elemenat „kulturnog kapitala“ dostupnost nivoa i vrste obrazovanja za različite društvene grupe i životne prakse, koje reprodukuju klasne razlike, stvarajući kapitalistički etos, gde novac postaje osnovno merilo i stvara novi habitus; ekstremnog ekonomizma. A to je danas u svetu (i Srbiji) postalo bezuslovno prihvatanje politike MMF-a, koji radi u korist najmoćnijih država sveta.

Najzad, najozbiljnije pitanje sa kojim se moderni svet mora suočiti jeste: da li se može graditi prosperitetna budućnost ljudskog sveta osiromašenjem prihvaćenog koncepta globalizacije, koji se gradi prema jedino postojećem „kalupu“ uniformizacije različitosti; ili se mora ozbiljno prionuti pronalaženju alternativa u okviru kojih će se različite kulture lakše pčovezivati i obezbedjivati stvarni napredak humanijeg sveta.

Ovome treba dodati i analizu problema multikulturalizma kao konteksta humanizacije globalizacije, ali i oprečnog shvatanja koje se danas više praktikuje u svetu kao „melting-pot“ različitih kultura pod dominacijom vladajuće kulture.

LITERATURA

Bauman Z. „Identity in the globalized world“, Social Anthropology vol.9, no.2, 2001.

Bauman Z. Fluidni život (tri toma), Mediteran, Novi Sad, 2009.

Beck U. „Šta je globalizacija“ i „Zablude globalizma“ u A. Miloradović, Zbornik Globalizacija, Pan Liber, Osijek-Zagreb, 1999.

Clark I. Globalization and Fragmentation, International Relations in the Twentieth Century, Oxford University Press, 1997.

Chomsky N. Profit ikznad ljudi, Neoliberalizam i globalni poredak, Svetovi, Novi Sad, 1999.

Friedman J. Cultural Identity and Global Process, SAGE, London 1994.

Giddens A. The Third Way and its Critics, Polity Press, 2000.

Habermas J. „Moral Development and Ego Identity“, u Communication and the Evolution of Society, Heinnemann, London, 1979.

McGrew T. „Globalization and Democracy“, CSD Bulletin vol.6, no.1, 1998.

Preston P.W. Political/Cultural Identity, Citizens and Nations in a Global Era, SAGE, London, 1997.

Robertson R. Globalization, Social Theory and Global Culture, SAGE, London, 1992.

Scott A. The Limits of Globalization, Routledge, London, 1997.

- Kroeber A.L. & Kluckhohn, Culture, A critical Review of Concepts and Definition, Random House, New York, 1963.
- Maze Kaspar, Bezgranična zabava...Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- Pakard V. Industrija svesti, Sedma sila, Beograd, 1967.
- Polanyi K. Velika preobrazba. Politički i ekonomski izvori našeg vremena, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 1999.
- Stiglitz J. Protivrečnosti globalizacije, SBMx, Beograd, 2002.
- Touraine A. An nouveau paradigme, P'our comprendre le monde aujourd'hui, Fayard, 2005.
- Valerštajn I. Posle liberalizma, Službeni glasnik, Beograd, 2005.
- Waltzer M. Područje pravde, „Filip Višnjić“, 2000.

„DRUŠTVO ZNANJA“ KAO KULTUROLOŠKA KONSTANTA GLOBALIZACIJE

Apstrakt

Idealni tip „društva znanja“ karakteriše se: poimanjem, potrebom i mjestom znanja u društvu. „Društvo znanja“ isključuje: monopolizaciju znanja,verifikuje se na posledicama koje proizvodi moć znanja. „Društvo znanja“ ima karakter pozitivne utopije sa znanjem kao javnim dobrom. „Društvo znanja“ ima jednu, jedinstvenu logiku koja usmjerava čovjeka i društvo ka neprestanom ostvarivanju njihove ontološko-gnoseološke generičnosti.Kompetitivni društveni sistem je organizaciona forma logike „društva znanja“ koja obezbeđuje kvalitativno posredovanje građana i društva na bazi znanja. Razvoj nacionalne sociologije je neophodan uslov konkretne verifikacije „društva znanja“. Sociologija, teorijski i empirijski, izučava okolnosti-pretpostavke, uzroke i posledice razlaza idealnog tipa „društva znanja“ i globalizacije. Stvaranjem cjelovitog znanja o društvu, sociologija nužno transcendirira ideološko-politički inaugurisani model „društvo znanja“.

Gljučne riječi: „društvo znanja“, kompetitivni društveni sistem, nacionalna sociologija.

“SOCIETY OF KNOWLEDGE” AS A CULTURAL CONSTANT GLOBALIZATION

Abstract

Ideal type of “society of knowledge” is characterized by :understanding, need and the place of knowledge in the society. “Society of knowledge” excludes: monopoly of knowledge and it is verified based on consequences produced by the power of knowledge. The “society of knowledge” has positive uthopia character, where the knowledge is public good. The society of knowledge has one unique logic which directs a man and society toward constant achievement of their ontological and epistemological generics. Competitive social system is organizational form of logic of the “society of knowledge” which provides qualitative mediation of citizens and society, based on knowledge. Development of national socioloy is a necessary condition for the specific verification of the “society of knowledge”. Sociology, theoretically and empirically studies the circumstances-assumptions, causes and consequences of breakup of the ideal type of the “society of knowledge” and globalization. By creating comprehensive knowledge of society, sociology necessarily transcends ideologically and politically inaugurated model the “society of knowledge”.

Key words: “society of knowledge”, competitive social system, national sociology.

POJAM „DRUŠTVO ZNANJA“

Znanje je neophodan uslov i pretpostavka postojanja ljudskog društva, sa jedne strane, a sa druge, znanje je antropološka konstanta koja proističe iz apriorno-ontološke i gnoseološke determiniranosti čovjeka i njegove zajednice. Prema tome, i najranija društva, možemo tretirati kao društva znanja. Međutim karakter znanja i metoda saznanja se bitno razlikuju u povijesnom razviku čovjeka i njegove zajednice. Argument za razliku savremenog „društva znanja“ od prethodnih je „potraga za znanjem je određena sistematskom i teorijski informisanom metodom, dok su ranija društva sticala znanje nesistemazski i slučajnim pokušajima i greškama“(Bettingmayer, 2000).

Radi se o poimanju, metodu sticanja i mjestu znanja u određenom društvu.To su tri bitna momenta idealnog tipa „društva znanja“ za objašnjenje značenja, značaja, i smisla ovog složenog društvenog fenomena i njegovog uticaja na položaj pojedinaca i institucija u današnjem globalnom društvu. Sociologija kao tipološka nauka, zasniva analizu: poimanja, metoda uticaja i mjesta

---

¹ University of Montenegro Philosophical Faculty Niksic

znanja u globalnom društvu, ispitujući relaciju idealnog tipa „društva znanja“ i pojedinih nivoa društvene apstraktnosti od nivoa globalizacije do svakodnevnog života.

Odluke savremenog „društva znanja“ su: Teorijski i sistematično zasnovano znanje je osnova za, ne samo inovacije u proizvodnim oblastima društva, već za ukupnu normativno-institucionalnu organizaciju društva i način proizvodnje društvenog života. Način proizvodnje društvenog života je sublimirana konstanta svakog društva. Izuzetno egzaktno istraživanje Toma Piketija i saradnika upućuje na zaključak da je način proizvodnje društvenog života danas usmjeren na to da „stopa prinosa na kapital raste brže nego stopa privrednog rasta“, i na to, da se po nejednakostima u raspodjeli bogatstva vraćamo u „19. vek, u vreme Balzaka, kada je bogatstvo bilo koncentrisano u rukama malog broja pojedinaca i kada su ekonomsku elitu činili bogati nasljednici, a ne oni koji su mesto u društvu zaslužili radom (podvlačenje SV.)“ (Piketi, 2014, 436, 437). Očigledno, fenomen nejednakosti u društvu se ne može objasniti samo iz ekonomije, već prije svega iz karaktera društvenih sistema i strukturalnih komponenti sa kojim je sistem u vezi. Bez ove veze, teško je objasniti da porast znanja u društvu, prati i porast društvenih nejednakosti u zadnjih dvjesto godina, umjesto da porast znanja utiče na smanjenje društvenih nejednakosti. Zašto društvo sa porastom BNP (bruto nacionalnog proizvoda) ne postaje i društvo BNS (bruto nacionalne sreće). Najozbiljnije je pitanje gdje je ovim procesima kraj, i do kada će ova apsurdnost moći da podnosi priroda čovjeka i priroda njegove zajednice. Savremeno „društvo znanja“ bi, već jednom, trebalo da sebi postavi ovo pitanje!?

Metodološka karakteristika je u povezivanju teorijskih i empirijskih istraživanja sa sistematskim postupcima u povezivanju rezultata istraživanja i društvene stvarnosti, i naročito, posledicama koje to ima za čovjeka i njegovu zajednicu.

Idealno-tipsko „društvo znanja“ uzima znanje kao osnovu ponašanja na svim poljima i svim nivoima društvenih odnosa i tako bitnu odrednicu položaja pojedinaca, institucija i društvenih grupa u određenom društvu. Ovdje se znanje uzima kao kulturološka konstanta najznačajnijih društvenih procesa, a ne samo kao ekonomska kategorija procesa globalizacije.

Ukupno, znanje je najznačajniji i najuticajniji resurs u proizvodnji načina društvenog života u određenom društvu, a time i ukupnog društvenog razvoja – ekonomskog, političkog i kulturnog.

Posebno se ukazuje na bitnu promjenu karaktera i moći nacionalne države – ekonomske, političke i kulturne. „Ova struktura društva znanja predstavlja izazov političkim činionicima da učine svoju nacionalnu državu konkurentnu Evropi i svetu“ (Bettingmayer, 2000). Uz to idu i promjene u strukturi rada, gdje industrijski rad ustupa primat teorijskom informatičkom radu i razvoju uslužnih djelatnosti.

Sve su procjene da „društvo znanja“ dolazi, htjeli mi to ili ne, u svim oblastima načina proizvodnje društvenog života. Bitno je pripremiti društveni sistem sposoban da prihvati „društvo znanja“, a da u tom slučaju ne dovede u pitanje granice čovjekove prirode i prirode njegove zajednice.

Od toga zavisi da li ćemo biti dobitnici ili gubitnici. To se ne može odnositi samo na pojedinu oblast kao što je ekonomija znanja ili informatičko društvo i sl. U savremenoj upotrebi pojma „društvo znanja“ često se uzimaju kao njegovi sinonimi ekonomija – privreda znanja, informatičko društvo i sl. Čak se ne može prihvatiti stanovište da su ekonomija znanja, ili, informatičko društvo podsistemi „društva znanja“. U njima može, i često dolazi, do monopolizacije poimanja, sticanja i upotrebe znanja što protivreči društvu znanja kao izrazu generičnosti čovjeka i njegove zajednice.

Sociološki posmatrano „društvo znanja“ proističe iz strukturalne kulturološke konstante čovjeka i njegove zajednice, na kojoj treba da se temelji društveni sistem određenog društva. „Društvo znanja“ je jedino objašnjivo iz te cjeline. „Društvo znanja“ isključuje monopolizaciju znanja od bilo koga, kao što kompetitivni sistem isključuje silu. „Društvo znanja“ afirmiše moć znanja i doživljava svoju verifikaciju na posledicama koje proizvodi moć znanja. Samo na tim osnovama „društvo znanja“ može predstavljati pozitivnu utopiju, spremno i sposobno da svoje utopijsko realizuje na principu odgovornog održivog razvoja društva. „Društvo znanja“ jeste društvo u kojem je znanje javno dobro, prihvaćeno kao temeljna vrijednost u kulturi individualizma i kulturi kolektivizma (Vukićević 2011, 167/8).

Isključivanje monopolizacije znanja,verifikacija na posledicama koje proizvodi moć znanja i karakter pozitivne utopije sa znanjem kao javnim dobrom, čini jednu, jedinstvenu logiku „društva znanja“ koja usmjerava čovjeka i društvo ka neprestanom ostvarivanju njihove generičnosti. Ovo su idealno tipske odrednice „društva znanja“ koje bi trebalo da prate proces globalizacije.

Šta se zbiva sa ovim odrenicama idealnog tipa „društva znanja“ u savremenom društvu?

Savremeno društvo proklamuje eru kompetetivnosti sa naznačenom ulogom znanja.ERA se ovdje odnosi na vrijeme takmičenja, fenomenološko određenje vremena odvojeno od posmatranja posebnih dimenzija vremena i njihovog intencionalnog sadržaja vezanog za mjesec, godinu, vijek ili hronološke linearosti. ERA kompetitivnosti znači kultivisano (individualno I kolektivno) vrijeme vezano za fenomen takmičenja, način ostvarivanja tog vremena, mogućnosti (u formalnoj i neformalnoj strukturi) koje takav način ostvarivanja vremena daje pojedinim subjektima društva i društvu kao cjelini.

Znači, „društvo znanja“ se ne odnosi samo na informatičko društvo i društvo ekonomije znanja. Već 60-tih godina XX vijeka Drucer je dao šire značenje time što je označio ekonomiju kao privredivanje koje se ne odnosi na minimalizaciju torškova i iskorišćavanje resursa već na kompetitivnim prednoistima zasnovanim na znanju.

Ovdje su jasno diferencirana dva fundamentalna sociološka momenta „društva znanja“: 1) kompetitivni karakter društvenog sistema kao uslovljenost vrednovanja znanja; 2) zasnivanje vrednosnog sistema društva na stvaranju i afirmaciji znanja pod ravnopravnim uslovima svih građana što uključuje i moralne i solidarne komponente.

„Društvo znanja“ temelji način proizvodnje društvenog života na znanju koje ravnopravno ostvaruju, dijele i koriste svi građani za prosperitet i dobrobit društva i svih građana. Čitav društveni sistem se zaniva na kvalitativnom posredovanju građana i društva na bazi znanja korišćenog na ljudski moralan i solidran način. Vlasnicima kvalitetnog znanja, društvo omogućuje njegovu primjenu u praksi i društvenom djelovanju, pa i djelovanju usmjerenom na promjenu vladajućeg društvenog sistema, ravnopravno svim članovima društva, institucijama i organizacijama.

SOCIOLOŠKA VERIFIKACIJA „DRUŠTVO ZNANJA“: OD IDEALA DO STVARNOSTI

Upravo se tu javlja centralno pitanje odnosa „društva znanja“ i sociološke nauke: otvorenost društva za nesmetano stvaranje naučnog znanja i razvoj fudamentalnih i primijenjenih naučnih istraživanja; da li je društvo kompetitivno da omogućava svim članovima društva jednake uslove-izglede, za sticanje i primjenu stečenog znanja; karakter spoljnih društvenih okolnosti za konstituisanje društva znanja na kompetitivnim osnovama (EU i šire perspektive integracije); identifikovanje značenja, značaja i smisla koje znanje ima u društvu za strukturalne i dinamičke dimenzije društvenog položaja pojedinaca i institucija, te karaktera veze društvenih promjena i društvenih aktera.

Sociološka nauka kritički preispituje ova pitanja, i time transcendirira „društvo znanja“. Ova pitanja objedinjuju jedno: da li je „društvo znanja“ utopija ili stvarnost? Sociologija diferencira ovo pitanje na dilemu: pozitivna ili negativna utopija?

Sociološki odgovor na ovo pitanje diferencira: postizanje znanja na svim nivoima za dobrobit društva , a ne samo na visokoobrazovnom nivou; okolnosti sticanja znanja; okolnosti stvaranja potrebe za znanjem; uslovi za razvoj naučnih institucija; nivo tehničko-tehnološke i ekonomske razvijenosti društva u posebno u strateškim oblastima razvoja određenog društva; otvorenosti stvaranja znanja o društvu kojim se jedino mogu otkriti pretpostavke za stvaranje objektivnog znanja na svim nivoima.

Na ovoj relaciji se otkriva, kakve su društvene okolnosti: za razvoj funamentalnih naučnih istraživanja i primijenjenih istraživanja; koliko su planovi i pgorami društva utemeljeni na stvaranju naučnog znanja za njihovu realizaciju; koliko je razvijena nacionalna sociologija (sociologija konkretnog društva) kao stvaralac teorijskog i metodološkog znanja o konkretnom društvu, jer ostajanje na univerzalnom znanju gubi se realna osnova za „društvo znanja“; koliko razvoj nacionalne

sociologije stvaranjem originalne-nove obuhvatne i anticipatorske teorije transcendirira „društvo znanja“.

Bez razvoja nacionalne sociologije nema znanja o bilo kojoj oblasti društvenog razvoja: vrijednosnom, urbano-ruralnom, preduzetničkom, ekološkom i kulturalnom karakteru društvenog sistema u konkretnom društvu. Bez znanja nacionalne sociologije sve inicijative, strategije, planovi i programi ostaju na fragmentarnoj ravni i na nivou negativne utopije bez upotrebljivog znanja kao objektivne pretpostavke za njihovu realizaciju u konkretnom društvu.

Na kraju, bez nacionalne sociologije nije moguće identifikovati logosne valentnosti društvenih aktera i društvenih promjena na bazi kojih se uspostavljaju društveni odnosi, institucije, organizacije i društveni sistem određenog društva. „Ja ne znam kako neko hoće da naučno riješi pitanje vrijednosti francuske i njemačke kulture, jer ovdje se bore različiti bogovi, i to za sva vremena!“ (Veber, 1998). Bez upotrebljivog znanja, znanja baziranog na predmetnoj racionalnosti, ni jedno društvo ne može sebe smatrati „društvom znanja“.

Sociološka nauka samo na izučavanju konkretnih oblika pojedinih društava i tipova istorijskih društvenih sistema dolazi do opštih saznanja o društvu koja imaju naučni karakter i značaj samo ako se provjeravaju i dalje razvijaju sociološkim izučavanjima konkretnih društva. Uostalom, svaka dogmatska primjena opštih saznanja ispostavila se kao promašaj. (Vukićević, 2012). Treba naglasiti, da se negiranjem mogućnosti i neophodnosti nacionalne sociologije jednako uspostavlja svojevrstan monopol nad znanjem o društvu kao i zatvaranjem nacionalne sociologije. Oslobođanjem od, bilo jenog ili drugog, vida monopola nad znanjem o društvu, sociologija može ostati istinska nauka. Sociološka analiza vodi daljoj konstataciji da monopol nad znanjem o društvu neumitno proizvodi monopol u društvu moćnih transnacionalnih institucija i banaka koje posjeduje taj monopol „znanja o društvu“. Pogotovo, to je monopol nad društvenom stvarnošću koju globalizacioni procesi, ma koliko da su snažni, neumoljivi i nezadrživi, ne mogu da učine unificiranom u obliku svjetskog društva koje „stvara provaliju između svetova i civilizacija, ...ostvaruje interese transnacionalne elite finansijske moći....zaoštava sukobe najrazličitijih povoda“ (Kovačević, 2014, 166), i poništava identitete konkretnih društava.

U sociološkoj analizi profesora Dobrenjkova nalazimo dva temeljna odgovora: 1. Suština globalizacije jeste „da je to objektivna, prirodna (podvukao S.V.) proces integracije čovječanstva u jednu cjelinu“ (Dobrenjkov 2006, 20). To znači da globalizacija „prati“ ljudsku prirodu i prirodu ljudske zajednice. 2. Svoj kritički odnos profesor Dobrenjkov ispoljava, ne u totalnom odbacivanju globalizacije, već se opredeljuje za globalizaciju sa ljudskim likom ili globalizaciju odozdo, globalizaciju za sve, a ne samo za bogate (Dobrenjkov 2006, 80). Suštini ljudske prirode odgovara globalizacija, ali ne globalizacija današnjeg tipa. Znači, nije rešenje u antiglobalizaciji, već alterglobalizaciji današnjem tipu globalizacije koji predstavlja izraz kulture individualizma i kulture kolektivizma generičnosti čovjeka i njegove zajednice.

SOCIOLOGIJA TRANSCENDIRA I IDEAL I STVARNOST „DRUŠTVA ZNANJA“

Sociološka nauka ima za predmet: razumijevanje, tumačenje i objašnjenje društvene stvarnosti, a ona se ne može reducirati na „društvo znanja“, jer društvo nije zasnovano samo na znanju. Znanje je samo jedan oblik ispoljavanja ljudskog svijeta čiji apriorno-ontološki i gnoseološki sadržaj nije samo znanje, pa ni znanje o društvu. Apriorno-ontološka cjelina ljudskog društva nikada se ne može do kraja obuhvatiti gnoseološkom komponentom. Apriorno-ontološka struktura društva zahvata sve momente udruživanja čovjeka sa samim sobom, drugim ljudima, prirodom i multiuniverzumom. To udruživanje nema samo uzročnu, već i uslovnu, smisaonu i posledičnu komponentu, a to znači i fizičku i metafizičku i kao takvo daleko nadmašuje gnoseološke mogućnosti čovjeka kao glavnog aktera udruživanja.

Svako „društvo znanja“ redukuje ospštu logosnu zakonitost, a ta redukcija nužno odstupa od idealnog tipa „društva znanja“ i vodi monopolu znanja, posebno monopolu politički i ideološki „inaugurisanog“ znanja koje je izraz uspostavljene strukture moći na pojedinim nivoima apstrak-

cije načina proizvodnje društvenog života. Sociologija, teorijski i empirijski, izučava okolnosti, uzroke i posledice razlaza idealnog tipa „društva znanja“ i stvarnosti i time nužno transcendirira „društvo znanja“. Sociologija samim ispitivanjem pretpostavki „društva znanja“, bazirajući svoja izučavanja na principijelnosti generičke suštine čovjeka i njegove zajednice, automatski transcendirira „društvo znanja“.

Borislav Pekić lucidno zapaža: „Ako umjetnost nije potpuno racionalna onda se ona ne može kontrolisati“. (Pekić, 2010). To je po Pekiću osnovni argument zašto ideološko-politički koncept umjetnosti hoće totalno racionalnu umjetnost. Zbog toga ideološko-politički koncept umjetnosti insistira, po mišljenju Pekića, na racionalnim momentima i u umjetničkoj kreaciji i u umjetničkoj interpretaciji. On ne želi nikakvu tajnu u umjetnosti ni u odnosu čovjeka i umjetnosti. Svaka tajna je neprijateljska. Tajna se ne može kontrolisati.

Sve se ovo može primijeniti i na nauku, bez obzira na svu njenu racionalnost, naučno znanje je „evidentno kauzalna hipoteza“, znači vjerovatnoća koja ostavlja mogućnost indeterminizma. Nauka otkriva „tajne“, naročito nauka o društvu, otkriva istine koje su u tajnosti dok ih nauka razotkriva i objasni, a koje ruše model „društva znanja“ koji gradi politika, u kojoj „preovlađuje princip tajnosti, ličnih kontakata i dogovora, - lične veze, lobiranja, manipulacija finansijama i masmedijima, veza s kriminalom“ (Kovačević, 2014, 168).

Prihvatanje rezultata treba da pokaže koliko se vrednuje znanje i koliko znanje predstavlja osnov društvenog položaja čovjeka i djelovanja institucija određenog društva. Ideološko-politički model „društva znanja“ projektuje nauku kao sluškinju politici. Nuka koja ne može tome da služi nije ni potrebna.

U tome je osnovni uzrok zašto nema interesa za rezultate socioloških istraživanja, ni od vladajućih ni od opozicionih struktura vlasti. Vlast je logika i jednih i drugih i ta logika stvara gravitaciono polje istovrsnih sila. One se privlače na bazi logike vlasti, a ne na bazi logike znanja. „Društvo znanja“ konstituisano od određene vlasti, podređuje principijelnost stvaranja znanja na principijelnost cilja u kontekstu granica društvenog kretanja: tendencijjskih a ne povijesnih stremljenja. Etika odgovornosti se ovdje redukuje na nivo etike čiste volje. Za posledice uvijek je odgovoran neko „drugi“, a ne vlast.

Sociološka nauka ispituje apriorno-ontološke i gnoseološke pretpostavke konstituisanja „društva znanja“ kao otvorenog društva pozitivne utopije. Ovu otvorenost neprestano prati otvorenost etike, kako sa stanovišta etike čiste volje tako i sa stanovišta etike odgovornosti. Sociološka nauka neće dati konačna rješenja za ostvarenje „društva znanja“, ali hoće sigurno dati značajne osnove za onu kombinaciju društvenih promjena i društvenih aktera koja će voditi konstituisanju „društva znanja“ kao pozitivne utopije i time progresivno usmjeravanje globalizacijskih procesa. Takvu ulogu ne može odigrati „državo znanje“ stvoreno u političko-ideološko dterminisanim institucijama, već samo naučno znanje u autonomnim naučnim institucijama.

Na nivou svoje autonomnosti, sociološka nauka ispoljava svoju odgovornost prema suštini ljudskog postojanja i konkretnim društvenim zajednicama. Apsurd je što je takva sociologija postala privatna stvar, jer se za stvaranje neophodnih uslove za njen razvoj, ostvarenih rezultata njene istine o društvu, veoma nedovoljno interesuju odgovorne društvene institucije. Za katastrofalne posledice zanemarivanja naučnog znanja, prije svega sociološkog, o društvu, degradiranje „društva znanja“, vodeće elite nemaju nikakvu odgovornost. Društvene krize se nijesu mogle predvidjeti. Elite za njih nemaju odgovornost. One biraju naučnike koji će potvrđivati njihov model naučnog znanja, a to je direktni raskid sa idealnim tipom „društva znanja“. Na to upozoravaju američki nobelovci pismom Kongresu, da je Zemlja blizu „deficita inovacija“, tj. da su bazična istraživanja- ona u kojima niko nije siguran gdje će odvesti i da li će od njih biti praktičnih koristi, , ali i koja pomeraju granice ljudskoig znanja- ugroženija nego ikad što su bila. (Politika, Beograd). Znači, na djelu je model znanja o društvu, koji upravo znanje o društvu redukuje na nivo trenutne isplativosti. Razlog je u tome što se ovdje , uprkos ideologiji slobodnog tržišta i zaklinjanja u njegovu „nevidljivu ruku“ kao vrhunskog arbitra, glavna istraživanja u osnovnoj nauci, i u industrijskom razvoju, obavljaju u granicama državnog modela znanja i strukture pojrktovanog znanja. Jasno je da je time pod okriljem države ukupni način proizvodnje društvenog života i proizvoda-

nje znanja, a ne znanje zasnovano na cjelini gnoseološke strukture nauke.

UMJESTO ZAKLJUČKA: : SOCIOLOGIJA MOŽE BITI SAMO NAUKA PREDMETNO RACIONALNOG KONSTITUISANJA IDEALNOG TIPA „DRUŠTVA ZNANJA“

Sociološka nauka može služiti samo idealnom tipu „društva znanja“, a to znači ostvarivanju generičke suštine čovjeka i njegove zajednice u kojoj je znanje njihova antropološka konstanta. Sociologija kao nauka koja sve podređuje smislu ostvarivanja generičke suštine čovjeka i njegove zajednice (pojam društva), ne može biti podređena „društvu znanja“, jer ona „prati“ opštu logosnu zakonitost društvene sfere i tako transcendirira „društvo znanja“. „Društvo znanja“ redukuje opštu logosnu zakonitost, a ta redukcija vodi monopolu znanja, posebno monopolu politički i ideološki „inaugurisanog“ znanja koje je izraz uspostavljene strukture moći na pojedinim nivoima apstrakcije načina proizvodnje društvenog života, a naročito na nivoima globalizacionih kretanja svaremenog društva. Time se gubi kulturološka generičnost znanja. Sociologija mora ukazivati na probleme načina proizvodnje društvenog života koji proizilaze iz generičkog smisla života, a ne iz globalizacionog monopola nad životom, što je čini otvorenom duhovnom disciplinom!

Znači, sociologija kao nauka o društvu transcendirira „društvo znanja“ jer njen glavni predmet je ispitivanje pretpostavki „društva znanja“ bazirajući svoja izučavanja na principijelnosti generičke suštine čovjeka i njegove zajednice. Takva orijentacija sociologije dovodi u pitanje monopol ideološko-politički inaugurisanog poimanja znanja i proizvodnje znanja.

LITERATURA:

- Bittlingmayr, U., H. (2000), „European Knowledge Society“, Studia Universitatis Babeş-Bolyai, European Studies.
- Cvejić, S. (2011), Društvena određenost ekonomskih pojava, Beograd: ISI-Čigoja štampa.
- Georg, Z. (1994), Problemi filozofije istorije, Sremski Karlovci-Novi Sad, izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića.
- Hiršman, A. (1999), Strasti i interesi, Beograd, Filip Višnjić.
- Hollitscher, W. (1985), Natur und Mensch im Wiltbild der Wissenschaft, Berlin, Akademie Verlag.
- Humboldt, V. W. (1984), Über des verleichende Sprachstudium, Titograd, CANU (prema Leković).
- Johanes, F. (2001), Vrijeme i drugi, Nikšić, Jasen.
- Kovačević, B. (1984), Društveno-istorijski uslovi formiranja različitih pogleda na svijet, Titograd, CANU.
- Kovačević, L. Z. (2014), Susret i sukob sa naukom, Novi Sad, Akademski knjiga. SANU – ogranak Novi Sad.
- Krleža, M. (1938), Na rubu pameti, Zagreb.
- Lazić, M. (2011), Čekajući kapitalizam – nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji, Beograd, Službeni glasnik.
- Leković, D. (1984), Pojam pogleda na svijet, Titograd, CANU.
- Marković, M. (1999), Društvena misao na granici milenijuma, Beograd, Službeni list SRJ.
- Marks, K., Engels, F. (1979), Dela, Beograd.
- Pekić, B. (2010), Zajednica robova, Beograd, Politika.
- Petrović, G. (1978), Mišljenje revolucije, Zgreb, Naprijed.
- Sioran Emil (1987), Istorija i utopija, Gradac.
- Šušnjić, Đ. (1995), Znati ili verovati, Beograd, Čigoja štampa.
- Veber, M. (1998), Duhovni rad kao poziv – nauka i politika, Sremski Karlovci-Novi Sad, Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića.
- Vukićević, S. (2013), Institucionalizacija naučnoistraživačkog rada na univerzitetu, Nikšić, Sociološka luča.
- Vukićević, S. (2005), Sociologija – filozofske pretpostavke i temeljni pojmovi, Beograd, Plato.

- Vukićević, S. (2011), Ontološke iracionalnosti savremenog svijeta, Nikšić, Filozofski fakultet-Institut za sociologiju i psihologiju.
- Vukićević, S. (2012), Demografski i populacioni problemi u Crnoj Gori – DRUŠTVO, PORODICA, POJEDINAC (S.Vukićević sa saradnicima),CANU, Podgorica, 496 str., 24cm.
- Vukićević, S. (2012), Globalization, human nature and the nature of socioety, Delhi,International institute of sociology, Lomonosov Moscow state university-Faculty of sociology (The 40th ISS World Congress).
- Vukićević, S. (2013), ANTHROPOCENTRISM: EXISTENCE AGAINST ESSENCE, Global Juornal of Human Social Science (GJHSS) Cambridge(u štampi).
- Vukićević, S. (2013), Autonomija crkve i države, Cetinje, Podgorica, MATICA.
- Vukićević, S. (2013), Njegošev antropocentrizam kao idealni tip ljudskosti, Cetinje, Arhivski zapisi, broj 1.
- Vukićević, S. (2013), Sociological, theoretical and methodological approach to studing idetry (Cvejić, Lazić, Dobrenjkov) , IIS Wordl Congress, Uppsala, Sweden.
- Vukićević, S. (2013), Sociološki teorijsko-metodološki pristup izučavanju identiteta (Cvejić, Lazić, Dobrenjkov), Podgorica, CANU.
- Vukićević, S. (2014), Феномен самосазнания и интеграционные процессы общствб на Балканах, Том 4, Но2)Москва, Международная академия коммуникологии.
- Vuletić, V. (2003), Globalizacija – mit ili stvarnost, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Вукићевић, С (2012), Глобализација. Природа човека и природа човеческог друштва (инспирирујуће одражавање социолошког анализа В.И. Добрењкова), Москва, Вестник Московског универзитета, серија 18.
- Добрењков, В., И. (2011), Ценостно - ориентированная социология, : проблемное поле постнеклассической методологии, Москва, Академичекый Проект; Альма Матер.

GLOBALIZACIJA I KULTURA

Apstrakt

Globalizacija se odnosi na pojačani intenzitet privredne, kulturne i druge razmene širom sveta, što povećava efikasnost poslovanja s jedne, a čini da akteri uživaju niže cene, bolji kvalitet i povećanu slobodu izbora s druge strane. Za razliku od toga, politička globalizacija ima suprotne efekte, jer usled monopolske prirode globalnih ustanova podiže cene, obara kvalitet i ukida slobodu izbora. Otuda su privredna i kulturna globalizacija poželjni, a politička nije.

Cljučne reči: globalizacija, kultura, privreda, politika.

Abstract

Globalization is related to economic, cultural and other exchange around the globe, what enhances efficiency on the supply side, and cuts prices, improves the quality and widens freedom of choice on the demand side. In contrast to economy or culture, where globalization has a positive impact, the political globalization has adverse effects, like the creation of a monopoly, redistribution and rents. And for that reason, economic or cultural globalization is both useful and desirable, while the political one is neither useful nor desirable.

Key words: globalization, culture, economy, politics.

UVOD

Prema preovlađujućem mišljenju, globalizacija nameće ujednačavanje kultura i standarda. Kaže se, nekada su postojili šlageri, kancone i šansone, koji su u međuvremenu nestali u talasu anglo-američke popularne muzike. Kulture Coca-Cola i McDonald's su osvojile ne samo Ameriku, već i svet, potisnuvši lokalna osvežavajuća pića i restorane. Bahovi (J. S. Bach) Brandeburški koncerti se jednako rado slušaju u Nemačkoj, Urugvaju ili Australiji, a filmovi poput Kazablanke, Kuma ili Osam ipo rado se gledaju na svim meridijanima sveta.

Izgleda da su upravo globalizacija i neka tehnička sredstva bili ti, koji su kulturnim proizvodima uglavnom većih zemalja omogućili da dospeju u svaki kutak sveta i da tamo postanu jednako popularni kao „kod kuće“, potiskujući lokalne kulturne proizvode. Jedan od poznatih autora koji se bavio ovim pitanjima, Maršal Mekluan (McLuhan 2010), govorio je o svetu kao „globalnom selu“, jer pojedinci širom sveta istovremeno mogu biti izloženi istim medijskim i kulturnim sadržajima. U sličnom tonu Marks (Marx) i Engels u Komunističkom manifestu pišu da buržoazija sa brzim poboljšanjem svih sredstava proizvodnje u civilizaciju uvlači sve, pa čak i varvarske nacije.¹ I kod Mekluana i kod Marksa izgleda da se lokalna kultura topi pod uticajem planetarne.

Iako popularno, možda i dominantno, ovo razmišljanje ne zvuči uverljivo. Lokalne kulture i socijalni kapital su mnogo otporniji na spoljašnje uticaje nego što to izgleda na osnovu pomenutog gledišta. Time se ne prejudicira da li je to dobro ili ne. A zašto je to tako, videće se posle razjašnjenja pojmova globalizacija i kultura.

GLOBALIZACIJA

Prva asocijacija u vezi globalizacije jeste da to nešto što izlazi van nacionalnih okvira. Ona nije isto kao internacionalizacija, koja je vezana za ono što prelazi bar jednu granicu, jer prelazi mnoge granice. Globalizacija, međutim, nije nova tema, kao što to neki misle. Ona se periodično, skoro ciklično pojavljuje tokom istorije i vezana je za razmenu, poslovanje i trgovinu širom većih zona, a

---

¹ Up. Marx, Engels 1998, 570. Ili: „Duhovni proizvodi pojedinih postaju opće dobro.“ Isto, s. 570.

eventualno i širom sveta.² Zato se obično vezuje za velike imperije koje su tokom istorije postojale. Svi periodi globalizacije³ pre Britanske imperije u XIX veku su bili vezivani za neke geografske krajeve, pa su imali regionalni karakter. Tako je grčki svet bio oko istočnog Mediterana, rimska Imperija je povezala Severnu Afriku, Mediteran i delove Srednje i Istočne Evrope, Mongoli su povezali Kinu i Evropu, kolonizacija Amerike je taj kontinent povezala sa Evropom, itd.

Globalizacija u današnjoj rundi rasprava kao tema se pojavljuje tek kada je propašću komunizma okončan Hladni rat, a time i blokovska podela sveta. U vreme Hladnog rata i podele sveta na blokove, ona očitno nije bila tema koja bi omogućavala da se u njenom duhu izrazi preovlađujuće raspoloženje druge polovine XX veka⁴. Tada su dominirale podele na dva sveta, kapitalistički i socijalistički. I u to vreme je postojala međunarodna trgovina i poslovanje, ali duh podela i sukoba je dominirao nad duhom povezivanja i pojačane saradnje. I tada su neki kulturni uticaji prelazili nacionalne granice. A kada su prelazili „gvozdenu zavesu“ imali su tretman suverzivnih ideja. Istok je strahovao od kapitalizma, Zapad od socijalizma sovjetskog tipa.

Okončanjem Hladnog rata usledio je jedini talas globalizacije posle britanske, koji je zahvatio čitavu planetu i postao sve-svetski. Zato su to do sada jedina dva planetarna procesa globalizacije. Sadašnja globalizacija obično se vezuje za ekonomsku i političku propast tzv. istočnog bloka, tj. sovjetske Rusije i njenih satelitskih režima, mada je on nešto širi. Nešto pre ili nešto kasnije od propasti komunizma u Evropi došlo je do omekšavanja komunističkih ili snažno etatističkih režima u neki drugim velikim zemljama, kao što su Indija ili Kina (Coase & Wang, 2012). Njihova konverzija bila je vrlo snažan podsticaj ovom talasu globalizacije, ali su to bile i tehnološke mogućnosti.⁵

Globalizacija se uglavnom manifestuje u nekoliko oblasti, kao što su poslovanje, kultura i mediji. Vidi se i u oblastima kao što su (globalno) zagađenje, kriminal ili elektronske veze. Računarski programi npr. olakšavaju protok korisnih sadržaja, ali i virusa širom sveta.

Mnoge velike firme i banke posluju u više zemalja sveta i to je verovatno prva asocijacija na pomen reči „globalno“. Globalizacija bi se odnosila na pojačani intenzitet razmene širom sveta, pri čemu globalno utiče na lokalno i obrnuto. Globalizacija u privrednom smislu mogla bi da se posmatra i kao postupak međusobne konkurencije različitih jurisdikcija (država, federalnih jedinica, regiona) u poslovnoj aktivnosti. Ona je vezana za tokove koji prelaze nacionalne granice ili za povezivanje različitih zemalja određenim vezama.⁶ Veze ne moraju biti simetrične, i po pravilu nisu. Ekvivalentna konkurencija je i na drugim poljima, kao što su finansije, telekomunikacije, elektronika, kriminal, sport ili kultura.

Iako se i danas većina kapitala u svim zemljama ulaže na domaćem tržištu, nikada u istoriji nije bio veći udeo kapitala koji se ulaže izvan nacionalnih granica. Rezultat globalizacije je da poslednje dve-tri decenije međunarodna trgovina raste brže od nacionalnih privreda, a raste brže i od međunarodne trgovine iz vremena Hladnog rata. Takođe se povećava udeo multinacionalnih kompanija u nacionalnom ili svetskom dohotku. Privredna aktivnost može prelaziti granice, čak i kada je roba i usluge ne prelaze. Licence, informacije ili franšize mogu da pokreću privrednu aktivnost preko granica, čak i kada nema uvozne ili izvozne aktivnosti. Sa kulturom je to virtuelno kretanje preko granica još izrazitije.

Ključni motiv pokretanja privredne aktivnosti preko nacionalnih granica su bolje poslovne prilike, koje se materijalizuju u nižim poslovnim troškovima. U elemente koji najčešće doprinose snižavanju troškova spadaju niža cena radne snage, jeftiniji i dostupniji resursi, niži porezi, ge-

---

² Up. Benyon, J. & Dunkerley, eds.

³ Reč globalizacija se u engleskom jeziku pojavljuje tek 1920-ih godina.

⁴ Retke su knjige i članci koji su u naslovu imali reč globalizacija pre kraja 1980-ih, a prava poplava je takvih knjiga i članaka od početka 1990-ih.

⁵ Uz napredak tehnologije, posebno transporta i komunikacija, pojavile su se sasvim nove mogućnosti. Glasnik je nekada nedeljama putovao od Kaira do Londona, a danas informacija na toj distanci putuje Internetom u sekundama. Roba je nekada brodovima ili kopnenim karavanima putovala često i mesecima, a danas roba na bilo koju destinaciju može stići za manje od jednog dana. Minut telefonskog razgovora na liniji Evropa-Amerika koštao je 1930-ih par stotina dolara, a danas košta oko jednog dolara. Napredak tehnologije omogućio je veliki rast produktivnosti u jedinstvenom globalizovanom svetu. Nove mogućnosti su podstakle i kulturnu razmenu, ali nisu ukinule kulturnu raznolikost.

⁶ „Globalizacija je termin koji se koristi da označi stanje koje preovlađuje kada se komunikacija, ljudi, roba usluge i kapital slobodno kreću preko granica. ... Ona je najznačajnija pojava ranog 21. veka, koja dodiruje skoro sve aspekte života, politike i biznisa“. Norberg 2008, 207.

ografski položaj, veličina tržišta, saobraćajne veze, manje administrativne prepreke, odsutni ili jednostavniji tehnički, ekološki, radni i drugi standardi. Pokretanjem ekonomske aktivnosti preko granica globalizacija privredne aktere izlaže pojačanoj konkurenciji i time poslovnim akterima i potrošačima omogućava da se snabdeavaju kod najefikasnijih, tj. kod onih koji imaju najbolji kvalitet i cene. Zato globalizacija snažno podstiče privrednu aktivnost i pospešuje prosperitet. Dok globalizovani prosperiraju, izolovani ostaju siromašni. Globalizacija je posebno korisna za siromašne zemlje, jer im omogućava, ako se ekonomski otvore i uključe u međunarodnu podelu rada, da se mnogo brže razviju nego što su se nekada razvijale zemlje koje se danas smatraju razvijenim. Engleskoj je od 1780-ih nadalje trebalo čak 60 godina da udvostruči nacionalni dohodak, a Hong Kongu, Singapuru, Tajvanu i Koreji je za isto u XX veku trebalo samo desetak godina. Ali, pored mnogih zemalja globalizacija prolazi neopaženo, jer oni koji tim zemljama vladaju ne žele ili ne shvataju kako da se uključe u globalne tokove privrede. Šta god da je razlog, takve zemlje su osuđene na siromaštvo i nerazvijenost.

Kada Swissair izmesti svoj booking service u Indiju ili kada Henkel premesti deo poslova u Istočnu Evropu, to će biti protumačeno kao štednja na troškovima. Na makronivou to je važan signal. Posle pada komunizma i planiranja u Istočnoj Evropi, Indiji i Kini cenu rada više ne određuju Zapadna Evropa i Severna Amerika, nego ovi novi prostori koji su se okrenuli tržišnoj privredi. To znači i da će mnoga radna mesta iz SAD i Zapadne Evrope, posebno u industriji, krenuti da se sele prema Kini, Indiji i Istočnoj Evropi. Radna mesta koja nestaju u SAD ili Zapadnoj Evropi se više tamo ne mogu vratiti, pa i privredna struktura u razvijenim zemljama mora da se menja. Umesto do tada postojećih nastajace neka druga, nova radna mesta. Tako vidimo da globalizacija menja sve aktere koji u njoj učestvuju – zemlje koje počinju da se razvijaju, ali i razvijene zemlje koje moraju da traže novi prostor privredne aktivnosti.

JEDAN SVET, MNOGE KULTURE I GLOBALIZACIJA

Padom komunizma i socijalističkih politika u Istočnoj Evropi, Indiji, Kini, nekim zemljama Azije i Afrike, uz protržišne zaokrete u najvećim zemljama Latinske Amerike uklonjene su neke političke barijere za poslovanje. Umesto podeljenog na dva ili tri bloka, svet je postao jedan. To naravno ne znači da su sve razlike među nacijama i zemljama nestale. Naprotiv, nacionalne, religiozne i običajne ili kulturne razlike među zemljama se sada još intenzivnije vide, jer su posebnosti sada mogle da se artikulišu potpunije nego ranije, kada su supersile zavodile disciplinu svaka u svom kampu i kada su pod izgovorom jedinstva blokova morale da se potiskuju mnoge razlike ili posebnosti pojedinih zemalja i njihovih kultura unutar svakog od blokova. Mnoge razlike, pa čak i sam nacionalizam, tokom Hladnog rata su bili potisnuti, ali su procvetali posle njegovog kraja i nastaviće da budu vrlo uticajni.⁷ Protivno mnogim očekivanjima, nacionalizam je ostao snažna, možda i najsnažnija ideologija.

Pod kulturom se mogu podrazumevati različite stvari. Na primer, kada se govori o kulturi svakidašnjeg života misli se na dnevne navike i standarde (običaji, osećanja, verovanja, raspoloženja, tradicije) kojih se ljudi drže u dnevnom ponašanju i ophođenju. Kultura u ovom značenju se najčeće označava kao socijalni kapital⁸, pa ćemo taj naziv i ostaviti. Ona ima izvesne veze sa kulturom u užem smislu, jer se manifestuje kroz nju, ali je svakako nešto različito od nje. Iz toga što pojedinac svakog dana ide automobilom na posao i tamo vreme provodi za računarom možemo doznati kako on koristi njegovo vreme i koje navike ima, ali ne možemo zaključiti ništa o tome u šta veruje i šta oseća. Kultura u užem smislu su razni artefakti koji pripadaju raznim sferama umetnosti ili veština, kao što su muzika, literatura, film, slikarstvo, umetnički zanati, itd.

Da li se priroda neke nacije i njen identitet menjaju pod uticajem globalizacije? Svakako da se to događa. Kao što nacionalne kuhinje integrišu proizvode i recepte drugih kuhinja koji su prošli test vremena, tako se i kulture menjaju. Ali to ne znači da se pod spoljnim uticajima njihov identitet gubi. Kulture se vremenom menjaju i bez spoljašnjih uticaja, same od sebe sa protokom

⁷ Up. Featherstone, M. (ed.), 1990.

⁸ Up. Prokopijević 2002, 2003.

vremena. To se moglo videti na promenama pojedinih kultura u vreme kada su komunikacije u svetu bile slabije, a autarhičnost naglašenija. Možda najveće promene pod uticajem globalizacije trp u užem smislu. Socijalni kapital se mnogo teže menja. Pokušaću to da pokažem na primeru koji mi je dobro poznat⁹. U malom tirolskom selu Alpbah (Alpbach), tridesetak kilometara istočno od Innsbruka, ljudi su se tradicionalno uglavnom bavili stočarstvom. Tokom 1960-ih u mesto, tada jedno od najlepših sela u Austriji, počeo je da prodire turizam. Taj proces je tekao sporo. I dvadesetak godina posle toga u Alpbahu je bio samo jedan hotel i par malih pansiona. U današnje vreme ima 7-8 velikih hotela i mnogo pansiona, dok stoke i onih koji se bave stočarstvom praktično više nema. Naravno da su se promenile mnoge životne navike stanovnika Alpbaha, koji sada pre liči na varošicu. Po navikama, stanovnici su nekada bili slični seoskom, a danas gradskom životu. Ali usled toga, oni nisu izgubili ništa na identitetu, Tirolaca i Austrijanaca. Niti su se promenila njihova osećanja, običaji i verovanja – socijalni kapital. Svaka grupa ili nacija prolazi promene, nekada su skoro svi stanovnici neke zemlje radili u poljoprivredi, kasnije se broz angažovanih u poljoprivredi smanjio, mnogi su prešli u industriju i građevinarstvo, a danas se većina stanovnika bavi uslugama. Identitet i socijalni kapital su se, međutim, malo promenili, ako uopšte. To što ljudi menjaju zanimanja, navike ili način života ne znači da napuštaju ono što čini njihove običaje, verovanja, a na kraju i identitet.

Ako Nemci, posle mnogo turističkog iskustva u primorskim krajevima počinju rado da sede napolju u baštama kafea i restorana i ako grade terase u stanovima i kućama, što ranije ne samo da nisu činili, već su i prezirali, oni usled toga ne postaju manje Nemci nego što su to ranije bili. Ili, ako Holandani danas gledaju CNBC ili BBC, čitaju Borhesa (Borges) ili Kerouaka (Jack Kerouac), slušaju Čajkovskog, oni time ne postaju manje Holandani. Jedino što oni, za razliku od predaka, imaju mogućnost da lako dođu do medija, umetničkih dela ili dela popularne kulture. Globalizacija upotpunjuje ponudu kulturnih dobara na sličan način na koji poboljšava ponudu roba i usluga. Do toga dolazi zato što globalizacija pojačava konkurenciju i slobodu izbora, uz pad cena i bolji kvalitet.

Sušтина kulturnog modela je u onome što je obeleženo kao socijalni kapital. Ni ona verovatno ne ostaje nepromenljiva tokom vremena, neke navike, običaji i verovanja se napuštaju, drugi se prihvataju. Menja se i jezik kojim se govori, neke reči nestaju, druge nastaju, menja se pravopis i preovlađujući stil pisanja, sklop rečenica, menjaju se i načini kako se ljudi međusobno ophode.

Ljudi koji se sele iz neke zemlje pre su pod pritiskom da menjaju sopstveni socijalni kapital, nego oni koji ostaju u matičnim zemljama i zajednicama. Kod iseljenika je moguće da tokom generacija socijalni kapital počne da bleđi, da se prihvati neki novi. Evidencije su različite. Kod dela evropskih iseljenika u SAD socijalni kapital iz postojbine je izbledeo – to je rezultat multikulturnog „lonca koji topi razlike“ – i oni uglavnom samo okvirno znaju za korene, tj. poreklo (eng. roots), kod dela su se zadržali neki elementi socijalnog kapitala, a kod dela je očito socijalni kapital ostao nepromenjen u odnosu na evropsku ili drugu postojbinu. Primer za ovo poslednje su geta stanovnika iste nacionalnosti čak i u velikim gradovima poput Njujorka – Italijana, Poljaka, Kubanaca, Portoriknaca i nekih drugih nacija.

Uklanjanjem političkih prepreka i uz današnja sredstva komunikacija svet možda nije postao jedan, ali je postao bolje povezan i time su njegovi delovi postali mnogo više međuzavisni, nego ranije. Ali, to i dalje nije svet napravljen po istom modelu ili standardu, niti bi bilo dobro da je tako. Dovoljno je pogledati na nekoliko različitih tačaka na globusu pa to videti. Može se čak govoriti o tome da je to svet raznolikosti. Možda kulture koje je dotakla globalizacija nisu ostale iste kao što su pre toga bile, ali one nisu postale međusobno slične ili iste. Razlike su ostale, a neke su se možda i pojačale. Japanski proizvodi su preplavili svet, ali teško da su Japanci postale sličniji Norvežanima ili Brazilcima u pogledu običaja, iako su im načini života postali sličniji. Čak ni dugo postojanje nekih zemalja u asocijacijama poput Evropske unije, nije izbrisalo nacionalne kulture i identitete. Možda ih je čak i pojačalo, jer su jedni postali svesni postojanja i svojstva drugih. Bolje komunikacije danas čine da postaju uočljivija njihova posebna svojstva, ona po kojima se razlikuju od drugih, nego što je to ranije bio slučaj. Kao pitanje ostaje da li su razlike bile veće nekada ili

---

⁹ Usled odlazaka u Alpbah poslednjih 30 godina na brojne naučne konferencije i Evropski forum.

danas, jer se ne mogu odvojiti od informacione (ne)dostupnosti – danas i nekada.

U nekim slučajevima kulturna raznolikost je podsticajna za poslovanje, u drugim se pojavljuje kao ograničenje. To ograničenje često suzbija ulaganja, pa time doprinosi produženom ostajanju u siromaštvu. Ako je u nekoj zemlji raširena shvatanja da je privatno vlasništvo nepotrebno ili štetno, da su banke pljačkaške ustanove i da je moralno opravdano da se uzeti krediti ne vraćaju, da je dužnik privilegovan u odnosu na poverioca, to svakako neće biti zemlja u kojoj štednja, kreditna i poslovna aktivnost cvetaju. Kapital i ulaganja izbegavaće i zemlje u kojima je rašireno uverenje da su sindikati uvek u pravu, a poslodavci nikad, gde su vlasnička prava nesigurna, gde sudovi loše rade. A neće rado ići ni u zemlje u kojima ne postoji radna i tehnološka disciplina, gde se neguje kult nerada i lenstvovanja, a izruguje radnim vrlinama.

Kapitalizam se nije razvio u krajevima gde su preovladivali uticaji zenbudizma, hinduizma ili plemenskog predanja, već u severno-italijanskim zemljama, nekadašnjoj Holandiji, Škotskoj i Engleskoj. Razvio se unutar jednog dela zapadnog sveta u kojima su preovladivali ređe katolicizam a češće protestantizam i *ius civis* ili anglo-saksonska „običajno pravo“. Iz tih enklava kapitalizam se proširio na jedan broj zemalja sveta. Rezultati koje je postigao kapitalizam vršili su pritisak i na neke druge kulture da prihvate neke njegove elemente. Do tog „transfera“ nije dolazilo zbog svidanja, nego zbog preživljavanja i potrebe. Neke su ih prihvatile u većoj meri, kao skandinavske zemlje, kineske zemlje (Hong Kong, Singapur, Tajvan, Kina), druge u manjoj meri, više silom prilika i polovično, kao latino-američke zemlje. A neke ga poslednjih decenija tek otkrivaju, kao što su to zemlje podsaharske Afrike. Neke zemlje i dalje odbijaju kapitalizam, mada predstavnici njihovih elita i ostalo stanovništvo vrlo rado koriste proizvode kapitalističke industrije i kulture.

Različite kulture počivaju na različitom socijalnom kapitalu, pa usled toga nastaju različita dobra popularne i visoke kulture, a i različito držanje prema drugim kulturama i njihovim proizvodima. Formalna pravila su nešto drugo, ona se odnose na ustav, zakone, podzakonske akte i odluke vlasti i sudova. Formalna pravila mogu biti izvedena iz neformalnih, a mogu biti i vrlo različita od njih, bilo da su preuzeta iz drugih zemalja ili da su stvorena u samoj zemlji. Ako su neformalna i formalna pravila međusobno usaglašena, transakcioni troškovi su niži. Transakcioni troškovi su troškovi izvođenja operacija i oni uključuju i troškove sprovođenja pravila. Važi i obrnuto, ako su formalna i neformalna pravila u sukobu ili su neusaglašena, onda transakcioni troškovi rastu.¹⁰ Usled toga su neformalna pravila odlučujuća za sudbinu raznih aktivnosti u nekoj zemlji.

KULTURA, SOCIJALNI KAPITAL I GLOBALIZACIJA

Razne kulture počivaju na različitim pravilima. Pravila nisu pala s neba, nego su rezultat određenih shvatanja i određenih interesa. Gledano iz ugla određene kulture, shvatanja i običaji koji su joj svojstveni izgledaju racionalno. Sa nekog drugog stanovišta i iz ugla neke druge kulture oni mogu biti potpuno besmisleni, tj. iracionalni. Neke različite kulture su međusobno slične, druge se delom preklapaju, treće nemaju međusobnih dodirnih tačaka i vrlo su različite. Tržišna privreda i kapitalizam takođe podrazumevaju određenu „kulturu“ i pogoduje im određeni socijalni kapital, zasnovan na osobinama kao što su spremnost da se uči i radi, fleksibilnost, sklonost timskom radu, izbegavanje ekscentričnih shvatanja i ponašanja, prihvatanje tržišnih ishoda kao pravičnih, otsustvo zavisti, itd. Te sklonosti, dispozicije ili sposobnosti su različito raspoređene u različitim kulturama, pa je otuda i prijemčivost za „kulturu kapitalizma“ u njima različita.

Uverenja ili osećanja koja stimulišu rad, štednju, ulaganja ne mogu se otkloniti moralisanjem, kritikama ili kampanjama „povećanja svesti“. Pošto ista pravila daju iste rezultate, stvari se mogu promeniti samo ako se srećno promene pravila. Onda će se pojedinci ponašati u skladu sa podsticajima koji daju nova pravila. Pre nego što se to desi, mnogi pojedinci će se odupirati promeni formalnih pravila, jer su protivna njihovim osećanjima i razumevanju stvari, možda će ih neko vreme ignorisati ili kršiti, a to će činiti čak i ako im usled toga prete kazne. Zbog ovog je važno da formalna i neformalna pravila budu međusobno usklađena. Njihova neusklađenost proi-

---

¹⁰ O tome su instruktivno pisali Daglas Nort (Douglass North), Svetozar Pejović i drugi.

zvodi otpor globalizaciji i prodoru „kulture kapitala“. Prirodno, uskladenost se ne može postići putem zapovesti, jer postoje neke datosti i neko stanje stvari koji se vrlo sporo menjaju, ako uopšte.

Kao što usled veće efikasnosti, bolje povezanosti i bržih interakcija globalizacija proizvodi jači pritisak na preduzetnike i firme nego ranije, tako isto se pojačava pritisak na socijalni kapital i kulturu određene sredine. (Cowen 2002) Manje produktivne firme, grane i privrede su pod pritiskom i gube tržišni udeo, oni produktivniji se šire. Kao i kod selekcije firmi koje se na nekom tržištu bave istim poslom, ne postoji unapred poznat rezultat koji treba postići da bi se na tržištu opstalo. Ishod utakmice se ispostavlja ex post, posle nekog perioda vremena. Jedni prosperiraju i šire se, drugima se tržište smanjuje, ali nekako opstaju, treći moraju da likvidiraju posao i okrenu se nečem drugom. Konkurentski pritisak je uvek postojao, ali ga globalizacija pojačava. Neke kulture sadrže dispozicije i shvatanja koji lakše nalaze privredna i društvena rešenja od drugih. Neke populacije se šire, druge stagniraju ili nestaju. Često su potrebni vrlo dugi periodi vremena da bi se pomenute tendencije videle. Sa populacijama koje ne uspeju da nađu rešenja za vitalna pitanja¹¹ nestaju i njihov socijalni kapital i njihova kultura. Istorija svakom daje priliku, ali samo je neki iskoriste.

ZAŠTO JE POLITIČKA GLOBALIZACIJA NEPOŽELJNA?

Globalizacija nije samo privredna ili kulturna, nego i politička pojava. Pored težnji velikih zemalja da budu globalne sile, nastaju i globalne političke ustanove. Kada se svet okretao oko Evrope, bio je dovoljan Koncert Evrope. Liga naroda je bio prvi pokušaj da se uspostavi svetska politička organizacija, čiji su današnji naslednik Ujedinjene nacije. Ima još takvih organizacija i asocijacija, kao što su OECD ili Savet Evrope. Politika je pokušavala da uspostavi i nametne i neke ekonomske ustanove, kao što je bila „zlatna podloga“ i režim Breton-Vudsa, grupisanje zemalja u ASEAN, NAFTA ili EU. Politika je nastojala i da zemljama sveta nametne trgovinske aranžmane, kao što su GATT ili STO. Čine se napori i da se ujednače poreski režimi relevantnih zemalja širom sveta i ukinu „poreski rajevi“, što je korak ka jačoj fiskalnoj opresiji i što, nadajmo se, neće uspeti.

Globalizacija u sferi privrede i finansija uvek je bila remetilački faktor za politiku. Na primer, pojava značajnijih međunarodnih firmi i kapitala su odmah izazvali zahteve da se oni regulišu. Pod izgovorom da je svet globalan iznova nastaju pokušaji da se zbivanja u njemu kontrolišu i zato i nastaju pomenute političke ustanove.

Politička globalizacija je međutim po prirodi suprotna ekonomskoj globalizaciji. Političku globalizaciju pokreću monopol sile. Ekonomsku globalizaciju pokreću tržišne, spontane sile. Ona donosi prosperitet svima koji se u nju uključe. Ona je poželjna, jer donosi bolji kvalitet, niže cene i povećanu slobodu izbora. Politička globalizacija je sve suprotno od toga. Njome se uspostavlja politički monopol neke zemlje, zemalja ili ustanova, usled čega nestaje konkurencija, pada kvalitet, raste cena i nestaje sloboda izbora. Zato je u interesu pojedinaca širom sveta da ekonomska globalizacija napreduje, a da politička ne uspe. Iako će neke snage stalno pokušavati da nas globalizuju tako što će nas harmonizovati politički na nekom centralnom nivou, nadajmo se da takav projekat nikada neće uspeti. Politički globalizovan svet bi predstavljao ostvarenje najgorih bojazni Džordža Orvela (George Orwell) – bio bi to svet u kome sloboda usahnjuje. Suprotno tome, privreda i kultura svojom raznolikošću i različitom prirodom svojski rade protiv orvelovske političke globalizacije.

LITERATURA

- Benyon, J. & Dunkerley, D. (Eds)(2000) *Globalization: the reader*, N. York: Routledge.
Coase, R.H. & Wang, N. (2012) *How China became capitalist*, London: Palgrave Macmillan.
Cowen, T. (2002) *Creative destruction: how globalization is changing the world's cultures*, Princeton: Princeton UP.
Featherstone, M. (ed.) (1990) *Global Culture: Nationalism, Globalization and Identity*, London: Sage.

---

¹¹ Up. Tasić & Prokopijević 2015.

- Marx, K. & Engels, F. (1998) Manifest komunističke partije (prevod M. Pijade), Zagreb: Arkzin.
- McLuhan, M. (2010) The Gutenberg galaxy, Toronto: University of Toronto Press, 1. izd. 1962.
- Norberg, J. (2003) In defense of global capitalism, Washington, DC: Cato Institute.
- Norberg, J. (2008) Globalization, u: Hamowy, R. et al. (Eds)(2008) The encyclopedia of libertarianism, London: Sage, s. 207-208.
- North, D.C. (1990) Institutions, institutional change and economic performance, Cambridge: Cambridge UP.
- Pejović, S. (2004) The uneven results of institutional changes in Central and Eastern Europe: The role of culture, *Ekonomski anali*, god. 49, br. 163, s. 7-30.
- Pejović, S. (2012) Socialism is dead, long live socialism, *Journal of public finance and public choice*, god. 3, br. 1-3, s. 3-16.
- Prokopijević, M. (2003) Il capitale sociale nella transizione, *Foedus (Venecija)*, br. 5, s. 26-38. (Engleski: Social capital during transition, *Sociološki pregled*, god. 36, 3/2002, s. 255-273).
- Prokopijević, M. (2010) Sloboda izbora, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Tasić, S. & Prokopijević, M. (2015) Classical liberal economics in ex-Yugoslav nations, *Econ Journal Watch*, u pripremi.

KULTURA IZMEĐU IMPERIJALIZMA I INTERNACIONALIZMA

Apstrakt

Kulturna dimenzija globalizacije povezana je s drugim dimenzijama tog mega-trenda, ali je i relativno samostalna u odnosu na njih. U meri u kojoj je povezana, najviše vrši funkciju učešća u potčinjavanju sveta, uključujući i svojevrsnu duhovnu okupaciju, posredstvom globalizacije kao prvenstveno planetarne „vesternizacije“, tačnije „amerikanizacije“. Kao relativno slobodna, doprinosi povezivanju ljudi, naroda i država, preplitanju i dodiru njihovih kultura, te tako obavlja i svojevrsnu internacionalističko-oslobodilačku funkciju, istina, u skromnim razmerama. U današnjem svetu i dalje dominira kultura nasilja, koja može dovesti i do obnove poznatih totalitarizama, ali i nastanka novih. Već se uobličila velika opasnost od ratova u ime religije, koji imaju oblike ekstremne kulture nasilja. Ona proističe i iz konkretnog socijalnog i političkog tla, kao i iz određene interpretacije knjiga koje imaju status svetih, a posebno je uzrokovana imperijalnim politikama potčinjavanja. Ti će se ratovi, verovatno, širiti na sve veći deo sveta. U razvijenim zemljama narasta potrošačka kultura, kao izraz ljudskog otuđenja, krize i praznine življenja. Današnjoj Srbiji najpotrebnija je kultura otpora kolonijalizaciji. On je neophodan sastojak njenog opstanka kao društva i kao države.

Ključne reči: globalizacija, kultura, imperijalizam, nasilje, verski ratovi, otpor, opstanak

Abstract

Cultural dimension of globalization is associated with other dimensions of this mega-trend, but it is relatively autonomous in relation to them. In first case, it has the function of participation in subjection the world, including a kind of the spiritual occupation, primarily through globalization as planetary “Westernization”, namely the “Americanization”. But, as a relatively free, contributes to linking people, nations and states, intermingling and contact their cultures, and thus perform internationalist-liberating function, it is true, in a modest scale. In today’s world still dominated by a culture of violence, which can lead to the restoration of the famous totalitarianism, but also the emergence of new ones. Already shaped grave danger of wars in the name of religion, which have a culture of extreme forms of violence. It derives from the particular social and political ground, as well as from a particular interpretation of the book that have the status of saints, especially caused by the imperial policies of subjugation. These wars will probably spread to a growing part of the world. In developed countries is emerging consumer culture, as an expression of human alienation, crises and emptiness of life. Serbia today is most needed a culture of resistance to colonialism. It is an essential ingredient for its survival as a society and as a nation.

Keywords: globalization, culture, imperialism, violence, religious wars, resistance, survival

Odnos globalizacije¹ i kulture, shvaćene u smislu celine duhovnih aktivnosti i njihovog opredmećenja, praktičkog ponašanja i načina života pojedinaca, grupa i društva uopšte, ispoljava se na tri glavne ravni. Prva je nametanje kulture najmoćnijih zemalja celom svetu, ili njegovoj većini. To je potčinjavajuća, u osnovi imperijalna komponenta globalizacije, usmerena na područje kulture, povezana sa njenim drugim takvim komponentama. Druga se sastoji u svojevrsnom ratu kultura unutar opštih globalnih sukoba između zemalja koje imaju suprotstavljene civilizacijske korene, posebno religiozne, i skale vrednosti. I treća, najpoželjnija, ali ne i najuticajnija - prožimanje i dodiri različitih kultura, što vodi kulturnom internacionalizmu, dijalektici očuvanja biti posebnih nacionalnih kultura i njihovom obogaćivanju putem slobodne međusobne komunikacije. Tu dolazi do izražaja traganje za onim zajedničkim u posebnim kulturama, kao i negacija svih vidova „duhovnog životinjskog carstva“ (Hegel). Ta ravan kulture izražena je i Heseovim stihom: „priroda

---

¹ O pojmu i praksi globalizacije videti: Z. Vidojević, Kuda vodi globalizacija, „Filip Višnjić“, Beograd, 2005.

kaže da, da, kultura kaže ne, ne“.² To „ne, ne“ odnosi se upravo na ono što Hegel podrazumeva pod „duhovnim životinjskim carstvom“, na moralne norme u odnosima prema drugom i drugačijem, koje kada se nište biva se zarobljen tim carstvom, a u najgorim slučajevima pada se ispod nivoa zverskog. To svedoči o tome da kultura ulazi u same temelje ljudske egzistencije i civilizacije, te nikako ne bi mogla biti „nadgradnja“ neke ekonomske, ili kakve druge „baze“.

Kulturni sadržaji globalizacije moraju se sagledavati unutar njenog heterogenog i protivrečnog totaliteta. Snaga njihovog uticaja zavisi kako od tradicije, dominantnih vrednosnih obrazaca i strukture moći u okviru posebno uzetih društava, tako i od planetarne strukture moći, presvega, sile kao moći. Ne svodi se sve u globalizaciji kulture na to da se kulturni obrasci najmoćnijih zemalja nametnu drugim zemljama. Ali, u globalizaciji kakva jeste, to nametanje je najizraženije i najopasnije. Jer je iza njega najveća ne samo propagandna moć, nego i ona ekonomska, politička, a posebno vojna. Ne treba zaboraviti Hantingtonovu prognozu da će vek koji je započeo biti u znaku verskih ratova iza kojih stoji neugasli sukob kultura čija je podloga religiozna.

Već ovo što je rečeno govori o tome koliko je manjkavo uobičajeno shvatanje kulture kao uljudnosti, pristojnog nenasilnog ponašanja, pojedinačnog i kolektivnog. Naravno, ono je zdravorazumska civilizacijska norma i nužan element svake iole oplemenjene kulture. Ali je daleko od dovoljnog za njeno, prethodno dato, pojmovno određenje. To određenje podrazumeva i da postoji kultura čija je matrica nasilje, od onog brutalno-fizičkog do manipulativnog, duhovnog i duševnog, što je sve skupa najviše izraženo u modernom totalitarizmu, čije su paradigme nacizam, fašizam i staljinizam. I danas su važeće, ali ne iscrpljuju sadržinu i obim kulture sistemskog i ujedno patološkog nasilja. Ima i postmoderne sadržaje i vidove unutar poretka neoliberalnog totalitarizma, koji dobija globalne razmere. Pritom se i predmoderni oblici surovog nasilja obnavljaju u istim ili preobraženim oblicima. Užasavajuće nasilje se objedinjava u rasponu od njegovih pristorijskih do postmodernih vidova. Kultura mira i miroljublja kao njenog nosećeg duhovnog sastojka i danas je mnogo slabija od različitih oblika kulture nasilja, koje se ne može svesti na nasilje karakteristično za tradicionalnu autoritarnu kulturu.

Teorijski i iskustveno, neodrživa je ultrapesimistička pozicija F. Džejmsona da „...poledinu kulture grade krv, tortura, smrt i strava“.³ Uvek postoji i nešto što nije u znaku takve poledine. Ne mora to biti neki naivni optimizam, niti neka tvrda vera u nadolazak velikog dobra, nego, jednostavno, uvid da nije sve prekriveno krvlju, mrakom i crnilom. Ali to ne znači da se sme marginalizovati ono o čemu taj autor govori. Mnogo toga, ali ne i sve, svedoči da postoji takva pozadina kulture i njenog proizvoda – lažnog progressa, u celokupnoj ljudskoj istoriji i sadašnjosti, i to u opominjućim razmerama. U današnjem „globalnom spektaklu“ čuče mogućnosti globalne nesreće. Ona ne mora biti sudbina, ali pretnja jeste.

Koreni i danas dominantne kulture nasilja su socijalno-sistemski, vrednosni, politički, ali i antropološki, a u geopolitičkom smislu - globalni, regionalni i lokalni. No, kada govorimo o regionalnim korenima tradicije kulture nasilja i njenog prisustva u sadašnjosti, te to dovedemo do tla na kome živimo, sasvim je sigurno da fenomen „balkanizacije“ nije nikakva istorijska izuzetnost, niti je isključivo proizvod „divljine“ i „prokletih avlija“ tog tla. Ona je bila, a i sada je, u velikoj meri proizvod politike stranih imperijalnih sila, njihove borbe za nadmoć i primat svojih interesa na tom gotovo stalno okrvavljenom parčetu Evrope. Sem toga, „balkanizacija“ kao kulturni, politički, međunacionalni, međureligijski i unutarreligijski fenomen, odavno je postala, i sve više postaje, sveevropski i globalni fenomen. Danas je to očigledno. Ono najgore u njoj samo je potisnuto, daleko od toga da je iščezlo, posebno na području druge po istorijskom sledu Jugoslavije. Može se ponovo rasplamsati. Ne ograničava se na figuru „bureta baruta“. Mnogo je više od toga.

Svet je daleko od Kantove planetarne (kon)federacije mira. Pred teorijskom mislju stoji hitan zadatak da ponovo, na temelju savremenih otkrića i iskustava, osvetli korene kulture nasilja i njene dominacije nad kulturom mira, te da i iz tog ugla sagledava današnju globalizaciju. Jedno je sigurno: pojedinac se može skloniti od sveta i globalizacije kao svetskog mega-trenda, izabrati monaški način života i samoću uopšte, kao obrazac svog života, ali društvo i njegova država ne

2 Prema: Đ. Šušnjić, Ogledi o skrivenoj strani stvarnosti, Službeni glasnik, Beograd, 2012, str. 217.

3 F. Jameson, Postmodernizam u kasnom kapitalizmu, KIZ „Art Press“, Beograd, 1995, str. 14-15.

moгу. To ne znači da sva društva i države treba da bez otpora prihvate sve što globalizacija sobom nosi, što znači i nametanje „meke“ ili „tvrde“ kulture nasilja. To bi bio poraz uma i elementarnog ljudskog dostojanstva. Takav svet bi bio mrtav svet, svet monokulture u znaku novog ropstva i maskiranja oovremenog totalitarizma, u kom bi posebnim nacionalnim kulturama ostala samo sloboda folklornih razlika.

Onom svojom komponentom koja nosi pečat ekonomsko-političkog potčinjavanja i svekolikog porobljavanja sveta globalizacija je jedan od ključnih uzroka povratka verskih ratova. Oni se danas najviše očituju, nimalo slučajno, na Bliskom istoku, području sa svetski značajnim izvorima nafte, koje je, ujedno, i područje velike geopolitičke važnosti. Vodeće države Zapada, pre svega Amerika, njihove korporacije i vojna sila (ali ne i svi građani), svim sredstvima su nametale svoje interese zemljama tog područja, menjale vlade u njima, formirale terorističke organizacije koje su bile oruđa realizacije tih interesa, svoje modele političkog uređenja i kulture smatrala opštevažećim, podržavale domaće autokrate i tirane dok su im bili od koristi, ratovale protiv onih zemalja koje su postale nepokorne. U tim ratovima nisu uspele da ih pridobiju za sebe, promene njihovu kulturu, neodvojivu od religije, prema svojoj lestvici vrednosti. Naprotiv, podstakle su stvaranje masovnih pokreta otpora takvoj politici koji su vremenom sve više dobijali ekstremna versko-militantna obeležja. Krvava osveta u ime odbrane islama sjedinjuje se sa socijalnim nezadovoljstvom i borbom protiv kolonijalizma. Globalizacija kao imperijalna „vesternizacija“, prvenstveno „amerikanizacija“, kao politika nasilja, straha i potčinjavanja, naišla je na protivnika koji je bezobziran, i to ne krije. U prvi plan izbila je ona recepcija islama koja vodi uništenju „nevernika“, pre svega hrišćana kao takvih.

Sudeći po sadašnjem stanju, postoji mogućnost da znatan deo sveta uđe u epohu dubokih i dugotrajnih verskih sukoba, uključujući i njihovo pretvaranje u ratove, te da ti ratovi donesu pustoš, patnju i strah velikih razmera. Nekoliko zemalja Bliskog istoka to već doživljava. Ali se ne sme zanemariti ni činjenica da dolazi u pitanje i sama mogućnost da se Evropska unija zasnje kao zajednica građana, nezavisno od njihove religiozne, nacionalne i rasne pripadnosti. Multikulturalna Evropa postaje nepoželjna za neke od vodećih političara i sve veći deo građana najvažnijih država te Unije. Time se ruši normativna osnova te, inače labave i sve više konfliktne zajednice naroda i država. Sukobi na religioznoj osnovi, nerazdvojne od one socijalne, političke i vrednosne, prvenstveno između muslimana i hrišćana, nalaze se među ključnim uzrocima duboke krize Evropske unije, krize koja nosi potencijale nestanka te zajednice, za koju se smatralo da je alternativa globalizaciji bez „ljudskog lica“.

U Kur'anu postoje moralne zapovesti koje su od univerzalnog značaja (naravno, postoje i sasvim drugačije, kao i u drugim knjigama velikih monoteističkih religija koje imaju status svetih, što je sa stanovišta sociologije religije, a ne teologije, dokaz njihove nehomogenosti, pa od interpretacije sadržaja tih knjiga uveliko zavisi politika koja polazi od njih). Navedimo neke od moralnih normi te religije koje nikako ne daju mogućnost da ona bude podloga kulture ekstremnog nasilja, odnosno, verskog fanatizma, mržnje i masovnog ubijanja pripadnika drukčije vere ili veroispovesti. To su: „Nema prisile u veri“;⁴ „Ne prelazite granice“;⁵ „...Najbliži (su) prijatelji pravovjernicima oni koji kažu: 'Mi smo kršćani',“;⁶ „Ne ometajte one koji namjeravaju hodočastiti Sveti hram tražeći od svoga Gospodara blagodeti...“;⁷ „Bog vam ne zabranjuje da iskažete dobrotu i da budete pravedni prema onima koji ne ratuju protiv vas zbog (vaše) vjere i ne izgone vas iz vaših domova“; „I da Allah ne otklanja (zla) ljudi, jednih pomoću drugih, bili bi porušeni samostani, crkve, sinagoge i džamije u kojima se mnogo spominje Božje ime“;⁸ „Ne ubijajte osobu čije je (ubojstvo) Bog zabranio, osim po pravdi (ako ju je sud osudio)“.⁹

Ovome treba dodati i stav da muslimani veruju i u ono što je objavljeno Mojsiju i Isusu,¹⁰ kao i niz mesta o neophodnosti milosrđa, skromnosti i neholosti među ljudima.

4 Ovu moralnu zapovest navodi R. Božović u članku „Nema u veri prisile“, Politika, 11 januar 2015, str. 14.

5 Kur'an, Stvarnost, Zagreb, 1984, str. 43.

6 Isto, str. 154.

7 Isto, str.135.

8 Isto, str. 458.

9 Isto, str. 192.

10 Isto, str. 84.

To što su ovde navedeni ovi stavovi iz Kur'ana ima funkciju da se skrene pažnja neke elemente zajedničkog u islamu, hrišćanstvu i judaizmu, pogotovo zato što se sada očituju žestoki sukobi različitih kultura čiji su jaki koreni i u religijama, a to zajedničko jedva da se pominje. Ne vrši se analiza celokupnog sadržaja te knjige, što je, kao i analiza svih knjiga koje imaju status svetih, neophodno za utemeljenu raspravu o odnosima među na religijama i opasnosti da verska mržnja i ratovi koji iz nje proizlaze budu dugotrajna budućnost sveta.

Kada je o Kur'anu reč, moraju se obuhvatiti (uvek, kontekstualno, gledajući celinu religiozno-moralnih normi, kao i kada se analiziraju druge knjige koje imaju status svetih, te su obavezujuće za sadržaj i način života vernika) i stavovi poput sledećih. „Ubijajte ih gdje god ih nađete i prognajte ih odakle god su oni vas prognali. Smutnja je teža od ubijanja...“; ¹¹ „Naređeno im je (hrišćanima i Jevrejima prim. Z. V) samo to, da obožavaju Boga iskreno (ispovjedajući) čistu vjeru kao pravi vjernici, i da klanjaju namaz, i dijele zekat, a to je istinska – prava vjera“; ¹² „Kod Boga je (prava) vjera samo islam“; ¹³ „Pa kad sretnete nevjernike, udrite (ih) po šijama (ratujte s njima), a kad ih pritijesnite (onda) pritegnite sveze (zarobite ih), pa poslije: ili oslobođenje ili otkup, sve dok rat ne odloži oružje (ne prestane).“¹⁴

U vremenima teške neizvesnosti i mutne budućnosti, kakvo je i ovo u kom živimo, da opet naglasimo, izuzetno je značajano kakvo tumačenje navedenim i svim drugim ključnim religioznim normama daju najviši verski autoriteti, kao i političke vode.

Radikalizacija islama pretvara se u generalizovanu mržnju protiv pripadnika hrišćanstva i judaizma. Isti procesi samo s manjom jačinom i brutalnošću (za sada) javljaju se i među ekstremno orijentisanim pripadnicima ovih dveju religija u odnosu na muslimane. Pri tom treba naglasiti da nikada i nigde nisu svi pripadnici bilo koje religije ekstremistički usmereni prema pripadnicima neke druge religije. Kada je o muslimanima reč, očituju se sukobi između verski radikalizovanih sunita i šiita, uključujući i one oružane, koji nisu ništa manje surovi od sukoba takvih pripadnika obe te struje sa sličnim pripadnicima hrišćanstva i judaizma. Isto se može reći za sukobe između pripadnika radikalizovanih veroispovesti i sekti unutar hrišćanstva, posebno u srednjem veku. Kada se radi o fundamentalističko-religioznoj, tačnije, pseudo-religioznoj podlozi sukoba u ime vere, odnosno, između pripadnika njenih različitih grana i ogranaka, taj vek još nije sasvim iščezao. Ne sme se zaboraviti ni to da su se oba svetska rata vodila najviše između hrišćana i da je broj žrtava tih ratova veći nego broj žrtava svih prethodnih ratova među državama, što je potpuno suprotno temeljnim normama hrišćanske etike sadržane u Novom zavetu (kao i da nisu iščezli antisemitizam među delom hrišćana koji nije zanemarljiv, niti mržnja između promjenljivih delova katolika i pravoslavnih, koja se pretvara u međusobne pokolje, što se posebno ispoljilo u poslednjim ratovima na tlu Jugoslavije). Dakle, ne radi se samo o sukobima između određenih kultura, čije je jedno od glavnih izvorišta religija, nego i o sukobima unutar tih kultura. Sekularizacija je samo ublažila, a nije otklonila i jednu i drugu vrstu tih sukoba.

Osnova Novog Zaveta jeste ljubav prema bližnjem, čovekoljublje. Ona ide i dotle da se širi u nalog ljubavi prema neprijatelju. To dokazuju sledeće moralne zapovesti. „...Ljubite neprijatelje svoje, blagostiljajte one koji vas kunu, činite dobro onima koji vas mrze i molite se Bogu za one koji vas gone. Jer ako ljubite one koji vas ljube, kakvu platu imate?...“¹⁵ Skupa s tom ljubavlju ide i oprostaj učinjenog zla, kao i zalaganje za čistotu ljudske duše, što se vidi iz moralnog zahteva „Budite kao deca“. Obećanje da će poslednji biti prvi upućeno je sirotinji. Ideja solidarnosti, prezir sebičluka i lakomosti provlači se i kroz Stari i kroz Novi zavet (ali i kroz druge knjige koje su normativno-praktički temelji velikih religija), kao jedna od osnovnih. Najviše je izražena u poznatom stavu prema kome je „Lakše je kamili proći kroz iglene uši nego li bogatome ući u carstvo nebesko“;¹⁶ Posredno, to je zalaganje za socijalnu pravdu koja i danas velikom nedostaje svetu, posebno kulturi globalnog neoliberalizma. Ali, ima i drugačije intoniranih stavova, kao što su: „ ... Svi koji

¹¹ Isto, str. 44.

¹² Isto, str. 73.

¹³ Isto, str. 818.

¹⁴ Isto, str. 670.

¹⁵ Jevandlje po Mateju, Sveto pismo Staroga i Novoga Zaveta, Novi Zavjet Gospoda našega Isusa Hrista, preveo Vuk Stef. Karadžić, Britansko i inostrano biblijsko društvo, Beograd, 1993, str. 13.

¹⁶ Isto, str.

se maše za nož, od noža će izginuti“;¹⁷ „Koji nije sa mnom, protiv mene je...“;¹⁸ „Ne mislite da sam ja došao da donesem mir na zemlju, nijesam došao da donesem mir nego mač“.¹⁹ Sem toga, odnos sluge i gospodara tretira se kao prirodan.

To ne osporava zaključak da je u etici jevanđelj dominantna kultura čovekoljublja. Taj uvid proizlazi iz objektivne analize njihovog sadržaja. A šta se u hrišćanskim zemaljama, posebno onim najmoćijim, zbivalo i zbiva, mnogo pre globalizacije i danas, kada ona traje? Pored onog što je već rečeno o ratovima među hrišćanskim zemljama treba istaći i to da u njima preovlađuje kultura sebičnosti, gramzivosti i nasilja, koje u pojedinim istorijskim periodima dostiže i oblike grozote. Tako je i u zemljama u kojima su glavne drugačije religije. To je stvarna slika sveta. Humanost je na istorijskoj margini. Mnogo više je plod individualane i uskogrupsne etike, nego društveno-državnih poredaka i većinskog praktičkog držanja. Kultura varvastva, čak i onoga što se može nazvati ispod-zverstvom, nikada nisu iščezli. Ne samo smisao poziva intelektualca, nego i onoga „biti čovek“, sastoji se prvenstveno u suprotstavljanju tim poraznim svojstvima dela ljudskog roda, kao i u njihovom radikalnom smanjivanju, ako već (bar u doglednoj budućnosti) nije moguća njihova eliminacija. Tu se radi o neophodnosti kulture osmišljenog, te stoga i omirovljenog življenja.

Na konkretizovanom nivou tog teorijskog diskursa vidi se koliko je važna već pomenuta dominantna interpretacija ključnih stavova sadržanih u knjigama koje imaju status svetih, kada je reč o njihovom uticaju na konkretnu politiku, te stoga i na borbu za religioznu i opštu slobodu, kao i toleranciju, ali i na ratove koji se vode radi i u ime religije, mada se nikada ne vode samo radi njene odbrane. Uvek su tu posredi, u većoj ili manjoj meri, i „ovozemaljski“ motivi, posebno žudnja za moć, bogatstvo i vlastitu „svetost“, suprotnu nečijoj drukčijoj „svetosti“, a pre svega nepodnošljivost i mržnja prema nekom „većitom“ dušmaninu. Kultura nasilja, čiji su jedan od najstravičnijih oblika verski ratovi, mora se najpre sagledavati iz tog ugla.

Dakle, nema ratova za koje se može reći da su uzrokovani isključivo verskim i nacionalnim sukobima i omrazama, niti samo „lokalnim“ kulturama nasilja. Mnogo što-šta je tu u igri, od preovlađujućeg profila upravljačkih elita, pre svega njihovih vođa, do instrumentalizacije religije i nacije radi ostvarivanja strateških interesa velikih sila. Ali, u to da verski i nacionalni činioци mnogih od ratova spadaju među glavne u njihovom izbijanju, trajanju, a posebno u proizvodnji stravičnih posledica tih ratova, ne može biti sumnje. Veza između tih ratova i globalizacije, kakva jeste, u njenim potčinjavajućim i porobljavajućim učincima (mada se ona ne svodi na njih), svakodnevno se ispoljava.

Na još jedno obeležje sadašnjih verskih sukoba treba skrenuti pažnju. Naime, imperijalizmi postmodernog doba, bar neki, poprimaju i naglašenu versku dimenziju koja može postati jaka, te skupa sa ekonomskom, političkom i vojnom, voditi svetu permanentnih ratova. Uverenje imperijalnih vođa, ali i znatnog dela vladajućih elita, čak i dela „običnog“ naroda, da vrše božansko poslanstvo u pereuređenju sveta, dokaz je za to. Indikativan je stav A. Beveridža, biograf A. Linkolna, prema kome „da nema sile kao što je naša svet bi utonuo u varvarstvo i mrak. A od čitave naše rase On je američki narod uzdigao kao odabranu naciju da bi konačno utro put spasenju sveta.“²⁰ To je i danas ubeđenje upravljačke elite, a verovatno i većine građana Amerike, protkano verom u božansku misiju njihove države. Isto je bilo karakteristično za stare imperije. U slučaju nastanka novih imperija, koje crpu snagu iz ekstremne politizacije islama, može doći do istorijskog revanša hrišćanskim imperijama, ranijim i sadašnjim, za vekove kolonizacije i njene sadašnje oblike.

Činjenica da „...gotovo u svim ratovima krajem prošlog ili početkom ovog veka, učestvuju SAD (direktno ili indirektno)“,²¹ nameće pitanje jesu li teroristi samo pripadnici ekstremističkih, izrazito nasilnih pokreta i organizacija, koji seku glave „nevernicima“, ili su to i država koje posredstvom raketa, aviona, helikoptera i „dronova“ ubijaju nevine ljude drugih država? Odgovor se nameće sam po sebi. I ne odnosi se samo na Ameriku nego i na svaku drugu državu koja to čini.

17 Isto, str. 28.

18 Isto, str.13.

19 Isto, str.11.

20 Prema: Z. Jevtović, „Geopolitika i mediokratija na putu pseudopolisa“, u: Lj. Despotović, Z. Jevtović, Geopolitika i mediji, Kultura polisa, Grafomarketing, Novi Sad, 2010, str. 171.

21 Z. Jevtović, „Kultura i religije u globalnom pseudopolisu“, isto, str. 206.

Kami piše da živimo u vremenu „savršenog zločina“.²² No, preciznije je ako se kaže da živimo u dobu tehnološki usavršenih globalnih zločinstava i laži, kao vrhuncu kulture nasilja, obmana i prevara (svakako, nije sve u svetu u njihovom znaku). Istina, zločinstvo nije nikakva istorijska novost. Niti je novost da se ono vrši u ime humanizma, civilizacijskog razvoja i ljudske sreće. Ono u čemu je novost današnjih globalnih zločinstava i laži, jesu, sem visoko razvijenog pervertiranog znanja opredmećenog u tehnologiji masovnog ubijanja, i to što nikada pre nisu postojali takva količina i tako efikasni oblici duhovne i duševne manipulacije i okupacije.

Zločinstva masovnih razmera su vidljiva, kao i njihove posledice. Ali, glavni globalni naredbodavci zločina nedostupni su pravdi. Nešto poput „Nirnberškog procesa“ danas je nemoguće. Kultura globalnog nasilja ima i pravnu, tačnije rečeno, antipravnu zaštitu, kada se radi o najvećim svetskim moćnicima, nalogodavcima masovnih zločina.

Osvrnimo se поблиže i na globalnu kulturu laži i obmana.

Liotarova misao prema kojoj „...onaj ko ima uglađen jezik ili pikantnu priču, ima moć“,²³ u uslovima krajnje primitivnog neoliberalizma, preokreće se u suprotnost koja se može formulisati na sledeći način: „Onaj ko ima zasladeći otrovni jezik, kao i lažnu priču, koja važi za istinitu i pleni manipulisanu masu – taj ima moć“. Radi se o trovanju masovne svesti, vladanju posredstvom smišljene laži, obmana visokog nivoa, ekonomskog i političkog nasilja, koje se prikazuje kao jedino spasonosno. To je opaka moć koja inklinira ka strahovladi i raspoloživosti za neku vrstu koncentracionih logora za političke protivnike i one kojima se pripisuje to protivništvo, kao i totalnu marginalizaciju svih koji drukčije misle. Nije slučajnost što se toj realnoj mogućnosti nastanka novog totalitarizma, sadržanoj u logici imperijalno-nasilničke dimenzije globalizacije, ne pridaje odgovarajuća pažnja u najvećem delu savremene društvene teorije i filozofije politike. Jer su one zarobljene manipulativnim dejstvom tog globalno dominantnog sistema, nazvali ga neoliberalnim ili drukčije, što nije od veće važnosti.

Kultura nasilja ima sebi svojstvenu potkulturu agresivnog i pretećeg govora, kao sredstva terora i progona. Njome se teži poništenju ili omalovažavanju kulture čutnje, inače u sebi protivrečne. Treba razlikovati čutnju kao znak mudrosti, sabiranja misli i njihove selekcije, refleksivnu čutnju, od one udvoričke i kukavičke, čutnje pred zlom kada se mora govoriti o njegovim izvorima, nosiocima i posledicama, a da se tim govorom ne ugroze životi drugih. Ali, najporaznija je čutnja da bi se ostvarili privatni dobici po cenu trijumfa zla i patnje mnoštva drugih. Čutati danas pred globalnim, regionalnim i lokalnim nasiljem, nije samo poraz teorijske misli, nego je pre svega poraz čoveštva. Globalizacija posredstvom naglog širenja komunikacionih mreža dovodi do demonopolizacije prava na istinu, ali još više do potiskivanja misaonog govora i refleksivne čutnje, njihovog progona u zatvor puke privatnosti. Postoji prazan govor, ali postoji i prazna čutnja, prepunjena moralnom bedom. I jedno i drugo se normalizuju, bivaju standardi.

U svetu prezasićenom rečima, brojkama i slikama, kultura poprima svojstva porobljavajućeg govora praznine. Mnogo toga ide mimo bitnog, neophodnog za dostizanje boljeg života, neodvojivog od onog oplemenjujućeg. Dominira manipulacija, usmerena na pozlaćenu laž, na ograničavanje i poništenje autonomije ličnosti i slobode u ime slobode. Površina postaje dubina, težnja ka uzletu pretvara se u pad, povest u gomilu istog. Čovek stvari ne zna šta će sa sobom. Zbiva se „hibridizacija stvarnosti“.²⁴ Njen je objektivni učinak, ali i projektovani cilj, da prikrije ono što je u toj stvarnosti noseće. A to noseće je veoma često obeleženo manipulacijom, duhovnom bedom, raširenom socijalnom nepravdom i nasiljem prvenstveno prema spolja, a sve više i prema unutra.

Kriza življenja po obrascu kulture beskonačne potrošnje, traži bekstvo u religije, posebno one istočne, što, takode, poprima obeležja potrošnje, površnog doživljaja transcendentnog ili egoističke žudnje za ličnim spasom. Duhovna praznina se širi, globalizuje se. Obezličeni čovek lako se preokreće ka nasilju kao potrazi za identitetom i ka industriji zaborava. Civilizacija rastuće duhovne praznine nužno iz sebe rađa kulturu tehnološki ultramodernog varvarstva. Ono proizlazi iz logike sistema u kojoj je profit samosvrha, neograničene žudnje za sticanjem novca i moći kao vladanjem drugim ljudima i celim narodima. Iz takve logike rastu apokaliptički potencijali koji prete da poni-

²² Opširnije o Kamijeovoj filozofiji revolta u: I. Kolarić, *Filosofija*, autorsko izdanje, Užice, 2004, str. 442-444.

²³ Prema: D. Harvi, *Kratka istorija neoliberalizma*, Mediterran Publishing, Novi Sad, 2014, str. 251.

²⁴ D. Vuksanović, *Filosofija medija*, Čigoja štampa, Beograd, 2007, str. 47.

šte svaki oblik kulture mira i humanizacije, čak i najvećeg dela živog sveta. Diskurs o globalizaciji koji zapostavlja ove njene sadržaje i efekte, mada se ona ne svodi na njih, postaje obmanjujući.

Iz svega toga nameće se pitanje: je li uopšte moguća kosmopolitska kultura? Moguća je kao stav zaljubljenika u mitologizovano čovečanstvo, kao bekstvo od zarobljenosti torturom agresivnog nacionalizma i plemenske svesti, kao uverenje da se lični identitet bogati ponašanjem koje sledi osećaj pripadnosti „građanstvu sveta“. Kao neka šira kultura u svetu kakav jeste – nije moguća. Treba imati na umu koliko samo jedan odstotak najbogatijih prisvaja od svetskog bruto proizvoda, koliko je bede i masovnih masakara u sadašnjem svetu, koliko je svakodnevnog nasilja i patološkog ponašanja – pa da se raspadne ta predstava o mitologizovanom čovečanstvu. Odatle ne sledi zaključak da jedino što preostaje jesu mizantropija i egoizam. Radi se o potrebi realističkog pristupa u oceni čovečanstva kakvo jeste, potrebi poštovanja svakog nezločinačkog pojedinca, a ne o ljubavi prema svakom pojedincu kao takvom i čovečanstvu koje dobija odlike sekularizovanog božanstva. Zatvaranje u okvire privatnog života i vlastite nacije vodi kulturi izolacionizma i idolatriji posebnosti, nekritička otvorenost prema duboko antagonizovanom i nepravednom svetu i čovečanstvu kao takvom vodi neutemeljenom univerzalizmu i istom takvom humanizmu.

Otkrivanje nove osećajnosti za koju se zalaže A. Panarin kao „put samoosvešćenja i izlaska iz zarobljenosti vulgarno-hedonističkom kulturom ‘potošačkog društva’“,²⁵ moralo bi, istovremeno, ići u dva pravca. Najpre ka otkriću vrednosti vlastite kulture, sopstvenog nacionalnog identiteta, kritički osvetljenog, a zatim, ka otvorenosti prema svemu onom što je vrednost u svetskoj kulturi. Kulturna dimenzija globalizacije tek na taj način može sadržati progresivno jedinstvo posebnog i opšteg, gubiti obeležja kulturnog imperijalizma i ostvarivati se kao svetsko bogatstvo ravnopravnih kultura koje se nadopunjuju i slobodno razvijaju. Ostajanje samo na ponovnom otkriću i renevaciji vrednosti vlastite kulturne baštine vodilo bi kulturnom ograđivanju, dok bi apsolutizovana i podražavalačka „otvorenost“ prema tuđim vrednostima vodila poništenju vlastitosti i svojevrsnom kulturnom (i ne samo tom) samorazaranju.

Iznutra i spolja patologizovana demokratija spaja se sa prividom kulture dijaloga i tolerancije, politička kič-kultura sa kič-zabavom, kao sastojkom regresa kulture usmerene na oplemenjivanje društvenog i pojedinačnog života, te ostvarivanja univerzalnih ljudskih vrednosti. Kultura agresivne i opsesivne privatizacije je u osnovi tih procesa. Sve se to svakodnevno očituje u stvarnosti onoga što nosi nemušti naziv „tranzicija“. Izopačena demokratija uvek sadrži rast političke kulture maskiranja. Ono suštinsko: privatizacija vlasti, korupcija, klanokratija, nesposobnost – krije se iza maski sve dotle dok za njima postoji potreba. Onda kada ona nestane izbija pravi lik vladavine – beskrupuloznost i surovost kao obeležja autoritarno-totalitarne političke kulture i političkog režima uopšte.

SRBIJA I POLITIČKA KULTURA

U modernoj istorijskoj vertikali Srbije preovlađuje oslobodilačka politička kultura, ali često povezana sa onom autoritarnom. One čine mešavinu, pa se dešavalo da autoritarna linija potčini sebi onu oslobodilačku. Kao reakcija na to potčinjavanje javljao se niz pobuna, uključujući i one krvave, protiv vladara-autokrata. Međutim, nije bila zanemarljiva ni vazalna politička kultura, koja se proteže sve do sadašnjih dana. Njena bit je pokoravanje, tačnije, služenje stranim gospodarima radi ličnih interesa. Kompradorstvo nije samo fenomen vezan za potčinjavajuću dimenziju globalizacije. Ono je fenomen znatno šireg obima. Ima i svoju pseudointelektualnu stranu. Služenje stranim gospodarima nije samo iznuđeno, nego je prvenstveno dobrovoljno te zahvata i znatan deo onoga što nosi naziv „intelektualna elita“.

Uporedo s kulturom univerzalnog vazalstva javlja se i koristoljubivi patriotizam kao lažno suprotstavljanje vazalnoj političkoj i široj kulturi tog tipa. I danas ga možemo identifikovati u društvu Srbije. Za razliku od kulture profitonosnog patriotizma, koja je ulaznica za dospevanje na mnoge značajne položaje, zemlji kakva je Srbija, kolonijalizovana i iznutra sve više pocepana po linijama prebogatih (za naše prilike), na jednoj, siromašnih i bednih, na drugoj strani, kao i politički

---

²⁵ A. Panarin, *Iskušenije globalizmom*, Eksmo, Algoritm, Moskva, 2003, str. 328.

premoćni i politički nemoćni - neophodna je kultura kritičkog patriotizma. Ona se ne zaustavlja na otporu stranom potčinjavanju, nego je usmerena i na domaće socijalno potčinjavanje, koje ide i do nivoa novog ropstva, kao i na ukidanje ogromnih političkih nejednakosti i pretvaranje naroda od nemoćnog plebsa u demos u smislu zajednice samosvesnog građanstva. Kritički patriotizam podrazumeva obe te vrste otpora. Ne može rodoljublje opstati, bar ne u dužem periodu, ako većina stanovništva sve gore živi i nema, praktično, nikakvog uticaja na donošenje odluka koje se tiču njenih životnih interesa.

Razmotrimo i pitanje potrošačke kulture u današnjoj Srbiji. Ko može da upražnjava tu kulturu? Masa nezaposlenih, izrazita većina penzionera, oni koji žive s platom od 20-30 hiljada dinara, one dve petine starij koji ne mogu da kupe meso za ručak ni jedanput mesečno, oni koji se prehranjuju u narodnim kuhinjama i sve veća grupacija stvarnih prosjaka na ulicama? Pripadnici tih socijalnih kategorija sigurno bi oberučke prihvatili potrošačku kulturu i ne bi se u njoj osećali nimalo otuđenim. Ali, nemaju nikakvih izgleda da budu iole značajniji potrošači. Teška nemaština sa sve češćom pojavom gladi, njihova je egzistencijalna sudbina. Stavljanje potrošačke kulture u središte kritike degenerativnih tokova kulture, a da se pritom ne uvažava socijalni i celokupni konkretno-istorijski kontekst sadašnjeg društva Srbije, samo je trčanje za onim što se zbiva u velikim teorijskim pričama u bogatim zemljama Zapada, mada je pogrešno širenje „potrošačke groznice“ na sve delove stanovništva i u tim zemljama. U okolnostima kakve postoje u današnjoj Srbiji teorijska pažnja mora se usredsrediti na kulturu bede, nemaštine i osujećenosti životnih izgleda, kao ono dominantno u stvarnosti. To ne znači da duhovna beda, spojena sa gomilanjem predmetnog bogatstva i samopotvrđivanjem kupovinom onoga što je trenutno simbol pripadništva izabranima – treba da ostane izvan istraživačke teorijske misli.

Kultura jednog naroda, pa tako i naroda Srbije, shvaćenog u smislu svih njenih građana, među kojima su Srbi ubedljiva većina, ima više svojih „pritoka“, od kojih je ona politička veoma važna za funkcionisanje celokupne države. Posebno je značajno kakva politička kultura preovlađuje u svesti i ponašanju pripadnika srpskog naroda, kao većinskog. U današnjoj Srbiji od svih oblika političke kulture od najvećeg značaja bi bilo razvijanje kulture otpora, neodvojive od kulture opstanaka. Obe su nerazvijene, daleko od potrebe izlaska iz dram, ekonomske, opšterazvojne, moralne, u kojima se ona kao zemlja, društvo i država nalazi, dram koje sadrže snažne potencijale rastuće katastrofe. Upravljačke i intelektualne elite, shvaćene u smislu onih koji zauzimaju značajne, posebno najvažnije položaje u oblastima društva u kojima deluju, kada se sagledavaju u celini, daleko su ispod nivoa tih dram i sposobnosti da spreče proces višestrukog i ubrzanog propadanja Srbije. Ono je mnogo dublje i šire od dužničkog ropstva. Ekipe na vlasti se menjaju, ali obrazac propadanja ostaje. Ne samo u nas, što nije nikakva uteha. Sadržan je u temeljima sistema, već oformljenoj strukturi ekonomske, što prvenstveno znači vlasničke moći, ali i one političke. Nema ni snažnih subjekata efikasne kulture otpora kolonijalnom položaju Srbije i sistemu koji je vodi u propast, te stoga ni sigurnog opstanaka preostatka Srbije kao države. Opšte stanje se već odavno ne može označiti krizom, nego preovlađujućim regresom. Nije sve u znaku regresa, ali glavne determinate razvoja Srbije jesu. Ne zaboravimo da razvoj ima dva smera, napredak i nazad. Nema nagoveštaja realne alternative koja je bolja od postojećeg. One gore se već pomalaju. To je odlučujući momenat s kojim se mora suočiti teorijska misao i preobražavalačka progresivna praksa. Podsetimo se ovom prilikom Ničeovih reči da „sve što je presudno nastaje uprkos“. Naravno to „uprkos“ može da bude i bolje i gore, čak, znatno gore. Globalni i domaći kontekst moći ovom drugom više idu u prilog.

Kultura otpora će se najverovatnije pojaviti u mnogo jačem vidu, ali i dalje raštrkana i unutar sebe antagonizovana, te ići i do nivoa oštih sukoba i nepodnošljivosti između njenih protagonista i branilaca postojećeg stanja, pre svega vladajućih elita. Uostalom, i to je deo tradicije Srbije. Autoritarna politička kultura u njoj ima ne samo desni, nego i, uslovno rečeno, levi predznak. No, ona ne proizlazi samo iz tradicije, već je i reakcija na stanje sistema koje blokira poboljšanje života većine stanovništva. Ta većina tada traži „čvrstu ruku“, izbavitelja u liku harizmatkog vođe, čija je volja daleko važnija od slobode, pod uslovom da obezbedi „hleb“, „igre“ nisu neophodne. Taj izvor autoritarne kulture sve više dolazi do izražaja u sadašnjoj Srbiji.

Autoritarna kultura i kultura nasilja su političke sestre biznakinje. Mogućnosti osvetničkog nasilja i njegovog rasta kao osnove vrednosnog obrasca u današnjoj Srbiji veoma su izgledne. Socijalno nasilje nad sirotinjom i onima koji nisu ni na marginama sistema, ali i zloupotreba političke moći, kamuflirana lažnom demokratijom, već su se ustalili. Uporedo s tim zbiva se borba za opstanak na dnu i za što veće bogatstvo i političku moć na vrhu društvene piramide. Rasplamsavaju se stare političke i ideološke mržnje koje podstiču partije kojima je isključivo stalo do toga da se domognu vlasti, posebno lideri takvih partija. Još u nas nije iščezla pogubna kultura kame i streljačkog stroja za političke i ideološke protivnike, koja prezire sudsku proceduru, i kada je utemeljena na pravednom pravu. Samo je potisnuta.

No, javljaju se i znaci jedne drukčije kulture otpora. Pre nekoliko meseci, na betonskoj ogradi beogradskog mosta „Gazela“ mogao se videti natpis „Živela revolucija!“ U poslednjim decenijama veoma retko su se mogle videti slične parole na javnim mestima. Ta skorašnja, po svojoj prilici, bila je reakcija na ono što nam se u društvu događa, ili znak vremena koji iza sebe ima mnogo širu, globalnu podlogu, a, najverovatnije je bila i jedno i drugo. Ne bi se smela shvatiti kao nešto nedostojno ozbiljnije pažnje. Utoliko pre što će ih sve više biti. I revolucije starog tipa, ili bar njihovi pokušaji, sa svim bitnim, često protivrečnim učincima koje sobom nose, uključujući cenu u krvi, ne mogu se isključiti iz horizonta bliske budućnosti, nezavino og toga da li to odobravamo ili ne. Reč je o potencijalima sadržanim u samom društvenom biću.

POJEDINAC, KULTURA, GLOBALIZACIJA

Apstrakt

Aktuelni globalni kontekst sugerira tranziciju u mnogim oblastima. Svijet 21. vijeka je pred brojnim izazovima. Slobode pojedinca su pred velikim iskušenjem. Tehnološki napredak i slobodna razmjena dovode do sve efikasnijih rješenja zadovoljavanja potreba ljudi. Međutim, globalizacija i tehnološki napredak otvaraju i mnoga bezbjednosna pitanja koja ugrožavaju izbor pojedinaca. Današnja Evropa nastoji da poboljša svoju konkurentnost, ali je suočena sa brojnim izazovima. Dodatno, pripadnici različitih kultura gaje različita pravila igre koja bivaju sve češće u interakciji iz čega mogu proizaći trendovi globalnog melting pota ali i rizici sukoba kultura. Odnosno, transakcioni troškovi interakcije različitih kultura utiču na pojedince kao članove društva i posljedično na razmjenu.

Cljučne riječi: globalizacija, evropska misija, svrha ljudke akcije

Abstract

Actual global context suggests transition in many fields. The world in the 21st century faces numerous challenges. Personal liberties face difficult ordeal. The technological advancement and the free exchange lead to ever more efficient solutions to meet human needs. However, the globalization and the technological revolution open up a number of security issues that threaten the freedom of individual choice. Today's Europe mission is to rediscovery its competitiveness in the era of challenges. Additionally, people who originate in different cultures who are used to the specific rules of the game interact with one another which may encourage the global melting pot effect but also the clash of cultures. In other words transaction costs of the intercultural action affect individuals and consequently the exchange.

Key words: globalization, European mission, the purpose of the human action

UVOD

Današnji globalni kontekst je sve samo ne jednostavan. Veliki je broj pitanja koja traže neposrednu pažnju dok je takode prisutno nekoliko trendova koji podstiču diskusiju koja se odnosi na traženje odgovora na njih. Ukupni bezbjednosni kontekst koji karakterišu smanjeno povjerenje u Evropi nakon izbivanja krize u Ukrajini, odnosno zaoštavanje konflikta na Bliskom istoku kroz fundamentalističku prizmu su među najočiglednijim izazovima koji zaokupljaju pažnju javnosti. Da li je problem manjak komunikacije, ili prosto nerazumijevanje načina razmišljanja jedni drugih, odnosno različitih kultura? Ili, zapravo, proces globalizacije podstaknut tehnološkim napretkom proizvodi radikalne manifestacije otpora koje oslikavaju savremeni terorizam? Sve to ima svoje implikacije na ponašanje pojedinaca i načina na koji oni donose odluke o upotrebi resursa, posljedično na ekonomsku razmjenu, oblikujući kontekst u kojem se ona odvija. Posebno ako se ima u vidu da je prethodnih nekoliko godina obilježila tema finansijske i ekonomske krize.

Razumijevanje funkcionisanja društva podrazumijeva razumijevanje uloge pojedinca. Odluke koje pojedinci donose, kako to ističe Mises, su svrsishodne i mogu se izučavati prakseološki, pri čemu je ekonomija najsystematičnije obrađena oblast prakseologije¹. Počevši odatle moguće je razumjeti kako nastaje razmjena, odnosno kako ljudi kroz interakciju u jednom slobodnom društvu unaprjeđuju sopstveno stanje zadovoljenja raznih potreba, kako vrjednuju pojedina dobra i kako nastaju tržišne cijene, pa samim tim i kako se određuje marginalna produktivnost faktora proizvodnje. S druge strane, uspostavljenje države, kao i načina na koji države odgovaraju na razne situacije mijenja okvir u kojem pojedinci donose svoje odluke. Autistični oblik ugrožavanja slobode pojedinca, odnosno intervencije na tržištu, binarna ili triangularna sputavanja razmjene kako ih Rotbard klasifikuje su

---

¹ Mises, Human Action, 4th edition, Fox and Wilkes 1996

brojna². Istovremeno, vestfalski koncept nacionalne države i svjetski poredak na njoj zasnovan prolazi kroz ozbiljan test, jer mnogi od problema sa kojima se čovječanstvo suočava pokazuju nemoć bilo koje pojedinačne države da se sa njima nosi³. Rizik pandemije, na koji je nedavno ebola podsjetila, klimatske promjene, energetska tranzicija, odnosno demografski trendovi nesumnjivo će uticati na ponašanje pojedinca, kao što će neizbježno i politike koje se definisale uticati na načine i troškove na koji će pojedinci nastojati da zadovoljavaju potrebe, svoje i svog domaćinstva. Politike koje različite zemlje donose mogu biti vrlo divergentne čime se samo dodatno komplikuje okvir podsticaja, a uticaj na jedinke može biti direktan ali i indirektan ukoliko se trpe posljedice koje druge zemlje donose⁴.

Među faktorima koji jako puno utiču na odluke jedinki su razna uvjerenja odnosno pripadnost preovlađujućoj kulturi. Uspostavljanje moralnih normi, odnosno nastanak neformalnih institucija čiji opstanak u jednom sistemu može usporiti proces institucionalne tranzicije, opredjeljuje način valuacije, a samim tim i kretanje na tržištu⁵. Da li globalizacija, ukoliko se doživi kao proces kojim se međusobno približavaju različite kulture, ne u smislu unifikacije ili stvaranja Hakslijevog novog čovjeka, već u smislu tolerantnog suživota može biti put ka nastanku globalnog društva u kojem saradnja u cilju ostvarivanja razmjene radi benefita po obje strane može biti održiva? Po Mizesu i drugim liberalima takav scenario je moguć u uslovima nesputanog društva tržišne ekonomije⁶. Da li to istovremeno negira istu mogućnost u drugačijem kontekstu?

Dodatno, ne treba ispustiti iz vida da su mnogi od aktuelnih problema, postal posebno vidljivi u period nakon izbijanja ekonomske krize. Mnogi mainstream ekonomisti i centralni bankari su mislili (ili su željeli u to da vjeruju) da su prije velike finansijske i ekonomske krize 2008. godine, dostigli nivo ekonomskog znanja, odnosno upravljanja ekonomskim sistemom koji je suzio mogućnost drastičnih oscilacija i biznis ciklusa, nazivajući taj period od dvadesetak godina prije krize the Great Moderation. Međutim, ekonomska kriza je zapravo po onaj staroj „Car je go”, otkrila da to uopšte nije tako, odnosno da je na primjer Austrijska teorija biznis ciklusa i dalje više nego relevantna. Dakle, da li je slučajno da bi pojedinac prateći sva dešavanja mogao percipirati aktuelni trenutak čovječanstva kao veoma neizvjestan? Neizvjesnost uvijek naravno postoji, ali vjerovatno mnogi misle da je njen stepen danas veći. Manje ili više udubljeni Evropljanin bi nesumnjivo sve to mogao povezati sa posljedicama ekonomske krize, kao što su se i posljedice Velike Depresije povezivale sa II Svjetskim ratom, iako bi izučavajući istorijske nastanke Austrijske škole mogli kao i Mises zaključiti da je osnovni izvor pojedinih politika bio u nalazima njemačke Istorijske škole a plodno tlo pronašao u periodu pred rat⁷. Ono što je zajedničko svim izazovima, kako kratkoročnim tako i dugoročnim jeste da nastaju ili postaju vidljiviji sa procesom globalizacije. Odnosno da li postoji unutrašnja kolizija između uloge pojedinca, uticaja preovlađujuće kulture i tekućeg procesa globalizacije.

AKTUELNI GLOBALNI KONTEKST

Današnji problemi bezbjednosnog karaktera su slični onima koji su bili prisutni u Evropi u vrijeme Hladnog rata, pa i u osvit I svjetskog rata. Za razliku od Julske krize 1914 današnja diplomatska ofanziva na vrhu je intenzivna. Kao jedan od razloga koji objašnjavaju zašto je Evropa ušla u rat prije 100 godina, osim decenija izgradnje nepovjerenja kroz razne saveze i neuspjeha modela zasnovanog na dogovoru sa Bečkog Kogresa 1814 je i nedostatak komunikacije na vrhu, kao i jači uticaj jastrebastih faktora u administracijama i vojnim službama⁸. Današnji lideri Njemačke, što zbog iskustva u odrastanju u Istočnoj Njemačkoj, što zbog sklonosti brantovskoj Ost politik, odnosno zbog istorijskog iskustva Julske krize postaju predvodnici diplomatske komunikacije u vezi

² Vidjeti detaljnije o tipologiji intervencije prema Rothbard, Man, Economy, and State, Scholar's Edition, Ludwig von mises Institute 2009

³ Vidjeti detaljnije na ovu temu Kisindžer, Diplomacija, Club PLUS, Beograd, 2011

⁴ Na primjer na sceni su potpuno različite monetarne politike koje vode FED, ECB odnosno Bank of Japan.

⁵ Više o interakcionoj tezi i odnosu formalnih i neformalnih institucija i kako to povećava transakcione troškove Pejovic, Understanding the Transaction Costs of Transition: It's the Culture Stupid, ICER, Working Papers, 2003.

⁶ Mises, Human Action, 4th edition, Fox and Wilkes 1996

⁷ Mises, The Historical Setting of the Austrian School of Economics, Ludwig von Mises Institute, 2003. Mises analizira podsjećajućina Methodenstrit iz 190g vijeka na ulogu Istoriciističke škole i njene kasnije sljedbenike koji su podstakli nastanak ideologije superrase

⁸ Vidjeti detaljnije u Clark, The Sleepwalkers Penguin Books, 2012 i Kisindžer, Diplomacija Club PLUS, 2011.

rješavanja krize u Ukrajini koja ima svoje ozbiljne reperkusije na povjerenje u Evropi i kao takva ostavlja ekonomske posljedice smanjujući opcije razmjene u prethodnom periodu razvijene, i na taj način šireći svoje direktne posljedice i na zemlje Zapadnog Balkana.

Drugi akutni aktuelni problem je fenomen Islamske države koji predstavlja najradikalniji vid otpora onome što su globalizacioni trendovi. Da li je to početak neizbježnog konflikta kultura, odnosno konačni krah svjetskog poretka kakav je uspostavljen Vestfalskim mirom kojim je okončan evropski sukob kultura u 17om vijeku? Ili je u pitanju početak otvorenog intrakulturnog konflikta? Sukob unutar hrišćanskog svijeta označio je ulazak u moderno doba i definisanje nacionalnog interesa⁹. Da li će aktuelni problem prerasti u hronični izazov hantingtonovskog tipa¹⁰? Odnosno da li je sa druge strane upravo sve to dokaz da jedino slobodno društvo koje se zasniva na slobodi pojedinca može biti dugoročno globalno održivo? Međutim, to znači i društvo pojedinaca koji su spremni da napuste sadašnje moralne sisteme definisane pripadnošću religiji, kulturi i slično. To djeluje iz današnje perspektive utopijski, ali za razliku od drugih inženjerskih utopističkih vizija jedino vizija slobodnog društva nema unutrašnju sklonost konfliktu. Ipak to ne djeluje previše realno. Proces globalizacije povećava mogućnosti masovnih kontakata sa drugim djelovima svijeta. U kom će pravcu kontakti ići, kooperativnom ili konfliktnom nije moguće predvidjeti. Danas su mnogi ljudi i neposredno (ne samo kroz internet komunikaciju) u prilici da iskuse ono što je bio život Marka Pola. Dakle, Evropljani danas nastoje da bolje razumiju Kineze, Kinezi da bolje razumiju Afrikance. Prosto interakcija je značajnija, i ako je taj prostor i dalje treba popuniti.

Pored prethodnih oblika bezbjednosnih izazova, ono što mnoge brine jeste i mogućnost pandemije. Kriza širenja ebola otvara pitanja kako će se svijet izboriti sa tim. Ebola se prenosi na način što se dolazi u kontakt sa tjelesnim tečnostima, ali je zastrašujuća mogućnost širenja teškog virusa vazduhom. Aktuelni izazovi koji se tiču posljedica cijene nafte na geopolitiku su prisutni u mnogim analizama. Međutim to je samo dio procesa energetske tranzicije prema drugim oblicima energenata koji će se manje oslanjati na fosilna goriva a više na obnovljive izvore energije, solarnu prije svega. Demografski trendovi takođe imaju ogroman uticaj na buduće čovječanstvo¹¹. Šta očekivati u narednim decenijama kada su u pitanju demografski trendovi, kada je u pitanju dalja urbanizacija životnog prostora, imajući u vidu uslove života u nastajućim megapolisima, kakav je odnos tih pitanja i potencijalne krize hrane što mnogi poklonici neomaltuzijanizma ističu u prvi plan?

Sve prethodno u bliskoj je vezi sa nastojanjem da se definiše jedna vrsta harmonizovane agende koja bi važila za sve zemlje svijeta. Tokom 2015. godine biće usvojeni Ciljevi održivog razvoja kao nastavak Milenijumskih razvojnih ciljeva utvrđenih 2000. godine. Naravno, moguće je voditi diskusiju o tome da li je top down ili bottom up pristup ovim pitanjima bolji, odnosno da li je moguće na jedan ili drugi način definisati te ciljeve. Osnovno pitanje je svakako i šta su granice države i njenog uplitanja u slobode pojedinca? U radnoj verziji tih je ciljeva 17, uz široki raspon od vladavine prava, pitanja upravljanja urbanim cjelinama, iskorjenjivanja siromaštva, unaprjeđivanja zdravstvene usluge, pa do klimatskih izazova¹². Da li je to nova platforma za razvoj čovječanstva, ili još jedna faza svojevrsne globalne tranzicije? Ili pokušaj vlada da upravljaju globalizacijom? Nesporno, to jeste nova platforma koja se doživljava kao odgovor na aktuelni i budući kontekst. Zagovornici slobodnog društva odbacuje je kao pokušaj inženjeringa, jer države treba da rješavaju problem koje same kreiraju. Oni pragmatičniji će nastojati da objasne da je ovaj novi okvir istovremeno novi kontekst u kojem će pojedinci donositi odluke u cilju adekvatnog upravljanja resursima. Osnovno pitanje je da li je moguće na konstruktivistički način upravljati difuzijom znanja? Hajek je objasnio zašto je to nemoguće¹³, iako je djelimično i sam bio pod kritikom kada je analiza ekonomske kalkulacije u pitanju.

9 Kisindžer, Diplomacija Club PLUS, 2011.

10 Vidi detaljnije u Hantington, Sukob civilizacija, CID, 2000. Obično je ovaj Hantingtonov rukopis konfrontiran sa Fukujaminim Krajem istorije.

11 The Economist, Megachange 2050, 2012

12 Predlog koji je aktuelan je rezultat rada tzv Open Working Group, un.org

13 Hayek, Individualism and Economic order, The University of Chicago, 1958 i druga izdanja. Pojedini sljedbenici Mizesa kao Džozef Salerno oštro su kritikovali Hajeka tim povodom smatrajući da je ostavio teorijski prostor za ekonomsku kalkulaciju socijalizma u uslovima postojanja super kompjutera koji bi mogli potrebne jednačine izvjesti dokazujući da ni u tom slučaju ne može biti govora o ekonomskoj kalkulaciji u socijalizmu. Vidjeti pogovor za Mises, Economic Calculation in the Socialist Commonwealth, Ludwig von Mises institute, 1990

Tehnološki napredak koji se nastavlja kroz dalje usavršavanje komunikacijskih sredstava i koji otvara nove šanse putem interneta ponovo dokazuje da slobodna razmjena i tržište bez obzira na stegu i državne ciljeve ima svoju dinamiku i logiku djelovanja. Preduzetničke inovacije kojima nastaju nove usluge na tržištu korištenjem smart telefona i upotrebom on line aplikacija značajno se utiče na tržište rada. Raste broj part time poslova i borba za svaki sat radnog vremena a ne za stalni radni odnos. Očigledno je da takav ambijent ima i svoje sociološke i prakseološke posljedice. Automatizacija poslova i u oblastima koje ne bi bile među prvima na koje bi nas taj proces podsjetio podrazumijeva novo prilagodavanje tržišta rada kao i nakon prve ili druge industrijske revolucije. Ovoga puta možda teže. Gdje će se supstituit pronaći¹⁴. Da li je to industrija turizma ili industrija zabave odnosno dokolice itd. Rotbard je u vrjednovanju mogućnosti rada uključio i vrijednost koju čovjek pridaje dokolici kao oportunitetnom trošku¹⁵. Sada dokolica može kreirati nove poslove. Ipak na ta pitanja nema i ne može biti odgovora. Kao što ni direktnog odgovora nije bilo u ranijem vremenu. Odgovor će pronaći sami učesnici razmijene tražeći način boljeg zadovoljavanja potreba. Zato je apsurdno ulogu države definisati kao korektora tržišta. Tržište je samo odraz raznih odluka koje pojedinci donose u ambijentu koji nastaje pod uticajem raznih faktora a posebno države.

POGLED IZ EVROPE

Ranije pomenuti današnji Evropljanin manje ili više udubljen u aktuelna dešavanja poput višegodišnje ekonomske stagnacije i nezaposljenosti mladih, krize u Ukrajini, problema grčkog duga a ukoliko živite u Velikoj Britaniji i pitanja ostanka u EU, nedavnog straha od širenja ebole odnosno rizika pandemije, hiljada imigranata iz Sjeverne Afrike i s Bliskog Istoka, Islamske države i s njom u vezi sve češćih terorističkih napada ali i problema međukulturalnih odnosa u evropskim društvima, uspona radikalnih ljevišarski i desničarskih partija, novog talasa tehnoloških inovacija koji imaju ozbiljan uticaj na tržište rada ali i na društveni život i slično, može o svemu tome imati različite stavove, ali ne može ostati ravnodušan. Sve što se dešava utiče na njegove ili njene odluke o potrošnji, štednji, investiranju ili radnom mjestu. Gdje mi zapravo živimo? Sa kojim se izazovima suočavamo u Evropi? Da li smo svjesni uopšte svih tih izazova? Da li smo svjesni ovoga klatna koji se itekako pomjera? Svijet se mijenja, postaje policentričan. Ono što je nekada bio Mediteran, kasnije Atlantik, danas je postao Pacifik! Takvo saznanje ima devastacioni efekat na evrocentrični osjećaj svijeta. Kopernikanski obrt, koji znači da putevi više ne počinju u Evropi, već se možda mi svi zajedno borimo da ostanemo u priključku sa drugim djelovima svijeta. Da li je to svrha evropskog interesa da bude na trasi Novog puta svile ili bi trebalo da se prepozna tako nešto kao potreba?

Sve prethodno su nesumnjivi evropski izazovi. Oni važe kako za Evropi, tako i za nas na Zapadnom Balkanu koji pretendujemo da postanemo politički i faktički dio EU. Pri čemu da stvar bude kompleksnija, sve prethodno rečeno su relativno kratkoročni izazovi, jer Evropa kao i drugi djelovi svijeta traži odgovore na pitanja klimatskih promjena, energetske potreba, potreba za hranom u 21. vijeku, ali i potreba koje se tiču demografskih trendova. Ako je 60ih ili 70ih godina prošlog vijeka ta demografska slika ličila na piramidu, kada najstariji imaju najmanje učešće u populaciji, a najmlađi najveće, danas u Evropi, ali i u Crnoj Gori i region piramida postaje sve više valjak, što sa sobom nosi ozbiljne socijalne troškove¹⁶. Troškove socijalnog osiguranja, odnosno izazova ekonomske prirode jer se postavlja pitanje kako održati produktivnost. Kako podstaći ekonomsku aktivnost? Kako sjutra platiti penzije, socijalno osiguranje itd? U tom kontekstu važno pitanje je kako mi u regionu možemo da budemo dio priče o pronalasku neke nove vrste indentiteta.

Šta je ideja Evropske zajednice¹⁷? Kuga je u XIV vijeku odnijela 2/3 evropskog stanovništva,

14 The Economist, Workers on Tap, 3rd January 2015 i The Economist The Rise of the Robots, March 29th 2014

15 Rothbard, Man, Economy, and State, Scholar's Edition, Ludwig von mises Institute 2009

16 O nekima od izazova interesantno je pogledati Prokopjević, Evropska Unija – Uvod, Službeni glasnik, Beograd 2006 ali i mnoge druge autore. Jedan od aktuelnih problema je ponovo grčki dug. Ali to nije ništa novo. Primjera radi u posljednjih 200 godina preko 50 Grčaka je provela u stanju nemogućnosti da dugove vraća ili u periodu restrukturiranja. Reinhart, Rogoff, This Time is Different, Princeton University Press, 2011

17 Steiner, Ideja Evrope (The Idea of Europe), Antibarbarus, Zagreb, 2009

ali je nakon tog perioda nastupila Renesansa. Vjekovima kasnije tokom I i II Svjetskog rata sukob je odnio desetine miliona ljudi, a Evropa je bila sravnjena sa zemljom. Kada pogledate dokumentarne filmove, skoro svaki grad u Njemačkoj je bio sravnjen sa zemljom. Dakle, EU ili Evropska zajednica je nastala kao jedna vrsta Renesanse. Prvobitna je misija bila, stoga, da čuva mir Evropi. Nakon dva svjetska rata u kojima je Evropa stradala nije bilo moguće dozvoliti novi sukob. Padom Berlinskog zida, Evropska zajednica postaje projekat ujedinjenja Evrope. Dakle, padom Berlinskog zida, propašću komunističkog sistema, zemlje Istočne Evrope počinju integracioni proces i počinje zapravo proces ujedinjenja Evrope, odnosno proces tranzicije kojim se ustanovljavaju političke i ekonomske slobode. Da bi taj proces bio istinski okončan region Zapadnog Balkana je potrebno da postane sastavni dio Evropske unije.

Danas međutim, pored kompletiranja procesa proširenja što mnogi i ne vide kao prioritet, Evropska unija ponovo mijenja svoju misiju nastojeći da redefiniše svoju ulogu u današnjem svijetu. Novi cilj postaje potraga za novom globalnom ulogom i obnovljenom konkurentnošću EU. Koliki je transakcioni trošak potrage za većim stepenom konkurentnosti? EU je ekonomski gigant sa kombinovano najvećim učešćem u svjetskom BDP-u, ali u političkom i bezbjednosnom smislu i dalje ne tako ubjedljiva. Ipak način na koji funkcioniše EU je princip konsenzusa. Taj proces usvajanja odluka je tekovina EU, dijalogom do konsenzusa. Neki će to pročitati kao slabost EU, drugi kao posebnu vrlinu. Zemlje Zapadnog Balkana ipak u tome mogu puno naučiti.

Pod uticajem tehnološkog napretka, koji pronosi instantno informacije i znanje s jednog na drugi kraj svijeta, globalizacija se nastavlja neumitno ali na način da jedni djelovi svijeta više ne pretenduju da rigidno nameću formule funkcionisanja drugima. Svijet postaje jedna vrsta melting pot-a, iako je to proces koji će trajati i koji može biti veoma krivudav put. Ali je nesumnjivo da se ljudi počinju bolje razumjeti, ljudi različitih djelova svijeta. S druge strane, taj proces podstiče nastanak novih zidova, manje vidljivih nego što je bio Berlinski u Evropi koja je i dalje, iako značajno manje nego nekada, evrocentrična. Nastaju zidovi ne manje zahtjevni za srušiti. Istovremeno radikalne manifestacije otpora globalizaciji kao melting pot-a se ogledaju u fundamentalističkom terorizmu. Da li je rizik aktiviranja terorističkih ćelija u evropskim zemlja rezultat nevidljivih zidova, odnosno tihe segregacije i getoizacije arapskog ili muslimanskog stanovništva u evropskim zemljama? Da li se u Evropi vraća stara netrpeljivost prema Jevrejima?

S druge strane šta je sa migracijom? S jedne strane otpor u zemljama poput Velike Britanije raste u kojoj ova pitanja postaju visoko rangirano političko pitanje pred izbore, iako je visok nivo produktivnosti britanske ekonomije bilo moguće postići upravo zahvaljujući imigraciji. U drugim zemljama poput Njemačke vape za stručnom random snagom. Više je puta isticano da u periodu koji slijedi sa njemačkog tržišta rada izlazi oko 6 miliona ljudi¹⁸. Da li će mladi ljudi iz regiona Zapadnog Balkana tražiti u današnjoj Njemačkoj šansu koju su njihovi predaci tražili prije 100 godina u SAD? Po koju cijenu? Odnosno kakva je perspektiva recimo zemalja našega regiona ukoliko talentovani mladi ljudi odlaze? Bez iluzija kako je Mizes objašnjavao, nije u pitanju neznanje o tehnološkom napretku koje drži pojedine zemlje na nižem nivou razvoju već nedostatak prethodno akumuliranog kapitala¹⁹. Slično je pitanje kao i sa vječnom politikom regionalnog razvoja. Administrativne barijere su uvijek ili samo odlagale ili u dugom roku činile problem težim, zato je odgovor u sklonosti ka inovacijama i integraciji ekonomskih sistema.

Zato evropski izazov u regionu ne može da se svodi na tehnokratski birokratizovan proces usvajanja akcionih planova, zakona, pa čak u određenom dijelu i implementacije zakona u cilju apsorpcije komunitarnog zakonoavstva. Danas se strategija proširenja ispravno naslanja na tri stuba: vladavinu prava, ekonomsko upravljanje i reforma javne uprave²⁰. Ali šta je sa pojedincem i njegovom ulogom u funkcionisanju društva i razmjene? Kao da se ignoriše ili ne razumije suštinski, odnosno svodi na pravo učešća na izborima i u samoj razmjeni. Sve i da je tako ona mnogo

---

18 U januaru u Davosu Angela merkel je podsjetila na stanje na tržištu rada Njemačke odbijajući zahtjeve za većom potrošnjom njemačke ekonomije kako bi se podsticao rast u Evropi.

19 Mises, Human Action, 4th edition, Fox and Wilkes 1996

20 The European Commission Enlargemnt Strategy 2014, ec.europa.eu

toga opredjeljuje. Dakle, proces mora da se prožima sa vrijednostima. Cilj mora da bude i neka vrsta emancipacije društva. Potrebno je da se unese nova vrsta dinamike u naša društva, nova vrsta društvenog preduzetništva.

Šta je odgovor? Kako evropeizovati i dalje emancipovati region? Kako smanjiti transakcioni trošak komunikacije i razmjene u regionu. Određena etničko kulturna distanca i dalje postoji. Opet jedini mogući odgovor može biti regionalna saradnja u kombinaciji sa integracionim procesima. Ona mora da uruši preostale zidove. Ona mora da djeluje emancipatorski. Ali, ne samo razgovor o saradnji, već konkretni oblici. To je bila suštinska svrha pokretanja unaprijedene saradnje u okviru procesa stabilizacije i asocijacije šest zapadno-balkanskih zemalja koje treba da se međusobno okupe i saraduju na tri polja²¹. Prvo infrastruktura u cilju boljeg povezivanja u smislu putne i energetske veze i lakše međusobne komunikacije između glavnih gradova naših zemalja, odnosno ključnih ekonomskih centara. Po ugledu na evropsku Core Network. Potom saradnja u oblasti borbe protiv organizovanog kriminala koji ne poznaje nacionalne granice. Treće, dalja podrška razvoju ekonomije, odnosno ekonomskom rastu kroz unaprijedenje poslovnog ambijenta i uklanjanja brojnih poslovnih barijera kakve su na primjer carinske procedure i slično. Napori koje treba uložiti su takvi da se sa primjenom jednostavnih mjera ili malim pomacima može dosta uticati na mobilnost u ovom region i smanjenje troškova poslovanja.

Ovaj mehanizam nije nova formalna inicijativa, već neformalni forum. Ona je dio postojećih, kakav je Proces saradnje u JIE, odnosno Berlinski proces, s ambicijom da zajedničkim djelovanjem doprinesemo ostvarivanju ciljeva strategije JIE 2020. Svakako ne bi trebalo to raditi konstruktivistički već kroz prihvatanje jednostavnih pravila ekonomskog rasta, slobode preduzetništva, štednje, podrške inovacijama, niskih poreskih stope, slobode razmjene i tako dalje²². Takav bi pristup značio da nije zaboravljen pojedinac i njegova svrsishodna djelatnost na osnovu koje nastaje društvo saradnje jedinki.

Postavlja se međutim pitanje realnosti i dostizanja definisanih ciljeva. Da li su oni samo spisak želja? Da li su promjene ekonomskog karaktera moguće ukoliko je u svim zemljama regiona uglavnom pola BDP vezano za državnu potrošnju, dok je nivo javnog duga prilično sputavajući? Na stranu stalno pitanje da li je indikator uspjeha kakav je rast BDP zaista dovoljan da prati dinamiku jedne ekonomije, ili smo u zoni statistike koja ignoriše esenciju prakseologije, a to je da ljudi donose odluke sa nekom srhom vrjednujući različite opcije koje imaju na raspolaganju.

Nakon ulaska Hrvatske u EU polovinom 2013. jasno je da će proći više godina prije novog proširenja. Šta ćemo raditi u međuvremenu? Pored unutrašnje agende svake zemlje pojedinačno, kroz regionalnu saradnju, i na taj način kroz ubjeđivanje Evropske unije, odnosno evropskog stanovništva moguće je dokazati da zemlje ovog regiona stvarno imaju kapacitet da se nose adekvatno sa svim pitanjima koja se tiču izgradnje na istim vrijednostima zasnovanoj političkog sistema i konkurentnih ekonomija, i kroz to dobiju i političku, finansijsku, i institucionalnu podršku. To je, takođe, veoma važna komponenta onoga što se zove danas Berlinski proces²³. Indikativno je da je takav jedan događaj organizovan s namjerom da se na pragmatičan, okrenut budućnosti, a ne na komemorativan način razgovara o procesu evropskih integracija u jugoistočnoj Evropi, u kontekstu obilježavanja 100. godina od početka I Svjetskog rata i avgusta 1914. kada je rat dobrim dijelom bio prisutan u Evropi. Dok Evropa intenzivno traga za svojom novom misijom, Berlinski proces treba da pomogne da se dovrši proces ujedinjenja Evrope, a naše zemlje imaju tu mogućnost eksplicitno otvorenu 2003.godine u Solunu, kada je usvojena Solunska agenda.

ZAKLJUČAK

Živjeći na ovom prostoru nesumnjivo pripadamo mediteranskoj kulturi i evropskom civilizacijskom krugu. Kako Kenedi pokazuje, razlog evropskog uspona je bila sklonost ka eksperimen-

---

²¹ Press release www.europa.eu i www.mvpei.gov.me

²² Guartni, Strup, Ekonomija i prosperitet, Institut ekonomskih nauka Beograd, 1996

²³ Berlinski proces je započet sastankom u Berlinu krajem avgusta 2014. godine, i okuplja države koje su nastale na prostorima bivše Jugoslavije, plus Albanija, gdje se razgovaralo o tome kako ubrzati evropski put.

tisanju i inoviranju²⁴. Da li je danas Evropa na silaznoj putanji ili makar stagnira? Klatno se pomjera. Tragajući za rješenjem pitanja evropskog izazova pronalska uloge Evrope u novom svijetu i obnavljanja svoje konkurentnosti neminovno je uočiti da se ekonomsko klatno svijeta pomjera prema Pacifiku čiju osovinu čine SAD i Kina. Pored već uspostavljenih brojnih oblika saradnje sa SAD, bilateralni i multilateralni kontakti sa Kinom sve su češći, i za razliku od istorijskih gdje je Evropa bila dominantna a Kina ponižena nakon Opijumskih ratova, u svojoj osnovi imaju obostrani ekonomski razvoj koji proizlazi iz želje za boljim razumijevanjem različitih djelova svijeta.

Najveće evropske zemlje svake godine sklapaju brojne aranžmane bilateralnog karaktera, dok zemlje jugoistočne Evrope učestvuju u multilateralnom forumu koji okuplja premijere Kine i 16. zemalja Istočne i Jugo-istočne Evrope koji je započeo 2012. godine. Dio te razvojne filozofije je obnavljanje puta svile ali i postepena internacionalizacija kineske valute koja unosi novu dinamiku u tržište rezervnih valuta²⁵. To nije bio samo trgovinski, on je bio i put znanja. Nova razvojna filozofija globalno gledano znači povezivanje sa novim globalnim centrom, onome što se dešava u Pacifiku. Dakle, ulaganje značajnih sredstava u povezivanje putnim i željezničkim koridorima od Kine preko Centralne Azije, odnosno morskim putem do Evrope na čijoj trasi je i naš regiona, znači i novi ekonomski globalni kontekst koji je potreno razumjeti i sa kojim se potrebno suočiti.

Onaj dovoljno udubljeni Evropljanin razumije prožimanje dugoročnih trendova i relativno kratkoročnih izazova, i aktivno će nastojati da se tome prilagodi, što je oduvijek bilo u osnovi ljudskog ponašanja. Svršishodna akcija da bi se obezbijedio bolji izbor opcija zadovoljavanja kompleksnih potreba. Istovremeno, razumije i da potreba međusobne saradnje nezaustavljivo raste jer pitanja i problem sa kojima se svijet suošava nadilaze granice pojedinačne države.

Globalizacija je proces koji se nastavlja, a otpora manje ili više radikalnih je bilo i biće. Jedna od manifestacija jeste i interakcija različitih kultura, odnosno pojedinaca koji manje ili više drže do kulture iz koje potiču. Pravila igre nastala unutar jednog kulturnog miljea mogu biti u konfliktu sa pravilima koja važe unutar drugog, ali transparentnost interakcije i istinsko širenje tržišta uz sve manje barijere ulasku i izlasku iz pojedinih sfera biznisa utiču na smanjivanje konfliktnosti. Međutim, postoji ozbiljan rizik od zanemarivanja uloge pojedinca, odnosno još gore, ignorisanja njegove-njene uloge u zajednici. Supstituisanje uloge pojedinaca u korist uloge država i diskutabilno definisanih nacionalnih interesa, povećava rizike i neizvjesnost. U tome se nalazi unutrašnja protivrječnost odnosa pojedinca, kulture i globalizacije.

LITERATURA:

Mises, Human Action, 4th edition, Fox and Wilkes 1996

Mises, The Historical Setting of the Austrian School of Economics, Ludwig von Mises Institute, 2003.

Mises, Economic Calculation in the Socialist Commonwealth, Ludwig von Mises institute, 1990

Rothbard, Man, Economy, and State, Scholar's Edition, Ludwig von mises Institute 2009

Kisindžer, Diplomacija, Club PLUS, Beograd, 2011

Pejovic, Understanding the Transaction Costs of Transition: It's the Culture Stupid, ICER, Working Papers, 2003.

Clark, The Sleepwalkers, Penguin Books, 2012

Hantington, Sukob civilizacija, CID, 2000.

Hantington, Treći talas, CID Podgorica, 2004

Hayek, Individualism and Economic order, The University of Chicago, 1958

Prokopjević, Evropska Unija – Uvod, Službeni glasnik, Beograd 2006

Reinhart, Rogoff, This Time is Different, Princeton University Press, 2011

Steiner, Ideja Evrope (The Idea of Europe), Antibarbarus, Zagreb, 2009

Guartni, Strup, Ekonomija i prosperitet, Institut ekonomskih nauka Beograd, 1996

Kenedi, Uspomina i pad velikih sila, CID Podgorica, 2003

---

²⁴ Kenedi, Uspomina i pad velikih sila, CID Podgorica, 2003

²⁵ Li Ruogu, Reform of the International Monetary System and Internationalization of the Renminbi, chinafph, 2012

Li Ruogu, Reform of the International Monetary System and Internationalization of the Renminbi,
chinafph, 2012
The Economist, Megachange 2050, 2012
The Economist, Workers on Tap, 3rd January 2015
The Economist The Rise of the Robots, March 29th 2014
The European Commission Enlargemnt Strategy 2014, ec.europa.eu
UN Open Working Group SDG's, un.org
www.mvpei.gov.me

КУЛТУРА АКТИВНОГ СТАРЕЊА

Апстракт

Процењује се да је 604 милиона светске популације старо 65 и више година. У демографски најстаријим земљама удео старих лица се креће око 20 процената. Мада је старење становништва позитивно, јер је последица рађања жељене деце и елиминације раног умирања, брзина и интензитет ширења овог феномена представљају озбиљан изазов. Поготово што је реално да ће се у непосредној будућности значајно повећати и број и удео старих лица. Феномен популационог старења представља озбиљан изазов пре свега због макро последица различите природе. Но, многи изазови се постављају и пред појединца у условима све дужег живљења. Активно старење је, чини се, до сада најбољи одговор на ове изазове. Више од десет година по промовисању активног старења од стране Светске здравствене организације може се констатовати да постоји много простора за деловање на његовој реализацији на свим нивоима: влада, локалних самоуправа, експертске заједнице, цивилног друштва, медија и самих старијих. И то за деловање на основу примера добре праксе, али и паралелног форсирања социјалне иновације у овој сфери. Успешна реализација концепта активног старења претпоставља и превазилажење многобројних стереотипа, предрасуда и неразумевања везаних за старење и старост. Додатно је важно промовисати уважавање различитих потреба међу различитим генерацијама као и интергенерацијску солидарност и трансфер. Битна је и евалуација спровођења програма и акција везаних за концепт активног старења на свим нивоима применом међународних индикатора.

Кључне речи: старење становништва, продужено трајање живота, активно старење.

CULTURE OF ACTIVE AGEING

Abstract

It is estimated that 604 million of the world population is 65 years old or older today. The share of old people in the demographically oldest countries is as high as 20 percent. Although population ageing is positive, as it is a result of giving birth to a desired number of children and the elimination of early deaths, the expanding speed and intensity of this phenomenon represent a serious challenge; especially since the number and share of old people will certainly significantly increase in the immediate future. The phenomenon of population ageing represents a serious challenge primarily due to macro consequences of various natures. Nonetheless, many challenges are placed before the individual as well in conditions of an increasing life span. Active ageing seems to be the best response for these challenges so far. More than ten years after the promotion of active ageing by the World Health Organization, it can be concluded that there are many possibilities for implementing its realization on all levels: government, local self-management, expert communities, civil societies, media and with the old people themselves. Specifically, implementation on the basis of good practice experience, as well as parallel forcing of social innovations in this sphere. A successful realization of the concept of active ageing also assumes a change in many stereotypes, prejudice and lack of understanding of the old and old age. In addition, tolerance in relation to various needs among generations and intra-generational and intergenerational solidarity ought to be more actively cherished. A basic assumption in relation to implementation of different program and actions regarding active ageing is evaluation of activities at all levels, along with application of the internationally recognized indicators.

Key words: population ageing, increasing life span, active ageing.

ПОПУЛАЦИЈА СТАРА 65 И ВИШЕ ГОДИНА

Процењује се да је данас 604 милиона светске популације старо 65 и више година (INED, 2015). Највеће годишње увећање популације старих лица бележе земље у развоју. Међутим,

---

¹ Рад је настао као резултат на пројекту Истраживање демографских феномена у функцији јавних политика (47006) финансираног од Министарства просвете, науке и технолошког развоја.

релативно посматрано, Европа је демографски најстарији регион. Северна Америка и Океанија, такође, имају релативно високи удео лица старијих од 65 година (Pison, 2013). У развијеним земљама удео лица од 65 или више година најчешће се креће између 16 и 18 процената.

У 2013. години, међу већим популацијама, демографски најстарија земља био је Јапан. Сваки четврти Јапанац је имао 65 или више година. На овој листи затим су следиле Немачка, Грчка и Шведска у којима је удео лица старијих од 65 година износио 21%, 19% и 19% респективно. Са више од 1.275.000 старих лица (17,8% укупне популације) и Србија спада у изразито старе популације. Међу 25 демографски најстаријих земаља у свету, са изузетком Јапана, све су биле из Европе (Pison, 2013).

Мада неминован, демографско старење је истовремено процес чије се последице не могу игнорисати. Поготово што је извесно да ће се у непосредној будућности значајно повећати и број и удео старих лица. Два податка су посебно илустративна. Тако, према средњој варијанти пројекција Уједињених нација, за четири деценије, од 2010. до 2050. године, број лица светске популације са 65 и више година ће се увећати око три пута и износиће преко 1,5 милијарди. Такође, према истој варијанти сваки четврти становник (25,7%) развијеног региона, посматраног као целина, биће старији од 65 година, односно готово сваки десети (9,3%) биће стар 80 или више година (United Nations, 2011). Отуда је двадесет први век већ проглашен stoleћем старијих људи.

Пројекције су рађене на основу садашње дефиниције према којој је особа која има 65 и више година старо лице. Наравно да се поставља питање да ли ће концепт везан за године када се нека особа сматра старом бити измењен у деценијама које следе. Један од најпознатијих демографа у области старења становништва Огава (Ogawa, 2004) се већ залаже за промену дефиниције старе особе у смислу померања границе ка дубљој старости. Треба подсетити да се до средине 1980-их старом особом сматрала она која има 60 и више година.

СТАРЕЊЕ И СТАРОСТ КАО ИЗАЗОВ

Старење популације је реалност и у развијеним и у земљама у развоју. То је дубоко законит процес настао, пре свега, услед пада фертилитета становништва, али и интензивног смањења смртности. Мада је резултат великог цивилизацијског тријумфа, односно победе човека над нежељеним рађањем и раним умирањем, брзина и интензитет ширења овог феномена у другој половини прошлог и првим деценијама овога века представљају озбиљан изазов.

Феномен популационог старења представља озбиљан изазов, пре свега због макро последица различите природе. Оне се броје од промене колективног система вредности и психологије, преко нових односа међу генерацијама, отварања родног питања у старом друштву, другачијих услова живота, рада и становања, до повећаних захтева за здравственом и социјалном заштитом, притисака на пензионе фондове и захтева који се постављају пред тржиште рада и економију уопште. Но, многи изазови се постављају и пред појединца у условима све дужег живљења.

Неспорно је да су све набројане макро последице старења становништва битне и да искују адекватне и правовремене одговоре од економске, социјалне, здравствене, образовне и културне политике. Циљ је да се с једне стране ублажи деловање феномена старења становништва, а са друге стране да се задовоље најважније потребе све већег броја старијих људи. У том смислу од државе се тражи да омогући економску сигурност и пружи друге материјалне претпоставке за квалитетан живот у старости, али и да не дискриминише старије, омогући социјалну инклузију људи у трећем и четвртм добу, ствара позитивну перцепцију старења и старости, подстиче интергенерацијски и интрагенерацијски трансфер, солидарност и дијалог, као и да дела на основу формирања партнерства са старијима.

Ваупел подвлачи да је „током 1990-их постојала догма да се ништа не може учинити везано за старост. Сада је пак широко препознато да се много може учинити“ (Economist Intelligence Unit Report, 2009). Отуда је битно укључити у индивидуални систем вредности, циљеве, стратегије, очекивања, понашања и акције најмање размишљање о трећем и четвртм

животном добу. Здрав живот, доживотно учење, приhvатање модерних технологија, преузимање активне улоге у животу и личне одговорности за сопствено битисање су важни императиви који се постављају пред јединку данас у модерном старом друштву. Активно старење је концепт који се чини да је до сада најбољи одговор на изазове који се постављају пред државу и појединца у условима демографског старења, односно све дужег индивидуалног живота.

АКТИВНО СТАРЕЊЕ

Мада се о значају активности у животу старијих писало и раније, на пример 1961. у књизи коју је уредио Клемајер (Авгамов & Маскова, 2003), Светска здравствена организација је 2002. године дефинисала активно старење. Реч активно се односи на континуирано учешће старих у социјалним, економским, културним, духовним и грађанским активностима друштва, а не само задржавање њихове радне способности и физичке покретљивости, имајућу у виду фундаменталне људске вредности као што су здравље, учешће у друштвеним активностима и сигурност.

Улагање државе у „активно старење“ подразумева промоцију овог животног концепта у детињству и младости и обезбеђење могућности за његову реализацију у каснијем добу живота. Посебно су велики ефекти инвестирања у образовање. Појединци са високим образовањем имају боље здравље, веће шансе да раде после пензионисања и више су укључени у различите социјалне активности. Активно старење се може форсирати путем обезбеђивања социјалне сигурности грађана. Највећу добробит даје борба против сиромаштва (Tesch-Roemer, 2012).

Десет година по усвајању широко постављеног концепта активног старења, на скупу Економске комисије за Европу Уједињених нација поводом Стратегије регионалног спровођења Мадридског међународног плана акције у вези са старењем, констатовано је да постоји много простора за деловање у овој сфери на свим нивоима: влада, локалних самоуправа, експертске заједнице, цивилног друштва, медија и самих старијих. И то деловање на основу примера добре праксе, али и паралелног форсирања социјалне иновације у реализацији концепта активног старења. Чини се да је данас, у време разних криза, посебно актуелно залагање Јозефа Шумпетера, изнето пре 100 година, за неопходност социјалне иновације у економији, култури, политици као и начину живота (Howaldt, Schwarz, 2010).

Реализација концепта активног и здравог старења првенствено подразумева заједнички рад великог броја министарстава. Набројаћемо кључне области интервенције. То су:

- Министарство за рад, запошљавање и социјалну политику - реализује програме за запошљавање старијих и социјалне заштите оних са 65 и више година;
- Министарство здравља - обезбеђује здравствену заштиту лица са 65 и више година;
- Министарство државне управе и локалне самоуправе - даје подршку општинама и градовима да сусретну потребе старијих;
- Министарство просвете и науке - реализује принцип доживотног учења, финансира пројекте у чијем су фокусу истраживања старији као и развој технолошких решења која повећавају квалитет живота у старости;
- Министарство културе и информисања - охрабрује промоцију активног старења у медијима;
- Министарство омладине и спорта - подржава међугенерациску солидарност;
- Министарство у чијем делокругу рада су телекомуникације - форсира компјутерску писменост међу старијима;
- Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре - дефинише стандарде у сфери свога рада како би се потребе старијих суграђана уважавале.

ПРИМЕРИ ДОБРЕ ПРАКСЕ

Социјална иновација у модерном старом друштву које ће и даље старити може се дефинисати као креативност која је преточена у идеје, акције и програме усмерене на задовољење нових социјалних потреба и стварање нових социјалних односа у њему. У том смислу има

више примера добре праксе који се тичу концепта активног и здравог старења. Један од њих је везан за електронске картоне у Француској за особе старије од 70 година. Они садрже, поред осталог, и информације о утврђеним дијагнозама и лековима које стара особа пије. На тај начин се избегава, потврђено је у истраживањима, да чак свака десета стара особа буде хоспитализована због тога што свим здравственим радницима нису доступни потпуни подаци о старијем пацијенту.²

Други пример добре праксе се односи на прилагођавање радних услова старијим радницима у једној аутомобилској фабрици у Немачкој. Примарно је било постављање доброг осветљења и одговарајућих столица, аутоматизовање појединих фаза процеса производње, као и прављење више краћих пауза током радног времена.³

Постоји више примера инструмената који помажу дементним старим људима да живе независно у својим домовима и локалној средини, укључујући и паметан мобилни телефон, али и робот који помаже старима у обављању свакодневних активности у кући у Јапану.

Економска комисија за Европу Уједињених нација издаје Саопштења (Policy Brief) намењена лицима која учествују у доношењу политичких одлука. Већи број њих је посвећен темама које се директно или индиректно тичу активног старења. Поред низа релевантних података, овај билтен садржи и више примера акција које су иновативне и успешне. Тако се, између осталог, износи пример позоришта из Белгије у оквиру кога старији и млади праве заједнички импровизоване представе (април 2012); финског пројекта „Искусство је национални капитал“ у оквиру кога се промовише запосленост старијих међу послодавцима и онима са 50 и више година (јануар 2011); националног такмичења за „Најбољег сениора у акцији у Пољској“ (новембар 2010); мулти-генерацијских кућа (основано их је 500 широм Немачке) где људи различитих генерација помажу једни другима путем размене умећа и пројекат заштите старијих потрошача у Немачкој (број из новембра 2009).

Наводећи примере добре праксе, Стерн (2011) је у свом раду издвојила четири програма. То су: Програм намењен женама старијим од 50 година у сиромашним општинама Бугарске путем доедукације и субвенционисаног запошљавања или samozapoшљавања у пољопривреди, домаћој радности и сервисима социјалне заштите; Програм Владе Велике Британије за промовисање добробити запошљавања радника различитих година старости међу послодавцима; федерални Програм охрабривања волонтерског рада међу сениорима у Сједињеним Америчким Државама; и Недељу промоције значаја доживотног учења у Словенији.

СЛИКА О СТАРОСТИ И СТАРИЈИМА

Успешна реализација концепта активног старења претпоставља промену многобројних стереотипа, предрасуда и неразумевања везаних за старост. Наиме, старост се доминантно доживљава у негативном контексту, као дегенеративни процес, односно фаза у животу која је препуна хендикепа и ограничења. Не разумеју се специфичне карактеристике као и одређене предности и потенцијали трећег и четвртог доба живота. Старост се често изједначава са болешћу, усамљеношћу, бескорисношћу, беспомоћношћу. Стари људи се најчешће карактеришу као себични и превише критични. Раширено је и уверење, такође, да је страх од смрти веома присутан код старих жена и мушкараца и да су окупирани њиме. Поред тога постоји јак социјални притисак на изражавање сексуалности у старости.

Као и други ставови, и ставови о старости и старењу почињу да се усвајају још у детињству, у породици, суседству, у школи, у вршњачкој групи и путем медија. Но, већина набројаних и низ других неистакнутих ставова или не одговарају стварности или су, пак, преувеличани.

Тако, на пример, истраживање које се бавило феноменом старења и старости у београдској популацији (Коматина, 2002) показало је да већина најстаријих испитаника не само да се не боји смрти и да смрт не изједначава ни са казном, ни са агресијом, већ смрт доживљавају као природну појаву, смирење, спокој. Такође, мада испитаници сматрају да се с годинама мењају

² Изнето на Изазовима социјалних иновација, NET4SOCIETY, Центар за социјалне иновације, Универзитет у Дортмунду, Беч, 19-21.09.2011.

³ Ибид.

особине личности и да су се они сами променили, правци промена су посве различити. Неки стари људи сматрају да су са годинама постали критичнији, други тврде да су толерантнији, једни сматрају да су постали самопоузданији, док други истичу у први план неодлучност коју су стекли са годинама. Ови налази не само да упућују на неодрживост стереотипа везаних за промену личности у старости, већ и подвлаче хетерогеност ове социјалне групе.

Даље, бројна истраживања у различитим земљама су показала да је мали број старих особа функционално неспособан, као и да велики број старих људи позитивно оцењује своје здравље и живот у старости. То је потврђено и у истраживању које је спроведено 2006. године на узорку од 826 лица са 70 и више година у Србији (Satarić, Rašević, 2007). Наиме, налази су показали да, мада чак четири од пет старих особа пати од неког хроничног обољења, највећи број испитаника процењује да је функционално способан да живи у сопственом домаћинству. Резултати такође репрезентативног истраживања, које је током 2000. године спровео Институт за заштиту здравља Србије, су показали да је три четвртине старих особа веома задовољно (14,4%) или задовољно (60,6%) сопственим животом (Janjić i Nešić, 2002).

Отуда је у многим срединама неопходно мењати слику о старењу и старости у јавном мњењу. Битно је ширење знања о здравственим, психолошким и социјалним аспектима старења и старости уопште, да би се створила другачија културна клима, смањиле интергенерацијске тензије, и изградио нови социјални уговор међу старосним групама у модерном „старом“ друштву каквом треба тежити. Но, слика о старењу и старости треба да буде реална, односно да укључи потенцијале старијих људи, али и ризике који су саставни део живота у трећем и четвртном добу. У ширење ове врсте знања треба укључити све канале, формалне и неформалне. Пре свих, медије, школе и невладине организације.

Битно је и промовисати међугенерациску солидарност и трансфер. То је старо етичко питање, основа здравих односа, база кохезије сваке заједнице, а поготово модерног „старог“ друштва. У том смислу охрабрују први налази пројекта Матице српске Старење становништва Војводине и међугенерациска солидарност и трансфер. Ауторка овога рада је разговарала са младима из три средње школе у Новом Саду. Дискусија у оквиру фокус група је показала да су они отворени да помогну старима из своје околине, пре свега, својим старијим рођацима у свакодневном функционисању. Истовремено не мали број ученица/ученика је свестан да су им животна искуство и подршка баба и деда важан део одрастања.

ИНДЕКС АКТИВНОГ СТАРЕЊА

Индекс активног старења је нов аналитички инструмент који је уведен 2012. године с циљем да помогне евалуацију и мониторинг реализације политике активног старења. Индекс је развио Европски центар за социјалну политику и истраживање из Беча као свој допринос Европској години активног старења и солидарности међу генерацијама. Имајући у виду мултидимензионалност концепта активног старења, индекс је композитног типа (Економска комисија за Европу Уједињених нација, 2013). Он садржи 22 индикатора из четири сфере. То су запосленост; учешће у заједници; независно, здраво и безбедно живљење; као и капацитет за активно старење који је комбинација индивидуалних карактеристика и фактора средине. Појединачни индикатори су дати у шеми која следи. Битно је подвући да за сваки индикатор важи правило да што је виша његова вредност то је активно старење успешније.

Теоретска максимална вредност индекса активног старења износи 100. Индекси су израчунати за сваку од четири сфере као и укупни индекс активног старења за земље Европске уније за 2012. годину. У овој години највишу вредност индекса имала је Шведска (44,0 од 100), а најнижу вредност индекса Пољска (27,3 од 100).

Индекс активног старења је израчунат и по полу. Генерално се може закључити да је његова вредност нижа за жене него за мушкарце, то јест и да је у оквиру активног старења изражена родна неравноправност. На пример, у Шведској вредност индекса активног старења је износила 42,4 за жене према 45,8 за мушкарце у 2012. години.

Показано је на примеру земаља Европске уније да постоји позитивна корелација између

бруто домаћег производа (БДП) per capita и индекса активног старења. Или другачије речено, земље са вишим БДП per capita имају и боље резултате који се тичу активног старења. Да ли то значи да виши БДП per capita омогућава боље могућности за активно старење или виша запосленост старијих значајно доприноси економији земље?

Такође је утврђена позитивна корелација између задовољства сопственим животом за лица стара 55 и више година и индекса активног старења за земље Европске уније. То је још један доказ да активност у старости доприноси самоостваривању, односно да је концепт активног старења добро постављен.

Шема – Концептуални оквир индекса активног старења

Укупни индекс	Индекс активне старости			
Сфере	Запослење	Учешће у заједници	Независтан, здрав и сигуран живот	Капацитет за активно старење
	Показатељи			
	Стопа запослености 55-59	Волонтерске активности	Физичке вежбе	Очекивано трајање живота са 55 година
	Стопа запослености 60-64	Брига о деци, унуцима	Приступ здравственој и денталној заштити	Очекивано трајање живота у добром здрављу са 55 година
	Стопа запослености 65-69	Брига о старијим	Независан живот	Ментално здравље
	Стопа запослености 70-74	Учешће у политици	Финансијска сигурност (3 индикатора)	Употреба ИТ
			Физичка сигурност	Друштвена повезаност
			Доживотно учење	Знања и вештине
Извор: United Nations Economic Commission for Europe. (2013). Introducing the Active Ageing Index. Geneva: UNECE.				

ЛИТЕРАТУРА:

- Avramov, D., & Maskova, M. (2003). Active Ageing in Europe. Strasbourg: Council of Europe.
 Economist Intelligence Unit Report. (2009). Healthcare Strategies for an Ageing Society. London: The Economist.
 Howaldt, J., & Schwarz M. (2010). Social Innovation: Concepts, Research Fields and International

- Trends. Social Innovation. 5: 4-78.
- INED. (2015). All about population. (http://www.ined.fr/en/everything_about_population/data/all-countries/).
- Janjić, M., i Nešić, D. (2002, maj). Karakteristike i potrebe starijeg stanovništva Srbije. Saopštenje sa Šestog gerontološkog kongresa Jugoslavije, Vrnjačka Banja.
- Коматина, С. (2002). Старење становништва Београда. Магистарска теза. Београд: Економски факултет Универзитета у Београду.
- Ogawa, N. (2004). Ageing Trends and Policy Responses in the ESCAP Region. NUPRI. 82: 1-27.
- Pison, G. (2013) Tous les pays du monde 2013. Population et Sociétés, 503:1-8.
- Satarić, N., i Rašević M. (2007). Vaninstitucionalna zaštita starijih ljudi u Srbiji – jaz između potreba i mogućnosti. Beograd: Amity.
- Stern, C. (2011). Golden Opportunities: Towards an Active Ageing Framework for the Republic of Serbia. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva.
- Tesch-Roemer, C. (2012). Active Ageing and Quality of Life in Old Age. Geneva, New York: United Nations Economic Commission for Europe.
- United Nations Economic Commission for Europe. (2013) Introducing the Active Ageing Index. Geneva: UNECE.
- United Nations Economic Commission for Europe. Policy Brief. 2012, April.
- United Nations Economic Commission for Europe. Policy Brief. 2011, January.
- United Nations Economic Commission for Europe. Policy Brief. 2010, November.
- United Nations Economic Commission for Europe. Policy Brief. 2009, November.
- United Nations. (2011). World Population Prospects: The 2010 Revision. New York: Population Division United Nations.
- World Health Organization. (2002). Active Ageing. A Policy Framework. Geneva: WHO.

GLOBALNI POREDAK I NJEGOVI NEPRIJATELJI²

Apstrakt

Rad je posvećen analizi otpora globalnom liberalno-demokratskom poretku, koje rad prepoznaje, pre svega, u terorizmu, organizovanom kriminalu i nizu postmodernih teorijskih naracija. Dok su terorizam i organizovani kriminal prepoznati kao konkretni i operativni otpori globalnom liberalno-demokratskom poretku, postmoderne teorijske naracije predstavljaju partikularističku i često, kulturološku, teorijsku kritiku univerzalizma same liberalno-demokratske naracije. Zaključak rada je da je globalnom poretku, kako bi smanjio globalne otpore i neprijateljstva, potrebna jedna nova razborita međunarodna politika, koja bi se nužno morala oslanjati više na diplomatiju i klasični nauk politike kao umetnosti mogućeg, nego na голу silu i arsenale oružja

Cljučne reči: globalni poredak, neprijatelji, novo varvarstvo, terorizam, organizovani kriminal, postmoderne naracije, Liotar, razborita međunarodna politika

Abstract

The paper is devoted to the analysis of resistance to the global liberal-democratic order, which this paper recognizes primarily in terrorism, organized crime and the postmodern theoretical narratives. While terrorism and organized crime are recognized as a concrete and operational resistance to the global liberal-democratic order, postmodern theoretical narratives are recognized as particularistic and often, cultural, theoretical critique of universalism of liberal-democratic narration. The paper concludes that the global order, to reduce global resistance and hostility, need a reasonable new international policy, which would necessarily have to rely more on diplomacy and classic doctrine of politics as art of the possible, rather than on brute force and weapons arsenals

Keywords: global order, enemies, new barbarism, terrorism, organized crime, postmodern narratives, Lyotard, prudent international politics

Moderna epoha je, nakon Drugog svetskog rata, zakoračujući u svoje postmoderno doba, zašla zapravo u vreme «s one strane revolucije» koje se upravo stoga i ukazuje kao vreme «s one strane leve i desnice».³ No, ukoliko je epoha zaista prevazišla projekte velikih revolucija poput one francuske, ruske ili kineske, ona neće biti imuna na prosejavanje tzv. malih i rasepkanih «revolucija» – kako možemo označiti svaki otpor globalnoj ravnoteži moći. Ove male i rasepkane «revolucije» predstavljaju neku vrstu otpora globalnom poretku, odnosno neku vrstu malog ustanka, koji će doći sa političkih margina. Biće to zapravo sukob onih koji će živeti u «mraku na rubu grada» sa onima koji će upravljati samim «gradom», odnosno svetlim globalnim metropolisom. Ovaj «mrak na rubu grada» će se manifestovati na više načina i preuzimaće više borbenih formi – od globalnog terorizma, preko organizovanog kriminala, sve do različitih agresivnih subkulturnih pojava poput skinheda ili navijačkih armada. No, u svim slučajevima radiće se o oblicima novog varvarstva⁴ koje će nastati iz frustracija nekih društvenih grupacija sa margina, koje neće videti bilo

---

1 naučni saradnik, Institut društvenih nauka

2 Rad je deo istraživanja na projektu: III 47010 „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup“ koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

3 Ovaj fenomen je temeljno opisan u knjizi N.Cvetićanin, Epoha s one strane leve i desnice, Službeni Glasnik-Institut društvenih nauka, 2008.

4 Kada govorimo o «varvarstvu» i «varvarima», činimo to veoma uslovno i bez vrednosnih konotacija, ne želeći ni u jednom momentu sugerisati kako se radi o nekim divljim, zlim i krvožednim grupacijama, koje su «necivilizovane». Ove termine koristimo naprosto samo da bismo označili specifičan način egzistencije grupacija sa margine političkog polja koja se razlikuje od egzistencije «civilizovanog» liberalno-demokratskog postgradanskog centra. No, ova dva načina egzistencije biće nesamerljiva sa etičkog, tj. moralnog stanovišta, jer će i jedni i drugi imati svoje istine, svoje vrednosne sisteme i svoje moralne

kakav drugi put, osim onog nasilnog, da obezbede sebi željeno društveno priznanje i uticaj. Tako će ovo novo varvarstvo biti oružje u rukama nemoćnih, koji će se na taj način svetiti onim moćnima, koje će smatrati odgovornima za sopstvenu marginalizaciju. No, paradoksalno, mesto rođenja tih «novih varvara» iz «mraka na rubu grada» i onih institucionalizovanih liberalnih-demokrata biće identično. Naime, i jedni i drugi će svoje daleko poreklo imati u Francuskoj revoluciji, budući da ta revolucija nije porodila samo moderni građanski i savremeni post-građanski poredak, već je u njoj, u klici, dijalektički bilo i sadržano tzv. «novo varvarstvo» koje, dva veka posle nje, upravo atakuje na taj liberalno-demokratski globalni poredak koji je ona uspostavila. Ovo «varvarstvo nove vrsti», koje su uspostavili Francuska revolucija i prosvetiteljstvo svojim ekstremnim tumačenjem čoveka i politike, pronicljivo prepoznaju Horkhajmer i Adorno.⁵ Stoga možemo reći da se značaj Francuske revolucije, čak i kada je odavno prevaziđen njen kontekst iz koga su nastali desnica i levica, vidi upravo u tome što će njome biti uspostavljen i građanski poredak (odnosno globalni liberalno-demokratski poredak 21. veka oličen u institucijama kao što su Međunarodni monetarni fond, Svetska banka, itd., a koji proizlazi iz onog klasično-građanskog poretka 19. i 20. veka) i što su njome jednako anticipirani i antigradanski otpori tom poretku sa političkih margina. U tome je i veličina glavnog teoretičara koji je odredio Francusku revoluciju, Žan Žak Rusoa, koji je poretku u kome mi danas živimo zaveštao ideju demokratije, ali koji je istovremeno svojom anarhističko-arhaičnom stranom anticipirao i sve otpore ovom demokratskom poretku.⁶ Takođe, možemo se setiti i Tokvila koji je odlično opazio da novi vrli demokratski svet živi u stalnoj napetosti i protivrečnosti institucionalizma i varvarstva, reda i anarhije.⁷ Demokratsko društvo je dinamično, a to će biti najbolje vidljivo u savremenoj globalnoj situaciji, gde ćemo na jednoj strani imati obrise globalne demokratije sa njenim raznovrsnim institucijama poput MMF-a, SB, EU, itd., da bismo na drugoj strani imali grupacije tzv. «novih varvara», koji će stajati na kapijama tog demokratskog sveta. Stara i dobro poznata teza je da «novo varvarstvo» ne bi bilo moguće u nekom autoritarnom i totalitarnom poretku koji bi potpuno i nasilno pacifikovao i ugušio sve političke otpore, pa upravo ti «varvarski» otpori globalnoj demokratiji, odnosno sama mogućnost da se oni jave, mogu biti, shodno mišljenju nekih teoretičara, dobar dokaz da sama ta demokratija postoji i da nije totalitarna.⁸ Tako opet dolazimo do neizbežne dijalektike liberalno-demokratskog postgrađanskog centra i antigradanskih «varvarskih» margina, koji ne samo da imaju isto mesto rođenja, već su i potrebni jedni drugima za formiranje političkog identiteta. Demokratama će biti potrebni «varvari» kao dokaz da političko polje nije totalitarno, statično i jednoobrazno, te će uvek moći da kažu kako su «varvari» proizvod njihove sopstvene «mekoće» i «tolerantnosti», dok će sa druge strane i «varvarima» biti potrebne demokrate kako bi pronašli neprijatelja kojeg iziskuje njihova metafizika borbe koja čini srž njihovog sistema vrednosti, odnosno njihove političke teologije. Sve to potvrđuje onu poznatu tezu jednog od najznačajnijih teoretičara politike - Karla Šmita - o značaju figure političkog neprijatelja za političko polje i njegovu dinamiku, kao i činjenicu da političke grupacije ne stiču identitet same sobom već u relaciji prema sopstvenoj «političkoj konkurenciji», da se, izbegavajući nepopularni termin «neprijatelja», izrazimo blaže od samog Šmita. Bilo kako bilo, u narednim redovima pozabavićemo se različitim oblicima pomenu-tog novog varvarstva koje se suprostavlja poretku postgrađanskog centra, te ćemo te oblike više skicirati prepoznavajući osobenost svakog od njih, negoli što ćemo se baviti njihovom temeljnom i opširnom strukturalnom analizom.

Globalni terorizam je svakako onaj oblik «novog varvarstva» koji je najrasprostranjeniji, najopasniji i najbeskompromisniji. I savremeni terorizam, jednako kao i demokratija, svoje poreklo

obrazce. Naprosto, radiće se o različitim svetonazorima i različitim etikama, a ne o sukobu «dobrih» sa «rdavim momcima».

⁵ M. Horkheimer, T. Adorno, *Dijalektika prosvetiteljstva*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989, str. 7.

⁶ Fukujama dobro zapaža da su kod Rusoa istovremeno bili sadržani i temelji novog demokratskog sveta i njegova unutrašnja destrukcija kao «napad na civilizovanog čoveka». F. Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997, str. 107/108, 203. (fus-nota 63.)

⁷ Aleksis de Tokvil, *O demokratiji u Americi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, CID, Podgorica, 1990.

⁸ Američki ugledni istoričar Volter Laker smatra da npr. terorizam može da se javi i da se održi samo unutar jednog demokratskog režima, pošto svaki autoritarni režim seče terorizam u korenu. Volter Laker, *Istorija Evrope 1945.-1992.*, Clio, Beograd, 1999, str. 546.

ima u Francuskoj revoluciji, u kojoj se, bez obzira da li je reč o Robespjerovom montanjariskim odredima ili kontrarevolucionarnim krstaško-fundamentalističkim četama, spajaju kategorije novovekovne racionalnosti i iracionalnog nasilja. Drugim rečima, samo nasilje sada dobija svoju metodologiju i to ga u vidu modernog, odnosno savremenog terorizma razlikuje od nasilja minulih vremena. Stoga smo formulu terorizma prepoznali u jednačini nasilje + matematika = terorizam. Savremeni teroristi, bez obzira da li se radi o islamskim fundamentalistima ili o marginalnim grupacijama ekstremne levice ili desnice, neće biti naprosto podivljale i poludele horde, već veoma dobro organizovane strukture, sa svojim borbenim ćelijama, sistemima unutrašnje organizacije i veze, i strateškog planiranja. Uz sve to veoma srdačno će prihvatiti sve blagodeti moderne tehnike i modernih sistema komunikacija, obrazujući prave tehno-terorističke odrede. Posebno će to važiti za islamske fundamentaliste i terorističke grupacije ekstremne desnice, dok su neke anarhističke grupe ostale još na nivou «molotovljevih koktela», ali su neke druge ipak prihvatile savremena oružja i sisteme veze. Koliko su npr. islamski fundamentalisti samo druga strana kaputa globalnog poretka, za kojim ne zaostaju ni u tehnici, ni u sredstvima, ni u obrazovanju, najbolje svedoči poznata činjenica što su se neki od njihovih lidera i aktivista školovali na najprestižnijim svetskim univerzitetima i što mahom poseduju solidno obrazovanje. Sve to komplikuje klasičnu sliku o teroristima kao o zapuštenim, poludivljim i neobrazovanim fanatičnim borcima. Svakako da će u njihovim redovima biti i ovakvih, ali ono što možemo nazvati «komandnom strukturom» biće sofisticirano baš poput najboljih bezbednosnih službi uticajnih država, čemu će se upravo moći i pripisati zasluga za izvođenje uspešnih terorističkih akcija, daleko iza leđa tih uticajnih bezbednosnih službi. Tako početak našeg milenijuma obeležavaju veliki teroristički napadi koji uzdrnavaju vladavinu postgradanskog centra – počevši od danas već čuvenog napada 11. septembra 2001. na Svetski trgovinski centar u Nju Jorku, preko napada 11. marta 2004. u Madridu, napada 7. jula 2005. u Londonu ili niza napada diljem putinovske Rusije. Dok će velike sile biti sklone komunikaciji i konsenzusu, odnosno međusobnim dogovorima i usaglašavanjima interesa krojeći kapu onim «malima»⁹, ti mali i marginalizovani će sopstvene frustracije pretvarati u čisto nasilje terorističkih akata. Sve to će usloviti dinamiku političkog polja, te će se svet u kome živimo, rastrzan u toj dijalektici centra i margina, tj. globalnog poretka i „varvara“ koji na taj poredak ustaju, menjati. Tako pred izazovom terorističkih napada sam postgradanski svet polako menja svoju strukturu, jer se usled odbrambenog stava može primetiti pojava ograničavanja nekih građanskih sloboda koje su, koliko juče, smatrane za bazične.¹⁰ Takođe, vezivanje terorizma za islamski fundamentalizam usloviće i pojavu kulturne distance u Evropi prema samom islamu, što je vidljivo npr. iz činjenice da su nakon terorističkih napada u Londonu postali učestali napadi na muslimanske zajednice u Britaniji.¹¹ O kulturnom animozitetu, koji se otima institucionalnoj kontroli, svedočiće i nemiri u Parizu iz novembra 2005. g. koji će se proširiti i na Evropu¹², a u kojima su afro-azijski muslimanski emigranti bili ona grupa koja se u jednom momentu otela ustavnim poretku i delovala protiv njega. Naprosto, usled pritisaka izazvanih islamskim fundamentalizmom i predrasuda prema samom islamu izazvanih čitavom tom situacijom, muslimanski emigranti će se u jednom momentu naći, fudbalski govoreći, u «ofsajdu», s one strane linije postgradanskog liberalno-demokratskog poretka. Sve to svedoči da je postgradanski svet u Evropi pred opasnostima spontanih «ustanaka» neasimilovanih emigrantskih grupa iz drugih civilizacijskih krugova, a koji borave unutar stabilnih evropskih liberalnih demokratija. Takvi «ustanci» mogu destabilizovati same

9 Možemo pretpostaviti i da će se postojeći konflikt u Ukrajini pre ili kasnije rešiti dogovorom velikih sila, pre sviju SAD i Rusije, o podeli zona uticaja

10 Tako je npr. britanski ministar spoljnih poslova Čarls Klark (Charles Rodway Clarke) u obraćanju evropskom parlamentu 7. septembra 2005. rekao «da pravo na život nadjačava brigu oko ugrožavanja privatnosti» smatrajući da treba pronaći ravnotežu između poštovanja ljudskih prava i antiterorističkih mera. Ministar je pri tome dodao da stara ravnoteža prava i dužnosti, utemeljena Evropskom konvencijom o ljudskim pravima, više ne odgovara sadašnjim okolnostima u kojima su teroristički napadi postali realna opasnost, a nisu više samo jedna od mogućnosti . Ograničenje sloboda, članak, Politika, 8. septembar, 2005.

11 Tako npr. Dnevnik RTS od 17. 7. 2005. govori o tri zapaljane džamije, a Dnevnik BK televizije od 17. 7. 2005. o više od 100 incidenata i ataka na muslimanske zajednice od Londonske tragedije. No, važno je istaknuti da su svi incidenti nastali spontano i da u njima nisu učestvovala institucije ili su ih potpirivali zvaničnici, ali je bitna činjenica da su se institucije pokazale nesposobnim da te incidente spreče.

12 Gori li Pariz?, Politika, 4. novembar 2005.

evropske demokratije i mogu imati trajne posledice, te je pre pronalaženja političke strategije za njihovo predupređivanje potrebno postaviti dijagnozu, odnosno odgovoriti na pitanje - da li do njih dolazi iz socijalno-ekonomskih ili religijsko-kulturnih razloga?¹³ Bilo kako bilo, posle ovog «emigrantskog» nasilja Evropa više neće biti ista i ovo će imati višestruke posledice po politički i institucionalni razvoj, pošto postgrađanski poredak treba da pronađe prave odgovore na problem kulturne distance, sa kojim se suočava u srcu starog kontinenta. Teroristički napadi i problem kulturne distance donose, takođe, razilaženje unutar globalnog poretka između (post)građanske levice i (post)građanske desnice, pošto će one predlagati različite strategije za suočavanje sa pomenutim problemima. Tako će postgrađanska levica pozivati na neučestvovanje u globalnim «krstaškim» pohodima na islamske fundamentaliste i na povlačenje vojnih trupa iz trusnih područja gde se sukobljavaju različiti interesi i kulturni identiteti, dok će postgrađanska desnica tražiti još žešći obračun sa teroristima i zadržavanje vojnog i političkog uticaja u «graničnim» područjima.¹⁴ Pri svemu tome levi i desni ekstremisti, odnosno «teroristi» evropskog porekla, oličeni u još uvek aktivnim neonacističkim ili anarhističkim grupama, će «strukturalno» biti na strani islamskih fundamentalista (iako i neki od njih, pogotovo sa ekstremne desnice, mogu da traže obračun sa islamskim fundamentalistima) pošto u svojim metodama delovanja smeštaju sebe u isti diskurs kojem pripadaju islamski fundamentalisti, pošto njihove političke naracije takođe imaju poreklo u metafizičkim borbe, tehnizaciji nasilja i političkoj teologiji, koje su sve zajedno, kao što smo videli, proizašle iz Francuske revolucije i iz njenih kontrarevolucionarnih otpora.

Pored terorizma ništa manje važan oblik «novog varvarstva» biće i organizovani kriminal. Jednako kao kod terorizma i ovde se ne može govoriti o nekom stihijskom fenomenu koji bi se haotično pojavljivao i bio spontan, jer će se opet raditi o organizovanoj strukturi, koja neće raspolagati samo svojim sistemima unutrašnje organizacije i veze, kao i najsavremenijim tehničko-tehnološkim sredstvima, već i veoma koherentnim sistemom vrednosti. Prilikom razmatranja organizovanog kriminala greške se prave u posmatranju ovog fenomena isključivo kao oblika vanzakonskog ponašanja koje je stoga što je van pozitivno-pravnih normi, civilizacijskih standarda i etabliranog etičkog sistema, izvan bilo kakve etike i sistema vrednosti uopšte. Najviše se stiže do spoznaje da organizovani kriminal raspolaže svojom operativnom mrežom i svojim internim pseudo-institucijama i objašnjava se da se upravo zbog toga i naziva organizovanim, razlikujući se od onog profanog. No, veoma se retko u analizama dolazi do čitavog jednog sistema vrednosti i do jedne implicitne (pseudo)etike, kojima uspesi organizovanog kriminala mogu biti zahvalni jednako kao i svojoj konkretnoj operativno-tehničkoj organizaciji. Jednostavnije rečeno, organizovani kriminal nije samo konkretna mreža kriminalaca, koji deluju s one strane pozitivno-pravnih zakona, već je čitav jedan pogled na svet i vrsta para-države koja ima sopstvene zakone¹⁵, kanone i principe, iz čega upravo proizlazi njegova snaga. Vraćajući se u kontekst naše teme možemo reći da organizovani kriminal, jednako kao i terorizam, predstavlja zapravo čitavu jednu «politiku», koja je u opoziciji onoj zvaničnoj liberalno-demokratskoj politici postgrađanskog centra i njenim institucijama. Organizovani kriminal je, baš zato što je ne samo organizovan, već i vrednosno utemeljen, jedan od specifičnih načina antigradanskog shvatanja politike, o čemu svedoče i njegove internacionalne akcije. Jednako kao što postgrađanski centar strateške odluke donosi u organizacijama poput G8, G20, Ujedinjenih Nacija, Evropske unije itd, tako i organizovani kriminal nadilazi nacionalne granice uzrokujući jedno «podzemno» internacionalno kriminalno povezivanje, vidljivo pre svega u trgovini oružjem, narkoticima, ljudima, dragocenostima (dijamanti, zlato, itd.)

13 Veoma je teško ući u motive nasilja u Parizu 2005. g i reći da li je tu primarnu funkciju igrao socijalno-ekonomski ili religijsko-kulturni faktor, no najpre će biti da su oba povezana, no da je ipak dominantniji drugi faktor, jer je zanimljivo da se emigrantima u nasilju nisu pridružili Francuzi nemuslimanskog porekla. Ako im se oni pridruže u nekom budućem nasilju, onda se može govoriti o čisto socijalnim motivima ustanka.

14 Ipak, o ovom pitanju (post)građanska desnica i levica neće biti koherentne i jednoobrazne, jer ćemo imati one lidere postgrađanske desnice poput npr. bivšeg francuskog predsednika Širaka i aktuelne nemačke kancelarke Angele Merkel, koji će biti protiv najnovijih «krstaških» ratova, kao i one lidere postgrađanske levice poput bivšeg britanskog premijera Blera, koji će biti za njih, što sve skupa ponovo relativizuje podelu na levicu i desnicu uopšte i pokazuje koliko su one izmešane unutar globalnog poretka.

15 Poznati su zakoni npr. italijanske mafije, oličeni u dva bazična „konstitucionalna“ zakona – zakonu ćutanja (omerta) i zakonu krvne osvete (vendeta), a možemo pretpostaviti i da druge kriminalne organizacije poput kineskih trijada, japanskih jakuza, kolumbijskih kartela, ruske ili albanske mafije imaju svoja nepisana pravila.

te poverljivim bezbednosnim informacijama, koja je sve manje lokalna, a sve više globalna. Posve je logično je da postoje i tačke dodira ovih svetova – «nadzemnog» i «podzemnog» posredstvom različitih bezbednosnih struktura, jer postgradanski poredak upravo zbog svog liberalno-demokratskog ustrojstva ostavlja prostora za propusne šupljine kroz koje se u njega mogu ubaciti i kriminogene strukture, a i on sam infiltrira svoje ljude u svet organizovanog kriminala kako bi ga u što većoj meri kontrolisao. Naprosto, organizovani kriminal, jednako kao i terorizam, svedoči o ambivalentnom ustrojstvu globalnog poretka unutar koga se javlja, jer se ne bi mogao javiti unutar nekog totalitarnog i autokratskog poretka koji bi ga sasekao u korenu, o čemu svedoči činjenica da su totalitarni režimi poput Staljinovog ili Hitlerovog bili bez organizovanog kriminala. Nasuprot tome, liberalno-demokratski režimi su kao svoju nus-pojavu imali javljanje organizovanog kriminala koji su čak ponekad „pametno“ koristili za odbranu državnih i nacionalnih interesa.¹⁶ Javljanje organizovanog kriminala unutar totalitarnih režima je bilo nemoguće naprosto stoga što su ti režimi već sami sobom predstavljali specifične oblike «kriminalizovane» države, koja raspolaže selektivnim pravom da određuje život i smrt nezavisno od bilo kakvih univerzalnih principa, bilo da su prirodo-pravnog ili pozitivno-pravnog porekla. Tako imamo situaciju da će demokratija i organizovani kriminal biti faktički sociološki povezani (jer demokratski poredak pogoduje javljanju organizovanog kriminala¹⁷) iako strukturalno suprotstavljeni (pošto se demokratski poredak bori protiv organizovanog kriminala i funkcioniše po drugačijim unutrašnjim «pravilima igre» tj. ima drugačiju strukturu), dok su na drugoj strani autokratija i organizovani kriminal suprotstavljeni faktički u sociološkom smislu (jer se u autokratskim režimima podzemna struktura organizovanog kriminala teško javlja), ali su veoma slični po unutrašnjoj strukturi, jer se radi o dva slična volontaristička apsolutistička poretka, koji van svih univerzalnih principa raspolažu životom i smrću. Bilo kako bilo, organizovani kriminal, jednako kao i terorizam, jednako kao i autokratski (i totalitarni) režimi, sadrži u sebi logiku antigradanskog shvatanja politike, koja je s one strane liberalno-demokratskih procedura, mada joj ne manjkaju drugi oblici organizacije i unutrašnjih kanona. No, ovi kanoni će kod organizovanog kriminala, kao i kod ostalih antigradanskih oblika, biti povezani sa jednom metafizikom borbe i političkom teologijom, u čemu će se ogledati srž samog sistema vrednosti i «etike» organizovanog kriminala.¹⁸ Istina, i organizovani kriminal će se

---

16 Tako je američki predsednik, demokrata Frenklin Delano Ruzvelt, tokom Drugog svetskog rata koristio „usluge“ italijanske mafije, koja je kontrolisala dokove u Nju Jorku i ostalim lučkim gradovima, kako bi se detektovali nemački diverzanti. U kolaboraciji sa državom i sa Ruzveltovom administracijom je važnu ulogu imao posebno mafijaški bos Čarls „Laki“ Lučano, koji nije samo pomagao u detektovanju nemačkih diverzanata na dokovima, nego je i, kontrolišući sindikate, indirektno uticao na broj glasova koje je na predsedničkim izborima 1944. dobilo Ruzvelt, što je Lučano bilo u interesu budući da je Ruzveltov protivkandidat bio republikanac Tomas Džui, bivši državni tužilac, koji je bio veoma netrpeljiv prema organizovanom kriminalu, prema kome je Ruzvelt zauzeo „pragmatičan stav“. Džui je bio i lično odgovoran za neke procese protiv Lučana te ga je ovaj, prema nekim svedočenjima, lično mrzeo i smatrao odgovornim za svoju lošu reputaciju pred državom, te je njegov interes bio da Džui izgubi predsedničke izbore. Lučano je takođe odigrao i jednu od ključnih uloga u iskrcavanju američke vojske na Siciliju krajem Drugog svetskog rata, obezbeđujući logističku podršku među tamošnjim pripadnicima Koza Nostre. Konačno, Lučano je za svoje „usluge“ nakon rata nagrađen mirnom deportacijom iz SAD u Italiju.

17 Tako se organizovani kriminal u Evropi javlja upravo sa širenjem demokratskog doba, kada se u južnoj Italiji i Siciliji početkom 19. veka javljaju prve ćelije Koza Nostre, Kamore i ostalih organizacija sa svrhom neutralisanja posledica Napoleоновih osvajanja, odnosno u svrhu podzemnog i neformalnog «domaćinskog» organizovanja budući da su spoljašnje institucije okupirali «stranci». Tako imamo situaciju da Napoleonova osvajanja pronose Evropom francuski gradanski zakonik kao vesnika demokratije, dok se u isto vreme u nekim delovima Evrope organizuju prve ćelije organizovanog kriminala, tj. mafije, koja je nus-prodakt same demokratije, ali i negativna i borbena reakcija na nju.

18 Ovaj sistem vrednosti, odnosno «etiku» organizovanog kriminala odlično opažaju – ne samo sociološke analize, već i umetnička dela – koja se bave prikazom organizovanog kriminala. Možda je na najkolosalniji način to uradio Kopolin (Francis Ford Koppola) film i remek-delo Kum (The Godfather), koji je plastično prikazao koordinatni etički sistem mafije, koji se konstituiše na egzistencijalističkim „šmitovskim“ kategorijama prijatelja i neprijatelja u njihovom najradikalnijem značenju. Gledajući ovaj film ne možemo se oteći utisku da nas tu Karl Šmit i njegova teorija vrebaju na svakom koraku i da film, naravno indirektno, potpuno rekonstruiše njegovu strasnu političku teologiju. Tako na početku filma don Vito Korelone, kao šef mafije i kao onaj kod koga je decizija o njenom poretku, kaže čoveku koji ga pita kako da mu se oduži za učinjenu uslugu, da on jedino traži od njega da bude prijatelj, nakon čega ovaj ceremonijalno ljubi kumovu ruku kao odraz lojalnosti, dok mu kum uzvraća da su odsada «tvoji neprijatelji i moji neprijatelji». Čovek se obratio kumu zato što nije mogao da nađe pravdu u legalnim institucijama sistema (pretkli mu čerku, nasilnici oslobodeni), te je stoga shodno onom šmitovskom protogo ergo oblige odlučio da se stavi pod zaštitu, a samim tim i pod jurisdikciju, mafije. Čitavim prizorom nam je sugerisano da su legalne institucije nepravedne, te da je shodno tome potrebno pojam prava zameniti pojmom pravde, a samu pravdu utemeljiti kroz određeni grupni identitet pripadnosti prijateljima, gde ona postoji samo za one unutra, a ne i za one izvan, koji mogu biti potencijalna meta. Pored mafije kao «krovne» organizacije prijatelja, velika važnost se pridaje porodici, koja je gotovo sakralizovana, što je vidljivo iz dijaloga kuma sa pevačem Džonijem Fontanom, koji ga takođe moli za uslugu, da bi ga kum

poput svih ostalih socioloških struktura razvijati, prevazilazeći neke stare i romantizovane oblike i principe kojima se rukovodila «stara mafija», te će nove generacije pripadnika organizovanog kriminala često biti mnogo beskrupuloznije, brutalnije i neprincipijelnije od onih starih. Takođe, organizovani kriminal će u svom globalnom povezivanju otkrivati nove kohezivne faktore, želeći da zadrži efikasnost, uticaj i moć, vezujući i dalje, kao i nekad, sopstvene članove vezuje u jedan pseudo-moralni sustav i pseudo-politički «komandni» poredak, a ne samo u proste operativne grupe bez bilo kakve «dublje» povezanosti.

Pored krajnje agresivnih, opasnih i konkretnih delegitimizacija vladavine postgrađanskog centra kao što su terorizam ili organizovani kriminal, postoje i one čisto duhovne i intelektualne delegitimizacije koje, kao neka vrsta postmoderne kritike, brinu o očuvavanju različitih identiteta, u svetu globalne liberalne demokratije i njenog univerzalističkog koordinatnog sistema. Tako će Liotar govoriti o «lokalnoj legitimnosti» da bi opisao mnoštvo pojava koje se doduše rascepkano, ali zajednički, suprotstavljaju «univerzalnom horizontu» globalizovanog sveta.¹⁹ Zaista, sa vladavinom globalnog postgrađanskog centra koji baštini tradiciju kosmopolitske, tj. «univerzalističke legitimnosti», počinje da buja i niz malih «lokalnih legitimnosti», u vidu buđenja raznoraznih nacionalizama i kulturoloških pokreta. Ponekad će ove «lokalne legitimnosti» biti violentne, da bi ponekad bile u čistoj sferi kulture i duha, ali će u svim slučajevima početkom 21. veka biti na marginama političkog polja, na krajnjim krakovima širokog postgrađanskog centra – ponekada na ekstremnoj levisi, a ponekada na ekstremnoj desnici.²⁰ Liotar osmišljava neku vrstu idejnog programa svih onih koji će se suprotstavljati vladavini globalnoga sintetičkoga centra, i njegove reči će moći da pronađu svoje slušaoce na svim marginama i ekstremnim krilima, bez obzira da li su desna ili leva. Liotar kaže:

«Naše traženje sigurnosti, identiteta, sreće, koje proizlazi iz našeg neposrednog stanja živih, pa i društvenih bića, ne čini se danas nimalo umesnim uz ovo delovanje okrenuto kompleksnosti, oslobodenju, numerisanju, i sintetizovanju svih objekata, a k tome modifikovanju njihovih merila. Mi smo u tehnonaučnom svetu poput Gulivera; sad preveliki, sad premali. U tom smislu, traženje jednostavnosti pričinjava se danas, uglavnom, kao obećanje varvarstva.»²¹

Naime, Liotar odbacuje globalnu sintezu, koja je na snazi u etabiliranom postgrađanskom liberalno-demokratskom centru, te on ne odbacuje samo Hegela, Koževa i Fukujamu, već i samoga Kanta, ne verujući više u bilo kakvu univerzalnu emancipaciju čoveka kao čoveka, nezavisno od ovih njegovih «lokalnih legitimnosti». On je svestan da ovo delegitimisanje projekta univerzalne emancipacije može zadobiti značenje «obećanja varvarsta», pošto je dovoljno razborit da vidi da bi u kompleksnom i opasnom svetu u kojem živimo, sva jednostavna i «nesintetička» rešenja bila i destruktivna, varvarska rešenja, kakva su uostalom, kao što smo videli, terorizam i organizovani

---

najpre pitao – «da li si sa svojima» da bi nakon potvrdnog odgovora kum uzvratio da «muškarac koji nije sa svojima nije pravi muškarac». Sakralizacija porodice se pri tome provodi i iz funkcionalnih potreba konspiracije pošto se poslovi bezbednije obavljaju u uskom porodičnom krugu, ali i iz egzistencijalne potrebe za pripadnošću i ljubavlju u svetu golog i sirovog nasilja. Etika mafije će tako biti mešavina nepatvorenog porodičnog morala sa nekom vrstom starozavetne osvetničke političke teologije i to svedoči da organizovani kriminal nije bez svoje etike, već samo da je ona različita od one liberalističko-demokratske komunikativno-konzenzualne. Politička teologija mafije kulminira na kraju filma koji smo uzeli za primer, kada paralelno idu scene u kojima mladi kum Majkl Korelone krštava u crkvi svog nećaka, i scene nasilja u kojima se njegovi ljudi svete njegovim neprijateljima, među kojima je i otac dečaka koji se upravo krštava. Tako samo to krštenje nije krštenje svetom vodom i svetim duhom, već svojevrsno krštenje krvlju i vatrom, što smo već imali kod ultrakonzervativnih kontrarevolucionarnih filozofa 18/19. veka poput De Mestra kao novovekovnih «proroka» političke teologije. Takođe i Harmonov (Robert Harmon) film Džon Goti (John Gotti) na sličan način kao Kopolin Kum interpretira organizovani kriminal kao izvestan vrednosni sistem u kome su bitni pojmovi «lojalnosti», «časti», te i ovaj film operiše šmitovskim kategorijama prijatelja i neprijatelja i specifičnom političkom teologijom. Pored svega ovaj film takođe prikazuje legalne institucije kao manipulativne, te opravdava organizovani kriminal kao savremenu verziju robin-hudovstva.

19 Jean François Lyotard, Šta je postmoderna, KIZ Art Press, Beograd, 1995., str. 40/41.

20 Tako je i nacionalizam, kao pojava koja je u 19. veku bila u središtu političkog polja određujući njegove centralne tokove, početkom 21. veka došao na margine usled suprematije kosmopolitskog postgrađanskog društva. Tako je početkom 21. veka nacionalizam kao ideja vezan isključivo za ove «lokalne legitimnosti», za razliku od 19. veka kada je bio «globalni» trend kojim se Moderna suprotstavljala starim aristokratskim formama. No, pošto su te stare aristokratske forme jednom poražene, red je došao na sam nacionalizam, koji je kosmopolitska demokratija počinjala malo po malo rastakati, da bi konačno trijumfovala. Dakle, nacionalizam ostaje poglavito devetnaestovekovna ideja, ali koja u postmodernom dobu dobija svoju reaktuelizaciju u novoj formi «lokalnih legitimnosti». Služeći se terminima svakodnevnog političkog života metaforično možemo reći da je nacionalizam kao pojava nekada bio na poziciji, dok je sada u opoziciji.

21 Ibid., str. 74., istakao N.C.

kriminal. Stoga možemo reći da je njegov zahtev za jednostavnošću i ponovnim nalaženjem neposredovanog i nesintetičkog sveta hrabar i pozitivan, ali samo ako ostane u etičkoj i individualnoj sferi (npr. ako je neko sit savremene «sintetičke» civilizacije i ode npr. da živi u divljinu, na neku planinu, ostrvo, udaljeno selo ili pak u neki manastir). No, njegov zahtev za jednostavnošću će biti opasan ako traži da se potvrdi u političkoj sferi, tj. u političkom polju, pošto u svetu ovolike kompleksnosti ne može biti jednostavnih rešenja. To ne znači da stvari trebamo dodatno komplikovati kao što to zaista često radi tehno-birokratski um smišljajući ponekad bezbroj besmislenih političkih procedura i rituala, koji osiromašuju i udaljuju svet punih, neposrednih iskustava i punoće života uopšte. No, pogrešno bi se bilo uživljavati u ulogu Gulivera prema tehno-birokratskom umu, odnosno uživljavati se u ulogu njegovog presuditelja i pročititelja, jer to može biti opasno i za onoga koji to pokušava, kao i za sam taj tehno-birokratski um. Čini se da je Liotar ovoga svestan, ali da i pored toga ne može da odoli, a da ne progovori iz prvog lica množine – iz onoga mi i da govori šta je to naše i to pošto je čitav svoj spis deklamovao u ja formi. Time će nehotice omogućiti da se, jednostavno ga «politizujuć», iza njegovog mi svrstaju svi neprijatelji onoga što naziva «tehnounačni svet» bez obzira da li dolaze sa ekstremne leve ili ekstremne desnice, da li su islamski religijski fundamentalisti, anarhistički socijalni revolucionari ili neonacistički borci «krvi i tla». Od podele na levicu i desnicu u tom slučaju opet nećemo imati više ništa, jer ćemo opet naići na onu, u našim prethodnim radovima opisanu, raspolućenost ekstremne margine vs. centralne sinteze²². Naprosto, imaćemo «lokalnu legitimnost», koja nije samo duhovna i intelektualno-kritička, već koja može biti i hiperpolitizovana, a koja će se sukobljavati sa onom univerzalnom i globalnom legitimnošću. I stvari neće biti tako opasne ako se «Liotara» dočepaju samo manje-više miroljubivi prosvednici protiv globalnog poretka poput tzv. alter-globalista, koji se, hteli to priznati ili ne, ipak kreću unutar konstanti globalnog postgrađanskog društva. No, stvari će postajati opasnije ako se «Liotara» dočepaju ljudi poput moćnog i naoružanog Kim Džong Una (Kim Jong-un), jer onda globalna igra može postati veoma vruća. Ipak, odgovornost je na obema stranama - i na globalnom postgrađanskom «otvorenom» društvu, odnosno globalnom poretku, ali i na njegovim neprijateljima, jer svaka nervoza može prerasti u planetarnu katastrofu, pogotovo u situaciji eskalacije globalnih kriza u prethodne dve godine – od Ukrajine do Bliskog i Dalekog Istoka. Stoga je jedini pouzdan politički recept da se vratimo tradicijama onih državnika, poput Bizmarka, De Gola i Henrija Kisindžera, koji su znali da ne postoje «jednostavna rešenja» za «kompleksne probleme» i koji su politiku shvatali konstruktivno kao umetnost mogućeg.

Za razboritu međunarodnu politiku će stoga mnogo presudnije biti obnoviti i prilagoditi savremenom trenutku neke postulate bizmarkovske, degolovske ili kisindžerovske diplomatije, negoli nastavljanje insistiranja na krutim ideološkim formama - kao kada globalni postgrađanski poredak naziva svoje protivnike «osovinom zla» kao za vreme Džordža Buša mlađeg, ili kao kada kadoviše ostrašćeni islamisti nazivaju taj poredak skupom «đavoljih sluga», što je već standardni vokabular terorističkih ideologa. Ne trebamo ni pominjati koliko bi tek «gađanje» sa ideološkim floskulama koje bi računale sa danas prevazidenim pojmovima leve i desnice bilo kontraproduktivno.

Naposletku, ipak je naše vreme, na sreću, sama prepoznalo da su ovi pojmovi isluženi, pa se i ne govori o nekoj svetskoj levi ili svetskoj desnici, te ni jedna linija poznatih međunarodnih sukoba ne ide ovom trasom. No, na kraju ostaje zaključak o nužnosti jedne postideološke, diplomatske i razborite međunarodne politike, kako bi se smanjili globalni rizici i opasnosti, čijoj eskalaciji upravo prisustvujemo poslednjih godina.

---

²² Suprotnost ekstremne margine vs. centralne sinteze koja obeležava aktuelni globalni trenutak je temeljno opisana u knjizi N. Cvetićanin, *Epoha s one strane leve i desnice*, Službeni Glasnik-Institut društvenih nauka, 2008., str. 415-535. Sam Liotar to izražava ovako: «S obzirom na izloženo valjalo bi obraditi i sledeće pitanje: čovečanstvo se deli na dva dela. Jedan deo se suočava sa izazovom kompleksnosti, drugi sa starim, strašnim izazovom preživljavanja. Možda je upravo ovo glavni aspekt poraza modernog projekta, koji je, podsećam te, bio valjan za čovečanstvo u celini», Jean François Lyotard, *Šta je postmoderna*, KIZ Art Press, Beograd, 1995, str. 74.

LITERATURA:

Cvetićanin, Neven, Epoha s one strane levice i desnice, Službeni Glasnik-Institut društvenih nauka, 2008.

Fukujama, Frensis, Kraj istorije i poslednji čovek, CID, Podgorica, 1997.

Gori li Pariz?, članak, Politika, 4. novembar 2005.

Horkheimer, Maks i Adorno, Teodor, Dijalektika prosvetiteljstva, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989

Laker, Volter, Istorija Evrope 1945.-1992., Clio, Beograd, 1999.

Liotard, Jean François, Šta je postmoderna, KIZ Art Press, Beograd, 1995., str. 40/41.

Ograničenje sloboda, članak, Politika, 8. septembar, 2005.

Tokvil, Aleksis de, O demokratiji u Americi, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, CID, Podgorica, 1990.

DA LI NAS JE BOLONJA PRIBLIŽILA EVROPI?

Apstrakt:

Zbog važnosti obrazovnog sistema za ekonomski razvoj jedne zemlje, pitanje uspješnosti primjene Bolonjske deklaracije zauzima značajno mjesto ne samo u stručnoj javnosti. Međutim, kako više od deset godina nakon početka implementacije Bolonjske deklaracije u Crnoj Gori, ne postoje mjerljivi efekti primjene iste, istraživanje sprovedeno na reprezentativnom uzorku odgovara na pitanje da li nas je ista približila ili udaljila od Evrope. Odnosno, da li su naši studenti sada manje ili više konkurentni na međunarodnom tržištu. Takođe, postavlja se pitanje da li je samo Bolonja odgovorna za trenutno stanje u sistemu visokog obrazovanja.

Ključne riječi: obrazovanje, Bolonjski proces, reforma, istraživanje

DID BOLOGNA BRING US CLOSER TO EUROPE?

Abstract:

Education system of any country crucially determines its future development and its economic potentials. Therefore, implementation process of the Bologna declaration, which is the core of the educational reforms initiated ten years ago, must be discussed outside academic circles as well. Nevertheless, even after ten years, a thorough investigation of its effectiveness has not been carried out. Our paper tries to fill this gap. In particular, after conducting a comprehensive survey using a representative sample, we analyze if accepting Bologna declaration brought us closer to Europe. That is, we are interested to learn if our students are now more competitive on the international market than they were before the implementation. Finally, we also discuss if only the implementation of Bologna declaration is to blame for the state of the higher education system in Montenegro.

Key words: education, Bologna process, reform, research

1. UVOD

Obrazovni sistem je jedan od stubova razvoja društva. Od kvaliteta obrazovnog sistema, zavisi i ekonomski razvoj zemlje¹. Sa ciljem povećanja kvaliteta visokog obrazovanja, u Crnoj Gori je 2003. godine otpočeta primjena Bolonjske deklaracije. Međutim, iako je prošlo više od deset godina od početka njene primjene, mišljenje koje je značajno zastupljeno u javnosti je da je kvalitet obrazovnog sistema opao u protekloj deceniji.

Zbog nepostojanja mjerljivih efekata primjene Bolonjske deklaracije, tokom prethodne dvije godine je sprovedeno istraživanje Primjena Bolonjske deklaracije u Crnoj Gori u svijetlu evropskih integracija. Cilj ovog rada je da, korišćenjem rezultata ovog istraživanja bude odgovoreno na pitanje da li je Crna Gora, desetak godina nakon primjene Bolonjske deklaracije, bliža Evropi, odnosno da li su crnogorski studenti konkurentniji na evropskom tržištu.

Rad se sastoji od dva dijela. U prvom dijelu je detaljno objašnjena metodologija istraživanja, uz navođenje svih grupa ispitanika koje su učestvovalе u istraživanju, kao i načina sprovođenja

---

*1 milica.vukotic@udg.edu.me, Fakultet za informacione sisteme i tehnologije, Univerzitet Donja Gorica (UDG), Institut za strateške studije i projekcije (ISSP), Podgorica

** ivana.stesevic@udg.edu.me, Fakultet za međunarodnu ekonomiju, finansije i biznis, Univerzitet Donja Gorica (UDG), Institut za strateške studije i projekcije (ISSP), Podgorica

1 Vukotić, Stešević (2014), Otvorenost ekonomije, obrazovanje i ekonomski razvoj, "(Anti)liberalizam i ekonomija", Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 2014;

istraživanja.

U drugom dijelu dat je dio rezultata istraživanja koji može pomoći u davanju odgovora na pitanje postavljeno u naslovu rada.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Istraživanje: Primjena Bolonjske deklaracije u Crnoj Gori u svijetlu evropskih integracija rađeno je u sklopu projekta koji je finansiran od strane Ministarstva nauke, Vlade Crne Gore.

Širi predmet istraživanja je ispitati rezultate primjene Bolonjske deklaracije u Crnoj Gori, te na osnovu tako prikupljenih podataka, formirati sliku o crnogorskom sistemu obrazovanja.

Uži istraživački problem predstavlja ispitivanje efekata primjene Bolonjske deklaracije, kao i utvrđivanje da li se ona sprovođi u skladu sa pravilima. Upravo, glavni problem sa kojim se Crna Gora suočava u ovoj oblasti jeste da nakon nekoliko godina primjene Bolonjske deklaracije ne postoje mjerljivi efekti primjene te reforme, kao i bojazan da je veliko odstupanje od planiranog u odnosu na ostvareno.

Dobijeni podaci i date preporuke mogu pomoći efikasnosti visokoobrazovnih institucija u pogledu primjene Bolonjske deklaracije, što ujedno predstavlja i uži cilj naučno-istraživačke teze.

Pridruživanje Crne Gore Evropskoj Uniji zahtjeva brojne „izmjene i dopune“ dosadašnjeg sistema obrazovanja. Prilagoditi se promjenama koje će uslijediti značajan je poduhvat sam za sebe. Olakšanje na tom putu može predstavljati pokušaj da se predvidi budućnost. U tom smislu, istraživanje ali i ovaj rad, ima za širi cilj ispitati i spremnost crnogorskih poslodavaca, profesora i studenata da prihvate i primjene promjene koje su se desile i koje slijede.

U skladu sa ciljem istraživanja, rezultatima istraživanja drugih autora, ali i definisanim ciljevima Bolonjske deklaracije, postavljene su određene istraživačke hipoteze.²

Definisanjem problema i hipoteza prelazi se na dizajn samog istraživanja.³

Istraživanje koje je sprovedeno spada u grupu transverzalnih istraživanja.⁴ Deskriptivnim dijelom ovog istraživanja pokušao se dati odgovor na pitanje šta se desilo ili šta se trenutno dešava u sistemu obrazovanja u Crnoj Gori, a koji se zasniva na principima Bolonjske deklaracije. Osim toga, analizom dostupnih činjenica i informacija data je kritička evaluacija materijala, čime se istraživanje svrstava u grupu analitičkih istraživanja. Radi se o primjenjenom i empirijskom istraživanju.⁵ Istraživanje je sprovedeno anketiranjem, na način da ispitanici nakon čitanja pitanja zapisuju svoje odgovore.⁶

Istraživanje je sprovedeno nad svim „stejholderima“ koji su uključeni u proces obrazovanja, a to su: profesori i asisteni sva tri crnogorska univerziteta, studenti sva tri crnogorska univerziteta, ljudi iz biznisa i poslodavci. Studenti su anketirani jer su oni direktno uključeni u proces obrazovanja zasnovan na principima Bolonjske deklaracije. Slična istraživanja sprovodi i Evropska komisija, kao i mnoge istraživačke institucije. Napoznatije istraživanje koje se bavi ocjenom rezultata Bolonjske deklaracije od strane studenata je: Bologna with student eyes.⁷ Istraživanje analizira procese studentske mobilnosti, njihove socijalne dimenzije, implementacije principa Bolonjske deklaracije, obezbjeđivanje kvaliteta obrazovanja i sl.

Za razliku od studenata koji su davali ocjene o procesu obrazovanja zasnovanom na principima Bolonjske deklaracije, profesori i asisteti su ispitivani o različitim sistemima obrazovanja:

---

² Ukupno je istraživanjem bilo definisano deset istraživačkih hipoteza koje su potom testirane.

³ Dizajn istraživanja između ostalog zahtjeva da istraživač svoje buduće istraživanje definiše zavisno od dominantnog cilja istraživanja, naučnog karaktera, izvora naučnih činjenica, vremena i načina mjerenja. Dizajnom istraživanja definišu se i obuhvatnost istraživanja, operacione definicije osnovnih koncepata koji su neophodni za testiranje definisanih hipoteza, referentni period, plan analize i slično.

⁴ Radi se o istraživanjima koja prate pojavu u određenom vremenskom trenutku (koriste se podaci presjeka, odnosno tzv. „cross section“ podaci).

⁵ Primjenjeno istraživanje ima za cilj da donese određeni zaključak odnosno rješenje konkretnog društvenog problema, u ovom slučaju sistema obrazovanja u Crnoj Gori koji se zasniva na principima Bolonjske deklaracije. Istraživanje se može smatrati empirijskim jer se bazira na podacima koji su dobijeni i koji se mogu provjeriti određenim opservacijama, anketama ili eksperimentima.

⁶ Anketiranje je vršeno licem-u-lice.

⁷ The European Students' Union (2012) Bologna with students eyes 2012, The European Students' Union, Brisel

o sistemu prije i nakon uvođenja Bolonjskog procesa. Obzirom da su oni nosioci principa i da sa stanovišta implementacije istih, imaju relevantnije informacije, njihovo uključivanje u istraživanje smatrano je neophodnim.

Treću grupu ispitanika činili su poslodavci. Poslodavci se smatraju osnovnim inicijatorima uvođenja Bolonjskog procesa. Oni su ti koji „vrjednuju“ sistem obrazovanja i njegov proizvod (svršene studente). Stoga se informacije i stavovi poslodavaca o rezultatima Bolonjske deklaracije smatraju dragocjenim. Poslodavci su anketirani o tome kako ocjenjuju sistem obrazovanja po Bolonjskoj deklaraciji, da li su znanje i vještine koje studenti stiču u novom sistemu drugačiji i u kom smjeru o odnosu na stari sistem, da li koriste informacije iz dodatka diplome, da li je taj princip praktično usvojen i sl.

Nakon određivanja ciljne populacije, neophodno je bilo izabrati postupak izvlačenja uzorka i odrediti odgovarajuću veličinu uzorka.

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 1000 ispitanika oba pola. Radi se o stratifikovanom uzorku u okviru kojeg su definisani stratumi (studenti, profesori i asistenti i poslodavci). Uzorak ispitivane populacije pripada i tipu slučajnih uzoraka iz razloga što svaki ispitanik unutar pojedinačne grupacije, ima istu vjerovatnoću da bude izabran u uzorak.

Uzorak je strukturiran na sljedeći način:

- 150 ispitanika, profesori i asistenti sva tri crnogorska univerziteta
- 200 ispitanika, poslodavci, i to poslodavci iz privatnih kompanija (150 ispitanika) i poslodavci iz državnih institucija i kompanije (50 ispitanika)
- 650 ispitanika, studenti sva tri crnogorska univerziteta.

Prema podacima MONSTATa u 2010. godini je u Crnoj Gori bilo 1274 osobe koje su bile zaposlene kao nastavno osoblje u visokoškolskim ustanovama.⁸ Uzorak od 150 profesora i asistenata sva tri crnogorska univerziteta predstavlja reprezentativan uzorak.

Zvanični podaci MONSTATa ukazuju da je u Crnoj Gori u prvom kvartalu 2014. godine bilo ukupno 23.630 registrovanih kompanija, ali s obzirom da je 42% predstavljaju trgovine na malo i veliko koje nijesu obuhvaćene ovim istraživanjem, broj koji se uzima u obzir je 13.705. Korišćenjem formule za definisanje veličine reprezentativnog uzorka, dobijen je podatak da je neophodna veličina uzorka 148 ispitanika. Anketiranje je izvršeno na 150 lica iz isto toliko kompanija i 50 lica koja su zaposlena u državnim institucijama. Anketu su u kompaniji popunjavali pojedinci koji se nalaze na poziciji: izvršni direktor, vlasnik kompanije, menadžer sektora za ljudske resurse ili generalni menadžer, dok su u državnim institucijama anketirani ministri, pomoćnici ministara, sekretari, predsjednici i potpredsjednici opština ili državnih institucija.

Shodno zvaničnim podacima, studentsku populaciju u Crnoj Gori čine 24.719 studenata sva tri univerziteta. Korišćenjem formule za definisanje uzorka dobijen je podatak da je neophodna veličina uzorka 378 studenta. Ipak, u želji da interval povjerenja bude što veći (99%) kreiran je veći uzorak i istraživanjem je obuhvaćeno 650 studenata.

Veličina i reprezentativnost uzorka zadovoljavaju uslove za primjenu odgovarajućih statističkih postupaka i izvođenje zaključaka i generalizacija.

Za svaku grupu ispitanika: studenti, profesori, poslodavci definisani su posebni upitnici. Anketa se radila anonimno. Istraživanje je biti sprovedeno u periodu od 10 dana (u novembru 2014. godine). Prosječno vrijeme potrebno za ispunjavanje upitnika je oko 15 minuta.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Prilikom statističke obrade podataka korišćeni su oni postupci koji su u najvišoj mjeri odgovarali metodološkoj koncepciji istraživanja: frekvencije i procenti, mjere statističke značajnosti razlika među segmentima ukrštenih varijabli (Pearson Chi-kvadrat), te mjere koje ukazuju na stepen povezanosti među varijablama.

Prije same analize podataka potrebno je bilo izvršiti pripremnje podataka za analizu kako bi

---

⁸ Nastavno osoblje visokoškolskih ustanova obuhvata akademsko osoblje (lica koja neposredno realizuju studijski program) i stručno osoblje (koje pomaže u relizaciji nastave), bilo da rade puno radno vrijeme ili kraće od punog radnog vremena).

se dobile značajne i valdine informacije. Upravo od kvaliteta ulazanih podataka zavisice i rezultati dobijeni analizom. „Proces pripremanja podataka za analizu počinje dizajniranjem prelinimarnog plana analize podataka, koji je praćen provjerom upitnika i validacijom podataka, uređivanjem podataka, kodiranjem i unošenjem podataka, a zatim slijede prečišćavanje podataka, tabeliranje i izbor strategije analize podataka.”⁹

Prvi korak u pripremanju podataka za analizu jeste provjeravanje prihvatljivosti svakog od upitnika sa stanovišta njegove potpunosti, ali i kvaliteta unijetih podataka.¹⁰ Kao što je i očekivano, određeni broj anketa predviđenih za anktiranje profesora i asistenata nije popunjen.¹¹ Dakle, ukupno validnih anketa popunjenih od strane profesora i asistenata bilo je 150. Broj validnih anketa popunjenih od strane poslodavac u kompanijama bio je 131.¹² U nastavku će biti predstavljen samo dio ovog istraživanja. Isto tako, rezultati istraživanja dobijeni anketiranjem studenata biće predstavljeni drugim prilikom.

Jedan od osnovnih ciljeva Bolonjske deklaracije je: “Usvajanje sistema lako razumljivih i uporedivih nivoa, takođe kroz primjenu dodatka diplomu, kako bi se promovisala mogućnost zapošljavanja evropskih građana i međunarodna konkurentnost evropskog sistema visokog obrazovanja.”¹³ Stoga je jedna od deset definisanih hipoteza bila: Dodatak diplomu (Supplement diploma) je samo formalno uveden. Dodatak diplomu predstavlja opis sadržaja, nivoa i statusa studija koje je student završio. Odim toga, navode se i detalji o studijskom programu i postignutim ocjenama, ukupan broj položenih kredita, prosječna i pojedinačne ocjene. Ono što je bitno jeste da se u dodatku diplomu mogu naći i podaci o vannastavnim aktivnostim studenta tokom studija, aktivnosti, članstva, informacije o kursevima i seminarima, znanju stranih jezika i sl. Kao takav ovaj dokument je veoma koristan i sa aspekta mobilnosti studenta, ali i kasnije potencijalnim poslodavcima. Diploma i dodatki diplomu izdaju se posebno za svaki nivo studija, na maternjem i engleskom jeziku. Hipotezom je definisano da je dodatak diplomu samo formalno uveden, dok upotreba informacija iz dodatka diplome nije zaživjela

Prema odgovorima profesora i asistenata sistem “Supplement diploma” je uvden na instituciji u kojoj rade (potvrđno je odgovorilo 88% ispitanika). Čak 60% ispitanika (profesora i asistenata) smatra da sistem “Supplement diploma” funkcioniše veoma dobro, odnosno dobro, dok je njih 26% odgovorilo da sistem funkcioniše ni dobro ni loše.¹⁴ Stoga će odgovorima poslodavaca biti tesitrana hipoteza da se radi samo o formalnom uvođenju sistema dodatka diplomu. Na osnovu odgovora poslodavaca (svoga njih 31,3% je imalo priliku da vidi supplement diploma) možemo zaključiti da je sistem supplement diploma samo formalno uveden. Svakako, odgovori na pitanje: “Da li prilikom zaposlenja novih kadrova koristite informacije iz “Supplement” diplome” dokazuju postavljenu hipotezu. Odgovori poslodavaca ukazuju da je svega 21,8% poslodavaca koristilo informacije iz “supplement” diplome, dok njih 66,9% nije koristilo, odnosno 11,3% anketiranih nije bilo u prilici da bude uključeno u proces zapošljavanja.

Kako je cilj samog istraživanja utvrditi kakvi su rezultati primjene Bolonjske deklaracije u Crnoj Gori, kao i stav ispitanika o sistemu obrazovanja prije i nakon uvođenja Bolonjske deklaracije, definisane su hipoteze: Raniji sistem obrazovanja pružao je više znanja pojedincu i Sistem obrazovanja zasnovan na Bolonjskoj deklaraciji pruža više vještina pojedincu. Od 150 anketira-

9 Soldić, Aleksić, Jasna (2011) Primjenjena analiza podataka, Beograd, str. 88

10 Ukupno je uzorkom bilo definisano 150 profesora i asistenata sa sva tri crnogorska univerziteta. Očekujući da određeni broj profesora i asistenata neće dati dostaviti odgovore, kao i da određeni broj anketa neće biti u potpuosti popunjen, definisano je da sa svakog od crnogorskih univerziteta bude anketirano po 70 profesora i asistenata- ukupno 210 profesora i asistenata. Obzirom na nedostupnost podataka o broju profesora i asistenata po pojedinačnim fakultetima prilikom definisanja uzorka korišćena je struktura studenata po fakultetima i proporcionalno tome, napravljen uzorak profesora i asistenata.

11 Ukupno su popunjene 194 ankete. Od njih 44 anekete (22,7% anketa) su bile djelimično odgovorene i one su isključene iz analize. Drugim riječima, u tim anketama postojali su nepotpuni djelovi, upitnika, ispitanici su sistematski ili slučajno preskočili davanje odgovora na određena pitanja.

12 Anketiranje je izvršeno na 150 lica iz isto toliko kompanija. Od planiranih 148 anketa, ukupno je prikupljena 141 anketa. Ipak, 10 anketa (7,1% anketa) nije bilo u potpunosti popunjeno (bilo da su ispitanici sistematski ili slučajno preskočili davanje odgovora na određena pitanja, ili su postojali nepotpuni djelovi) te su te ankete isključene iz analize.

13 Evropska komisija (1999), Bolonjska deklaracija, Zajednička deklaracija evropskih ministara obrazovanja okupljenih u Bolonji 19. juna 1999. godine, str. 2.

14 Na osnovu ovih rezultata možemo zaključiti da je sistem dodatak diplomu je formalno uveden. Svakako, odgovorima poslodavaca biće tesitrana hipoteza: da se radi samo o formalnom uvođenju sistema dodatka diplomu.

nih profesora i asistenata njih 75, odnosno 50% smatra da je sistem obrazovanja prije uvođenja Bolonjske deklaracije bio kvalitetniji. Ipak, 17,3% ispitanika smatra da je sistem koji se zasniva na principima Bolonjske deklaracije kvalitetniji, 19% ispitanika je odgovorilo da nema bitnije razlike, dok je preostalih 13,7% odgovorilo „ne znam”. Prema mišljenju profesora i asistenata, osnovni razlog je u činjenici da su studenti imali bolje opšte znanje, bolje radne navike, kao i da su profesori bili zahtjevniji. Osim toga, bilo je teže upisati fakultet a konkurencija među studentima je bila veća. Činjenica da nije bilo parcijalnog polaganja ispita (kolokvijuma) je takode jedan od razloga.¹⁵

Poslodavci u odnosu na profesore i asistente još više vrijednuju raniji sistem obrazovanja. Naime, od 131 anketiranog poslodavca njih 78 (odnosno 59,5%) smatra da je raniji sistem obrazovanja (prije uvođenja Bolonjske deklaracije) bio kvalitetniji, dok njih 14 (odnosno 10,7%) smatra da je sistem nakon uvođenja Bolonjske deklaracije kvalitetniji. Od 131 ispitanog poslodavca njih 20 (odnosno 15,3%) smatra da nema bitnije razlike, dok je 19 ispitanika (14,5%) odgovorilo ne znam, odnosno nemam dovoljno informacija. Poslodavci takode smatraju da su osnovni razlozi zašto je raniji sistem bio kvalitetniji jer su studenti imali bolje opšte znanje, bolje radne navike, kao i da su profesori bili zahtjevniji.¹⁶ Oni koji smatraju da je sistem zasnovan na Bolonjskoj deklaraciji kvalitetniji, za osnovne razloge navode: studenti imaju mogućnost da dio svojih studija provedu u inostranstvu (putem programa mobilnosti), studenti imaju više vještina i studenti imaju bolje praktično znanje i sl. Dobijeni rezultati potvrđuju ranije definisane dvije hipoteze.

Osim pitanja o sistemima prije i nakon uvođenja Bolonjske deklaracije, poslodavci su ispitivani da li studenti nakon zavšetka osnovnih studija (po Bolonjskom procesu) raspoložu sa dovoljno znanja i vještina za obavljanje posla. Čak 82 poslodavca od anketiranih 131 (odnosno 62,6%) smatra da svršeni studenti ne raspoložu sa dovoljno znanja i vještina, njih 37 (odnosno 28,5%) smatra da svršeni studenti raspoložu sa dovoljno znanja i vještina dok je ostatak (9%) ispitanika odgovorio ne znam, odnosno nijesam imao priliku da saradujem sa pojedincima koji su završili studije u skladu sa Bolonjskim procesom.

4. ZAKLJUČAK

Istraživanje: Primjena Bolonjske deklaracije u Crnoj Gori u svijetlu evropskih integracija, značajno je doprinijelo definisanju preovlađujućeg stava o kvalitetu visokog obrazovanja u Crnoj Gori. Ono što je zajedničko za sve „stakeholdere” u oblasti visokog obrazovanja jeste da smatraju da je primjena Bolonjske deklaracije doprinijela padu kvaliteta visokog obrazovanja u Crnoj Gori, odnosno da nas je primjena iste ustvari udaljila od Evrope, a naše studente učinila manje konkurentnim.

Međutim, ako se zna da na pojedinim fakultetima broj studenata po jednom nastavniku premašuje brojku od 100 studenata (preporuka je da taj broj bude 20), a da je jedan od osnovnih principa Bolonjske deklaracije mentorski rad u malim grupama, postavlja se pitanje da li je primjena Bolonjske deklaracije zaista uzrok pada kvaliteta visokog obrazovanja, ili je pozivanje na nju samo pokriva za brojne druge probleme čije se rješavanje godinama odlaže.

5. LITERATURA:

Boeglin, Martha (2010) Akademsko pisanje korak po korak, Akademski knjiga, Novi Sad;

Colander, David (2009) The Making of a European Economist, Edward Elgar, Cheltenham, UK;

---

¹⁵ Osim ovih, profesori i asistenti su naveli da “Studenti ne sagledavaju cjelinu i zbog nametnutog tempa nedovoljno studiraju materiju”, “Polaganje putem pisanog testa, uz upotrebu tehnika za prepisivanje ne motiviše studente da usvajaju znanja već da usavršavaju tehnike prepisivanja”, “Nakon uvođenja Bolonjske deklaracije, profesori su pod pritiskom da broj studenata koji položi ispit u studijskoj godini bude iznad određenog procenta, bez obzira na znanje studenta”, “Zato što se Bolonjska deklaracija loše sprovodi iako je dobro zamišljena. Najgore je što neko završi fakultet, a da nije imao usmeni ispit, iako je on predviđen”, “Bilo više vremena za predavanja i izlaganje grade. Sada je to 12 časova od 90 min, od čega dva otpadaju na kolokvijume. Za preostalih 10 časova nemoguće je ozbiljno ispredavati neki predmet” i sl.

¹⁶ Osim toga, poslodavci su navodili da “Bolji program”, “Neki bitni ispiti ne mogu da se rade u samo jednom semestru i kod starog sistema bilo je više ispitnih rokova”, “Studenti su imali bolje radne navike; studenti su imali veći nivo ambicioznosti i želje za učenjem”, “Studenti su završavali fakultet, sa neuporedivo više znanja. Sada sa fakulteta dolaze nepismeni”, “Današnji studenti se mahom kreiraju za potrebe administracije i banaka, sa forsiranim naglaskom na formalnom obrazovanju” i sl.

- Denison, Edvard i Poullier, Jean-Pier (1976) Zašto se stope rasta razlikuju- poslijeratno iskustvo u devet zemalja, str.338, preuzeto iz Daly, D.J. (s.a.) Why growth rates differ- a summary and appraisal;
- Dewey, John (1997) Democracy and education, an introduction to the philosophy of education, Free Press, USA;
- Elster, John (2000) Uvod u društvene znanosti, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb;
- European Business Summit (2012) Turning the Tide- How Europe Can Rebuild Skills and Generate Growth, European Business Summit 2012: Research study, Belgija;
- European Commission (2010) Focus on the higher education in Europe 2010, The impact of the Bologna Process, European Commission;
- Eurostat (2012) Izvještaj o implementacije Bolonjskog procesa za 2012. godinu;
- Eurydice Report (2010) Focus on Higher Education in Europe 2010: The impact of the Bologna Process;
- Evropska komisija (1999), Bolonjska deklaracija, Zajednička deklaracija evropskih ministara obrazovanja okupljenih u Bolonji 19. juna 1999. godine;
- Evropska komisija (2009), Progress towards the common European objectives in education and training (2010/2011)- indicators and benchmarks, Evropska komisija, Brisel;
- Evropska komisija (2012), Preispitivanje obrazovanja: Ulaganje u vještine za bolje društveno ekonomske rezultate, Evropska komisija, Strazbur;
- Geuna, Aldo (1996) Evropski Univerziteti: istorija, Univerzitet Limburg;
- Horgan, John (2001) Kraj znanosti, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb;
- Kun, Tomas (1974) Struktura naučnih revolucija, Nolit, Beograd;
- Liessmann, Konrad Paul (2009) Teorija neobrazovanosti, zablude znanja društva, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb;
- McMahon, Frank (2008) The Impact of the Bologna Process on the Design of Higher Education Programmes in Europe, Dublin Institute of Technology;
- Noddings, Nel (1995) Philosophy of Education, Westview press, Colorado, USA;
- Preduzetnička ekonomija, časopis postdiplomskih studija »Preduzetnička ekonomija«, volume I-volume XIX, 2002-2014;
- Sadlak, Jan; Cai, Liu Nian (2009) The World-Class University as Part of a New Higher Education Paradigm: From Institutional Qualities to Systemic Excellence, UNESCO European Centre for Higher Education, Shanghai Jiao Tong University, Cluj University Press;
- Sahlberg, Pasi (2012) Lekcije iz Finske, što svijet može naučiti iz obrazovne promjene u Finskoj, Školska knjiga, Zagreb;
- Saunders, M, Lewis Ph,Thornill A. (2000) Research Methods for Business Students, Financial Times, Prentice Hall;
- Soldić, Aleksić, Jasna (2011) Primjenjena analiza podataka, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd;
- Šušnjić, Đuro (2007) Metodologija, kritika nauke, Čigoja, Beograd;
- Teichler, Ulrich; Kehm, Barbara; Schomburg, Harald (2008) The effects of the Bologna Process on the European higher education systems, University of Kassel, International Centre for Higher Education Research Kassel, Kassel;
- Terry, Laurel S. (2008) The Bologna Process and Its Impact in Europe: It's So Much More than Degree Changes, Vanderbilt journal of transnational law;
- The European Higher Education Area in 2012 (2012): Bologna Process Implementation Report, Education, Audiovisual and Culture Executive Agency; <http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/>;
- The European Students' Union (2012) Bologna with students eyes 2012, The European Students' Union, Brisel;
- Vukotić Veselin (1985) Statistička analiza produktivnosti rada, Univerzitetska riječ, Titograd;
- Vukotić, Veselin (2011) Istorija budućnosti, Mediasystem i CID, Podgorica;
- Vukotić, Veselin (2013) S=zⁱ2, u Institut društvenih nauka, Obrazovanje i razvoj, Institut društve-

- ni nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, str. 9-22;
- Vukotić, Veselin (2013) Almanah nastave na UDG, UDG, Podgorica;
- Westerheijden, Don F, (2008) The Bologna Process Independent Assessment: The first decade of working on the European Higher Education Area, Volume 1- Detailed assessment report, Center for Higher Education Policy Studies;
- Zakić, Milorad; Zindović, Ilija (2010) Metodologija naučno-istraživačkog rada, s posebnim osvrtom na pravo i ekonomiju, Poslovni biro, Beograd;
- Zgaga, Pavel (2003) Bologna process- between Prague and Berlin, Report to the Ministers of Education of the signatory countries, Berlin.

EKONOMSKE DIMENZIJE TRANSFORMISANE KULTURE: OD "KULTURNE POLITIČKE EKONOMIJE" DO NEOLIBERALNO RAZUMEVANE KULTURE

Apstrakt

Autori pokazuju u kolikoj je meri problematika kulture prisutna u ekonomskom diskursu. Posle toga se klasifikuju značenja koja su relevantna za promišljanje kulture iz ekonomske perspektive. Posebno se tematizuju "kulturno određena protivrečnost" kapitalizma oslanjajući se na razmatranja Jozefa Alojza Šumpetera i Danijela Bela. Nadalje, autori polaze od toga da kompleksne interakcije između ekonomije i kulture koje su posredovane mnogobrojnim kontingentnim ishodima valja tretirati na osnovu transformacije preferencijalnih struktura. Posle toga se izlaže kritika u odnosu na Šumpeter-Bel tezu, i pokazuje se da savremeni kapitalizam razrešava probleme sa kojima su se oni konfrontirali. Najzad, autori govore o neoliberalnom razumevanju kulture posebno naglašavajući primer subkulture na osnovu teorije normalizacije Garija Bekera.

Cljučne reči: ekonomski diskurs, kultura, odnosi između ekonomije i kulture, Šumpeter, neoliberalizam

Abstract

The authors refer to the meanings of culture in the economic discourse. After that they classify the connotations that are of relevance to the consideration of culture from an economic perspective. Especially, they thematise the term of "cultural contradiction of capitalism" relying on considerations of Joseph Schumpeter and Daniel Bell. Furthermore, the authors assume that the complex interaction between the economy and culture which are mediated by numerous contingent outcomes should be treated on the basis of the transformation of preferential structure. After that they expose Schumpeter-Bell thesis to critique, and show that modern capitalism dismiss the problems with which they were confronted. Finally, the authors speak of the neoliberal understanding of culture in particular highlighting the example of subculture based on the theory of normalization of Gary Becker.

Keywords: economic discourse, culture, relationships between the economy and culture, Schumpeter, neoliberalism

UVOD, ODNOSNO, NAZNAKA O METODOLOŠKOJ ORIJENTACIJI

Ekonomski diskurs ne oskudeva u refleksijama u odnosu na kulturnu sferu. Jedva da treba dokazivati da određeni ekonomski teoretičari kao Torsten Veblen uopšte se ne mogu razumeti bez kulturnih odrednica. No i tematika koja se obično pripisuje sociologiji, to jest, "protestantska etika i duh kapitalizma" (Maks Veber), itekako je predmet ekonomsko-teorijskih razmatranja.¹ Zapravo, tematizuje se standardno pitanje u kojoj meri dati kulturni obrasci mogu doprineti ekonomskoj dinamici: valja ne zaboraviti da je recimo Svetska banka počev od kraja devedesetih godina XX veka naglašavala krucijalni značaj kulturne određenosti ekonomskog rasta. „Kulturna ekonomika“ je postala priznata disciplina u okvirima ekonomske nauke, ona je organski deo u nomenklaturi ekonomskih disciplina. Značajni ekonomisti su nalazili za shodno da se upute prema kulturi, ili delovima kulture, i da isprobavaju kapacitete ekonomske refleksije u odnosu na kulturu: shodno tome možemo beležiti „ekonomiku muzeja“,² „ekonomiku opere“³, itd. Da ne govorimo o nastoja-

---

¹ Npr. kejnzijanac Brad de Long je napisao interesantnu analitičku raspravu o tome, delong.typepad.com/19890301-protestant_ethic.pdf.

² Frey, 2006, 1017

³ Frey, 2004.

njima da se analitičkim instrumentarijumom obuhvate posebnost kulturnih dobara („umetnost kao meritorno dobro“), ili da se tretira „troškovna bolest“ (cost disease) u vezi finansiranja određenih kulturnih grana.

Postoji i orijentacija koja sebe naziva „kulturnom političkom ekonomijom“ a koja želi da rehabilituje logiku razmišljanja klasične političke ekonomije sa savremenim kulturnim aspektima.⁴ Ona ima mnogobrojne tačke spajanja sa savremenim trendovima u ekonomskoj teoriji. Transdisciplinarna logika koja je duboko utisnuta u pomenutu orijentaciju je prisutna i u ovom radu. Ona ne sagledava „kulturu“ tek kao jednu tematsku oblast, nego kao konstitutivni horizont. Zapravo, treba biti svestan da „kultura“ kao termin predstavlja izviesnu vrstu generalizacije, jer ona sažima u sebi mnoštvo diferencija.⁵ Tako se ona koristi,

- a) u idealnom značenju kada se povezuje sa usavršavanjem čovečanstva i sa njegovim uzdizanjem u smislu „duha“, ili u smislu „vrednosti“ koje prevazilaze instrumentalne aspekte i posreduju instrinsičnu motivaciju za čoveka;
- b) u smislu arhiviranja ljudskih artefakata posredstvom različitih institucionalnih mehanizama;
- c) u smislu realizacije određenih oblika života, što znači da kultura podrazumeva svežanj različitih svesno i nesvesno intendiranih značenja.

No, time se diferencije ni u kom slučaju ne iscrpljuju. Pored tradicionalnog binarnog para, naime visoke i niske (masovne) kulture, koji je ionako izbledeo u mnogim aspektima, javljaju se mnogobrojne dodatne diferencijacije u saglasnosti sa ekonomsko-tehnološko dinamikom savremenosti. Valja videti savremena mega-tržišta za formiranje doživljaja, „kulturne prodavnice“, tržišne tehnike uobličavanja i usmeravanja pažnje kao i tehnike programirane amortizacije, itd. Ono što je Džon Majnard Kejnz rekao jedanput, naime da je zanat berzanskog subjekta da pogoda što prosečno mnenje misli da će prosečno mnenje misliti, sasvim sigurno važi za subjekte ovih tržišta. S obzirom na činjenicu da prostor sa kojim raspolažemo nas ograničava, ovde ćemo se usredsrediti i to samo izuzetno kratko, na pojam subkulture, i to iz razloga da ćemo upravo fenomen subkulture iskoristiti za artikulaciju neoliberalnog tumačenja kulture.

ŠUMPETER I/ILI BEL-PROBLEM: KULTURNA PROTIVREČNOST KAPITALIZMA

Shodno našoj orijentaciji, želimo da raspravu razvijamo transdisciplinarno, ali ne zaboravljajući ni određene bitne stanice u ekonomskoj teoriji. Želi li se razumeti šta jedan od najznačajnijih ekonomskih teoretičara Šumpeter tvrdi povodom našeg problema, dolazi se do fenomena „kulturne protivrečnosti“ u kapitalizmu. Dakako, mora se razumeti njegovo konzervativno nastojanje⁶ koje je u napetom odnosu sa poznatom sintagmom o kreativnoj destrukciji a koja predstavlja osnovu za neprestanu dinamiku, to jest, za kapitalizam koji je inherentno dinamičan. Šumpeter je dao do znanja da u dubini svake nacije postoji „fond zajedničkih...dispozicija koje su stabilne kao planina“⁷, naglašavao je lične veze i ekonomista sa tradicijom; ovo može da piše samo ubedeni konzervativac. No da li kapitalizam može da stvori kulturu, kulturne obrasce koji su kompatibilni sa njegovom logikom? Da li kapitalizam uopšte raspolaže sa kulturnim obrascima koji proističu iz njega samog, to jest, iz njegove strukture? Da li postoji sinergija između kulture (Šumpeter je operirao i sa pojmom „civilizacije“ koja je bila naširoko korišćena u nemačkim jezičkim područjima, no to bi zahtevalo dodatne argumentacije) i ekonomske dinamike kapitalizma?

To su bila Šumpeterova pitanja i on je bio sklon da odgovori negativno na postavljena pitanja izostravajući protivrečnost između kulture i kapitalizma. Kapitalizam funkcioniše na osnovu pre-kapitalističkih kulturnih i moralnih obrazaca, istovremeno: a) sam može erodirati iste obrasce, b) ne može u dovoljnoj meri da se odupre erodiranju pomenutih obrazaca. Na planu subjekta Šumpeter govori o konfrontaciji između „buržoaskog subjekta“ i projektiranih procesa rigidnosti

4 Jessop, 2012. Best, 2010.

5 Williams, 1965, 57-70.

6 Medearis, 2009. Lakomski, 2002.

7 Schumpeter, 1954, 99.

u kapitalizmu, i „birokratizacije odlučivanja“; povodom prvog poteže ne samo opšte poznate naznake povodom preduzetnika nego i atribut „herojski“. A verovatni razvoj kapitalizma preudicira a-herojske obrasce. Na jednom mestu se kaže „berza je slaba zamena za Sveti gral“, ili Notr-Dam je u nesrazmernom odnosu prema kuli Pompidu, da prevedemo Šumpeterovu tvrdnju.⁸ Nema dakle, više etosa koji bi stvarao kulturnu koherenciju i koji bi igrao ulogu spojnice.

Šumpeter je posebno apostrofirao „intelektualce“ (koje je video kao posebnu grupu, možemo reći kao posebne kulturne subjekte)⁹ koji istrajavaju na razvijanju diskursa na osnovu principa jednakosti i slobode a bez kojih kapitalizam ne može da egzistira. Ali, protiv postojeće institucionalne infrastrukture. Kapitalizam stvara intelektualce kao posebnu grupu, a oni nastupaju na osnovu moralno profilisane refleksivnosti protiv fundamentalnih interesa kapitalizma (npr. razvijajući ideje dirizma). Kapitalizam otvara vrata genezi intelektualaca, ali oni se ne mogu kontrolisati.

Pogledajmo sada jednu drugu argumentaciju koja pokazuje sličnosti, ali i razlike u odnosu na Šumpetera. Nekoliko dekada posle nastupa austrijskog ekonomiste Danijel Bel¹⁰ je izložio zamisli o kulturnim kontradikcijama kapitalizma. Pogledaćemo divergencije i konvergencije između ovih teoretičara.

Počnimo sa naznakom koja, mutatis mutandis, podražava neke zamisli Šumpetera: kapitalizam predstavlja prvu društveno-ekonomsku formaciju koja sadrži u sebi kulturu „protivljenja“ (adversary culture, to inače ne treba mešati sa kontra-kulturom). No, odmah se može konstatovati da „kultura protivljenja“, kultura kao protivljenje, se može koristiti i u slučaju Šumpetera i Bela. Nadalje, kao i Šumpeter, i Bel operira sa pojmom „civilizacije“, i pri tome tvrdi da se konfrontiramo sa epohalnim oblicima protivrečnosti: sa jedne strane je „socio-ekonomska struktura“, a sa druge strane je „kultura“ za koju on tvrdi da je najdinamičniji aspekt civilizacije, takoreći dinamičniji od tehnologije. Bel čak kažete da je kultura zapravo pravi obrazac donošenja onog novog, odnosno, novuma: mada valja priznavati da je i ekonomija poseban domen za stvaranje noviteta, ona je ipak ograničena finansijskim, i drugim resursima, a ovakvih inherentnih ograničenja u slučaju kulture nema. Tako, Bel beleži da umetnost je dobila mandat da beskompromisno menja režime percepcije, da transformiše sisteme iskustva, da reorijentiše ljudsku pažnju. Tako se dolazi do epohalne tenzije.

U ekonomiji se poštuje alokativna racionalnost, kalkulativna angažovanost u pogledu odnosa između troškova i sredstava; u kulturi se promovišu promiskuitetni i iracionalni obrasci, lome se stubovi „racionalne kozmologije“. U kulturi caruju orijentacije koje realizuju dekonstrukciju linije demarkacije između svakodnevnog života i umetnosti.

Drugačije rečeno, Bel je ispisao razdor koji određuje napetost između ekonomije i kulture, to jest, između racionalnosti i iracionalnosti. Čak i ako se može potražiti pandan artikulaciji racionalnosti kod Šumpetera, ipak se ne može staviti paralela u pogledu određenja konfiguracije društvenih subjekata između ovih teoretičara: dok Šumpeter gde-gde operira se pojmom klasa¹¹ Bel upravo lamentira nad rasplinućem klasa, jer je to za njega otvaranje vrata pred novim identitetskim smernicama; ljudi sada se identifikuju pomoću kulturnih stilova, formirajući posebne „klase“, ali sa kulturnim pečatom.

I evo nove paralele: Šumpeter je strahovao od toga da će uznapredovala korporativna racionalnost i odgovarajuća birokratska logika uništavati i nipodoštavati ono buržoasko; tako će i Bel da izrazi strah od toga da je buržoazija i njen etos slomljen. Danas, nosioci kulture protivljenja dominiraju javnim životom. Nije, shodno tome, slučajno da Bel stiže do konkluzije da u kapitalizmu kultura preuzima uloga nosioca subverzivnosti i radikalnosti. Tako se slama poredak buržoazije koja je sva okrenuta ka radu i promicanju racionalnosti: Bel kategorično govori o anti-buržoaskoj kulturi koja propoveda nominalizam i anti-institucionalizam, to se da razumeti preko termina „psihodelički bazar“. Njegova jetka kritika jeste određena nekim Veberovim motivima: to se jasno vidi kod opetovane lamentacije nad gubitkom puritanskih i protestantskih „vrednosti“ a koje su imale i dejstvo ograničavanja seksualne energije zarad kanalsanja iste energije prema radu i po-

8 Schumpeter, 1942, 137.

9 Schumpeter, ibid. 154.

10 Bel, 1972, 11-38.

11 Schumpeter, 1966.

retku zasnovanim na tome. Najzad, veberovski momenat da određene religiozne komponente više doprinose ekonomskom rastu može potpisati i ovdje već pomenuti de Long.

Kod Bela je nedvojbeno da kulturna dinamika ima svoju imanentnu logiku, uprkos tome što dozvoljava da tržište predstavlja presecanje između socijalne strukture i kulture. Najzad, kod njega se nazire i antinomija između proizvodnje i potrošnje čime se komplikuje situacija: jer, samo na osnovu dosada pomenutih opisa izgleda da se radi o posrnuću, o regresiji; no ako se uzimaju u obzir naznake koje nagoveštavaju protivrečnost između proizvodnje i potrošnje, na šta Bel jasno cilja, tada se pojavljuje ipak jedna strukturalna dimenzija. Bel bi danas usled opšte poznate finansijalizacije i ataka na personalne forme kredita bio, izvesno, izložen kritici: za njega bi raširenost kredita uništavala temelje prudencijalnih buržoasko-produktivnih napora (no, greše oni koji napadaju američkog teoretičara usled toga što on smatra da se hedonizam definitivno konfrontira¹² sa „slobodnim tržištem“: pogledajmo Belovu tvrdnju koja je višeznačna „raspad tradicionalnog buržoaskog sistema je delo buržoaskog ekonomskog sistema, ili da budemo precizniji, delo slobodnog tržišta“¹³; ova tvrdnja ne naglašava „slobodno tržište“ kao žrtvu) No, u pogledu glavnog momenta, naime, relacije između kulture i kapitalizma, Bel i Šumpeter se nalaze u istom društvu: projektovano srozavanje kapitalizma proizilazi iz njegovog uspeha. Što je kapitalizam uspešniji, tim više raste šanse za njegov pad. I to usled antinomije kulture i kapitalizma.

S ONE STRANE ŠUMPETERA I BELA: PROIZVODNJA I UOBLIČAVANJE KULTURNIH PREFERENCIJA

Tradicionalna ekonomska teorija pretpostavlja da su preferencije date, i da se one egzogeno određuju. Ovdje se otvara jedno novo područje koje nužno komplikuje ekonomski diskurs a koji je reduktivan u odnosu na dinamičko razumevanje preferencija. Nije dovoljno reći à la Bel da tržište predstavlja mesto ispreplitanja između socio-ekonomske strukture i kulture.

Naravno, ovdje ponovo postupamo u cilju skraćivanja. Osim toga, komplikovanje ekonomskog diskursa koji uključuje i kompleksnu relaciju između ekonomije i kulture ne znači da valja izbrisati napetosti između (kapitalističke) ekonomije i kulture, tako npr. povodom vrednovanja. Tako se u kulturnoj politici operira sa pojmovima koji sažimaju činjenicu da povodom vrednosti kulture u ekonomskom kontekstu se može govoriti tek posredno, na osnovu indirektnih beneficija: da ne govorimo o tome da postoje takve situacije kada beležimo oštru divergenciju između ekonomskih kriterijuma i merila koja su imanentna u odnosu na kulturu. Moguće je zamisliti da „standardizaciju“ valja pozdraviti kao izraz ekonomskog uspeha, dok u nekim kulturnim aktivnostima to može biti pogubno, jer uništava uslove autonomnosti i kreativnosti; moguće je u ekonomskom smislu pozdraviti razrešavanje određenih instrumentalno određenih situacija a u kulturi egzistira mnoštvo situacija koje se mogu obeležiti na osnovu ne-instrumentalnih, odnosno, intrinzičnih motivacija.¹⁴ Valja ne zaboraviti da ako prihvatamo kulturu kao teren sa meritornim dobrima, tada moramo prihvatiti i činjenicu da ona iziskuje meritorizaciju, odnosno, pozitivno društveno vrednovanje na osnovu „komunalnih preferencija“, to jest, na osnovu evaluiranja s one strane tržišta.¹⁵ (To podupire one teoretičare koji govore o „utkanoj“ ekonomiji)

Dakle, ne želimo da tvrdimo da su kultura može podrediti „imperijalizmu“, „ekspanziji“ ekonomskih kategorija¹⁶ (a time već unapred nagoveštavamo ishod sledećeg odeljka); po nama odnos između savremenih oblika kapitalizma i kulture obiluje kontingentnim ishodima; tek bi se ovdje mogla otvoriti rasprava o tome u kolikoj je meri ovaj uticaj moguć i kako se može artikulirati dinamički uticaj kapitalističkih normi proizvodnje/potrošnje/razmene/raspodele na restrukturiranje kulturne sfere. Kao što je kapitalistička ekonomija podređena dinamici (ako se to moglo naučiti od nekoga to je sasvim sigurno Šumpeter: stagnantni kapitalizam je nemoguć), tako ni kultura nije invarijantna. Onaj ko pretpostavlja kulturu kao supstancu koja se opire dinamici, pada u klopu

12 Buckley, 2000.

13 Bel, ibid. 32.

14 Belfiore, 2004, 200. Bell-Villada, 1996, 46. Hadida, 2010.

15 Elsner, 2012, 35.

16 Mäki, 2009, 15.

kulturalizma. Ako postoji opasnost ekonomizma, tako valja računati i na opasnost kulturalizma. Opet možemo samo uputiti na određene primere.¹⁷

Ako se može reći da Šumpeter i Bel previše odvajaju tokove ekonomije i kulture u kapitalizmu stižući do generalne „kulturne“ kontradikcije, „ekonomski imperijalizam“, pak, previše linearno, i zapravo deterministički-ekonomistički pretpostavlja uticaj ekonomskih kategorija u odnosu na kulturu. Ipak, za razliku od Šumpetera mi smatramo da kapitalizam može u značajnoj meri da utiče na profilisanje odgovarajuće kulture, i time da izaziva stvaranje adekvatnog kulturnog obrasca. Analitički, to podrazumeva da ekonomska teorija treba da integriše u sebe fenomen transformacije preferencijalnih struktura.¹⁸ Nadalje, tržište u kapitalizmu nije samo okvir za alokaciju resursa ili teren za cost-benefit analizu, nego je ono i okvir za transmisiju i implementaciju različitih preferencija. Drugim rečima rečeno, preferencije (tako i kulturnog tipa) nisu egzogene, nego endogene: stvaraju se zajedno sa uspostavljenjem i stabilizacijom institucionalne strukture kapitalizma. Shodno tome, nije teško zaključiti da funkcionisanje ovakve institucionalne infrastrukture sažima u sebi sve one procese koji se pripisuju različitim modalitetima kulture, kao što je tradicija, intergeneracijski prenos kulturnih sadržaja, učenje (npr. learning-by doing) itd. Samo možemo kratko uputiti na posledice koje nastaju na osnovu uvažavanja ovakvih procesa za ekonomsku refleksiju.¹⁹

U svakom slučaju tržišta (koja itekako mogu da sadrže ovde već pominjani efekat uprosečivanja u smislu Kejnza) upijaju dominantne i određujuće norme proizvodnje/potrošnje/raspodele/razmene. Tržišta uokviruju odlučivanje koje je toliko bitno za tokove ekonomije. A preferencije se mogu objasniti kao subjektivni razlozi za određene odluke, sa objektivnom sadržinom. No one su određene i pomenutim normama. Kompleks interakcije između ekonomije i kulture možemo odrediti tek na osnovu uzimanja u obzir i preferencija i normi. Avner Graff je u jednoj mnogo citiranoj knjizi je uporedio preferencije i norme povodom trgovine između trgovaca u Genovi i magrebskih trgovaca na osnovu skale između komunitarnih i individualnih opredeljenja uvažavajući određene aspekte preferencijalnih struktura i objektivno-društveno posredovanih normi.²⁰

Ovde možemo obnoviti našu kritiku Šumpetera i Bela. Zapravo, mi ćemo razviti kritiku u dva pravca.

I Šumpeter i Bel lamentiraju usled dekadencije određenih kulturnih obrazaca, odnosno, projektuju stanovite opasnosti usled subverzivnih i transgresivnih akata koji dolaze iz kulture; no, valja reći da savremeni kapitalizam, kako to mnogobrojna istraživanja pokazuju, nije osetljiv nego je otporan u odnosu na pomenute akte, sadašnja konstelacija kapitalizma funkcioniše na taj način da su transgresivni akti dobrodošli i da se integrišu u kolotečinu dinamike kapitalizma;

maločas smo protestovali protiv „kulturalizma“ koji apsolutizuje kulturu („balkanska kultura“, itd.), te kulturu posmatra kao krajnju instancu determinacije apstrahujući od ekonomskih determinacija i samo smo kratko naznačili da postoji nužnost uzimanja u obzir kompleksnih interakcija između kulture i ekonomije; sada predlažemo da se njihov odnos može poimati kao interpenetracija; tek tako se može objasniti činjenica da treba govoriti ne samo o ekonomizaciji kulture nego i o kulturalizaciji ekonomije; tržište u kapitalizmu poprima sve više kulturnih crta; nije slučajno da određene dispozicije kao što je kreativnost imaju analogna značenja i u kulturi i u kapitalističkoj ekonomiji gde caruje „kreativna destrukcija“, ili nije slučajno, kako to istraživači „kulturne ekonomije“ tvrde, da dolazi do „dediferencijacije“ između kulture i ekonomije.²¹

NEOLIBERALIZACIJA KULTURE: JEDAN PARADIGMATIČAN PRIMER

Ovde se ne možemo baviti sa neoliberalizmom, to smo ionako uradili na drugim mestima, oslanjamo se na naša ranija razmišljanja.²² Izdajamo samo jedan jedini momenat: razumevanje subjektivnosti kao samovalorizaciju u smislu toga da se subjektivnost izjednačava sa preduzetniš-

17 Neka se pogleda transformacija nemačkih kulturnih dispozicija sa ekonomskim značenjem, Ha-Joon Chang, 2010.

18 Hirschman, 1984, 90.

19 Pogledaj pojam kulturalnog ekvilibrijuma, Bowles, 1998, 77.

20 Greif, 1994.

21 Gay, Pryke, 2002.

22 Josifidis, Lošonc, 2006. Josifidis, Lošonc, Supić, 2010.

tvom. Nije slučajno da se govori o Ja kao o preduzetništvu, drugačije rečeno, Ja ima samo jednu supstantivnu dimenziju, a to je preduzetništvo. Time se stapa individualnost i komunalitet: kao što se i individualna tako i kolektivna subjektivnost razumeva iz perspektive

preduzetništva. Firma se tretira kao agregacija različitih preduzetničkih subjektivnosti. Tako se može unifikovati jezik ekonomskog diskursa, jer se sve može modelirati na osnovu ovako razumevanog preduzetništva. Tako se može stići i do makroplana: društvo se može razumevati u smislu agregacije preduzetničkih subjektivnosti.

Posmatrajmo kakve posledice to izaziva! Naša referencijalna tačka će biti nobelovac Gari Beker i njegova teorija humanog kapitala koju ćemo aplikovati na pitanje subkulture. Ovaj domen kulture je odavno predmet različitih istraživanja (ne slučajno između ostalog upravo u Čikagu za koji se Beker vezuje), ali se standardno subkultura tematizuje iz perspektive devijantnosti, što podrazumeva određeni otklon u odnosu na kanonizovane kulturne obrasce (da ne govorimo o tome da je i to retko da neko iz ekonomskog diskursa nudi model za obuhvatanje subkulture: ona je tradicionalno modelirana na osnovu određenih obrazaca koji dolaze iz umetnosti). Izvestan obrat nastaje kada se subkultura analizira iz perspektive racionalnosti, kada se proponenti subkulture tretiraju kao reprezentanti određene preduzetničke subjektivnosti. Beker je ambiciozan: on želi da sklopi jedinstvene okvire zarad razumevanja svakog ljudskog ponašanja, on izričito naglašava horizont maksimizacije roba stvarenih u domaćinstvu kao faktor objašnjenja za sklapanje braka, kao što pominje decu (a i neke druge stvari) u kontekstu modela maksimizacije.²³ Shodno tome, ne postoje nikakve prepreke da to aplikujemo i na domen kulture. Prema tome, šta se dešava ukoliko se ekonomske kategorije, ili aparatura homo oeconomicus-a primenjuje na subkulturne subjekte? Dakako, i oni postaju deo unifikovane celine u okviru koje su svi nosioci preduzetničke subjektivnosti. Shodno tome, cost-benefit analizu, strategiju rizika bez daljnjeg možemo koristiti i u ovakvim situacijama: kao i drugi preduzetnički subjekti tako i „delikventi“ subkulture odmeravaju i verifikuju sebe, realizuju dijagnozu o postignutim uspesima i neuspesima, i oni su preduzetničko Ja. Isto tako se prilagođavaju promeni ritma tržišta, isto tako se adaptiraju na uslove najveće moguće efikasnosti. Sumirajući, ovde se može govoriti o sebe-upravljanju, samobrizi na osnovu preduzetničkog Ja. On/ona je supstrat samostvaranja. U takvoj situaciji subjekti počinju da se bave sobom: po ovoj orijentaciji upravo je samopreduzetništvo najbolji metod u odnosu na okrenutost prema sebi.

Potpuno je nerelevantno izreći moralni sud nad ovakvim razmišljanjem; kao što je neadekvatno moralno lamentirati. Još manje je potrebno tražiti uvidavnost, to ne pogada suštinu ovde iznetog stava. Valja sagledavati ovo razmišljanje kao konsekventno izvođenje neoliberalne logike a ne kao teren za moralno vrednovanje. Beker nemilosrdno ide do kraja, zapravo precizno izvodi stav ekonomiste sa austrijskim žigom, naime, Kirnera: svi smo potencijalni preduzetnici, i uopšte nije potreban kapital da bi neko bio preduzetnik: ovde se promovise figura preduzetnika koja je oslobođena od tereta raspolaganja i sa kapitalom.²⁴ Jer, dovoljno je imati psihofizičke sposobnosti koje figuriraju kao kapaciteti da bi potencija prerasla u aktuelnost. To ne odudara ni od određenih aspekata Bekerovih zamisli: prisvajanje humanog kapitala na osnovu procesa učenja omogućava i proizvodnju vrednosti, kao i proizvodnju satisfakcije na onsovu toga.

Bekerov model, čini se, prezentuje usredsređenost na proces proizvodnje, a ne na potrošnju. Pitanje je kako bi njegov model mogao aplikovati na fenomene, recimo, masovne kulture. Teoretičari koji se bave sa mogućnostima valorizacije u masovnoj kulturi²⁵ razmišljaju o tome o koliko meri potrošnja kulture podrazumeva produktivnu participaciju, ako tako hoćemo, proizvodni input od strane potrošača kulture, shodno činjenici da bez određenih participativnih aktivnosti kao što je imaginacija brenda, projektovanje želja, lojalnost prema brendu, itd. nije moguće sprovesti proceduru do kraja. Jer, tek intenziviranost želja održava sistem potrošnje u pokretu. Beker zbog usmeravanja na proizvodnju bi morao da izvede dodatne poteze da bi objašnjavao fenomene masovne kulture. Ali je izvesno da Bekerov teorijski napor zapravo normalizuje i „delikvente“ subkulture, i priznaje svaki transgresivni akt kao deo unifikovane celine. I bez sumnje, to jeste krupna

²³ Becker, 1976, 141, 217

²⁴ Kirzner, 2005, 12.

²⁵ McMahon, 2013.

razlika u odnosu na klasično-liberalno razumevanje: teško je zamisliti da bi klasični liberalizam projektovao homo criminalisa kao figuru u polju troškova i koristi.²⁶ No to jeste, kulminacija neo-liberalnog razumevanja (sub)kulture. Transregresije od kojih je Bel toliko strahovao, sada postaju normalizovane, ali uz cenu da postaju integralni deo jedne homogenizovane celine.

UMESTO ZAKLJUČKA: GLOBALIZACIJA KULTURE

Globalizaciju valja razumevati kao dovršenje ovde naznačenih problema. Smatramo da se globalizacija, tako i tematika koja se najčešće debatuje u vezi nje: igra između homogenizacije i heterogenizacije, multi, inter i transkulturalna kretanja, mogu analizirati tek na osnovu ovde navedenih naznaka. Naš rad je prethodeći u odnosu na iskustveno-fenomenološko tretiranje globalizacije. Tek posle problematizacije „kulturalne protivrečnosti“ kapitalizma, transformacije preferencijalne strukture se može progovoriti o globalizaciji.

LITERATURA:

- Becker, G. (1976) *An Economic Approach to Human Behavior*, Chicago.
- Belfiore, E. (2004) Auditing culture, *International Journal of Cultural Policy*, 10(2): 183-202.
- Bell, D. (1972) The Cultural Contradictions of Capitalism, *Journal of Aesthetic Education*, Vol. 6, No. 1/2, 11-38.
- Bell-Villada, G. H (1996) *Art for Art's Sake, Literary Life, How Politics and Markets Helped Shape the Ideology and Culture of Aestheticism, 1790-1990*, University of Nebraska Press.
- Best, J., Paterson, M. (2010) Understanding Cultural Political Economy, in *Cultural Political Economy*, J. Best and M. Paterson, eds., London and New York, Routledge (RIPE Series), 1-25.
- Bowles, S. (1998) Endogenous Preferences: The Cultural Consequences of Markets and other Economic Institutions, *Journal of Economic Literature*, Vol. XXXVI (March), 75-111.
- Buckley, F. (2000) Culture and Liberty [www.quinnipiac.edu/prebuilt/.../3149QLR665\(2000\)](http://www.quinnipiac.edu/prebuilt/.../3149QLR665(2000)), otvoreno, 12.4.2015.
- Chang, H-J. (2010) *23 Things They Don't Tell You about Capitalism*, ALLEN LANE an imprint of PENGUIN BOOKS.
- Delong.typepad.com/19890301-protestant_ethic.pdf, otvoreno, 12.4.2015.
- Elsner, W. (2012) The Theory of Institutional Change Revisited: The Institutional Dichotomy, Its Dynamic, and Its Policy Implications in a More Formal Analysis, *Journal of Economic Issues*, No. 1, 1-45.
- Frey, B. S. and S. Meier (2006), *The Economics of Museums*, in V. A. Ginsburgh and D. Throsby, eds., *Handbook of the Economics of Art and Culture*, North Holland, Amsterdam, 1017-47.
- Frey, B.S. (2004), *Arts & Economics. Analysis & Cultural Policy*, 2nd ed., Springer, Berlin, Heidelberg, New York.
- Gay, P. de, Pryke, M. (ed.) (2002) *Cultural economy*, London, Sage.
- Greif, A. (1994) Cultural Beliefs and the Organization of Society: A Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Societies, *Journal of Political Economy*, Oct., 102(5), 912-50.
- Hadida, A. L., (2010) Commercial Success and Artistic Recognition of Motion Picture, *Projects. Journal of Cultural Economics*, 34(1), 45-80.
- Hirschman, A. O. (1984) Against Parsimony: Three Easy Ways of Complicating Some Categories of Economic Discourse, *The American Economic Review*, Vol. 74, No. 2, May, 89-96.
- Jessop, B. (2012) Crossing Boundaries, *Toward Cultural Political Economy*, regulation.revues.org › Numéros › 12 › Opinions – débats, otvoreno, 12.4.2015.
- Josifidis, K., A. Lošonc, (2006) Neoliberalizam, sudbina ili izbor, *Novi Sad*.
- Josifidis, K., A. Lošonc, A., Supić, N. (2010). Neoliberalism: Befall or Respite?, *Panoeconomicus*, 57, 1, 101-117.

---

²⁶ Ren, 2005.

- Kirzner, I. (2005) *Concurrence et esprit d`esprit d`entreprise*, Paris.
- Lakomski, O. (2002) "The long term perspective Schumpeter's prediction of the end of capitalism" in Arena et al. (ed.) *The Contribution of Joseph Schumpeter to Economics Economic development and institutional change*, Routledge, London, 146-165.
- Mäki, U. (2009) *Economics Imperialism: Concept and Constraints*, *Philosophy of the Social Sciences*, Volume XX Number X, 10.1177/0048393108319023
- McMahon, J. (2013), *The Rise of a Confident Hollywood: Risk and the Capitalization of Cinema*, *Review of Capital as Power*, Vol. 1, No. 1, 23-40.
- Medearis, J. (2009) *Joseph A. Schumpeter, Major Conservative and Libertarian Thinkers*, Harper Collins.
- Ren, H. (2005) *Subculture as a Neo-Liberal Conduct of Life in Leisure and Consumption*, *Rhizomes*, Issue 10 (Spring), <http://www.rhizomes.net/issue10/ren.htm>
- Schumpeter, J.A. (1942), *Capitalism, Socialism and Democracy*, 3rd edn, London, George Allen and Unwin, 1976.
- Schumpeter, J.A. (1954), *Economic Doctrine and Method*, London: George Allen and Unwin.
- Schumpeter, J. A. (1966), *Imperialism and Social Classes*, A Meridian Book, New York.
- Williams, R (1965) *The Analysis of Culture*, in *The Long Revolution*, Harmondsworth, Penguin, 57-70.

KULTURA, PREDUZENIŠTVO I INTELKTUALNA SVOJINA

Apstrakt

Savremeni globalni tokovi nameću potrebu očuvanja kulturne prepoznatljivosti jednog područja, ali i efikasnu realizaciju preduzetničkih ideja. Ove dvije komponente onoga što se danaz naziva kreativnom ekonomijom, usko su vezane za pitanja zaštite intelektualne svojine i njenog uticaja na razvoj preduzetničkih ideja, čime se autori bave u drugom dijelu ovog rada. Fokus autorske pažnje u ovom preglednom radu će biti usmjeren upravo na pitanja intelektualne svojine, intelektualnih svojinskih prava, njihove prirode i najefikasnijih načina primjene istih u cilju povećanja društvenog blagostanja baziranog na preduzetništvu i slobodnom protoku ideja.

Cljučne riječi: kreativna ekonomija, inovacije, intelektualna svojina, preduzetništvo, blagostanje, sloboda

Abstract

In the world of nowadays, modern global flows imply the need for cherishing cultural diversity of one region, as well as the efficient realization of entrepreneurial ideas. These two are basic components of creative economy and are strongly related to intellectual property rights and the effects they have on development and implementation of entrepreneurial ideas, which will be the main topic of the second part of the paper that follows. Authors will focus their attention on the nature of intellectual property rights and their protection, as well as on finding the most efficient way of their implementation in order to enhance the wealth of nations based on entrepreneurship and the free flow of entrepreneurial ideas.

Key words: creative economy, innovation, intellectual property, entrepreneurship, welfare, freedom

1) UVOD

Globalizacija je već promijenila svijet. Brz razvoj tehnologije i tehničkih inovacija je u osnovi globalnih promjena i čini ih, makar u doglednoj budućnosti neizbježnim. Mnogi istraživači su se u svojim radovima bavili proučavanjem uticaja globalizacije na male zemlje tražeći odgovore na pitanja kako ovi megatrendovi utiču na male zemlje? Kako se u tom okeanu promjena snalaze male zemlje? Šta je sudbina "malih" kultura i "malog" jezika? Da li mala zemlja uopšte ima samostalnosti u "globalnom okeanu"?

Zaključak do kojeg su došli mnogi od njih je da je globalizacija, bez obzira na radikalne promjene koje uzrokuje u svim oblastima, šansa za male³. Globalizacija je šansa za male zemlje, proizvođače lokalnog koji imaju šansu da svoje ideje prodaju na širem tržištu, a isto tako da brže uče od globalnog tržišta. To nužno nameće potrebu očuvanja prepoznatljivosti malih područja i njihovog kulturnog identiteta. U vrijeme globalizacije ključni resurs postaju ljudi, njihove glave i ideje. "Profit je u glavama pojedinaca." Baš ti nadahnuti pojedinci koji se ne mire sa postojećim okolnostima nazivaju se preduzetnicima. U liberalno orijentisanjoj ekonomiji, njihove ideje i

---

¹ Univerzitet Donja Gorica, Fakultet za međunarodnu ekonomiju, finansije i biznis; Institut za strateške studije i projekcije

² Univerzitet Donja Gorica, Fakultet za međunarodnu ekonomiju, finansije i biznis

³ Tu su djela Kenichi Ohmae-a dragocjena kao osnov za istraživanje: "Nova globalna pozornica - izazovi i prilike u svijetu bez granica", "Kraj nacionalne države", "Nevidljivi kontinent", "Svijet bez granica"; potom knjige Frensis Fukujame npr. "Kraj istorije i posljednji čovjek", "Povjerenje", "Naša posthumana budućnost", ali i naslovi poput Tyler Cowen "Creative Destruction - How Globalization Changes World's Cultures, Alberto Alesina i Enrico Spolaore (2005) „The Size of Nations”, James, Canton: "The Extreme Future", Dutton, Penguin Group, New York, USA; Alan Greenspan: „The Age of Turbulence”, Penguin Group; Gi Sorman "Velika tranzicija", Knjižnica „Zoran Stojanović”, Novi Sad i mnogi drugi.

energija predstavljaju srž ekonomije. Nivo njihove kreativnosti zavisi od kulture u kojoj se razvijaju, a način zaštite njihovih preduzetničkih ideja prekretnica je daljeg razvoja društva i povećanja društvenog blagostanja.

Savremeni globalni tokovi u centar pažnje istraživača koji se bave društvenim naukama stavljaju ono što se danas naziva kreativna industrija i kulturna industrija. Svjetska banka je procijenila da se oko 7% GDP na svjetskom nivou generiše upravo u oblasti kreativne ekonomije⁴.

Pojmovi kreativna i kulturna industrija postaju aktuelni tek krajem prošlog vijeka. U zvaničnoj politici Velika Britanija je bila prva zemlja koja je prepoznala značaj kulture i umjetnosti za ekonomski razvoj čija je Vlada za vrijeme kada joj je na čelu bila Margaret Tačer u svom Izvještaju "Ekonomska važnost umjetnosti u Britaniji" prvi put upotrijebila termin kulturne industrije, koji je do tada imao negativnu konotaciju jer je kritikovan nakon II svjetskog rata kao produkt masovne proizvodnje.⁵

Pojam kulturne industrije UNESCO definiše kao „one industrije koje proizvode materijalne i nematerijalne umetničke i kreativne proizvode, i koje imaju potencijal za kreiranje bogatstva i generisanje prihoda kroz eksploataciju kulturnih dobara i proizvodnju robe i usluga (tradicionalnih i savremenih) baziranih na znanju. Zajedničko za sve kulturne industrije je korišćenje kreativnosti, znanja iz oblasti kulturne i intelektualne svojine za proizvodnju robe i usluga od društvenog i kulturnog značaja.⁶

Kako je već rečeno prva zemlja koja je u svojoj zvaničnoj vladinoj politici uvažila značaj kreativne industrije a kroz osnivanje Operativne grupe za kreativne industrije (Creative Industries Task Force) u okviru Odeljenja za kulturu, medije i sport (Department for Culture, Media and Sport) Velika Britanija je 1997. godine u svojim zvaničnim dokumentima definisala kreativne industrije kao one industrije koje imaju poreklo u individualnoj kreativnosti, vještinama i talentu i koje imaju potencijal za kreiranje bogatstva i radnih mesta kroz generisanje i eksploataciju intelektualne svojine.⁷

Kreativna industrija i kulturna industrija su odrednice nečega što se danas naziva kreativnom ekonomijom koja nastaje upravo kao rezultat globalizacije i savremenih globalnih trendova. Nužna posljedica je potreba promjene dominantne paradigme u ekonomiji i društvu uopšte. Nova paradigma razvoja, umjesto tradicionalnih faktora proizvodnje, zemlje rada i kapitala, presudne odrednice razvoja jednog društva prepoznaje u idejama, inovativnosti, kreativnosti i preduzetničkoj aktivnosti pojedinaca u tom društvu.

Potreba očuvanja kulturne prepoznatljivosti jednog područja, ali i efikasna realizacija preduzetničkih ideja kao dvije važne komponente onoga što danas čini kreativnu ekonomiju, usko se vezuju za pitanja zaštite intelektualne svojine, čime se autor bavi u drugom dijelu ovog rada.

Kao intelektualnu svojinu možemo shvatiti sve oblike kreacije ljudskog uma. Ona predstavlja kreacije uma, kao što su pronalasci, literalna i umjetnička djela, simboli, imena, slike, dizajn i slično.

Predmet zaštite prava intelektualne svojine su duhovne vrijednosti i pravo autora na rezultate svog intelektulanog stvaralaštva, odatle i potiče naziv intelektualna svojina⁸. Skoro svako je korisnik i potencijalni stvaralac intelektualne svojine. Filmovi, zvučni zapisi, knjige, kompjuterski softveri i on-line usluge se kupuju i prodaju zbog informacija i kreativnosti koje sadrže, ne zbog plastike, metala ili papira od kojih su napravljeni.

2) INTELEKTUALNA SVOJINA

Dominantni oblici svojine, kao bazične društvene institucije mijenjali su se kroz istoriju civilizacije. Ukoliko ove promjene analiziramo sa aspekta toga ko je vlasnik – pojedinac ili država, onda

---

⁴ World Investment Report: The Shift Towards Services, United Nations, Conference on Trade and Development, New York and Geneva, 2004, str. 3

⁵ Kisić, V (2011) Kulturne i kreativne industrije u Evropi, časopis "Kultura", Centar za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd.

⁶ UNESCO, Background on Cultural Industries, (2010), http://www.unescobkk.org/fileadmin/user_upload/culture/Cultural_Industries/HK_Open_Forum/Background-FINAL.pdf

⁷ [Http://www.culture.gov.uk/about_us/culture/default.aspx](http://www.culture.gov.uk/about_us/culture/default.aspx)

⁸ Besarović, V (2000) Intelektualna svojina, industrijska svojina i autorsko pravo, Beograd, str. 23.

je dominantan oblik svojine praktično određivao karakter ekonomskog sistema, karakter mnogih odnosa u društvu i način regulisanja tih odnosa.

Gljučni momenat u razvoju kapitalizma kao društvenog sistema koji je omogućio prosperitet i napredovanje, bila je formalna kodifikacija i zakonska zaštita svojinskih prava. Zakonskim ustanovljavanjem prava na privatnu svojinu i njenom zakonskom zaštitom omogućeno je pretvaranje svojine u kapital. Na taj način je omogućeno da se o imovini (onom što posjedujemo) razmišlja u ekonomskom smislu, odnosno da se nevidljivo – potencijal imovine koju posjedujemo transformiše u novi proizvod, uslugu u nešto materijalno i vidljivo, što donosi dohodak na realnom tržištu.

Međutim kroz istoriju civilizacije su se mijenjali i pojavni oblici svojine: na početku su postojali samo materijalni oblici svojine – ono što možemo vidjeti, dodirnuti. Razvoj ljudskog društva i razvoj novih tehnologija je omogućio da i mnogi nematerijalni oblici svojine mogu predstavljati kapital. Drugim riječima, i nematerijalni, nevidljivi resursi imaju svoj ekonomski potencijal koji se može koristiti za sticanje prihoda na tržištu. Takav je karakter mnogih inovacija i pronalazaka u svim sferama ljudskog života.

Međutim, nepostojanje formalne kodifikacije nematerijalnih svojinskih prava onemogućavalo da se ispolje ekonomski efekti njegove upotrebe, isto kao što je nepostojanje pravne kodifikacije privatnih svojinskih prava dugo kroz istoriju onemogućavalo pretvaranje materijalne imovine u kapital. Od sedamdesetih godina prošlog vijeka, kako nacionalno, tako i međunarodno zakonodavstvo priznaju pravo na tzv. intelektualnu svojinu i njenu zaštitu. To su različita književna, umjetnička i naučna djela, interpretacije umjetnika i interpretatora, naučna otkrića, pronalasci... Intelektualna svojina je pojam kojim se označavaju ovakve nematerijalne kreacije ljudskog uma i komercijalni simboli.

Kad govorimo o pravu intelektualne svojine, možemo govoriti o različitim dimenzijama i aspektima tog prava. Ako analiziramo neki pronalazak poput sata npr. u formi ručnog sata danas, razlikujemo dvije dimenzije njegove upotrebne vrijednosti za pojedinca, koje određuju i tržišnu vrijednost sata - cijenu koji je neko spreman da plati za kupovinu tog ručnog sata. Na jednoj strani to je njegova funkcionalna vrijednost da tačno mjeri protok vremena, koja je zasnovana na pronalasku (što je predmet zaštite intelektualne svojine). Na drugoj strani, ne manje bitna dimenzija tržišne vrijednosti sata danas je njegov vizuelni izgled i dizajn, koji poput pronalaska predstavlja intelektualnu svojinu dizajnera, potvrđenu kroz komercijalni simbol, odnosno žig.

Pravo stvaralaca da spriječi druge da koriste njegove pronalaskе, dizajn ili druge predmete stvaralaštva se naziva pravo intelektualne svojine i javlja se u puno oblika. Zaštita ovog prava, preko sistema nacionalnih i međunarodnih pravila je neophodna radi podsticanja i finansiranja inovacija i kreativnosti, koje za uzvrat, vode ka ekonomskom, kulturnom i socijalnom napretku. Prava na intelektualnu svojinu stvaraju dodatnu vrijednost za potrošače i mogu da budu garancija za porijeklo i kvalitet. Zaštitom ovih prava, društvo daje ljudima i organizacijama podsticaj da ulože svoje vrijeme i sredstva u proizvodnju novih proizvoda i tehnologija i da šire znanje i kulturu. To ohrabruje proizvodnju širokog asortimana roba i usluga, i pomaže održavanju zdrave konkurencije.

3) FILOZOFIJA ZAŠTITE INTELEKTUALNE SVOJINE

Ono što na pojavnom nivou razlikuje intelektualnu svojinu od ostalih oblika svojine je njen nematerijalni oblik. Upravo taj oblik u kome se ova svojina javlja predstavlja osnov filozofskog spora o suštini intelektualne svojine. Da li intelektualna svojina predstavlja, poput svojine u klasičnom smislu, nad materijalnim stvarima, pravo? Ili je sa razvojem ekonomije znanja pravo intelektualne svojine zapravo vještački stvoreno unošenjem u zakonske odredbe, a s ciljem zaštite duhovnih tvorevina. Ovo pitanje je predmet spora čak i između ekonomista koji dijele isti teorijskih pogled na stvarnost. Tako npr. među predstavnicima ekonomskog liberalizma postoje ekonomisti koji zastupaju tezu da je intelektualna svojina zapravo vještačka tvorevina koju je stvorila i štiti je država, ali postoje i oni koji misle suprotno da intelektualna svojina ima sve karakteristike klasičnih svojinskih prava nad materijalnim stvarima. Objije strane imaju argument kojima opravdavaju

svoj stav. Ono što se ne smije zaboraviti u ovoj analizi je da je svojina pravo ne između vlasnika i predmeta svojine, već odnos između dvije individue kao dva socijalna bića povodom upotrebe predmeta svojine.

Da li je moguće govoriti o ovom odnosu ukoliko predmet svojine nije materijalnog oblika? To je pitanje spora među ekonomistima liberalne orijentacije.

Po jednoj grupi ekonomista liberalne orijentacije, koju predvodi Ayn Rand⁹ intelektualna svojina zapravo predstavlja način da se vrednuju i priznaju napori autora u stvaranju neke materijalne vrijednosti koja je proizvod, tj. opredmećenje neke ideje. Drugim riječima, Ayn Rand i njeni sljedbenici ne posmatraju ideju (nematerijalni oblik) kao predmet prava svojine, već proizvod ili uslugu koja je nastala kao rezultat opredmećenja te ideje (materijalni oblik). Ideja se kao takva u nematerijalnom obliku ne može zaštititi, ali njenim opredmećenjem, tj. materijalizovanjem ona postaje predmet prava tzv. intelektualne svojine kroz patente ili autorsko pravo.

Npr. imate ideju da napišete knjigu. Dok je ideja u glavi autora, ona ne može postati intelektualna svojina u formalno-pravnom smislu. Kada napišete knjigu – pretočite ideju u opipljivu, vidljivu formu, možete je registrovati kod tijela koje se bavi pitanjima intelektualne svojine i njene zaštite u jednom društvu. Međutim, ono što se štiti kroz pravo intelektualne svojine je ideja koju materijalni predmet svojine predstavlja. Zaštitom intelektualne svojine štiti se ideja efektuirana kroz proizvod ili uslugu koji je nastao primjenom te ideje i činjenica da je izvor vrijednosti tako nastalih proizvoda i usluga upravo u toj ideji autora (a ne samo puki zbir troškova proizvodnje). Drugim riječima zabrana neovlašćenog korišćenja ili reprodukcije materijalnih oblika koji imaju odrednice intelektualne svojine zapravo se zakonski omogućava kreatoru ideje da ubira benefite onoga do čega je svojim promišljanjem i svojom idejom došao.

U ovom smislu jako je važno prihvatiti činjenicu da otkriće onoga što je u prirodi ili oko nas postojalo, ali nije bilo poznato i priznato u društvenom sistemu ne može biti predmet prava intelektualne svojine – npr. Njutnov zakon gravitacije – gravitacija je kao sila postojala oduvijek, Njuton ne uživa autorska prava jer je otkrio ovaj zakon. Zašto? Prvo, zato što gravitacija nije predmet njegove kreativnosti i stvaralačke aktivnosti – oduvijek je postojala. Drugo, nakon otkrivanja neke dotad nepoznate vječne istine ne možete zahtijevati od ljudi da se i dalje ponašaju kao da to saznanje nemaju. Ne možete i dalje ponavljati greške koje su ljudi činili misleći da je zemlja ravna ploča, nakon što je naučno dokazano da je ona oblika lopte. To vas ne sprječava da kada otkrijete neku vječnu istinu napišete knjigu o svom otkriću i zaštitite autorska prava. U najkraćem autorska prava se odnose samo na ono što je rezultat inventivnosti, ideje nastanka nečeg novog, što nije postojalo, niti bilo poznato ljudskom umu. Stoga intelektualna svojina ne znači da se kroz zakonske odredbe tvorcu ideje daje i štiti neka privilegija, već se samo osigurava i priznaje vrijednost koju ta ideja kroz materijalizaciju stvara.

Međutim, postoji i suprotno mišljenje shodno kojem se fenomen intelektualne svojine shvata kao vještačko pravo, generisano niotkuda, te da shodno tome ne može biti predmet zakonske zaštite. Ovakvo stanovište nalazi uporište u nekim razmišljanjima i radovima Tomasa Džefersona, a među savremenim ekonomistima sveobuhvatno ga je u svojoj studiji "Slučaj protiv intelektualne svojine" elaborirao advokat koji se bavi upravo pitanjima zaštite intelektualne svojine Stephan Kinsella.¹⁰ On stavove Ayn Rand i njenih sljedbenika smatra utilitarističkim i neprincipijelnim odstupanjem od fundamenata liberalne orijentacije.

Kinsella i onih koji ga podržavaju polaze od pretpostavke da je osnovna odrednica prava svojine ekskluzivnost upotrebe predmeta svojine, odnosno mogućnost da isključite druge iz njegovog korišćenja. Tako ukoliko vi posjedujete kamen i isklešete statu u koja ima određenu umjetničku vrijednost, onda je pravo nad tom statuom vaše i to je nesporno. Međutim, ko ima pravo svojine nad statuom koju ste vi isklesali u mom kamenu? Ili, ako čujete nečiju pjesmu i zapamtite je, da li autorsko pravo onoga ko je napisao pjesmu vas sprječava da je pjevušite tokom dana (formalno pravno javna reprodukcija pjesme je zakonom zabranjena). Drugim riječima da li je valjan argument koji se koristi u odbrani prava na intelektualnu svojinu - izjednačavanje prava na posjedova-

9 Rand, Ayn (1994) Kapitalizam – nepoznati ideal, Global book, Novi Sad

10 Kinsella, N. S. (2001) Against intellectual property, Journal of Libertarian Studies, Volume 15. No.2, Mises Institute

nje ideje sa pravom na posjedovanje imovine? Uzmimo za primjer npr. kopiranje muzike i krađu kola. Shodno legislativi koja uređuje pitanja intelektualne svojine bi ova dva akta bi trebalo da budu tretirana na isti način. Da li je tako? Ako mi neko ukrade kola ja ih više nemam. Ako kopiraju moj disk ili prepisu moju priču ja i dalje imam svoj primerak. Neko takođe ulaže rad i sredstva za proizvodnju (disk i kompjuter, ili olovku i papir). Da li je vrijednost tog diska u onome što je fizički uloženo u njega ili je ona rezultat ideje kreatora muzike koja se nalazi na tom CD-u Tomas Džeferson je otprilike rekao, moguće je zapaliti svijeću o svijeću i pri tom ne ugasiiti plamen i to je polazište zagovornika da je intelektualna svojina zapravo vještačka tvorevina.¹¹

Činjenica je da bi bez zaštite intelektualne svojine motivacija ka kreativnoj aktivnosti drugačije funkcionisala u odnosu na savremeno društvo u kojem se ovo pravo priznaje i štiti. Pitanje koje se postavlja je da li bi bez zaštite intelektualne svojine kreativni ljudi bili motivisani da stvaraju. Drugim riječima, da li samo i isključivo zaštita intelektualne svojine daje motivaciju stvaraoču da stvara? Naravno da to nije isključivi razlog i to kao argument koriste pristalice pristupa da je intelektualna svojina vještačka tvorevina. Ljudska motivacija i poriv za stvaranjem rezultat je unutrašnjeg procesa i to je predmet istraživanja mnogih. Ono što je neosporno je da bi se rezultat te kreativne aktivnosti, sa ili bez postojanja formalnog mehanizma zaštite intelektualne svojine, na slobodnom tržištu bilo valorizovano ukoliko ima vrijednost. Tako su npr. u 19. veku u SAD zakoni štitali intelektualnu svojinu samo domaćih autora. U to vreme u Americi Čarls Dikens, Englez, je bio najprodavaniji autor. Iako nije bilo zakonske osnove Čarls je dobijao novac od izdavača u Americi, koji su osjećali potrebu da nagrade slavnog autora. Autor je tako bio nagrađen za svoj rad bez državne prinude. Ono što može biti predmet debate je da li bi ovakva situacija bila moguća u savremenom svijetu?

Zastupnici ovakvog pogleda na intelektualnu svojinu, smatraju da je kreator prava na intelektualnu svojinu samo i isključivo država kroz uvođenje i nametanje obaveze primjene zakona o zaštiti intelektualne svojine. U tom smislu svi oblici zakonske i regulatorne zaštite intelektualne svojine, po njima, ne predstavljaju ništa drugo nego zakonom zaštićen monopol. Srećom, razvoj tehnologije sve više komplikuje sprovođenje ovih monopola. Tako su mnogi muzički distributeri već dozvolili neograničeno umnožavanje - kopiranje muzike ili objavljivanje knjiga u elektronskoj verziji kojima je dozvoljen slobodan pristup i korišćenje. Ono što se nameće kao zaključak je da je ideju moguće sačuvati jedino ako je držite kao tajnu. Da li je to možda razlog što recept za Koka-kolu na primjer nikada nije otkriven?

Stavovi predstavnika oba koncepta su legitimni, međutim nesporno je da u savremenom svijetu i pravnom sistemu uprkos svojoj nematerijalnosti, intelektualna svojina daje ista prava vlasnicima, kao i svojina nad materijalnim dobrima (pravo vlasnika da je slobodno koristi, pravo da uživa u prihodima i snosi troškove njene upotrebe, da isključi druge iz korišćenja, itd).

4) PREDUZETNIČKE IDEJE

U globalizovanom svijetu današnjice, svijetu bez granica, ekonomski razvoj leži u idejama slobodnih pojedinaca. Iz ugla liberalno orijentisanih ekonomista, ekonomija objašnjava kako pojedinci reaguju na uslove neravnoteže uzrokovane nedostatkom resursa. Shodno tome, svaki akter u privredi teži da profitira, odnosno poboljša svoju postojeću poziciju na tržištu. "Ekonomija se bavi načinima na koje se pojedinci ponašaju kako bi unaprijedili svoju dobrobit u jednom okruženju koje karakterišu deficitarnost, formalna i neformalna pravila igre i neizvjesnost."¹² Oni koji će iskoristiti neravnotežu u ekonomiji su upravo pojedinci na čijim idejama i počiva svijet, a to su preduzetnici.

Preduzetništvo implicira fokus na pojedincu. Preduzetniča ekonomija zahtijeva liberalno gledište na društvo. Stoga, ono predstavlja skup pojedinaca sa raznovrsnim potrebama i interesima. Takvo uređenje kod pojedinca pretpostavlja konstantnu želju i potrebu za sopstvenim napredovanjem, koje će sublimirano uticati na opšti razvoj. Jedino u slučaju kada se društvo organizuje

¹¹ Jefferson, Thomas (1904) Letter to Isaac McPherson, Monticello, August 13, 1813. (The Writings of Thomas Jefferson), Ed. Lipscomb & Bergh, Thomas Jefferson Memorial Association, Washington DC, Vol. 8

¹² Kolombato, Enriko (2014) Tržišta, moral i kreiranje politike, CID, Podgorica, str. 269

tako da omogućí pojedincima slobodnu razmjenu ideja kao intelektualnog kapitala, dalji razvoj društva će biti moguć.

Termin ljudskog kapitala, kao jedan od ključnih osnova razvoja društva uveden je osamdesetih godina XX vijeka. Do tada, značaj pojedinca i njegovih ideja, iako vidljiv u praksi, nije bio teorijski definisan. Danas, kreativni pojedinac sa najmanjom idejom o unaprijeđivanju postojeće situacije definiše se kao preduzetnik. Iako je kroz istoriju mijenjalo svoje oblike, preduzetništvo postoji otkad je čovjeka. Poljoprivredna, industrijska i informatička revolucija dokaz su tome da su ideje te koje mijenjaju svijet. Navedene revolucije dokaz su preduzetničke kulture koja se gaji od samog nastanka čovjeka. Zar nije i sama civilizacija rezultat preduzetničkih poteza pojedinaca toga doba?

Preduzetništvo se definiše kao način rješavanja problema. Ili, kako prof. dr Veselin Vukotić navodi: "Preduzetništvo: energija kreacije i nemirenja sa okolnostima."¹³ Nemirenje sa okolnostima kao proizvod daje inovacije i ideje koje, makar bile inkrementalne, vuku ekonomiju i društvo naprijed.

U svijetu neizvjesnosti koji zahtijeva brze reakcije i prilagođavanje na novonastale situacije, jedino pojedinac koji je slobodan da ispolji svoju kreativnu energiju može da doprinese ekonomskom razvoju društva. Često se postavlja pitanje da li je preduzetništvo pitanje karaktera ili životnog poziva? Ono što je sigurno jeste da se može razvijati jedino u uslovima slobode i atmosfere koja podstiče kreativnost i inovacije.

5) ZAŠTITA INTELAKTUALNE SVOJINE – PODSTICAJ ILI PREPREKA PREDUZETNIŠTVU?

Inovacije se nadovezuju jedna na drugu, i svaki pronalazač i kreator je dužnik onima koji su to bili prije njega. Zaštita intelektualne svojine podstiče ovaj virtualni ciklus inovacija i kreacija. Ona obezbjeđuje da oni koji unapređuju prethodne radove dobiju nagradu, a da nove ideje mogu zatim da koriste drugi. Ovaj proces leži u osnovi dugoročnog ekonomskog razvoja. Kakva treba da bude uloga države u zaštiti intelektualne svojine? Da li je bilo koja od gorepomenutih revolucija bila moguća da su ideje preduzetnih i inovativnih pojedinaca bile zaštićene okvirima i zakonima države? Ono što je praksa pokazala jeste da će jaka uloga države djelovati destimulativno na razvoj preduzetništva i preduzetničkih ideja, koje po svojoj prirodi predstavljaju intelektualnu svojinu.

"Mislim, dakle postojim." čuveni je citat filozofa Dekarta iz njegovog djela "Raspriava o metodi" iz 1637. godine i predstavlja jedan od stubova razvoja Zapadne civilizacije. Inovacije, preduzetničke ideje i preduzetništvo uopšte definisani su proizvod energije i način rješavanja praktičnih problema. Suština rješavanja svakog problema je u ideji koja proizilazi iz misli. Da li država metodama zaštite intelektualne svojine može da zabrani pojedincu da misli (odnosno postoji)? Da li država treba da ima tu privilegiju?

Društvo bazirano na principima slobode pretpostavlja slobodu ugovaranja među pojedincima, koja direktno implicira preuzimanje odgovornosti za posljedice svojih odluka. Odgovornost je druga strana medalje slobode na kojoj treba da se bazira prosperitet društva.

Svojinska prava nad intelektualnom svojinom (idejama) predstavljaju prava pojedinaca. "Prava pojedinca ograničavaju sva prava države. Država ne može da ima niti jedno pravo koje izvorno nema pojedinac. Država nije viša od pojedinca!"¹⁴ Do koje mjere država treba da bude umiješana u zaštitu intelektualne svojine?

Zaštita intelektualne svojine od strane države može se podijeliti u dvije velike grupe:

Zaštita intelektualne svojine putem sistema ugovora – npr. autorska prava, koja daju isključivo pravo korišćenja ili odobravanja drugima korišćenja drugima inovacije, a uključuje i sistem zaštite tih prava.

Zaštita intelektualne svojine paketom prava koje garantuje država – npr. patent kao skup ekskluzivnih prava koje pronalazaču – tvorcu inovacije garantuje država, štiteći njegov pronalazak od upotrebe, korišćenja i prodaje od strane drugih lica.

13 Vukotić, Veselin (2006) Opasne riječi, CID, Podgorica, str. 106

14 Vukotić, Veselin (2011) Istorija budućnosti, CID, Podgorica, str. 9

Putem sistema ugovora, pojedinac (inovator) ima pravo da svoju ideju štiti na način na koji on smatra da treba. Štiti ga ugovor koji se uspostavlja između tvorca ideje i kupca iste. U drugom slučaju država je ta koja odlučuje o mehanizmima zaštite. Davanjem monopola nad idejom, država patentiranjem destimuliše inovacije. Kao što je već naglašeno, inovacije se nadovezuju jedna na drugu. Onda kada je intervencionizam države previše jak, pa čak i u pogledu zaštite svojinskih prava, isključivanje mogućnosti inovatorima da unaprijede već postojeće stanje može samo da vodi do stanja stagnacije u društvu.

Istraživanja su nesumnjivo ukazala da strane firme izbjegavaju investiranje u zemljama sa slabim režimom zaštite intelektualne svojine. Naime, vlada koja uvažava prava intelektualne svojine šalje signal potencijalnim investitorima da će svaka kreativna ili druga intelektualna svojina koja se razvije unutar zemlje imati adekvatnu zaštitu. Pod takvim uslovima, strane i domaće kompanije se brže odlučuju da ulažu u nova postrojenja, najnaprednije tehnologije ili da investiraju u istraživanje i razvoj. Usljed permanentnog tehničkog progressa, koji proizvođačima značajno obara troškove, njihova konkurentnost u ogromnoj mjeri zavisi od dosljednog sprovođenja zakona. Takođe, empirijski se potvrđuje da u onim tranzicionim privredama u kojima postoji adekvantan režim zaštite intelektualne svojine postoji i najviši nivo FDI.¹⁵

Ovako postavljen sistem prava ima za cilj da da mogućnost tvorcima intelektualne svojine da imaju koristi od njenog kreiranja omogućavajući im zauzvrat materijalne i moralne beneficije. Sa druge strane, zaštita intelektualne svojine podstiče ne samo njeno dalje stvaranje, već i rast privrednih grana koje su bazirane na njoj, kao što je, na primjer industrija softvera, filmska industrija, izdavaštvo i druge.

Ipak, zaštita svojinskih prava treba da na najefikasniji način štiti interese pojedinaca u društvu - inovatora, što će u krajnjem doprinijeti razvoju društva uopšte. Baziranje zaštite svojinskih prava na ugovorima prije nego na centralizovanoj zaštiti od strane države (kroz patente, koji se mogu posmatrati kao prepreke inovacijama) zahtijeva od pojedinaca zaduženih za vođenje ekonomske politike u društvu efikasan sistem vladavine prava.

6) ZAKLJUČAK

Globalizacija briše granice nacionalnih država i stvara multikulturalne i međusobno zavisne zemlje i pojedince. Traži toleranciju i razumijevanje prema potrebama koje svakog pojedinca čine individuom za sebe. Preduzetničke ideje, kao sredstvo sporazumijevanja među kulturama, svakodnevno umrežavaju svijet današnjice. Inovacije su te koje mijenjaju svijet i ne pitaju za pol, rasu, vjeru. U kreativnoj ekonomiji, najvažniji aspekt razvoja jesu pojedinci i njihove ideje. "A ideje su danas najkonvertibilnija valuta na svijetu."¹⁶

Razvoj ideja zahtijeva visok nivo ekonomskih sloboda. Heritage Index Foundation¹⁷ rang lista ekonomski najslobodnijih država svijeta kao jedan od prvih pet kriterijuma za ocjenjivanje stepena razvoja zemlje koristi efikasnost sistema vladavine prava. Poseban naglasak stavljen je na svojinskim pravima.

Kao što je već navedeno u ranijem tekstu, ideje predstavljaju intelektualnu svojinu pojedinca i njihova efikasna zaštita osnov je za podsticanje daljeg razvoja tih ideja i stvaranja novih inovacija. Kreativni pojedinci vode inovacijama,

Vажnost zaštite intelektualne svojine ne treba posmatrati iz ugla odnosa između vlasnika i predmeta svojine, već odnosa između dvije individue kao dva socijalna bića povodom upotrebe predmeta svojine. Bez obzira na to da li se intelektualna svojina posmatra kao vještačka tvorevina ili ne, sam pojam svojine u analizu uključuje efikasnost vladavine prava. Svojinska prava određuju moj odnos prema predmetu koji posjedujem, ali jednako definišu i odnos drugih prema istoj. Ili, kako Valtazar Bogišić kaže: "Kažeš li o kakvoj stvari "moja je", to je najviše što kazati možeš."

---

¹⁵ Ova veza se ne može prihvatiti kao nesumnjiv dokaz o visokoj korelaciji između FDI i zaštite prava intelektualne svojine, budući da u ovim privredama postoji i najpovoljnija opšta investiciona klima.

¹⁶ Vukotić, Veselin (2011) Istorija budućnosti, CID, Podgorica, str. 373

¹⁷ <http://www.heritage.org/index/ranking>

Ekonomije koje kroz efikasan regulatorni sistem omogućavaju pojedincima da ispolje svoju kreativnost su ekonomije koje vuku civilizaciju naprijed. One ekonomije koje svoja pravila baziraju na potrebama pojedinaca i promjene vuku od pojedinca ka zajednici su one sa najefikasnijim sistemom pravila. Zaštita intelektualne svojine koja će biti profilisana shodno individualnim potrebama će podstaći razvoj ideja i kreativnosti koje su dokaz raznolikosti i drugojakosti određene kulture. A sporazumijevanje među kulturama je način funkcionisanja globalizovanog svijeta. Globalizacija predstavlja povećanje popustljivosti tradicionalnih granica, pa tako "biti globalan" sa sobom nosi uzajamno djelovanje sa pojedincima koji se kulturno razlikuju.¹⁸ Jedan od načina da pojedinci postanu kulturno više prilagodljivi jeste kroz razvoj preduzetničkih ideja koje su prihvatljive od strane svih kultura. Sistem koji će omogućiti efikasnu zaštitu tih ideja i osposobiti tvorce da pregovaraju sa ostalima o načinu upotrebe i korišćenja tih ideja je sistem koji prati globalne tokove i koji će postizanjem kulturne prilagodljivosti doprinijeti razvoju svog društva.

7) LITERATURA

- Alesina, Alberto, Spolaore, Enrico (2005) *The Size of Nations*, The MIT Press, USA
- Besarović, V (2000) *Intelektualna svojina, industrijska svojina i autorsko pravo*, Beograd
- Cowen, Tyler (2004) *Creative Destruction - How Globalization Changes World's Cultures*
- Fukuyama, Francis (1992) *The end of history and last man*, Penguin Group, New York, USA
- Fukuyama, Francis (1996) *Trust: Social Virtues and Creation of Prosperity*, The Free Press, USA
- Fukujama, Frensis (2003) *Naša posthumana budućnost*, CID, Podgorica
- Greenspan, Alen (2008) *The Age of Turbulence*, Penguin Group, New York, USA
- James, Canton (2006) *The Extreme Future*, Dutton, Penguin Group, New York, USA
- Jefferson, Thomas (1904) *Letter to Isaac McPherson*, Monticello, August 13, 1813. (The Writings of Thomas Jefferson), Ed. Lipscomb & Bergh, Thomas Jefferson Memorial Association, Washington DC, Vol. 8
- Kinsella, N. S. (2001) *Aganst intellectual property*, Journal of Libretarian Studies, Volume 15. No.2, Mises Institute
- Kisić, V (2011) *Kulturne i kreativne industrije u Evropi*, časopis "Kultura", Centar za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd
- Kolombato, Enriko (2014) *Tržišta, moral i kreiranje politike*, CID, Podgorica
- Ohmae, Kenichi (2007) *Nova globalna pozornica - izazovi i prilike u svijetu bez granica*, Mate, Zagreb
- Ohmae, Kenichi (1995) *The end of the nation state*, The Free Press, New York, USA
- Ohmae, Kenichi (2000) *The invisible continent*, Harper Business, USA
- Ohmae, Kenichi (1999) *The borderless world*, Harper Kollins
- Sorman, Gi (1991) *Velika tranzicija*, Knjižnica „Zoran Stojanović“, Novi Sad
- Stigliz, Joseph E. et al (2010), *Mis-measuring our lives – why GDP doesn't add up*, The New Press, Njujork
- Tomas, S. Dejvis, Inkson, Ker (2011) *Kulturna inteligencija*, CLIO, Beograd
- United Nations (2004) *World Investment Report: The Shift towards Services*, United Nations, Conference on Trade and Development, New York and Geneve
- UNESCO, *Backgrounder on Cultural Industries (2010)*, http://www.unescobkk.org/fileadmin/user_upload/culture/Cultural_Industries/HK_Open_Forum/Backgrounder-FINAL.pdf
- Vukotić, Veselin (2011) *Istorija budućnosti*, CID, Podgorica
- Vukotić, Veselin (2008) *Makroekonomski računi i modeli*, CID, Podgorica
- Vukotić, Veselin (2006) *Opasne riječi*, CID, Podgorica
- Vukotić, Veslin (2007) *Psihofilozofija biznisa*, CID, Podgorica
- Vukotić, Veselin (2010), *Osnove ekonomije – mreža međuzavisnosti*, knjiga za predmet "Sistem-ska analiza", Univezitet Donja Gorica, Podgorica

---

¹⁸ Tomas, S. Dejvis, Inkson, Ker (2011) *Kulturna inteligencija*, CLIO, Beograd

WEB SAJTOVI:

http://www.culture.gov.uk/about_us/culture/default.aspx

<http://databank.worldbank.org/data/home.aspx>

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

<http://www.heritage.org/index/ranking>

<http://www.oecd.org/>

<http://www.unep.org/>

SRBIJA, EVROPA, EVROPSKA UNIJA (KULTURNO-ISTORIJSKI KONTEKST)

Apstrakt

Od 2008.godine zvanično opredijeljeni cilj Srbije je Evropska unija. Početkom 2015.još nijesu otvorena prva poglavlja o pristupnim pregovorima. Današnja Evropska unija je pod dominantnim uticajem SAD, tako da su njene vrijednosti u sve većem raskoraku sa autentičnim evropskim vrijednostima. Budućim eventualnim prijemom u EU, Srbija bi se našla u posljednjem, perifernom krugu, gdje se nalaze najnerazvijenije članice. Nastajuće Evro-azijske integracije baziraju na očuvanju nacionalnih suvereniteta svojih članica, što je bitna razlika u odnosu na gubljenje i suverenitete i nacionalnog identiteta u Evropskoj uniji. Srbija je već duže vremena pod snažnim uticajem emocije poniženja, a sada joj se predlaže i „promena svesti“. Rusija, Kina i druge nezapadne zemlje su iskreno zainteresovane za prosperitet Srbije, što se mora u punoj mjeri uzavavati pri njenim strateškim opredjeljenjima.

Ključne riječi: Srbija, Evropa, Evropska unija. Emocija poniženja

1.UVOD

Srbija i geografski i kulturno-civilizacijski pripada Evropi pa je normalno što nastoji da tu poziciju zadrži i u integrisanoj Evropi – Evropskoj uniji. Problem, međutim, nastaje zbog činjenice da Evropska unija geografski ne obuhvata cijelu Evropu (učlanjeno je samo 28 država), a u kulturno-civilizacijskom smislu sve više nestaju autentične evropske vrijednosti pod pritiskom amerikanizacije Evropske unije i njene svojevrsne kolonizacije od strane Sjedinjenih Američkih Država. U svom nastojanju da sačuva poziciju jedine supersile, SAD nastoje da od Evrope odvoje evro-azijsku zemlju Rusiju u time diskredituju svojevremenu ideju De Gola o Evropi „od Atlantika do Urala“, a pogotovu ideju nekih savremenih geopolitičara o Evroaziji kao jedinstvenom kontinentu. Američki stratezi zaziru od mogućnosti da profunkcioniše osovina Pariz-Berlin-Moskva, kao što zaziru i od osovine Moskva-Peking, od nove grupacije zemalja BRIKS-a i novih međunarodnih banaka sa sjedištima u Šangaju i Pekingu, kao pandana SB i MMF-u. SAD su posebno uznemirene mogućnošću detronizacije dolara kao svjetske valute, čime bi se objelodanile sve njene ekonomske dubioze. Aktuelna kriza Ukrajine je sintetički izraz tog nastojanja SAD-a da zadrže svoju političku, ekonomsku i vojnu suprematiju, a odgode promovisanje policentričnog sistema svjetske moći. NATO i EU imaju u tome jasne uloge.

U odnosu na zemlje romansko-germanskog i katoličko-protestantskog kulturno-istorijskog tipa, koje čine okosnicu Evropske unije, Srbija pripada slovenskom vizantijsko-pravoslavnom kulturno-istorijskom tipu, na čelu sa Rusijom kao istorijskom zaštitnicom pravoslavnih slovenskih naroda. Američka podrška širenju Evropske unije i na te zemlje (izuzev Rusije!) je, prvenstveno u funkciji njihovog odvajanja od Rusije i nastajućeg Evroazijskog saveza. Borba oko Ukrajine to jasno pokazuje. U takvim okolnostima pozicija Srbije postaje krajnje složena. Doktrina po kojoj „EU nema alternativu“, koju slijedi naša politička elita od 2001.godine i javno deklarisanje sadašnje vlade za strateško partnerstvo sa Rusijom, stvaraju joj ne malo problema. Ti problemi bi se lakše prevazilazili sa „promenom svesti“ srpskoga naroda, za koju se zalaže sadašnji predsjednik Vlade Srbije. Parola: Nema stalnih saveznika, ni stalnih protivnika; ima samo stalnih interesa!, produktat je određenog kulturnog miljea, u kome se ona apsolutizuje. Kada, pak, naši političari ističu da se isključivo rukovode interesima Srbije, onda nam najčešće ne kažu šta su tu kratkoročni i ad hoc

interesi, a šta oni strateški i dugoročni, koji polaze od vertikale srpske istorije i srpskog hronotopa (hronos +topos). A na toj vertikali se sretamo sa narodom koji je, po pravilu, uvijek bio na našoj strani (iako nam nije uvijek pomogao koliko smo to mi, opravdano ili ne, očekivali), ali i sa narodima koji su započeli rat sa Srbijom 1914.godine sa pokličem: Srbija mora umrijeti! Ili onima koji su nas 1999.godine bombardovali sa „osiromašenim uranijumom“! Biće da se sve to duboko urezalo u svijest srpskog naroda, te doktrina o „promeni svesti“, i pri izdašnoj propagandi, ima malo izgleda na uspjeh. Mentalitet naroda se najteže mijenja! Globalizacija, koja se nakon pada Berlinskog zida 1989.godine i postsocijalističke tranzicije, odvija kao amerikanizacija svijeta i unifikacija socijalnih fenotipa, nema dugoročnu perspektivu. Njoj se suprotstavlja sva raznovrsnost socijalnih genotipa naroda i zemalja svijeta i njihovo „kolektivno nesvjesno“(Jung). Kriza Evropske unije je, između ostalog, i u tome što ona ne funkcioniše kao zajednica suverenih demokratskih država koje sadejstvuju u postizanju zajedničkog cilja, već nacionalne države gube u takvoj zajednici svoj nacionalni suverenitet i demokratske institucije i podvrgavaju se volji nadnacionalne (briselke) birokratije, kojom se upravlja iz Vašingtona! Treba li, onda, Srbija da teži ka takvoj zajednici u kojoj bi izgubila suverenitet i nacionalni identitet i zauzela poziciju među zemljama periferije takve zajednice, gdje se danas nalaze Bugarska, Rumunija ili Grčka nad kojom se sada sprovodi pravi „finansijski genocid“.

Namjera ovoga rada je da kroz kratku retrospektivu kulturno-civilizacijske istorije Evrope i položaja srpskog naroda u evropskoj istoriji doprinese boljem razumijevanju aktuelne pozicije Srbije danas. Zašto je to srpski narod bivao loše „uzglobljen“ u evropske tokove? Da li je u pitanju „pogrešna religija“(pravoslavlje), „pogrešno pismo“(ćirilica) i „pogrešan okupator“(Turska), kako se danas može čuti!? Zar katolička Evropa nije bila ravnodušna na turska porobljavanja pravoslavnih evropskih naroda i prodor azijske civilizacije u Evropu? Tek kad je došlo do opsade Beča 1683.godine, Evropa je pružila organizovani otpor. A kad su Srbi, nakon vjekova turskog ropstva, krenuli sa oslobodilačkim ustancima na početku 19.vijek, mnoge evropske zemlje su vidjele priliku da potisnutog turskog „pogrešnog okupatora“ zamijeni novi evropski „civilizovani“ okupator i da se istovremeno spriječi uticaj Rusije na Balkanu! Oslobodilačku borbu srpskog naroda nijesu podržavali ni takvi evropski umovi kao što su Kant, Hegel, Marks..., jer su na Srbe gledali kao na nedržavotvoran narod i zato su držali tursku stranu! Zar, onda, treba da čudi što su zemlje Evropske unije bile saglasne oko bombardovanja evropske zemlje Srbije zbog geostrateških interesa SAD-a na Balkanu i formiranja njihove vojne baze na Kosovu i Metohiji?

2.VERTIKALA EVROPSKE ISTORIJE

„Mesopotanija, Egipat, Jelada,vječni Rim – i nad njima tajanstveni judeo-hrišćanski ferment, dali su Evropi njen duhovni izgled!“- konstatuje poznati francuski filozof i naučnik Tejar de Šarden (1; 170). Ako je 313.godina poznata po tome što je Milanskim ediktom u Rimskoj imperiji priznato hrišćanstvo, onda je za delju sudbimu Evrope ključnu ulogu imala 395.godina, kada je poslednji rimski imperator Teodosije donio odluku da Carstvo podijeli dvojici svojih sinova: Arkadiju istočni dio, a Hanariju zapadni. Zapadno rimsko carstvo, usled čestih ustanaka robova i najezda varvara, održalo se do 476.godine. Istočno carstvo kao Vizantija je nastavila da funkcioniše sve do pada Carigrada pod tursku vlast 1453.godine. Raskol koji se 1054.godine desio u hrišćanstvu, kada su rimski papa Lav IX i konstantinopoljski patrijarh Mihajlo Kerularije bacili jedan na drugog anatamu, podijelio je evropske narode na katolike i pravoslavne. U samoj katoličkoj crkvi u 16.vijeku dolazi do nastanka novih vjerskih pokreta, koji će Evropu uvesti u duge vjerske ratove. Vestfalskim mirom 1648.godine uspostavljen je mir između protestanata i katolika i postavljeni temelji za nastanak nacionalnih država.Ako je na duhovnom planu Evropu obilježila grčka filozofija i rimsko pravo, onda se sa dolaskom hrišćanstva sa Istoka (Palestina) u Evropu, kako ističe filozof Mihailo Đurić, desio prvi veliki udar na dotadašnju kulturu Evrope. Drugi udar na „grčko određenje lika Evrope“ desio se u 17.vijeku od moderne filozofije „kao sveobuhvatne prirodne nauke“(2; 170). Sa razvojem prirodnih nauka i tehnike dolazi do pokoravanja prirode, a „ona ista moć koja je prokročila put porobljavanju prirode isto tako dobro služi i kao sredstvo za

podjarmljivanje nepoćudnih ljudi i naroda“, zaključuje Đurić.(2;195). Duhovna kriza Evrope može biti prevladana, smatra Đurić, vraćanjem izvornom grčkom zavičaju i grčkom idealu čovjeka kao „samosvesnog i samoodgovornog bića“. (2;212).

Britanska „revolucija bez krvi“, koja se odvijala tokom 17.vijek a kao borba između kralja i parlamenta, okončana je pobjedom parlamenta kao izraza nastajućih kapitalističkih odnosa proizvodnje. Radikalizam krvave Velike francuske revolucije 1789.godine, koja je nastupala sa zavodljivom parolom: Liberte, egalite, fraternite !, ne samo da ruši feudalni poredak u Francuskoj, već se njen eho osjetio i u cijeloj Evropi. Tokom 19.vijeka u evropskim zemljama je vlast preuzela nova vladajuća klasa buržoazija, koja će razviti proizvodne snage društva više nego sve prethodne vladajuće klase, stvarajući svjetsko tržište, kako su to u svom čuvenom Manifestu Komunističke partije(1848) istakli Marks i Engels. Iako je ruski car Petar Veliki (1682-1725) otpočeo sa odlučnom „evropeizacijom“ Rusije kroz razvijanje evropske manufakture, a kasnije se sve intenzivnije širio uticaj evropske kulture u Rusiji (Puškinov junak Onjegin je već „čitao Adama Smita“!), ipak su se u Rusiji najduže zadržali feudalni odnosi. Oni su formalno ukinuti sa ukidanjem „krjeposnog prava“1861.godine, ali su se faktički zadržali sve do Oktobarske revolucije 1917.godine. Revolucija je, istovremeno, prekinula tokove tek zapčete buržoaske industrijalizacije Rusije, da bi napuštanjem NEP-a 1928. U SSSR/u počela da se sprovodi doktrinu „prvobitne socijalističke akumulacije“ i industrijalizacije zemlje. Socijalistički „projekat“je u Sovjetskom Savezu ostvarivan sve do njegovog konačnog sloma 1991.godine.

Značajan datu evropske, a time i svjetske istorije je, svakako, Prvi svjetski rat (1914-1918). Postoje mišljenja da se uspon zapadne (evropske) kulture i civilizacije završava sa 1914.godinom, a da se ona održala tokom cijelog 20.vijeka zahvaljujući usponu Sjedinjenih Američkih Država nakon Prvog, a pogotovu nakon Drugog svjetskog rata! Svoje čuveno djelo Propast Zapada(1918-1922) njemački filozof Oswald Špengler je započeo da piše upravo pred Prvi svjetski rat. Velika svjetska ekonomska kriza (1929-1933), Drugi svjetski rat (1939-1945) i slom evropskog socijalizma (1989-1991) su najkрупniji događaji „kratkog dvadestog vijeka“(1914-1991). Novi, 21.vijek je, tako, „poranio“ ne sačekavši kalendarsko okončanje stoljeća! Pad Berlinskog zida 1989.godine (u vrijeme 200-godišnjice Velike francuske revolucije) za američkog politikologa Frensisu Fukujamu nije bio samo kraj jednog vijeka, već pravi „kraj istorije“: pobjeda kapitalizma nad socijalizmom. Zapada nad Istokom, liberalizma nad egalitarizmom! Za sadašnjeg predsjednika Ruske Federacije Vladimira Putina, pak, raspad SSSR 1991.godine je predstavljao „najveću geopolitičku katastrofu 20.vijeka“. Činjenica je da je nakon 1989.godine započela postsocijalistička tranzicija na demokratska društva, tržišnu privredu i vladavinu prava. Time je globalizacija u obliku amerikanizacije proširena i na bivše socijalističke zemlje! Sa izbijanjem svjetske ekonomske krize 2008.godine dolazi do ozbiljnog preispitivanja neoliberalne ekonomske paradigme i njom inspirisanog koncepta globalizacije, koji je zaoštrio pitanje ekonomskih nejednakosti, kako među zemljama, tako i unutar svake pojedinačne zemlje.

3.EVROPSKA UNIJA: OD IDEJE DO AKTUELNE KRIZE

Ideje o ekonomskoj integraciji grupe zemalja Zapadne Evrope javljaju se nakon Drugog svjetskog rata zbog sve očiglednijeg „američkog izazova“, ali i potrebe prevazilaženja neprijateljstava među evropskim narodima, a naročito među Francuzima i Njemcima. Od Zajednice za uglj i čelik, koja se odnosila na šest zemalja, danas smo dospjeli do Evropske unije, kojoj pripada 28 zemalja (unutar koje funkcioniše Monetarna unija, koja obuhvata 19 zemalja). Od zemalja nastalih raspadom (tačnije: razbijanjem!) države Jugoslavije, članstvo u Evropskoj uniji imaju : Slovenija (od 2004.) i Hrvatska (od 2013.). Ostale zemlje tzv.Zapadnog Balkana (Cvijić bi se pitao šta taj pojam znači!), kojima pripada i Srbija, treba da „ispune uslove“ za članstvo u Evropskoj uniji. A kad je o Srbiji riječ, onda nas iz Brisela podsjećaju da napredujemo, samo je potrebno još i da „promenimo svest“, sa čime je, čini se, saglasna naša aktuelna politička elita i tzv.“druga Srbija“ i brojne nevladine organizacije! Kako su skoro sve članice EU istovremeno i članice NATO-a (za postsocijalističke zemlje je bilo pravilo da prvo uđu u NATO), kao oruda američke spoljne politike, „slučaj“ Srbije i njenog puta ka Evropskoj uniji, zbog toga, postaje delikatan!

Za potrebe ovoga rada nijesu od značaja problemi i etape kroz koje je prolazila Evropska unija. Bitno je, pak, kako ona danas izgleda, kako funkcioniše, pred kakvim se izazovima nalazi i kakve su moguće njene bliže perspektive, s obzirom da je za Srbiju najbliža perspektiva za članstvo 2020. godina. Ono što podrazumijevamo pod pojmom Evropa u kulturnom i civilizacijskom smislu (sistem evropskih vrijednosti) i ono šta su danas vrijednosti Evropske unije, daje za pravo nekim savremenim evropskim misliocima, kakvi su, naprimjer, mladi a već afirmisani italijanski filozof Dijego Fuzaro i naša Bogdana Koljević, da današnju EU vide kao anti-Evropu. Njihov istraživački projekat pod nazivom Ustanak evropskih naroda: politika i filozofija, u sažetom obliku objavio je beogradski nedjeljnik Pečat u osam nastavaka, počev od br.326 / 2014. (3). Njihov stav je da se Evropska unija nije razvijala kao zajednica suverenih demokratskih država, da je ona pod protektoratom Univerzalne monarhije –Sjedinjenih Američkih Država i da njihovu volju sprovodi „briselka birokratija“, koja nije birana kroz demokratsku proceduru. Nasuprot zvaničnom stavu srpske političke elite, koja od 2008.godine istrajava na doktrini „Evropska unija nema alternativu“, oni ističu stav: Alternativa Evropskoj uniji zove se Evropa! Evropa kao zajednica suverenih i demokratskih evropskih država, koje kroz afirmaciju svoga nacionalnog identiteta doprinose daljoj afirmaciji potisnutih evropskih vrijednosti.

Kako se desilo da Evropska unija postane oruđe u rukama Sjedinjenih Američkih Država u njihovom nastojanju da odgode svoj odlazak sa pozicije jedine supersile, tj. da spriječe uspostavljanje multipolarnog sistema svjetske moći? Iako je „volja za moć“ (Niče) bitno obilježje cijele zapadne civilizacije, ona je u 20.vijeku sve izrazitije prelazila u ruke SAD, a naročito poslije Drugog svjetskog rata, kada se Evropa dijeli na dva bloka država, zapadni (kapitalistički) i istočni (socijalistički). Uspostavljeni bipolarni svjetski sistem predvode SAD i SSSR. Otpočinje period Hladnog rata, te se formiraju vojni savezi: NATO i Varšavski pakt, na čijem se čelu nalaze iste države. Zaštitnik od daljeg širenja socijalizma na Zapadnu Evropu su SAD i NATO. A kada je sa padom Berlinskog zida 1989.godine došlo do rušenja evropskog socijalizma, raspada SSSR-a i rasformiranja Varšavskog pakta, SAD postaju jedina supersila, koja ne samo što zadržava svoje „pokroviteljstvo“ nad zemljama Evropske unije, već samu EU potpuno podređuje svojim geopolitičkim interesima (na Bliskom Istoku, Ukrajini...). Svaki nagovještaj otpora neke od članica EU se vrlo efikasno neutralizuje dobro razrađenim i za sada efikasnim metodama. Tako sve zemlje Evropske unije primjenjuju ekonomske sankcije prema Rusiji iako zbog uzvratnih ruskih sankcija najveće štete ima upravo Evropska unija! Kao glas evropske savjesti odjeknule su riječi francuskog ekonomiste i političara Žaka Atalija: „Za Evropsku uniju je samoubilački da sledi američki embargo Rusiji. Bojkot penalizuje mnogo više Evropljane nego Amerikance. Oni su proglasili bojkot čiji su Evropljani glavna žrtva.“(4 ; 7). Da li te riječi imaju ikakvo dejstvo na „briselku birokratiju“ i servilnu političku elitu zemalja Evropske unije?

Dvadeset osam zemalja Evropske unije je danas raspoređeno po sistemu koncentričnih krugova: centralnim krugom dominira Njemačka, u sledećem krugu se nalazi grupa visokorazvijenih zemalja (Francuska, Velika Britanija, Italija), da bi narednim krugom bile obuhvaćene manje ali visoko razvijene zemlje. I tako redom dok se ne stigne do poslednjeg, perifernog kruga, gdje se nalaze najnerazvijenije zemlje (Rumunija, Bugarska) i zemlje koje su pred bankrotom (Grčka). Tom krugu bi pripala, ako jednoga dana postane članom EU, nesumnjivo i Srbija. Evropska unija se i inače najsporije oporavlja od posledica ekonomske krize iz 2008.godine, a sama je strukturirana po modelu: centar-poluperiferija-periferija, koji ne obezbjeđuje bilo kakav harmoničan razvoj, niti može biti atraktivan za nove članice.

U zemljama Zapadne Evrope se nakon Drugog svjetskog rata afirmisao evropski model tržišne privrede, sa svojim varijantama: njemački model socijalne tržišne privrede, koji je sproveden od ministra privrede Ludviga Erharda za rezultat imao „njemačko privredno čudo“; švedski model države blagostanja; francusku praksu indikativnog planiranja i dr. Ekonomski razvoj je bio u funkciji afirmacije nacionalnih specifičnosti, ali i evropskog sistema vrijednosti. No kako je u SAD i Engleskoj krenula neoliberalna antikejnsijanska kontrarevolucija, koja se u praksi realizovala kao reganomika i tačerezizam, snažno se propagira superiornost američkog liberalnog kapitalizma nad evropskim. Evropi je, tako, nametnuta neoliberalna ekonomska politika, koja nije u skladu sa

evropskim socijalnim vrijednostima, čime je, de facto, krenula američka kolonizacija Evropske unije. Tu inferiornu poziciju Evropske unije imaju u vidu oni evropski intelektualci koji su sačuvali svoj naučni integritet, kada ističu da je alternativa Evropskoj uniji – Evropa! A kad je početkom 90-ih godina započeta postsocijalistička tranzicija usmjerena ka Evropskoj uniji, onda se ona bazirala na neoliberalnom Vašingtonskom konsenzusu, a ne na evropskom modelu socijalne tržišne privrede, koji je i u samoj Evropskoj uniji već napušten. A taj model kao i azijski model državno usmjeravane tržišne privrede bi, nema sumnje, imali manju socijalnu cijenu u toj postsocijalističkoj tranziciji u odnosu na praktikovanu neoliberalnu „šok terapiju“!

Kao što je 17.vijek bio „holandski“, 19.vijek „engleski“, a 20.“ameički“, tako se, ne bez osnova, predviđa da će 21.vijek biti „azijski“, ili još konkretnije – „kineski“. S pravom je engleski historičar Pol Kenedi još sredinom 80-ih godina u svom čuvenom djelu *Uspori i pad velikih sila* istakao: „Zadatak sa kojim će se suočavati američki državnici sledećih decenija je da uoče da su širi trendovi u toku i da treba „upravlјati“ poslovima tako da se relativni pad Sjedinjenih Država odvija sporo i lagano, a ne da se ubrzava politikom koja donosi samo kratkoročne prednosti, a dugoročne gubitke.“ (4; 590). Američki državnici su, suprotno tome, afirmisali doktrinu o „američkoj izuzetnosti“ koja im omogućuje da ne poštuju međunarodno javno pravo. Uviđajući do čega je Ameriku dovela arogancija jedine supersile, Henri Kisindžer će zadnjih godina početi da preporučuje za SAD politiku koja je na tragu prethodnog upozorenja Pola Kenedija. Zvanična, pak, američka politika je usmjerena na odvajanje Rusije od Evrope, pri čemu se EU koristi kao oruđe u ostvarenju takve politike. Srbiji, koja još nije članica Evropske unije, već se samo nalazi na tom putu, stižu ozbiljna upozorenja da svoju spoljnu politiku mora usaglašavati sa EU, tj. da i Srbija mora da uvede sankcije Rusiji! Naša politička elita, za sada, tim pritiscima odolijeva! „Otpor uvođenju sankcija Rusiji jedno je od poslednjih uporišta u odbrani ostataka nacionalne časti i građanskog dostojanstva. Nije reč o Rusima, nego o nama. Rusi mogu bez nas, ali mi ne možemo bez sebe.“, na njemu svojstven način se oglasio naš poznati književnik Milovan Danojlić. (5 ; 69).

Stanje u Evropskoj uniji je danas takvo da malo koja zemlja članica njime može biti zadovoljna. Iako Njemačkoj odgovara pozicija ključne zemlje, njeni biznismeni sve odlučnije zahtijevaju od vlade da se odupre pogubnim ekonomskim sankcijama Rusiji, na koje je prisiljavaju SAD. Vlade Grčke i Mađarske otvoreno se suprotstavljaju politici ekonomskih sankcija. Alternativna (anti-ruska) energetska politika, koja se od strane SAD predlaže Evropi, pogubna je. Odustajanje od „Južnog toka“ je očigledan dokaz. Sjedinjene Američke Države se ne ustručavaju ni od sledeće nebuloze: Evropa ne treba da bude energetska zavisna od Rusije, a njene energetske deficite će nadomjestiti SAD naftom proizvedenom iz uljanih škrilјaca, koja bi se morskim putem dopremala do evropskih luka! Čik reci, Evropska unijo, da su ovo ordinarne gluposti! EU je, tako, u prilici da samo može da kaže: volim i ja pomorandže, ali trpim! Velika Britanija će cjelishodnost svoga daljeg opstanka u EU provjeriti na referendumu 2017.godine. Euforija kojom je praćenu učlanjenje zemalja koje su prošle postsocijalističku tranziciju je splasnula, a brojni su zanaci njihovog razočarenja. „Treniranje strogoće“ u odnosu na prezaduženu Grčku teško da može naići na simpatije. I tako dalje. Sve u svemu, Evropska unija je danas bliža raspadu, nego ozbiljnom reformisanju i mogućem poletu!

4. VERTIKALA SRPSKE ISTORIJE

Istoriočar Vladimir Ćorović u svojoj čuvenoj Istoriji Srba je istakao sledeći stav: „Srpsku državu misao nemanjičke dinastije stvorio je fizički Nemanja, a intelektualno Sava. Nacionalno ili, bolje rečeno, etničko jedinstvo bilo je u to doba još nedovoljno svesno i ne bi sprečilo da i dalje dolazi do onakvih sukoba kakvi behu oni između Raške i Zete, odnosno između katoličanstva i pravoslavlja. Versko jedinstvo bilo je u ona vremena jedini delujući amalgam i, zahvaljujući Savinom radu, ono je doista i delovalo.“ (6; 144). Nemanja i Sava su, kako formuliše savremeni književni kritičar Jovan Delić „u samim temeljima srpske istorije, srpske države, Srpske pravoslavne crkve, srpske književnosti, srpskog jezikoslovlja, srpskog prava i srpske medicine. Dva sveta čovjeka su počelo svemu i teško je naći narod kojem na početku svega stoje dva sveca, otac i sin.“ (7; 62-63). U

odnosu na druge srpske zemlje (Bosna, Zeta, Dubrovnik, Dalmacija), koje su se nalazile na periferiji i bile u dodiru sa katoličanstvom, Raška je zauzimala centralni položaj i graničila se sa tada moćnim zemljama: Vizantijom na jugu, Ugarskom na sjeveru i Bugarskom na istoku. 3. Položaj srpske države je bio takav da ga je geograf Jovan Cvijić odredio kao „kuća na sred puta“. Vladari iz dinastije Nemanjića (od Nemanje do Dušana), shodno prilikama svoga vremena, uspješno su upravljali tom „kućom“ skoro dva vijeka, period u kome se Srbija formira kao slovenska zemlja vizantijsko-pravoslavnog kulturnog tipa. Pa i kasnije, nakon izgubljene nezavisnosti i vazalnog položaja Srbije, despot Stefan Lazarević je pokazao državničko umjeće i kad je bio turski i kad je bio ugarski vazal. Njegova Srbija je, iako vazalna država, spadala u red najnaprednijih država svoga vremena u kulturno-civilizacijskom smislu. (Današnji premijer Srbije se odveć često poziva na kneza Miloša, a nikada na despota Stefana koji kao državnik ima po čemu da bude uzor!).

Kada je Srbija kao despotovina 1459. godine definitivno pala pod tursku vlast, završio se politički život srednjovjekovne Srbije. „Napori koji su činjeni da se ona spase i digne, od Kosova do pada Smedereva, pokazuju jedan ogroman vitalitet i mnogo državničke veštine, ističe Čorović. Država je bila, nema sumnje, teško podrovana sablažnjivim scenama borbe za vlast i sebičnim prohtevima uticajnih članova dinastije i veće vlastele; bilo je, isto tako, političke kratkovidosti u odnosima između suseda dinasta Srbije, Bosne, Heregovine i Zete.“ (6 ; 333). A u Evropu je nadirala dobro organizovana turska sila „vodena jednom voljom, koja je znala šta hoće“. (loc. cit.). Nastupili su vijekovi turskog robovanja, sve do početka 19. vijeka. A onda 1804. godine ustanak Srba pod „besmrtnim voždov“ Karadorđem, koji „iz mrtvih Srba dozva, dunu život srpskoj duši“ (-Njegoš). Svojom hrabrošću i vojničkom genijalnošću Karadorđe odnosi pobjede nad Turcima i time vraća vjeru svome narodu u njegovu snagu. Tu vjeru nije pokolebala ni propast ustanka 1813. godine ni stršni turski zulumi koji će uslijediti. Dokaz tome je novi ustanak pod Milošem 1815. godine. Pored hrabrosti, Miloš će pokazati i diplomatsku vještinu. „Karadorđe je imao Prvi ustanak, Miloš Drugi. Bez Prvog ne bi bilo Drugog. Bez Drugog, Prvi bi bio samo propast. Karadorđe je bio sloboda. Knez Miloš je bio država. Karadorđe je bio etika. Miloš je bio politika.“ (8 ; 26). Tako je tačno i sažeto opredijelio poziciju „dva najznamenitija Srbina istorije novog srpskog početka“, književnik Milovan Vitezović.

Period 1804-1918. Ispunjen je borbama za slobodu srpskoga naroda i njegovu državnu nezavisnost. Na Berlinskom kongresu 1878. godine nezavisnost siču dvije srpske države; Srbija i Crna Gora. Na žalost, Srbi „s onu stranu Drine“, tj. u Bosni i Hercegovini su nijesu stekli slobodu, već su samo promijenili okupatora: umjesto azijskog (turskog) dobili su evropskog (austrijskog). A kakva je bila ta nova „ukopacija“ najbolje nam kazuje Kočićev junak David Štrbac! Kao što vidimo, evropske sile ne zaboravljaju da je rijeka Drina označena za granicu koja je svojevremeno dijelila Zapadno i Istočno rimsko carstvo! Karadorđe je, zato, kao svoj strateški cilj vidio dan u kome će preći rijeku Drinu i „čestitu Bosnu pohoditi“! Ako su evropski narodi formirali svoje nacionalne države tokom 19. vijeka, srpski narod nije uspio da formira svoju državu ni do danas. Pokušaji da se to postigne kroz stvaranje države Južnih Slovena 1918. godine, kao što znamo, nijesu uspjeli. Ni kapitalistička Jugoslavija (1918-1941), ni socijalistička Jugoslavija (1945-1991) nijesu bile dugog vijeka. Razbijanjem Jugoslavije 1991. godnin, nastavljaju svoj zajednički život Srbija i Crna Gora (koje su svoju državnu nezavisnost, stečenu 1878. godine izgubile 1918., stupanjem u državu Srba, Hrvata i Slovenaca). Srbija je svoju državnu nezavisnost stekla na neobičan način 2006. godine tako što se referendumskim izjašnjavanjem odvojila Crna Gora! Na teritoriji Srbije je prethodno, 1999. godine formirana NATO-država Kosovo, koju „Srbija nikada neće priznati“, a čije je faktičko priznanje uslov da Srbija stekne članstvo u Evropskoj uniji.

Zbivanja na vertikalni istorije srpskog naroda u tijesnoj su vezi sa istorijom ruskog naroda, jer imaju sličan socijalni genotip (9 ; 65-67), a pripadaju slovenskom pravoslavno-vizantijskom kulturnom tipu, koji se bitno razlikuje od zapadnoevropskog romansko-germanskog i katoličko-protestantskog kulturnog tipa, kako je pokazano u znamenitoj knjizi Rusija i Evropa ruskog naučnika Danilevskog. (10). U nemanjićkom periodu kulturni uticaji su išli iz Srbije prema Rusiji koja je bila pod vlašću Tatara. Od kad je Srbija u turskom ropstvu, uticaji i pomoć idu iz Rusije prema srpskom narodu u Srbiji i Crnoj Gori i preko ruske države i preko Ruske pravoslavne crkve.

Oslobodilački ustanci Srbije sa početka 19.vijek, kao i dalje borbe za sticanje nezavisnosti tokom 19.vijek, odvijali su se uz veliki oslonac na pravoslavnu Rusiju. Srpska tragedija tokom 1915. godine bila bi potpuna da ruski car Nikolaj II nije zaprijetio separatnim mirom sa Njemačkom ukoliko Engleska i Francuska svojim brodovima ne evakuiraju srpsku vojsku i narod sa grčkih obala! Nikola Pašić je dobro znao da će se srpsko pitanje nakon Prvog svjetskog rata rešavati u znatno nepovoljnijim uslovima zbog propasti carske Rusije 1917.godine. Između dva svjetska rata Srbija je u sastavu države Južnih Slovena, Jugoslavije, a Rusija u sastavu prve socijalističke države, Sovjetskog Saveza. Zbog toga što je ruska bjelogardejska emigracija nalazila utočište u državi kralja Aleksandra i bila bratski primana od srpskog naroda, diplomatski odnosi između Jugoslavije i SSSR-a su uspostavljeni tek 1941.godine. Oslobođenje Jugoslavije tokom 1944.i 1945.godine bilo je uz veliko sadejstvo Crvene armije. Uspostavljanje socijalističkog poretka u Jugoslaviji 1945. godine bilo je pretpostavka za dobru saradnju srpskog i ruskog naroda u okviru socijalističkih zemalja. Saradnja je naglo prekinuta već 1948.godine, od kada se Jugoslavija okreće Zapadu, razvijajući svoj specifični model „samoupravnog socijalizma“. Novija istraživanja ukazuju na to da je jugoslovenski samoupravni socijalizam i njena politika nesvrstanosti bili u funkciji podrivanja socijalizma kao društvenog sistema. Slično se može danas reći i za Gorbačovljevu „perestrojku“ i njegovu saglasnost u ujedinjenju Njemačke bez ikakvih potpisanih dokumenata, a jedino na osnovu usmenih obećanja. Zbog toga je danas NATO na granicama Rusije!

Da srpski i ruski narod imaju sličan socijalni genotip, odnosno, da su veoma slični po nacionalnom mentalitetu, pokazuje se naročito jasno kroz postsocijalističku tranziciju Srbije i Rusije. Naime, isti sindromi: kolektivizam, paternalizam i egalitarizam su se iz „kolektivnog nesvesnog“ oglasili kao dodatna teškoća tranzicije na tržišnu privredu i u slučaju Rusije i u slučaju Srbije! Ako je Maks Veber insistirao na vezi između protestantizma i „duha kapitalizma“, onda je prije njega, ruski ekonomist i filozof Serfej Bulgakov u svojoj knjizi Filozofija privrede iz 1912.godine istakao da privreda pravoslavnih naroda, zbog drugačijeg duhovnog ambijenta, ne može imati istu institucionalnu osnovu baš zbog te razlike neformalnih instituta. „Privreda posmatrana kao stvaralaštvo je i psihološki fenomen, ili, govoreći još određenije, privreda je pojava duhovnog života u istoj mjeri u kojoj su to i sve druge strane ljudske djelatnosti i ljudskog rada.“, izričit je Bulgakov.(11; 836). Slično Zombartu i Bulgakov ističe da svaka ekonomska epoha ima svoj duh i produktat je tog duha, kao što ima i svoga „homo economicus“-a. A kako su ovi značajni uvidi potpuno ignorisani kada je praktikovana „šok terapija“ Vašingtonskog konsenzusa kao univerzalnog modela postsocijalističke tranzicije na tržišnu privredu!

5.PUT SRBIJE U EVROPSKU UNIJU

Postsocijalističke zemlje su svoju tranziciju u demokratsko društvo sa tržišnom privredom, političkim pluralizmom i vladavinom prava, otpočele početkom 90-ih godina, a kao orijentir na toj trajektoriji im je bila Evropska unija. Budući da se radilo o zemljama Centralne, Istočne i Južne Evrope koje su nakon Drugog svjetskog rata imale socijalistički tip razvoje, koji je krajem 80-ih godina doživio slom, normalno je što su težile da se transformišu na efikasniji i demokratskiji sistem, kakav su imale zemlje Zapadne Evrope, integrisane u Evropsku uniju. Jugoslaviji su na tom putu davane najbolje šanse, budući da je njen samoupravni model bio demokratskiji, a privreda kvazi-tržišna. Ta komparativna prednost je, međutim, brzo nestala. Kao federalna država Jugoslavija se raspala na svoje federalne jedinice, ali ne mirnim putem kao ČSSR i SSSR, već kroz građanski rat, sankcije, bombardovanje...Posljednja decenija 20.vijek za Srbiju je putanja katastrofe. Njena zakašnjela tranzicija će, zato, početi tek 2001.godine, kada istovremeno mora da vrši i obnovu ratom razorene zemlje. Osam najuspješnijih zemalja u tranziciji već 2004.godine postaju članice Evropske unije, 2007, još dvije, da bi 2013.taj status stekla i 28.članica – Hrvatska. Srbija 2008.godine lansira parolu: Evropska unija nema alternativu!, a 2015.očekuje da se otvore prva poglavlja pristupnih pregovora.

Ako je 90-ih godina Evropska unija mogla da bude uzor u pogledu ekonomske efikasnosti, ali i demokratije i socijalne pravde, onda bi se danas, 2015.godine, to teško moglo reći. Zajednica koju

čini 28 evropskih zemalja, koje se silno razlikuju ne samo u pogledu veličine, broja stanovnika i nivoa razvijenosti, već i po tome što ne pripadaju istom kulturno-istorijskom tipu, jer imaju tako različitu istoriju, tradiciju, kulturu, jezik, mentalitet...Ako jedne (2004.godine) primite 10 novih država, što je brojčano povećanje od 67%, onda se upravljački problemi višestruko multiplikuju! Dotadašnja institucionalna arhitektonika i upravljački parametri više ne odgovaraju. A geopolitički i geoekonomske procesi se ubrzavaju. Od posledica krize iz 2008.godine EU se teže oporavlja nego SAD. Inertna i neinventivna briselska birokratija proizvodi silne zakone i uredbe, kojima ni sama ne zna broj i smisao. Istovremeno revnosno izvršava naloge Sjedinjenih Američkih Država i kad su direktno protiv interesa EU, kao u slučaju ekonomskih sankcija prema Rusiji. Pitanje je dana kada će njena članica Grčka morati da izađe iz Monetarne unije ili iz Evropske unije. Velika Britanija je najavila da će organizovati referendumsko izjašnjenje o cjelishotnosti svoga daljeg članstva. Mnoge partije ekstremne desnice i ekstremne ljevice u nizu zemalja su bitno povećale svoj rejting kritikujući Evropsku uniju. I mnogi drugi problemi sa kojima je bremenita Evropska unija. A najnepovoljniji, periferijski krug, kome pripadaju najnerazvijenije zemlje EU, ukazao bi svoje gostoprimstvo Srbiji kao eventualnoj novoj članici!

Svoju otpornost na krizu iz 2008.godine pokazale su zemlje BRIKS-a. Više od tri decenije brzog razvoja Kine, ubzani razvoj Indije i neočekivano brz oporavak Rusije koja je, sprovodeći „šok terapiju“ tokom poslednje decenije 20. vijeka, doživjela „šok bez terapije“, kao i uspon nekih zemalja Latinske Amerike, bili su jasni znaci nastanka multipolarnog svijeta. Najnoviji kineski projekat Novi put svile, koji kao putni i željeznički koridor treba da poveže Kinu sa Zapadnom Evropom preko Srednje Azije i Rusije, kao i modernizacija željezničke linije Solun-Skoplje-Beograd-Budimpešta, kojom bi se transportovala kineska roba iz grčke luke Pirej (čiji vlasnik ili suvlasnik namjerava da bude Kina) u Srednju Evropu, bitno će uticati na ekonomiju zemalja Evropske unije. Srbija bi, njegujući i dalja dobre političke i ekonomske odnose sa Kinom, mogla da dobije ulogu značajnog distributivnog centra. Strateško opredjeljenje Srbije za Evropsku uniju, budući da se od njega ne odustaje, ne smije blokirati njene manevarske mogućnosti za adekvatne Odgovore na Izazove (pojmovi se koriste u značenju koje im je dao filozof istorije Arnold Tojnbi), koje nudi nova konfiguracija geopolitičkih i geoekonomske odnosa. S pravom poljski ekonomist Kolodko ističe: „Čuda se ne događaju, ali se zato dešavaju srećni sticaji okolnosti.“ (12; 436). A njih ne treba propustiti, već efikasno iskoristiti!

Knjigom Geopolitika emocija (2009) francuski geopolitičar Dominik Mojsi je unio novu, važnu dimenziju u razumijevanje geopolitike, određujući svoju knjigu kao „pokušaj davanja emocionalnog određenja globalizacije.“ (13; 21). Tri su ključne emocije: strah, nada i poniženje. One su geografski raspoređene tako da „u opštem skislu, azijski svet danas uglavnom karakteriše nada, arapsko-islamski poniženje, dok je karakteristika zapadnog sveta – strah“, ističe Mojsi. (13; 146). Srbiju bismo danas, u skladu sa Mojsijevim određenjem, mogli tretirati kao zemlju koja je snažno zahvaćena emocijom poniženja, nametnutom od SAD, EU, NATO-a! Od mnogih efektnih stavova iz Mojsijeve knjige, navedimo i ovaj: „Ako je dvadeseti vek bio i „američki vek“ i „vek ideologije“, mislim da je gotovo izvesno da će dvadeset prvi vek biti „azijski vek“ i „vek identiteta“. (13; 28). A zar doktrina o „promeni svesti“, koja nam se lansira sa Zapada i „nažalost, biva prihvaćena od naše političke elite, nije grubo atak na naš identitet! Sasvim je druga stvar da i mi, kao i ostali narodi, moramo kritički preispitivati neke stečene navike, ali to valjda nije „promena svesti“! Budući da u današnjoj Rusiji, Kini, kao i u nizu nezapadnih zemalja imamo iskrene prijatelje, koji su iskreno zainteresovane za naš prosperitet i afirmaciju nacionalnog identiteta i suvereniteta, logično je da te zemlje moraju biti naši strateški partneri. Tako ćemo se efikasno osloboditi pogubne emocije poniženja, nacionalne apatije i klonulosti. Jer, krajem 20.vijek došlo je do „istorijskog zamora“ srpskog i ruskog naroda. Ruski narod se u godinama 21.vijek dođe efikasno oslobađa. Hoće li to uspjeti i srpskom narodu?

LITERATURA

1. Tejar de Šarden, Pjer (1987, Fenomen čeloveka, Moskva : Nauka
2. Đurić, Mihailo (2003), Srbija i Evropa, Beograd: BIGZ
3. Koljević, Bogdana – Fuzaro, Dijego (2014), Ustanak evropskih naroda : politika i filozofija, Pečat, 326
4. Kenedi, Pol (1999), Uspon i pad velikih sila, Podgorica: CID, Beograd: Službeni glasnik
5. Danojlić, Milovan (2015), Junak našeg doba, Pečat, 364
6. Ćorović, Vladimir (2004), Istorija Srba, Beograd: Logos-art
7. Deliće, Jovan (2014), Sava i Simeon, dva sveta čoveka, Pečat, 308
8. Vitezović, Milovan (2014), Istorija nas opominje da smo njen narod, Pečat, 314
9. Sekulović, Marko (2004), Ogledi o tranziciji, Niš: Ekonomski fakultet
10. Danilevski, Nikolaj (1994), Rusija i Evropa, Beograd : Službeni list
11. Bulgakov, Sergej (1912), Filozofija hozjajstva, citirano prema : Mirovaja ekonomičeskaja myslj skvoz prizmu vekov (2005), Moskva: Myslj, t.III
12. Kolodko, Gžegož (2011), Mir v dviženii, Moskva : Magistr
13. Mojsi, Dominik (2012), Geopolitika emocija, Beograd ; Clio

KULTURA KAPITALA I KULTURNI KAPITAL

Apstrakt

Ako se kultura definiše kao celokupnost materijalnog i duhovnog stvaralaštva čovečanstva, onda takva definicija primenjena na kapital podrazumeva da svi oblici kapitala u krajnjoj liniji predstavljaju kulturni kapital. Drugim rečima, u najširem smislu te reči, pod kapitalom treba podrazumevati sve ono što je stvoreno ljudskom rukom, što je rezultat ljudskog rada. Takav pristup otvara čitav niz novih pitanja, a odgovori na ta pitanja čine komponente novog pristupa samom pojmu i suštini kapitala. Ako sve što su ljudi stvarali kroz istoriju predstavlja kulturni kapital, to znači da se celokupna istorija ljudskog društva može posmatrati kao istorija stvaranja kapitala, odnosno kao jedan specifični trezor u koji je svaka generacija ostavljala svoje duhovno i materijalno stvaralaštvo, uvećavajući tako pokretačke snage civilizacije. Tako posmatrano, kroz vremensku dimenziju, kulturni kapital, tek sa uspostavljanjem građanskog, kapitalističkog društva, dobija nove odrednice i nove društvene funkcije, uslovljavajući suštinske promene u načinu organizovanja i života društva u celini.

Tada se otvara i pitanje kulturnog kapitala kao konstantne pokretačke snage civilizacije i kapitala u užem, ekonomskom značenju, koji nastaje i predstavlja težište kapitalističkog tržišnog načina proizvodnje. Posmatrajući na taj način odnos kapitala kao kulturnog kapitala, kao istorijske razvojne konstante čovečanstva i kapitala kao dominantno ekonomske kategorije možese zaključiti da je kapital u užem ekonomskom smislu specijalni slučaj kulturnog kapitala.

Gljučne reči: kapital, kulturni kapital, civilizacija, etika, globalizacija, filozofija

UVODNE NAPOMENE

U pripremi osnovnog koncepta i sadržaja ovog teksta prvo sam sačinio spisak ključnih reči. To je, s jedne strane, jedan od osnovnih orijentira u pisanju teksta, a s druge strane metodološki standard, koji omogućuje čitaocima da steknu osnovni uvod o pitanjima koja su predmet razmatranja u nekom stručnom ili naučnom radu. U nabranjanju tih ključnih reči, neizbežno se nametnulo pitanje – a šta su ključne reči doba čiji smo savremenici. Kada sve ono sa čime se suočavaju savremene generacije postane prošlost i predmet proučavanja istorije, reč „kapital“ svakako će se naći među ključnim rečima savremenog doba. Kapital svakako spada u reči koje su najčešće pominjane, kako u svakodnevnom razgovoru običnih ljudi, tako u političkom životu, u tekstovima naučnika i stručnjaka u stavovima i poslovnim strategijama vlasnika kapitala i preduzetnika. Brojne rasprave, naučni i stručni radovi, ideologije, politike iznose različite stavove o kapitalu, njegovim funkcijama, krajnje pozitivne i krajnje negativne. Drugim rečima, kapital je kao pojam, kao društveni odnos, kao vrednost bio i danas je predmet dubokih političkih, ideoloških i teorijskih konflikata. Ova činjenica je sama po sebi dovoljna da potvrdi istorijsku snagu i značaj kapitala, ali i kontroverze o kojima raspravljaju nauka, politika i ideologije a koje se nalaze u samoj suštini kapitala.

Takodje je sasvim sigurno da istoriju vremena u kome živimo ni jedan istoričar neće biti u stanju da napiše, a da u toj istoriji ne govori o kapitalu. Čak štaviše, istorija savremenog doba u velikoj meri se može posmatrati kao istorija kapitala. Karl Marks svom delu u kome daje do sada neprevaziđenu analizu zakonitosti razvoja kapitalističkog načina proizvodnje daje naslov „Kapital“², izražavajući time stav da taj jezgroviti naslov sadrži u sebi suštinu onoga što on u svom delu izlaže. Stopedeset godina kasnije, francuski politički ekonomista Tomas Piketi objavljuje svoje delo „Kapital u dvadesetprvom veku“³, ukazujući na kontinuitet protivurečnosti koje u sebi sadrži kapital kao društveni odnos. Ovde je neophodno ukazati na sledeću konstataciju. Ono što vezuje

---

1 „Megatrend“ Univerzitet, Beograd

2 Marks K. „Kapital“, „Kultura“ Beograd 1968

3 Piketi T: „Kapital u dvadesetprvom veku“, „Univerzitetaska reč“ Novi Sad 2015

Marksa i Piketija, kao i mnoge druge koji su dali najveći značaj proučavanju prirode i suštine kapitala jeste činjenica da oni nisu samo ekonomisti, već u velikoj ili najvećij meri filozofi. To neizbežno usmerava razmišljanje i analizu na filozofski karakter i aspekte kapitala.

KAPITAL KAO KULTURNI FENOMEN

Posmatranje kapitala kao globalnog kulturnog fenomena u suštini podrazumeva novi pristup ovom fenomenu, odnosno potvrđuje potrebu njegovog redefinisavanja. U društvenoj teoriji, posebno u ekonomskim teorijama, u praktičnim politikama i strategijama održivog razvoja već dugo vremena je nesporno da je kapital po svojoj suštini globalni fenomen i da sama priroda kapitala predstavlja najsnažniju integrativnu snagu savremenog doba. Može se reći da u društvenoj teoriji i praktičnim politikama postoji opšta saglasnost o globalnom karakteru kapitala. Mada na pojavnjoj ravni to ne izgleda tako i podele i sukobi između globalista i antiglobalista predstavljaju potvrdu globalnog karaktera kapitala. Konačno saglašavanje sa stavom da je kapital globalni fenomen, opredeljuje i kulturni karakter ovog fenomena.

Pojam kapitala vezuje se za uspostavljanje i razvoj kapitalističkog, tržišnog načina proizvodnje. Posmatrajući tu činjenicu u istorijskoj retrospektivi neizbežno se mora zapaziti da je i pre nastanka kapitalističkog, građanskog društva postojala proizvodnja, da je postojao novac, trgovina i tsl. U tom istorijskom kontekstu nameće se pitanje – kako je novac postao kapital, odnosno kako je dobio nove aspekte i sadržaje u promenjenim društvenim okolnostima?⁴

Celovit, objektivni odgovor na ovo pitanje podrazumeva da se kapitalu pridje, pre svega kao kulturnom fenomenu. Dosadašnja istorija kapitala, odnosno kapital odnosa, kao i hiljade stranica napisanih o kapitalu u proteklih nekoliko vekova ističu i analiziraju pretežno ili isključivo kapital kao ekonomsku kategoriju. O ekonomskim aspektima i efektima kapitala postoji obilje radova. Takav, u krajnjoj liniji ograničeni pristup ima svoje realno uporište u nespornom značaju kapitala kao uporišne tačke kapitalističkog načina proizvodnje, u činjenici da kapital predstavlja epicentar svih društvenih konflikata u kapitalističkom društvenom uređenju, o pokretačkoj snazi kapitala, koja se ispoljila u razvoju stvaralačke moći ljudskih ruku i uma da proizvodi sve veće i veće količine materijalnih dobara na dobrobit ljudske zajednice, u uspostavljanju potpuno novog modela političke, ekonomske i socijalne organizacije društva, promeni socijalne strukture društva, promeni sistema vrednosti i načina života. Kapital je postao ključna ekonomska kategorija, merilo uspeha pojedinca, parametar moći nacionalne ekonomije. Naravno i u ovom slučaju svaka jednostranost na kraju ispostavi svoj račun, pa se tako i kapital često svodio na bezlične i beživotne brojeve i procene, zapostavljajući, svesno ili nesvesno svog tvorca – čoveka i ljudski smisao tih brojeva i procenata.

Medjutim, pored navedenog objektivnog razloga, postoje i razlozi subjektivne – ideološke prirode. Naime, objektivna celovita analiza kapitala kao kulturnog fenomena neizbežno podrazumeva da se sagledaju i ideološki aspekti kapitala, odnosno priroda i karakter ideoloških sukoba u vezi kapitala, koji proističu iz nastojanja da se suština i priroda kapitala zaodene u onu ideološku masku koja najviše odgovara pojedinim društvenim grupama. Istorija nastanka i razvoja kapitala u tom smislu potvrđuje, ne samo da je kapital bio trajno predmet društvenih podela i konflikata, već da se i značajan deo tih konflikata odvijao na ideološkom planu.

Primeru radi, jedan od karakterističnih, veoma zastupljenih ideoloških pristupa kapitalu ogleda se u stavu ekonomista liberalne i neoliberalne orijentacije, prema kome je ekonomija moralno neutralna. Ako je kapital uporišna tačka tržišne ekonomije, onda to znači da je i kapital moralno neutralan. Naprotiv, priroda kapitala, istorijski tok i zakonitosti njegovog razvoja, kao i njegov integralni, globalni karakter, govore u prilog tome da ekonomija ne može biti moračno neutralna, već da, kao i svaka druga ljudska delatnost, mora proći test moralnih normi. Prihvatanje stava da ekonomija i kapital nisu moralno neutralni, predstavlja istovremeno jedan od osnova za zaključak da se ekonomija ne može posmatrati kao izolovani proces, već samo u kontekstu ukupnih društvenih kretanja i odnosa.⁵

⁴ Veber M. „Protestanska etika i duh kapitalizma“, „Kultura“ Beograd 1972

⁵ Moral i ekonomija“ Zbornik radova sa istoimenog naučnog skupa, Institut društvenih nauka, Beograd, 2008

Upravo ograničeni ekonomistički pristup shvatanju i društvenim funkcijama kapitala predstavlja jednu od najvećih i najopasnijih prepreka u proučavanju kapitala kao kulturnog fenomena. Nasuprot ekonomističkom pristupu stoji istorijska činjenica da se pojam kapitala u procesu razvoja savremenih kapitalističkih društava takodje razvijao i menjao, tako da je definicija kapitala danas višestruko složenija, jer obuhvata veliki broj novih komponenti. Pre svega, nesporno je da se danas pod kapitalom ne podrazumeva samo novac. Pored novčanog, kapital se javlja i u obliku materijalnih čimilaca proizvodnje – sirovine, energenti, transportna sredstva, i tsl. Medjutim, najvažniji oblik kapitala jeste ljudski kapital. Danas se naučnici, stručnjaci, privrednici i političari različitih teoirjskih, političkih i ideoloških orijentacija slažu u stavu da je ljudski kapital ključna pokretačka snaga ekonomskog i tehnološkog razvoja svakog preduzeća, svake zemlje i globalne zajednice. Takav stav potvrđuje i činjenica da se na svim nivoima beleži tendencija rasta ulaganja u razvoj ljudskih resursa, da se stanje ljudskih resursa tretira kao jedan od neophodnih parametara u ocenjivanju uspešnosti preduzeća, kao i da je razvoj ljudskih resursa prihvaćen kao jedna od bitnih komponenti strategija razvoja na svim nivoima. Opšteprihvaćena činjenica da ljudski resursi predstavljaju ključnu pokretačku snagu razvoja baca novo svetlo na sve druge aspekte i pojavne oblike kapitala, opredeljujući osnovni pravac redefinisanja pojma kapitala, u čijem je temelju njegova ljudska suština. Drugim rečima, svi oblici kapitala imaju jedno isto rodno mesto – stvaralačku moć ljudskog uma i ruku da stvaraju materijalna i duhovna dobra.

Ako se, s druge strane, kultura definiše kao celokupnost materijalnog i duhovnog stvaralaštva čovečanstva, onda takva definicija primenjena na kapital podrazumeva da svi oblici kapitala u krajnjoj liniji predstavljaju kulturni kapital. Drugim rečima, u najširem smislu te reči, pod kapitalom treba podrazumevati sve ono što je stvoreno ljudskom rukom, što je rezultat ljudskog rada.⁶ Takav pristup otvara čitav niz novih pitanja, a odgovori na ta pitanja čine komponente novog pristupa samom pojmu i suštini kapitala. Ako sve što su ljudi stvarali kroz istoriju predstavlja kulturni kapital, to znači da se celokupna istorija ljudskog društva može posmatrati kao istorija stvaranja kapitala, odnosno kao jedan specifični trezor u koji je svaka generacija ostavljala svoje duhovno i materijalno stvaralaštvo, uvećavajući tako pokretačke snage civilizacije. Tako posmatrano, kroz vremensku dimenziju, kulturni kapital, tek sa uspostavljanjem građanskog, kapitalističkog društva, dobija nove odrednice i nove društvene funkcije, uslovljavajući suštinske promene u načinu organizovanja i života društva u celini.

Tada se otvara i pitanje kulturnog kapitala kao konstantne pokretačke snage civilizacije i kapitala u užem, ekonomskom značenju, koji nastaje i predstavlja težište kapitalističkog tržišnog načina proizvodnje. Posmatrajući na taj način odnos kapitala kao kulturnog kapitala, kao istorijske razvojne konstante čovečanstva i kapitala kao dominantno ekonomske kategorije možese zaključiti da je kapital u užem ekonomskom smislu specijalni slučaj kulturnog kapitala.

Ako je tako, bilo bi logično da kulturni kapital i kapital kao uža ekonomska kategorija čine funkcionalnu celinu, odnosno da je kapital kao ekonomska kategorija tek jedna od manifestacija, odnosno pojavnih oblika kulturnog kapitala. To, naravno, isključuje razloge sukoba između kulturnog kapitala kao šire filozofske i etičke kategorije i kapitala kao uže, ekonomske kategorije. Medjutim, savremena građanska kapitalistička društva tržišne privrede upravo karakteriše sukob između kulturnog kapitala kao filozofske istorijske i etičke kategorije i kapitala kao ekonomske kategorije. Taj sukob je, zapravo izvor svih drugih oblika i sadržaja konflikata i protivrečnosti kapitalističkog, tržišnog načina proizvodnje. Izvor tog sukoba nalazi se u činjenici da se kapital kao ekonomska kategorija posmatra izolovano kao posebna, nezavisna kategorija, koja ima dominantni li čak isključivi uticaj na ekonomski život društva. Na taj na čin se kapital kao ekonomska kategorija odvaja od svog izvora – kulturnog kapitala i negira se činjenica da je kapital kao ekonomska kategorija samo jedan od pojavnih oblika kulturnog kapitala. Takav pristup dovodi do toga da se ceo sistem društvenih odnosa, društvena misao, politike, strategije razvoja, ideologije podređuju kapitalu i kapital umesto sredstva kojim se postiže napredak, sloboda, dostojanstvo, kvalitet života, postaje cilj. Tako je, više od stopedeset godina od objavljivanja „Manifesta komunističke partije“ došlo do toga da se prva rečenica Manifesta, koja glasi „balk kruži Evropom, balk

---

6 Svensen L.H.F. : „Filozofija rada“, „Geopoetika“ Beograd 2012

komunizma“⁷ može parafrazirati na sledeći način: „Bauk kruži Evropom – bauk kapitala“ Jer, šta je, u suštini strah od nezaposlenosti, socijalna nesigurnost, siromaštvo, socijalno beznađe, ako ne na pojavnj ravnj vidljive manifestacije straha od negativnih posledica zakonitosti funkcionisanja kapitala, koje, uprkos koridćenju različitih ekonomskih, socijalnih i političkih instrumenata, niko nije uspeo da stavi pod kontrolu. Protivnici ovakvog stava, u svojoj argumentaciji, svakako će navesti da je komunizam bio ideologija. Ali, zar i kapital nije takodje ideologija. Jer, kapital, očigledno nije samo način proizvodnje i proizvodnih odnosa, već i sistem društvenih i ličnih vrednosti i način života. Iz toga proističe da se kapital kao ekonomska kategorija može objektivno, celovito proučavati i sagledati njegova suština samo ako se on posmatra u kontestu kulturnog kapitala, kao jedan od njegovih pojava nih oblika. Na taj način se samo potvrđuje da kapital kao ekonomska kategorija ne postoji kao neki nezavisni entitet, odvojen od drugih društvenih procesa i odnosa. To, takodje proističe i iz činjenice da ni ekonomija, nesporno vitalna društvena delatnost, ne postoji i ne može da funkcioniše van ukupnog društvenog konteksta, političkog, pravnog, socijalnog, moralnog. Na taj način, stav o kapitalu kao ekonomskoj kategoriji koji je samo pojava ni oblik kulturnog kapitala potvrđuje stav da ekonomija i njene ključne kategorije – kapital i profit, ne mogu biti moralno neutralne, kao što ni jedna ljudska delatnost ne može biti moralno neutralna, već naprotiv, ljudski smisao svake delatnosti se meri na osnovu postojanja i prepoznatljivosti linije razdelnice izmedju dobra i zla. To podrazumeva da se ljudski smisao i suština kapitala, posmatranog u njegovoj ekonomskoj funkciji, mora procenjivati na osnovu snage moralnih normi koje su u njemu utemeljene, a to znači primenu istih moralnih kriterijuma, kao i kod analize svih drugih oblika i sadržaja ljudske delatnosti.

U proučavanju odnosa kapitala, kao isključivo ekonomske kategorije i kulturnog kapitala, u savremenom dobu u teorijskim radovima i razvojnim politikama uvodi se još jedna kategorija – humani kapital.⁸ Naravno, kao što je sluaj i kod svih drugih složenih, protivurečnih pojmova, u kojima se sukobljavaju različiti teorijski stavovi, ideologije i interesi, javlja se veliki broj definicija pojma –humani kapital. Kao jedna od najcelovitijih, najsistematskijih definicija može se uzeti definicija Patrika Kilbija, koja glasi: „Humani kapital je znanje, veštine vrednosti, kvalitetni lični odnosi i drugi resuri kojima raspolaže određeno društvo.Razvija se ulaganjem države u poboljšanje kvaliteta života kroz javni sistem obrazovanja, zdravstva, socijalne programe, programe zaposljavanja, permanentne edukacije, u funkciji ekonomskog razvoja i socijalno zdravog društva. ⁹ Uvodjenje pojma „humani kapital“ može se posmatrati kao širi pristup u odnosu na već ranije korišćene pojmove, kao što su ljudski resursi, odnosno stav da pojam ljudski resursi nije dovoljno širok da bi izrazio suštinu društvenih procesa koje ovaj pojam nastoji da obuhvati. Da li to znači da je dinamika razvoja ljudskih resursa i humanog kapitala takva da definicije u kratkom vremenu postaju preuski okvir za izražavanje rastuće stvaralačke snage koju ovi pojmovi podrazumevaju.

Konačno, ako se uporede pojam humanog kapitala i pojam kulturnog kapitala, već na pojava ni ravnj je uočljivo da su ove dve definicije gotovo identične, da se izmedju ove dve definicije u suštini može staviti znak jednakosti. Posmatrajući vremenski redosled, takodje je uočljivo da se kapital kao dominantno ekonomska kategorija javlja tek u određenoj fazi istorije. To znači da se kapital kao ekonomska kategorija može posmatrati kao specijalni slučaj, ili još bolje samo kao jedna etapa u razvoju kulturnog, odnosno humanog kapitala. Istorija i savremena praksa kapitalističkih društava takodje potvrđuje neophodnost da se protivurečnosti i konflikti savremenih kapitalističkih društava sagledaju i sa kulturološkog aspekta, kao kulturni fenomeni. Kada se posmatraju na taj način onda se može uočiti da se kapital kao ekonomska kategorija nalazi u permanentnom, rastućem sukobu sa kulturnim kapitalom čija je pokretačka snaga neograničena energija ljudskog stvaralaštva, dok se energija kapitala kao ekonomske kategorije meri, pretežno ili isključivo visinom ostvarenog profita.

7 Marks K. „Manifest komunističke partije“ , „Kultura“ Beograd 1968

8 Florida R. : „The Rise of Creative Class: and how it's Transforming Work“ 2002

9 Patrick K.:“Social Capital and Civil Society“ National Centre for Development Studies , Sydney, 2002

UNIVERZALNO I POSEBNO U KULTURI KAPITALA

Kao što je to bio slučaj u svih epohama istorije ljudskog društva, u svim oblicima društvenog uređenja i kapital je stvorio određenu kulturu, ili subkulturu, određene kulturne obrasce, način života, sistem ličnih i društvenih vrednosti. To je samo još jedna potvrda da kapital nije samo zbir određenih novčanih i materijalnih vrednosti, već, pre svega splet složenih, razvojnih i protivurečnih društvenih odnosa. Ta kultura, kao što je to slučaj i sa drugim kulturama ima svoje pokretačke, razvojne snage kao i činioce koji tu stvaralačku snagu ograničavaju.

Kultura kapitala, u tom smislu, može se definisati kao celina stvaralačke energije svakog pojedinca i ljudske zajednice u celini, individualnih i opšte društvenih vrednosti koje su funkcionalno povezane i posredno ili neposredno su vezane za prirodu, karakter ekonomske i društvene funkcije kapitala. Pri tome se ima u vidu, pre svega jedna zdravorazumska, na pojavnoj ravni uočljiva činjenica da kapital jeste način života.¹⁰

Kultura kapitala razlikuje se od kulture drugih društava, odnosno drugih oblika političkog i ekonomskog uređenja društva, pri čemu se ključne odrednice kulture kapitala manifestuju u institucijama i načinu funkcionisanja društava čiji je ekonomski temelj kapital. Pre svega, kultura kapitala je univerzalna, potvrđujući tako univerzalnost kulture kao celovitosti materijalnog i duhovnog stvaralaštva, a takodje i univerzalnost ljudske ličnosti, jer samo univerzalna ljudska ličnost može stvarati univerzalnu kulturu. Univerzalnost kulture kapitala ogleda se u činjenici da kapital ruši lokalne, regionalne i državne granice. Uslov razvoja kapitala je rušenje ovih granica i stvaranje globalne ljudske zajednice, što automatski znači i stvaranje novih globalnih vrednosti i kulturnih obrazaca. Globalno tržište nesporno je centralni integrativni faktor ovog procesa, ali sam za sebe nedovoljan. Upravo savremena praksa potvrđuje nedovoljnu snagu, odnosno marginalizaciju kulturnog kapitala u ovom procesu. Jedan od bitnih aspekata ovog procesa je sukob civilizacija, odnosno sukob različitih nacionalnih kulturnih obrazaca i vrednosti i u tom kontekstu prisutni strah malih zemalja da će biti žrtve ovog globalnog procesa, odnosno da će njihove nacionalne kulture biti žrtva ovog procesa. Pri tome se gubi iz vida da globalna kultura ne može nastati bez nacionalnih kultura, jer su nacionalne kulture njen izvor.

U svakom slučaju nesporno je da se odvija složeni, protivurečni, konfliktni proces stvaranja globalnih kulturnih vrednosti. Za raspravu o kulturi kapitala je velikog značaja da se otvori rasprava i proces objektivnog, kritičkog sagledavanja sadržaja ovih globalnih kulturnih vrednosti i u toj raspravi – analizi posebno sagleda univerzalnost ovih vrednosti, ali i one vrednosti koje su po svojoj prirodi suprotne univerzalnom.

U raspravu o univerzalnosti kulture kapitala neophodno je uvesti pitanje vlasništva. Naime, poznata je činjenica da je privatna svojina temelj svih savremenih kapitalističkih društava. Privatna svojina je aksiom, neprikosnovena i nesporna vrednost, zaštićena svim pravnim i moralnim normama, temelj specifičnog morala. Ta priroda privatne svojine je na veoma slikovit način izražena u Rusoovom društvenom ugovoru, gde on kaže da je prvi čovek koji je ogradio komad zemlje i rekao – ovo je moje, bio osnivač građanskog društva.¹¹ Pravna teorija definiše privatnu svojinu kao u osnovi neprikosnoveno i neograničeno pravo korišćenja i raspolaganja određenim predmetom. Tako definisana svojina je po svojoj prirodi parcijalna, podeljena na pojedinačne vlasnike. U tome se nalazi suštinska razlika između svojine kapitala u ekonomskom smislu te reči i kulturno, odnosno humanog kapitala. Humani kapital je na prvi pogled vlasništvo pojedinca. Međutim, to je u suštini optička varka, jer je čovek pojedinac samo izvor – rodno mesto humanog kapitala. Suštinski, humani kapital je univerzalan po svom karakteru, on nema, odnosno nemoguće postaviti pravne, administrativne i fizičke granice, jer onog momenta kada nastane on pripada svima.

Savremena kapitalistička društva temelje se na četiri stuba. To su: privatna svojina, tržišna privreda, odnosno tržišna utakmica, višestranačka parlamentarna demokratija i ljudska prava. Razumljivo je da ova četiri stuba predstavljaju istovremeno i osnovne odrednice sadržaja kulture kapitala. Ono što se može izdvojiti kao odrednica koja ima univerzalni karakter jeste tržišna utakmica, koja je nesporno osnovna pokretačka snaga ekonomskog i tehnološkog razvoja savremenih

10 Šuković D. "Kultura i socijalni kapital", u „Globalizacija i tarnzicija“, Institut društvenih nauka, Beograd 2004

11 Ruso Ž.Ž. „Društveni ugovor“, „Prosveta“ Beograd 1972

kapitalističkih društava. Ova odrednica ima univerzalni karakter u tom smislu što je čovek kao stvaralačko biće, biće utakmice, koje ima potrebu da svoje stvaralačke mogućnosti uporedi sa stvaralačkim mogućnostima drugih, da sebi i drugima potvrdi svoje vrednosti i kvalitete. Naravno, postavlja se pitanje smisla i sadržaja ove utakmice. Ako se ona svede samo na ekonomske aspekte i ako se uspešnost pojedinih takmičara meri isključivo visinom ostvarenog profita, onda će pokretačka razvojna snaga te utakmice u najmanju ruku biti ograničena, a u određenim okolnostima negativni efekti mogu nadjačati one pozitivne.

S tim u vezi, poznata je činjenica da se tržišna utakmica odavno iz izloga prodavnica pomerila na najosetljiviji teren - na borbu za ljudske duše. Pre nekoliko godina, Akio Morita, osnivač i dugogodišnji predsednik Sonija, jedne od najuspešnijih multinacionalnih kompanija je govorio - ja ne istražujem tržište - ja kreiram ljudske potrebe. A ljudske potrebe su slika društvenih vrednosti, načina života, običaja, tradicije, načina života, drugim rečima predstavljaju redgenski snimak kulture, u ovom slučaju kulture kapitala. Reč je o tome da su ljudske potrebe kroz istoriju bile odraz životne filozofije. Tome treba dodati i činjenicu da shvatanje ljudskih potreba nije racionalno. Naprotiv, u definisanju i shvatanju ljudskih potreba, a to je proces koji se odigrava u svakoj ličnosti, neretko dominiraju iracionalni kriterijumi. A o ljudskim potrebama, odnosno željama koje ih izražavaju, naš pesnik Duško Radović kaže - „Mnogi ljudi su nesrećni jer nisu ostvarili svoje želje. A problem je u tome što te želje nisu bile ostvarljive“. Naravno, postoji i druga strana ove priče - činjenica da ostvarenje određenih želja ne znači automatski da će oni koji su ih ostvarili biti zbog toga srećniji. Time se dolazi na izuzetno osetljivo i složeno pitanje lične sreće - koja ja najpouzdaniji pokazatelj ostvarivanja želja i potreba pojedinca. Kultura kapitala ako se posmatra u uskom ekonomskom smislu često se manifestuje kao optička varka, koja pokaže da cilj ka kome se stremilo ne vredi onoliko kao što na prvi pogled izgleda.¹² Naravno, kultura kapitala neizbežno otvara suštinska pitanja savremenih kapitalističkih društava. Da li kultura kapitala prihvata sve dublje i dugotrajnije krize kapitalističkog načina proizvodnje sa teškim socijalnim i moralnim posledicama kao zlu i neizbežnu sudbinu, pre svega sveta rada, ili je u stanju da ponudi drugačiju, humaniju viziju kulture kapitala. Da li kultura kapitala prihvata činjenicu da se konstantno povećava jaz između bogatih i siromašnih, o čemu svedoči podatak da 80 ljudi raspolaže sa 49,6% ukupnog društvenog proizvoda na globalnom nivou.¹³ Dominantna savremena koncepcija kulture kapitala ne pruža adekvatne odgovore na ova pitanja, a savremeno društvo, pored ostalog i kroz aktuelnu globalnu krizu traži odgovore na ta pitanja. Za to je neophodno da sada dominantna kultura kapitala izadje iz svojih, očigledno preuskih okvira i počne traganje za novim filozofskim i etičkim temeljima.

Konačno, rasprava o kulturi kapitala neizostavno treba da uzme u obzir sledeću činjenicu. Pomenuta četiri stuba kulture kapitala - privatna svojina, tržišna utakmica, višestranačka parlamentarna demokratija i ljudska prava su istovremeno i sadržinski okvir shvatanja procesa globalizacije, kao se ona shvata u Evropi i Severnoj Americi. Medjutim, na drugim kontinentima, u drugim delovima sveta te vrednosti imaju mnogo manji značaj, odnosno druge vrednosti imaju dominaciju u tim kulturama. Tu činjenicu, koja je rezultat multikulturalnosti, kao izraza univerzalnosti kulture, Semjuel Hanington analizira kao sukob civilizacija,¹⁴ tvrdeći da sledeći globalni konflikt neće biti konflikt oko prirodnih resursa, oko novih tehnologija, već konflikt različitih kultura. Činjenica je da mi već živimo u vremenu sudara različitih kultura. To se, medjutim, može posmatrati i na drugi način, kao činjenica da postoje alternative kulturi kapitala.

LITERATURA

- Florida, R. : *The Rise of Creative Class: and how it's Transforming Work*, 2002.
Gidens, E. : *Odbegli svijet*, Stubovi kulture, Beograd, 2005.
Hanington, S. : *Sukob civilizacija*, „Svetovi“ Novi Sad, 2004.
Marks, K. : *Kapital*, „Kultura“, Beograd, 1968.

¹² Gidens E. „Odbegli svijet“, Stubovi kulture, Beograd 2005

¹³ NIN Beograd, 2 april 2015

¹⁴ Hanington S. „Sukob civilizacija“, „Svetovi“ Novi Sad, 2004

- Marks, K. : Manifest komunističke partije, „Kultura“, Beograd, 1968.
- Moral i ekonomija, Zbornik radova sa istoimenog naučnog skupa, Institut društvenih nauka, Beograd, 2008.
- Patrick, K. : Social Capital and Civil Society, National Centre for Development Studies , Sydney, 2002.
- Piketi, T. : Kapital u dvadesetprvom veku, „Univerzitetska reč“, Novi Sad, 2015.
- Ruso, Ž.Ž. : Društveni ugovor, „Prosveta“, Beograd, 1972.
- Svensen, L.H.F. : Filozofija rada, „Geopoetika“, Beograd, 2012.
- Šuković, D. : Kultura i socijalni kapital, u „Globalizacija i tarnzicija“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2004.
- Veber, M. : Protestanska etika i duh kapitalizma, „Kultura“, Beograd, 1972.

INVESTICIJE I KULTURA

Apstrakt:

Ovim radom se razmatra odnos kulture i investicija sa aspekta uticaja kulture na razvoj strukture finansijskog sistema i ponašanje investitora. Da li se neke kulturne vrijednosti jednog društva mogu povezati sa dominantnim obilježjima koja karakterišu očekivanja i ponašanje investitora iz različitih područja? Koliko kultura podstiče investiciono ponašanje pojedinca? Može li se određeno investiciono ponašanje razmatrati ili objasniti kulturom i kulturnim porijeklom investitora ili okruženjem iz kojeg dolazi? Kako će globalizacija i promjena strukture finansijskog tržišta uticati na ponašanje pojedinaca u buduće? Istraživanja i analize u oblasti razvoja finansijskih tržišta ukazuju da kultura ima izuzetnog uticaja na ove procese.

Cljučne riječi: investicije, kultura, pojedinac, finansijska tržišta

Abstract:

This paper discusses the relationship between culture and investment in terms of the impact of culture on the development of the structure of the financial system and the behavior of investors. Are some cultural values to be correlated with the dominant features that characterize the expectations and behavior of investors from different countries? How culture encourages investment behavior of individuals? Can the specific investment behavior be examined or explained by the culture and cultural backgrounds of those investors or the social environment they come from? How will globalization and changes in the structure of financial markets affect the behavior of individuals in the future? Research and analysis in the field of development of financial markets suggest that culture has a remarkable influence on these processes.

Key words: Investments, Culture, Individuals, Financial Markets

1. KULTURA I RAZVOJ FINANSIJSKOG SISTEMA

Kulturni prostor, možemo posmatrati kao geografsko područje u kojem većina društva dijeli mnoge zajedničke osobine. Ova definicija je i dalje jedan od najčešće korištenih okvira za opis i analizu kulture. Poznati primjeri kulturnih područja i njihovih tradicionalnih stanovnika često se tretiraju kao jedno kulturno područje uprkos svojoj znatnoj kulturnoj i geografskoj raznolikosti.²

Postoje tri teorijska pristupa izučavanju uloge kulture u razvoju finansijskih tržišta. Akcentat se stavlja na: (1) finansijske institucije - uloga pojedinačnih subjekata na finansijskom tržištu; (2) finansijski sistem - skup povezanih djelova i (3) finansijske mreže - mreža međusobno povezanih subjekata na finansijskom tržištu čija individualna efikasnost nije nezavisna od aktivnosti ostalih aktera na tržištu.³

Kako kultura utiče na investiciono ponašanje i na evoluciju finansijskog sistema može se pokazati kroz istorijsku perspektivu poređenja razvoja finansijskih sistema.

Jedna od generalizacija koje najduže traju u ekonomiji je da su tokom 19. i 20. vijeka postojale sličnosti njemačkog i japanskog finansijskog sistema koje se značajno razlikuju od karakteristika finansijskih sistema SAD i Velike Britanije.⁴ Istorijski gledano, Njemačka i Japan su imali finansijski sistem orijentisan ka bankama, ili banke dominiraju u tom sistemu, dok su SAD i Velika Britanija imali finansijski sistem orijentisan više ka tržištu kapitala.

---

¹ Fakultet za međunarodnu ekonomiju, finansije i biznis, UDG

² Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica 2009 Ultimate Reference Suite. Chicago: Encyclopædia Britannica, 2009.

³ Economic and Culture in the Writing of Financial History, Barry Eichengreen, Interantional Monetary Fund, Research Department, Washington, May 1997

⁴ Networks and History's Generalizations: Comparing the Financial Systems of Germany, Japan, Great Britain, and the United States of America, Sylla R. and R. Wright, Business and Economic History On-Line, 2004

Prema autorima koji su istraživali evoluciju finansijskih sistema, mogu se izdvojiti neki razlozi koji su doveli do razlika u strukturi finansijskih sistema.

U Japanskom finansijskom sistemu banke su bile dominantne kao izvor finansiranja kompanija. Poslovni odnos banaka i kompanija iz grupacije zasnivala se više na povjerenju nego na ugovoru. To povjerenje nastalo je iz tri razloga.

- Prvi se može nazvati „podsticaj zajedništva“ u ponavljanju profitabilnog posla.
- Drugi je „efekat reputacije“ nastao iz dugogodišnje poslovne veze, koji tokom vremena smanjuje informacionu asimetriju.
- Treći izvor je tradicionalno niska stopa neispunjavanja obaveza u japanskom društvu. U situaciji kada je „moralni rizik“ nizak, kao u Japanu, obično se ne dešava da kompanija kasni sa isporukom ili da ne izvršava svoje obaveze jer joj kasne dobavljači. Tada je povoljnije kupovati od dobavljača sa kojim postoji dugotrajan poslovni odnos nego biti vlasnik dobavljača.

Odnos banke i zajmoprimca u Japanu postaje još bliži kada je zajmoprimac u problemima zbog strogih propisa o bankrotstvu. U slučaju bankrota sudovi najčešće postupaju veoma strogo, zaposleni i menadžeri gube posao a povjerioci najčešće ostaju neizmireni. Zbog takvog ishoda kompanije koje su u problemima traže razumijevanje i finansijsku pomoć od banaka. Zato što su troškovi bankrota bili veliki i ekonomska neizvjesnost velika, bilo je neophodno za kompanije u Japanu da ostvare blisku relaciju sa bankama koje će im pomoći kada su u teškoćama. To je takođe uticalo da kompanije budu, u organizacionom smislu, male. Tako, neki neprofitabilni dio neće dovesti u opasnost veći dio kompanije.

U njemačkoj istoriji mogu se naći mnogi slični procesi koji su uzrokovali nastajanje finansijskog sistema sličnog kao u Japanu. Nizak nivo „moralnog rizika“, stoga procedura bankrota i restrukturiranje u kojem su dominirale banke karakteriše i njemački sistem.⁵ Ovi razlozi mogu objasniti i njemačko preferiranje državnih podržanih kartela i formalno integrisanih koncerna. Takođe, karteli manjih kompanija u Njemačkoj se mogu posmatrati kao alternativni način postizanja jače tržišne pozicije, koju imaju vertikalno integrisane kompanije u SAD.

Kao i u Japanu, u Njemačkoj biznis je često pod uticajem snažnih univerzalnih ili velikih banaka, koje daju zajmove, obezbjeđuju prodaju hartija od vrijednosti i često učestvuju u kontrolisanju i upravljanju kompanijama. Često, vlasnici akcija polažu svoje akcije u depozit kod banke i prenose joj pravo na glasanje i zastupanje u upravi kompanije.

Britanski i finansijski sistem SAD-a se međusobno razlikuju ali strukturna osnova je veoma slična. Na primjer, osnovna biznis premisa je da banka koja je vlasnik neke firme nije nepristrasna u ocjenjivanju kreditnog rizika te firme. Potencijalni konflikt interesa između vlasničke funkcije i odobravanja kredita u SAD je vodila njihovom zakonskom razdvajanju po Glass-Steagall zakonu od 1930-tih do 1990-tih.

Ono što se u Anglo-Američkom finansijskom sistemu smatra opasnošću za nastanak konflikta interesa, u Japanu i Njemačkoj je vodilo podsticanju jake veze između banaka i kompanija.

Kada je „moralni rizik“ veći, kao što je vjerovatno u SAD, onda je povoljnije kupiti dobavljača. Tako nastaju velike vertikalno integrisane korporacije. Ono što razlikuje finansijski sistem SAD-a od britanskog finansijskog sistema je da se kompanije u SAD značajno oslanjaju na tržište kapitala u cilju eksternog finansiranja. Što se tiče načina poslovanja banaka, u cilju prevazilaženja problema asimetrične informacije, on se ne razlikuje mnogo od poslovanja banaka u Japanu i Njemačkoj. Zasnovan je na dogogodišnjoj vezi sa kompanijama, ali je mnogo više zasnovan na formalnom ugovoru. Tome doprinosi i drugačija filozofija postupaka bankrotstva, gdje banke nisu posebno zaštićene, te je neophodna ugovorna relacija.

2. ULOGA KULTURE U ODNOSU INVESTITORA PREMA RIZIKU

Ponašanje investitora se razlikuje širom svijeta. Prema tradicionalnom shvatanju, strpljenje i stav prema riziku zavise od bogatstva investitora i ekonomskog okruženja u kojem živi. U takvom svijetu bilo bi za očekivati da je investitor iz jednog dijela svijeta jednako sklon prihvatanju rizika

---

⁵ Allen B. Frankel, John D. Montgomery, „Financial structure: An International Perspective“, *Brooking Papers on Economic Activity* 1, 257-297, 1991

i strpljenju kao i investitor iz drugog dijela svijeta, ukoliko su oba jednako bogati i žive u sličnim ekonomskim sredinama.

Međutim, da li je to zaista slučaj? Da li je kulturno porijeklo zaista bitno?

Rezultati obuhvatnih istraživanja država po pitanju uticaja kulture na biznis pokazuju da se kultura može smisleno koristiti samo upoređivanjem. Takođe, nalazi istraživanja mnogih autora pokazuju da snage koje izazivaju da se kulture mijenjaju imaju tendenciju da budu globalne ili kontinentalne. To znači da utiču na mnoge zemlje u isto vrijeme, pa ako se njihove kulture mijenjaju i one se mijenjaju a njihove relativne pozicije ostaju iste. Izuzeci od ovog pravila su neuspjele države ili društva u kojima se nivoi bogatstva i obrazovanja povećavaju vrlo brzo, komparativno govoreći. Ipak, u takvim slučajevima, relativne pozicije će se takođe promijeniti veoma sporo.

Nalazi istraživanja „Biheviornalne finansije: Psihologija ulaganja“ - globalnog istraživanja o strpljenju investitora i njihovoj toleranciji prema riziku⁶, pokazuju da anglosaksonski investitori tolerišu najveće gubitke, dok su njemački investitori najstrpljiviji.

Istraživanje pokazuje da su investitori iz nordijskih zemalja, koji su strpljiviji i imaju veću toleranciju prema riziku, spremni da plate veću cijenu za akcije od investitora sa visokom averzijom prema riziku, kao što su na primjer investitori iz Istočne Evrope. Slično je zapaženo za očekivanu premiju na vlastiti kapital, koja je najniža u anglosaksonskim zemljama kao što su Sjedinjene Američke Države i Velika Britanija, a najveća u regionima u razvoju, kao što su Latinska Amerika i Istočna Evropa. To pokazuje da su investitori u anglosaksonskim zemljama spremni su da plate više za akcije od investitora u drugim zemljama.

Drugi zanimljiv nalaz je da je zamah tržišta u visokoj korelaciji sa stepenom individualizma ispitanih zemalja. U individualističkih zemljama, postoji više „ego-trgovaca“ u potrazi za brzom dobiti, što dovodi do većih zamaha tržišta, kao na primjer u SAD. U strpljivijim zemljama, kao što su nordijske zemlje i Njemačka, postoji mnogo više trgovaca koji više vole da čekaju da zarade veće prinose nego da danas unovče manje zarade.

To samo pokazuje da ne postoji obrazac za ponašanje investitora koji žive u područjima sa sličnim ekonomskim uslovima.

Evropski klijenti, na primjer, često se odlučuju da delegiraju finansijskim instirucijama, naročito bankama, odlučivanje o svojim ulaganjima, dok Azijski investitori slične starosne dobi i sličnog profila bogatstva ne vole da delegiraju odlučivanje o svojim ulaganjima i obično preferiraju savjetodavnu ulogu finansijskih instirucija i banaka.

Ipak, za očekivati je da će se kulturne razlike vremenom ujednačavati, odnosno da će verijacije biti manje a da će se povećavati konvergencija.

Pojava Interneta strahovito je ubrzala globalizaciju, a takođe i sve je veći broj studenata koji su izloženi tradicionalnim finansijama, koji pohađaju zapadnjačke univerzitete i usvajaju sličan način života.

3. UTICAJ INFORMACIONIH TEHNOLOGIJA NA PRUŽANJE FINANSIJSKIH USLUGA

Doprinos finansijskog sistema ekonomskom rastu zavisi od kvaliteta i kvantiteta usluga koje pruža, njegove efikasnosti i obuhvatnosti. Finansijski sistem se tradicionalno doživljava kao nacionalna kategorija ukoliko posmatramo nacionalno orjentisanu regulaciju, kao odraz preovlađujuće kulture i normi jednog društva i očekivanja izraženih zakonima i regulacijom.

Ipak, Internet je potpuno mijenja cjelokupnu strukturu i pravac pružanja finansijskih usluga, uključujući berze, investicione banke, osiguravajuće kompanije i druge pružaoce finansijskih usluga širom svijeta. Informacione i komunikacione tehnologije utiču i na buduće promjene toga ko i kako pruža finansijske usluge.

Da bi razumjeli kako informacione tehnologije utiču na globalne finansije treba da razumijemo kako one olakšavaju i poboljšavaju funkcionalnost globalnog finansijskog sistema.

---

⁶ <https://www.credit-suisse.com/ch/en/news-and-expertise/news/investing.article.html/article/pwp/news-and-expertise/2015/02/en/how-culture-impacts-investment-behavior.html>

Bazično, nove informacione tehnologije omogućavaju efikasniju i jeftiniju obradu podataka. Distance se brišu. Ne samo klijenti već i konkurenti mogu nastati svugdje u svijetu. Trenutna komunikacija zahtijeva trenutni odgovor. To zahtijeva sposobnost da se odgovori i da se mijenja jer se nove konkurentne usluge razvijaju i implementiraju mnogo brže nego što se to dešavalo u prošlosti.

Profitabilne finansijske inovacije, koristeći nove informacione tehnologije, rezultiraju povećanjem benefita i bogatstva za štetiše širom svijeta, olakšavaju globalne investicije u nove biznise i infrastrukturu, i smanjuju razlike u informisanosti koje su inače prepreka rastu i stvaranju bogatstva.

Organizacioni oblici se mijenjaju sa finansijskim inovacijama. Uz razvoj informatičke tehnologije, finansijske institucije moraju postati mnogo „tanje“ i „fluidnije“ u svojoj organizacionoj i funkcionalnoj strukturi kao i načinu na koji pružaju finansijske usluge, ili će ih konkurencija prevazići i učinjeti zastarelim.

Informatička revolucija omogućava pružiocima finansijskih usluga da se fokusiraju na usluge umjesto na proizvode.

4. ZAKLJUČAK

Sa razvojem informacionih i komunikacionih tehnologija ubrzava se globalizacija i drastično mijenja struktura finansijskog tržišta i usluge koje ono pruža.

Brojne su karakteristike tih promjena u strukturi finansijskih usluga. Kapitalom se trguje na međunarodnom tržištu, banke se sve više uključuju u aktivnosti sa derivatima, nestaje granica između tržišta kapitala, tržišta duga i proizvoda osiguranja.

Klijent postaje polazna tačka, odnosno centralni fokus pružalaca finansijskih usluga.

Kakav će globalizacija imati uticati na ponašanje pojedinaca na finansijskom tržištu zavisiće u mnogome od toga da li ljudi sebi definišu kao „JA“ ili „MI“, odnosno od dominacije individualizma ili kolektivizma u nekom društvu. Takođe, značaja podsticaj (ili ograničenje) imaće i način kako društvo rješava nejednakost među ljudima.

LITERATURA:

- Allen B. Frankel, John D. Montgomery, Financial structure: An International Perspective, Brooking Papers on economic Activity, 1991
- Blundell J, Robinson C, Regulation Without the State, Occasional Paper 109, Institute of Economic Affairs, London, 1999.
- Eichengreen Barry, Economic and Culture in the Writing of Financial History, Interantional Monetary Fund, Research Department, Washington, May 1997
- Encyclopædia Britannica. Ultimate Reference Suite. Chicago: Encyclopædia Britannica, 2014
- Gwartney J., Stroup R., Ekonomija i prosperitet, šta svako treba da zna o tržišnoj privredi?, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1996
- Macey J. R, Regulatory Globalization as a Response to Regulatory Competition, Emory Law Journal, 2003
- Pejovich S., Why is Culture Important?, Preduzetnička ekonomija, Vol. 2, Podgorica, 2003
- Rothbard M., Šta je država uradila našem novcu, Novi Sad Global book, 1999
- Rothbard M., Anatomy of the State, Auburn, Ludwig von Mises Institute 2009
- Sylla R. and Wright R, Networks and History's Generalizations: Comparing the Financial Systems of Germany, Japan, Great Britain, and the United States of America, Business and Economic History On-Line, 2004
- Vukotić V, Pejović S: Tranzicija i institucije, Zbornik radova, IDN, Beograd, 2002.
- Vukotić V., Teorijske osnove crnogorske ekonomske škole, Podgorica, decembar 1999. godine
- Vukotić V., Istorija budućnosti, Podgorica, Mediasystem, 2011
- <https://www.credit-suisse.com/ch/en/news-and-expertise/news/investing.article.html/article/wpw/news-and-expertise/2015/02/en/how-culture-impacts-investment-behavior.html>

GLOBALIZACIJA I KULTURA: NEKI EKONOMSKI ASPEKTI²

Apstrakt

U ovom radu smo prikazali neke najvažnije stavove o uzajamnoj povezanosti, uslovljenosti i međuzavisnosti između procesa globalizacije i kulturne raznovrsnosti, koji figurišu u aktuelnoj literaturi. Izneta stanovišta navode na zaključak da se velike varijacije u stavovima ekonomista prema ekonomskim implikacijama procesa globalizacije prevashodno mogu dovesti u vezu sa njihovim mišljenjem o efikasnosti tržišnog sistema privređivanja. Kulturna raznovrsnost nesumnjivo predstavlja suštinu, kako za dostizanje veće tehnološke efikasnosti i dinamičnijeg procesa inovacija, tako i za postizanje raznovrsnije i fleksibilnije tražnje za različitim proizvodima i komercijalnim uslugama, što se može ostvariti jedino posredstvom procesa globalizacije. Dakle, nema dileme da je proces globalizacije veoma važan izvor nove kulturne raznovrsnosti. Globalizacija dizajnira kulturnu raznolikost kroz proces kreativne destrukcije, što može isprovocirati ekonomski razvoj neophodan kako bi se eliminisale postojeće ekonomske nejednakosti. Istovremeno, jedino u savremenim uslovima ekonomske saradnje, u prisustvu izražene kulturne raznovrsnosti, proces globalizacije može dostići svoj najvažniji cilj - kreiranje novih tržišta. Ovaj kauzalitet je usmeren od kulturne raznovrsnosti ka procesu globalizacije.

Cljučne reči: proces globalizacije, kulturna raznovrsnost, internacionalizacija, homogenizacija.

GLOBALISATION AND CULTURE: SOME ECONOMIC ASPECTS

Abstract

In this paper we have shown some important standpoints related to inter-connection, conditionality and interdependence between the processes of globalisation and cultural diversity occurring in current literature. The exposed standpoints lead to a conclusion that great variations in economists' opinions pertaining to economic implications of the globalisation process can be primarily related to their opinion about the efficiency of market economic system. There is no doubt that cultural diversity is a core matter for the achievement of higher technological efficiency and dynamic innovation process, but also for the attainment of more diverse and flexible demand for products and commercial services, which can only be realised through the globalisation process. Hence, there is no dilemma that the globalisation process is a very important source of new cultural diversity. Globalisation designs cultural diversity through a process of creative destruction, which can provoke economic development needed for to eliminate the existing economic inequalities. At the same time, only in modern conditions of economic collaboration, in the presence of expressed cultural diversity, the globalisation process can achieve its ultimate goal - creation of new markets. This causality flows from cultural diversity towards the globalisation process.

Key words: globalisation process, cultural diversity, internationalisation, homogenisation.

1. UVOD

Pojam globalizacije široko je upotrebljavan tokom prve decenije XXI veka, kako od strane akademskih ekonomista, tako i za potrebe novinara i političkih aktivista. Različita poimanja pojma globalizacije neretko stvaraju konfuziju čak i među ekonomistima i istraživačima iz drugih društvenih disciplina, kojima je fenomen globalizacije u fokusu uže akademske specijalnosti. Katkad se pod globalizacijom podrazumeva razvoj multinacionalnih kompanija, a nekada i sve raspro-

---

¹ Naučni saradnik Instituta društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Kraljice Natalije 45, 11000 Beograd P. FAH 605, Republika Srbija, Tel: +38163 285 296, E-pošta: ppetrovic@idn.org.rs

² U radu su prikazani rezultati istraživanja koje je sprovedeno u sklopu projekta III47010: Društvene transformacije u procesu evropskih integracija - multidisciplinarni pristup finansiranog od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, Republika Srbija, 2011-2015.

stranjenja lese fer (laissez-faire) ekonomska doktrina koja se bazira na upečatljivoj dominaciji tržišta u odnosu na državu (Grazia La Spada, 2010, str. 3). Širenje lese fer ekonomske doktrine naročito se ogleda u razvoju međunarodne trgovine i međunarodnih kapitalnih tokova. Takođe, globalizacija se često koristi i kao sinonim za internacionalizaciju.

Transnacionalno kretanje ljudi, finansijskih resursa, materijalnih dobara, informacija i kulturnog nasleđa povećava se dramatičnim tempom, što, sveukupno posmatrano, značajno menja karakter društva u kome živimo. Neki autori su skloni da ovakve tendencije okarakterišu kao proces globalizacije (Hassi & Storti, 2012, str. 3). Rezultat očiglednih nesuglasica u vezi sa shvatanjem i razumevanjem pojma globalizacije jesu zamašne rasprave i diskusije koje se vode u okvirima različitih naučnih disciplina iz potpuno različitih uglova. Brojna neslaganja postoje u vezi sa kontradiktornim značenjima koje globalizacija može da ima. Nesuglasice se često dovode u vezu sa uzrocima njenog nastanka. Naime, prema jednoj dominantnoj logici globalizacije, ona je isključivo konsekvencija delovanja jednog uzroka. Druga škola mišljenja, pak, zastupa stav da postoji veoma kompleksan set uzroka koji je doveo do njenog pojavljivanja (Hassi & Storti, 2012, str. 3). Posledica pomenutih nejasnoća i neslaganja jeste činjenica da brojna istraživanja nisu previše uspešna u ekspliciranju čitavog fenomena globalizacije.

Pitanja i kontroverze skopčane sa fenomenom globalizacije isprovocirale su razvoj obimne literature u kojoj se iznose antagonistički nastrojeni stavovi o njenom značaju. To se donekle može tumačiti i kao rezultat potpunog poverenja, odnosno nepoverenja u efikasno delovanje zakonitosti tržišta (Grazia La Spada, 2010, str. 3). Brojni ekonomisti, svesni postojanja tržišnih neuspeha, veruju da je kontrola tržišnih procesa, odnosno poboljšanje tržišnih ishoda, neizbežna i neophodna uloga države. Globalizacija u očima zagovornika ovakvih stavova jeste ozbiljan ometajući faktor, budući da se globalni ekonomski tokovi ne mogu kontrolisati od strane nacionalnih institucija i političkih autoriteta. Ova grupa mislilaca alternativno rešenje vidi u delanju međunarodnih institucija. Takve institucije su Međunarodni monetarni fond (MMF) i Svetska banka (SB), formirane na konferenciji u Breton Vudsu (Bretton Woods) 1944. godine, koje su, međutim, usredsređene na daleko manje ciljeve u poređenju sa svim što globalizacija donosi. Ovi ciljevi su u posleratnom periodu dominantno odražavali probleme i brige razvijenih zemalja i uglavnom su se ticali njihovog nastojanja da se vrata na trajektoriju dinamičnog ekonomskog razvoja (Grazia La Spada, 2010, str. 3). Posledično, shodno stavu protivnika globalizacije, MMF i SB nemaju kapacitete da upravljaju problemima koji se javljaju kao njen sastavni deo. Jedan od najistaknutijih autora koji pripadaju ovoj školi mišljenja svakako jeste nobelovac Džozef Štiglic, koji je prilično zdušno kritikovao globalizaciju potencirajući stav da su opasnosti i štete koje ona prouzrokuje veće nego moguće koristi (Grazia La Spada, 2010, str. 4).

Drugu grupu ekonomista čine oni koji imaju dosta više poverenja u tržišni mehanizam, za koje globalizacija predstavlja neophodnu socijalnu infrastrukturu za njegovo najefikasnije funkcionisanje. Shodno stavovima ovih autora, globalizacija dovodi do proširenja konkurentne utakmice, što je neophodno kako bi se ostvarila efikasna alokacija resursa i povećala ekonomska dobrobit na globalnom nivou. Tipični predstavnik ove grupe ekonomista jeste Džagdiš Bagvati (Grazia La Spada, 2010, str. 4).

Konačno, treću grupu ekonomista sačinjavaju oni koji pokušavaju da pomire pomenuta oprečna mišljenja, zauzimajući kompromisni stav da je intervencija države neophodna, ali da politički i ekonomski autoriteti mogu primenom odgovarajućih mera ekonomske politike da umanje negativne posledice globalizacije (Grazia La Spada, 2010, str. 4).

Zbog svega iznetog nema dileme da je sveobuhvatno i precizno definisanje fenomena globalizacije prilično komplikovano, te se takav poduhvat neretko smatra pretencioznim gestom. Uprkos ovakvim činjenicama, pojedini autori su težili ka što kompletnijoj definiciji, nastojeći da verodostojno iznesu svoje razumevanje i videnje fenomena globalizacije. Tako se došlo do definicije da je globalizacija potpuno novi ekonomski fenomen, odnosno dinamički proces koji vodi ka tome da sva tržišta poprime globalne dimenzije, pri čemu će sposobnost kreiranja novih tržišta postati naročito značajana i uzvišena (Grazia La Spada, 2010, str. 3).

Ipak, globalizacija je multidimenzioni fenomen koji se ne tiče isključivo ekonomije, već obu-

hvata i kulturne, ideološke, političke i brojne druge aspekte (Hassi & Storti, 2012, str. 3). Posledično, fenomen globalizacije je predmet razmatranja ekonomista, politikologa, kao i drugih društvenih mislilaca koji se, između ostalog, bave i međunarodnim odnosima. To je ujedno i razlog zašto je fenomen globalizacije predmet beskrajnih rasprava u sklopu različitih naučnih disciplina. Sa druge strane, pitanje povezanosti globalizacije i kulture ostaje jedna velika nepoznanica. Veoma se retko efekti globalizacije promatraju iz ugla njihovog uticaja na čitava društva i različite kulture. Drugim rečima, interakcija između globalizacije i kulture ostala je u velikoj meri neistražena. Većina akademskih debata na ovu temu relativno je novijeg datuma.

Uticaj ekonomske globalizacije na postepeno brisanje međudržavnih granica aktuelizovao je pitanje zaštite kulturne raznolikosti. Iako promene i gubici tradicionalnog kulturnog nasleđa, nametnuti procesom globalizacije, mogu biti štetni i destruktivni, oni istovremeno mogu dovesti i do novih potencijalnih prilika (Hassi & Storti, 2012, str. 3-4). Očigledan pluralizam stavova navodi na zaključak da fenomen globalizacije neizbežno podrazumeva raznolike trendove poput kulturne diferencijacije, kulturne konvergencije i kulturne hibridizacije, koji se međusobno ne isključuju (Hassi & Storti, 2012, str. 4).

2.ODNOS GLOBALIZACIJE I KULTURE

Kao što smo istakli globalizacija jeste jedan od najviše diskutovanih fenomena u sklopu raznovrsnih naučnih disciplina. Uprkos tome, globalizacija istovremeno ostaje prilično nejasna, neuhvatljiva i unekoliko konfuzna tema. Ipak, ono što se teško može osporiti jeste da je globalizacija jedan multidimenzioni fenomen koji inkorporira ekonomske, kulturne, socijalne i političke aspekte, oblikujući time ponašanje kako pojedinca tako i čitavog društva. Prema nekim istraživačima, globalizacija predstavlja politiku ili sistem koji podstiče globalnu međupovezanost, uslovljenost i međuzavisnost nacija posredstvom naprednih tehnologija (Jaja, 2010, str. 115). Globalizacija je metafora za težnju i odlučnost da se ideje i način života učine primenjivim i funkcionalnim širom sveta (Jaja, 2010, str. 115). Istovremeno, postoje i autori koji smatraju da je se globalizacija pojavila sa globalizmom kao ideološkom diskusijom, koja predstavlja politički sistem uverenja (Steger, 2005, str. 14). Može se donekle reći da globalizacija ima ideološku osnovu, zasnovanu na kapitalističkoj ekonomskoj tradiciji, koja podrazumeva delovanje zakonitosti slobodnog tržišta, privatno preduzetništvo, slobodno donošenje poslovnih odluka, delovanje cenovnog alokativnog mehanizma, konkurenciju, preduzetnički duh i pravni okvir (Jaja, 2010, str. 115).

Početkom dvadesetog veka većina zemalja počela je da otvara svoje granice kako bi postale konkurentnije na međunarodnom tržištu (Hassi & Storti, 2012, str. 4). Mnoge multinacionalne kompanije počele su ubrzano da rastu i šire se. Takođe, njihov broj je postajao sve veći i veći. Koncept tržišne ekonomije, pod uticajem ideje o benefitima slobodne trgovine, progresivno se širio čitavim svetom. Sve ovo je nesumnjivo dovelo do toga da je skretanje pažnje sa međunarodne na svetsku ekonomiju postepeno počelo da istiskuje pojedinačne nacije, uključujući i njihovu regulativu (Hassi & Storti, 2012, str. 4). Ovaj proces je označen kao globalizacija (Acosta & Gonzalez, 2010, str. 1). Uprkos njenoj dugoj istoriji, uticaj globalizacije ostaje nepromenjen i prevazilazi ljudske razlike širom sveta.

Globalizacija je prirodan i neizbežan proces koji je nemoguće ignorisati, jer neuspeh u njenom prihvatanju vodi direktno ka potpunoj marginalizaciji (Jaja, 2010, str. 122). Važno je istaći da se globalizacija ne odnosi jednako na sve zemlje. Velike i uticajne zemlje nisu u istoj meri uključene u međunarodnu razmenu. To je ujedno i razlog zašto se koncept sveta kao globalnog sela ne doživljava na istovetan način od strane svih nacija. Ipak, fenomen globalizacije nije uspeo da eliminiše ogromne razlike u načinu života i nivou životnog standarda između bogatih i siromašnih naroda (Hassi & Storti, 2012, str. 5).

Pored toga što se globalizacija, nesumnjivo s razlogom, dovodi u vezu s različitim ekonomskim, političkim, kulturnim i socijalnim tokovima i tržišnim sistemom privredivanja, ona takođe ima i izvesne političke karakteristike koje se ogledaju u pojmu globalnog upravljanja (global governance) (Hassi & Storti, 2012, str. 5). Energično angažovanje pojedinih vlada na promovisanju

internacionalizacije domaćih kompanija doprinosi globalizaciji posredstvom međunarodnih institucija poput MMF-a, SB i Svetske trgovinske organizacije (STO) (Drucker, 1997).

Kao u slučaju globalizacije, i u pogledu preciznog definisanja fenomena kulture postoje brojne nesuglasice i kontroverze. Pojam kulture je, takođe, multidisciplinarnog karaktera. Njime se bave antropolozi, sociolozi, psiholozi, itd. U nekim radovima kultura se definiše kao kolektivno programiranje misli koje izdvaja članove jedne grupe ili društva od članova ostalih grupa ili društava (Hassi & Storti, 2012, str. 5). Pod mislima se podrazumevaju razmišljanja, osećanja, delovanja, stavovi i ponašanje. U tom kontekstu sistem vrednosti predstavlja centralni element kulture. Termin kultura se u tekućoj upotrebi najčešće koristi za društva koja se odnose na pojedine nacije, etničke celine ili regionalne grupe u okviru nacija, odnosno između njih (Hassi & Storti, 2012, str. 5). Osim toga, koncept kulture može se primeniti na svaki ljudski kolektiv. Kao takva, kultura je zaokupljena različitim okruženjem ljudskih zajednica o kome njihovi članovi dele vrednosne sudove i razmišljanja. Neki autori (Bennett & Bennett, 2001, str. 7), takođe, prave razliku između objektivne i subjektivne kulture. Naime, objektivna kultura tiče se institucionalnih aspekata kulture (kao što su politički i ekonomski sistem) i njihovih proizvoda poput umetnosti, muzike i kuhinje. S druge strane, subjektivna kultura se odnosi na iskustvo društvene stvarnosti koja je formirana od strane društvenih institucija. Drugim rečima, subjektivna kultura predstavlja pogled na svet ljudi koji sačinjavaju određeno društvo.

Shodno stavovima nekih autora, čak i sa ekonomskog stanovišta, između globalizacije i kulturne raznolikosti egzistira tesna međuzavisnost (Grazia La Spada, 2010, str. 5). Globalizacija bez kulturne raznolikosti, u svetu u kome sve nacije ili regioni poseduju identične ekonomske i društvene strukture, kako na strani ponude, tako i na strani tražnje, mogla bi se definisati kao internacionalizacija. Privredni razvoj u takvom okruženju svakako bi bio moguć, premda bi bio okarakterisan učestalim ekonomskim krizama, prouzrokovanim odsustvom kratkoročnih investicionih podsticaja, sa ozbiljnim izgledima za dugoročnu ekonomsku stagnaciju (Grazia La Spada, 2010, str. 6). Ovakav ambijent bi doneo značajan pad investicija, zbog nedostatka inovacija neophodnih za kreiranje novih proizvoda. Slične tendencije predvideli su pojedini veliki ekonomisti poput Kejnsa i Šumpetera (Grazia La Spada, 2010, str. 6). Osim toga, proces internacionalizacije bio bi potpuno neuspešan u eliminisanju ekonomskih nejednakosti između različitih nacija.

S druge strane, u globalizovanom svetu, u kome se podstiče kulturna raznolikost i integracija različitih kultura, s ciljem izbegavanja fenomena homogenizacije, ekonomski razvoj biće više nego kulturno održiv. Integracija različitih kultura rezultuje kulturnom raznovrsnošću, odnosno imanentnošću različitih ukusa i preferencija, koji bi mogli da osiguraju tražnju za raznolikim proizvodima, eliminišući time opasnosti do kojih dovodi zasićenje tržišta (Grazia La Spada, 2010, str. 6). Kulturna šarolikost, takođe, može biti izvor konstantnog procesa inovacija, što predstavlja ozbiljan investicioni podsticaj.

Ovakav koncept je obuhvaćen opštim ocenama UNESCO-a, koji razmatra kulturni pluralizam kao faktor razvoja i kao suštinski element kvaliteta života. U trećem članu njihove Univerzalne deklaracije kaže se „Kulturna raznovrsnost širi mogućnosti izbora za svaku osobu, ona je jedan od izvora razvoja, shvaćenog ne samo u smislu ekonomskog rasta, već i kao mogućnost pristupa zadovoljavajućoj intelektualnoj, emocionalnoj, moralnoj i duhovnoj egzistenciji (Grazia La Spada, 2010, str. 6). Navedeno razmišljanje podstiče dalju ekonomsku motivaciju za kulturnom raznovrsnošću, koja je na međunarodnom nivou definisana kao ključni faktor razvoja (Grazia La Spada, 2010, str. 6).

Jedno od nesumnjivo suštinskih pitanja jeste pitanje uticaja koji globalizacija ima na kulturnu raznovrsnost. Akademske rasprave na ovu temu uključuju različite aspekte političkog, ekonomskog i ideološkog karaktera. Neretko se proučavanje negativnih efekata globalizacije na kulturni pluralizam svodi na razmatranje štetnih posledica fenomena internacionalizacije.

Fundamentalni doprinos debate o efektima globalizacije na kulturnu raznovrsnost sastoji se u tome što ona afirmiše čitav ešalon vrednosnih sudova, koji se katkad svode na individualna mišljenja. Prema stanovištu nekih autora, negativan uticaj globalizacije na kulturnu raznolikost može se sagledati kroz optiku multinacionalnih korporacija koje čitavim svetom intenzivno eksploatišu

prirodne resurse, šireći svoju potrošačku kulturu i mentalitet, standardizovane proizvode i sistem vrednosti (Grazia La Spada, 2010, str. 7). Neka istraživanja pokazuju da homogenizacija procesa, promovisana od strane institucija koje pokušavaju da učine ljudsku aktivnost efikasnijom, lakšom za kontrolisanje i predvidljivijom može prouzrokovati tzv. monokulturalizam i osećaj gubitka identiteta. Osim toga, razgranjavanje i razvoj procesa oglašavanja posredstvom masovnih medija može neutralisati uticaj lokalne kulture. Većina studija koja se poziva i ukazuje na negativne efekte globalizacije, zapravo pažnju fokusira na nepoželjne posledice internacionalizacije, koje su promovisane u minulom periodu, a kojima bi efekti globalizacije trebalo ozbiljno da oponiraju.

Izučavanje pozitivnih uticaja globalizacije na kulturnu raznovrsnost afirmiše stav da globalizacija može ojačati i unaprediti komunikaciju između različitih kulturnih entiteta, što podstiče veću kulturnu šarolikost i bolje uzajamno razumevanje (Grazia La Spada, 2010, str. 7). Pojedini istraživači naglašavaju uočljivu nejednakost unutar pojedinih nacija (naročito kada su u centru pažnje ekonomski siromašniji i manje razvijene nacije), zastupajući tezu da u globalizovanom svetu dostupnost obrazovanja, poznavanje uslova života i nove mogućnosti zapošljavanja vrše intenzivan pritisak na vlade da eliminišu pomenute nejednakosti, to jest da deluju na pravičan način za sve građane. Mnogi istraživači ističu da globalizacija može stimulisati nove ideje, upodobljene sa kulturnom raznovrsnošću, kako bi se obezbedili uslovi za najbolju moguću kohabitaciju na ekonomskom i socijalnom nivou (Grazia La Spada, 2010, str. 7-8). Takođe, brojne studije akcentuju veoma značajnu pozitivnu ulogu informacionih tehnologija i pristupa internetu kao informacionom autoputu. Ove tehnologije drastično su ubrzale protok informacija i skratile vreme koje je neophodno za njihovo pribavljanje, što je doprinelo povećanju nivoa znanja i svesti građana (Grazia La Spada, 2010, str. 8). Većina univerziteta organizuje programe studiranja na daljinu, upravo posredstvom novih informacionih tehnologija i interneta, tako da sve veći broj studenata može da uživa u blagodatima kulturne raznovrsnosti. Studije koje naglašavaju pozitivne efekte globalizacije u svom zaključku ističu da se tokom istorije čovečanstva mogu identifikovati različiti vremenski periodi tokom kojih je dobra komunikacija među kulturama vodila ka procvatu kreativnosti. Primere za ovakvu konstataciju nesumnjivo možemo pronaći u Perikleovoj Atini i periodu renesanse u Italiji (Grazia La Spada, 2010, str. 8). Sve prethodno pomenuto moglo bi se potvrditi i u ekonomskom kontekstu, budući da se informaciona revolucija i posledično bolja komunikacija među različitim kulturama može shvatiti i kao početak stvaranja novog i dinamičnog međunarodnog tržišta.

U okvirima aktuelnih uslova ekonomske saradnje koja se odvija u prisustvu zamašne kulturne raznolikosti, proces globalizacije može dostići svoj najvažniji cilj - kreiranje novih tržišta. Ovakav smer uzročnosti proteže se od kulturne raznovrsnosti ka početku procesa globalizacije. Takođe, teško se može negirati i obrnut smer uzročnosti, od procesa globalizacije ka kulturnoj raznovrsnosti i to posredstvom već pomenutih pozitivnih efekata. Ovaj kauzalitet ima dinamički karakter, zahvaljujući kome se kulturna raznovrsnost neprestano obnavlja i menja permanentno osnažujući proces globalizacije (Grazia La Spada, 2010, str. 9).

Dakle, stavovi koje smo izneli idu u prilog zaključka da kulturna raznovrsnost nije samo pod snažnim pozitivnim uticajem procesa globalizacije, već je istovremeno veoma značajna za taj isti proces. Kao što smo ranije istakli, ukoliko je čitava svetska ekonomija potpuno homogenizovana, sa identičnim ukusima, preferencijama i tehnologijama, proces globalizacije bio bi onemogućen. Jedan od često isticanih ciljeva, da se proširi postojeće tržište, ne bi imao nikakvo značenje u kontekstu prethodno pomenute pretpostavke o homogenizovanoj ekonomiji (Grazia La Spada, 2010, str. 8). Što se tiče kreiranja novih tržišta, ni ovaj cilj ne bi mogao biti potpuno ispunjen zbog nedostatka kulturne raznovrsnosti. U homogenom međunarodnom ekonomskom sistemu, za koji je karakteristična ujednačenost dohotka različitih nacija, stvaranje novih tržišta ne bi nikada imalo dinamizam i intenzitet kao u slučaju imanentnosti različitih kulturnih nasleđa (Grazia La Spada, 2010, str. 8).

Ovakav splet uzročno-posledičnih veza omogućava ne samo brži i stabilniji ekonomski razvoj prosperitetnih zemalja, već i eliminisanje očiglednih i naglašenih ekonomskih nejednakosti, koje još uvek negativno utiču na većinu čovečanstva. Posledično, međusobna uslovljenost i povezanost

kulturne raznolikosti i procesa globalizacije utiče i na okončanje negativnih efekata internacionalizacije, smanjujući migracije koje su trenutno prisutne u razvijenim ekonomijama (Grazia La Spada, 2010, str. 9). Nesporno je i da pomenuta međuzavisnost predstavlja izvor kontrasta i sukoba unutar pojedinačnih zemalja, što je implicirano koegzistencijom grupa ljudi sa neretko dijametralno različitim kulturnim vrednostima. Ipak, ovakva koegzistencija je demonstrirala brojne pozitivne aspekte koji proističu iz kulturne raznovrsnosti (Grazia La Spada, 2010, str. 9). U ekonomski naprednim zemljama mnoge kompanije sa zadovoljstvom prihvataju i upošljavaju kvalifikovane imigrante, što u slučaju mudre i razborite integracije različitih kulturnih nasleđa rezultuje povećanjem produktivnosti.

Pojedini autori su skloni da upoređuju prisustvo različitih individualnih sposobnosti koje proizilaze iz različitih etičkih grupa sa raspoloživošću različitih faktora proizvodnje (Grazia La Spada, 2010, str. 9). Ovakvi proizvodni inputi su komplementarni u proizvodnom procesu, te ohrabruju povećanje produktivnosti i veću sposobnost za kreiranje inovacija. Shodno tome, Lu Hong i Scott Page (Hong & Page, 1998) tvrde da grupa pojedinaca sa različitim intelektualnim sposobnostima može da iznađe optimalno rešenje za veoma komplikovane probleme. Osim toga, oni iznose stavovište prema kome, u okviru određenih uslova, grupa pojedinaca sa ograničenim sposobnostima, ali sa različitim kulturnim nasleđem, može zabeležiti bolje rezultate u odnosu na drugu grupu pojedinaca koju krase veće sposobnosti, ali istovremeno i homogeno kulturno nasleđe. Ovakvo mišljenje počiva na intuiciji da verovatnoća da će jedan pojedinac napraviti bolji izbor od drugog zavisi prevashodno od različite perspektive posmatranja, iz koje odnosni pojedinac analizira problem i opredeljuje se za konkretna rešenja.

Mnogi ekonomisti su naglašavali pomenuto stavovište (Grazia La Spada, 2010, str. 9). To se može zaključiti na osnovu upotrebe proizvodnih funkcija sa raznovrsnim proizvodnim inputima koje su u literaturu već uvedene od strane Dixit-a i Stiglitz-a, kako bi se pokazalo da takva raznovrsnost povećava ukupni proizvod. Prednosti raznovrsnosti u pogledu proizvodnih sposobnosti više su naglašene u najkompleksnijim i najnaprednijim društvima. U zemljama sa visokim nivoom dohotka obično je prisutno tržište koje dobro funkcioniše, čiji mehanizam je potpomognut radom neophodnih institucija, u kojima svaki pojedinac optimizira svoje ponašanje na tržištu tako da maksimizuje vlastito blagostanje. Ujedno, razvijene zemlje sa visokim nivoom dohotka iskazuju veoma kompleksnu prirodu, pre svega u pogledu specijalizacije učesnika na tržištu i raznovrsnosti proizvoda koji se nude potrošačima (Grazia La Spada, 2010, str. 10). Ovi uslovi su optimalni za njihovo uključivanje u sistem odnosa okarakterisan rastućim brojem grupa pojedinaca sa različitim etičkim i kulturnim karakteristikama. One sa sobom nose različite proizvodne sposobnosti kao i dinamičnu i promenljivu tražnju za proizvodima i komercijalnim uslugama.

Ovakva integracija jeste veoma korisna, ali ne i neophodna, odnosno suštinska. Naime, ona može biti zamenjena procesom globalizacije. Ukoliko manje razvijene zemlje neprekidno uvećavaju nivo svog dohotka verovatno će značajno umanjiti svoje migracione tokove (Grazia La Spada, 2010, str. 10). Ove zemlje, zahvaljujući velikoj brzini prenosa informacija usled procesa globalizacije, odnosno transferu znanja od razvijenijih zemalja, mogu koristiti svoje specifične kulturne sposobnosti za proizvodnju tradicionalnih proizvoda, tako da aktivno doprinose proširenju tržišta.

3. ZAKLJUČAK

Na osnovu svega što smo do sada izneli može se konstatovati da su velike varijacije u stavovima ekonomista prema ekonomskim implikacijama procesa globalizacije u značajnoj meri determinisane odnosom prema efikasnosti tržišnog mehanizma. Celovito sagledavanje efekata globalizacije na kulturnu raznovrsnost zahteva i da se povuče demarkaciona linija između fenomena globalizacije i internacionalizacije.

Kulturna raznovrsnost se bez sumnje može sagledati i iz ekonomske perspektive, budući da ona predstavlja supstancijalnu osnovu, kako za dostizanje veće tehnološke efikasnosti i dinamičnijeg procesa inovacija, tako i za postizanje raznovrsnije i fleksibilnije tražnje za proizvodima i komercijalnim uslugama. Ovakvi efekti kulturne raznolikosti mogu se realizovati isključivo

posredstvom procesa globalizacije. Drugim rečima, proces globalizacije jeste važan izvor nove kulturne raznovrsnosti. Globalizacija determiniše novu kulturnu raznolikost putem procesa kreativne destrukcije, što može isprovocirati ekonomski razvoj neophodan za eliminisanje postojeće ekonomske nejednakosti, kako između različitih nacija, tako i u njihovim okvirima. Zahvaljujući ovakvom uticaju, kulturna raznovrsnost nije statički fenomen, već se menja i obnavlja permanentno dodajući novu životnu energiju procesu globalizacije.

Istovremeno, proces globalizacije trpi izvesne uticaje koji dolaze upravo od strane kulturne raznolikosti. Jedino u savremenim uslovima ekonomske saradnje, u prisustvu izražene kulturne raznovrsnosti, proces globalizacije može dostići svoj najvažniji cilj, a to je kreiranje novih tržišta.

LITERATURA

- Acosta, O., & Gonzalez, I. J. (2010). A Thermodynamic Approach for the Emergence of Globalization. *Globalization - Today, Tomorrow*, Kent Deng (Ed.). InTech. Preuzet sa <http://www.intechopen.com/books/globalization--today--tomorrow/a-thermodynamic-approach-for-the-emergence-of-globalization>
- Bennett, M. J., & Bennett, J. M. (2001). *Developing Intercultural Sensitivity: An Integrative Approach to Global and Domestic Diversity*. The American Institute for Managing Diversity. Preuzet sa http://doku.cac.at/dmis_bennett_2001.pdf
- Drucker, F. P. (1997). The Global Economy and the Nation-State. *Foreign Affairs*, 76(5), 159-171.
- Grazia La Spada, M. (2010). *Globalization and Its Effects on Diversity: Some Economic Aspects*. Fondazione Eni Enrico Mattei, EURODIV PAPER 76.2010.
- Hassi, A., & Storti, G. (2012). Globalization and Culture: The Three H Scenarios. InTech. Preuzet sa <http://www.intechopen.com/books/globalization-approaches-to-diversity/globalization-and-culture-the-three-h-scenarios>
- Hong, L., & Page, E. S. (1998). *Diversity and Optimality*. Santa Fe Institute. SFI WORKING PAPER: 1998-08-077.
- Jaja, M. J. (2010). Globalization or Americanization: Implication for Sub-Saharan Africa. *Globalization - Today, Tomorrow*, Kent Deng (Ed.). InTech. Preuzet sa <http://cdn.intechopen.com/pdfs-wm/12110.pdf>
- Steger, B. M. (2005). Ideologies of globalization. *Journal of Political Ideologies*, 10(1), 11-30.

RAST STANOVNIŠTVA, GLOBALIZACIJA I PROIZVODNJA HRANE

Apstrakt

Razvoj ljudske civilizacije prati eksponencijalni rast broja stanovnika. S obzirom na raspoložive resurse, sve je veći problem obezbijediti količine hrane koje će zadovoljiti rast broja stanovnika, sa jedne, i istovremeno osigurati bezbjednost hrane, na drugoj strani. Zahvaljujući procesu globalizacije, mnoge nacionalne kuhinje prihvatile su namirnice koje dolaze iz dalekih krajeva širom svijeta. Takođe, nove kulture prihvatili su lokalni poljoprivredni proizvođači. Ipak, zahtjevi tržišta i promjena sistema ishrane ohrabрили su velike korporacije da vrše istraživanja i sve direktnije ukupnom tržištu nude GMO namirnice. Rad u centru pažnje ima upravo negativne efekte globalizacije koja, promovisanjem izvozne monokulture i otuđivanjem prostora za uzgoj monokultura, prijeti da ozbiljno ugrozi biodiverzitetu raznovrsnost i doprinese pogoršanju zdravstvenih performansi ljudske vrste. Ovo utiče na brojne građanske inicijative zaštitnika životne sredine, organskih proizvođača itd., ukazujući na činjenicu da se ljudska civilizacija na globanom nivou suočava sa krizom razvoja.

Ključne riječi: Stanovništvo, Poljoprivreda, Proizvodnja hrane, Globalizacija

Abstract

Human civilization development is followed by the exponential increase of population. Having in mind available resources, providing necessary food that would meet the needs of increased population, on one hand, and secure food safety on the other hand, becomes a problem. Thanks to the globalization process, many national kitchens accepted the food from distanced areas around the world. Also, new agricultural cultures have been embraced by the local agricultural producers. Still, market demand and change of the nutrition systems encouraged large corporations to conduct the researches and very directly offer GMO food to the consumers. The paper reviews negative effects of globalization which by promoting exporting monocultures and by alienating the space for growing the monocultures, threat to seriously endanger diversity of the biodiversity and contribute to the worsening health performances of mankind. This provokes many civil society initiatives of environment protectionists, organic producers etc., confirming that human civilization globally faces the development crisis.

Key words: Population, Agriculture, Food production, Globalization

UVOD

“Mi ne živimo u prošlosti, već prošlost živi u nama.”³ Iako su migracije stanovništva nesumnjivo značajno doprinijele prenosu znanja, vještina i tehnologije, još veći doprinos dala su osvajanja. Zavisno od toga ko je bio osvajač mijenjali su se način života, ekonomija društva, moralne vrijednosti,... i kultura. Možemo diskutovati o tome koliko je vremena bilo potrebno stanovnicima Rimske imperije da povrate standard življenja nakon što su ih pokorila varvarska plemena, ali ćemo se sigurno složiti da je bilo neophodno vrijeme. Prodor islamske kulture na prostor današnje Španije donio je ne samo osnivanje prvog univerziteta na tlu Evrope u Granadi, već napredna znanja u oblasti filozofije, medicine, matematike i drugih nauka. Drevna kineska kultura širila se Azijom osvajanjem. Koristi ili štete nekog društva bile su dugoročne, sa snažnim kulturnim, institucionalnim i biološkim posljedicama. Istovremeno, osvajanja su uticala na kretanje broja stanovnika.

---

¹ Univerzitet Donja Gorica – UDG

² Univerzitet Donja Gorica – UDG, Institut za preduzetništvo i ekonomski razvoj (IPER), Podgorica

³ Ulrich Bonnel Philips, *The Slave Economy of the Old South: Selected Essays in Economic and Social History*, Baton Rouge, Louisiana State University Press, str. 269

RAST BROJA STANOVNIKA NA ZEMLJI

Procjenjuje se da je u vrijeme rođenja Hrista oko 220 miliona stanovnika živjelo na Zemlji. Bilo je potrebno 1.500 godina da se broj stanovnika udvostuči, i dodatnih 250 da dostigne 700 miliona. Nakon što se u narednih 180 godina broj stanovnika utrostručio i dostigao 2 milijarde, za svega 80 godina (1930-2011) narastao je na sedam milijardi.⁴ Nastavi li se ovakav trend, Zemlju će 2050. godine naseljavati oko devet milijardi stanovnika.

Za razliku od svog oca Daniela Malthus⁵, koji je vjerovao da će primjena nauke u industriji i poljoprivredi dovesti čovječanstvo do zlatne ere, njegov sin, Thomas, vjerovao je da će rast broja stanovnika nadvladati napredak podstaknut naučnim dostignućima. Thomas Malthus je smatrao da će uslovi u kojima će živjeti najsiromašniji ostati nepromijenjeni nezavisno od tehnološkog progressa, i da u dugom roku broj stanovnika zavisi od dva faktora: raspoložive hrane i stope mortaliteta⁶.

I pored značajnog progressa koji je nesumnjivo ostvaren tokom posljednjih vijek i po, pitanja siromaštva, nestašice, bolesti i ratova i dalje su aktuelna. Raširilo se ubjeđenje da zemlje osvajači svoj napredak i bogatstvo ostvaruju na osiromašenju osvojenih, mada postoje brojni dokazi koji potvrđuju suprotno. Promjene u produktivnost i konkurentnosti direktno su zavisile od prenosa znanja i vještina (ljudski kapital), promjene načina razmišljanja i kulturoloških podloga i obrazaca. Istovremeno, nagli porast broja stanovnika dao je potpuno novu dimenziju problemima siromaštva i gladi, koji si u mnogim zemljama u razvoju ostali i dalje osnovni problemi.

VEZA IZMEĐU RASTA BROJA STANOVNIKA I EKONOMSKOG RAZVOJA

Razvoj naše planete traje više milijardi godina. Jedna od posljedica razvoja je i nastanak ljudske vrste i civilizacije. Od našeg nastanka do danas, opstali smo zahvaljujući sposobnostima koje smo razvili da se prehranimo. Promjene koje su pratile naš razvoj, uticale su i na promjene u proizvodnji hrane i načinima ishrane.

Tokom posljednjeg vijeka, proizvodnja hrane suočava se sa brojnim, potpuno novim zahtjevima potrošača, novim politikama, tehnologijama, inovacijama, rastućom konkurencijom, klimatskim promjenama, itd. Od sektora koji je dominirao svjetskom privredom, učešće poljoprivrede vremenom je postajalo manje. Međutim, tokom posljednjih 50 godina, poljoprivredna proizvodnja je dvostruko, a spoljnotrgovinska razmjena poljoprivrednih proizvoda višestruko uvećana.

Od 7 milijardi ljudi, oko 3,6 milijardi danas živi u urbanim sredinama. Po prvi put je 2008. godine broj stanovnika u gradovima nadmašio broj stanovnika u ruralnim sredinama, dok projekcije ukazuju da će 2050. godine 6 od 9 milijardi ljudi živjeti u urbanim sredinama.

Problem koji postaje sve vidljiviji je: kako prehraniti 9 milijardi ljudi? Jedan farmer proizvodio je 1924. godine hranu za 20 ljudi, 1970. godine za 70 ljudi, a danas proizvodi hranu za 145 ljudi.

Oko 40% populacije u svijetu zaposleno je u poljoprivredi. To je više nego u bilo kojoj drugoj industriji. Ipak, da bi se prehranile dodatne 2 milijarde stanovnika, potrebno je povećati produktivnost u poljoprivredi za najmanje 70%. Odnosno, u sljedećih 50 godina farmeri moraju proizvesti više hrane nego tokom posljednjih 10.000 godina zajedno. Da li smo dorasli ovom izazovu? Da li je suština problema u limitiranim resursima, radnoj snazi ili dometima tehnologije?

Proizvodnja hrane ograničena je sa tri faktora: resursima (tzv. kriva proizvodnih mogućnosti), tražnjom za hranom i klimatskim promjenama. Mjesto presjeka ove tri krive predstavlja tzv. sigurni prostor ("save space"). Trenutno se obrađuje oko 1,5 milijardi ha ili oko 12% ukupne kopnene površine. Ostane li sve kako je sada, proizvodnja hrane biće nedovoljna da prehrani rastući broj stanovnika do 2050. godine. Jasno je da je potrebno nešto učiniti. Šta?

Potrebno je povećati sigurni prostor. Ali kako?

Povećanjem produktivnosti, izmjenama režima ishrane i eliminisanjem otpada hrane – utičemo na pomjeranje krive tražnje.

⁴ Dvije milijarde stanovnika zabilježeno je 1930., tri milijarde 1958., četiri milijarde 1974., pet milijardi 1988., šest milijardi 1999. i sedam milijardi 2011. godine.

⁵ Daniel Malthus bio savremenik i prijatelj filozofa Henry Rousseau, David Huma i William Godwina.

⁶ Za više detalja vidi: Ivanović, P. Radević, D. 2012, "Da li je Maltus bio u pravu?", Naučni skup „Stanovništvo i razvoj“, Centar za ekonomska istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd, str.102-111, ISBN 978-86-7093-140-4

Povećanjem investicija, većim izdvajanjima za istraživanja i ulaganjem u obrazovanje – utiče na pomjeranje krive proizvodnih mogućnosti.

Na ovaj način proširujemo tzv. sigurni prostor i stvaramo mogućnost za proizvodnju dovoljne količine hrane. Tokom posljednjih 50 godina poljoprivredna proizvodnja u svijetu rasla je po godišnjoj stopi od 2-4%. Površine koje su obuhvaćene irigacionim sistemima ostvarile su rast i do 40%.

Istraživanjima se rješavaju brojni konkretni problemi – bolesti, insekti, korovi, nestabilnost cijena, krediti,...Međutim, vrši se i genetsko modifikovanje sjemena i namirnica. Poseban akcenat stavlja se na istraživanja. Izdvajanja za istraživanja i razvoj u poljoprivredi u svijetu povećana su sa 26,1 milijardi USD 2000. godine na 31,7 milijardi 2008., što predstavlja rast od preko 20% za period od 8 godina. Ko danas najviše izdvaja za istraživanja u oblasti poljoprivrede? SAD (4,8 milijardi \$), Kina (4,1), Japan (3,1), Indija (2,1), Brazil (1,4), Francuska (1,2), Australija (0,6), Rusija, Argentina i Nigerija (0,4), itd. Samo tzv. zemlje BRIKa investiraju u istraživanja u poljoprivredu preko 8 milijardi USD ili više od 25% ukupnog iznosa sredstava u svijetu. Da li je teško zamisliti njihov budući razvoj u oblasti proizvodnje hrane?

GLOBLIZACIJA I PROIZVODNJA HRANE

Proces globalizacije zahvatio je sve oblasti čovječijeg djelovanja i ostavlja traga u svim segmentima razvoja društva. Najčešće se govori o pozitivnim efektima ovog procesa. Krilatica misli globalno, radi lokalno, primjenjiva je skoro u svakom kontekstu. Nesporno je da povećana trgovina doprinosi materijalnom bogatstvu i prosperitetu. Međutim, kritičari globalizacije smatraju da ona istovremeno kreira visoke "duhovne i kulturne troškove", bezobzirno gazeći raznovrsne kulture širom svijeta i pretvarajući svijet u veliki nakindureni tržišni centar⁷. Postoje oblasti u kojima globalizacija prijeti sve većim negativnim posljedicama, a da se tome ne pridaje adekvatna pažnja. Jedna od takvih oblasti je proizvodnja hrane.

Analiza osvajačkih pohoda Evropljana ukazuje da su oni pratili pravce trgovine biberom. Kolumbovo otkriće uticalo je da se Novi Svijet upozna sa žitom, dok su američki kukuruz i paradajz, i krompir iz oblasti Anda, krenuli ka Evropi. Nakon toga, krompir je prenijet u Afriku i Indiju, gdje danas predstavlja osnovu indijske ishrane. Putevi šećera takođe su obilježili ljudsku istoriju, a među važnim namirnicama je i soja koja je u dvadesetom vijeku stizala iz Azije. Namirnice koje su odasvuda ulazile u nacionalne kuhinje, uticale su da ove istovremeno postanu i lokalne i globalne. To je doprinijelo da se hrana iz dalekih zemalja uključujući u preovlađujući način ishrane jedne nacije, ali i da se nove kulture uvedu u lokalnu poljoprivredu. Međutim, povećanje broja stanovnika na zemlji, na jednoj i ograničenost raspoloživih resursa za proizvodnju hrane na drugoj strani, uticali su na sve češću pojavu "otuđivanja lokalnih resursa za potrebe svjetskog tržišta"⁸. U tome je suština negativnih efekata globalizacije kada je u pitanju proizvodnja hrane. Naime, u slučaju kad se biljke (ili stoka) iz drugih krajeva uvode u lokalnu poljoprivrednu proizvodnju, postiže se "cjelovitost procesa obezbjeđenja hrane", a zemlja smanjuje svoju uvoznu zavisnost. To takođe utiče i na cijene poljoprivrednih proizvoda koji, po pravilu, u odnosu na uvozne postaju jeftiniji kada su dostupni iz lokalne proizvodnje. Sušta suprotnost ovom procesu je tzv. "izvozna monokultura" koja podrazumijeva uzgoj/poljoprivrednu proizvodnju za globalnu potrošnju. Izvozna monokultura⁹ u suštini je savremene agro-industrije i ima svoj uzrok u kolonijalizmu, kada su velike svjetske sile otuđivale određene teritorije, upravo da bi obezbijedile adekvatno snabdijevanje sopstvenih stanovnika. Iako je izvozna monokultura sve prisutnija, njeni efekti su jako loši u odnosu na očuvanje biološke raznovrsnosti, smanjene potrošnje hemikalija i fosilnih goriva.

Kakav je efekat globalizacije monokulture najbolje pokazuje primjer govedine. Danas se govede meso mahom proizvodi tovljenjem junadi. Tome je prethodio dolazak stoke iz Evrope u Novi

⁷ Za više detalja vidjeti: Tyler Cowen, *Creative Destruction: How Globalization Is Changing the World's Cultures*, CATO Institute

⁸ Izvor: Lal, Vinej, Nandi, Ašis, *Budućnost znanja i kulture*, Rečnik za 21. vek, CLIO, 2012

⁹ Monokultura je oblik poljoprivrednog ili šumarskog korištenja zemljišta. Označava i uzgoj samo određene vrste biljke.

svijet i nastanak poljoprivrednih kompleksa koji su uvezali proizvodnju soje, kukuruza i tov stoke. Vremenom, monokultura govedine uticala je na povećanje opšte zavisnosti od proteina životinjskog porijekla. U lokalnim okolnostima, to je snažna konkurencija žitu, pirinču, mahunarkama. Kao nekada šećer, govedina je u početku bila dostupna samo aristokratiji, da bi, omasovljavanjem proizvodnje, postala dostupna i gradskoj klasi. Gradska klasa konzumirala je sjeverno-američku govedinu čiju proizvodnju su finansirali britanski investitori. Do sredine XX vijeka, masovna potrošnja uticala je na stvaranje makar dvije kategorije govedeg mesa: jedna se odnosila na visokokvalitetnu tovljenu govedinu, a druga na glavni input za pokret "brze hrane" u svijetu¹⁰.

Upravo sistemi ishrane širom svijeta najbolje govore o širenju globalizacije. U centru svega je trgovina hranom. Ona omogućava da se bogato, obično urbano, stanovništvo snabdijeva egzotičnim namirnicama tokom cijele godine, koje se za njih dopremaju iz svih krajeva svijeta. Ipak, procenat ovog stanovništva je mali u odnosu na one koji konzumiraju lokalno proizvedenu hranu. Naime, procjenjuje se da se oko 90% svjetske potrošnje hrane odvija u zemljama u kojima se proizvodi. Druga kontradiktornost kada je u pitanju snabdijevanje hrane je u činjenici da urbano stanovništvo skoro u potpunosti zavisi od tržišta, dok seosko stanovništvo oko 60% proizvedene hrane potroši za lične potrebe u svom domaćinstvu. Ovo nam ukazuje na raskorak koji postoji između predstave o obilju hrane koju nam omogućava globalizacija i stvarne raspoloživosti u svijetu.

Problem "gladnih" i nedostatak hrane za rastuću populaciju na Zemlji pokreće prehrambene i biotehnoške korporacije koje nude rješenje u vidu transgenih usjeva i namirnica. Ta masovna proizvodnja zasnovana na genetski modifikovanom sjemenu, prijeti da ugrozi preostale tri milijarde poljoprivrednika u svijetu i da uveća rizike za životnu sredinu. Pored hemijskog, sada sve se više govori i o biološkom zagađenju. Posebna opasnost u strategiji globalnog agro-biznisa leži u širenju poljoprivredno-industrijske monokulture, što doprinosi povećanju osjetljivosti usjeva i stoke na bolesti. Iz tog razloga, jačaju pokreti za zaštitu životne sredine koji u ovakvoj globalizaciji vide nedemokratski i neodrživ proces. Sve češće se mogu čuti optužbe da mekdonalizacija i genetski inženjering utiču na karcinome izazvane načinom ishrane, gojaznost i nepredvidljive rizike po zdravlje. I dok je u fokusu globalne javnosti 1,2 milijarde neuhranjenih u svijetu, manje pažnje posvećuje se isto tolikom broju preuhranjenih, što dodatno ističe nejednakost u ishrani.

Pod izgovorom rješavanja pitanja snabdijevanja hranom i pomoći "gladnima u svijetu", velike međunarodne korporacije traže od Svjetske trgovinske organizacije (STO) da im omogući nadnacionalna prava na eksploataciju hrane i ulaganja u nju, na traganje za genetskim patentima i pristup lokalnim i nacionalnim tržištima hrane. I to nije sve. Zahvaljujući Protokolu o trgovinskim aspektima prava na intelektualnu svojinu, velikim kompanijama je omogućeno da patentiraju germoplazmu i da obrazloženim povreda patenata, potencijalno ugroze prava poljoprivrednika da sade sopstvene usjeve. Drugim riječima, međunarodne korporacije patentiranjem gena slabe lokalne zajednice i poljoprivrednike, čija se prava u pogledu tradicionalnog znanja zanemaruju. Ovo prisvajanje genetskih resursa od seljaka koji su generacijama i kroz vjekove stvarali njihovi preci, naziva se biopiraterija.

Prema Makmajklu¹¹, pod režimom korporacija i STO, obezbjeđivanje hrane dobija novo tumačenje u smislu uklanjanja prepreka poljoprivrednoj trgovini, čime regioni koji izvoze poljoprivrednu proizvodnju postaju "globalne žitnice", dok su kompanije koje trguju hranom globalno predstavljene kao izraz regionalnih "komparativnih prednosti".

Autori poput Filipa Makmajkla¹² smatraju da ovakav pristup kreira više problema i to:

izraženu centralizaciju i moć agroprehrambenih kompanija, što povećava zavisnost cijelih država od korporativnih snabdjevača hranom;

pod plaštom cilja da "smanje glad u svijetu", zahvaljujući transgenetskom razvoju, ove kompanije ostvaruju enormne profite;

održivost ljudi i prirode ugroženi su pod uticajem zamjenjivanja raznolikosti biodiverziteta

---

10 Za više detalja pogledati Rifkin, Jeremy, 1992, *Beyond Beef: The Rise and Fall of the Cattle Culture*, New York, Dutton.

11 Za više detalja vidjeti Philip MacMichael, 1995, "Food and Agrarian Orders in the World-economy", Greenwood Publishing Group.

12 Isto.

korporativnim monopolom;

dostupnošću proteina životinjskog porijekla, mijenja se sistem ishrane. Prednost se daje mesu i mesnim prerađevinama, u odnosu na žitarice i mahunarke, što dovodi do povećane zastupljenosti bolesti;

sve navedeno dovodi do globalne zdravstvene krize usljed suptilnog uvođenja genetski modificovanih sastojaka u namirnice masovne proizvodnje.

Kao reakcija, jača globalni otpor potrošača, poljoprivrednih proizvođača, boraca za zaštitu životne sredine i sl. koji smatraju da treba ograničiti moć globalnih korporacija, i očuvati raznolikost biodiverziteta. Ovakvi pokreti izraz su krize razvoja. Za većinu svjetskog stanovništva, hrana nije samo predmet potrošnje, već izraz načina života, i kao takva treba da bude očuvana. I dok biznis preferira "fast food" jer ne utiče na duge pauze i produktivnost tokom radnog dana, u zemljama poput Italije i Španije, konzumiranje hrane je filozofija života.

CRNA GORA I NJENO STRATEŠKO OPREDJELJENJE U PROIZVODNJI HRANE

Sa ciljem uvećanja količina hrane koja se proizvodi, u skladu sa povećanjem broja stanovnika u svijetu, dolazi do ubrzanja procesa proizvodnje hrane, koji akcenat stavlja na količinu, a ne na kvalitet, tj. zdravstvenu bezbjednost hrane. U Crnoj Gori ova dilema nema značaj koji ima u mnogim drugim zemljama svijeta. Zašto?

Sa 625,000 stanovnika Crna Gora spada u male zemlje.

Raznovrsnost geološke podloge, predjela, klime, zemljišta, kao i sama pozicija Crne Gore na Balkanskom poluostrvu i u Jadranu, stvorili su uslove za nastanak biološkog diverziteta sa veoma visokim vrijednostima. To Crnu Goru svrstava u biološke centre evropskog i svjetskog biodiverziteta.

Crna Gora je veoma bogata vodnim resursima. Sa prosječnim oticajem od 40 litara/s/km², ili zapreminski izraženo sa oko 19,5 km³/god. Crna Gora spada u 4% svjetske teritorije sa najvećim prosječnim oticajem;

Kvalitet zemljišta je dobar. Zemljište nije zagađeno teškim metalima i zagađujućim materijama. Poljoprivredne površine zauzimaju 38% ukupne površine Crne Gore. Ukupna površina poljoprivrednog zemljišta od oko 518.000ha ili 0,84 ha po stanovniku predstavlja značajan resurs. Šume zauzimaju 60% teritorije Crne Gore (826.782ha), a neobrasla šumska zemljišta dodatnih 9,7% (137.480ha);

Crna Gora pripada zemljama u kojima još uvijek nema značajnih negativnih posljedica klimatskih promjena po zdravlje stanovništva, privredni razvoj, raspoloživost prirodnih resursa, proizvodnju hrane, itd. Iako predstavlja zemlju u razvoju, nema značajan udio u globalnom zagađivanju atmosfere gasovima sa efektom staklene bašte.

Ako je sve ovako, zašto onda uvozimo toliko hrane koliko uvozimo? Da li dovoljno cijenimo resurse koje imamo i prilike koje stoje pred nama? Da li uopšte postoji dilema u Crnoj Gori: proizvoditi u velikim količinama i manje kvalitetno ili u manjim količinama i kvalitetno? Radimo li dovoljno?

Strateška orijentacija Crne Gore poljoprivredu svrstava u red najznačajnijih strateških sektora. Klimatske promjene, stalni porast cijena energenata i komponenata za proizvodnju, degradacija poljoprivrednog zemljišta,... ozbiljno ugrožavaju svjetsku proizvodnju hrane. Zahvaljujući raspoloživim resursima, u Crnoj Gori se može proizvoditi i više i bolje. Postoji potencijal za izvoz hrane. Međutim, za upotrebu tog potencijala, potrebno je angažovati sve resurse.

Povećanje poljoprivredne produktivnosti biće i dalje od ključne važnosti u narednim decenijama. Naime, da bi se odgovorilo rastu tražnje, proizvodnja hrane moraće se povećati za najmanje 60 odsto. Zato je u Crnoj Gori neophodno fokusirati se na primjenu održivih tehnoloških rješenja i inovacija u proizvodnji hrane, uz strogo poštovanje standarda bezbjednosti.

ZAKLJUČAK

Da li je sa sadašnjim znanjem i tehnologijom moguće proizvesti dovoljno hrane? Pod pretpostavkom da nastavimo da obrađujemo 1,5 milijardi hektara, i ostvare li se prinosi od pet tona po hektaru (trenutno se kreću oko dvije tone), ukupno bi se proizvelo oko osam milijardi tona žitarica. Koliko se ljudi može prehraniti sa navedenom proizvodnjom? U zavisnosti od količine kalorija, izmedju 11 milijardi (ako se dnevno unosi 6.000 kalorija) i 7.5 milijardi (ako se dnevno unosi 9.000 kalorija). Gotovo je izvjesno da nam u budućnosti predstoji značajno prilagodavanje novom sistemu ishrane.

Dodatni problem predstavlja upotreba đubriva i navodnjavanje. Prema istraživanjima sprovedenim na MIT, rast proizvodnje hrane u svijetu od 34% ostvaren u periodu 1951-1966 zahtijevao je rast potrošnje đubriva od 146% i rast potrošnje pesticida od 300%. U periodu 1964-1987 potrošnja đubriva u Aziji uvećana je 10 puta.¹³ Da bi se obezbijedio rast produktivnosti, biće potrebno povećanje potrošnje đubriva. Imajući u vidu dugoročne nusefekte upotrebe đubriva, posebno neorganskog, rast produktivnosti u poljoprivredi je limitiran.

U trenutku pisanja ovog rada¹⁴, Evropska unija dala je "zeleno svjetlo" za uvoz 19 genetski modifikovanih proizvoda, među kojima su GMO za ljudsku prehranu, za ishranu stoke i rezano cvijeće. Tvrdi se da su se svi odobreni GMO proizvodi pokazali kao bezbjedni prije njihovog uvođenja na evropsko tržište. Istovremeno, Evropska komisija je najavila plan koji će omogućiti pojedinačnim članicama Evropske unije da same ograniče ili zabrane uvoz genetski modifikovanih usjeva, čak iako EU bude odobrila njihovo korišćenje. Ovo ostavlja prostor za Crnu Goru da zaista iskoristi raspoložive resurse i da, iskorišćavanjem postojećih potencijala i očuvanjem biodiverzitetske raznolikosti i svojih autohtonih vrsta, svoju poljoprivredu bazira na kvalitetu, a ne na kvantitetu.

Međutim, ni prirodni resursi, ni usvajanje novih tehnologija, znanja i vještina, ne mogu zamijeniti kulturološki okvir od kojeg zavisi ne samo brzina prilagodavanja nadolazećim promjenama, već i opstanak pojedinih vrsta i naroda. Da li je kulturološki okvir u Crnoj Gori snažniji od naleta talasa globalizacije pokazaće vrijeme. Čini se da je do sada kulturološki okvir bio više prepreka razvoju, nego zaštita biodiverziteta. Naslijeđene navike i tradicija imaju veoma duboke korijene, ali moguće je da je upravo veličina Crne Gore doprinijela da nas globalni trendovi zaobiđu. Međutim, povećanjem broja stanovnika, od kojeg Crna Gora ne može biti imuna, uvući će nas u spiralu istog problema koji se može riješiti samo efikasnijim korišćenjem svih raspoloživih resursa, usvajanjem novih znanja, prenosom novih tehnologija i promjenom obrazaca radnih navika.

LITERATURA

- Henkok, Graham, "Gospodari siromaštva", Plavi krug, 2012
- Ivanović, P. Radević, D. 2012, "Da li je Maltus bio u pravu?", Naučni skup „Stanovništvo i razvoj“, Centar za ekonomska istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd, str.102-111, ISBN 978-86-7093-140-4
- Lal, Vinej, Nandi, Ašis, Budućnost znanja i kulture, Rečnik za 21. vek, CLIO, 2012
- Lendis, Dejvid, "Bogatstvo i siromaštvo nacija", Beograd, 2004
- Malthus T, 1965, First Essay on Population, 1798, Augustus M. Kelley, Bookseller, New York, NY.
- Rifkin, Jeremy, 1992, Beyond Beef: The Rise and Fall of the Cattle Culture, New York, Dutton
- Tyler Cowen, Creative Destruction: How Globalization Is Changing the World's Cultures, CATO Institute
- Ulrich Bonnel Philips, The Slave Economy of the Old South: Selected Essays in Economic and Social History, Baton Rouge, Louisiana State University Press
- Izvor podataka: www.fao.org

¹³ Porast sa 4 na 40 miliona metričkih tona.

¹⁴ 24. april 2015. godine

GLOBALIZACIJA, DRUŠTVENE NEJEDNAKOSTI I SOCIJALNI PROTESTI¹

Apstrakt

Globalizacija predstavlja višedimenzionalan proces povezivanja različitih društava, ekonomija, kultura, pojedinaca i grupa, čiji su interesi slični ili suprotstavljani. Glavni subjekti neoliberalne kapitalističke globalizacije su najmoćnije kapitalističke države, multinacionane kompanije, međunarodne i regionalne institucije finansijske, ekonomske, vojne i političke moći. Njihovi interesi, kulturni obrasci i političke institucije se sistemski nameću manje razvijenim društvima i nižim klasama i slojevima širom sveta. Najvažnije posledice toga su: rast globalnih, regionalnih nejednakosti i raslojavanje unutar nacionalnih država, porast socijalnih, kulturnih, etničkih, verskih i političkih napetosti i društvenih sukoba.

U radu se opisuju, analiziraju i objašnjavaju najvažniji oblici otpora rastu društvenih nejednakosti u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama i onima na njegovoj (polu)periferiji. Navode se najvažniji uzroci, povodi socijalnih protesta i karakteristike socijalnih pokreta, udruženja i grupa koji se tome suprotstavljaju. U prvom planu su otpori politici i "merama štednje", kojima svetska i domaća kapitalistička klasa prebacuje teret globalne krize na srednje i niže klase i slojeve.

Cljučne reči: globalizacija, nejednakosti, (ne)solidarnost, društveni pokreti, sukobi, protesti, kriza

GLOBALIZATION, SOCIAL INEQUALITY AND SOCIAL PROTESTS

Abstract

Globalization is a complex process of linking different societies, economies, cultures, individuals and groups whose interests are similar or antagonistic. The main subjects of neoliberal capitalist globalization are the most powerful capitalist states, multinacionane companies, international and regional institutions in the financial, economic, military and political power. Their interests, cultural patterns and political institutions to systematically impose less developed societies and the lower classes and strata around the world. The most important consequences of this are: the growth of global, regional inequality and stratification within nation-states, the rise of social, cultural, ethnic, religious and political tensions and social conflicts.

In this paper we describe, analyze and explain the most important forms of resistance to the growth of social inequality in the developed capitalist countries and those on his (semi) periphery. There are listed the principal causes, triggers social protest and characteristics of social movements, associations and groups that oppose it. In the foreground are the resistances policy and "austerity measures", which global and national capitalist class shifts the burden of the global crisis on the middle and lower classes and strata.

Key words: globalization, inequality, (non) solidarity, social movements, conflicts, protest, crisis

UVOD

Postoje brojna istraživanja uzroka, tokova, aktera, dinamike i posledica procesa globalizacije. U centru pažnje istraživanja najčešće su ekonomske, političke, demografske, političke, socijalne, kulturne, religijske i druge strane globalizacije. U zavisnosti od toga kako se shvata suština procesa globalizacije i priroda njenih subjekata i ciljeva, različito se opisuju i analiziraju njene najvažnije posledice. Među njima svakako se po značaju, posebno aktualizovano sa svetskom ekonomskom krizom, izdvajaju društvene nejednakosti. One su ponovo došle u žižu interesovanja onih koji se bave globalizacijom. Važne su i za najvažnije subjekte procesa globalizacije, kao i za društvene

---

¹ Rad je rezultat istraživanja na projektu „Strukturne, društvene i istorijske promene srpskog društva u kontekstu evropskih integracija i globalizacije“ (br. 179039) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

klase, grupe i pojedince koji su time pogođeni. Na jednoj strani su autori koji u globalizaciji vide pretežno pozitivne strane, a društvene nejednakosti smatraju normalnom i pratećom pojavom toga. Na drugoj su svi oni koji globalizaciju smatraju pretežno negativnom pojavom, koja doprinosi daljem društvenom raslojavanju, rastu nejednakosti, socijalnih sukoba i siromaštva. Između ovih krajnosti su shvatanja globalizacije prema kojima ona ima i pozitivne i negativne aspekte, a od konkretnog društva zavisi koliko će se tome prilagoditi.

Današnjem (neoliberalnom) konceptu globalizacije se pripisuje uloga porasta socijalnih nejednakosti u svetu. To je praćeno reakcijom društvenih pokreta i običnih građana, sve u nameri da ublaže rast nejednakosti, ukidanje već dostignutih ekonomskih i drugih prava. Oblici otpora su različiti, ali im je suština ista - nastojanje da se zaštite već dostignuta prava i standardi života. Ona su već više decenija ugrožena od strane kapitalističke klase centra, ali i na periferiji sistema. Reakcije građana na to su vrlo različite, od nevoljnog pristajanja na novo stanje, do organizovanog otpora kroz građanska, strukovna udruženja, stare i nove socijalne pokrete. Različiti su i načini njihovog organizovanja, dinamika protesta, odnos javnosti i građana prema njima i stepen njihove efikasnosti. Svi oni su višestruko determinisani klasnom strukturom društva u kome nastaju, kulturnim, političkim i drugim posebnostima lokalne i šire sredine u kojima deluju. Ovom prilikom navešćemo tipične učesnike otpora rastu društvenih nejednakosti i globalizaciji u različitim delovima sveta. Reč je, pre svega, o štrajkovima i javnim protestima građana povodom nestajanja „države blagostanja“, a rastom nejednakosti u sferi rada, raspodele bogatstva, korišćenja usluga zdravstvene, socijalne zaštite, dostupnosti sistema obrazovanja i zadovoljenja stambenih, kulturnih i drugih potreba. Opisuju se i analiziraju tipični oblici građanskog otpora protiv globalizacije u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama Zapada, potom u EU i najzad na (polu)periferiji kapitalističkog sistema. Ovima poslednjima pripadaju gotovo sve zemlje centralne i istočne Evrope.

1. GLOBALIZACIJA I DRUŠTVENE NEJEDNAKOSTI

Globalizacija je poslednjih nekoliko decenija postao jedan od ključnih pojmova. Postoje brojna određenja njegovog sadržaja u različitim naukama, od ekonomije, filozofije, politikologije, istorije do sociologije i teorije kulture. Od toga zavisi i kako se tumače najvažnije posledice tog procesa, a jedna od najvažnijih su društvene nejednakosti. Procena o njihovom kretanju i ko od toga ima više koristi zavisi, pored ostaloga, kako se shvata globalizacija. Za Dejvida Helda ona je „takvo širenje i produbljanje društvenih odnosa i institucija u prostoru i vremenu koje čini da se svakodnevne aktivnosti sve više nalaze pod uticajem događaja koji se zbivaju na drugoj strani sveta, a praksa i odluke lokalnih grupa i zajednica mogu da imaju značajan globalni odjek. Otuda se globalizacija može shvatiti kao delovanje na distanci“ (Held:1997, str. 37). Held je sve teoretičare podelio na :1.hiperglobaliste, 2. skeptike i 3. transformacioniste.

Za Entoni Gidensa globalizacija predstavlja intenzifikaciju društvenih odnosa na svetskom planu, koja povezuje udaljena mesta na takav način da lokalna zbivanja uobličavaju događaji koji su se odigrali kilometrima daleko, i vice versa (Gidens, Hanton, 2003).Džozef Štiglic je pojasnio da je pod globalizacija „ u osnovi čvršća integracija naroda i zemalja sveta do koje se dolazi ogromnim smanjivanjem troškova transporta i komunikacija, kao i rušenjem veštačkih barijera za kretanje robe, usluga, kapitala, znanja, i u manjoj meri ljudi preko granica“(Štiglic, 2002:23). Zoran Vidojević je istakao da je globalizacija protivrećan fenomen kojeg je u metodološkom smisla najvažnije shvatati kao objektivnan samoreprodukujući proces, sistem i strukturu. Ona se može odrediti kao „ proces i sistem konfliktnog povezivanja sveta, čiju sadržinu, oblik, ciljeve i učinke prvenstveno određuju planetarizacija kapitala, interesi, uticaj i sila najmoćnijih korporacija i zemalja, pre svega Sjedinjenih Američkih Država“ (Vidojvić, 2005:15).

Brojne su posledice globalizacije. Neke od njih su kriza nacionalnog, političkog i kulturnog identiteta. S tim su naročito ugrožene nacije i društva na pariferiji kapitalizma, u kojima su i otpori tim procesima manje uspešni i pod snažnim pritiscima najmoćnijih subjekata globalizacije. Ovo je praćeno i rastom ekonomskih i društvenih nejednakosti na globalnom, regionalnom i lokalnom nivou. O tome postoje značajni nalazi istraživača, a odnose se na osnovne pravce i dimenzije pro-

mena nejednakosti. Jedan od najvažnijih zaključaka do kojih je u svojim višegodišnjim istraživanjima došao Branko Milanović glasi: porasle su ekonomske nejednakosti na globalnom, a desile su se i važne promene i na nacionalnom nivou. Milanović je ovo bogato argumentovao i dokazao u više svojih radova. Za ovu priliku vredni navesti najvažnije nalaze o karakteru ekonomskih nejednakosti u svetu. On je istakao da su poslednjih 30 godina najviše povećale globalne ekonomske nejednakosti, a potom nejednakosti između država i pojedinaca u njima. Prve su najvažnije za mesto pojedinca na dohodovnoj skali, druge determinišu mesto porodice u materijalnom bogatstva, a relativno najmanji uticaj ima lično zalaganje pojedinca tokom radnog i životnog veka. Sve to, posebno analizirajući nejednakosti u dužem periodu pomoću Gini koeficijenta, Milanović je zaključio da bogati postaju još bogatiji, a siromašni dalje propadaju (Milanović:2012, str.90, 91, 97, 102, 106). Zanimljivo je i to da se na globalnom nivou smanjila ekonomska i druga moć srednje klase, što je značajno za njeno ponašanje u vremenu svetske ekonomske krize.

Nejednakostima u svetu bavili su se i mnogi drugi istraživači, to je posebno važno u proceni kretanja društvenih nejednakosti pre nastajanja i tokom produbljivanja i širenja aktuelne svetske ekonomske krize. Džozef Štiglic je često kritički pisao o dometima neoliberalne globalizacije i uloge najvažnijih međunarodnih finansijskih institucija, posebno prema zemljama u tranziciji. Vredne pažnje su njegove kritike finansijskih centara moći (oličenih u MMF, SB, EBRD) za koje je Štiglic istakao da nisu davale savete, sredstva i preduzimala mere u interesu slabije razvijenih zemalja, nego su delovale u korist krupnog svetskog kapitala. Tu je zanimljiva i njegov stav da rast ekonomskih nejednakosti ne ide, dugoročno gledano, u prilog bogatijih slojeva i klasa. Uz sva pojednostavljena iznošenja ovih ocena globalizacije, njene neoliberalne varijante, zaključujemo da su društvene nejednakosti u porastu i višestruko determinišu svakodnevni život većine stanovništva.

2. SOCIJALNI PROTESTI PROTIV GLOBALIZACIJE I POLITIKE ŠTEDNJE

Društveni sukobi mogu biti različitog inteziteta i vrste, od slabih, tinjajućih, do otvorenih, masovnih i eksplozivno javno ispoljenih. Njihova priroda je različita, tj. uzroci su im ekonomski, verski, kulturni, generacijski, politički, ideološki i drugi. Nijedan od njih nije potpuno čist, tj. međusobno su isprepleteni uzroci društvenih napetosti i sukoba. U vremenu globalizacije brže, lakše i efikasnije je moguće pokrenuti neke akcije, pa i organizovati štrajkove i proteste. To zavisi i od druge strane, onoga protiv koje se to nezadovoljstvo pojedinaca i društvenih grupa usmerava. U igri je društvena moć (ekonomska, politička, medijska i sl.) koja se suprostavlja akcijama štrajkača i učesnika javnih demonstracija. U savremenom društvu došlo je pored široke upotrebe sredstava masovnih komunikacija zasnovanih na informacionim tehnologijama, što je sa svoje strane izmenilo i karakter i organizaciju društvenih pokreta. Stari društveni pokreti sve su više ustupili svoje mesto novim, s tim što postoje i situacije kada su interesi ljudi u svakom od njih često slični.

Nekadašnji radnički pokreti, masovni i strogo organizovani su potisnuti od novih društvenih pokreta. Umesto velikih i jakih sindikata i političkih partija na sceni su novi pokreti i udruženja građana (feministički, ekološki, antiglobalizacijski, novi urbani pokreti i sl.). Načini njihovog funkcionisanja su drugačiji, a oni zastupaju i druge socijalne subjekte. U prvom redu su to srednji slojevi i manja udruženja građana, koja povremeno udružuju svoje akcije radi zaštite konkretnih interesa. Novi društveni pokreti su češće organizatori protesta u kojima brane najmasovnije društvene slojeve u razvijenom kapitalizmu, a to su srednji slojevi/klasa. U pojedinim sredinama ostali su jaki i sindikati, razvijena solidarnost građana i spremnost na protest i štrajk kad su ugrožena neka od osnovnih dostignutih socio-ekonomskih prava. Tipičan primer su francuski sindikati, u koje je učlanjeno svega 8% zaposlenih. U drugim državama, kakva je na primer Grčka, sindikati su jaki u oba sektora svojine. Oni su solidarno nastupali protiv politike vlasti i spoljnih kreditora protiv gašenja radnih mesta, reformi zdravstva, obrazovanja, socijalnih službi i rasprodaje javnih dobara. Ovom prilikom se navode samo od nekih tipičnih primera otpora građana politici štednje u vremenu globalne krize. Ukazuje se na masovnost štrajkova, njihovu učestalost i odnos vlasti i javnosti prema njima.

Protesti građana protiv "politike štednje" i siromaštva postojali su češći, masovniji i sve manje efikasni što se ekonomska kriza širila, a slabile socijaldemokratske partije. U EU su 2 000. godine na vlasti bile u 11 od 15 članica, a 2013. u 9 od 28 država (Ružica 2013: 14). Najvažniji uzroci toga su na globalnoj, svetskom nivou, tj. u postojanju svetske kapitalističke klase, koja teret krize prebacuje na srednje i niže slojeve, manje razvijene i nerazvijene regije i društva. Štrajkovi protiv "mera štednje" u javnosti su imali različit odjek. Najčešće mere štednje su: smanjenje zarada i penzija, ukidanje radnih mesta, rast poreza (na dohodak, imovinu) i manja izdvajanja za javne službe. One su nametane od strane EU, MMF i ECB, a gotovo sve izabrane vlade su ih za posljednjih 6 godina sprovodile u delo. Na katastrofalne posledice politike štednje ukazao je i Paul Krugman (Krugman: 2012).

Protiv rasta nejednakosti i politike štednje štrajkovalo se i javno protestovalo širom sveta. U jesen 2011. godine nastao je i pokret protiv kapitalizma poznat kao Occupy Wall Street U Brazilu je za besplatan gradski prevoz demonstriralo 100 000 građana, predvođeni studentima (Blic, 27. 10. 2013). U Europi je 2012. godine isto toliko ljudi organizovalo najveći protest protiv neoliberalnog kapitalizma i "ekonomskog upravljanja u EU". Do tada su u 24 zemlje bila smanjena socijalna davanja i zarade. U Španiji je nastao pokret "15 M" ili "Ogorčeni", za stvarnu demokraciju i protiv štednje. Tokom 2011. godine bilo je čak 2 miliona učesnika štrajkova i protesta. U februaru 2012. godine više od 100.000 Španaca je protestovalo u 60 gradova protiv lošijih uslova rada i mera štednje. Krajem 2013. godine u 55 gradova su demonstrirali protiv politike štednje i fašizma (Blic, 24. 11. 2013). Zemlju je preplavio i talas oduzimanja stanova, štrajkovi javnih službi (i policajaca) i bravara (protiv takvih iseljavanja). Poraslo je siromaštvo i nezaposlenost, posebno mladih. Slično je bilo i u Portugalu. Radnički sindikati su organizovali jedan od najvećih generalnih štrajkova 2011. godine. Tri miliona radnika je štrajkovalo protiv mera štednje. U februaru 2012. godine protestovalo je 100.000 građana, a godinu dana kasnije demonstrirali su protiv smanjenja plata u javnom sektoru u 20 gradova uz poruku "Gubite se" (EU, MMF, ECB) (Blic, 2. 11. 2012; B 92, 2. 3. 2013). Velikih štrajkova protiv mera štednje bilo je i u V. Britaniji, Češkoj, Nemačkoj, Francuskoj i drugim zemljama.

Protiv politike štednje javno su protestovali građani i u novim članicama EU. U Sloveniji je u martu 2012. godine štrajkovalo 100.000 radnika! (Blic, 18. 4. 2012). Predvodili su ih jaki sindikati. Kasnije su usledili "narodni ustanci" protiv korupcije i vlasti. Italiju su potresali štrajkovi, u kojima su bili solidarni, radnici, studenti i penzioneri. Zbog reformi su štrajkovali i advokati i sudije, jer su ostajali bez posla. Generalne štrajkove organizirali su solidarni sindikati. Masovno su štrajkali protiv politike štednje krajem 2011. i 2012. godine. U novembru 2013. godine protesti su praćeni neredima, a bili su protiv političara i EU (Blic, 12. 12. 2011; RTV, 24. 11. 2012; Blic, 10. 12. 2013).

Bitka protiv mera štednje za Grke je značila štrajkove protiv smanjenja plata, penzija, gubitka radnih mesta i protiv privatizacije državnih preduzeća. U radu "Europa po meri jakih" Dragan Lakićević je ukazao na to da je Europa siromašnijim zemljama nametnula uslove privređivanja i potrošnje, da bi očuvala zajedničku monetu. Finansijska nestabilnost je dodatno ojačana svjetskom krizom (Lakićević, 2013: 93). Grci su protestovali su pre donošenja zakona, za vreme pregovaranja vlasti i MMF i posle toga. Bili su solidarni radnici, službenici, advokati, lekari, pomorci i dr. U brojnim javnim protestima, za 6 godina krize, njihovi protesti su bili uglavnom neefikasni. Protiv sebe su imali moćne svjetske finansijere i sve one koji su profitirali od njihove krize. O d 2009. do 2013. godine posao je izgubilo 900 000 ljudi, a politika štednje je još intenzivnija (Mirović 2014; Radonjić, Zec; 2013:4). Naime, Grčka se obvezala MMF-u da će za tri godine otpustiti čak 50 000 državnih službenika. Najpre su im 2011. i 2012. godine smanjili plate za 40%, a posle im davali otkaze. Pored toga, zatvaranje nacionalne TV bio je povod za generalni štrajk u junu 2013. godine. Solidarno su štrajkovali i radnici državnih preduzeća planiranih za privatizaciju (Blic, 6. 10. 2011; Blic, 20. 2. 2013; Blic 27. 11. 2014). Poseban gnev izazvale su najave da će se prodavati luke i ostrva. Redovno su masovni štrajkovi organizovani protiv mjera štednje 1.maja i za Novu godinu.

Socijalna cena krize i politike štednje je neprocenjena. U svetu je 2,2 milijardi stanovnika siromašno a u EU je (2013. godine) 122,6 milijuna je živelo u riziku od siromaštva. U Grčkoj je siromašnih 35,7 %, Latvianiji 35,1% i Mađarskoj 33,5 %. Najmanje siromašnih bilo je u Švedskoj,

Finskoj i Nizozemskoj (oko 16%). Najteže se živelo u Rumuniji, sa 40% siromašnih građana, i u Bugarskoj (48%) (EUROSTAT, 2014). Bugarska je (u februaru 2013. godine) doživela iznenađan i masovan izliv gneva stanovništva. Povod su bili visoki računi za struju. Građani su ih palili, a tražili odlazak stranog distributera struje. Protestovalo se najmasovnije posle 1997. godine, sa 150.000 učesnika u 40 gradova! Posle su mesecima demonstrirali protiv privatizacije železnice, političara, korupcije i siromaštva. Za prva 4 meseca 2013. godine samoubistvo izvršilo 200 građana, a samo u junu se javno spalilo 7 ljudi. U novembru 2013. godine u više gradova je demonstriralo 20-30.000 Bugara. (Blic, 26. 2. 2013; RTV, 4. 5. 2013; Blic, 29. 3. 2012.). U tim sukobima urbane srednje klase i političara EU nije spominjana kao krivac za to.

ZAKLJUČAK

Dominantni koncept globalizacije (neoliberalni) dospao je u krizu o čijoj suštini postoje različita gledišta. Kako se objašnjavaju najvažniji uzroci krize, ključni subjekti njenog širenja i produbljivanja zavisi od brojnih faktora. Među njima se izdvajaju klasni interesi, a tek potom su i u drugom planu svi ostali. Za sad se može reći da ne postoji saglasnost istraživača i aktera krize tog tipa globalizacije o njenoj dubini i mogućnostima prevladavanja iste. Dok ona traje nastaju brojne ekonomske, političke, socijalne, kulturne i druge nejednakosti, koje pogađaju najviše niže klase i slojeve, manje razvijene regione i zemlje. Promene su zahvatile i osnovne društvene grupe u zemljama kapitalističkom centra. Pokazalo se da nikada kao do sada nije svet bio toliko povezan, zavisn i interesno sukobljen na različitim poljima. Najmoćnije države i klase nameću svim sredstvima svoje modele ponašanja, vrednosti i stilove života. Važnije od toga je da pri tom nameću svoje interese. To sa svoje strane dovodi do „nove kolonizacije“ manje razvijenih društava i na periferiji kapitalističkog sistema. Ugrožen je njihov ekonomski, pravni, kulturni, teritorijalni suverentitet, pre svega od strane najmoćnijih država i svetskih finansijskih i vojnih centara moći. Ovo je dovelo do decenijskog procesa raslojavanja stanovništva, rasta nejednakosti i povremeno organizovanih štrajkova i javnih protesta građana.

Najvažniji povodi za radničke proteste i štrajkove su: ukidanje radnih prava i radnih mesta; gubitak prava na zdravstvenu i socijalnu zaštitu; reforme sistema obrazovanja u smislu njegovog prilagođavanja interesima kapitala, promene na tržištu rada u smeru veće nesigurnosti zaposlenjaja i lakšem gubitku posla; promene u sistemu finansiranja svih javnih službi, a na štetu korisnika njihovih usluga (većine građana). Stoga su građani različito reagovali na te promene, a uspeh njihovih protesta i javnog demonstriranja nezadovoljstva bio je promenljiv. U najrazvijenijim zemljama kapitalizma najmasovniji učesnici štrajkova bili su srednji slojevi. U jezgru EU (Nemačkoj i Francuskoj) politika štednje je naišla na značajan otpor upravo zaposlenih u javnim službama. Njihovi sindikati su jaki i doprineli su relativnom uspehu tih socijalnih borbi. Na nerazvijenom jugu EU situacija je sasvim drugačija. Najzaduženije zemlje su Grčka, Španija i Italija. U njima su bili češći, eksplozivniji sukobi, štrajkovi i demonstracije različitih profesija i solidarnih građana. Pa ipak, uspeh tog otpora politici štednje je izostao. Razlozi su brojni, a najvažniji se nalaze u odnosima moći vladajuće klase i ostalih klasa i slojeva. U zemljama u tranziciji, osim Slovenije, gotovo da nije ni bilo zbiljnih štrajkova i javnih protesta građana protiv neoliberalne globalizacije i aktuelne politike štednje. Neki od razloga toga stanja su masovna nezaposlenost, siromaštvo i fragmentiranost najvećih društvenih grupa. Na to se nadovezala i sve veća zavisnost od stranih kreditora, bez čije saglasnosti se teško mogu doneti bilo koje važnije političke i druge odluke u zemlji. Ovo je direktna posledica simbioze moći njihovih vladajućih klasa sa kapitalističkom klasom u centru kapitalizma.

Ukratko rečeno, efikasnost štrajkova i protesta građana u vreme krize neoliberalne globalizacije bila je različita. Najuspješniji su bili masovni štrajkovi, pomognuti jakim sindikatima i solidarnim građanskim pokretima u razvijenim zemljama Europe. Uspeh je zavisio od razvijenosti zemlje, njene zaduženosti i mjesta u globalnoj podjeli moći. Najčešći štrajkači u razvijenim društvima bili su srednji slojevi, a u manje razvijenim manuelni radnici. Njihovi štrajkovi i protesti bili su manje efikasni poslednjih nekoliko godina nego na početku krize. Javno mnjenje, mediji i vlast

su, po pravilu, bili na strani poslodavaca, a protiv štrajkača. Prema njima korišćena su sva sredstva, od verbalnog uvjeravanja do policijskog terora i ubijanja.

LITERATURA

- Bugarska: Molitvom protiv pesimizma. RTV 5. 4. 2013. <http://www.rtv.rs/sr_lat/evropa/bugarska-molitvom-protiv-pesimizma_383227.html> 21. 04. 2013.
- EUROSTAT. (2014). Unemployment Statistics (2014)., <<http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>> 10.1.2015.
- J. S. (2011). Cela Grčka stala na jedan dan. Blic 10. 6. 2011. <<http://www.blic.rs/Vesti/Svet/259137/Cela-Grcka-stala-na-jedan-dan>> 15. 6. 2011
- Gidems, E. i V. Hanton (2003). Na ivici – živeti sa globalnim kapitalizmom. Beograd: Plato.
- Held, D. (1997). Demokratija i globalni poredak, Beograd. Filip Višnjić.
- Krugman, P. (2012). Okončajte ovu depresiju odmah. Beograd: Heliks.
- Lakićević, D. (2013). Evropa po meri jakih. Sociološki pregled XLVII (1) : 93-108.
- Milanović, B. (2012). Bogataši i siromasi. Beograd: Službeni glasnik.
- Mirović, D. (2014). Šta je EU donela Grčkoj? Nova srpska politička misao. 08. 01, <<http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/sta-je-eu-donela-grckoj.html>, > 10.2.2014
- Paralisana zemlja – Grčka u generalnom štrajku. Blic 27. 11. 2014. <<http://www.blic.rs/Vesti/Svet/514621/PARALISANA-ZEMLJA-Grcka-u-generalnom-strajku>> 5. 12. 2014.
- Portugal: Protesti zbog štednje (2013), Б 92, 3. 3. 2013.2. 3. 2013. <http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=03&dd=02&nav_category=78&nav_id=691636>
- Protesti širom Španije protiv mera štednje i fašizma. Blic 24. 11. 2013. <<http://www.blic.rs/Vesti/Svet/422155/Protesti-sirom-Spanije-protiv-stednje-i-fasizma>> 30. 11. 2013.
- Radoja, B. (prir.). Španjolci na ulicama protiv reforme rada. Slobodna Evropa 29. 3. 2012. <http://www.slobodnaevropa.org/content/spanci_na_ulicama_protiv_reforme_rada/24530880.html> 30. 3. 2012.
- Radonjić, O., M. Zec. (2013). Poslednji tango u evrozoni? Pukotine u evrokonstruktu. Sociologija LV (1) :1-24.
- Ružica, M. (2013). Kriza i mogućnost obnove evropske socijaldemokratije, U: Z. Stojiljković (ur.). Levica u postkriznom periodu. Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka Centar za demokratiju.
- Štiglic, Dž. (2002). Protivrečnosti globalizacije. Beograd: SMB-x.
- Štrajk paralisao Grčku, sukobi na ulicama Atine (2013). Blic, 20. 2.2013. < <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/368654/Strajk-paralisao-Grcku-sukobi-na-ulicama-Atine.>>25. 2. 2013.
- Štrajkovalo više od 100 000 radnika u Sloveniji. Blic 18. 3.2012. <<http://www.blic.rs/Vesti/Svet/317970/Strajkovalo-vise-od-100000-radnika-u-Sloveniji>> 20. 3. 2012.
- Шуковић, Д. (2014). Неједнакости, незапосленост и криза, Београд: Институт друштвених наука.
- U Brazilu studenti marširali za besplatan javni prevoz. Blic 27. 10. 2013. <<http://www.blic.rs/Vesti/Svet/415513/U-Brazilu-studenti-marsirali-za-besplatni-javni-prevoz>> 5. 1. 2014.
- Vidojević, Z. (2005). Kuda vodi globalizacija. Beograd: Filip Višnjić.

DRŽAVA BLAGOSTANJA – EKONOMSKI, KULTURNI I POLITIČKI RAZLOZI NASTAJANJA

Apstrakt

Ekonomski razvoj je bio dinamičan u XX vijeku. Još “dinamičnija” je bila država, koja je povećala obuhvat i obim svojih funkcija brže od ekonomskog rasta. Širenje države i njenih funkcija posebno je karakterisalo najbogatije države. Na kraju XX vijeka većina bogatih država u prosjeku je preraspodjeljivala polovinu novostvorene vrijednosti. Iako bi se na prvi pogled moglo zaključiti da je veća država donijela prosperitet, empirijska iskustva to ne potvrđuju. Velika država je nastala u vrijeme ubrzanja razvoja, ali mu ona nije bila uzrok, već prije posljedica. Danas shvatamo da velika država predstavlja ograničenje razvoja. Veće nije značilo bolje i efikasnije, već najčešće suprotno. Umjesto snažnije i efikasnije, države su postale gojaznije, sporije i inertnije. Velika država nije se pokazala kao bolji okvir za prosperitet.

Gljučne riječi: Država; rast države; država blagostanja

Abstract

Economic development was dynamic in XX century. More “dynamic” was state, that increased coverage and scope of its functions faster than economic development. Widening of state and its function was specially characterized by most wealthier countries. At the end of XX century most of wealthy countries redistributed in average half of the new added value. Although, at the first glance, it could be concluded that bigger state produced prosperity, empirical evidences do not show that. Big state was created in the period of more rapid development, but it was not the reason, but more consequence of it. Today we understand that big state is constraint to the development. Bigger did not mean better and more efficient, but more often it meant just opposite. Instead of stronger and more efficient, state became more obese, slower and inactive. Big state did not showed to be better frame for the prosperity.

Key words: state; growth of state; welfare state

MEGATRENDOVI KOJI SU BILI OSNOVA ZA RAST DRŽAVE

U periodu od prvih poznatih civilizacija, aktivnost države se uglavnom svodila na obezbjeđivanje sigurnosti vladara i stanovništva, odnosno na odbranu od drugih ili osvajanje drugih. Moderna država blagostanja pojavila se prvo u Evropi, da bi zatim bila u većoj ili manjoj mjeri reprodukovana globalno. Njenom nastanku prethodili su određeni procesi i događaji koji mogu biti grupisani u sljedeće megatrendove:

- Kolonijalna osvajanja, koja su uzrokovala stvaranje moćnih trgovačkih i ratnih flota.² Stvarane su ratne flote koje su pljačkale trgovačke brodove drugih država, čime je država „ozakonila“ pirateriju. Osvajanja dalekih teritorija i veličina ekspedicija zahtijevali su značajniji i sofisticiraniji način finansiranja od postojećeg, što je dovelo do rasta finansijskog sektora (trgovačke banke, osiguravajuća društva, berza itd).³ Ovo je nužno zahtijevalo veću državnu intervenciju, uslijed važnosti kolonijalnih osvajanja za čitav sistem. Rastom trgovine koja

---

¹ Docent na Fakultetu za međunarodnu ekonomiju finansije i biznis; Predsjednik odbora direktora Societe Generale Montenegro banke.

² Neke države kao Holandija i Engleska su flote organizovale kao privatne kompanije. Međutim i ove kompanije poput Istočno Indijske bile su produžena ruka države.

³ Razvoj finansija pogodio je rastu države. Prethodni preduslov je bio pojava novca jer u barter ekonomiji država može da uzima od građana samo tako što će uzimati u naturi. U monetarnoj ekonomiji država može lakše da uzima monetarna dobra ili da novac štampa (obezvjeđuje ga) i njime plaća svoj rast. Istovremeno, razvoj finansija je donio veću mogućnost državnog zaduživanja.

dostiže i prevazilazi period antike, počinju da se javljaju i prvi protekcionistički zakoni.

- Rast trgovine, finansija i povezanih djelatnosti vodio je smanjenju uticaja stare aristokratije. Engleska i francuska revolucija značile su „oslobađanje“ ogromne radne snage, koja prelazi u produktivne sektore. Dominacija poljoprivrede opada, a novi ekonomski sektori (trgovina, finansije, industrija) postaju predmet veće državne regulacije.
- Povezano sa padom starih sistema, uglavnom apsolutističkih monarhija, od kraja Napoleоновih ratova, dolazi do kreiranja velikog broja država u Evropi. Nove evropske države, u cilju jačanja nacionalnih identiteta, angažuju se na stvaranju nacionalnih institucija u oblastima ekonomije, kulture, umjetnosti i sl.
- Industrijska revolucija je pojačala efekte kolonijalnih osvajanja i globalizacije trgovine, uglavnom stvaranjem prvih krupnih kapitalista. Usljed produktivnosti grana u koje je kapital bio angažovan, dolazi do povećanja razlika između vlasnika kapitala i radnika. Apsolutna razlika u bogatstvu, u periodu industrijskog razvoja, se povećava, a urbanizacija i nehumani uslovi rada i stanovanja dovode do zahtijeva za regulacijom biznisa. Istovremeno je postojao uticaj stare elite da kroz državne mjere zadrži svoje privilegije ili (ne)formalno upravljajući ekonomijom. Novo bogatstvo omogućava i veće državne prihode čime se stvara osnova za finansiranje novih i povećanje postojećih državnih programa.

Ovi megatrendovi se nisu završili sa Prvim svjetskim ratom, već su nakon njega intenzivirani. Istovremeno, dva događaja prate i nadovezuju se na početak rasta države. Prvi je velika ekonomska kriza iz 1929. godine, a drugi razvoj demokratije i širenje glasačkog prava.

KADA JE PORASLA DRŽAVA

U devetnaestom vijeku većina ekonomista i političkih filozofa zalagala se za minimalnu državu. Oni su smatrali da država treba da bude ograničena na osnovne funkcije: nacionalna odbrana, policija i administracija.⁴ Ovakva zalaganja su bila posljedica iskustva o pogubnom uticaju „velike“ države iz osamnaestog vijeka.⁵

Pod uticajem dominantnih stavova i negativnog iskustva velike države, državno učešće u ekonomiji, u većini industrijskih država, bilo je minimalno. U prosjeku, državna potrošnja je 1870. godine iznosila oko 8,3% bruto domaćeg proizvoda (BDP).⁶ Sve do 1913. godine nivo državne potrošnje⁷, u većini industrijskih država, nije prelazio 11-12% nacionalnog dohotka.⁸

Protokom vremena sjećanje na poguban uticaj velike države iz XVIII vijeka polako je blijedjelo. Nove ideje u korist veće državne uloge i potrošnje počele su da prevladaju. Ideje i stavovi su išli u prilog potrebe za državnim redistribucijom, potrebe da država vodi stabilizacionu politiku, aktivnijoj državnoj ulozi u dijelu eksternalija, obrazovanja, zdravstvenoj zaštiti, zapošljavanju i sl. Političari su obećavali, a glasači birali one koji su obećavali veću državu. Do 1937. godine minimalna država je uglavnom nestala.⁹

Rast javne potrošnje potpomognut je globalnim krizama na političkom i ekonomskom nivou: svjetski ratovi, depresije i epidemije i sl. Pod ovim uticajima, u periodu od 1913. do 1990. godine, javna potrošnja u industrijskim zemljama u prosjeku je povećana za oko četiri puta.

Rast državne potrošnje u najrazvijenijim državama je najvećim dijelom bila posljedica proširenja socijalnih funkcija i troškova u vezi sa ovim uslugama, koje je država preuzela. U ovom segmentu evropske države su bile najbrižnije i najizdašnije, pa je i ukupna potrošnja bogatih

⁴ Minimalno miješanje SAD u ekonomiju, tokom XVIII i XIX vijeka bilo je zasnovano na striktnoj implementaciji ustavnih ograničenja.

⁵ Merkantilističke ideje i politike su dominirale sve do kraja XVIII vijeka, kada je Adam Smit u svojoj knjizi „Istraživanje o prirodi i uzrocima bogatstva naroda“ predstavio superiorniji koncept ekonomskog progresa zasnovanog na slobodnoj trgovini i ograničenoj državi.

⁶ Tanzi, Vito; Schuknecht, Ludger (1997), Reconsidering the Fiscal Role of Government: The International Perspective, *The American Economic Review*, Vol. 87, no. 2, pp 164-68

⁷ Državna potrošnja izrađena u procentu BDP se obično uzima kao mjera veličine države.

⁸ Tanzi, Vito; Schuknecht, Ludger (1997), Reconsidering the Fiscal Role of Government: The International Perspective, *The American Economic Review*, Vol. 87, no. 2, pp 164-68

⁹ Za detaljnije pogledati: Tanzi, Vito; Schuknecht, Ludger (1997), Reconsidering the Fiscal Role of Government: The International Perspective, *The American Economic Review*, Vol. 87, no. 2, pp 164-68

evropskih država, posebno država EU, značajno veća od državne potrošnje u SAD, Japanu, Australiji, Novom Zelandu ili Švajcarskoj npr.

STVARANJE DRŽAVE BLAGOSTANJA

Put do velike države blagostanja u Evropi popločan je krajem XIX vijeka u ujedinjenoj Njemačkoj, uvođenjem širokog socijalnog programa – starosnih penzija, zdravstvenog osiguranja i radničkog osiguranja u slučaju nesreće. Bio je ovo pragmatični odgovor kancelara Bizmarka koji je udovoljio sve većim zahtjevima građana koji su preferirali novu socijaldemokratsku stranku i njen socijalni program.

Na ovim temeljima nastale su socijalne politike i u drugim državama. Između prvog i drugog svjetskog rata, iscrpljena od dvije recesije i na krilima izbornih obećanja o socijalnim davanjima za siromašne, 1932. godine, socijaldemokrate su došle na vlast u Švedskoj, započinjući izgradnju velike države blagostanja. Vizija socijalno odgovorne britanske države nastala je u strahotama drugog svjetskog rata, krajem 1942. godine, kroz tzv. Beveridge report. Ekonomista Beveridge je u svom izvještaju, predložio široku reformu sistema socijalne zaštite, obećavši nagradu žrtvama rata. Izvještaj je dobio na velikoj popularnosti i postao osnova za poslijeratne reforme i izgradnju države blagostanja.

Socijalni programi i socijalna davanja su u evropskim državama blagostanja kontinuirano rasli da bi na kraju XX vijeka, u državama EU, u prosjeku iznosili blizu 20% BDP. Ako se u rashode za socijalnu zaštitu pored penzija, naknada za nezaposlene, naknada za lica sa posebnim potrebama, uključujući i zdravstvena zaštita, naknade za stanovanje i komunalne djelatnosti tada ukupni rashodi za ove namjene u državama EU, na početku XXI vijeka, iznose oko 30% BDP, što predstavlja gotovo 60% ukupnih rashoda.

Nastanak velike socijalne države u Evropi, a ne u Americi pripisuje se i različitom istorijskom razvoju i kulturnom kontekstu. Evropa je, usljed feudalnog uređenja, istorijski imala čvrste barijere među klasama, koje nijesu omogućavale socijalnu mobilnost, koja se zasnivala na zaslugama. Siromaštvo se, stoga, razumjelo kao zadato stanje, u koje su pojedinci bili zaglavljani, ne zbog svojih zasluga, već rođenjem i društvenim odnosima. Amerika nije imala feudalnu prošlost niti socijalno raslojavanje. Od svog nastanka, američki eksperiment izgrađivanja države i društva zasnivao se na drugačijim osnovama. Na siromaštvo se nije gledalo kao na slučajnost, na zadato stanje rođenjem, već prije svega na izazov koji se može prevazići napornim radom i preuzimanjem rizika. Mobilnost među socijalnim grupama je bila dinamična, a zajednica je pružala ruku pomoći onima kojima je bila privremeno potrebna. Trajno siromaštvo karakterisalo je, ili se vjerovalo da karakteriše, samo one pojedince koji su bili skloni neradu, alkoholu ili kocki, a na njih se nije gledalo sa suosjećanjem već prezirom. Dugoročna zavisnost od milostinje značila je nedostatak samopoštovanja.

Ovaj mit se dugo održao u američkoj kulturi stvarajući neplodno tlo za razvoj države blagostanja. New Deal¹⁰ je donio socijalne rashode, ali sve do druge polovine XX vijeka njihov rast nije bio dramatičan. Na početku Kenedijevog vladanja, 1961. godine, ukupni rashodi države za socijalna davanja činila su manje od 5% BDP, za razliku od 2,5% BDP neposredno prije New Deal-a, 1931. godine. Međutim, tokom 1960-tih godina, narastali su programi rata protiv siromaštva i stvaranja „velikog društva“ kroz koje je započeta izgradnja države blagostanja u SAD, po uzoru na evropski model. U narednim decenijama SAD su proširile postojeće i uvele nove socijalne programe, uključujući Medicare i Medicaid programe, na koje se nadovezao Obamin Affordable Care Act, prozvan ObamaCare, usvojen 2010. godine. Ekonomska kriza započeta 2008. godine, u SAD, samo je ojačala očekivanja i pritisak američkih građana da država bude socijalno odgovornija. Socijalni programi su postajali sve obuhvatniji i sve izdašniji, da bi na početku druge decenije XXI vijeka iznosili oko 15% BDP i bili usmjereni prema trećini ukupnog stanovništva.

Povećanje potrošnje za socijalne programe, pored SAD, pratile su i druge ne-evropske države. Nakon izbivanja krize, većina bogatih država koja je imala fiskalnog prostora dodatno je povećala

---

¹⁰ New Deal je program obuhvatnih reformi primijenjen u SAD, u periodu od 1933. do 1938. godine, koji je bio odgovor na veliku depresiju. Između ostalog, ovaj program je sadržao pomoć za nezaposlene i siromašne.

javnu potrošnju. Tako je došlo do svojevrsne konvergenije udjela potrošnje u BDP, koja je u prosjeku, za najrazvijenije države, iznosi oko polovine BDP.

ZAŠTO DRŽAVA RASTE?

Istorija i iskustvo upućuju da Vagnerov¹¹ zakon "funkcioniše" – rast blagostanja prati još brži rast države. Sa rastom životnog standarda rastu i očekivanja i zahtjevi od države. Prosječni građani traže više, a donosioci odluka su spremni, zarad njihovih i svojih koristi, pružiti više države. Bogata društva imaju privilegiju da preraspodjeljuju veće nivoe dohotka. U ovim društvima je posebno izražen zahtjev za brižnom državom koja nudi brojne usluge i pomaže siromašnije članove zajednice. Pitanje "socijalne pravde", jednakosti i redistribucije važnije im je od dugoročnih stopa rasta – prosperiteta.¹²

Razlozi rasta države mogu se grupisati na one koji su dominantno u vezi sa zahtjevima građana – birača i na one koji su dominantno zavisni od donosioca odluka – političara. Dodatna grupa razloga ili faktora koji podupiru rast države tiče se same prirode države i «spoljnih šokova» poput kriza, ratova i sl, negativnih demografskih trendova.

Preferencije građana i interesne grupe

Rast države se najčešće pripisuje preferencijama građana (srednjeg glasača) i proširenju glasačkog prava (demokratiji). U zapadnim demokratijama tokom prošlih vjekova postupno su ukinuti vlasnički i statusni uslovi koji su omogućavali pravo glasanja. Nerijetko je sve do sredine XX vijeka pravo glasanja bilo onemogućeno onima koji ne plaćaju porez, koji ne znaju čitati i pisati, ženama i sl. Proširenje prava glasanja na one sa (naj)nižim dohotkom povećalo je postotak glasača koji će preferirati političare koji obećavaju preraspodjelu. Tako se stvaraju okolnosti pri kojima srednji glasač preferira veću redistribuciju dohotka finansiranu oporezivanjem bogatijih.

Pored srednjeg glasača i njihovih preferencija, interesne grupe¹³ produkuju rast državne potrošnje. Različiti privatni subjekti imaju različite interese. Oni se mogu organizovati u interesne grupe kako bi lobirali kod vlade da im obezbijedi javna dobra koja im najviše odgovaraju. Kroz svoj koncentrisani uticaj interesne grupe imaju više uspjeha u lobiranju nego što bi to imali pojedinačno zainteresovani pojedinci. Neka od ovih dobara su na korist svim članovima društva, pa njihova proizvodnja od strane vlade povećava ukupno blagostanje. Međutim, najčešće interesne grupe zahtijevaju privilegije za svoje članove, na štetu javnog interesa.

Političari u želji da udovolje interesnim grupama, bilo zbog toga što imaju interes da budu (re) izabrani, bilo što su uplašeni, ili nespemni da kažu ne, bilo što "uživaju" određene privilegije od strane interesne grupe, mjere koristi i troškove i donose odluke koje mogu voditi rastu državne potrošnje. Što je postojeća državna potrošnja veća, što postoje šira i rasprostranjenija prava koja ostvaruju pojedinci i interesne grupe (veći broj zaposlenih u javnom sektoru, veći broj penzionera, veći broj korisnika socijalne zaštite i drugih prava i privilegija) to je veći pritisak da se ova prave ne smanjuju, odnosno postoji veći pritisak da se povećaju. Tako se donosiocima odluka (političarima) sužava "manevarski prostor" za smanjenje državne potrošnje jer bi takve odluke mogle da znače konflikt sa velikim brojem (srednjih) glasača od kojih zavisi status i položaj istih tih donosioca odluka. Istovremeno, sa udovoljavanjem pojedinim interesnim grupama i pravljenjem presedana, raste pritisak da se udovolji drugim zahtjevima. Kada se jednom popusti udovoljavanjem partikularnim interesima, onda odluke nijesu vođene principima, zdravom logikom i opštim interesom, već su prije pragmatičan diskrecioni odgovor na manji ili veći pritisak interesnih grupa.

---

11 Adolph Wagner (1835-1917) je njemački ekonomista koji je formulisao teoriju rasta državne potrošnje najprije za svoju državu, a zatim i za ostale nacije. On je objasnio transformaciju ograničene države zasnovane na slobodnom tržištu u državu blagostanja usljed zahtjeva glasača da dobiju što više socijalnih usluga od države.

12 Ovo može biti dio objašnjenja biznis ciklusa, u društvima sa demokratskim sistemom upravljanja - minimalna država pogoduje ekonomskom rastu i prosperitetu, a prosperitet donosi veću preraspodjelu, koja ugrožava ekonomski rast čime se smanjuje osnovica za preraspodjelu.

13 Interesne grupe se za ovu potrebu mogu definisati kao kolektivno organizovane grupe pojedinaca (glasača) koji imaju zajedničku preferenciju prema specifičnoj državnoj politici.

Preferencije i interesi donosioca odluka

Državna regulacija, robe i usluge koje proizvodi država ne padaju sa neba već su rezultat rada državnih agencija. Tražnja za ovim agencijama ne dolazi samo i dominantno od građana (srednjeg glasača) već i od strane donosioca odluka – političara, birokrata, administracije. U tom smislu donosioci odluka strukturiraju agencije za proizvodnju roba i usluga (brojnost, veličinu, budžet i sl) shodno svojim preferencijama i interesima¹⁴, a u mogućnosti su to da urade, jer je država sama po sebi monopol. U tom smislu budžet i ponuda dobara ovih agencija ne zavisi od preferencija građana već od preferencija političara – donosioca odluka.

Da li će političar preduzeti neku akciju zavisi ne samo od suštine i posljedica te akcije već i od percepcije. Ako njegov nadređeni ili javnost (srednji birač) vjeruje da je određeni projekat “dobar” pa političar pokretanjem tog projekta može dobiti na popularnosti, onda će biti skloniji da ga realizuje bez obzira na njihovu ekonomsku opravdanost.

Pored realizacije «velikih» projekata, političari su skloni da čine “male” usluge zarad osjećaja dobroćinstva, svoje promocije, lične koristi ili koristi partije kojoj pripadaju. Veliki javni sektor je važna poluga u rukama vladajućih političara za održavanje na vlasti. Kroz zapošljavanje u javnom sektoru, socijalne programe, programe ranog penzionisanja, subvencija, dotacija i diskrecionih pomoći političari na vlasti mogu zadovoljiti veliki broj građana – birača. Ukoliko to ne učine uvijek će biti spremnih političara iz opozicije koji će ih kritikovati, na toj kritici dobiti «jeftine poene» i u nekoj novoj političkoj podjeli karata glasati za takve programe. Socijalna politika se osim kroz formalne socijalne fondove može podržati i na druge načine. Na primjer, neefikasna javna preduzeća ili preduzeća u državnom vlasništvu se održavaju u životu samo da bi opstali kao utočište za veliki broj radnika. Cijene za neke proizvode poput električne energije ili vode se određuju ispod tržišnih ili troškova koštanja kako bi bili socijalno prihvatljive.

Priroda države

Država je sama po sebi monopol. “Levijatanska” funkcija države polazi od pretpostavke koja važi za privatni monopol – osnovni cilj je maksimizacija prihoda. Građani nijesu u mogućnosti da kontrolišu izabrane predstavnike, a politička konkurencija ne predstavlja efikasno ograničenje rasta države, već često suprotno, podsticaj da država proširi djelovanje. Polazište koje ima za pretpostavku državu levijatana, jedino ograničenje državnog rasta može imati u zakonom ili ustavom ograničen rast potrošnje, oporezivanja ili zaduživanja. U suprotnom, država se širi do granice svojih mogućnosti.

Decentralizacija državne uprave, veliki broj nivoa odlučivanja, veliki broj institucija i agencija sa isprepljetanim nadležnostima vodi slabljenju odgovornosti. Podsticaji su usmjereni tako da se problem neke institucije rješava organizovanjem nove. Rijetko se postojeća reformiše ili ukida, ukoliko nije potrebna. Mnogo lakše i češće se donosi odluka da se nova osnuje. Ponekad se kao razlozi za osnivanje navode zahtjevi međunarodnih organizacija, procesi integracija i sl. Isto tako umjesto da se neefikasan radnik otpusti, država najčešće rješava ovaj problem tako što zaposli još jednog ili više njih. Tako decentralizacija vodi većoj neodgovornosti koja postaje pogodno tlo za neracionalnosti u državnom trošenju.

Društveno političke promjene

Ekonomisti vole citirati poznatu izreku Kejnsa da “ideje ekonomista i političkih filozofa, bile one dobre ili ne, imaju jači uticaj nego što se obično misli. Upravo oni upravljaju svijetom”. Uticaj ideologije na rast države istražili su Piking i Roki.¹⁵ Oni su pošli od jednostavnog modela po kome je redistribucija, tj. državna potrošnja funkcija preferencija srednjeg glasača i visine dohotka. Obradujući dostupne podatke, oni zaključuju da većina povećanja i razlika u visini državne potrošnje među OECD zemljama može biti objašnjeno interakcijom ideologije i visinom dohotka.

¹⁴ Pod interesima se podrazumijeva želja za više moći, prestižom, ličnom promocijom, većom zaradom, većim brojem zaposlenih kojima rukovode i sl.

¹⁵ Picking, Andrew; Rokeby James (2007), Ideology and the Growth of Government, Discussion Paper No. 07/599, University of Bristol

Ljevičarska ideologija koja preferira veću preraspodjelu ima značajnog uticaja na povećanje državne potrošnje, ali je ovaj uticaj značajno snažniji kada je dohodak srednjeg glasača veći. Autori zaključuju da uticaj ideologije raste sa ekonomskim razvojem.

Spoljni šokovi

Suprotno teorijama koje rast države pripisuju određenom političko-socijalnom kontekstu povećanje državnih aktivnosti može biti posljedica slučajnih ili vanrednih događaja. Spoljni šokovi što ih uzrokuje ekonomski i društveni sastav zahtijevaju veću državnu potrošnju i nove načine finansiranja. Kada ovi spoljni faktori prestanu djelovati, državna potrošnja usljed tromosti sistema ostaje povećana. Primjeri ovih šokova su velika ekonomska kriza, Drugi svjetski rat, vrijeme 1960-tih kada su razvijeni novi i prošireni mnogi postojeći programi socijalne pomoći i sl.

Krize i šokovi se koriste kao povodi i kao opravdanja za povećanje državne potrošnje. Tako je bilo tokom i nakon Velike ekonomske krize iz prošlog vijeka, tako je i danas, tokom suočavanja sa svjetskom ekonomskom krizom. Tržište se dominantno predstavlja kao nepopravljivo zlo, vođeno pohlepom i zanosom nekontrolisanih i neregulisanih špekulanata i jedino je država ta koja može i treba spasiti sirote žrtve – građane (glasače). Vođeni pritiskom od strane stručne i laičke javnosti da se država uhvati u koštac sa ekonomskom krizom, da učini nešto, bilo što samo da ne „sjadi skrštenih ruku“, donosioci odluka se utrkuju u intervencijama koje preduzimaju.

Demografski trendovi

Posljednjih godina, posebno izražen faktor koji utiče na rast državne potrošnje u vezi je sa trendom starenja stanovništva. Pojedine analize govore da će 2050. godine, ukoliko se nastave postojeći trendovi, blizu jedne trećine ljudi u industrijskim zemljama biti staro 60 i preko 60 godina.¹⁶ Svakako, ovdje nije „problem“ trend starenja stanovništva, već ukorijenjeni socijalni sistemi i politike država. Postojeći državni sistemi (penzioni, zdravstveni, socijalni) u većini država su projektovani na osnovu mnogo kraćeg očekivanog trajanja života. Većina javnih penzionih sistema strukturirana je na principu međugeneracijske solidarnosti, što znači da postojeći radnici plaćaju za postojeće penzionere, a uplaćivanje u penziona sisteme bazirano je na projekcijama da će osiguranici u prosjeku živjeti nekliko godina nakon penzionisanja. Tako, duži životni vijek automatski uslovljava porast troškova po osnovu isplata penzija. Istovremeno, smanjenje priraštaja doprinosi da je sve manji broj radno sposobnih, tj. zaposlenih čime se uz iste stope doprinosa, smanjuju izdvajanja u penzioni sistem, što vodi rastu deficita i gomilanju dugova u ovim sistemima. Takođe, u zdravstvenom sistemu nastaju problemi jer više njege i troškova zahtijeva starija populacija. Sve ovo nužno vodi većim rashodima po osnovu penzija, zdravstvenog osiguranja i socijalnih davanja. Pojedine projekcije pokazuju da će prosječno povećanje rashoda u zemljama EU, u periodu 2000-2040. godine, po osnovu starenja stanovništva iznositi oko 6,2% BDP.¹⁷

Starenje stanovništva donosi još jednu okolnost koja se tiče preferencija srednjeg glasača. Kako se povećava udio starijih u ukupnoj populaciji, a time i u biračkom tijelu to njihovi zahtjevi postaju sve važniji za donosiocje odluka. Starija populacija obično ima veće socijalne zahtjeve, očekuju da se jednom zadata penzijska, zdravstvena i socijalna prava ne mijenjaju, a istovremeno traže i dodatne usluge od države. Kako imaju više glasova, a u demokratiji veći broj glasova znači i veću moć to su političari, koji imaju osnovni cilj da budu (re)izabrani neskloni da im se suprostave. Moć starije populacije danas je jedna od najvećih kočnica za reformu gojaznih evropskih država.

ZAKLJUČAK

U prirodi države je da se širi. Država nema konkurenta i njena efikasnost ne može biti podvrgnuta kontroli na tržištu. Za nju ne postoje prirodna ograničenja finansijske discipline kao kod privatnih organizacija. Moderne države mogu vjekovima opstati uz konstantne deficite. Teško da bi bilo koje privatno preduzeće moglo preživjeti nekoliko godina konstantnih gubitaka. Zato je

16 Procenat populacije koja je stara 60 i više od 60 godina u OECD zemljama 1990. godine iznosio je oko 18%.

17 European Commission (2003), Public Finances in EMU – 2003, European Economy 3/2003

važno da institucionalni okvir ograniči donosioce odluka da više troše nego što mogu da prihoduju. Ne zbog statistike, postojanja deficita ili javnog duga, već prije svega kako bi bili ograničeni da teret svojih projekata, obećanja, kupovine srednjih birača i neracionalnosti prenose na buduće generacije. Po pravilu, veća državna potrošnja osiromašuje građane, pa je važno ograničiti državnu potrošnju i voditi čvrstu budžetsku disciplinu. Limitiranje budžetske potrošnje je i u funkciji ostvarenja težnje ka većoj slobodi. Materijalno siromaštvo nastaje tako što se nametima ograničava stvaranje bogatstva. Zato poreski sistem i ekonomska regulacija moraju biti transparentni, predvidivi, a njihov okvir mijenjanja unaprijed definisan i jasan. Najuspješnije države s obzirom na njihov rast, prihode po stanovniku i nivo zaposlenosti, najčešće su one čiju ograničenu državnu potrošnju prate porezi čija je primjena, zajedno sa regulacijom, jasna, predvidiva i ne previše skupa.

Talas protekcionizma, paternalizma, državne intervencije i kontrole posebno se pojačava u vremenima političkih i ekonomskih kriza. Velika ekonomska kriza iz tridesetih godina prošlog vijeka i posljedice državnog intervencionizma koje su uslijedile čini se da nisu bile dovoljna opomena za današnje zagovornike velike države. U jeku ekonomske krize, koja je započeta 2008. godine, mnogi su ponovo potčrali da proglaše kraj slobodnom tržištu i tržišnoj ekonomiji. Država je proglašena za vrhovno dobro, utočište i ključ za sve probleme. Donosioci odluka pod pritiscima: straha birača, "buke" podržavaoca velike države, interesnih grupa koje žele da socijalizuju svoje gubitke, i pod osjećajem da nešto treba učiniti kako bi "spasili svijet" od ekonomskog propadanja ponovo su vodile intervencionističke politike i ograničile ekonomske slobode. Danas je jasno, i onima koji se za nju najviše zalažu, da državna intervencija ima za posljedicu probleme veće od onih koje pokušava da riješi. Državne intervencije su državama Evrope donijele visoke deficite i javne dugove koji prijete da parališu njihovo funkcionisanje.

Obično zvuči prijemčivo kada država treba nekome da pomogne, spasi ga od propadanja ili mu obezbijedi bezbrižniju starost. Međutim, kada se nakon nekog vremena analizira rezultat državne pomoći, on je najčešće porazan. Ipak, pod iskustvom loših rezultata ne revidiraju se stavovi i zalaganja za većom državnom intervencijom već se zahtijeva snažnija i odlučnija akcija. Tako loši rezultati državne intervencije traže novu i dodatnu intervenciju i sve u krug dok se lijepe želje i planovi ne zaborave kroz godine, u boljem slučaju stagnacije, a u gorem nazadovanja i propadanja. A uzgred se za sve nedaće okrivljuje "previše slobodno" tržište.

Nijesu savladane istorijske lekcije koje upućuju na upadljivo slične uzroke nazadovanja i propadanja centara ekonomske i političke moći, koji se ogledaju u zatvaranju, ograničavanju trgovine, privatne inicijative i privatnog kapitala, protekcionizmu, državnom intervencionizmu, kao i poreskom tretmanu ravnom pljački. Danas je opasnost od povratka na ove politike, čak, i prije svega, i u najrazvijenijim tržišnim ekonomijama, veća nego ikada. Dodatno, kljentalizam i birokratska metastaza su velika prijetnja blagostanju, ali i samoj državi. Ako se velika naduvana država ne izduva može eksplodirati u velikom prasku nabijenih iznevjerenih socijalnih očekivanja i izlivenog nezadovoljstva. A sakupljanje razbacanih parčića sistema bio bi rizičan i dugotrajan proces.

LITERATURA

- Adams, C. (2006), *Za dobro i zlo – Utjecaj poreza na kretanje civilizacije*, Institut za javne financije, Zagreb
- Agell, J; Lindh T; Ohlsson H. (1999) Growth and the public sector: a reply, *European Journal of Political Economy*, vol. 15, 359-366
- Garrett T.A; Rhine R.M. (2008), *Institutions and Government Growth: A Comparison of the 1890s and the 1930s*, Research Division Federal Reserve Bank of St. Louis, Working Paper Series.
- European Commission (2003), *Public Finances in EMU – 2003*, *European Economy* 3/2003
- Pickering, A; Rockey, J. (2007), *Ideology and the Growth of Government*, Discussion Paper No. 07/599, University of Bristol
- Tanzi, V; Schuknecht, L. (1997), *Reconsidering the Fiscal Role of Government: The International Perspective*, *The American Economic Review*, Vol. 87, no. 2, pp 164-68

GLOBALIZACIJA I STATISTIKA¹

Apstrakt

Globalizacija, uz sve brži razvoj informacione i komunikacione tehnologije, promjenila je tradicionalne načine poslovanja sa inostranstvom. Moć multinacionalnih kompanija je značajno porasla. Izmještanje određenih faza proizvodnje od strane multinacionalnih kompanija širom svijeta, uslovalo je nove vidove tehnološke međupovezanosti, nove pritiske na životnu sredinu i stvorilo teško „uhvatljive“ procese i odnose u proizvodnji, spoljnoj trgovini i potrošnji. Globalizacija je otvorila niz problema: Kako upravljati nacionalnom ekonomijom kada je sve više zavisna od međunarodnog okruženja? Kako upravljati resursima na održiv način? ... Ograničena moć nacionalnih država u rešavanju pomenutih problema, stvorila je potrebu kreiranja globalne politike razvoja. Usvajanje posljednje globalne agende, odnosno UN Post 2015 razvojne agende održivog razvoja, prati i pitanje indikatora odnosno statistike. U problemima koji zahtijevaju sagledavanje ekonomije kao cjeline, u ovom slučaju globalne ekonomije, glavni problem se javlja kako na konzistentan način povezati statističke podatke o manjim djelovima, da bi se dobila realna slika onoga šta se dešava na „globalnoj pozornici“ u smislu održivog razvoja. Stoga, istraživačko pitanje ovog rada jeste: Kako kvantifikovati globalnu ekonomsku međupovezanost?

ključne riječi: globalizacija, statistika, održivi razvoj, Input-Output analiza

GLOBALIZATION AND STATISTICS

Abstract

Globalization together with increasingly fast development of ICT, has changed traditional manners of business with abroad. The power of multinational companies has significantly increased. Relocating certain production phases by multinational companies worldwide has caused new modes of technological interconnection, new pressures on the environment, and has created 'hard to catch' processes and relations in production, external trade, and consumption. Globalization has created a number of problems: how to manage a national economy when it is growingly dependent on the international environment? How to manage resources in a sustainable manner? A restricted power of national countries in solving the mentioned problems has caused a need for creating a global development policy - global policy of requests and global statistics. The adoption of the latest global agenda, i.e. Post-2015 UN Development Agenda of sustainable development also follows the issue of indicators, i.e. statistics. Among problems that request observing the economy at the global level, in this case global economy, the main problem emerges how to connect statistical data on smaller parts in a consistent way, so that a realistic picture of what is happening at the 'global scene' in the sense of sustainable development can be obtained. Thus, a research question of this paper is: How to quantify a global economy interconnection?

Key words: globalization, statistics, sustainable development, input-output analysis

IDEJA RADA I HIPOTEZA ISTRAŽIVANJA

Usvajanje globalne UN Post 2015 razvojne agende održivog razvoja, kao odgovor na pitanje „Budućnost koju želimo?“², osim definisanja ciljeva razvoja, pokrenulo je i pitanje indikatora odnosno podataka kojima će se mjeriti napredak. Paralelno sa procesom definisanja ciljeva održivog razvoja, odvija se i proces istraživanja o tome kako unaprijediti raznovrsnost i dostupnost poda-

---

¹ mr Gordana Radojević, student doktorskih studija, Fakultet za međunarodnu ekonomiju, finansije i biznis, UDG

² UN (2012): "Future We Want - Outcome document", document A/RES/66/288": "Paragraf 6: Prepoznajemo da su ljudi osnova održivog razvoja i u tom smislu težimo da stvorimo svijet koji je pravedan, pravičan i inkluzivan, i obavezujemo se da ćemo saradivati u cilju promovisanja trajnog i inkluzivnog ekonomskog rasta, društvenog razvoja i zaštite životne sredine, na dobrobit svih. Paragraf 250: Prepoznajemo da napredak u postizanju ciljeva treba da bude ocijenjen i praćen ciljevima i indikatorima, uzimajući u obzir različite nacionalne okolnosti, kapacitete i stepen razvoja”.

taka u eri "revolucije podataka". Nemogućnost nacionalnih statističkih instituta, da u kratkom roku odgovore zahtjevima UN Post 2015 razvojen agende, otvorila je i diskusije o nužnosti promjene statističke paradigme, a što ujedno dovodi i do preispitivanja tradicionalnih teorija, kao i tradicionalnog načina u prikupljanju podataka.³ Generalni sekretar UN-a osnovao je ekspertsku radnu grupu sa ciljem da ga savjetuje o mjerama koje treba preduzeti za rešavanje problema nedostatka podataka i jačanja nacionalnih statističkih institucija. Takođe, ekspertska grupa treba da procjeni nove mogućnosti u generisanju podataka korišćenjem novih savremenih tehnologija uz saradnju sa vlasnicima podataka državnim institucijama i privatnim kompanijama, a kako bi se dopunili konvencionalni statistički sistemi i pojačala odgovornost za kvalitet podataka na globalnom, regionalnom i nacionalnom nivou.⁴ Mnogo ranije ukazivali su i lideri ostalih međunarodnih i nadnacionalnih institucija i udruženja: OECD-a, WTO-a, EK-e, EUROSTAT-a, IMF-a, grupe G20 i ostalih, o potrebi mijenjanja tradicionalnih statističkih metodologija i potrebi uvažavanja novih pojava shodno novim ciljevima razvoja. Istraživačke agende do 2020. godine, u najširem smislu u definisane su u tri pravca: (i) kako razviti dodatni sistem indikatora, a koji će uz BDP pokazatelj pored ekonomskih kvantifikovati i (ne)ekonomske aspekte društvenog života⁵; (ii) kako unaprijediti obračun spoljne-trgovine – sa koncepta bruto vrijednosti⁶ preći na koncept dodate vrijednosti, odnosno prelazak sa koncepta „Made in..“ na koncept „Made in World“ i (iii) kako nove izvore podatka koji se generišu upotrebom IT tehnologija transformisati u pouzdane statističke podatke kako bi se vremenska dostupnost statistike što više približila vremenu realnog dešavanja pojave.⁷

Politička podrška lidera promjenama vezanih za statistiku u kontekstu usvajanja Post 2015 agende siguran je znak da će uskoro doći do promjene ili nove organizacije statističkih sistema nacionalnih država.⁸ Upravo sa tog stanovišta definisana je hipoteza ovog rada da globalni sistem, kao i globalni problemi zahtjevaju globalno upravljanje, a na bazi globalnog sistema zvanične statistike koji prati tehnološki proces stvaranja roba i usluga. Zašto tehnološki proces? Danas, sve češći vid poslovanja - eksternalizacija biznisa ili izmještanje poslovnih funkcija van granica nacionalne države, stvorilo je globalne lance ponude i jaku tehnološku povezanost geografski disperziranu. U svakom koraku tog lanca, proizvođač ulažući određene inpute dodaje sopstvenu vrijednost odnosno dodatu vrijednost inputu i prenosi (prodaje) ga kao izlaz odnosno ulaz drugim učesnicima u lancu snadbjevanja. Ukoliko se pomenuta razmjena dešava na teritoriji jedne države, statistički se posmatra kao razmjena intermedijalnih dobara i usluga (namjenjena daljoj

3 WTO (2011): Globalization of industrial production chain and measurement of trade in value added, WTO, Paris, str. 37: "Kada se potrebe ekonomske i društvene politike promjene, statistika ih mora pratiti, bolje i kasnije nego nikad".

4 UN Press release (2014): United Nations Secretary-General Appoints Independent Expert Advisory Group on the Data Revolution for Sustainable Development, 29 August 2014, New York

5 EUROSTAT je pokrenuo inicijativu "Beyond of GDP" 2008. godine. Skoro u isto vrijeme, bivši francuski predsjednik Nikola Sarkozy, formirao je međunarodnu komisiju za Mjerenje ekonomskog učinka i socijalnog napretka, zbog nezadovoljstva, trenutnim stanjem statističkih podataka o ekonomiji i društvu. Komisija je, a čiji predsjednik je bio nobelovac Jozef Štiglic, u izvještaju "The Measurement of Economic Performance and Social Progress", ukazala na nedostatke korišćenja samo BDP-a kao opšte mjere ekonomske aktivnosti, i predložila da je zbog globalnih problema (nejednakosti, pritiska na životnu sredinu i ostalih važnih društvenih aspekata) potrebno razviti širi spektar indikatora koji će mjeriti ne samo ekonomski već i društveni progres. Ubrzo su reagovali i ostali kreatori politike, pokrenuli akcije koje prate ideje "Štiglic izvještaja" i izvještaja EK "Beyond of GDP".

6 WTO je pokrenuo akciju "Made in World", iz raloga što se spoljno-trgovinske transakcije robama po sadašnjem metodologiji evidentiraju se po prodajnoj cijeni, bez obzira na njihovu dalju upotrebu u drugoj zemlji-proizvodnja ili potrošnja. U uslovima globalne proizvodne međuzavisnosti i značajne proizvodne fragmentacije, jedan isti proizvod se više puta uvozi kao input, odnosno izvozi kao output, i pri tom se jedna ista vrijednost višestruko obračuna u statistici spoljno-trgovinske razmjene, što dovodi do toga da zemlja koja obavlja posljednju fazu u procesu proizvodnje (danas najčešće Kina) označava proizvod sa „Made in“.

7 Posljednjih godina, gotove sve statističke institucije organizacija (UN, EK, OECD) su pokrenule su istraživanja o tome kako "Data revolution" ili "Big data" koristiti za proizvodnju konvencionalne statistike. Naime, korišćenjem IT tehnologije nastaju digitalni podaci i to velikom brzinom, u velikim količinama i velikoj raznovrsnosti i obično nestrukturirani u potpuno različitim formatima, oblicima i tehnologijama. Stoga, se ukazuje na prednost korišćenja ovih podataka za proizvodnju zvanične statistike u smislu brže dostupnosti podataka u odnosu na one koje se proizvode tradicionalnim metodama. Međutim, nestrukturirane podatke nije jednostavno razumjeti i međusobno smisljeno povezati i transformisati ih u pouzdanu informaciju ili strukturirani podatak. Nate Silver, jedan od najpoznatijih istraživača Big Data, ukazao je i na problem "buke" (nekorisni, netačni, nevažni podaci) koji rastu brži od signala. Stoga "eksponencijalni rast količine raspoloživih podataka, takođe prati eksponencijalni rast hipoteza koje treba dokazati." U situacijama kada "buka" brže rasta od signala, mnogo teže će biti doći do ključnih poruka, ne lakše "možda će naše projekcije biti više sklonone grešakama u Big Data eri."

8 Vukotić Veselin (2010): „Kvantna ekonomija“, u: Ekonomija i razvoj, Institut društvenih nauka, Beograd str. 2: „Ekonomске teorije su često i zaštita interesa vladajuće elite ili jedne nacije.“

potrošnji u proizvodne svrhe), a zbir dodatnih vrijednosti čini BDP jedne ekonomije. Međutim, ukoliko se razmjena intermedijalnih dobara posmatra u globalnom lancu, na bazi sadašnje statističke metodologije nije moguće utvrditi dodatu vrijednost, jer svaki proizvod koji napušta teritoriju jedne zemlje smatra se finalnim proizvodom, iako se dalje koristi u proizvodne svrhe. Sa tog stanovišta, teško je utvrditi kolika je dodata vrijednost pojedine ekonomije u stvaranju nekog proizvoda, jer napuštanjem granica nacionalne države „kida“ se tehnološki proces, što u uslovima globalizacije otvara probleme u kreiranju politike, a na bazi statističke metodologije koja nije prilagođenja praćenju tehnološkog procesa.⁹ Teza ovog rada je da se u tom prilagodavanju može koristiti statistički okvir Input-output tabele Vasilija Leontijefa.¹⁰

1. RAZVOJ IDEJE KVANTIFIKOVANJA MEĐUZAVISNOSTI

Prvu računovodstvenu sliku nacionalne ekonomije, uradio je predstavnik fiziokrata Fransoa Kene, koji je formalizovao ideju kružnog toka ekonomske aktivnosti kroz odnos međuzavisnosti tri sektora i objavio prve „Ekonomske tablice“ 1785. godine. Kene je kružni tok kretanja vrijednosti proizvodnje prikazao na bazi transakcija između tri sektora: poljoprivrede, industrije i potrošnje vlastele. Njegova tabela sadrži pregled svih tokova proizvoda i novca preko kojih se vrši promet godišnjeg nacionalnog bruto proizvoda (koji se stvara samo u poljoprivredi, a raspodjeljuje u ostala dva sektora u vidu nadnica i sirovina) i tako se stvaraju uslovi za njegovu ponovnu proizvodnju. Pored transakcija sa finalnim proizvodima, Kene je uključio i transakcije sa međufaznim proizvodima. „U svom najvećem opsegu predstavlja sliku cirkulacije hrane cijelim kraljevstvom kao što krv kruži ljudskim organizmom.“¹¹ Kene je statistički razradio ideju, što se smatra njegovim dodatnim doprinosom. Prva Ekonomska tablica izazvala je velike polemike i kontroverze. U suštini, otvorila su se pitanja o tome da je ideja Ekonomskih tablica u funkciji tradicionalnog shvatanja fiziokrata i ograničena viđenjem tog pravca (namjera da dokaže da je poljoprivreda jedini izvor prihoda), a sa druge strane otvoreno je i pitanje i da li se ideja kružnog toka uopšte može vezati za Kenea? Više je autora koji su pokušali odgovoriti na postavljeno pitanje. Dumont u svom djelu „Homo aequalis“ zastupa tezu, da postoji relacija između tradicionalnih elemenata važeće teorije fiziokrata i Keneovog temeljnog doprinosa. Time se suprostavlja tezama koje su zastupali Šumpeter i Marks, a koji su bili saglasni o univerzalnosti ideje kružnog toka ekonomskih aktivnosti i njene odvojenosti od politike fiziokrata (Dumont, 2011, str. 50). Međutim, Dumont ne osporava značajnost same tablice i njene ideje, ali smatra da takva holistička ideja, upoređujući sa opštom teorijom fiziokrata „morala biti izvedena izvana, morala je proizići iz projekcije opšteg shvatanja svijeta kao uređene cijeline na ekonomski plan“.¹² Na neki način, istraživanja Dumonta ukazuju na zaključak da je podređenost ekonomskog političkom, sadržana u ideji Ekonomske tablice, što se suprostavlja viđenju fiziokrata o autonomiji ekonomskog. Istoričari ekonomske misli kada je u pitanju ideja Ekonomska tablica navode ekstremna viđenja. Galbraith u svom djelu „Ekonomija u perspektivi“, analizira ideju Ekonomske tablice, navodeći da kroz razvoj ekonomske misli, postoje oni koji su istu poistovjećivali sa izumom pisma i novca, do onih kao Adam Smith koji je bio suzdržan po pitanju ekonomske tablice (kritikovao pretpostvaku o postojanju sterilne klase, onako

9 Rivoli Pietra (2008): Putovanje jedne majice globalnom ekonomijom, VBZ, Zagreb, str. 141: „Ako je majica sašivena u Kini od komada tkanine koji su izrezani u Hong Kongu, no istkani u Maleziji iz prede koja je proizvedena u Americi, odakle je onda ta majica zapravo i na osnovu čega se računaju trgovinske kvote?

10 Wassily Leontief (1974): „Structure of the World Economy – Outline of a Simple Input-Output Formulation“ in: American Economic Review, Vol. 64, No.6 str 823-834, za potrebe UN-a prikazo je mogućnost izrade modela svjetske privrede. U tom modelu svjetska privreda podijeljena je na 8 grupa razvijenih i na 7 grupa manje razvijenih zemalja. „Svjetska ekonomija, kao ekonomija pojedinačne države, može biti prikazana kao sistem međuzavisnih procesa“, str. 823. Ideja Leontiefa, da se može izraditi svjetska I-O analiza, praktičnu primjenu u većem obimu doživjela je početkom 2012. Godine, kada je Kreriana je i objavljena „World Input-Output Database“, a koja obuhvata 40 zemalja: 27 zemalja EU i 13 ostalih važnih zemalja (Kanada, US, Brazil, Meksiko, Kina, Indija, Japan, Južna Koreja, Australija, Turska, Indonezija, Rusija) za period 1995-2009. godine. U sklopu projekta WIOD koji je finansiran od strane EK, a podržan od strane WTO-a i OECD-a, uključena je bila najšira naučna zajednica na izradi integrirane baze podataka. Projekat je trajao od 2009-2012. godine, a osnovni cilj projekta bio je „analiza efekata globalizacije na obrasce trgovine, ekološke pritiske i društvo ekonomski razvoj kroz odnose širokog skupa zemalja“.

11 Dumont Louis (2011): Homo Aequalis, Disput, Zagreb, str. 52

12 Isto, str. 51

kako je vide fiziokrati). Postojala su i viđenja da ideju treba svesti tek na fusnotu u ekonomskoj teoriji. Iako je Adam Smith u Bogatstvu naroda, naveo da je, uz sve nesavršenosti Ekonomska tablica Kenea, najbolja aproksimacija stvarnosti što je ikada objavljeno u političkoj ekonomiji, ista nije korišćenja narednih 100 godina, čak ni kod ekonomista koji su slijedili ideje Adama Smitha i objašnjavali principe funkcionisanja političke ekonomije Rikardo, Maltus i Mil... (Galbraith, 40. i 41. str). Ipak, kod autora koji su se bavili izučavanjem ideje međusektorskih tabela (Presman, 1994) i (Miller&Balir, 2009), nailazimo na shvatanje Ekonomske tablice kao otkriće samo za sebe. Keneova tablica ne uključuje mistifikaciju, ni politiku, već da je to konherentni matematički model, koji je mnogo više od preteče savremenih metoda analize, i da je značajno otkriće samo za sebe.¹³

Nakon Kenea, a skoro 100 godina kasnije, ideju kružnog toka ekonomske aktivnosti preuzima i dalje razrađuje u svojim šemama reprodukcije Karl Marks u drugoj knjizi "Kapitala", na način da je cijelu privredu dezagregirao na dva odjeljka: odjeljak proizvodnje sredstava za proizvodnju i odjeljak proizvodnje sredstava za potrošnju čime je analizirao strukturu njihovih proizvodnih međuzavisnosti. Marks nije pokušao učiniti svoje šeme statistički operativnim. Iako nije prihvatao viđenje fiziokrata, visoko je cijenio samu ideju kružnog toka ekonomske aktivnosti. Marksov cilj bio je da dokaže postojanje određenih srazmjera između prvog i drugog odeljka društvene reprodukcije. Paul Sweezy, analizirajući teoriju kapitalističkog razvoja kroz načela marksističke političke ekonomije, navodi da Marksova šema nema upotrebnju vrijednost za dalja istraživanja, već da predstavlja „pomoćno sredstvo da se prikaže struktura ponude i tražnje u kapitalističkoj ekonomiji prema vrsti proizvedene robe i prema funkcijama primalaca dohodaka, ali se ne mogu izvesti uzročni zaključci“.¹⁴ Takođe, kao prednost navodi analizu proizvodnje i dohotka, koje do pojave šema reprodukcije klasični ekonomisti nijesu dovoljno obradili. Međutim, izostanak opservacija i empirijske analize nije aktuelizovao Marksove šeme reprodukcije više od samog teorijskog koncepta.

Statistički i matematički ideju međusektorske tabele, izveo je američki ekonomista Wassily Leontief. Američku privredu za period 1919-1929. godine, Leontief je prikazao kroz međusobne odnose 42 sektora, i time objavio knjigu „Struktura američke ekonomije 1919-1929. godine“ 1936. godine. Smisao Input-Output tabele W. Leontiefa, sastojao se u tome da proces proizvodnje prikaže iskazivanjem svih elemenata koji ulaze u proizvodnju (inputi ili resursi) i elemenata raspodjele te proizvodnje po pojedinim kupcima/sektorima. Na taj način prikazao je kružni tok kretanja robe koju proizvođač prvo kupuje u vidu sirovina ili usluga, prerađuje ih, i u vidu gotovog proizvoda prodaje drugim preduzećima koja iste koristi kao input ili resurs za dalju proizvodnju. Tim je uspostavio niz veza između proizvođača, koji su svoj biznis bazirali na istom tehnološkom lancu. Krajnji cilj I-O tabele jeste da pruži informacije o tome koliko će svaka promjena izazvana određenom akcijom privrednih subjekata ili neekonomskim egzogenim faktorima, preko mreže tehnoloških veza, uticati na proizvodnju drugog sektora odnosno na nacionalnu ekonomiju kao cjelinu.

Šta je bila teorijska osnova rada Vasilija Leontiefa, teško je izdvojiti. Iako ideje Fransao Kenea nijesu imale odjek kod ekonomista sa kraja 18. i početka 19. vijeka, Leontief njihova učenja označava kao inspiraciju za svoj rad, navodeći da su „Adam Smit, Rikardo, Maltus i John Stjuard Mil postavili ideje međuzavisnosti između različitih vidova ekonomske aktivnosti, što mu je bilo važno u razumjevanju kako funkcionise ekonomija“.¹⁵ Takođe, označava za svoj rad važnim i ideje Kenea, za razliku od autora koji su samo postavljali teorijske koncepte bez pokušaja empirijske primjene i testiranja koncepta (misleći vjerovanto na Marksa i Kejnso). Upitan jednom prilikom da prokomentariše Kejnsovu opštu teoriju zaposlenosti, kamate i novca, odgovorio je „da je teoretisanje bez činjenica u empirijskoj nauci veoma opasno“.¹⁶ Kao teorijsku podlogu svoje međusektorske analize, Leontief spominje Walrasovu teoriju opšte ravnoteže, jer ono što Leontief prikazuje kroz

13 Steven Pressman (1994): Quesnay's tableau economique, a critique and reassessment, Augustus Kelley, New York, str. 5

14 Sweezy Paul (1959): Teorija kapitalističkog razvitka - načela marksističke političke ekonomije, Naprijed, Zagreb str. 91

15 Leontief, Wassily (1985): "Why Economics needs I-O Analysis", in: Challenge, New York str. 29

16 Eugene Garfield (1986): "Wassily Leontief: Pioneer of Input-Output Analysis" in: Essays of an Information Scientist, Vol: 9, Institute for Scientific Information, str. 277

matricu, Walras prikazuje kroz sistem jednačina. Razlika je u tome što Walras polazi od individualnih proizvođača i potrošača (mikroekonomija), za razliku od Leontiefa koji polazi od sektora. Stoga, I-O analiza se može smatrati pokušajem povezivanja mikro i makroekonomije ili kako to slikovito opisuju Leontief: „makroekonomisti rade sa širokim konceptima i agregiranim podacima, što ih odaljava od realnog života. Mikroekonomisti rade sa finim detaljima, ali gube sliku cijelog svijeta.“¹⁷ Njegovo viđenje makroekonomije blisko je viđenju austrijske škole „Makroekonomija postoji samo u glavama ekonomista“, ali ipak zadržava pristup da se obuhvati cjelina uz jasno objašnjenje pojedinosti i međuzavisnosti. Sa stanovišta, same teorijske platforme I-O tabele W.Leontiefa, u literaturi se sreće i viđenje da je u osnovi I-O tabela, Robinsonovo shvatanje ekonomije: „Leontijevljeva proizvodna funkcija, je ona u kojoj je elastičnost faktora proizvodnje jednaka 0... Jedna od proizvodnih funkcija koja je u osnovi teorije optimizacije (Robinsonovo shvatanje ekonomije)“.¹⁸ Bez obzira na različita shvatanja, šta jeste teorijska platforma I-O tabele, ono što sam Leontief navodi kao motiv za izradu I-O tabele, jeste njegovo interesovanje za tehnologiju i kako ista utiče ne ekonomiju. Teorijska istraživanja u kojima je formulisao otvoreni statistički model i primjenjenio na američku privredu, objavljena su u nizu radova u period od 1944. do 1946. godine. Temelje dinamičkih međusektorskih modela Leontijev je postavio u knjizi *Studies in Structure of the American Economy* koja je objavljena 1953. godine. Zbog zasnivanja i razvitka input-output analize dobio je Nobelovu nagradu za ekonomiju godine 1973. godine.

2. KVANTIFIKOVANJE MEĐUZAVISNOSTI-SADAŠNJE STANJE

Tekuća ekonomska aktivnost (proizvodnja-raspodjela-potrošnja), kao i štednja odnosno način upotrebe štednje, danas se kvantifikuje na bazi međunarodnog statističkog standarda – Sistema nacionalnih računa (SNA). Početkom 50-ih SNA metodologija je usvojena od strane UN-a kao međunarodni standard. Fokus nacionalnih računa jeste na finalnim transakcijama i na tržišnim aktivnostima rezidenata jedne ekonomije. Država se posmatra kao okvir organizacije društva i ekonomske aktivnosti, a kroz glavni makroekonomski agregat Bruto domaći proizvod kvantifikuje se kao zbir vrijednosti finalnih proizvoda. Državne granice su glavno obilježje statističkog posmatranja, što rezultira logikom „mi-nacionalna država“ naspram „ostatka svijeta“. Kako se mijenjala stvarnost uporedo se mijenjala i statistička metodologija, ali idejni koncept je ostao isti.¹⁹

Praktična potreba za nacionalnim računima ili državnim računovodstvom naglo se pojavila zbog krize 30-tih godina prošlog vijeka, kada se otvorio niz makroekonomskih problema, pri čemu je hronično visoka nezaposlenost bila u centru pažnje. Uvažavajući kontekst iz kojeg je proizašla, najznačajnija statistička metodologija mjerenja ekonomske aktivnosti ili sistem nacionalnih računa (SNA), bila je povezana sa promjenom dominante paradigme i sa sve većim jačanjem uloge države.²⁰ Jednostavno, potreba za državnim intervencijom u privredama zapadnih zemalja u periodu između Velike krize i II Svjetskog rata, kao i tokom samog rata, davale su podsticaj razvoju i unapređenju statističkih metoda za praćenje ekonomske aktivnosti.²¹ Ako sa tog stano-

17 Leontief, Wassily (1985): "Why Economics needs I-O Analysis", in: *Challenge*, New York, str. 32

18 Veselin, Vukotić (2006): „Opasne riječi“, CID, Progorica, str. 72

19 Na bazi iskustva u sprovođenju ovog sistema, isti je revidiran 1968. godine, uvođenjem bilansa međusobnih odnosa privrednih delatnosti, tj. input-output tabela i bilansa finansijskih transakcija, te njihovom integracijom sa bilansom formiranja i upotrebe bruto domaćeg proizvoda (United Nations 1968). Nakon toga revizija je urađena 1993. godine, na što je uticala i potreba prevodenja metodologije koja je primjenjivana u istočno-evropskim zemljama na metodologiju SNA. Izmjene metodologije iz 1993. godine nijesu promijenile suštinu SNA iz 1968. godine, ali je mnogo urađeno na razrješavanju pojmova, definicija, uprošćavanju i povezivanju pojedinih djelova. Posljednja revizija urađena je 2008. godine, i imala je za cilj razrješavanje problema u tretmanu međunarodnih transakcija „roba u procesu obrade“, kao i određivanje kriterijuma za razliku između tržišne i netržišne proizvodnje. Ipak, samo tri godine kasnije, objavljenja je istraživanje UN-a i ostalih statističkih institucija o uticaju globalizacije na nacionalne račune, pri čemu su identifikovani novi problemi i izazovi u primjeni SNA2008.

20 Vukotić, Veselin (2007): *Makroekonomski računi i modeli*, CID, Podgorica, str. 136: "Makroekonomski računi su otkriće XX vijeka. Njih je iznjedrila praksa života. Naime, kada je došlo do jačanja uloge države i na Istoku (socijalizam: Oktobarska revolucija 1917) i na Zapadu (državni kapitalizam: Velika ekonomska kriza 1930) pojavila se potreba da se razbacani statistički podaci metodološki konzistentno integrišu i kao takvi predstavljaju osnovu za donošenje odluka na nivou države, odnosno da postanu informativna osnova makroekonomskih politika. Podizanje ideje računovodstva sa nivoa preduzeća (poslovno računovodstvo) na nivo nacionalne privrede (nacionalno računovodstvo ili makroekonomski računi) - u čemu i jeste suština ovog otkrića u ekonomiji - počiva na prirodni kružnog toka ekonomskih aktivnosti."

21 Grdić,Gojko (1955): *Narodni dohodak*, str. 10: „Napuštanje liberalističkih koncepcija u ekonomiji vodećih kapitalističkih

višta posmatramo današnju tražnju za daljim razvojem i prilagođavanjem statističke metodologije uslovima globalizacije, ista se može shvatiti kao predznak neke državne intervencije,²² posebno ako se ima u vidu da su statističke institucije UN-a i EK-a, samo dvije godine nakon usvajanja nove metodologije SNA 2008 počele rad na istraživanju za novu reviziju sistema. Objavljena je studija o uticaju globalizacije na nacionalno računovodstvo sa ciljem da se ukaže na probleme koje izaziva globalizacija u mjerenoj ekonomskoj aktivnosti na bazi SNA.²³

Bez obzira na kritike SNA sistema, prije svega na kritike koje su upućene na račun BDP-a da nije dobar pokazatelj društvenog blagostanja, mora se istaći da sve ono što se daje kao primjedba nije nikada ni bilo predmetom praćenja sistema nacionalnih računa. BDP ne mjeri, i nije mu cilj da mjeri promjene u kvalitetu privrede, životne sredine, kao ni da prati druge (ne)ekonomske faktore, što je i naznačeno u samom uvodu SNA metodologije. Međutim, sistem omogućava razvoj pod-sistema ili satelitskih računa, na način da se njima opisuje sve što je skriveno ili pokazano samo površno i ograničeno u osnovnoj šemi nacionalnih računa, tako da kada se pojavila tražnja za određenim aspektom društveno-ekonomskog života ili se pojavili određeni praktični problemi razvijani su i posebni sistemi.²⁴

Kada je u pitanju kvantifikovanje međuzavisnosti unutar nacionalne ekonomije i između ekonomija, danas se koriste raspoložive informacije iz sistema nacionalnih računa. Međutim, primjena logike „mi-nacionalna država“ naspram ostatka svijeta, u kvantifikovanju međuzavisnosti sa ostatkom svijeta prati međunarodnu trgovinu odnosno koristi statistiku spoljno-trgovinske razmjene: uvoz i izvoz roba i usluga, kao i priliv stranih direktnih investicija. Međutim, u novim uslovima – „svijet bez granica“, odnosno uslovima u kojim je liberalizacija trgovine i finansijskih tokova, a uz razvoj informacione tehnologije, posebno komunikacione, međunarodna trgovina značajno se promijenila, dok je način kvantifikovanja ostao isti. Naime, stvaranje globalnih lanaca, dovelo je do povećanja tehnološke međuzavisnosti više država, što je značajno dovelo do rasta intermedijalne potrošnje, tako da trgovina intermedijalnim inputima čini 56% ukupne svjetske trgovine robama i 73% ukupne trgovine uslugama. Svjetska trgovina porasla je za 65% više od svjetskog outputa od 1990 do 2008. godine, a kao razlog ovog rasta navodi se razmjena intermedijalnih dobara i usluga. Eksternalizacija biznisa ili izmještanje poslovnih funkcija van granica nacionalne države postaje sve češći vid poslovanja, tako da danas možemo više govoriti o međunarodnoj trgovini „zadacima i fazama proizvodnje“, nego li trgovini „robama i uslugama“. U takvim uslovima, nacionalne granice, kao glavno obilježje statističkog posmatranja nacionalnog računovodstva gube na značaju.

Uvažavajući nove uslove, posebno rast spoljno-trgovinske razmjene intermedijalnih roba i usluga, može se zaključiti da indikatori koji se danas koriste i dobijaju na bazi sadašnjeg sistema, ne pružaju potpunu sliku globalne međuzavisnosti, iz više razloga:

Prvo, BDP kao sumarni pokazatelj bazira se finalnoj potrošnji, dok zanemaruje reprodukciju potrošnju koja danas u uslovima visoke specijalizacije postaje najveći dio međunarodne trgovine. BDP dobija se agregiranjem lične, investicione, državne potrošnje korigovan za saldo izvoza i uvoza. Posmatrano sa tog stanovišta, najznačajnija komponenta ekonomije biva lična potrošnja koja obično

---

kih zemljama, sa jedne strane, i zavodenje planske privrede u SSSR-u, sa druge strane, nametali su odgovarajuća statistička rešenja u obuhvatanju ekonomske aktivnosti.“

22 Aittali Jacques i Marc Guillaume (1974): Anti-ekonomika, Institut društvenih nauka, Beograd str. 52: makroekonomija i statistički aparat na koji se oslanja „uglavnom usmjereni na funkciju regulisanja ekonomskog sistema koju treba da obezbijedi javna vlast...pojava i jačanje statističkog aparata uvijek bila i jeste povezana sa nekom državnom intervencijom“

23 U studiji, UNECE (2011), „The impact globalisation on the national accounts“, UN New York and Geneva, ukazuje se na četiri grupe problema koje kreira globalizacija iz statističke tačke gledišta: (i) Kako možemo izmjeriti dalji razvoj globalizacije? Koji indikatori mjere rastuću međuzavisnost nacionalnih ekonomija? (ii) Pokretači globalizacije su multinacionalne kompanije: kako i zašto djeluju? Koji su razlozi podjele proizvodne aktivnosti? Koje su komparativne prednosti nacionalnih ekonomija? (iii) Globalizacija može imati značajan uticaj na sve aspekte društvenog razvoja: ekonomski, socijalno i ekološki. U oblastima sa značajnim uticajem, važno je imati više informacija kako bi se podržale analize i dalja istraživanja i (iv) Uticaj globalizacije na kompilaciju tradicionalnih indikatora. Sve veći udio preduzeća koji radi poslove na međunarodnom planu i rastuća mobilnost ljudi, finansijskog kapitala, roba i usluga, predstavlja specifičnu problematiku u sastavljanju nacionalne statistike.

24 Kako sistema nacionalnih računa u osnovi prati samo finalne transakcije, 1968. godine sistem je proširen sa Input-Output tabelom kojom se posebno prate transakcije sa međufaznim proizvodima. Vrmenom su razvijani i ostali pod-sistemi: nacionalni računi u zdravstvu, zatim u turizmu, ekološki računi itd.

čini 2/3 na takav način obračunatog BDP-a.²⁵ Međutim, ukoliko bi uključili reprodukciju potrošnju značaj od potrošnje domaćinstava bi se pomjerio u korist biznis potrošnje. Ukoliko bi koristili drugi koncept obračuna, na primjeru Crne Gore učešće potrošnje domaćinstava sa 80% u odnosu na BDP, iznosilo bi 44% proširenog agregata, sa tim da bi se potrošnja sektora preduzeća povećala sa 20% na 56%. Pored navedenog, nedostatak BDP-a ogleda se u nemogućnosti sagledavanja proizvodnih međuzavisnosti, kao i mjerenju blagostanja i uticaja koji data proizvodnja ima na životnu sredinu.

Drugo, uvoz i izvoz tradicionalno se obračunavaju po principu bruto vrijednosti. U uslovima globalne proizvodne povezanosti, jedan isti proizvod se više puta uvozi odnosno izvozi, pri čemu se njegova vrijednost evidentira po bruto principu uvijek kada pređe granicu. Pomenuti način dovodi do višestrukog obračuna u uvozno-izvoznim tokovima. Više istraživanja (OECD, WTO, EK) ukazalo je da, ukoliko bi se eliminisao višestruki obračun odnosno kada bi se obračunavala međunarodna trgovina shodno konceptu dodate vrijednosti (razlika bruto vrijednosti izvoza i inputa koji su uvezeni), bilateralni trgovinski bilansi između zemalja dobili bi potpuno drugačiju strukturu u odnosu na onu kako izgleda danas. Kada bi se koristio koncept dodate vrijednosti trgovinski bilans US-Kina bio bi za oko 40% manji ili za 50% manji u slučaju EU15-Kina. Iako, agregatno vrijednost trgovinskog bilansa ostaje ista, po navedenom konceptu mijenja se struktura deficita po zemljama što stvara drugu osnovu za kreiranje politike međunarodne razmjene. U suštini, primjenom koncepta dodate vrijednosti u obračunu spoljne trgovine, umanjit će se značaj zemalja koje su na kraju globalnog lanca proizvodnje (kao npr. Kina), a koje uvoze veliki dio inputa dodajući im malu vrijednost, i iste izvoze kao finalne proizvode trećim zemljama, obračunavajući izvoz po bruto-principu i označavajući ga sa „Made in“ iako je u datoj zemlji završena samo jedna faza proizvodnje i često stvorena najmanja dodata vrijednost.

Sa stanovišta identifikovanih problema, kao osnova za kvantifikovanje globalnih međuzavisnosti može da posluži tradicionalni metod Vasilija Leoniefa, jer prati promjenu tehnno-ekonomske paradigme: od nacionalnog ka globalnom; od industrije ka uslugama i od tradicionalne ka globalnoj ekonomiji. Krajnji cilj I-O tabele bio bi da pruži informacije o tome koliko će svaka promjena izazvana određenom akcijom privrednih subjekata ili neekonomskim egzogenim faktorima, preko mreže tehnoloških veza, uticati na nacionalnu ekonomiju kao cjelinu, direktno i indirektno.

3. ZAKLJUČAK

Do izvođenja zaključka da input-output tabela, uz određena prilagodavanja, može dati odgovor na probleme u vezi sa kvantifikovanjem globalne ekonomske međuzavisnosti, u ovom radu došlo se korišćenjem istrojijskog metoda, bez primjenjenog istraživanja. Izdvajamo sledeće zaključke, a koji ukazuju da Input-Output tabele može biti osnov za dalji pravac razvoj globalnog statističkog sistema:

Primjenljiva je za sve nivoe organizacije ekonomske aktivnosti. Medusektorske tabele se mogu koristiti na nivou pojedinačnog preduzeća kao proizvodnog sistema, kao osnova za utvrđivanje tehnoloških zavisnosti unutar jedne korporacije, potom se može koristiti na nivou nacionalne ekonomije, a uz određena metodološka i druga prilagodavanja i na nivou globalne ekonomije.

I-O tabela jeste korak ka povezivanju mikroekonomije i makroekonomije. Problemi nakon Velike krize 1929. godine, fokus sa ponude pomjerali su ka tražnji i ulozi države da preko izdataka podstiče potražnju i zaposlenost, što je za posljednicu imalo samo razvoj statistike osnovnih makroekonomskih agregata. Input output tabela kao statistički okvir jeste osnov povezivanje mikroekonomije sa mikroekonomijom, a koja akcenat daje kvantifikovanju tehnoloških veza (mikro-aspekt), dok kategorije finalne tražnje kvantifikuje kao egzogene date veličine usljed čijih promjena je moguće izračunati efekte koji se tehnološkom vezom šire na sve sektore koji su bilo direktno ili indirektno nalaze u istom tehnološkom lancu.

Primjenljiva je za najznačajniji problem globalnog karaktera – održivi razvoj i zaštita životne sredine. Iako su se na samom početku empirijske primjene I-O tabele najviše koristile za potrebe

---

²⁵ Ovaj način obračuna dao je statističku osnovu i ekonomsko opravdanje razvoju makroekonomskih modelana bazi potrošnje, a time i nacionalnih politike da preko potrošnje utiče na ekonomsku aktivnost.

planiranja proizvodnja oružja i upravljanja ekonomskom aktivnošću tokom II svjetskog rata, danas sve veću primjenu imaju u procjeni proizvodnje efekata date proizvodne strukture na životnu sredinu i održivi razvoj. Poseban aspekt I-O analize, jeste praćenje energetske potrošnje i potreba za proizvodnjom određene količine outputa. Takođe, koristi se i za procjenu uticaja korišćenja novih tehnologija, sa jedne strane na životnu sredinu, a sa druge strane i na zaposlenost i ostale promjene koje pomenuta tehnologija donosi. Širok raspon primjene, dodatno potvrđuje aktuelnost I-O tabele kao informacione osnove, koja je neophodna za praćenje razvoja globalnih izazova i politika po pitanju klimatskih promjena, održivog razvoja i promovisanja „zelene ekonomije“

Značajan je broj osobina ili karakteristika koje potvrđuju hipotezu o univerzalnosti i primjenljivosti I-O tabele u uslovima globalizacije sa teorijskog i praktičnog stanovišta. Međutim, dvije pretpostavke na kojima se zasniva input-output tabela jesu: linearnost i konstantnost tehničkih koeficijenata, i predstavljaju izvjesna ograničenja u uslovima globalizacije kada su tehnološke promjene česte, a veze više nelinearne nego linearne. Naime, kada dođe do promjene u tehnologiji, usljed pretpostavke konstantnosti koeficijenata, ne mogu se izračunati multiplikovani efekti nove tehnologije. Ipak, istraživanja pokazuju da postoje modeli kojima se ovi problemi mogu riješiti, a što će biti novi predmet istraživanja u cilju daljeg testiranja postavljene hipoteze.

LITERATURA:

1. Backer, Koen and Yamano Norihiko (2008): The measurement of Globalization using international Input-Output tables, Working paper 2007/8, OECD, Directorate for Science, Technology and Industry, Paris
2. Galbraith John Keneth (1995): Ekonomija u perspektivi – kritička povijest, MATE, Zagreb
3. Grdjić, Gojko (1962) Makroekonomski bilansi njihova geneza i evolucija, Ekonomski fakulteta, Beograd
4. Horvat, Branko (1962): Medusektorska analiza, Narodne novine, Zagreb
5. Kun, Thomas (1974): Struktura naučnih revolucija, Nolit, Beograd
6. Leontief, Wassily (1984): Why Economics need a Input-Output tables, interview was conducted by Richard Bartel, Executive Editor of Challenge, New York
7. Leontief, Wassily (1974): „Structure of the World Economy – Outline of a Simple Input-Output Formulation“ in: American Economic Review, Vol. 64. No.6 str 823-834
8. Louis, Dumont (2011): Homo Aequalis, Disput, Zagreb
9. Ohmae, Kenichi (2007): Nova globalna pozornica, MATE, Zagreb
10. OECD (2005): Measuring globalisation: Handbook on Economic Globalization Indicators, OECD, Paris
11. OECD and WTO (2011): Trade in value-added: concept, methodologies and challenges, Joint OECD-WTO note, Paris
12. Rivoli, Pietra (2008): Putovanje jedne majice globalnom ekonomijom, VBZ, Zagreb
13. Stiglic, Jozef (2002): Protivuriječnosti globalizacije, SBM, Beograd
14. Steven Pressman (1994): Quesnay's tableau economique, a critique and reassessment, Augustus Kelley, New York
15. UNECE (2011): The impact of globalisation on the national accounts, UN New York and Geneva
16. UN (2010): System of National Accounting 2008, UN, New York
17. UN (2012): „Future We Want - Outcome document“, document _A/RES/66/288*
18. UN Press release (29.08.2014): United Nations Secretary-General Appoints Independent Expert Advisory Group on the Data Revolution for Sustainable Development, New York
19. UN (2014): A World that Counts mobilizing the Data Revolution for Sustainable Development , Report prepared by the Independent Expert Advisory Group on a Data Revolution for Sustainable Development, November 2014, New York
20. Vukotić, Veselin (2010): „Kvantna ekonomija“, u: Ekonomija i razvoj, Institut društvenih nauka, Beograd str. 13-32

21. Vukotić, Veselin (2007): Makroekonomski računi i modeli, CID, Podgorica
22. Vukotić, Veselin (1985): Statistička analiza produktivnosti rada, Univerzitetska riječ, Titograd
23. WTO (2011): Globalization of industrial production chain and measurement of trade in value added, Paris
24. WIOD (2012): The World Input-Output databases – concept, sources and methods
25. Wixted Brian and Norihio Yamano (2006): Input-Output analysis in an increasingly globalized world, Working paper 2006/7, OECD, Directorate for Science, Technology and Industry, Paris

ЗАГАЂИВАЊЕ АТМОСФЕРЕ И МЕХАНИЗМИ КЈОТСКОГ ПРОТОКОЛА: ДА ЛИ ЈЕ ТРЖИШТЕ УНИВЕРЗАЛНО РЕШЕЊЕ?

Апстракт

У раду се разматрају проблеми загађења и деструкције природне средине, посебно атмосфере. У оквиру тога, проблеми концентрације угљеника, односно гасова стаклене баште разматрају се као једна од главних последица антропогених активности, и као један од главних узрока глобалних климатских промена. У другој половини 20. века била је предложена примена многих шема за стварање тржишног механизма за решавање тих проблема. Такви напори посебно су се повећали у последњој деценији 20 века, да би најзад Кјотски протокол подржао неколико флексибилних механизма, као решење тих проблема. Без обзира на све те напоре, током првог периода њихове примене (2008–2012), емисије угљеника су порасле. Досадашња искуства, не само у овој области, остављају отвореним питање да ли је тржиште универзално решење.

Кључне речи: гасови стаклене баште, Кјотски протокол, тржишта угљеника, флексибилни механизми

POLLUTION OF ATMOSPHERE AND MECHANISMS OF KYOTO PROTOCOLE: IS THERE THE MARKET UNIVERSAL SOLUTION?

Abstract

The article considers the problem of pollution and destruction of environment, especially the pollution of atmosphere. Within these, problems of the carbon concentration, i.e. greenhouse gases, are considered as one of the main results of the anthropogenic activities, and consequently one of the main causes of the global climate change. In the second half of the XX century many schemes for involving market mechanism in solving these problems were proposed. These efforts especially increased in the last decade of XX century and finally the Kyoto Protocol supported many flexible mechanisms, as a solution for these problems. In spite of all these efforts, during the first period of its implementation (2008–2012) the emissions of carbon were increased. Experiences with market, not only in this sector, leave the problem unresolved: is the market universal solution.

Key Words: greenhouse gases (GHG), the Kyoto Protocol, carbon markets, flexible mechanisms

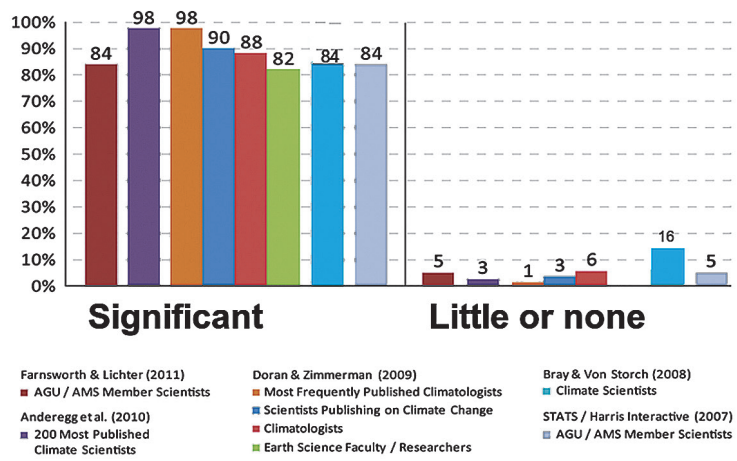
УВОД

Деградација природне средине, посебно у последњим деценијама 20. и почетком овог века један је од најакутнијих проблема развоја људских друштава, нарочито неразвијеног света који често нема средстава ни других могућности да предузме активне и ефикасне противкорак и мере. У оквирима наведеног је и загађивање атмосфере угљеником (тачније, емисијама гасова стаклене баште, ГСБ) и другим материјама, који је не једном разматран и на највишим међународним нивоима, и с научног, и с политичког аспекта. С гледишта људске, антропогене делатности, он се посебно манифестује током и после Индустријске револуције. Од њеног почетка до краја 20. века у атмосферу је емитовано око 300 гигатона

---

^{1*} Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Београд, e-mail: r.bukvic@mail.ru

(GtC) угљеника². Такве размере његових емисија један су од кључних аргумената у корист хипотезе о антропогеним узроцима промене климе. Сличне хипотезе не једном су доказиване и оповргаване, а ми се њима нећемо бавити. Ипак, треба истаћи велику несагласност између огромне већине научника који подржавају теорију (људских узрока) климатских промена, што потврђује већи број истраживања³, и малих реалних промена – просечна глобална температура у 20. веку порасла је за свега 1,1°F (тј. 0,605°C) [Klaus 2008], односно резултата примене предложених модела ублажавања антропогеног утицаја на климу.

Слика 1. Мишљења научника о човековој улози у глобалном загревању
Извор: Wikipedia, Surveys on scientists' views on climate change

Сходно наведеном [Herburn 2007] и другим изворима (вид. на пример: [Stern et al. 2006]), стабилизација атмосферске концентрације угљеника од 280 у доиндустријском периоду на ниво око 450 на милион (по волумену), што би с вероватноћом од око 50% довело до пораста температуре за 2°C, означавала би кумулативну емисију угљеника од времена Индустријске револуције до 670 GtC. Полазећи од тих рачуница, као својеврсна „атмосферска резерва“ човечанству би преостало око 370 GtC. Оно га мора „расподелити“ по времену, такође и међу државама и предузећима, узимајући у обзир између осталог производњу и потрошњу енергије, такође и чињенице емисије угљеника у разним материјама, чак и не само у тзв. ГСБ, иако су они најважнији. Међу њима, удео CO₂ је 80–90%, а основни обим емисије долази из енергетске сфере. Удео сагоревања фосилних горива износи 98,6% у укупним емисијама угљендиоксида у Русији, једној од најбогатијих и најважнијих енергетских земаља, а слично је и у свету у целини [Пл скина 2005]. По оценама Светског енергетског савета (World Energy Council, WEC), из времена припреме самита у Кјоту, годишњи прираст потрошње примарне енергије у свету износиће 2–3% и у 2020. потрошња енергије требало би да порасте за 50–70%, а у условима настале структуре светског горивно-енергетског биланса и увећања до три пута емисије CO₂ у атмосферу, концентрација CO₂ може чак да се удвоји [Пл скина 2005].

² Међувладин савет о измени климе (IPCC, Intergovernmental Panel on Climate Change), у: [Herburn 2007].

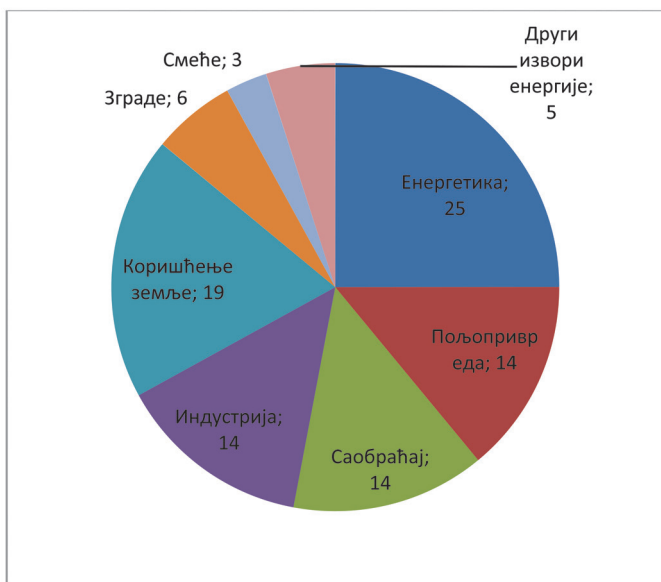
³ Од већег броја истраживања, често се цитира неколико. У истраживању које је обухватило публикације 1.372 истраживача климатских промена, Андерег и коаутори [Anderegg et al. 2010] показују, између осталог, да 97–98% истраживача подржава ставове IPCC, тј. значајан антропогени утицај на климу. Сличне резултате, другим методолошким приступима, добили су Доран и Цимерман [Doran & Zimmerman 2009], Фарнсворт и Лихтер [Farnsworth & Lichter 2012], Кук и коаутори [Cook et al. 2013], Бреј и Шторх [Bray & von Storch 2008] и други. Сумарни преглед тих ставова дат је на слици 1.

СИСТЕМИ УПРАВЉАЊА КОРИШЋЕЊЕМ ПРИРОДЕ

Системи управљања коришћењем и очувањем природе развијали су се под утицајем различитих фактора – историјских, културних, политичких, економских и др. Стога су у разним земљама и настали различити приступи коришћењу и очувању природе. Сви они могу бити подељени у три основне групе: 1) административно регулисање, 2) систем економских механизма, и 3) формирање тржишних односа у коришћењу природе.

Административно регулисање заснива се на увођењу одговарајућих нормативних стандарда и ограничења, као и на директној контроли и лиценцирању процеса коришћења природе, што се своди на одређивање оквира, којих су произвођачи дужни да се придржавају. Могу се издвојити стандарди, забране, и сертификати и лиценце. Економски механизми усмерени су на стварање таквих услова, који ће учинити могућим да се произвођачи баве рационалним коришћењем природних ресурса, а с друге стране претпостављају увођење система плаћања за загађење, еколошких пореза, субвенција итд. Стварање тржишта у сфери коришћења природе остварује се кроз механизме расподеле права на загађење, коришћење компензационих плаћања, трговину квотама на загађење и т.сл. Наравно, ова три приступа се не искључују, могу се примењивати истовремено, у различитим фазама производног процеса.

Стварање тржишних односа заснива се на формирању тржишта за јединице загађења, на остављању могућности фирмама да купују и продају, тргују или прерасподељују права на загађење. Да би тржиште могло да се успостави, нужна је првобитна расподела дозвола за загађење. Оне се расподељују између предузећа, која морају да испуне одређене стандарде. Њих је могуће достизати инвестирањем у чисте технологије, или стицањем дозволе од предузећа, која су остварила већа смањења емисија, него што је било предвиђено после првобитне расподеле.

Слика 2. Структура извора светске емисије угљеника (%)
Извор: [Путти 2007]

По стању 2000. године, извори емисије ГСБ на светском нивоу показани су на сл. 2. Наравно, у разним земљама структура извора ће бити различита, зависно од њихових природних услова, развијености привреде у целини, и индустрије и енергетског сектора

посебно, и других фактора. При томе, треба, наравно, узимати у обзир и различите потенцијале глобалног утицаја гасова стаклене баште: ако потенцијал угљеника означимо јединицом, онда су потенцијали других гасова једнаки: метан 21, азот диоксид 310, перфлуоркарбон 6.500, хидрофлуоркарбон 11.700, и сулфурфлуорид 23.900, како је установљено током припреме Кјотске конференције (вид. [Lashof and Ahuja 1990], [Smith & Ahuja 1990], [Houghton et al. 1996]). Ми нећемо разматрати проблеме комензурације различитих ГСБ, иако је њена кључна вредност, 11.700 за хидрофлуоркарбон, т.ј. HFC-23, не једном била подвргнута критици (вид. на пример [MacKenzie 2009]).

КЈОТСКИ ПРОТОКОЛ И МЕХАНИЗМИ ТРЖИШНОГ РЕГУЛИСАЊА ЕМИСИЈА

Трговина загађењем, коју је успоставио Кјотски протокол, и наредне активности на међународном нивоу, многима изгледају као радикално нова идеја. Ипак, њих не треба сматрати новим, могуће их је пратити, мада и у не тако експлицитној форми, почињући од Пигове познате књиге [Pigou 1920] и посебно Коузовог рада, с познатом и утицајном, касније формулисаним теоремом Коуза [Coase 1960].⁴ Главни теоретски подстицај успостављању тржишта емисије дали су Дјлз (вид. [Dales 1968a], [Dales 1968b]), за воду, и Крокер [Crocker 1966], за ваздух.

С друге стране, ни пракса трговине емисијама није новина. У САД трговина сумпор диоксидом (SO₂) и азотним оксидима (NO_x) почела је још у 1990-им, и без обзира на почетни скептицизам данас је многи оцењују као успешну [Herburn 2007], иако и нису сви с таквом оценом сагласни – Ломан подвлачи да је таква трговина први пут била предложена још у 1960-им, а у току двеју следећих деценија она се налазила у стадијуму припрема за примену, да би током 1990-их постала предмет низа неуспешних експеримената. Ти покушаји, најзад, крунисани су успехом у Кјотском протоколу, када је истакнуту улогу одиграо Ал Гор, који је потом постао крупан играч на новонасталом тржишту [Lohmann 2010].

Историја практичних покушаја да се регулише проблем загађења атмосфере на највишем међународном нивоу такође је већ довољно дуга. На Самиту Организације Уједињених нација о окружењу у Рио-де-Жанеиру у 1992. усвојена је Оквирна конвенција ОУН о промени климе (ОКПК, United Nations Framework Convention on Climate Change, UNFCCC [ООН 1992]). Циљ Конвенције, сходно члану 2, било је остваривање „стабилизације концентрације гасова стаклене баште у атмосфери на нивоу који не би дозвољавао опасан антропогени утицај на климатски систем”. У истом члану даље се констатује да „Такав ниво треба да буде достигнут у роковима, довољним за природну адаптацију екосистема на промене климе, који би омогућавали да се не стави под претњу производња хране и обезбеђивали даљи економски развој на одрживој основи.” При томе, под променом климе подразумева се промена директно или посредно условљена делатношћу човека, која изазива промене у саставу глобалне атмосфере, и уклапа се у природна колебања климе, посматрана током упоредивих периода (члан 1, тачка 2). Конвенција је у суштини наставак и проширење Монреалског протокола из 1987. (ступио на снагу 1. јануара 1989) ка Бечкој конвенцији из 1985, који су се односили на заштиту озонског слоја.

Током прве деценије 21. века Европска унија преузела је иницијативу и створила највеће тржиште угљеника на свету – EU ETS (European Union Emissions Trading Scheme). У његовим оквирима трговина обухвата само емисије угљен диоксида од индустријских предузећа. Обрт на тржиштима угљеника на крају прве деценије премашио је 100 милијарди долара, и по прогнозама до краја друге деценије већ би могао да конкурише тржишту финансијских деривата, тренутно највећем на свету. Без обзира на већ огромне размере новог тржишта, треба указати на неодговарајуће мали допринос у постизању основног циља – смањењу емисије угљеника, који је био истакнут у првим годинама по формирању EU ETS. Како наводи Хепберн [Herburn 2007], позивајући се на свој ранији [Herburn 2006] и друге радове [Eller-

⁴ За ширу слику развоја идеја, и уопште економије окружујуће средине, вид. [Herburn 2007].

man & Buchner 2007], у 2005. допринос ЕУ ЕТS смањењу емисије био је између 50 и 200 мегатона угљендиоксида (MtCO₂), што одговара глобалном редуковању између свега 0,1 и 0,4%. У периоду од 2008. до 2012. он је требало да буде 200 MtCO₂ годишње.

Земље које су потписале ОКПК поделиле су се на три категорије: 1) Земље Прилога I (чланице ОЕЦД, Организације економске сарадње и развоја и земље с прелазном економијом, укључујући земље Европске заједнице), које су прихватиле посебне обавезе о ограничењу емисија; 2) Земље Прилога II (искључиво чланице ОЕЦД), које су прихватиле посебне обавезе финансијског карактера за помоћ земљама у развоју и земљама с прелазном економијом (укључујући помоћ у разради и увођењу еколошки чистих технологија); и 3) Земље у развоју. ОКПК ступила је на снагу 21. марта 1994. Она је установила да ће Конференција страна конвенције (Conference of the Parties, COP) бити врховни орган, који се окупља сваке године ради разматрања спровођења ставова конвенције, доношења одлука о даљој разради правила конвенције и преговора о новим обавезама. [ООН 1992]

На Конференцији страна конвенције, одржаној у Кјоту у децембру 1997. (COP-3) дошло је до значајног проширења конвенције, које је одредило правне обавезе за смањење емисија, такође био је усвојен Протокол, који је оцртао основна правила, иако и није дао појединости за њихову примену. На Конференцији страна конвенције у Буенос Ајресу (COP-4) у новембру 1998, није постигнут договор о остварењу мера за редуковање емисије ГСБ. Узрок неуспеха било је, пре свега, противљење САД. После наредног неуспешног самита, у Хагу 2000. (COP-6), у питање је дошло остваривање циљева Кјотског протокола о смањењу емисије ГСБ до 2010. од 8% у поређењу с нивоом њихове емисије у 1990.

Табела 1. Одређене квантитативне обавезе ограничења или смањења емисије (у процентима од базне године или периода) од 2008. до 2012. у Кјотском протоколу

Земља	%	Земља	%
Аустралија	108	Нови Зеланд	100
Аустрија	92	Норвешка	101
Белгија	92	Пољска	94
Бугарска	92	Португал	92
Грчка	92	Румунија	92
Данска	92	Руска Федерација	100
Европска заједница	92	Словачка*	92
Естонија	92	Словенија*	92
Ирска	92	Сједињене Државе Америке	93
Исланд	110	Уједињено Краљевство Велике Британије и Северне Ирске	92
Италија	92	Украјина	100
Јапан	94	Финска	92
Канада	94	Француска	92
Латвија	92	Холандија	92
Литванија	92	Хрватска*	95
Лихтенштајн*	92	Чешка*	92
Луксембург	92	Швајцарска	92
Мађарска	94	Шведска	92
Монако*	92	Шпанија	92
Немачка	92		

Примедба: Без Белорусије и Турске, које су наведене у Прилогу I; а Земље у којима се дешава прелаз на тржишну економију; * Земље укључене у Прилог I сходно исправци, од 13. августа 1998.

Извор: [ООН 1998]

Кјотски протокол је споразум, који обавезује земље-учеснице да смање емисије ГСБ (угљендиоксид CO₂; метан CH₄; диазот оксид N₂O; хидрофлуоркарбони ХФК, HFCs; перфлуоркарбони ПФК, PFCs; и хексафлуорид сумпора, SF₆)⁵ за 5,2% у поређењу с нивоом у 1990. (табела 1). Потписивање протокола отворено је 16. марта 1998. и завршено 15. марта 1999. Потписале су га и ратификовале практично све земље, до 25. новембра 2009. ратификовале су га 192 земље. Протокол нису потписали Авганистан, Андора, Ватикан и Сан Марино. Из Протокола је иступила Канада (у 2012), а нису га ратификовале САД, иако су га потписале 12. новембра 1998. На земље које су ратификовале Протокол, по стању на наведени датум, отпадало је 63,7% укупних емисија ГСБ. Протокол је ступио на снагу 16. фебруара 2005. (за то је била потребна ратификација државама, чији удео износи не мање од 55% емисије ГСБ). Први период његове реализације био је 1. јануара 2008. – 31. децембра 2012. То је први глобални споразум о очувању животне средине заснован на тржишном механизму, механизму међународне трговине квотама на емисије ГСБ.

Кјотски протокол [ООН 1998], как допуна Оквирне конвенције ОУН о промени климе, предвидео је три „флексибилна механизма”, путем којих је међународна заједница била дужна да обезбеди смањење емисије гасова стаклене баште. Флексибилни механизми били су разрађени на 7-ој Конференцији страна ОКПК (COP-7), одржаној 2001. у Маракешу (Мароко), и утврђени на првом Сусрету страна Кјотског протокола (MOP-1) на крају 2005.

Протокол је такође предвидео такозване флексибилне механизме: 1) трговина квотама (International Emissions Trading, IET), при којој државе или посебни привредни субјекти на њиховим територијама могу да продају или купују квоте на емисије ГСБ на националним, регионалним или међународним тржиштима; 2) пројекти заједничког остваривања (JO, Joint Implementation, ЈИ), пројекти за смањење емисије ГСБ, који се остварују на територији једне од земаља Прилога I ОКПК потпуно или делимично на рачун инвестиција друге земље Прилога I ОКПК; 3) механизми чистог развоја (MCP, The Clean Development Mechanism, CDM) пројекти за смањење емисије гасова стаклене баште, који се остварују на територији једне од земаља ОКПК (обично земље у развоју), која не улази у Прилог I, потпуно или делимично на рачун инвестиција земље из Прилога I ОКПК.

Међународна трговина емисијама (квотама) припада механизмима „ограничи и продај” (“cap and trade”). Она укључује владу (или други орган), која поставља „ограничење”, тј. одређује максимум дозвољене сумарне количине емисије гасова (стаклене баште), и продаје или даје одговарајућу количину дозвола емитерима. Друга два механизма, JO и MCP, јесу пројектне шеме. Механизам JO чини могућом трговину кредитима између земаља из Прилога I ОКПК. Код JO пројеката, само смањења постигнута од 2008. до 2012. могу да буду продата, а не и она постигнута у претходним или потоњим периодима. Вероватно најважнији механизам у Протоколу је MCP. Његова шема изгледа овако. Успоставља се додатни (“additional”) пројекат у земљи неукљученој у Прилог I, који ће смањити емисије. Ентитет из развијене земље, или влада развијене земље, корпорација, банка или хец фонд стиче разлику између емисија с пројектом и без њега, и то у облику CER (Certified Emission Reduction), кредита а не квоте. CERs могу да буду продати, рецимо кредит стечен у неразвијеној земљи може се претворити у дозволу за емисију у Европи. То је могуће у оквиру EU ETS (European Union Emission Trading Scheme), отвореној у 2005, која је врло брзо постала највеће тржиште ГСБ, заправо само CO₂. Настанак EU ETS резултат је дискусија и преговора из 1990-их, уз учешће међунационалних и наднационалних организација, као што су OECD, UNCTAD, Америчка HBO Environmental Defense и др.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Тражење ефикасних механизма смањења емисије ГСБ и концентрације угљеника у атмосфери сматра се веома важним. Нови подаци Међувладиног панела о климатским променама [IPCC 2013] показују раст тих емисија на глобалном нивоу, посебно емисије од

⁵ Прилог А Кјотског протокола [ООН 1998].

сагоревања горива и производње цемента, који доприносе с око 68% у антропогеним емисијама: антропогене емисије CO₂ у атмосферу биле су 555±85 PgC (1 PgC = 1015 gC) између 1750. и 2011, а у тим количинама сагоревања горива и производња цемента учествовали су с 375±30 PgC, док су промене у коришћењу земље (укључујући шумарство) допринеле са 180±80 PgC. Атмосферска концентрација CO₂ порасла је у просеку за 2,0±0,1 ppm годишње током периода од 2002. по 2011. Ова десетогодишња стопа раста виша је него током било које претходне деценије, од времена директног мерења атмосферске концентрације почев од 1958.

У сагледавању будућих акција, у настојањима да се смање емисије и концентрација угљеника у атмосфери, потребно је узимати у обзир укључивање нових великих играча на тржишта права на загађивање, конкретно на тржишта угљеника. То су у првом реду Кина и Русија, односно земље ЗНД. Данас се у Русији⁶ у односу на емисије ГСБ разматра неколико сценарија: 1) „Нема само једног пута у будућност”, који претпоставља неизвесност и довољну ширину прогнозних трајекторија емисије ГСБ, пре свега кад је реч о сектору енергетике; 2) „Сизифов пут” у виду трајекторије с високим нивоима раста емисије ГСБ, чији обими ће до 2050. чинити 5.000 милиона тона CO₂-екв; 3) „Зона базне линије”, која води ка расту емисија у енергетском сектору за 33–55% изнад вредности 1990; 4) „Угљенични плато”, који подразумева непремашивање нивоа емисије ГСБ из 1990. чак до 2060; 5) „Нискоугљенична Русија”, за који је карактеристично успоравање раста емисије ГСБ до 2030. и њихово задржавање на нивоу испод 1990. чак до 2040; 6) „Нискоугљенична Русија – агресивна политика”, повезан с преузимањем од стране Русије доста оштрих обавеза за снижење емисије ГСБ у перспективи и реализације широког спектра специјалних мера за њихово испуњење [Башмаков и Мшак 2013].

Министарство економског развоја Руске Федерације утврдило је 108 пројеката, усмерених на смањење емисије ГСБ с укупним угљеничним потенцијалом од 311,6 милиона тона CO₂-екв. Поред тога иницирано је 156 пројеката с потенцијалним обимом смањења емисија од више од 386 милиона тона CO₂-екв. за период 2008-2012. На тај начин, Русија излази на водеће место на светском угљеничном тржишту после Кине с портфељом пројеката у вредности од 700 милиона тона CO₂-екв., претичући конкуренте (Индија, Украјина и др.) [Аверченков и др. 2013].

Ипак, дилеме остају. Да ли је тржиште, за које се још увек може рећи да је у настајању, довољно? Чак и ако се прихвати став огромне већине у научном свету да је антропогено дејство главни (или врло значајан) чинилац глобалне промене климе. Имајући у виду малу количину емисије обухваћене овим тржиштем, такве скептичне оцене добијају на снази. С друге стране, питање је како обухватити (и да ли је то могуће) тзв. мале загађиваче, који појединачно доприносе мало, али чији је допринос у маси велики, као што је саобраћај, нарочито у (великим) градовима? Овим проблемима бави се рад [Jovanović & Vračević 2013], чији закључци су песимистични: изгледа да улога дозвола којима се може трговати у транспортном сектору не обећава много. Питање, ипак, остаје – да ли такав закључак (скептицизам), треба везивати само за транспорт, без обзира на његов значај, или га треба генерално проширити. При томе, наравно, не сме се губити из вида локална компонента, која се огледа у традицији, односно култури сваке локално, или регионално дефинисане заједнице – да ли је и колико тржишно решавање проблема укорењено у традицији и култури сваке заједнице? Овакво постављање питања не треба пренебрегавати, као што су показала решења, и успешна, и неуспешна, у многим другим областима.

Најзад, ако би одговор на ове дилеме остављао могућности за друге приступе, отворило би се питање њиховог карактера. Спектар тих могућности је веома широк, почев од потпуно либералног становишта, какво заступа Клаус [Klaus 2008], за кога је Кјотски протокол очигледно фатална грешка, до приступа који подразумевају интервенцију, односно регулацију а који не морају да буду засновани на тржишном решењу, како је већ наведено у класификацији система управљања коришћењем и очувањем природе.

---

⁶ Шире разматрање места Русије у вези с тржиштем угљеника у актуелном тренутку дали смо у недавно припремљеном и још непубликованом раду [Bukvić et al. 2015].

ЛИТЕРАТУРА

- Аверченков, А.А.; А.Ю. Галенович, Г.В. Сафонов, Ю.Н. Федоров. Регулирование выбросов парниковых газов как фактор повышения конкурентоспособности России, НОПППУ, Москва, 2013.
- Башмаков, И.А. и А.Д. Мышак. Факторы, определяющие выбросы парниковых газов в секторе «Энергетика» России: 1990-2050, ЦЭНЭФ, Москва, 2013.
- Организация Объединённых наций (ООН). Рамочная конвенция Организации Объединённых наций об изменении климата, Нью-Йорк, 1992.
- Организация Объединённых наций (ООН). Киотский Протокол к Рамочной конвенции Организации Объединённых наций об изменении климата, Нью-Йорк, 1998.
- Пляскина, Н. И. Формирование рыночных отношений в сфере природопользования и тенденции развития энергетической политики в условиях реализации Киотского протокола, Вестник Новосибирского государственного университета. Серия Социально-экономические науки, 5, 2005, № 1, 24–40.
- Путти, В. Р. Киотский протокол и движущие силы на рынке углерода, Всемирный банк, Вашингтон, 2007.
- Anderegg, W. R. L.; J. W. Prall, J. Harold, and S. H. Schneider. Export Credibility in Climate Change, PNAS, 107, 2010, № 27, 12107–12109.
- Bray, D. & H. von Storch. “Prediction” or “Projection”? The Nomenclature of Climate Science, Science Communication, 30, 2009, № 4, 534–543.
- Bukvić, R. M.; M. A. Kartavykh & V. Ya. Zakharov. Mechanisms and Projects for Reducing Greenhouse Gases in Russia, The Environment, 2015. (у штампа)
- Coase, R. H. The problem of social cost, Journal of Law and Economics, 3, 1960, № 1, 1–44.
- Cook, J.; D. Nuccitelli, S. A. Green, M. Richardson, B. Winkler, R. Painting, R. Way, P. Jacobs and A. Skuce. Quantifying the consensus on anthropogenic global warming in the scientific literature, Environmental Research Letters, 8, 2013, № 2, 1–7.
- Crocker, T. D. The Structure of Atmospheric Pollution Control Systems. In: The Economics of Air Pollution, edited by H. Wolozin, pp. 61–86. W. W. Norton and Co., New York, 1966.
- Dales, J. H. Land, water, and ownership, Canadian Journal of Economics, 1, 1968a, № 4, 791–804.
- Dales, J. H. Pollution, property and prices: An essay in policy-making and economics, University of Toronto Press, Toronto, Canada, 1968b.
- Doran, P. T. & M. K. Zimmerman. Examining the Scientists Consensus on Climate Change, EOS Transaction American Geophysical Union, 90, 2009, № 3, 22–23.
- Ellerman, A. D. & B. K. Buchner. Over-allocation or abatement? A preliminary analysis of the EU Emissions Trading Scheme based on the 2005–06 emissions data, Regulatory Policy Program Working Paper RPP-2007-03. Cambridge, MA: Mossavar-Rahmani Center for Business and Government, John F. Kennedy School of Government, Harvard University, 2007.
- Farnsworth, S. J. & R. Lichter. The Structure of Scientific Opinion on Climate Change, International Journal of Public Opinion Research, 24, 2012, № 1, 93–103.
- Hepburn, C. Regulating by prices, quantities or both: an update and an overview, Oxford Review of Economic Policy, 22, 2006, № 2, 226–247.
- Hepburn, C. Carbon Trading: A Review of the Kyoto Mechanisms, Annual Review of Environment and Resources, 32, 2007, 375–393.
- Houghton, J. T.; L.G. Meira Filho, B. A. Callander, N. Harris, A. Kattenberg, K. Maskell (eds.) Climate change, 1995: The science of climate change, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Climate Change 2013: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Stocker, T.F., D. Qin, G.-K. Plattner, M. Tignor, S.K. Allen, J. Boschung, A. Nauels, Y. Xia, V. Bex and P.M. Midgley (eds.)]. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA, 2013.

- Jovanović, M. & B. Vračarević. The challenges of the tradable-permits use in transport sector, *Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду*, 61, 2013, № 61, 59–72.
- Klaus, V. *Blue Planet in Green Shackles. What Is Endangered: Climate or Freedom*, Competitive Enterprise Institute, Washington, 2008.
- Lashof, D. A. and D. R. Ahuja. Relative contributions of greenhouse gas emissions to global warming, *Nature*, 344, 1990, № 6266, 529–531.
- Lohmann, L. Neoliberalism and the Calculable World: the Rise of Carbon Trading, in: Birch, K. & V. Mykhnenko (eds.) *The Rise and Fall of Neoliberalism*, Zed Books, London and New York, 2010, 77–93.
- MacKenzie, D. Making things the same: Gases, emission rights and the politics of carbon markets, *Accounting, Organizations and Society*, 34, 2009, № 3–4, 440–455.
- Pigou, A. C. *The Economics of Welfare*, Macmillan, London, 1920.
- Smith, K. R. & D. R. Ahuja. Toward a greenhouse equivalence index: The total exposure analogy, *Climatic Change*, 17, 1990, № 1, 1–7.
- Stern, N. H.; S. Peters, V. Bakhshi et al. *Stern Review: The Economics of Climate Change*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2006.
- Wikipedia, *Surveys on scientists' views on climate change*, http://en.wikipedia.org/wiki/Surveys_of_scientists'_views_on_climate_change

GRAFITI KAO LINGUA FRANCA GLOBALNE KULTURE

Apstrakt

Predmet teksta je prezentacija grafita kao fenomena globalne kulture posmatrano kroz prizmu njene univerzalne rasprostranjenosti, univerzalne razumljivosti i komunikativnosti. Cilj rada je ukaže da postojanje te spontane, autentične ulične umetnosti predstavlja kulturnu vrednost i savremeni doprinos globalnoj kulturi, posebno imajući u vidu njenu široku, globalnu sveprisutnost. Taj doprinos ne može umanjiti ni činjenica da mnogi od grafitnih produkata ne mogu da budu estetski visoko vrednovani, kao i da se sadržinski često nalaze u domenu banalnosti, ili u domenu propagiranja mržnje, netolerancije i nasilja. Autorka navodi i okolnosti ekonomske racionalnosti i tržišne vrednosti grafita, bilo kao umetničkih dela koja mogu da se prodaju i kupuju, izlažu u galerijama i muzejima, bilo kao turističkih atrakcija, ali i kao efikasnih marketinških sredstava za promociju širokog dijapazona proizvoda i usluga.

Gljučne reči: grafiti, murali, globalna prisutnost, element urbaniteta, fenomen globalne kulture, globalna komunikativnost, umetnička i tržišna vrednost, turistička atrakcija

GRAFFITI AS A LINGUA FRANCA OF GLOBAL CULTURE

Abstract

The subject of the article is the presentation of graffiti as a phenomenon of global culture as seen through the prism of its universal distribution, universal intelligibility and communicability. The aim is to draw attention to the existence and spontaneous, authentic graffiti street art as a cultural value and contribution to contemporary global culture, especially given its broad, global ubiquity. This contribution of graffiti cannot diminish the fact that many of graffiti products may not be aesthetically highly valued, and their content is often found in the domain of banality, or in the field of advocacy of hatred, intolerance and violence. The author also presents circumstances of economic rationality and the market values of graffiti, as some graffiti being artistically valued, can be bought and sold, exhibited in galleries and museums, might be seen as a tourist attraction, or effective marketing tool in promotion a wide range of products and services.

Keywords: graffiti, murals, global presence, the element of urbanity, the phenomenon of global culture, global communication, art and market value, tourist attraction

Grafiti su obavezan deo urbane kulture svakog grada. Nalaze se u gotovo svakom većem ili manjem gradu bilo koje zemlje, na bilo kom kontinentu. Zajednička karakteristika im je da su svi duboko utkani u njihove urbane prostore i celine, uprkos svim postojećim političkim, jezičkim, kulturnim i ostalim razlikama, pa se može konstatovati da su grafitni natpisi, kao i murali, (vrsta slikovnog grafita), deo urbanog pejzaža šrom svetra. Zapravo bi bilo teško navesti makar jedan grad koji ih nema na fasadama svojih ulica i trgova. Po načinu pisanja, svi su globalno manje više sličnog sadržaja, izazovne namene, radikalnosti prisustva i rizika nastaka. U sadržinskom smislu grafiti čine vidljivim podjednako lokalno relevantne socijalne i političke probleme, koliko i globalna pitanja, proteste, strahove i čežnje, noseći poruke o ratu, ljubavi, mržnji, bolu i radosti, razumljive svima i svuda, jer su ispisane/iscrtane univerzalnim grafitnim jezikom današnjice. Ali koliko god bili neraskidivi deo globalne kulture, oni su istovremeno i elementi otpora, suprotstavljanja globalizaciji i dominaciji, pomažući svojim porukama, paradoksalno, da se svet budi iz općinjenosti samo jednom kulturom², da se uvažuje drugosti i različitosti.

---

¹ Institut društvenih nauka Beograd

² Popović Gordana, (2015), Jezik je način da se menja svet, Politika, 16. april

Grafiti ne nastaju iz dekadencije niti lenje dokolice, jer angažovano i strastveno teže da osvoje publiku svojom upadljivošću, provokativnošću i trajnošću, radi otvaranja mogućnosti za obraćanje što većem broju ljudi, sve inovativnijim likovnim i sadržinskim kreacijama. Ali istovremeno i paradoksalno tome, kriju autorstvo svojih autora u anonimnosti pseudonima ili čak bezimenosti, možda zbog toga što se grafiti se svuda uglavnom rade na ilegalan način³, a možda i zato što se to tako radi svuda⁴, što je to zahtev imanentan toj lingua franca. Za globalnu publiku grafiti su inspirativni jer joj pomažu da oseti likovnost, ojača percepciju, nauči da čita taj ulični jezik, prihvati narušavanje komfora urbane monotonije. Ceo grad je jedno svojevršno, globalno slobodno platno, ali uz svuda globalno prisutan rizik da ta sloboda može lako preći u vandalizam, kao što kultura može preći u nekulturu, a dokolica u nasilje.

Smatra se da su ljudi počeli da pišu na javnim mestima antiratne poruke (pored već postojećih svojih imena) kasnih šezdesetih, ali iako je to tada počelo možda da izgleda kao neka novina, u stvari to nije ništa novo. Grafiti postoje u ovoj ili onoj formi hiljadama godina, o čemu dokaz sadrže zidovi na ruševinama Pompeja. Imena, kao prvi grafitni sadržaj, prelaze lako u složenije sadržaje, npr. u poruke ljubavi, mržnje, nepravde, odavanja priznanja, ličnog ili kolektivnog potpisa koje ostaje za pamćenje da je neko negde boravio, da je nešto posetio, sa željom da označi nešto kao svoju teritoriju⁵.

Savremeni grafiti su posebna pojava omladinske kulture koja je kao određeni stil javnog, verbalno-likovnog izraza nastao šezdesetih godina u Sjedinjenim Američkim Državama, odakle se brzo proširio po Evropi, posebno u javnim prostorima velikih evropskih gradova, npr. u Londonu, Berlinu, Amsterdamu, Beču. Neka shvatanja savremene grafitne istorije, pak, njihov nastanak vezuje za 1968. kada počinju da se pojavljuju na ulicama Pariza paralelno sa tadašnjim socijalnim buntom. Simultanost njihovog nastanka, što je inače tipična pojava globalne kulture, čini zapravo i Njujork i Pariz podjednako izvorštima savremenih grafiti⁶. U oba slučaja grafiti su u vreme tih svojih početaka bili najčešće neka vrsta narodnog, uličnog pokliča usmerenog na zaštitu ljudskih i građanskih prava. Pravi procvat doživljavaju sa hipi kulturom mladih, dok se kasnije više preusmeravaju na socijalne i političke teme, ali uvek zadržavajući svoj jednostavni, sloganski karakter sadržine, uz manje ili više sofisticiranosti likovnog izraza. U međuvremenu, grafitni su postali cenjen stil umetničkog izražavanja, mnogi grafiti našli su svoje mesto u galerijama, njihovi autori su često dobro plaćeni umetnici, a u Bronksu (Njujork) postoji i jedini Muzej grafitu u svetu.

Grafit nije samo nosilac nekog teksta ili slike, grafi je takode jedan od načina na koji se ta slika ili tekst prezentiraju svetu, to je i način na koji grafit šalje samog sebe u komunikacioni prostor i optičaj, predstavljajući specifičnu, globalno dobro prepoznatljivu vrstu javnog obraćanja⁷. Nije pretrano reći da se grafiti nalaze svuda, i da često izledaju do te mere standardizovano, da je imajući u vidu samo grafit izdvojen iz svoje sredine, zapravo teško odrediti njegovu lokaciju, bilo da su u Bronksu ili Beogradu, Sidneju ili Sao Paulu. U svim tim gradovima, grafiteri traže i nalaze slična mesta na zidovima napuštenih zgrada različite nekadašnje namene, npr. ruiniranim zgradama nekadašnjih fabrika i magacina, ali i ona mesta u aktuelno naseljenim, funkcionalnim stambenim blokovima, na železničkim vagonima i hodnicima železničkih stanica, na telefonskim govornicama, pošalama, školama, fakultetima, ogradama i vratima toaleta, na banderama i poštanskim sandučićima, ne retko čak i na kontejnerima za đubre, pokvarenim, napuštenim kamionima i prikolicama. I svuda je prisutan taj univerzalni „poziv praznog prostora“, kao da strah od praznine tih podloga motivaciono intenzivira potrebu grafitne potvrde sopstvenog postojanja grafitera. Prazan zid deluje kao platno za novi natpis ili sliku a ceo grad postaje svojevršna galerija. Željom svojih autora da budu viđeni i čuti, ulični grafiti se uklapaju u Debordovo shvatanje društva spektakla u kome sve „ono što se vidi je dobro, a ono što je dobro - vidi se“⁸.

3 K.R., (2009) Nasan Tur, nemački umetnik, o projektu „Beograd kaže...“ Grafiti - portret grada, Danas, 10. maj.

4 MŠević Zorica (2013), Kriminologija uličnih grafiti. Str. 117

5 Iveson Kurt, (2007) Publics and the city. London: Blackwell Publishing. 114

6 Tanjug-b, (2014), Ulična umetnost i grafiti - da ili ne? Blic, 5. oktobar.

7 Iveson, op.cit. 112.

8 Debord G., (2000), Društvo spektakla. Beograd: Anarhija, Blok 45. str. 20.

Osim popunjavanja praznog prostora, grafiti naravno imaju i druge funkcije, aktivističke, političke, marketinške, umetničke, ekonomski racionalne i isplative, a i nekim slučajevima čak i naučne. Grafiti su tako, npr. nedavno poslužili arheolozima kao glavni izvor podataka i dokaza o postojanju čak dvovekovne nevidljive prošlosti jednog čitavog naroda. Naime, i pored činjenice da su dva veka kontrolisali ogromnu teritoriju naseljenu sa oko 40.000 stanovnika, arheolozi gotovo da nisu ni priznavali postojanje Komanča. Smatralo se da su Komanči gajili namerno kulturu nevidljivosti, odnosno da su vodili računa da ne ostave za sobom tragove. Tek sa otkrićem crteža po pećinama u strmim liticama Rio Grandea, tim arheologa, 2007. počeo da tumači te zbunjujuće crteže trouglastog oblika. Zahvaljujući tim drevnim grafitima, revidirana je predstava o Komančima kao primitivnim, brutalnim divljacima, i oni se danas smatraju kao narod čija je velika kultura cvetala gotovo dva veka u periodu od kraja 17. do 19. veka. To je period koji se danas označava kao vreme uspona i pada carstva Komanča, naroda za koji grafiti pružaju nepobitne dokaze da su bili izvanredni taktičari i diplomate koji su uspeali da okupe na hiljade ratnika kako bi ih iskoristili da sprovedu političke i ekonomske interese⁹.

Grafiti ne samo što prate čoveka od nastanka kulture pisma, već se javljaju i pre, jer su i prve umetničke forme „slikanja“ po zidovima pećina kao prvih ljudskih stalnih staništa, bile su po današnjim shvatanjima, grafiti. Čak i pre „slikanja“ zidova pećina, prvi trag čovekovog prisustva bili su prosti otisci njegovih šaka na zidovima a isti poriv ostavljanja traga svog postojanja uočava se i danas kao motiv nastajanja mnogih uličnih grafiti. Jer kako se smatra, „svaki objavljen grafit je jedna pobeda, pobeda u ličnom izražavanju pojedinca, bunt tipa, „ne možete me zabraniti“. I najslabiji grafit tako, svojom porukom i svojim postojanjem zapravo menja lice sveta“¹⁰.

Spontane inskripcije na zidovima jesu doduše sastavni deo ljudske civilizacije od njenih samih početaka, ali danas pre svega asociiraju na subkulturu grafita koja pripada omladinskom komunikacionom tipu¹¹. Ono što je u savremeno doba grafite učinilo pojavom od javnog interesa u Evropi su mediji, posebno elektronski. Tada su grafiti postali objekat globalnog javnog interesa, javnost je počela da osluškuje njihove poruke, da ih prenosi, ocenjuje, da im aplaudira, ali i da se brine zbog njihovog širenja¹². Zahvaljujući medijima grafiti su počeli da se shvataju ne samo kao vrsta komunalnog nereda, već i kao deo globalne urbane kulture i baštine, univerzalni način na koji se izražava grad, ali i način na koji se polaže takođe univerzalno „pravo na grad“, pravo na likovnost po sopstvenom ukusu i izboru, pravo na sopstveno prisustvo, intervenciju i provokaciju u javnom prostoru. Pojavom Interneta i njegovom masovnom upotrebom, grafiti su stekli mnogo veću komunikativnost i pre svega trajnost, koju na otvorenim javnim prostorima nikada nemaju, jer su izloženi vremenskim nepravilnostima, antigrafitnim intervencijama građana i vlasti, kao i drugim, spontanim i namernim ljudskim destrukcijama. U tom smislu, grafiti su nesumnjivo demokratičan fenomen, jer oni koji svoje umetničke sklonosti i talente ne mogu da plasiraju kanalima namenjenim etabliranoj umetnosti a svoje političke stavove na oficijelnim mestima donošenja odluka, ostaviće ipak vidljivi, čak dugotrajni trag na zidovima napuštenih železničkih magacina i fabričkih hala, u prostorima između solitera, pešačkim podzemnim prolazima, na ogradama sportskih stadiona i periferijskih tramvajskih garaža.

I ako smatramo da je grad globalno mesto oslobođenja i nade, grafiti su globalna priča te slobode i globalna slika te nade, postrajujući tako i sam deo te univerzalne slobode i nade čovečanstva. Zato su grafiti prihvaćeni kao autentični izraz globalne urbane kulture, kao njen univerzalni jezik, njena lingua franca, sve više postajući deo onoga što Fukujama definiše kao „narastajuću alternativnu naraciju“ koja nezadrživo nastaje oko nas¹³, dok grafitere galeristi i publika istančanog likovnog senzibiliteta prihvataju kao cenjene umetnike. Skovani su i novi termini za grafite umetničke vrednosti: aerosol umetnost, stencil (graffiti nastali nanošenjem boje preko šablona), stritart (ulična umetnost)¹⁴,

9 Tanjug-a, (2014). Nova teorija o nevidljivim Komančima, misterioznim „najstrašnijim ratnicima u istoriji“, Blic, 05. 07.

10 Starčinski Krstec Steva, (2008) Grafiti, mala antologija grafita. Beograd: Beoknjiga. str. 6.

11 Sulima R., (2005) Antropologija svakodnevice. Beograd: Dvadeseti vek. 69-70.

12 Iveson, op.cit. 115.

13 Mišić Milan, (2012). Remont zapada po Fukujami“, Politika. Kulturni dodatak, str 7, 11. februar.

14 „Postoji velika razlika između ulične umetnosti i grafita. Ulična umetnost je više umetničkog tipa i uspeja je da se

a autori pod nadimcima Benksi, Dondi, Futura, Zephyr čija su dela sa ulica i iz metro sistema svetskih gradova došla u galerije i muzeje, uveliko su afrimisani¹⁵. Sličan proces odvija se i u Beogradu, pa beogradska grafterka koja se potpisuje sa umetničkim pseudonimom TKV (The Kraljica Vila), osim radova u centralnim beogradskim ulicama i parkovima, izlaže odnedavno i u galerijama.

Iako su grafiti mahom samo žvrljotine, zaista je mnogo uličnih grafita čija estetika likovnog prikaza osvežava urbano sivilo, njegovu monotonu uniformnost i repetitivnost¹⁶. Oni oživljavaju beskraju jednoličnu monohromatiku estetski nisko validirane, slabo održavane arhitekture, posebno onih zapuštenih, perifernih, urbanih celina stambenih i industrijskih zona i kao takvi zapravo su dobrodošli, jer su vizuelno i sadržinski prijatni, inovativni i stimulativni. Kako kaže grafterka Tamara, „Ja nisam pokrenuta borbom, već isključivo željom za ertanjem i ulepšavanjem sivila, kao i zbog potrebe za izražavanjem. Mnogo je lep osećaj proći i videti nešto što si ti nacrtao, bilo to prihvaćeno ili ne. Crtači grafita će prepoznati svakog svog bilo gde u svetu i obradovaće mu se.”¹⁷

Postojanje grafita, dakle može se shvatiti kao pokazatelj demokratske i pluralističke orijentacije društva, kao izraz slobode govora i umetničkog stvaralaštva, kao prisustvo slobodnog razmišljanja, rečju, kao pulsirajuća alternativna naracija urbane kulture. Treba imati u vidu širok raspon grafita - od lucidnosti do najnižeg nivoa trivijalnosti, tako da nisu svi oni uvek izrazi slobode i stvaralaštva, jer lako prelaze u nekulturu i vandalizam.

Grafiti se brzo namnože ako se odmah ne očiste i tu nema razlike između centra i periferije gradova. Naime, brzo uklanjanje grafita deluje obeshrabrujuće na grafitere, i značajno umanjuje njihov ponos ako njihovi produkti ne bi bili dugotrajni. Nakon decenija bujanja (po nekima divljanja) ulične umetnosti, zvaničnici mnogih gradova su početkom devedesetih odlučili da obuzdaju i, koliko je to moguće, kanališu ovaj pokret. U većini slučajeva njihova namera nije bila da u potpunosti zabrane grafitere, svesni da je to odličan način da se podstakne kreativnost mladih, već da se grad očisti i pre svega zaštite spomenici. Najčešće se navode primeri Njujorka i Pariza, dva grada u kojima postoji veoma živa i priznata scena uličnih umetnika, ali gde se stovremeno primenjuju rigorozne mere protiv „ilegalnih grafita”.

U Njujorku je 1995. gradonačelnik Rudi Đulijani pokrenuo široku kampanju suprotstavljanja ovom fenomenu koji je tada dobio epitet “metastaza”. Čak je uvedena zabrana prodaje boja u spreju osobama mlađim od 18 godina, zaprećene su novčane kazne (350 dolara za svaki akt grafiti-vandalizma) i kazne društveno-korisnog rada, uz utvrđivanje odgovornosti roditelja maloletnika. U Parizu, kazne su još drastičnije i kreću se od 1.500 do 30.000 evra, a u nekim slučajevima su čak predviđene i zatvorske kazne. Sam sadržaj poruke (pretnja smrću, podsticanje rasne mržnje, kleveta, itd) može biti predmet krivičnog gonjenja¹⁸.

Kao i mnoge druge gradove u svetu i Vašington muči problem grafita. Mnoge fasade, naročito u siromašnijim predgradima veoma često su vandalizovane išaranim porukama ili crtežima. Kako bi se rešili problema nekontrolisanog vandalizovanja grada grafitima, zvaničnici ovog grada su osmislili program nazvanog „Murali DC”-ja. Umetnici koji su grafitere nekada radili ilegalno, dobili su šansu u okviru tog programa da slikaju murale legalno i po narudžbi i za to budu plaćeni, ali i da obuče nove grafitere. Posle obuke koja traje 10 nedelja, učenici počinju da rade na muralu koji će pokriti postojeće grafitere. “Umesto vandalizma i uništavanja imovine grafitima, mi učimo mlade kako saradnjom sa umetnicima, poput mene, mogu da stvore nešto lepo i da za to budu, ne samo plaćeni već i pohvaljeni. Ovo je moj doprinos zajednici. Čista fasada, lepo umetničko delo i svi zadovoljni! Mislim da svakoj zajednici treba više saosećajnosti, ljubavi i naravno strasti, jer bez toga se ništa ne može postići”¹⁹. Murali DC-ja je i finansijski koristan program jer štedi novac mnogih vlasnika biznisa, pogotovu onih manjih koji bi inače takve estetske intervencije morali sami da plaćaju²⁰.

odvoji od vandalizma i grafita, pa je dobila svoje mesto u galerijama. Grafiti i dalje ostaju neprihvaćeni jer se smatraju vandalizmom. Koliko god ta razlika bila velika, ulična umetnost i grafiti se zajedno bore protiv establišmenta

15 Iveson, op. cit. 117-18.

16 Reporteri Glasa, (2007), Jedan crta, drugi stražari. Glas javnosti, 29. mart.

17 Tanjug-a, op.cit.

18 Tanjug-b, op.cit.

19 Reči graftera Ernesta Zelaje. Tabo Džuli, Glas Amerike.

20 Tabo Džuli, (2014), Ulični crtači ukrašavaju američku prestonicu, Glas Amerike, 12. septembar

Gradski oci Melburna vremenom su počeli da na uličnu umetnost gledaju kao na umetničku formu, imajući pritom sve manje razumevanja i tolerancije prema običnim, spontano nastalim grafitima, koji se doživljavaju kao vandalizam. Ali i prvi festival grafita u svetu održan je upravo u Melburnu 2004, a o uličnoj umetnosti i njenoj sceni u ovom gradu 2005. snimljen je dokumentarni film "Rash" koji istražuje kulturne vrednosti ulične umetnosti i njen uticaj na javni dijalog.

Što se tiče Beograda, gotovo i nema ulice, pa ni zgrade ni spomenika bez nažvrljane poruke. Poslednji primer su pretnje organizatorima i učesnicima parade ponosa ispisane na brojnim mestima, a koje je teško podvesti pod "umetnost" makar ona bila i ulična. Sve to ostavlja utisak musave i zapuštene prestonice. Naročito je teško opravdati grafite kada se njima narušava izgled spomenika i javnih institucija. Osim što predstavljaju ruglo, njihovo uklanjanje se mora obaviti posebnim konzervatorskim metodama koje grad koštaju i po nekoliko desetina, pa i stotina hiljada dinara. Tako je npr. za sanaciju (uključujući čišćenje od grafita) spomenika knezu Mihailu Obrenoviću na Trgu Republike, samo u 2013. potrošeno milion dinara.

Da li Beograd ima dovoljno zidova za uličnu umetnost ili su "obični" grafiti zagospodarili gradom koji je tako postao svojevrсна "oglasna tabla" uličnih poruka, pitanje je na koje je odgovor pokušao da nađe Nasan Tur²¹, nemački umetnik turskog porekla, beležeći grafite foto aparatom, stvarajući aktuelni grafitni portret Beograda. U tekstovima beogradskih grafita ima ljubavi, psovki, politike, besa, mržnje, duhovitih primedbi, ličnih poruka – to je pravi brežvar efemernih ideja i emocija izloženih sugrađanima. Kampanje za ulepšavanje grada, kao što su "Beogradizacija" i "Obojimo grad" ostaju sporadične, a Beogradu je potreban sveobuhvatan i dugoročan plan kojim bi se, kao u slučaju Njujorka i Pariza, barem zaštitio centralni deo prestonice i njena kulturna i istorijska baština. Beogradski oci, kažu građani, trebalo bi da kažu "ne" vandalizmu ali i da podstiču urbanu umetnost, kako bi grad dobio umiveniji i moderniji imidž. Ne samo zbog stranih posetilaca, već i samih Beogradana koji zaslužuju da žive u prestonici 21. veka.

Dvoje mladih Beogradana, Tamara i Andrej, predložili su likovno rešenje za mural kojim učestvuju na konkursu građevinskog investitora koji, inspirisan iskustvima australijskog grada Melburna, pokušava da podstakne interesovanje za uličnu umetnost u svojoj branši. Tamara i Andrej su iskustvo crtača grafita stekli oslikavajući delove fasada, a posebno zidove podzemnih prolaza i garaža na Novom Beogradu. Ovo bi, međutim, bio njihov prvi "legalan" mural, koji bi naslikali ne samo uz dozvolu vlasnika, već i uz određenu novčanu nadoknadu²².

Grad je onakav kakvim ga mi napravimo. Zato je gradska uprava Beograda nedavno pod sloganom, „Ko piše grafite moraće i da ih čisti“, predložila izmene propisa koji bi omogućili da će, osim prekršajne kazne, oni koji ispisuju grafite morati da brišu svoje, ali i tuđe radove²³. Aprilsko čišćenje centra Beograda od grafita mržnje predstavlja izraz želje da u akciju uklanjanja grafita uključe i građani, škole, nevladine organizacije, svi koji mogu i žele da pomognu, jer ako ga zajedno ne budemo čuvali, Beograd će biti ružan grad. Glavna poruka ove akcije da svi moramo zajedno da vodimo računa o izgledu mesta u kome živimo. Ne postoji ta gradska služba ili komunalna policija koja može da sačuva grad ako ga građani samo ne čuvaju. Samo u jednoj akciji uklonjeno je grafita sa površine od 6.500 kvadratnih metara i april će i ubuduće biti mesec čišćenja. U dodatku, planira se i da većina fasada pod zaštitom države biće pokrivena kamerama kako bi bili identifikovani one koji ispisuju grafite i kako bi se sprečili ponovni pokušaje oštećenja gradskih fasada. Ali biće određen i dovoljan broj lokacija gde će pisanje grafita biti dozvoljeno, gde će oni koji to žele, moći da ostave svoju poruku, sliku, umetničku intervenciju²⁴.

---

²¹ On navodi da se u Frankfurtu na Majni strogo sprovde mere protiv ilegalnih grafita. Kada je jednom pisao grafit bilo je neverovatno kojom brzinom su njega i njegovog asistenta opkolile dve interventne jedinice i trija kola policije, kako bi ih sprečili da pobjegnu. Tek kada su se legitimisali da rade u okviru gradskog programa dozvoljenih grafita, bili su pušteni.

²² Tanjug-b, op.cit.

²³ Ekpa Grad, (2012), Grafiti - ulična umetnost. 19. juni.

²⁴ Beoinfo, (2015) Prolećno čišćenje grada: Sa fasada uklonjeno 6.500 kvadrata grafita, Blic, 14. april.

LITERATURA

- Beoinfo, (2015) Prolećno čišćenje grada: Sa fasada uklonjeno 6.500 kvadrata grafita, Blic, 14. april
<http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/550648/Prolecno-ciscenje-grada-Sa-fasada-uklonjeno-6500-kvadrata-grafita>
- Debord G., (2000), Društvo spektakla. Beograd: Anarhija, Blok 45.
- Ekipa Grad, (2012), Grafiti - ulična umetnost. Časopis Grad. 19. juni.
<http://www.casopisgrad.com/t/grafiti-ulicna-umetnost>
- Iveson Kurt, (2007), Publics and the city. London: Blackwell Publishing.
- K.R. 2009, Nasan Tur, nemački umetnik, o projektu „Beograd kaže...“ Grafiti - portret grada, Danas, 10. maj.
http://www.danas.rs/vesti/kultura/grafiti_portret_grada.11.html?news_id=160713
- Mišić Milan, (2012), Remont zapada po Fukujami“, Politika, Kulturni dodatak, str 7, 11. februar.
- Mršević Zorica, (2013), Kriminoloja uličnih grafita. 111-124.
Ed.: V. Lepasova Kron, Kriminal, država i harmonizacija sa evropskim standardima. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
http://zoricamrsevic.in.rs/najnovije/Kriminologija_grafita.pdf
- Popović Gordana, (2015), Jezik je način da se menja svet, Politika, 16. april
<http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/Jezik-je-nacin-da-se-menja-svet.sr.html>
- Reporteri Glasa, (2007), Jedan crta, drugi stražari. *Glas javnosti*, 29. mart.
<http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2007/03/29/srpski/R07032803.shtml>
- Starčinski Krstec Steva, (2008) Grafiti, mala antologija grafita. Beograd: Beoknjiga.
- Sulima R., (2005) Antropologija svakodnevice. Beograd: Dvadeseti vek. 69-70.
- Tabo Džuli, 2014, Ulični crtači ukrašavaju američku prestonicu, Glas Amerike, 12. septembar
<http://www.glasamerike.net/content/murals-graffiti-artists/2457438.html>
- Tanjug-a, (2014), Nova teorija o nevidljivim Komančima, misterioznim "najstrašnijim ratnicima u istoriji. Blic, 05. 07.
- Tanjug-b, (2014), Ulična umetnost i grafiti - da ili ne? *Blic*, 5. oktobar.
http://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=270&yyyy=2014&mm=10&dd=05&nav_id=907737

EKONOMSKI RAZVOJ I KULTURA

Apstrakt

Ekonomске pojave i procesi, kao i kultura su predmet istraživanja brojnih naučnika, istoričara, teoretičara društva sa aspekta njihovog porijekla, uticaja, odnosa. Ipak, uprkos brojnim radovima o ovim temama, čini se da se ovi pojmovi još uvijek dominantno analiziraju izolovano, što je ukazalo na potrebu za dubljom analizom i holističkim pristupom shvatanju značaja kulture za ekonomske odnose i procese i obrnuto. Stoga je cilj ovog rada da se ukaže na osnovne probleme koji se ogledaju u neshvatanju postojanja dvosmjernog toka između ekonomskih procesa i kulture, ali i da se ukaže na pozitivnije primjere istorijske analize koji mogu doprinijeti boljem shvatanju ovih odnosa.

Ključne riječi: kultura, društvo, kapital, razvoj, promjena

ECONOMIC DEVELOPMENT AND CULTURE

Abstract

Economic phenomena and processes, and culture are the subject of many research scientists, historians, theorists of society in terms of their origin, influence, relationships. However, despite numerous papers on these topics, it seems that these terms are still predominantly analyzed in isolation, which has highlighted the need for deeper analysis and a holistic approach to understanding the importance of culture for economic relations and processes, and vice versa. Therefore, the aim of this paper is to point out the basic problems that are reflected in grasping the existence of a bidirectional flow between economic processes and culture, but also to point out the positive examples of historical analysis that can contribute to a better understanding of these relationships.

Key words: culture, society, capital, development, change

UVOD

Ako kulturu posmatramo kao nešto što utiče na razumijevanje svijeta oko nas i nešto što oblikuje svijet, onda je potrebno dublje sagledavanje odnosa između različitih oblika kulture i društvenih odnosa i procesa u kojima su ti oblici nastajali i koji su oblikovali samo društvo. Kultura je okvir za razmišljanje, za vrijednosti i stavove svakog pojedinca. Odnosno, stavovi, vrijednosti i vjerovanja, jednim imenom nazvani "kultura" imaju uticaja na prosperitet, razvoj i konkurentnost.⁴ Međutim, ovakav pristup shvatanju kulture se zanemario u tradiciji ekonomske analize, naročito kod pojedinih marksističkih istoričara društva, koji su prednost davali materijalnim obilježjima proizvodnje, kao osnovi za determinisanje svih ostalih oblika društvene svijesti, kulture, umjetnosti, književnosti, religije, ali i političkih i društvenih institucija. Uprkos činjenici da određene okolnosti koje se odnose na materijalnu proizvodnju mogu uticati na razvoj i nadgranju ostalih društvenih odnosa i procesa, ne treba zanemariti ni uticaj samih nematerijalnih obilježja nekog društva, duh, kulturu nekog društva u objašnjavanju tih odnosa i procesa, kao ni povratni uticaj kulture na sami ekonomski razvoj. Takav pristup, koji za cilj ima cjelovito sagledavanje, holistički

---

¹ Institut za strateške studije i projekcije

Fakultet za međunarodnu ekonomiju i finansije, Univerzitet Donja Gorica

² Institut za strateške studije i projekcije

Fakultet za međunarodnu ekonomiju i finansije, Univerzitet Donja Gorica

³ Institut za strateške studije i projekcije

Fakultet za međunarodnu ekonomiju i finansije, Univerzitet Donja Gorica

⁴ Vukotić, V. (2005) Ekonomska kultura i konkurentnost, Miločerški ekonomski forum, Miločer 2005

prikaz razvoja društva kroz određene historijske periode su imali rijetki historičari, među kojima su se najviše isticali oni u britanskoj tradiciji analize društva.

ZANEMARIVANJE ZNAČAJA KULTURE

Tokom 19. i početkom 20. vijeka analiza društva je u najvećoj mjeri posmatrala kulturu uglavnom kao sporedni aspekt ljudskog života, dok su brojni historičari društva prednost davali ekonomskom aspektu kao bazi za nadržadnju svega ostalog pa i same kulture, umjetnosti, književnosti i sl. Ovakav pristup je naročito prisutan u radovima ranijih marksističkih ideologa. Prema njima, ekonomski bum sa kraja 18. i većeg dijela 19. vijeka koji se sastojao u ekspanziji međunarodne trgovine, proizvodnje novih materijala nastalih upotrebom novih mašina, dakle industrijalizaciji privreda potpomognutih širokom dostupnošću kapitala koji je postao jeftiniji i omogućio veće profitne stope, za rezultat je imao i rast i razvoj buržoaske kulture. Sam Marks je vjerovao u moć kapitala prilikom determinisanja procesa u društvu, ideja i kulturnih obilježja, ali nije eksplicitno negirao i uticaj same kulture na ekonomsko ponašanje i odnose. Ipak, njegov metodološki pristup su mnogi kasniji "sljedbenici" u vidu "vulgarnog marksizma" u znatnoj mjeri deformisali pokušavajući da uvedu jednostrani mehanički determinizam, odnosno shvatanje po kojem materijalna proizvodnja direktno, nezavisno od čovjekovog stvaralaštva na jedan mehanički način određuje kulturu, odnosno sve oblike društvene svijesti, ali i institucije, ne priznajući pritom povratan uticaj kulture. Karl Kaucki i brojni drugi "promoteri" vulgarnog marksizma i uopšte takvih stavova koji su kulturu stavljali u drugi plan dodjeljivali joj čisto ekonomske determinante, ali bez povratnog uticaja.⁵ U njihovoj analizi se negira "dvosmjerni saobraćaj" između kulture i ekonomskog razvoja, već se kultura posmatra kao direktna posljedica ekonomskog razvoja i materijalističkih obilježja proizvodnje. Osim toga, određene kulturne forme se vezuju direktno za materijalnu proizvodnju vremena kad su same forme nastale, odnosno zanemaruje se i odnos između prošlosti i sadašnjosti. Problem je što mnogi historičari ne shvataju da treba da postoji „dvosmjerni saobraćaj između prošlosti i sadašnjosti, sadašnjost oblikovana iz prošlosti, ali i konstantno ponovo stvarajući prošlost.“⁶

Uzroci ovakvog prilaza

Problem ovakve interpretacije može ležati i u samom historijskom okruženju koje je vladalo u doba takve intelektualne tradicije. Nastanak buržoazije, srednje klase, ekonomski bum, industrijski procvat, ekspanzija na svakom polju su u svojoj ukupnosti uticali na takvo razmišljanje koje primat daje ekonomskoj bazi. Onda kad su pristizale lijepe debele dividende, rasle su i uzvišene misli.⁷ Sudbina najprikladnija za filozofa bila je da se rodi kao sin bankara, poput Georga Lukacsa.⁸

Ne treba izostaviti i uticaj razvoja prirodnih nauka i njihova velika dostignuća. Sva materijalna ostvarenja tokom doba kapitala su bila posljedica razvoja u nauci, koja često nije bila potaknuta materijalnim. Međutim, veliki napredak prirodnih nauka uticao je na to da su ljudi bili spremni da nauci podrede sve "oblike intelektualne aktivnosti" čemu su najviše doprinijeli francuski pozitivisti i engleski empiristi tog doba. Ekonomista Kurno je 1861. primijetio da je vjerovanje u filozofsku istinu toliko popustilo da niti publika niti akademije više ne prihvaćaju rado, niti pozdravljaju filozofska djela, osim kao proizvode čiste učenosti ili kao historijske kuriozitet.⁹

Jasno je da je materijalni procvat imao određenu ulogu, ali je shvatanje o samom značaju materijalnih interesa koji su nadređeni ostalim oblikovala i elita. Prema Bizmarku, koji je bio najdominantnija politička ličnost Evrope u drugoj polovini 19. vijeka, doba kapitala je bilo doba materijalnih interesa, što je takođe oblikovalo i ideološku misao i tumačenje kulture i društva. "Ovo razdoblje, ocijenio je Bismarck, koji nije imao simpatija prema buržoaskom društvu, doba je

5 Vidjeti Kautsky, K. (1903) *The Aims and Limitations of the Materialist Conception of History*

6 Carr, E. (2002) *What is history?*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, str. 24

7 Foster, E.M. (2008) *The Creator as Critic and Other Writings, The Planned World and Creative Artist*, Dundurn Press, Toronto, str. 302

8 Hobsbaum, E. (1975) *Doba kapitala 1848-1875, "Školska knjiga"- "Stvarnost"*, Zagreb, 1989, str. 186

9 Hobsbaum, E. (1975) *Doba kapitala 1848-1875, "Školska knjiga"- "Stvarnost"*, Zagreb, 1989, str. 197

materijalnih interesa. Privredni interesi bili su elementarna sila. "Vjerujem da privredni napredak u domaćoj sredini teče, te ga nije moguće zaustaviti."¹⁰

DVOSMJERNI TOK

Za razliku od ovakve interpretacije i analize kapitala i kulture, pojedini historičari su pokušali da idu dublje i sagledaju cjelovitije međuzavisnost ovih pojava. Jedan od takvih je i britanski historičar Erik Hobsbaum, koji je da se društveni i socijalni aspekti čovjekovog bića se ne mogu odvojiti od drugih aspekata ljudskog bića, osim po cijenu tautologije ili ekstremne trivijalizacije. Njegov pristup izučavanju istorije i tumačenju prošlosti po mnogim autorima predstavlja rekonstrukciju istorije, odnosno njegovu „težnju ka otkrivanju šema i mehanizama promjene, napor razumijevanja savremenosti, i problema sa kojima ćemo morati da se suočavamo u budućnosti.“ Hobsbaum je pokušao da vidi istoriju svijeta u cjelosti, odnosno, primjenjivao je holistički pristup koji se ne zasniva na mehanicističkom modelu proučavanja istorije (izvjesnost prošlosti na koju se nadovezuje nadgradnja) već na pokušaju da se uvede neizvjesnost u prošlost kroz uzimanje u obzir različitih aspekata društva kao što su politika, ekonomija, filozofija, kultura, religija, umjetnost i sl. Hobsbaum u tumačenju različitih historijskih perioda kao perioda u razvoju društva (istorija kao proces) ne prikazuje pojednostavljene već složene uzročno-posljedične veze između ekonomije, politike, kulture, itd.

Upravo kroz tumačenje takozvanog "doba kapitala" on na najbolji način ukazuje na ovakve veze. Sa jedne strane on prepoznaje ekonomske faktore, ali i druge okolnosti koje su uticale na razvoj buržoaske kulture i smatra da je taj period bio "trijumf društva koje je vjerovalo da se ekonomski rast zasniva na konkurentnom privatnom preduzeću, na uspješnoj kupovini na najjeftinijem tržištu (što uključuje i kupovinu radne snage) i prodaji na najskupljem. Takva privreda, vjerovalo se, čiji je prirodan i solidan temelj buržoazija koju su uzdigle energija, zasluge i inteligencija, stvorila bi svijet ne samo prikladno raspoređenog materijalnog obilja, već i prosvijećenosti, razuma i novih mogućnosti, svijet u kojem bi cvale nauke i umjetnosti, ukratko, svijet neprekidnog i sve bržeg materijalnog napretka."¹¹

Uspon kapitala u 19. vijeku je svakako imao posljedica u vidu nastanka određenih kulturnih zbivanja i obrazaca koja su se bavila temama tehnološkog napretka i opšteg ekonomskog napretka, kao što su na primjer velike izložbe industrijskih proizvoda i manifestacije koje su slavile materijalni uspon. "Izložbe industrijskih proizvoda u sve većem broju i raznovrsnosti privlačile su domaće i strane turiste u ogromnim količinama. U Londonu je 1851. izlagalo 14 hiljada preduzeća — tako je ova moda na prikladan način stvorena u postojbini kapitalizma."¹² Slični događaji su se ubrzo počeli masovno organizovati i u Francuskoj, SAD i drugim zemljama i na njima je prisustvovalo više miliona ljudi "koji su ovom prilikom iskazali čast napretku epohe".¹³

Međutim, Hobsbaum je, iako je sebe smatrao marksističkim historičarem, odbacio marksističko zanemarivanje kulture i ostalih neekonomskih faktora. sličan pristup je imao i Edvard Tompson, koji je upravo u svojoj knjizi Stvaranje engleske radničke klase više prostora dao nematerijalnim faktorima koji su uticali na stvaranje same klase, kao što je kultura.

U svojoj velikom četvercu o istoriji savremenog svijeta (Doba revolucija, Doba kapitala, Doba carstava i Doba ekstrema) Hobsbaum u potpunosti odstupa od marksističkih stavova o kulturi i od zanemarivanja njenog uticaja na društvene odnose i procese. Stoga je uočljivo njegovo naglašavanje uticaja raznih oblika moderne umjetnosti, proizvoda kulture novijeg doba, odnosno kulturnih snaga koje nijesu determinisane ekonomskih faktorima, a koje su, sa druge strane, oblikovale različite obrasce ponašanja. Inače, sam Hobsbaum je bio veliki ljubitelj i teoretičar džez muzike koja predstavlja jednu vrstu umjetničkog izraza čiji nastanak i razvoj i prema njegovom mišljenju nije moguće svesti na ekonomske determinante i teoriju.

10 Hobsbaum, E.(1975) Doba kapitala 1848-1875, "Školska knjiga"- "Stvarnost", Zagreb, 1989, str. 196

11 Hobsbaum, E.(1975) Doba kapitala 1848-1875, "Školska knjiga"- "Stvarnost", Zagreb, 1989, str. 9

12 Hobsbaum, E.(1975) Doba kapitala 1848-1875, "Školska knjiga"- "Stvarnost", Zagreb, 1989, str. 34

13 Hobsbaum, E.(1975) Doba kapitala 1848-1875, "Školska knjiga"- "Stvarnost", Zagreb, 1989, str. 34.

Imajući u vidu ogromni značaj kulture za privredni i društveni život i sveukupnost socio-ekonomskih procesa i odnosa, moć kulture bi se morala iskoristiti za ponovno promišljanje o brojnim politikama, kako je to pokušao i sam Hobsbaum kada je tvrdio da su radnički pokreti, na primjer izgubili dodir sa modernom kulturom, što je negativno uticalo na same pokrete.

Hobsbaum nudi analizu ne samo kulture redukovane na elitu, već kulture raznih slojeva društva koja je uticala na ekonomsko ponašanje ali i na obrasce razmišljanja. Hobsbaum upravo pokušava da analizira uzroke zanemarivanja kulture. On navodi da se smatralo se da isključivo bavljenje višim stvarima malokad donosi novčane koristi, osim ako se radi o stvaranju umjetničkih djela koja je lakše moguće prodati, premda i u tom slučaju blagostanje može doći tek u zrelim godinama: siromašni student ili mladi umjetnik, prisutan za nedjeljnim stolom kao gost ili privatni učitelj, smatran je za podređenog člana porodice, barem u onim dijelovima svijeta gdje se kultura visoko cijnila. No iz svega ovoga srednje klase nisu izvlačile zaključak da je postojala stanovita kontradikcija između težnje za materijalnim i težnje za intelektualnim ostvarenjima, već da materijalno predstavlja nužnu bazu duhovnom.¹⁴ Upravo iz srednjih klasa su nastali najveći branioci marksističke ideje o ekonomskim determinantama svega ostalog, uključujući kulturu, institucije i sl.

Kao odličan primjer sprege kapitalističkog procvata i promjena u kulturi Hobsbaum navodi promjene u ruralnim područjima Evrope tokom 19. vijeka. Dolazak željeznica značio je i veću prohodnost u ruralne oblasti, izgradnju osnovnih škola, a posljedično i učenje nacionalnog jezika koji je bio drugačiji od maternjeg kojem su mnoga seoska djeca učena. Primjer uticaja na kulturu je pokrajina Bray u Normandiji gdje je u doba procvata kapitalističkih dostignuća "nestao običaj davanja karakterističnih nadimaka ljudima, pa čak i lokalnog iskrivljavanja vlastitih imena. Za tu pojavu treba zahvaliti isključivo učiteljima koji dozvoljavaju da djeca u školi koriste samo svoja prava imena. Nadimci vjerojatno ipak nisu nestali, već su se samo povukli, kao i lokalna narječja, u privatnu i neslužbenu sferu neknjiževne kulture. No već sama podjela na književnu i neknjiževnu sferu donijela je promjene selu. Jer u svijetu usmene tradicije nepismenost, nepoznavanje pisane književnosti nacionalnog jezika ili nacionalnih institucija ne osjeća se kao nedostatak, osim za one čiji posao zahtijeva takva znanja (a oni su na selu malobrojni). U kulturi pisane riječi, pak, nepismeni su po definiciji inferiorni."¹⁵

Takođe, dvosmjerni uticaj ekonomije i kulture je moguće ilustrovati i na primjeru kulture i shvatanja o turizmu. Unapređenje u brodogradnji i otvaranje Sueckog kanala, značilo je u velikoj mjeri razvoj kulture i globalizacije svih vrsta turizma, a to je povratno uticalo na ekonomski rast i razvoj kroz otvaranje brojnih banja, lječilišta, valorizaciju spomenika kulture, egzotičnih predjela, sportskog turizma i sl. Pored ovog, istoričar nudi brojne druge primjere uticaja kulture na ekonomsko ponašanje i razvoj.

ZAKLJUČAK

Ukupna dešavanja sa kraja 18. vijeka i tokom 19. vijeka su uticala na brojne promjene, pa i one na intelektualnom polju kada je u pitanju formiranje ideološke i filozofske misli o kulturi i njenom uticaju na društvo. Pojava socijalističkog duha i Marksova interpretacija društva je postala dominantna u intelektualnim krugovima mnogih zemalja, što je za posljedicu imalo i prihvatanje njegove ideologije, ali i vulgarizaciju te ideologije po određenim pitanjima kakvo je pitanje odnosa kulture i ekonomskih odnosa. Ono što su ortodoksni marksisti propagirali je pokušaj marginalizacije značaja kulture, kojoj su dali sekundarni značaj, dok je primarnost bila rezervisana za materijalna obilježja proizvodnje. Nije prihvatana misao da postoji uzajamni međudnos između raznih materijalnih i duhovnih formi kroz različite istorijske periode. Ipak, među engleskim marksističkim istoričarima, među kojima je prednjačio Erik Hobsbaum je vladala drugačija misao - različiti oblici kulture su važni za samu ekonomsku dinamiku. Odnosno, postoji dvosmjerni tok između ovih međuticaja. On je to pokazao na brojnim primjerima kroz svoj bogat istoriografski opus u kojem je dao nov metodološki pristup tumačenju društva.

14 Hobsbaum, E.(1975) Doba kapitala 1848-1875, "Školska knjiga"- "Stvarnost", Zagreb, 1989, str. 186

15 Hobsbaum, E.(1975) Doba kapitala 1848-1875, "Školska knjiga"- "Stvarnost", Zagreb, 1989, str. 153

LITERATURA:

- Backhouse, R.E. (2002), *The Penguin History of Economics*, Penguin Books, London
- Carr, E. (2002) *What is history?*, Palgrave Macmillan, Basingstoke
- Kautsky, K. (1903) *The Aims and Limitations of the Materialist Conception of History* Social Democrat, Vol. 6 No. 8, August 1902, pp. 242–248 (www.marxists.org)
- Foster, E.M. (2008) *The Creator as Critic and Other Writings*, *The Planed World and Creative Artist*, Dundurn Press, Toronto
- Hobsbaum, E.(1975) *Doba kapitala 1848-1875*, "Školska knjiga"- "Stvarnost", Zagreb, 1989
- Hobsbaum, E. (2014) *Kako promijeniti svijet*, Naklada Ljevak, Zagreb
- Hobsbaum, E. (2003) *O istoriji*, Otkrovenje, Beograd
- Subotić, Milan (2009) *Erik Hobsbaum: Istoričar u potrazi za budućnošću*, *Filozofija i društvo*, 1/2009, Institut za evropske studije, Beograd
- Vukotić, V. (2005) *Ekonomska kultura i konkurentnost*, Miločerski ekonomski forum, Miločer 2005
- Vukotić, V. (2008) *Filozofija ekonomskog razvoja Crne Gore u eri kompetitivnosti* (www.vukotic.net)

RESURSI, KULTURA I GLOBALIZACIJA

Apstrakt

Živimo u umreženom svijetu. Pojedinaac, Robinson Kruso ne može opstati sam. Za normalan život su neophodni resursi ali i interakcija sa drugim ljudima. Kultura kao odraz tog odnosa među ljudima i prirodom, predstavlja jedan od činilaca koji ima veoma velik uticaj. Istorija nam to najbolje pokazuje. Sa razvojem poljoprivrede dolazi do stvaranja prvih civilizacija, ali i prvih nejednakosti u društvu. Kako su se društva usložnjavala, civilizacije razvijale ta raslojenost je postajala sve veća. Pitanje koje oduvijek ineresovalo ne samo ekonomiste, već i političare i filozofe je: Zašto su neke zemlje bogate, a neke siromašne? Predmet ovog preglednog rada je istraživanje o činocoma ekonomskog razvoja. Kakve implikacije na razvoj nose kultura i globalizacija, naravno u sadejstvu sa prirodom koja je neodvojiva od čovjeka?

Cljučne riječi: resursi, kultura, globalizacija, razvoj, pojedinac, istorija

Abstract

The world of today is intracnected. An individual, Robinson Crusoe, cannot survive by himself. Resources are the mean to live a normal life, as well as interaction with other people. Culture, defined by the relationship between human beings and the nature, has a crucial influence too. The history evidences the aforementioned. Development of agriculture resulted with the emergence of civilization itself, but also with inequalities within a society. These inequalities have increased by the time, as societies have been becoming larger. For many years, economists, politicians and philosophers ask the same question: Why are some countries rich and others poor? This paper will provide a research on pillars of economic development. It will contribute in answering the question on implications which the culture and globalization have on the economic development, in synergy with the nature which cannot be separated from the man.

Key words: resources, culture, globalization, development, individual, history

UVOD

Živimo u svijetu nejednakosti. Na planeti živi preko sedam milijardi ljudi iz bezbroj različitih kultura. Pitanje koje se nameće godinama jeste: Zašto su neke zemlje bogate a neke siromašne?² Sve zemlje nemaju isti potencijal za ostvarivanje blagostanja i za ekonomski razvoj. Ovo naizgled jednostavno pitanje nalazi se u samom središtu jednog od najvećih problema savremenog svijeta – problema neravnomjernog ekonomskog razvoja. Sile globalizacije dramatično mijenju uslove života ljudi širom svijeta. Živimo u „globalnom selu“ u kome se događaji odigravaju na jednom kraju svijeta, a nama se čini kao da se dešavaju u susjednoj ulici. „Živimo sve „globalniji“ život i počinjemo da uvidamo i da shvatamo važnost procesa globalizacije.“³ Šta je to što jednu zemlju u globalnom svijetu čini bogatijom od druge? Kako neke zemlje postaju bogate, a druge ostaju siromašne? Koji su čionoci koji izazivaju razlike u ekonomskom razvoju? Pitanjem bogatstva su se bavili mnogi ekonomisti, filozofi, političari tokom istorije pa sve do današnjih dana. Oni navode kao osnovne argumente nejednakosti razlike koje nastaju usljed neravnomjernog i neadekvatnog korišćenju resursa (fizičkog, prirodnog, humanog i socijalnog kapitala), različitosti kultura ali i niza drugih faktora. Koji su uzroci neravnomjernog i neadekvatnog korišćenja resursa? Zašto su resursi važni u današnjem svijetu? Da li postoji veza između bogatstva i kulture određene zemlje? „Na koji smo se, tačno, način našli ovdje gdje smo sad?“⁴

---

1 * Univerzitet Donja Gorica, Fakultet za međunarodnu ekonomiju finansije i biznis, Fakultet za informacione sisteme i tehnologije (marija.orlandic@udg.edu.me)

2 Reinert E. (2006), Globalna ekonomija – Kako su bogat postali bogati i zašto siromašni postaju još siromašniji?, Čigoja štampa, Beograd, str.6

3 Tomas, Dejvid, Ikson Ker (2011), Kulturna inteligencija, Klio, Beograd, str.21

4 Hiršman, Albert (1999), Strasti i interesi, Filip Višnjić, Beograd, str.9

RESURSI KAO ČINILAC RAZVOJA

Da li resursi predstavljaju ono što imamo u prirodi ili pod resursima podrazumijavamo i ljude, njihove ideje, znanje koje posjeduju? Mnogi ekonomisti kada kažu resursi prevashodno misle na faktore proizvodnje koji obuhvataju rad, kapital i zemlju. To su tzv. materijalni resursi. Međutim, ako problemu resursa pridemo sa aspekta rjetkosti, onda i ovi klasični resursi dobijaju neke nove karakteristike. Na primjer, pojam fizički resursi se upotrebljava kada se želi vrijednovati doprinos prirodnih sirovina u proizvodnji energije, hrane ili materijala, pojam finansijski resursi, kada se žele opisati potrebe za investicijama u nove kapacitete i nove tehnologije, ili pojam ljudski resursi, kada se žele opisati potrebe za generisanjem inovacija ili menadžmentom tehnoloških procesa. “Kada kažemo ljudski resursi, onda prevashodno mislimo na čovjeka kao generatora promjena ali i kao korisnika ostalih oblika resursa. Njihovo eksploatisanje dovodi do ekonomskog blagostanja odnosno siromaštva.

„Generalno, resursi koji su direktno odgovorni i povezani za ekonomski rast i razvoj su fizički, humani i prirodni kapital... Iz dosadašnje ekonomske istorije svijeta može se vidjeti da je čovjek sve do industrijske revolucije, kao i u njenim prvim decenijama za ubrzanje stopa rasta najviše koristio prirodni i fizički kapital. Ali, najnovija svjetska iskustva su pokazala da su za eliminisanje siromaštva i izgradnju održivog blagostanja u mnogim zemljama i ostala dva resursa (humani i socijalni kapital) bila veoma važna... Razlike u ostvarenom stepenu razvoja između zemalja su ustvari razlike u strategijama korišćenja resursa koje im stoje na raspolaganju, kao i razlike u kvalitetu njihovih generalnih i sektorskih politika.“ Ekonomisti resurse planete Zemlje tretiraju kao kapital- vlasništvo koje treba pretvoriti u izvor profita. Takvo glediše ignoriše osnovnu činjenicu da resursi na Zemlji nijesu samo oskudni, oni su ograničeni i konačni.⁵ Na primjer, neke zemlje ostvaruju rast zbog plodnog zemljišta, dok druge moraju ulagati ogromna sredstva na melioraciju, kako bi zemljište dalo adekvatne prinose. Neke zemlje su bogate naftom i prirodnim gasom, dok ostale moraju uvoziti većinu fosilnih goriva. Dosadašnja ekonomska istorija svijeta je pokazala da u većini zemalja nedostatak ili bogatstvo prirodnim resursima predstavlja osnovni pokretač ili stagnator razvoja. Međutim, aktuelni razvoj svjetske ekonomije je pokazao da obilje prirodnog kapitala ne garantuje ekonomski rast i razvoj.

Da li se predrasuda koja je važila u zatvorenom sistemu da resursi nijesu važni u današnjem ekonomskom svijetu potvrđuje? Da li u današnjem sistemu gdje informacije putuju kratko (svega par sekundi), resursi postaju sve važniji? Da li postoji veza korišćenja (upotrebe) resursa i tehnologije sa ekonomskim razvojem? Da li broj stanovnika utiče na ekonomski razvoj?

Ako je ekonomija sadejstvo ljudi sa prirodom, u tom slučaju stanovništvo posmatramo kao dio prirode. Da li su ljudi sastavni dio prirode ili su odvojeni i na neki način nadređeni prirodi? Kako nagle promjene u strukturi stanovništva na planeti utiču na ekonomsku aktivnost? „Mnogi od današnjih velikih globalnih problema izvire iz pritiska ljudske populacije na ograničene prirodne resurse. Naglim povećanjem broja stanovnika je ovaj pritisak eskalirao na alarmantan način. Rast ljudske populacije kroz istoriju je bio veoma spor, da bi u posljednjih 250 godina dostigao današnji nivo. Prema UN statistici stanovništva, svjetska populacija se godišnje poveća za oko 85 miliona, što je ekvivalentno brojem stanovnika Meksika...

Trendovi porasta stanovništva se istovremeno dešavaju sa demografskom tranzicijom, u kojoj se stanovništvo kreće iz predindustrijske ravnoteže visoke smrtnosti i visoke plodnosti prema postindustrijskoj ravnoteži male smrtnosti i niske plodnosti. Ova tranzicija, koja se u Zapadnoj Evropi i Americi odvijala u XIX vijeku, u Jugositočnoj i Istočnoj Evropi u prvoj četvrtini XX vijeka, danas se odvija u nerazvijenom svijetu i to naročito pod uticajem rapidnog pada smrtnosti usljed unaprijeđenja javnog zdravstva, moderne medicine, bolje higijene i kvalitetnije ishrane.“⁶

Zašto dolazi do smanjenja fertiliteta? Zašto razvijene zemlje koje imaju visoke stepene rasta imaju pad fertiliteta? „Da li je rastuća populacija dobra ili loša stvar za državu u cjelini? Ukoliko država ima izobilje resursa, državni lideri će je podržati. Visoka ponuda radne snage ohrabruje

5 Ponting, Klajv (2009), Ekološka istorija svijeta, Odiseja, Beograd, str.140

6 Čulahović, Besim (2002), Tehnološki razvoj i okolina (ekologija), II knjiga, Ekonomski fakultet, Sarajevo, str.64

brz ekonomski rast i pomaže boljem iskorišćavanju neeksploatiranih resursa i novih tehnologija. Međutim, taj period rapidnog ekonomskog rasta i porasta populacije vjerovatno u sebi sadrži faktore samoograničenja⁷. Maltusovska vizija se nije dogodila. Tokom istorije u Evropi je veća populacija vodila ka boljim životnim uslovima. Međutim, veća populacija ne vodi uvijek boljitku. „U Africi je naročito prisutan visok porast populacije, a output i proizvodnja hrane po glavi stanovnika stagniraju ili opadaju. Tamo gdje je postojao jak ekonomski rast, njegove koristi se nijesu prelele na siromašne, što je dovelo do povećane nejednakosti i do većeg apsolutnog broja ekstremno siromašnih ljudi. Mnogi ljudi još nijesu dostigli poboljšan standard života koji doprinosi opadanju fertiliteta... Uticaj porasta populacije nije ograničen samo na zemlje u razvoju. Sjedinjene Američke Države se suočavaju sa znatnim neprekidnim rastom populacije, koji je rezultat kombinacije prirodnog povećanja i migracije“⁸.

Resursi ne postoje nezavisno od ljudi. U tom smislu, u interakciji prirode i čovjeka razvija se tehnologija, a sve u cilju zadovoljenja potreba i postizanja određenih ciljeva. Na taj način razvitek tehnologije možemo posmatrati kao rezultat aktivnog stava čovjeka prema prirodi. Cijena je ta koja određuje ulogu resursa u ekonomiji. Resurs postaje funkcija cijene i tehnologije. „Ona predpostavlja da će kada jedan materijal ili izvor energije postane rijedak, njegova cijena će porasti i tako ohrabriti pronalaženje zamjene za njega.“⁹ Kako je to čovjek u sadejstvu sa prirodom mijenjao okolinu? Kako je mijenjajući okolinu uz korišćenje resursa došao do pronalaska tehnologije i kako je to oruđe zvano tehnologija dovelo do razvoja i čovjeka? Šta je predstavlja osnovni postulat razvoja jedne ekonomije?

KULTURA KAO ČINILAC RAZVOJA

Šta je kultura? Po definiciji, kultura predstavlja zajedničke osobine ne jednom prostoru. Ona nije slučajna. To je organizovani sistem vrijednosti, normi, pravila ponašanja, stavova i uvjerenja, a sve u jednom kontekstu i u vezi sa drugima. Kulturu ne možemo izbjeći, čak i ako bismo to htjeli. „Čak i kad dovodimo u pitanje osnovanost nekih aspekata sopstvene kulture ili nastojimo da usvojimo kulturnu prilagodljivost ponašajući se saglasno drugačijoj kulturi, prirodno težimo vraćanju svojim kulturnim korijenima.“¹⁰

Istorijski princip ne daje možda konačne rezultate, ali nam pokazuje kako su ljudi i zašto u tom vremenu tako mislili. „Istorija je kretanje ljudske vrste od jednog do drugog genija, osvajanje svijeta mašte u vremenu, kretanje ljudske misli i proboji ljudske misli u vremenu.“¹¹ Stoga, vodeći se ovim principom oslanjanja na pojedinca istorija ekonomskog razvoja nas uči kako je kultura imala veoma važnu ulogu u objašnjavanju ekonomskih fenomena.¹² Od Robinsona Krusoa i njegovih preduzetničkih ideja, kako da preživi na pustom ostrvu, preko prvih civilizacija, pa do današnjih informatičke paradigme. Kako je to kultura uticala na ekonomski razvoj?

Ljudska istorija se ne može posmatrati u vakumu. Sva ljudska društva su bila a i danas su zavisna od mnogih uzajamnih procesa. Kultura je upravo jedan od segmenata ovih procesa. Ukoliko posmatramo ljudsku vrstu od njenog nastanka do danas, tj. od oko dva miliona godina pa do prije nekoliko hiljada godina, ljudi su preživljavali sakupljajući plodove i loveći životinje. Tada su živjeli u malim i pokretljivim grupama. Lovačko-sakupljački, način preživljavanja potrajao je sve do prije deset hiljada godina i pojave poljoprivrede. „Lovačko-sakupljački način života bio je gnušan, brutalan i kratak.“¹³ Pojava poljoprivrede bila je najveća promjena u ljudskoj istoriji. Ona je potpuno izmijenila dodatašnji način života. Ljudi više nijesu bili nomadi već su postali „sjedioci“. Dolazi do pojave prvih gradova i naseobina, što potuno mijenja i cijelo društveno tkivo. U lovačko-sakupljačkim grupama je vladala jednakost, a sa pojavom poljoprivrede dolazi do raslojavanja

7 Hariss, M. Jonatan (2009), Ekonomija životne sredine i prirodnih resursa, Data Status, Beograd, str:210

8 Hariss, M. Jonatan (2009), Ekonomija životne sredine i prirodnih resursa, Data Status, Beograd, str:211

9 Ponting, Klajv (2009), Ekološka istorija svijeta, Odiseja, Beograd, str:140

10 Tomas, Dejvid, Ikson Ker (2011), Kulturna inteligencija, Klío, Beograd, str:40

11 Vukotić, Veselin (2012), Antropologija stvaranja, CID, Podgorica, str:18

12 Maks Veber: „Kultura bazira na simbolima a simboli moraju značiti nešto da bi bili simboli, onda je naše razumijevanje simbola od esencijskog značaja za razumijevanje društva“

13 Tomas Hobs prema Ponting, K. (2009)

i pojave prvih nejednakosti u društvu, usljed mogućnosti raspolaganja zemljom i hranom. Istorija nam pokazuje da su prve civilizacije Sumeri, Mesopotamija, Vavlon, Egipat društva u kojima je vladala nejednakost, vidljiva klasna podjela i velike razlike u raspodjeli bogatstva. Višak hrane i mogućnost izdržavanja ljudi koji ne proizvode hranu za sebe bila je osnova svih kasnijih kulturnih i naučnih dostignuća. Ali isto tako, to su primjeri prvih društvenih zajednica koje su toliko narušile svoju životnu sredinu da su time prouzrokovale i sopstveni kolaps.

Iako je Kina, prva na svijetu imala brodove i kompas, ipak je Kolumbo otkrio Ameriku. Zašto? Razlike u kulturi. „Kinezima je nedostajao cilj, razlog i iznad svega radoznalost. Odlazili su da bi se prikazali, ne da bi vidjeli i učili; da obznane svoje prisustvo, ne da ostanu, da prime izraze divljenja i poštovanja, ne da kupuju. Bili su to što su bili i nijesu morali da se mijenjaju...Dok je zapadnjačkim avanturistima miris zarade otvarao apetit za novim poduhvatima, Kineze su gubici mogli samo da obeshrabre.“¹⁴ Međutim, i u zapadnjačkim zemljama je postojala razlika u kulturi.

Špancima je bio cilj, blago, oni su zabadali krstove u novi svijet, pokrštavali domoroce, pravili hrišćanske hramove, sudove i zatvore, dok je Portugalcima bio profit od trgovine. „Dvije kraljevine sa različitim ambicijama!“¹⁵ Neke zemlje koje su bile vodeće tokom jedne tehnološke epohe, često nijesu vodeće i tokom sljedeće. Španija je štitila svoje poljoprivredne proizvode i tako se borila protiv konkurencije iz kolonija, što je dovelo do deindustrijalizacije i njihovog pada u ekonomskom smislu. Nakon Španije i Portugalije na scenu su nastupili ambiciozni Holandani i domišljati Englezi. Oni su radili potpuno suprotno, aktivno štitili i pomagali industrijsku proizvodnju. Stoga, ne trba da čudi zašto je upravo Engleska kolijevka industrijske proizvodnje. Industrijalizacija jača održivost jedne zemlje. „Svjetsku ekonomju možemo posmatrati kao neku vrstu hijerarhije znanja u kojoj oni koji stalno investiraju u inovacije ostaju na vrhu.“¹⁶

Ako kultura toliko mnogo utiče na ekonomski razvoj, zašto nije dosljedna u tome? Ekonomisti nijesu jedini koji se pitaju zašto su neki narodi toliko neproduktivni u svojim zemljama, a tako preduzumljivi kao manjine? Primjeri Crnogoraca kada odu negdje van Crne Gore. Ako je kultura važna zašto ne izmijeni neku državu na bolje? Da li kao razlog možemo uzeti nemogućnost kulture da predvidi produktivnost? Međutim, poslijeratni ekonomski uspjeh Japana i Njemačke bio je predvidljiv, ako se u obzir uzme kultura. „Kulturom se mogu objasniti i razlike između usjeha Južne Koreje i Turske, odnosno između Indonezije i Nigerije.“¹⁷

Međutim kultura nije jedini faktor, kako je u pitnju složeni proces, samim tim na isti djeluju više determinanti. „Vrijednosti koje u domovini sputava „loša Vlada“ mogu da dođu do izražaja u drugom okruženju. Otuda preduzetnički uspjeh emigrantskih grupa.“¹⁸ Ovu konstataciju najbolje potvrđuje uspjeh Jevreja širom svijeta. Kako su kulturni i ekonomski život povezani, promjene u jednom itetkako se osjećaju i u drugoj sferi. Usljed određenih promjena dolazi i do izmjene prioriteta koje preko pojedinca imaju efekat i na cijelo društvo. Proces selekcije se nastavlja. Treba se truditi, čuda ne postoje, a ni savršenstva. „Istorija nam govori da najbolje ljekove za siromaštvo nalaze upravo oni koji su njime pogođeni. Strana pomoć može donijeti koristi ali poput lake zarade i štetu. Može gušiti domaću inicijativu i nametnuti sputavajući osjećaj nesposobnosti. Ali izvjesno je da se ništa ne može mjeriti sa snagom koju sami probudimo u sebi.“¹⁹

GLOBALIZACIJA KAO ČINILAC RAZVOJA

Šta je globalizacija? Da li je globalizacija postojala oduvijek i od kada datira taj pojam? Pojam potiče od francuske riječi "global", što znači cjelovitost, sveukupnost. Globalizacije je višedimenzionalan i veoma kompleksan fenomen. Pojam koji se vezuje za svakog od nas, koji se ne dešava negdje „vani“ i u nekom drugom već u svakom trenutku našeg života. To je proces koji se odvija upravo "ovdje" i koji snažno utiče na intimni i lični aspekt života svakog pojedinca.

¹⁴ Lendis, Dejid (2004), Bogatstvo i siromaštvo nacija, Stubovi kulture, Beograd, str. 115

¹⁵ Ibid, str.111

¹⁶ Reinert, Erik (2008), Globalna ekonomija- Kako su bogati postali bogati i zašto siromašni postaju siromašniji? Čigoja, Beograd, str.95

¹⁷ Ibidem, str. 538

¹⁸ Ibidem, str. 538 (Lendis)

¹⁹ Ibide, str.546

U ekonomskom pogledu globalizacija predstavlja, rušenje granica i barijera koje one nose. Globalizaciju karakteriše sve veća međuzavisnost nacionalnih ekonomija sa svijetskom privredom. Zemlje u svijetu su povezane u multidimenzionalnu mrežu ekonomskih, socijalnih i političkih veza. „Globalizacija je proces konvergencije kulture produktivnosti, što praktično znači da globalizacija ruši sve protekcionističke politike! Zapravo, do sada je svijet bio podjeljen na različite sisteme, koji su se zatvarali u odnosu na druge i vodili protekcionističke politike. Upravo su te protekcionističke politike stvarale sve podjeljeniji svijet. Obzirom da su preduzeća funkcionisala u zatvorenom sistemu i uživala subvencije ili druge vidove protekcionizma, oni su mogli da vode i neproduktivnu politiku i ponašanje decenijama, čak i ako im produktivnost nije rasla.“²⁰ Danas je situacija potpuno drugačija. Informacija sa jednog kraja svijeta dolazi do drugog za svega par sekundi. To u potpunosti mijenja pristup životu u svim njegovim sferama, od političkog, ekonomskog, društvenog. Više ne postoje granice. Raste konkurencija a samim tim i organizacija privrede na potpuno drugačijim postulatima. Preduzeće, ne može opstati ukoliko ne prepoznaje signale i ne prilagođava se novonastaloj situaciji. Pojedinaac putem interneta razbija kolektivni duh. Razlike u shvatanjima o osnovama ekonomskog prosperiteta se smanjuju. Građani su bolje upoznati o uspješnom ponašanju drugdje. Neki smatraju da je globalizacija dobra dok drugi ne žele da prihvate novonastalu situaciju. Pored pitanja ekonomske nejednakosti država u svijetu, globalizacija nosi i druge izazove i dileme. Potreba da se stvore uslovi za brži privredni razvoj, potreba za očuvanjem životne sredine i društvene stabilnosti, efikasno međunarodno održavanje mira, sužavanje tehnološkog i socijalnog jaza između bogatih i siromašnih, uloga i uticaj multinacionalnih kompanija u modernom svijetu, obezbjeđenje viših zdravstvenih standarda, zajedničko shvatanje ljudskih prava i očuvanje kulturnog identiteta u sve homogenizovanijem svijetu, samo su neke od tema koje prate rasprave o procesu globalizacije. Koristeći razne resurse i uz razne faktore, na razne načine, globalizacija i privredni rast, u današnjem svijetu, predstavljaju dvije neodvojive pojave. Uticaj globalizacije je višestruk i, može se slobodno reći, on određuje nivo privrednog razvoja neke zemlje.

Moderne teorije, međutim, još uvek naglašavaju da koristi koje globalizacija donosi privrednom rastu ne mogu zapravo svi imati. Najčešće se raspravlja o dva najvažnija teorijska izuzetka koja podupiru empirijski dokazi. Prvi izuzetak je zasnovan na geografiji. Koristi od trgovine zavise od toga da li su transportni troškovi između nacionalne privrede i ostatka svijeta dovoljno niski da obezbijede dobitak i za jednu i za drugu stranu. Ukoliko je privreda geografski izolovana – recimo, okružena kopnom visoko u Andima, ili na Himalajima, ili u Centralnoj Africi, kao što je slučaj sa Bolivijom, Nepalom ili Ruandom – šanse za ekstenzivnu trgovinu su veoma ograničene.

Takođe, kao što je pokazao Pol Krugman (Paul Krugman), ekonomista sa MIT-a (Massachusetts Institute of Technology), kombinacija rastućih prihoda u odnosu na obim i visokih transportnih troškova mogu izazvati da se privredne aktivnosti koncentrišu donekle slučajno u pojedinim oblastima na račun drugih. I klima može imati ozbiljne nepovoljne efekte. Uopšteno govoreći, tropi nameću dodatni teret infektivnih bolesti i često loše uslove za poljoprivredu (koji se tiču zemljišta, vode i štetočina), koga nema u umjerenim zonama. Zbog toga se dobar dio svjetske populacije može suočiti sa žestokom geografskom preprekom za razvoj, uprkos opštim koristima od globalizacije.

Drugi bitan teorijski izuzetak, poznat u teorijama razvoja bar još od poziva Aleksandra Hamiltona (Alexandar Hamilton) SAD-u da zaštiti industrije u razvoju, jeste rizik da prerađivači prirodnih resursa mogu biti “uhvaćeni u zamku” nezadovoljavajuće podjele rada, pa time odlazu ili blokiraju napredak u industriji neophodnoj za privredni razvoj. Kiminori Macujama (Kiminori Matsuyama) među prvima je formulisao matematički model koji testira ovu ideju. Rezultati pokazuju da zemlje sa velikim prirodnim resursima, kao što su izvoznice nafte u Persijskom zalivu, nijesu konkurentne u većini industrijskih sektora. To je, čini se, uslov koji je u skladu sa nižim dugoročnim rastom, moguće stoga što industrija prije nego primarna proizvodnja (poljoprivreda i rudarstvo) nudi bolje mogućnosti za inovacije, učenje kroz rad i napredak u produktivnosti na duži rok.

---

²⁰ Vukotić, Veselin (2005), *Preduzetnička ekonomija*, Volume X, Ekonomski fakultet, Podgorica, str.24

ZAKLJUČAK:

Hipoteza koja je postavljena na početku ovog rada da su resursi, kultura i globalizacija činioci koji bitno utiču na razvoj zemlje se potvrđuje. Implikacije globalizacije, kako za razvijene tako i za zemlje u razvoju, trenutno su predmet intenzivnog istraživanja i žestokih debata o ekonomskoj politici. Nezavisno od negativnih aspekata globalizacije, koji, naravno, kao što je to slučaj i kod drugih pojava, postoje, njenu pojavu treba prihvatiti kao izazov za mogućnosti koje ona nudi u ekonomskom razvoju, rastu i blagostanju. Pojedinaac je taj koji je nosilac promjene u društvu. On treba da prepozna signale iz okruženja i da su skladu sa njima djeluje. Globalizacija neminovno dovodi do interakcija i uspostavljanja odnosa među ljudima koji se po kulturi razlikuju, samim tim i problemi su neminovni. U situacijama kada dolazi do uzajamnog dejstva osoba različitih kultura, mogućnost neuspjeha i izvjesnih nesporazuma se znatno povećava nego među ljudima istih kultura. Ostaje nam pitanje da li možemo riješiti problem kulturnih razlika i iskoristiti prilike koje donose te razlike?

LITERATURA:

- Andelis, Barbara (2008), *Strast, Mono&Manjana*, Beograd
- Atali, Žak (2008), *Kratka povijest budućnosti*, Meandar media, Zagreb
- Barbier, Edward (2007), *Natural resources and Economic development*, Cambridge, New York
- Berdajev, Nikolaj (2001), *Filosofija nejednakosti*, Brimo, Beograd
- Bersten, F, Lardi N, Mičel D, Frimen Ć (2011), *Uspon Kine: izazovi i šanse*, Službeni glasnik, Beograd
- Ćulahović, Besim (2002), *Tehnološki razvoj i okolina (ekologija)*, II knjiga, Ekonomski fakultet, Sarajevo
- Ćulahović, Besim (2008), *Ekonomija svijeta – trendovi, rast i razvoj*, Ekonomski fakultet, Sarajevo
- Defo, Danijel (2008), *Robinson Kruso*, Branislav G. Romčević, Beograd
- Goodstein, Eban (2003), *Ekonomika i okoliš*, Mate, Zagreb
- Hariss, M. Jonatan (2009), *Ekonomija životne sredine i prirodnih resursa*, Data Status, Beograd
- Humbolt, Vilhem (1991), *Ideje za pokušaj određivanja djelotvornosti države*, Dobra vest, Novi Sad
- Kaldun, Ibn (1982), *Muqqadima*, Izdavačka djelatnost, Sarajevo
- Kenichi, Omaha (2007), *Nova globalna pozornica*, MATE, Zagreb
- Klaus, Vaclav (2010), *Plava planeta u zelenim okovima*, CID, Podgorica
- Klajv, Ponting (2009), *Ekološka istorija svijeta, Odiseja*, Beograd
- Krivaček, Pol (2010), *Vavilon – Mesopotamija i rađanje civilizacije*, Marso, Beograd
- Kun, Tomas (1974), *Struktura naučnih revolucija*, Nolit, Beograd
- Lendis, Dejvid (2004) *Bogatstvo i siromaštvo nacija, Zašto su jedni bogati a drugi siromašni?* Stubovi kulture, Beograd
- Newth, Erik (2003), *Kratka povijest budućnosti*, Mozaik knjiga, Zagreb
- Osmanković, Jasmina (2007), *Ekonomski razvoj- novi pristupi*, Ekonomski fakultet Sarajevo
- Rajt, Ronald (2007), *Kratka istorija napretka*, Geopolitika, Beograd
- Reinert, Erik (2008), *Globalna ekonomija- Kako su bogati postali bogati i zašto siromašni postaju siromašniji?* Čigoja, Beograd
- Reinert, Erik (2009), *Spontani haos- ekonomija u doba vukova*, Čigoja, Beograd
- Ribo, Teodil Arman (2011), *Bolesti volje*, Partenon, Beograd
- Rodik, Deni (2013), *Paradoks globalizacije*, Službeni glasnik, Beograd
- Taleb, Nassim (2009), *Crni labud*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb
- Vukotić, Veselin (2003), *Makroekonomski računi i modeli*, CID, Podgorica
- Vukotić, Veselin (2006), *Psihofilozofija biznisa*, CID, Podgorica
- Vukotić, Veselin (2011), *Istorija budućnosti*, CID, Podgorica
- Vukotić, Veselin (2012), *Antropologija stvaranja*, CID, Podgorica

GLOBALIZACIJA – KULTUROLOŠKI ASPEKT, ULOGA MEDIJA I KONTRAVERZE

Apstrakt

Rad, najpre, razmatra problematiku globalizacije kulture, kao i posledičnog kreiranja kulturnih simbola kao nezaobilaznih segmenata savremene popularne kulture. Tekst se, konkretnije, bavi fenomenom mecdonaldizacije, odnosno vesternizacije pod kojom se podrazumeva prihvatanje tuđih kulturnih simbola, normi, identiteta, životnih stilova i oblika ponašanja na globalnom nivou, a pod okriljem i snažnim uticajem zapadne civilizacije. Pored detaljno izloženih kulturološko-religijskih efekata globalizacije, rad ujedno razmatra i prednosti, nedostatke i protivrečnosti ovog procesa, posebno viđenih od strane autora iz dalekoistočnih civilizacija. Srž teksta se bavi detaljnom analizom kulturološkog aspekta globalizacije, posebno sa stanovišta zagovornika i protivnika ovog procesa. U radu se razmatra uticaj globalizacije na usvajanje sistema vrednosti u istočnim kulturnim sredinama, ujedno ističući da je ovaj proces prouzrokovao složeno sudejstvo raznolikih kultura na globalnom nivou. Pored najznačajnijih faktora kulturne raznolikosti i analize efekata potrošačke revolucije, ističe se da je proces transmisije kulture dvosmernog karaktera. Na kraju rada se razmatra uloga medija i savremenih informaciono-tehnoloških komunikacija u globalizaciji kulture, uz naglasak da mediji imaju ključnu ulogu u ovom procesu. Naglašava se i da je proces globalizacije takode praćen i konvergencijom ukusa potrošača koja se ogleda u prilagodavanju preferencija, potreba i ponašanja potrošača Američkom modelu.

Ključne reči: globalizacija kulture, kulturni identitet, mecdonaldizacija, lokalne kulture, kulturni obrasci, religija, sistem vrednosti, potrošačko društvo, mediji, potrošačka revolucija

GLOBALIZATION – CULTURAL ASPECTS, ROLE OF MEDIA AND CONTROVERSIES

Abstract

The paper, first, discusses the issues of cultural globalization and the consequent creation of cultural symbols as unavoidable segments of contemporary popular culture. The text, more specifically, deals with the phenomenon of McDonaldization, i.e. Westernization that means the acceptance of other's cultural symbols, norms, identities, lifestyles and behavioral models globally. Above mentioned takes place under the patronage and the strong influence of Western civilization. In addition, its cultural and religious effects are discussed. The paper also examines the advantages, weaknesses and contradictions of this process. Special attention is given to the opinions of far eastern civilizations scientists. The core of this paper deals with the detailed analysis of the globalizations' cultural aspect, especially from the standpoint of globalizations' proponents and opponents. The impact of globalization on the adoption of the system of values in the eastern cultural environments is also discussed. At the same time, it emphasizes that this process caused the complex impact on diverse cultures globally. In addition to the most important cultural diversity factors and analysis of the consumer revolution effects, the paper points out that the cultural transmission has a two-way character. The paper also examines the role of the media and contemporary information and communications technology in the cultural globalization, with the emphasis that media play a key role in this process. At the end, the paper points out that the globalization is also accompanied by the convergence of consumer tastes which is reflected in adjusting preferences, needs and consumer behavior to the American model.

Key words: cultural globalization, cultural identity, McDonaldization, local culture, cultural patterns, religion, values, consumer society, media, consumer revolution

---

¹ Profesor na Visokoj poslovnoj školi strukovnih studija Novi Sad; lidija.madzar.vps@gmail.com

UVODNA RAZMATRANJA

Razvoj globalnog tržišta duboko zadire u kulture savremenih nacija, identitet i životne stilove, pri čemu globalizaciju ekonomskih tokova neminovno prate i talasi kulturnog preobražavanja, odnosno talasi globalizacije kulture. Proces globalizacije je neminovno praćen kreiranjem kulturnih simbola koji predstavljaju predmet proučavanja konvergencije globalne kulture. Ovaj pojam se može poistovetiti i sa pojmovima mecdonaldizacija ili vesternizacija (tj. jednom rečju sa pojmom popularna kultura) pod kojima se podrazumeva prihvatanje tuđih kulturnih simbola, identiteta, životnih stilova i oblika ponašanja na globalnom nivou, a pod okriljem i snažnim uticajem zapadne civilizacije. Pri tome, pojam globalne kulturne industrije podrazumeva procese postepenog iščeznuća kultura i identiteta na lokalnom nivou, kao i proces njihove zamene dizajnom imidža multinacionalnih kompanija, kao i reklamnim dizajnom. Transnacionalne kompanije, koje imaju za cilj da stvore prevlast na tržištu univerzalnih kulturnih simbola, obilato primenjuju savremene informacione tehnologije. Globalizacija kulture doprinosi prevazilaženju svih nacionalnih i klasnih granica, doprinoseći postepenoj mentalnoj ugradnji u sistem opažanja pojedinaca iz svih delova sveta. Pomenuto se duuguje pažljivo osmišljenom konceptu američkog društvenog modela.² Globalizacija je uvek praćena i fenomenom lokalizacije, jer su globalne kompanije, u ulozi nosilaca ovog procesa, u svojim proizvodno-uslužnim delatnostima nužno upućene na stvaranje i održavanje dobrih lokalnih veza. Pomenuto proizilazi iz činjenice da one posluju na lokalnom nivou, kao i iz toga što obilato koriste lokalne resurse u svojim proizvodno-uslužnim delatnostima.

Uprkos postojanju i popularnosti mnogobrojne literature na temu globalizacije, kao i nezamislivo velikom broju definicija ovog pojma, letimična istraživanja ukazuju na to da su za ovu temu, u najvećoj meri, zainteresovani istraživači iz polja društvenih nauka. Pri tome, literatura o globalizaciji pokriva čitav spektar pitanja počevši od političkog, pa sve do ideološkog aspekta ovog procesa. Najznačajnije teme, o kojima se i danas naveliko raspravlja, se prevashodno odnose na sledeće tvrdnje:³

Globalizacija se, najpre, može posmatrati kroz prizmu maksimiziranja dobiti od slobodne trgovine. Naime, ona se, kao proces strukturiranja savremenih korporacija, usmerava na njihove ključne kompetencije na jedinstvenom globalnom tržištu. Time im ona pruža mogućnost za razvoj i rast profita delovanjem sinergetskog efekta, kao i kroz dokazano ostvarenu efikasnost u savremenom inženjeringu, prodaji, kupovini, proizvodnji i distribuciji proizvoda i/ili usluga i

Globalizacija predstavlja pokušaj vesternizacije savremenog sveta i javlja se kao eufemizam za uspostavljanje dominacije bele rase. U pomenutom smislu se može poistovetiti sa idejama, pojavama i programima, koji su obeležili kraj XX i početak XXI veka, poput fenomena modernizacije i demokratizacije društva. Zvaničnici Svetske banke (World Bank), Međunarodnog monetarnog fonda (International Monetary Fund), Svetske trgovinske organizacije (World Trade Organization) i Evropske unije (European Union) su, u ulozi institucionalnih nosilaca procesa globalizacije, stvorili predstavu o tome da ona podstiče demokratiju, poboljšanje životnog standarda i opšte slobode. Međutim, postoje i oni koji ovu argumentaciju doživljavaju kao opravdanje za ponovnu kolonizaciju sveta.⁴ No, bez obzira na pokušaje definisanja globalizacije, činjenica je da se radi o drevnom procesu koji se, istorijski posmatrano, javljao bilo kroz razna vojna osvajanja, bilo pojavom i ubrzanjem slobodne trgovine, i koji i do ovih dana predstavlja predmet interesovanja mnogobrojnih filozfskih pravaca, ideologija i politika.

I PREDNOSTI I MANE GLOBALIZACIJE

Proces globalizacije, dakako, nosi sa sobom pozitivne i negativne ishode. Pored visokog stepena integrisanosti svetske privrede, izuzetno intenzivnog razvoja međunarodne privredne

² Beck, Ulrich, (2001), Što je globalizacija?, Vizura, Zagreb, str. 103-106.

³ Shorish, M., Mobin, (1998), Globalization and Culture, članak dostupan na internet sajtu <http://home.hiroshima-u.ac.jp/cice/wp-content/uploads/2014/03/2-2-3.pdf>

⁴ Mohammad, Mahathir, (1996), Globalization: What it Means to Small Nations, izvod iz govora Premijera Malezije sa konstituisanja (uvođenja) Programa razmene stipendija održanog 24. jula 1996. godine u Kuala Lumpuru, dostupno na sajtu <http://smpke.jp.mypm3.htm>

saradnje, slobodnog protoka informacija, ljudi, kapitala, savremenog saobraćaja i transportne infrastrukture, učenja na daljinu i kulturne saradnje, kao i intenziviranih međunarodnih donacija, u kontekstu tematike ovog rada, među njenim najznačajnijim prednostima izdvajaju se:⁵ 1) Savremene informacione i komunikacione tehnologije koje su, u sferi obrazovanja, omogućile mnogim društvenim grupama poput učenika, studenata, istraživača i drugih mladih ljudi, da dođu do relevantnih informacija iz najboljih svetskih elektronskih biblioteka, bez potrebe za putovanjem. Sa ove tačke gledišta, globalizacija pomaže ljudima u širenju novih ideja i znanja; 2) Globalizacija je, takođe, pojednostavila i olakšala proces komunikacija o čemu svedoči podatak o enormnom broju korisnika interneta; 3) Danas su mogućnosti za uzajamno razumevanje među ljudima, koji pripadaju heterogenim društvenim grupama, nacijama, kulturama i religijama, daleko veće nego što su ikada bile. Kao što je već napomenuto, uzajamno razumevanje predstavlja ključni preduslov za uspostavljanje i negovanje zajedničkih sistema vrednosti u pojedinačno posmatranim društvenim zajednicama i 4) Ovaj proces je, u izvesnoj meri, postepeno uticao i na podsticanje širenja demokratije, rodne ravnopravnosti, pravde i poštovanja ljudskih prava, posebno prava žena i dece.

Premda se karakteriše pozitivnim aspektima, globalizacija nosi sa sobom i velike protivrečnosti, kao i mnogobrojne nedostatke koji se, u kontekstu ove teme, sagledavaju kroz prizmu:⁶

Kulturoloških efekata – jer predstavlja izazov za nacionalni kulturni identitet i opstanak jezika malih sredina. S obzirom na opravdanu bojazan da bi više od pola lokalnih jezika moglo da iščezne, globalizacija bi takođe mogla da dovede i do postepenog iščeznuća mnogih kultura na lokalnom planu. Ekonomska, tehnička i naučna nadmoć Sjedinjenih Američkih Država, kao i upotreba savremenih informacionih tehnologija nameću permanentnu primenu engleskog jezika, posebno u nerazvijenim i zemljama u razvoju (ZUR). S obzirom na to da primena jezika značajno utiče na kulturni identitet nacije, dominacija engleskog jezika bi mogla da doprinese pojavi globalne, tj. međunarodne kulture koja bi, sasvim izvesno, iskorenila tradiciju, običaje i vrednosti mnogih društava. U tom trenutku dolazi do marginalizacije kulturnog identiteta;

Religije - premda globalizacija, putem olakšane razmene informacija, različitih stavova i percepcija savremenih vera, može uticati na njihovo međusobno razumevanje, ovaj proces istovremeno predstavlja i opasnost za opstanak mnogih religijskih i duhovnih vrednosti. Globalizacija kulture, podsticanje modela potrošačkog društva, kao i dramatičan pad sistema vrednosti predstavljaju samo neke od problema kako današnjih religija, tako i njihovog uticaja na ponašanje mnogobrojnih društvenih zajednica;

Odnosa procesa globalizacije i moralnih načela – u poslednjim decenijama posebno dolazi do izražaja nepoštenu osobenost globalizacije koja se najupečatljivije uočava kroz sledeća dva aspekta: 1) Tesnu spregu između globalizacije i međunarodnog kriminala – opredmećuje se putem međunarodne trgovine drogom, oružjem, belim robljem, decom i sl. No, pomenute procese je, usled internacionalizacije njihovog karaktera, teško kontrolisati. Pored ilegalnih kriminalnih aktivnosti, poznato je da se javljaju i opasne bolesti na globalnom planu i 2) Aktivnu upotrebu interneta koja može dovesti do opasnih posledica poput manipulacije i zloupotrebe dece, mladih i nedovoljno zrelih ljudi. Mnogobrojne studije⁷ ukazuju na to da mladi, ali i odrasli svakodnevno koriste web stranice problematičnog i nemoralnog sadržaja. Pomenuto je posebno izraženo u đlačkoj i studentskoj populaciji, predstavljajući ozbiljan društveni problem;

Odnosa globalizacije i nauke – globalizacija je, bez sumnje, izuzetno doprinela ubrzanom razvoju informaciono-komunikacionih tehnologija, kao i novoj naučnoj revoluciji na mnogim poljima, uključujući i proučavanje kosmosa. Međutim, savremena naučna dostignuća takođe mogu biti zloupotrebljena i predstavljati predmet nečasnih eksperimenata kao što je slučaj sa pojavom svinjskog gripa, genetskim inženjeringom i kloniranjem;

5 Muzaffar, Chandra, (1998), "Globalization and Religion", *Globalization: The Perspectives and Experiences of the Religious Traditions of Asia Pacific*, International Movement for a Just World, Kuala Lumpur, str. 179-190.

6 Muzaffar, Chandra, (1998), "Globalization and Religion", *Globalization: The Perspectives and Experiences of the Religious Traditions of Asia Pacific*, International Movement for a Just World, Kuala Lumpur, str. 179-190.

7 Muzaffar, Chandra, (1998), "Globalization and Religion", *Globalization: The Perspectives and Experiences of the Religious Traditions of Asia Pacific*, International Movement for a Just World, Kuala Lumpur, str. 186.

Odnosa globalizacije i društvenih klasa – pored nepobitno pozitivnih učinaka na svetskoj ekonomskoj sceni poput liberalizacije trgovine, kao i dramatičnog rasta međunarodne razmene u sferama trgovine, usluga, kapitala, kulture, ljudi, ideja, tehničkih dostignuća i sl., tržišna privreda i razvoj savremene tehnologije mogu negativno uticati na radnu snagu. Naime, dok samo manji deo svetske populacije aktivno učestvuje u proizvodnji dobara i usluga, preostala većina nema mogućnosti za sticanje dohotka. Ovaj podatak ukazuje na ozbiljan problem koji pogađa najsiromašnije slojeve društva, posebno u okolnostima slabljenja državnog u korist privatnog sektora i smanjenja državnih rashoda na socijalnu politiku i funkcionisanje javnog sektora. Opisano se, preciznije, odnosi na izdvajanja za zdravstvenu zaštitu, socijalnu pomoć, obrazovanje, vojsku, policiju i dr. Na osnovu navedenog sledi da globalizacija može prerasti u uzročnika društvene nestabilnosti i klasnih razlika u savremenom svetu.

II KULTUROLOŠKI ASPEKTI PROCESA GLOBALIZACIJE

Zagovornici globalizacije tvrde da ovaj proces neminovno vodi ka ujednačavanju dohodaka na globalnom planu, ka olakšanom pristupu novim znanjima i tehnologijama, većoj potrošnji, rastu životnog standarda, kao i ka obilju novih političkih prestava. Ovom treba dodati i pretpostavke o tome da će integracija pojedinačno posmatranih privreda dovesti do privrednog rasta i društvenog blagostanja. Oni takođe ističu da ovaj proces omogućava većini pojedinaca da učestvuju u ubiranju plodova modernizacije i tekovina savremene civilizacije. S druge strane, protivnici globalizacije ističu da se radi o hegemonističkom i destruktivnom procesu sa aspekta pripadnika siromašnih i ranjivih društvenih kategorija, da ugrožava lokalne i nacionalne privrede, kao i da štetno utiče na životnu sredinu. Stoga je nesporno da globalizacija izaziva kako pozitivne, tako i negativne efekte. Pored ekonomskih, političkih i društvenih, proces globalizacije se karakteriše i kulturnim aspektima koji će se detaljno razmatrati u nastavku teksta.⁸

Proces globalizacije, kao i njeni kulturni aspekti, zahtevaju realizaciju izvesnog stupnja strukturnih promena, ali i prilagođavanja raznolikim društvenim sredinama. Danas su efekti procesa globalizacije na sistem vrednosti, kao i na njegove prateće institucije, posebno izraženi u nezapadnim i drugim istočnim kulturama. Međutim, nametanje strukturnih promena gotovo uvek dovodi do traumatičnog iskustva za sve one aktere koji se suočavaju sa padom životnog standarda i erozijom kulturnog identiteta.⁹ Kulturološki aspekti globalizacije jesu novijeg datuma, jer ovim pitanjima ranije nije bila posvećivana dužna pažnja. Pored rastućih transnacionalnih tokova i obrazaca društvene interakcije, ona podrazumeva i da interesovanje za ovaj proces proizilazi iz podela između raznih pristupa u društvenim naukama koje se istovremeno bave analizom raznolikih društava, nacija, međunarodnih odnosa, ali i političkim aspektima globalizacije. Činjenica je da je globalizacija proizvela složeno sudejstvo raznolikih kultura. Najznačajniji faktori, odnosno polja koja utiču na globalnu kulturnu raznolikost su, u savremenoj literaturi, identifikovana i grupisana kao:¹⁰ 1) Etnopolje – koje se odnosi na slobodan protok ljudi poput turista, migranata, poslovnih ljudi i sl.; 2) Tehnopolje – koje podrazumeva prelazak savremenih tehnologija preko granica; 3) Polje finansija – koje omogućava slobodan protok kapitala, kao i integraciju svetskih finansijskih tržišta; 4) Polje medija – obuhvata tehnologiju masovnih medija i 5) Ideološko polje – koje se odnosi na prestave o političkim i ideološkim aspektima ovog procesa.

U sklopu rasprave o kulturološkim aspektima globalizacije, treba istaći novi koncept potrošnje koji se javlja kao posledica sučeljavanja raznolikih kulturnih procesa na globalnom planu. Naime, potrošačka revolucija je dovela do prilagođavanja savremenog industrijskog društva prirodi i novim potrebama potrošača, i time izazvala proces unifikacije raznovrsnih proizvoda i usluga na

---

8 Mehlika, Fathima, (akademski godina od 2013-2015), Globalization and its Economic, Social, Political and Cultural impact, Tata Institute of Social Sciences, Mumbai, članak dostupan na internet adresi http://www.academia.edu/4668865/GLOBALIZATION_AND_ITS_SOCIAL-CULTURAL-POLITICAL_AND_ECONOMIC_IMPACTS

9 Shorish, M., Mobin, (1998), Globalization and Culture, članak dostupan na internet sajtu <http://home.hiroshima-u.ac.jp/cice/wp-content/uploads/2014/03/2-2-3.pdf>

10 Mehlika, Fathima, (akademski godina od 2013-2015), Globalization and its Economic, Social, Political and Cultural impact, Tata Institute of Social Sciences, Mumbai, članak dostupan na internet adresi http://www.academia.edu/4668865/GLOBALIZATION_AND_ITS_SOCIAL-CULTURAL-POLITICAL_AND_ECONOMIC_IMPACTS

globalnom nivou. Pomenuto se odnosi na mnogobrojne fenomene poput odeće, obuće, gastronomije, ali i muzike, savremene literature, filmske produkcije, arhitekture i sl. Ovo se može objasniti širenjem zapadne kulture u mnogim delovima savremenog sveta. Međutim, treba uzeti u obzir činjenicu da proces transmisije kulture nije jednosmernog karaktera na šta konkretno ukazuje činjenica o popularnosti i masovnoj prihvaćenosti azijske, južnoameričke, turske, islamske i afričke kuhinje u zapadnim zemljama. Stoga sledi zaključak da je širenje kulture dvosmerne prirode jer, prevashodno, zavisi od prisustva ili odsustva volje pojedinaca za prihvatanjem tuđeg kulturnog identiteta.¹¹ Premda savremene nacije predstavljaju najznačajnije učesnike u globalnim događajima, postoje indicije da bi ubuduće moglo da dođe do globalnog konflikta između savremenih država i različitih civilizacijskih grupa. Naime, ističući da globalna politika ulazi u novu fazu i da je intelektualcima promakla suštinska vizija o budućoj putanji njenog kretanja, poznati politikolog Samuel P. Huntington tvrdi da osnovni izvor konflikata u savremenom svetu neće više proizlaziti iz ideoloških ili ekonomskih razloga, već da će velike diskrepance u čovečanstvu biti uzrokovane razlikama u kulturološkim aspektima. On, na kraju, ističe da će kritična nejednakost između savremenih civilizacija biti od presudnog značaja za budući razvoj globalnog sveta.¹²

III ULOGA MEDIJA I SAVREMENIH KOMUNIKACIJA U KULTURNOJ GLOBALIZACIJI

S obzirom na to da između procesa globalizacije i savremenih informaciono-tehnoloških komunikacija postoji tesna uzajamna veza, sledi zaključak da proces globalizacije ne bi bio ni započet da, u međuvremenu, nije došlo do ubrzanog razvoja savremenih medija i komunikacija. Mediji zauzimaju ključnu ulogu u globalizaciji jer:¹³

- su medijske korporacije začuđujuće brzo globalizovale svoje poslovne aktivnosti,
- globalna komunikaciona infrastruktura pruža mogućnosti za brz protok informacija i
- globalni mediji imaju ključnu ulogu u percepciji pojedinaca o aktuelnim svetskim događajima.

I autor Milardović Anđelko smatra da se globalizacija kulture može poistovetiti sa međuzavisnim modelom kulture koji se, posredstvom savremenih medija i globalnih komunikacija, odvija preko granica nacionalnih država. Pomenuto dovodi do nastanka univerzalnih kulturnih simbola koji uzrokuju reakciju u vidu proizvodnje pojedinačnih kulturnih obrazaca, simbola, stilova života ili, jednostavnije rečeno, lokalnih kultura.¹⁴ Autor takođe doživljava globalnu kulturu kao globalnu kulturnu mrežu, jer se transnacionalizacija kulturnih procesa odvija putem globalnih medija i informaciono-komunikacionih tehnologija, prelazeći nacionalne granice. Pomenuto otvara prostor za pojavu opasnosti od oćuvanja i potiskivanja nacionalnih i kulturnih identiteta, od ukidanja kulturnog pluralizma, postepenog odumiranja pojedinih jezika usled favorizacije engleskog jezika na globalnom planu, od unifikacije kulture, kao i opasnosti od mecdonaldizacije društva.¹⁵

Bez obzira na postojeće društvene i ekonomske nejednakosti, elektronski mediji su u velikoj meri doprineli globalnoj interakciji, jer se nekadašnji model komunikacija postepeno menjao usled participativnog novinarstva, interneta i razvoja on-line komunikacija, kao i transnacionalnih aktivnosti koje se odvijaju posredstvom organizovanih on-line mreža. Proces globalizacije je praćen brzim razvojem društvenih odnosa, mreža i organizacija putem interneta. Sve pomenuto, bez sumnje, utiče na karakter, misli, razum, moždane procese i percepciju stvarnosti. Na ove kategorije uticali su i razni fenomeni poput pojave društvenih mreža, savremene kinematografije,

---

11 Mehlika, Fathima, (akademska godina od 2013-2015), Globalization and its Economic, Social, Political and Cultural impact, Tata Institute of Social Sciences, Mumbai, članak dostupan na internet adresi http://www.academia.edu/4668865/GLOBALIZATION_AND_ITS_SOCIAL-CULTURAL-POLITICAL_AND_ECONOMIC_IMPACTS

12 Huntington, Samuel, P., (1993), The Clash of Civilizations, članak dostupan na internet adresi <http://www.foreignaffairs.com/articles/48950/samuel-p-huntington/the-clash-of-civilizations>

13 Mehlika, Fathima, (akademska godina od 2013-2015), Globalization and its Economic, Social, Political and Cultural impact, Tata Institute of Social Sciences, Mumbai, članak dostupan na internet adresi http://www.academia.edu/4668865/GLOBALIZATION_AND_ITS_SOCIAL-CULTURAL-POLITICAL_AND_ECONOMIC_IMPACTS

14 Milardović, Anđelko, (2004), Populizam i globalizacija, SPI, Zagreb, str. 170.

15 Milardović, Anđelko, (2001), "Predgovor političkoj sociologiji", Politička sociologija, Panilber, Osijek, str. 20.

blogova i otvorenih on-line foruma. Na taj način su masovni mediji u mnogo većoj meri doprineli pojavi kulturnih razlika, nego što je slučaj sa normiranjem, tj. ujednačavanjem kulture na globalnom planu.

Autori iz dalekoistočnih zemalja pretežno ističu da je proces globalizacije takođe praćen i konvergencijom ukusa potrošača koja se ogleda u prilagođavanju preferencija, potreba i ponašanja potrošača Američkom modelu.¹⁶ Pojava engleskog jezika, kao dominantnog i prevladajućeg na globalnom nivou, u poslovnim i akademskim krugovima predstavlja još jedan od eklatantnih primera kako jedna kultura može da ostvari premoć nad ostatkom sveta. Opisana pojava je dodatno podstaknuta globalizacijom ekonomskih i političkih tokova i interesa. Gorepomenuto i ne čudi jer se konkretno azijski kontinent, od drevnih vremena, smatra jednim od važnih kulturno-civilizacijskih generatora razvoja ljudskog društva. Specifičnost Azije ogleda se u postojanju različitih kulturnih i civilizacijskih centara poput Irana, Kine, Indije i dr. koji se karakterišu nacionalnom, rasnom, religijskom i ideološkom raznovrsnošću. Usled toga danas, u eri globalizacije, raste svest o neophodnosti očuvanja vrednosti, identiteta, kao i o jačanju položaja kulture Azije. I naposljetku, azijski kontinent je u svim svojim epohama imao bitnu ulogu u širenju kulture i civilizacije. S obzirom na svoju raznovrsnost, sa posebnim naglaskom na domen kulture i običaja, javlja se nužna potreba za razmenom ideja i stavova vezanih za oblast kulture.

ZAKLJUČAK

Kultura, kao skup običaja, uverenja, verovanja, usvojenih vrednosti i normi, predstavlja jedan od temeljnih stubova na kojem se zasniva demografski, privredni, društveni i politički razvoj svake nacije. Kulturna baština se stiče postepenim razvojem i negovanjem stečenog kulturnog identiteta, koji se čuva za potrebe narednih generacija u vidu dragocenog nasleđa. Kvalitet, opstanak i snaga svakog društvenog sistema zavisi od kulture, ali i od poštovanja usvojenog sistema kulturnih normi. S druge strane, globalizacija utiče na različite aspekte života i ponašanja ljudi, kao i na ekonomski, politički, društveni, kulturni i druge vidove ovog procesa. Jedan od nesumnjivo najvećih izazova globalizacije ogleda se u njenom uticaju na kulturu, religiju i društvo. Danas, konvergencija kultura različitih naroda predstavlja posledicu enormnog progressa u razmeni informacija i komunikacionih tehnologija, kao i u širenju satelitskih i kompjuterskih mreža. Navedeno se smatra samo nekim od pozitivnih aspekata ovog procesa.

Kada se radi o globalizaciji, oblast kulture spada u jednu od najkompleksnijih tema o kojima se danas naširoko raspravlja. U ovom kontekstu treba istaći bitnost uloge kulturnog identiteta raznih naroda sa ciljem očuvanja njihovih kulturnih, jezičkih i drugih specifičnosti. Imajući u vidu ubrzani proces globalizacije, kao i tendencije zapadnih zemalja da prisvoje njena dostignuća, čini se da se danas javlja potreba za zbližavanjem kultura različitih zemalja, a sve sa ciljem smanjenja kulturnih i strukturnih razlika i uspostavljanja jedinstvenog sistema vrednosti, stavova i ponašanja. Blizina i srodnost kulturnih identiteta podrazumevaju jačanje i razvoj sličnih kulturnih karakteristika. Pomenuto zahteva uspostavljanje zajedničke, odnosno globalne političke platforme sa ciljem uspostavljanja jedinstvenog modela suprotstavljanja izazovima globalizacije. Napokon, proces vesternizacije, uticaj savremenih medija, dostignuća savremenih komunikacija i oblikovanje društvenih mreža smatraju se najupečatljivijim proizvodima globalizacije. Međutim, jedna od očiglednih kontradiktornosti kulturološkog aspekta globalizacije javlja se u činjenici da zbližavanje kultura podstiče nove prilike za kulturnu razmenu, dok istovremeno izaziva i probleme poput odbacivanja drugih kultura i ekstremizma. Nacionalni sukobi, verski fanatizam, homofobija, diskriminacija i suprotstavljanje kulturama drugih nastaju kao rezultat nacionalizma, koji je opstao uprkos razvoju savremene globalne civilizacije.

---

¹⁶ Mehlika, Fathima, (akademski godišnjak od 2013-2015), Globalization and its Economic, Social, Political and Cultural impact, Tata Institute of Social Sciences, Mumbai, članak dostupan na internet adresi http://www.academia.edu/4668865/GLOBALIZATION_AND_ITS_SOCIAL-CULTURAL-POLITICAL_AND_ECONOMIC_IMPACTS

LITERATURA

1. Beck, Ulrich, (2001), Što je globalizacija?, Vizura, Zagreb
2. Giddens, Anthony, (2000), Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives, Profile Books, London
3. Huntington, Samuel, P., (1993), The Clash of Civilizations, članak dostupan na internet adresi <http://www.foreignaffairs.com/articles/48950/samuel-p-huntington/the-clash-of-civilizations>
4. Mehlika, Fathima, (akademska godina od 2013-2015), Globalization and its Economic, Social, Political and Cultural impact, Tata Institute of Social Sciences, Mumbai, članak dostupan na internet adresi http://www.academia.edu/4668865/GLOBALIZATION_AND_ITS_SOCIAL-CULTURAL-POLITICAL_AND_ECONOMIC_IMPACTS
5. Milardović, Anđelko, (2001), "Predgovor političkoj sociologiji", Politička sociologija, Panilber, Osijek
6. Milardović, Anđelko, (2004), Populizam i globalizacija, SPI, Zagreb
7. Mohammad, Mahathir, (1996), Globalization: What it Means to Small Nations, izvod iz govora Premijera Malezije sa konstituisanja (uvodenja) Programa razmene stipendija održanog 24. jula 1996. godine u Kuala Lumpur, dostupno na sajtu <http://smpke.jpm.my/pm3.htm>
8. Muzaffar, Chandra, (1998), "Globalization and Religion", Globalization: The Perspectives and Experiences of the Religious Traditions of Asia Pacific, International Movement for a Just World, Kuala Lumpur
9. Shorish, M., Mobin, (1998), Globalization and Culture, članak dostupan na internet sajtu <http://home.hiroshima-u.ac.jp/cice/wp-content/uploads/2014/03/2-2-3.pdf>

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА, ОБРАЗОВНИ КАПИТАЛ И ИНСТИТУЦИЈЕ КУЛТУРЕ

Апстракт

У првом делу рада указује се на глобализацију, које су јој димензије и какве су последице.

Данас, у „ери глобализације” као да се помало заборавља дуга предисторија идеје глобализације, која је настајала у јакој вези са њој блиским али и ривалским теоријама.

У другом делу рада дат је осврт на образовни капитал и обележја образовне структуре становништва наше земље и институције културе и њихова улога.

Кључне речи: глобализација, образовни капитал, институције културе, регионални развој.

Abstract

The first part of the paper covers the topic of globalization, and the dimensions and what are the consequences. Today, in the “age of globalization”, we tend to forget long history the idea of globalization, which has been developing in a strong connection, and also close with rival theories.

A second part of the paper covers the capital of educated and features of the educational structure of the population in our country and cultural institutions and their role.

Keywords: globalization, educational equity, cultural institutions, regional development.

УВОДНО ДЕФИНИСАЊЕ ПОЈМА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Иако озбиљни процеси глобализације теку већ током шездесетих и седамдесетих година прошлог века, теоријско промишљање и спорови везани за глобализацију везују се тек за деведесете године тога века. Многи аутори указују на то да је глобализација првенствено економски феномен, а велики број у њој види пре свега културни феномен. Нама су јако занимљиви аутори који не стављају у први план једну димензију глобализације, већ покушавају да је схвате као комплексан, често противречан и по крајњим последицама недовољно предвидив процес. У праву је Гиденс када подвлачи да глобализација настаје дејством и спајањем политичких, друштвених, културних и економских фактора.³

Не може се оспоравати значај бујања транснационалних компанија, стварања светског финансијског тржишта, електронског извођења финансијских трансакција, скидања трговинских баријера, смањења и промене економске улоге националне државе. Те промене су економска кичма глобализације. Али глобализација подразумева и веома брз развој информационих и комуникационих технологија (а пре свега мобилних телефона, кабловске телевизије, електронске поште и интернета), политичке и социјалне промене у земљама у транзицији које се реформишу у правцу либерално-демократског, западног модела друштва, и стварање светског економског система у коме доминира транснационални капитал. Све то заједно доприноси чињеници да појединци, групе, државе и нације постају све више међусобно зависни и свесни да живимо у једном свету. Глобализацију и чине сви ти економски, политички, технолошки и културни односи који код људи стварају осећај да су међусобно јако зависни иако су територијално удаљени, и културом, па и нивоом образовања различити. Требало би напоменути да важан део теоријског и концепцијског приступа сваког аутора чини

---

1 Универзитет у Београду, Пољопривредни факултет Земун

2 Универзитет у Београду, Технолошко металуршки факултет Београд

3 Гиденс, Е. (Giddens, E.), *Sociology* (Cambridge: Polity Press, 2001).

и његов однос према последицама глобализације. И док на једној страни имамо ауторе попут Фукујама, који у глобализацији виде крај историје и потпуну победу неолибералног модела социјалног развоја,⁴ на другој страни су они који жестоко критикују последице глобализације сведене на доминацију неолибералног концепта развоја и културну „вестернизацију” света.

ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУПИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈИ И КЛАСИФИКАЦИЈА

Није намера аутора да улазе у опсежну класификацију постојећих теоријских приступа глобализацији. То су релативно успешно урадили други. Аутор запаженог избора текстова о глобализацији В. Вулетић,⁵ оправдано је издвојио и две најзначајније класификације – Леслија Склера и Дејвида Хелда.

Уз дужно поштовање Склеровој подели на ауторе који спадају у светско-системски приступ; модел глобалне културе; модел глобалног друштва и модел глобалног капитализма, наша пажња окренута је Хелдовој подели,⁶ која нам се чини и теоријски занимљивом и практично употребљивом у сврху поделе најгласнијих и највидљивијих у дебати о глобализацији на социјалној јавној сцени Србије. Као што је познато, Дејвид Хелд разликује „хипер глобалисте”, „скептике” и „трансформационалисте”. Иако и међу самим „хипер глобалистима”, „скептицима” и „трансформационалистима” постоје унутрашње разлике, Хелд доста уверљиво образлаже ову поделу. У најкраћем, подела почива на различитом односу према моћи и снази глобалног поретка, на једној, и националне државе, на другој страни. Тако „хипер глобалисти” готово идолопоклонички верују у снагу глобализације и глобалног поретка као стварног феномена који се осећа свуда на планети. Познати „хипер глобалиста” Оме⁷ истиче да глобализација води „свету без граница” који потиरे нацију и националне државе и у коме је глобално тржиште моћније од националних влада. „Хипер глобалисти” све више говоре о глобалној влади у лику транснационалних економско-финансијских, културних и других институција које су увод у истинску „глобалну цивилизацију”. „Скептици” не верују у глобализацију и сматрају је неком врстом пуког мита. Али зато верују да су нације и владе националних држава и даље важни актери на светској економској, политичкој и културној сцени. Економска међузависност данашњег света није некакав историјски преседан. Она је постојала и у прошлости а данас је можда само интензивнија. Чак је данас, према њиховом мишљењу, светски економски систем мање интегрисан и регионално је подељен. При томе је све већи број земаља Трећег света економски маргинализован. „Трансформационалисти” заузимају средњу позицију. Њихов став је, у односу на ставове „хипер глобалиста” и „скептика” – „нешто између”. „Трансформационалисти” су свесни да је глобализација на делу као важан динамичан процес трансформисања савременог глобалног поретка. Део старих структура је урушен, али многи стари обрасци и структуре опстају, а пре свега нација, националне државе, владе, и национални и културни идентитети задржавају важан део своје моћи. Према њиховом мишљењу, глобализација је реалан, дуготрајан, често противречан и комплексан процес, коме се појединачна друштва, групе и појединци морају прилагодити. Националне државе нису више центар света, али и оне се трансформишу и реструктурирају своје функције сходно процесима глобализације. Север и Југ, Први и Трећи свет нису више територијално одвојени, јер егзистирају у великим градовима свих глобалних сила.

Променило се и национално. Национални економски простор се више не може идентификовати с националним територијалним државним границама. Већ назначисмо да нам се Хелдова подела чини довољно инспиративном и практично употребљивом не толико за класификовање теоретичара у Србији према свом ставу о глобализацији, колико за један

4 Фукујама, Ф. (Fukuyama, F.), *The End of History and the Last man* (London: Hamish Hamilton, 1992).

5 Вулетић, В., *Глобализација – мит или стварност, хрестоматија* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003).

6 Хел, Д. (Held, D.), Мекру, А. (Mc Grew, A.) *Global Transformation Readers* (Cambridge: Polity Press, 1999).

7 Оме, К. (Ohmae, K.) (1995): *Putting Global Logic First*, *Harvard Business Review*, January/February.

покушај класификације важног утицајног дела српских интелектуалних елита и јавног мњења у односу на став о глобализацији. То никако не значи да теоријски приступи глобализацији српских аутора нису занимљиви за анализу и класификацију. Напротив.

ДИМЕНЗИЈЕ И ФАКТОРИ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Са глобализацијом и научно технолошком револуцијом многе појаве из ранијих периода добијају нов садржај, значење, при чему човекова предвиђања постају тачнија, и расту огромне могућности развоја светског друштва. Наиме, реч је о једном револуционарном преображају друштва под утицајем научно технолошке револуције. Брзе промене су специфична ознака времена у коме живимо. Глобализација светске привреде подразумева рушење баријера националних тржишта, уважавање промена и прилагођавање новонасталим ситуацијама на којима се граде темељи конкурентности. Врло је важна способност суочавања са променама, али тако да се на промене гледа као на могућност, само као опасност по национални и културни идентитет. Промена, уствари, претпоставља потребу прилагођавања новим околностима и у свакодневном животу, промене све више постају нормална и уобичајена ствар.

Научно технолошка револуција означава формирање информатичког друштва, а померање људског рада ка стваралачкој активности у научно технолошкој револуцији доноси значајне промене у квалификацијама запослених, образовању и култури. Развој нових технологија пре свега у области телекомуникација и настанак информационих и комуникационих система веза омогућили су пренос информација широм света. Свет постаје све више међузавистан. Све је већа повезаност земаља у свету али настају и разлике. С једне стране настаје мали број земаља које стварају огромна богатства и с друге стране појава више земаља које се суочавају са сиромаштвом. Наглашава се да «свет одиста стреми ка све већој повезаности, али његово битно обележје представљају и као провалија дубоке поделе - у једном има више различитих светова. Исте оне силе које повезују свет и деле га. Светско тржиште повезује људе и робе али на њему се стварају мала острва пребогатих земаља и океани беде и глади.»⁸ Глобализација има обележја универзализације, хомогенизације и културно и друге унификације света у целини на основу одређених правила, принципа и начела. Имајући у виду да је глобализација захватила све области друштва са којом се свет и целокупно човечанство суочава нужно се траже решења, путеви и мере у циљу приближавања суштинским потребама човека у таквом друштву.

Развој информационих технологија у свету достигао је неслућене размере. Низ савремених техничко-технолошких проналазака у области телекомуникација у свету утицао је на процесе и промене у светском друштву. У земаљама које су високоразвијене комуникације су усавршене до тог нивоа да су домаћинства и пословне канцеларије опремљене са вишеструким линковима са светом. Просто је незамисливо да живот може да тече без употребе најновијих средстава комуникација телефона, факсова, кабловске и дигиталне телевизије и интернета који је нашао дубоку примену. У веома малом броју земаља света концентрисана је моћ капитала. У глобалним променама мале и неразвијене земље се често потчињавају великим и развијеним. Светски центри моћи настоје да све облике друштвеног живота подреде доминацији економије.

Усвајањем институционалних решења путем наметања културних вредности моћних и развијених земаља често нису у складу са културом, традицијом, обичајима, вредностима, религијом и др., малих и неразвијених народа. У сфери културе настају хомогенизација укуса, образаца исхране, одевање и животни стилови, бескрајно проширивање локалних духовних хоризоната, стварању космополитске културе и формирању осећања грађанина света. У процесу глобализације центри моћи у свету не показују не ретко ни минимум интереса за културно богатство и идентитет малих народа.

---

8 М.Печујлић, В.Милић, Социологија, Београд, 2005. стр.227

УЛОГА ОБРАЗОВНОГ КАПИТАЛА У РАЗВОЈУ ДРУШТВА

Образовање у сваком друштву припада једна од најважнијих улога у културној и социјалној репродукцији становништва. У процесу образовања реализују се најважније друштвени циљевеви као што су: културни, политички, социјални, економски, васпитно-образовни, индивидуални и други. Савремено друштво, поред осталог карактерише и јачање процеса урбанизације, који тече у три правца: стварање глобалних градова; истовремено са тим тече процес субурбанизације (измештање резиденцијалне функције из градских центара у периферна села); и урбанизација друштвеног простора у трећем свету. Глобална слика приказује напуштање села а истовремено градови постају мегаполиси. Процес брзе урбанизације условљавају: миграције са села, пораст броја становника и нови начин мишљења. Сви елементи друштвене структуре, па и образовање, захваћени су урбанизацијом, па се може поставити питање да ли село може, и у којој мери, задржати неки степен образовне аутономије или ће се утопити у «урбанизовано» образовање.

Наше друштво се суочава са структурним и развојним проблемима где су евидентне разлике у развоју региона, области и локалних заједница. Процеси деаграризације и сенилизације су веома изражени са свим структурним последицама у друштву. До Другог светског рата деаграризација је имала форму спорог опадања релативног удела пољопривредног становништва у укупном, док се у апсолутном повећавао његов број, али спорије од укупног становништва. Од тада, па до сада, ако посматрамо процес деаграризације можемо закључити да се он одвијао стихијски, на махове споро и тешко, на махове пребрзо и преболно, али пре свега уз сувишно расипање људских, материјалних, природних и других ресурса.

Структура становништва према образовању у градским и у осталим насељима указује на разлике које су посебно значајне код лица без школске спреме и са непотпуном основном школом. образовање становништва осталих насеља је занемарено а ниво образовања неповољан. Без школе и са завршеном основном школом је 51% становништва осталих насеља.

Посматрано по регионима, највећи проценат становника без школске спреме је у региону Шумадије и Западне Србије и износи око 36%, а најмањи проценат је у Београдском региону, из разлога што је на подручју Београда образовање доступније, боља је инфраструктурна опремљеност, него у осталим регионима Србије. Из тих разлога, Београдски регион се издваја као регион у коме се налази највећи број становника који има завршену високу школу (34%) или факултет (43%). Становништво са завршеним средњим образовањем је скоро подједнако заступљено у свим регионима, што би значило да је овај вид школовања најзаступљенији и најдоступнији у свим регионима Србије.

Образовне карактеристике становништва руралних подручја су неповољне, а шансе за унапређење образовне структуре су ограничене низом препрека. Више од половине становника старијих од 15 и више година је без завршене основне школе или је са завршеном основном школом. Проблем раног напуштања школовања је веома изражен, а посебно забрињава што је један од најчешћих разлога за то недостатак мотивације за образовање. Доступност школа и садржаја у руралним срединама изразито је неповољна и представља значајну препреку унапређењу образовне структуре и образовног капитала у овим подручјима.

Према томе ,образовни капитал је неповољан у појединим регионима и областима, што значајно утиче на укупан развој али и културу. Зато је потребно побољшање образовне структуре становништва, у циљу повећања удела становништва са вишим и високим образовањем, али и смањење дела становништва без школе или са основним образовањем, чиме би се утицало и на регионални развој, али и на развој културе.

Према подацима пописа становништва 2011. године у Републици Србији, укупан број неписмених лица износи 127463 (1,96%). Тако у Београдском региону имамо 12.429 (0,83%), Региону Војводине 27.823 (1,59%), Региону Шумадије и Западне Србије 43.722 (2,38%), и Региону Јужне и Источне Србије 43.489 (3,05%) од укупног броја неписмених лица. Према томе, на основу анализе података последњег пописа становништва уочава се неравномеран

распоред образовне структуре становништва по регионима и областима а што утиче и на развој културе.

Имајући у виду образовни капитал, те промене настале, али и даље неповољне тенденције у регионима и неким областима неразвијене потенцијале, инфраструктуру, доступност школа итд. делом коче не само модернизацију и развој друштва већ и развој региона и области. Успешна ревитализација наведених региона и области подразумева и побољшање образовног капитала и развој културе.

ПОТЕНЦИЈАЛИ ИНСТИТУЦИЈА КУЛТУРЕ

Развој градских и осталих насеља, означио је велики дисконтинуитет на подручју урбаног и руралног подручја чиме је настало губљење идентитета урбаних и руралних насеља. Од културних установа цркве и школе су најстарије и најзначајније. Школе су главне образовне и веома важне културне институције у друштву, а у многим руралним подручјима су и једине. У школама се обавља образовни процес и стичу знања чиме се побољшава образовна структура становништва. У руралним подручјима за потпуније задовољавање потреба становништва школе и друге институције културе имају значајну улогу у циљу квалитетнијег задовољавања тих потреба.

Имајући у виду да је култура јавна служба и задовољавање потреба становништва зависи од више чинилаца као што су величина подручја, демографски, културни и привредни потенцијали, традиција, обичаји и др., потребно је да се испуне бар минимални стандарди и норме за јавне службе па и културу. Међутим, често се показује да се низ активности не реализује јер изостане друштвена подршка и недостају финансијска средства. Због тога је у значајна улога локалних заједница и надлежних служби за организовање и стварање услова за задовољавање потреба становништва у сфери културе.

Процеси глобализације света у области привреде и технолошког развоја утиру пут културној унификацији и отварају питање заштите и чувања етничких и националних посебности у области културе.

После Региона Јужне и Источне Србије 2012. године мапирани су потенцијали Региона Западне Србије и Шумадије. Тако на приме, културна добра Региона Западне Србије и Шумадије су степенована према значају и обухватају 49 културних добара од изузетног значаја, 130 културних добара од великог и 436 културних добара од значаја. Установе културе према типу чини 48 библиотека, 19 музеја, 4 галерије, 8 позоришта, 9 историјских архива, поливалентних центара 47 и др. што је укупно 142 установе.⁹

У наведеном региону највећим делом културно благо су средњовековни верски објекти Рашке и Моравске школе који имају значајну историјску и културну улогу. Установе културе и туристичке организације су свесне значаја културе за развој туризма, развој региона, области и локалних заједница. Поједини градови препознају се као градови културе као што су: Ваљево, Лозница, Ужице, Чачак, Краљево... Култура и наслеђе могу да буду главни ресурси развоја целих региона па је Завод за проучавање културног развоја мапирао потенцијалне путеве културе у региону Западне Србије и Шумадије... У руралним подручјима у којима постоје сеоски домови они су углавном просторно смештени у центру села, али су и институционално средиште друштвеног, културног и забавног живота становника села. Велики број домова је замро јер су се села празнила из којих су одлазили млади. Неки домови су од фиктивних културних средишта коришћени за друге намене. Тамо где су постојале аутентичне културне потребе и креативни културни актери, сеоски домови су постали значајно средиште културног и друштвеног живота села.¹⁰

Развој региона, области и локалних заједница и њихових подручја један је од кључних фактора равномерног регионалног развоја. Развој ових подручја као и њихова обнова подразумева њихово спровођење у складу са особеностима сваког региона. Акције које

⁹ Извештај о раду за 2012. годину Завода за проучавање културног развоја, стр.4-5
¹⁰ М. Митровић, Социологија села, СДС, Београд, 1998. стр.333-335.

треба предузимати и подстицати, пре свега, са локалним становништвом у циљу побољшања животних услова, а самим тим и културе, створиће нове иницијативе и предузетништво унутар становништва региона и области. Обнављање и афирмисање културе и културног капитала као чиниоца регионалног развоја је предуслов за креативну обнову руралних подручја и руралних насеља. Културни идентитет руралних подручја у Србији је услов њиховог регионалног развоја и формирање развојне политике и стратегије на нивоу државе. Неминовност је ревитализација и развој културних потенцијала и капитала у градским и руралним подручјима да би се омогућио што уравнотеженији регионални развој. Уз реализацију и оживотворење, те изградњу образаца социокултурног омогућава се значајан подстрек за развој и модернизацију, као и целокупан регионални развој. Културни циљеви подразумевају развој културног идентитета и развој разумевања за друге културе.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Од саме појаве глобализације па све до данас о њој се доста говори, расправља и пише. Низ појава са којима се свет суочава у целини или земље појединачно, односно друштва постале су значајан предмет анализа, доношења решења и предузимање одређених мера са циљем превазилажења проблема. На низ питања и проблема нису даги одговори а ни решења. Глобализација је захватила свет у целини, настала је међузависност између земаља у области економије, услуга, промета капитала, роба, људи, знања, културе ,развоја телекомуникационих система...

Глобализација је у експанзији у свим областима живота људи. У међусобним комуникацијама и сарадњи људи из разних делова света, из разних земаља, са различитим културама се повезују и упознају разнолике културе, обичаје, традицију широм планете.

Једна од значајних улога у културној и социјалној репродукцији становништва свакако припада и образовном капиталу . За потпуније задовољавање потреба становништва институције културе имају значајну улогу у циљу квалитетнијег задовољавања тих потреба. Образовна структура становништва Србије је и даље неповољна, посебно у руралним подручјима, што утиче и на институције културе, развој културе, а самим тим и развој региона и области. Шанса да деца из породице у којој родитељи имају само завршену основну школу да заврше факултет су мање у односу на децу из породица где родитељи имају високо образовање. Образовање родитеља се показује као значајан предиктор нивоа образовања деце. Уз повећање нивоа образовања иде и повећање социјалног капитала родитеља.¹¹

У Србије постоје значајне разлике у развоју региона, области и локалних заједница где су изражени трендови неуравнотежености развоја подручја што представља озбиљне тешкоће за развој региона и области у њима и развоја културе. На основу низа мера и програма регионалног развоја, потребно је предузети активности у циљу што боље имплементације у оквиру равномернијег развоја подручја региона, области и локалних заједница и смањења разлика у развоју региона, и институционализацији културе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вулетих, В.(2003) Глобализација – мит или стварност, хрестоматија. Београд: Завод заучбенике и наставна средства.
2. Гиденс, Е. (2005) Социологија, Београд: Економски факултет.
3. Група аутора. (2012) Млади-наша садашњост, Истраживање социјалних биографија младих у Србији, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, Чигоја штампа, Београд.
4. Извештај о раду за 2012. годину Завода за проучавање културног развитка, Београд

¹¹ Д. Станојевић, Обележја друштвеног положаја младих, Млади-наша садашњост, Истраживање социјалних биографија младих у Србији, стр.77-78

5. Коковић Драган (1997): Култура села-између свакодневног живота и институционализације,Зборник радова, Балканско село у променама и регионални рурални развој, Београд.
6. Митровић М. М.(1998): Социологија села, , СДС, Београд, стр.333-336
7. Kenichi, O.(1995),„Putting Global Logic First”, Harvard Business Review, January/February.
8. Немањић М, Спасић. (2006) Наслеђе Пјера Бурдијеа, Институт за филозофију и друштвену теорију, Завод за проучавање културног развитака, Београд.
9. Печујлић, М. (2006) Глобализација два лика света. Београд: Гутенбергова галаксија.
10. Печујлић, М., Милић, В. (2005) Социологија. Београд: Службени гласник.
11. Попис становништва, домаћинства и станова у 2011. у Републици Србији, Становништво, Школска спрема, писменост и компјутерска писменост, Подаци по општинама и градовима,Републички завод за статистику, Београд, 2013.
12. Robertson, R. (1992) Globalization, Social Theory and Culture. London: Sage.
13. Fukuyama, F. (1992) The End of History and the Last Man. London: Hamish Hamilton.
14. Held, D., Mc Grew, A. (1999) Global Transformation Readers. Cambridge: Polity Press.
15. Трнавац Н. (1997): Мале сеоске школе у неразвијеним руралним подручјима, Зборник радова,Балканско село у променама и регионални рурални развој, Београд.

EKONOMIJA ODBRANE: EFIKASNOST SPECIJALIZACIJE?

Apstrakt

Korelacija ekonomije i odbrane je, čini se, istorijski potvrđen koncept. Ekonomska odnosno kupovna moć je oblikovala bezbjednosno-odbrambenu moć. Rad se bavi konceptom i izazovima ekonomije odbrane. Posmatra se na koji način je moguće primijeniti koncept efikasne ekonomije odbrane. Analiziraju se instrumenti kao što su integracija u bezbjednosne zajednice i specijalizacija. Isti se analiziraju u odnosu na NATO kao teritoriju posmatranja. Specijalizacija se pozicionira isključivo kao posljedica integracije u bezbjednosne zajednice. Ukazuje se da integracija u bezbjednosne zajednice dovodi do maksimalno mogućih odbrambenih rezultata uz relativno iste troškove. Dodatno, i da specijalizacija nije moguća zbog postojanja nacija-države, zaštite domaće odbrambene industrije i postojanja interesnih grupa. Ipak, djelimična forma specijalizacije u vidu koncepta obuhvata i dijeljenja je moguća.

Cljučne riječi: ekonomija odbrane, efikasnost, odbrambena potrošnja, bezbjednosne zajednice, specijalizacija

Abstract

Correlation between economy and defense has been historically confirmed concept. Economic i.e. purchasing power has shaped security-defense power. Respective paper is dealing with the concept and challenges of defense economy. Paper observes the feasibility of application of efficient defense economy concept. Instruments such as specialization and integration into the security communities have been analyzed. Aforementioned is being analyzed in relation with the NATO as observance territory. Specialization is being positioned exclusively as a consequence of securities communities' integration. Paper points out that integration into securities communities leads towards maximal defense output alongside with the relatively same expenditures. It is also pointed out that specialization is not feasible due to the obstacles such as existence of the nation-state, domestic defense industry protection and existence of the interest groups. However, certain form of specialization identified as pooling and sharing concept is achievable.

Key words: economics of defence, efficiency, defence expenditures, security alliances, specialization
JEL: O33, F51, F52, F53, H56, N40, N70

UVOD

Globalizacija XX i XXI vijeka, kao jedna u nizu formi globalizacije, za posljedicu je imala i djelimično drugačiju formu partnerstava na globalnoj sceni u odnosu na modele prisutne u istoriji ideja.² Jedna od karakteristika ove globalizacije jeste i određeno prilagođavanje politika i strategija partnera. Evropska Unija (EU) predstavlja primjer koncepta prilagođavanja ali, istovremeno, to predstavlja i Organizacija sjevernoatlantskog ugovora (NATO) uprkos činjenici da postoje i divergentni pravci. Postavlja se i pitanje da li je moguće imati uspjeha u politikama prilagođavanja ukoliko nema i prilagođavanja finansija, prilagođavanja prava i obaveza ali i prilagođavanja industrija. Pod navednim prilagođavanjima se (po)smatraju: (i) izvori finansiranja obaveza koje

---

1 ISSP - Institut za strateške studije i projekcije; CE S - Centar za evropsko obrazovanje i studije (Podgorica);
UDG - Fakultet za međunarodnu ekonomiju, finansije i biznis (Podgorica); MSI INVEST d.o.o. (Podgorica).
ivan.jovetic@udg.edu.me

2 Moguća je paralela Rimskog carstva i SAD-a ili eventualno EU kao i Rimskog carstva i NATO-a. Naravno, u nešto različitim kontekstima.

proističu iz opsega odbrane, (ii) efikasno upravljanje ograničenim ekonomskim resursima, (iii) djelimična podjela posla odnosno specijalizacija posebno u domenu proizvodnje vojne opreme i (iv) koordinirano istraživanje i razvoj.

Koncept ekonomije odbrane ne obuhvata tehnološke promjene, konstantnost izazova a naročito ne koncept efikasnosti. Shodno tome, postavlja se pitanje da li se ekonomija odbrane može posmatrati kao efikasno upravljanje bezbjednosnim i odbrambenim resursima u svijetu stalnih promjena i izazova kako u periodima mira tako i tokom (asimetričnog) rata? Navedeno se mora posmatrati u kontekstu (i) uzročno-posljedične veze ekonomije i bezbjednosti i odbrane odnosno koncepta kako sa ograničenim resursima kreirati što je moguće više „neograničenu“ bezbjednost i (ii) finansijske i krize javnog duga kao ozbiljnim izazovima ograničavanju sadašnje i buduće kupovne moći.

U navedenom kontekstu, hipoteza je da se efikasnost ekonomije odbrane postiže: (i) integracijom u bezbjednosne zajednice i (ii) specijalizacijom odnosno podjelom posla. Svakako, pretpostavka specijalizacije jeste upravo integracija u bezbjednosne zajednice prije svega vojne alijanse.³

PROBLEMI EKONOMIJE ODBRANE?

Odbrana je ekonomski problem jer je definisana ekonomskom odnosno kupovnom moći.

Izbor između odbrambenih a posebno između odbrambenih i drugih ciljeva je zahtjevan izbor i sigurno je i pod uticajem različitih interesnih grupa.⁴ Upravo izbor između različitih alternativa u situaciji finansijski oskudnih resursa jeste i jedna od tema ekonomije odbrane. Ipak, posmatrajući privatnu tržišnu ekonomiju uvidamo i evidentne razlike u pristupu u odnosu na ekonomiju odbrane u kojoj je tržišna razmjena gotovo onemogućena.

Kako smatraju pojedini autori, ekonomija kao disciplina sadrži kako pozitivne tako i normativne elemente.⁵ Cilj pozitivne analizu, kako smatra MekGajr, je da shvati ekonomske uzroke konflikta među nacijama kao i ekonomske osnove za (ne)uspjeh u tim konfliktima. Prema njemu, za normativnu analizu je bitno ispitivanje alternativnih načina na koje država može sebe zaštititi od prekida ili zaustavljanja trgovine.⁶ Ekonomska procjena i kritičko ispitivanje tekućih troškova odbrane bi trebali biti ciljevi normativne analiza. Shodno tome, analiza troškova i efektivnosti bi za cilj imala ostvarivanje željenih ciljeva bezbjednosti sa minimalnim troškovima. Na drugoj strani, analiza troškova i dobiti bi išla i korak dalje odnosno pokušala da kvantifikuje kojim ciljevima odbrane treba težiti pri čemu je polazna osnova da bi to trebali biti oni koji proizvode veće bezbjednosno-odbrambene koristi u odnosu na same troškove koji su za iste neophodni.

Kako MekGajr smatra nakon II Svjetskog rata i tokom Hladnog rata normativni pristup je bio dominantan. U navedenom kontekstu je bilo potrebno odgovoriti da li ekonomija može pomoći u odlukama i izborima koje bitke voditi, kako se naoružati po najnižoj cijeni, kako podijeliti trošak i misija i ukupno odbrane i kako koordinirati brojne instrumente državne politike u slučajevima bezbjednosnih i odbrambenih izazova.⁷

Kontekst vremena kao i predmet naučne analize kako ekonomije tako i političkih nauka su veoma važni indikatori razvoja ideja i njihovog daljeg uticaja. Shodno tome, čini se da upravo

---

³ Koncept bezbjednosnih zajednica je 1957. inicirao Karl Dojč u "Political Community and the North Atlantic Area". Navedeno prema Injac (2012). Kako Injac naglašava praktična primjena ovog modela se povezuje sa razvojem dominantnih aktera bezbjednosti na globalnom nivou - NATO-om i EU. Autor je pod tim konceptom smatrao region ili grupu država gdje su isključene mogućnosti za pojavu rata.

Evropska zajednica za ugalj i čelik (tadašnji motori rata) učinila je rat u Evropi praktično nemogućim. Naglašavanje zajedničkih evropskih i euroatlantskih vrijednosti uključujući i pomoć kroz Maršalov plan je dodatno pojačavala temelje kompatibilnih bezbjednosnih zajednica - NATO-a i EU.

⁴ Interesne grupe postoje u svim razvijenim demokratijama i ovdje akcenat nije na njihovom porijeklu i apriori podršci/kritici već na interpretaciji postojećeg stanja. I sama EU je pod uticajem istih o čemu se, dijelom, govori i u knjizi „Politički sistem EU“ Sajmona Hiksa.

⁵ McGuire, Martin (2010): *Economic Analysis and International Security*, Policy Research Institute, Ministry of Finance Japan, Public Policy Review, vol. 6, p. 313.

⁶ Stvaranje bezbjednosnih zajednica/alijansi je, pored ideje podjele troškova, kao inicijalni impuls imalo i zaštitu ekonomskih, trgovinskih i političkih interesa.

⁷ McGuire, Martin (2010): *Economic Analysis and International Security*, Policy Research Institute, Ministry of Finance Japan, Public Policy Review, vol. 6, p. 314.

zahvaljujući navedenom kontekstu dolazi do razvoja određenih teorija koje su suštinski normativnog karaktera. Prije svega, ekonomske teorije alijansi Olsona i Zekhausera. Čini se i da je osnov ekonomske teorije alijansi potencijalni free-riding u istim kao i pronalazjenje efikasnog mehanizma podjele troškova odnosno povećanja doprinosa manjih saveznika. Olson i Zekhauser smatraju da je dodatni problem alijansi sve manja mogućnost pružanja kolektivnog dobra kako se određena alijansa povećava. I čini se da se riješenje pronalazi u formi prijedloga specijalizacije unutar alijansi. Prema MekGajru, postoji mogućnost da se pozitivni pristup pozicionira centralno imajući u vidu stepen globalizacije i ukupnu promjenu bezbjednosne paradigme ka trgovini i finansijama. I navedeni stav je sasvim legitiman i zasnovan na realnim događajima na globalnoj pozornici. Međutim, pozitivni pristup se dominantno odnosi na razumijevanje ekonomskih uzroka konflikata između nacija kao i ekonomskih osnova za (ne)uspjeh u istim. Dilema je da li se ovim pristupom može adekvatno odgovoriti izazovima XXI vijeka prije svega iz domena tehnologije kako civilne tako i vojne ali i da li se adekvatno može odgovoriti imajući u vidu pojavu i rast tzv. ne-državnih aktera različitih formi. Istina, ako se normativni pristup bavi i zaštitom trgovine same države dodatna dilema je i adekvatnost ovog pristupa. Ipak, shodno tehnološkim i bezbjednosno-odbrambenim izazovima, finansijskoj i posebno krizi javnog duga kao i potrebi zaštite trgovinskih tokova pitanje koje traži odgovor je da li je, možda, i ovo period dominacije normativnog pristupa transponovanog na viši stepen globalne alijanse odgovorne za trans-atlantsko partnerstvo i trgovinu.

Ekonomičnost u okvirima ekonomije odbrane ne znači apsolutno minimiziranje svih troškova kao ni ostvarivanje i zadovoljavanje svih potencijalnih odbrambenih potreba. Smatramo da ekonomičnost mora polaziti od stepena kupovne moći kao i da ekonomičnost i ostvarivanje svih potencijalnih odbrambenih potreba kao najmanji zajednički sadržalac moraju imati i nezaduživanje. Kako MekKen smatra da je ekonomičnost ostvarivanje zaista realnih odbrambenih potreba uz istovremeno smanjenje potrošnje gdje god resursi u drugačijoj upotrebi mogu da proizvedu više koristi.⁸ Ipak, ovakav pristup, iako sasvim opravdan, u realnosti može imati poteškoća zbog ideje zaštite domaće odbrambene industrije. I shodno tome, veće potrošnje od realne. Pored toga, ne samo zbog potreba ekonomičnosti već i zbog opasnosti od zaduživanja princip ostvarivanja „potreba“ ili „zahtjeva“ odbrane po svaku cijenu je pogrešan. Potrebno je procjenjivati na koji se način mogu odbrambeni problemi riješavati. Ovdje je, ipak, problem što koncept ekonomske efikasnosti u odbrani nema, još uvijek, prihvatljivu definiciju. Potencijalni okvir efikasnosti ekonomije odbrane može obuhvatiti: (i) specijalizaciju – kako za velike tako i male i mikro države i (ii) integraciju u bezbjednosne zajednice – za mikro i male države. U prilog tome su i promišljanja o pitanjima ciljeva odbrane, poređenja sa alternativnim sistemima kao i adekvatni institucionalni aranžmani iz MekKenove analize. MekKen naime smatra da se u analizi (efikasnosti) ekonomije odbrane trebaju koristiti koncepti cost-benefit analize i institucionalnih aranžmana. U prvom slučaju je najvažnije definisati ciljeve, alternativne sisteme, troškove, modele za praćenje i kriterijume uz primjenu interpretativne analize. Smatra i da su adekvatni institucionalni aranžmani neophodni kako bi ekonomije odbrane bila zaista efikasna. Iako se u radu ne bavi njime, čini se da daje određenu podršku integraciji u bezbjednosne zajednice kao formi adekvatnog institucionalnog aranžmana. Problem primjene ekonomičnosti je i priroda tržišta odbrane kao i dominacija države kao kupca.

Izvjescno je da postoje potencijalni odgovori na navedene probleme ekonomije odbrane: (i) smanjenje ukupnih troškova što može voditi uticaju na ukupnu odbrambenu sposobnost shodno smanjenju vježbi, smanjenju kupovina, zaustavljanju projekata i/ili kašnjenjima u isporuci nove opreme; (ii) revizija sistema i koncepta odbrane u kontekstu specijalizacije ali i napuštanja određenih sposobnosti; (iii) pokušaj povećavanja efikasnosti u domenu nabavki kroz konkurentne kupovine i proces vojnog angažovanja spoljnih partnera (outsourcing) i (iv) za države članice Evropske Unije (EU) opcija je i tzv. politika odbrane EU.

Ipak, čini se da primjena jednog od navedenih mehanizama ne može dati adekvatne rezultate. Očigledno je neophodno primjena kombinacije navedenih mehanizama. Pri tome, važnu ulogu imaju i restrukturiranje postojeće potrošnje ali i koncept efikasnosti. Diskutabilno je, ipak, do koje

---

8 McKean, Roland N. (1964): *Economics of Defense*, The RAND Corporation, Santa Monica, California, s. 4

je mjere moguće primijeniti koncept efikasnosti u domenu državne potrošnje. Pretpostavlja se da najvažniju ulogu u ovom procesu imaju dva mehanizma: (i) specijalizacija u kontekstu revizije sistema odbrane i (ii) integracija u bezbjednosne zajednice.

Specijalizacija podrazumijeva napuštanje koncepta totalnog sistema odbrane i korišćenje određenih komparativnih prednosti koje zemlja može imati. Naravno, preduslov specijalizacije jeste integracija u bezbjednosne zajednice. U okviru posmatrane teritorije svrsishodne bezbjednosne zajednice jesu EU i NATO (Organizacija sjevernoatlantskog ugovora). Specijalizacija bez integracije u bezbjednosne zajednice nije moguća. Hartli je predlaganjem politike odbrane EU kao jednog od mehanizama rješavanja problema na tragu ideje Olsona i Zekhausera i ekonomske teorije alijansi. Problemi sa prijedlogom mehanizma u formi politike odbrane EU su: (i) nezao-kružena i nepotpuno definisana politika odbrane EU i (ii) dominacija nacionalnih interesa. Istina, posljeditelj uzrokuje identičnu situaciju i u slučaju NATO-a.

BEZBJEDNOSNE ZAJEDNICE I SPECIJALIZACIJA KAO POTENCIJALNI MEHANIZMI EKONOMIJE ODBRANE

Fiskalna ograničenja će, sasvim sigurno, oblikovati velike vojne i odbrambene strategije i politike. Kriza javnog duga će poseban efekat imati na Evropu zbog karakteristika evropske odbrambene industrije: (i) dupliranje (proizvodnih i odbrambenih) kapaciteta, (ii) neefikasnost, (iii) čvrsta kontrola i zaštita od strane države i (iv) značajna međusobna konkurencija u situaciji smanjenje kupovine od matičnih država.

Sigurno je da tržište odbrane ima posebne karakteristike u odnosu na ostala ekonomska tržišta: (i) shodno ulozi koju ima za ukupnu i ekonomsku bezbjednost ali i (ii) shodno dominaciji jednog kupca - države. Akteri na tržištu odbrane direktno zavise od javne potrošnje usmjerene na odbranu odnosno dominacije jednog kupca.⁹ Imajući u vidu funkciju tržišta odbrane nacija-države prema istom imaju poseban odnos kao i dileme koje se odnose na: (i) suverenost, (ii) dostupnost tehnologije ali i ponovnu dostupnost naoružanja, (iii) pitanja koja se odnose na poslovanja i zaposlenost unutar tih kompanija u okviru zatvorenog nacionalnog tržišta, (iv) povjerljivost, (v) kontrolu stranih direktnih investicija u sektoru i (vi) kontrolu vlasnika kompanija u vojnom sektoru. Gili smatra da evropsku vojnu industriju oblikuju i sljedeći faktori: (i) snažan interes vlada za održavanjem odbrambenih proizvodnih kapaciteta, (ii) moć prema odbrambenim kompanijama koja je proizvod vladinih odluka kojima se oblikuje ekonomija odbrane i (iii) zemlje izvoze vojnu opremu shodno političkim, ekonomskim i industrijskim razlozima.

Specijalizacija?

Olson i Zekhauser smatraju da unutar alijansi kakva je NATO postoji disproporcija podjele troškova.¹⁰ Dodatno, smatraju da SAD imaju disproporcionalno viši udio u troškovima alijanse i akcentuju nefer ponašanje manjih država članica. Prema Olsonu i Zekhauseru institucionalni aranžmani koji bi trebali da spriječe disproporcionalnost i suboptimalnost u podršci alijansi obuhvataju: (i) veću unifikaciju ili (ii) aranžmane podjele troškova (dodatnih snaga) na procentualnoj osnovi. Indikativno je da se smatra da podjela i takvi doprinosi postoje dok god se ne postigne „optimalni nivo podrške“. Problem sa navedenim nivoom obuhvata: (i) manjak unaprijed date definicije istog; (ii) arbitrarnost pri određivanju istog kao i (iii) nejasnoću kada se isti definiše: ex ante ili ex post?

Ipak, čini se da je navedeno ponašanje upravo u skladu sa interesima manjih država članica. Osnovni interes manjih država članica jeste ostvarivanje većeg stepena bezbjednosti i odbrane uz što manje troškove. Jedan od institucionalnih aranžmana koji to omogućava jeste integracija u bezbjednosne zajednice. Navedena integracija je pretpostavka eventualne spe-

⁹ Gili, Andrea (2012): *After Austerity: future for Europe's defense industry*, EU Institute for Security Studies, PB 08, Paris

¹⁰ Olson, Mancur Jr.; Zeckhauser, Richard (1966): *An Economic Theory of Alliances*, The Rand Corporation, Santa Monica, California. Iako to smatraju 1966. postoje slični stavovi drugih i danas.

cijalizacije. U osnovi, stvaranje vojnih alijansi i treba da omogući: (i) veći stepen i obuhvat bezbjednosti i odbrane i (ii) niže troškove odbrane. Pitanje je, ipak, zbog čega SAD finansiraju najveći dio troškova vojne alijanse. Odgovor treba tražiti i u istoriji ideje stvaranja NATO-a i pozicioniranja SAD-a kao globalne vojne, ekonomske i političke sile nakon Drugog Svjetskog rata. Definisanjem spoljnopolitičke strategije SAD su htjele stvoriti od ratom razorene Evrope potpuno spremnog i aktivnog partnera. Realizacija namjere SAD-a za rezultat će imati najveći proizvod globalne interakcije XX vijeka odnosno transatlantsku ekonomiju koja predstavlja najveću, najintenzivniju i najobimniju ekonomsku saradnju na globalnoj pozornici.¹¹ Moguće da je ovdje jedan dio odgovora zbog čega SAD finansiraju toliko dio zajedničkih troškova NATO-a. Drugi dio odgovora se, možda, može naći u uticaju vojno-političko-industrijskog kompleksa. Shodno tome, može se smatrati da SAD izdvajaju značajna sredstva zbog sopstvenih nacionalnih interesa. Pretpostavljajući da je to tačno, onda i ostali saveznici imaju pravo da se ponašaju u skladu sa sopstvenim nacionalnim interesima i kada je finansiranje u pitanju. Eventualna dilema u vezi sa o(p)stankom alijanse se može procjenjivati dominantno u kontekstu američkih interesa kao osnivača iste. Ipak, čini se da su Olson i Zekhauser i doprinose objasnili nacionalnim interesima uz napomenu da možda ne mogu razumjeti iste kada je riječ o ostalim saveznicima.

Olson i Zekhauser predlažu da se izvrši diverzifikacija vojnih sposobnosti i da se postupa u skladu sa njima. Preciznije, da se svaka nacija specijalizuje u onom tipu vojnih sposobnosti za koje ima komparativne prednosti. Koncept bi obuhvatao i proizvodnju same vojne opreme ali i specijalizaciju za određene vidove vojske. Specijalizacija bi omogućila članicama alijanse da plaćanje ostalim članicama vrše kroz vojnu opremu ili vojne sposobnosti za koje imaju najveće komparativne prednosti. Uprkos zasnovanosti na izvorima finansiranja i komparativnim prednostima, specijalizacija je direktno zavisna i od nekih drugih faktora: (i) izloženosti zemlje riziku neprijatelja i (ii) veličini i geografiji zemlje koje utiču na koncept sistema odbrane.¹² Ključne prepreke ostvarivanja koncepta specijalizacije obuhvataju: (i) politički neizvodljivo u kontekstu formalnog postojanja nacija-države; (ii) zaštite nacionalne industrije odbrane i (iii) uticaja interesnih grupa na nivou nacija-države.

Ipak, dodatna specijalizacija kakvu sprovodi Estonija je koncept koji može biti izvodljiv. Neoslobadajući se postojećeg odbrambenog koncepta, Estonija je započela proces dodatne specijalizacije u domenu sajber bezbjednosti i odbrane. Koncept je dominantno uzrokovan prvi sajber napadom na Estoniju od strane Rusije 2007. Dodatna specijalizacija može biti koncept adekvatan mikro i malim zemljama koje su se odlučile da imaju vojne snage.¹³

Karakter javne potrošnje na odbranu/vojsku dominantno potrošački.¹⁴ Istraživanje i razvoj (IR) vojnih proizvoda i usluga predstavlja finansijski zahtjevne procese. Upravo EU duplira napore i usmjeravanje ograničenih sredstava u dezintegrirano IR. Dodatno, investicije čine i svega EUR 40 milijardi od ukupnih oko EUR 200 milijardi vojnog budžeta država članica EU. U slučaju SAD IR investicije iznose od 10,4 do 13,3% ukupnog odbrambenog bužeta. Ipak, možda i nije u funkciji države da finansira ovaj vid IR. Međutim, da li postoji, ponovo, neefikasna potrošnja sredstava ako se ne sistematizuje sistem dobavljača unutar alijanse?

Fragmentiranost IR vodi i do dupliranja realnih proizvoda.¹⁵ Očigledno je da, prije svega EU a potom i NATO, značajno gube od podjele ionako ograničenih troškova IR ali i ekonomije obima

11 Jovetić, Ivan (2010): *Transatlantska ekonomija i Crna Gora - potencijalni benefiti*, magistarska teza, Postdiplomske studije „Preduzetnička ekonomija“, Podgorica, s. 71.

12 Uprkos garanciji NATO-a shodno Ugovoru iz Vašingtona, zemlje bliže regionalnim nestabilnostima će teško odustajati od bilo kakve sveobuhvatnosti sistema odbrane.

13 Potrebno je napomenuti da postoje zemlje koje su ili sprovele proces demilitarizacije ili nikada nisu imale vojsku a zajedničko im je postojanje nekog oblika bezbjednosnih policijskih jedinica dok je bezbjednost garantovana od strane druge zemlje: Island (NATO), Grenada, Dominikana i Kostarika su realizovale proces demilitarizacije dok je Lihtenštajn zbog velikih troškova ukinuo vojsku 1868. Andora nikada nije imala vojsku a bezbjednost joj garantuju Španija i Francuska. Vidjeti u: Jovetić, Ivan (2010): *Transatlantska ekonomija i Crna Gora - potencijalni benefiti*, magistarska teza, Postdiplomske studije „Preduzetnička ekonomija“, Podgorica, s. 113.

14 Tilman, Brück (2004): *An Economic Analysis of Security Policies*, DIW – Diskussionspapiere No. 456

15 EU ima tri aviona lovca, četiri ključna borbena tenka, šesnaest različitih oklopnih borbenih vozila i jedanaest različitih fregata. Kada se posmatra NATO tome treba dodati i po jedan tenk i tri tipa borbenih vozila proizvedenih u SAD.

i značajnih narudžbi koje se mogu ostvariti u slučaju postojanja jednog ili eventualno dva tipa određenog oružja.¹⁶

EU i NATO su započeli procese koji bi trebali da „izmijene“ stvarnost. NATO je formulisao koncept „pametne odbrane“ dok je EU formulisala koncept „pooling & sharing“ odnosno koncepte obuhvata i dijeljenja.¹⁷ Ideja oba koncepta je bolja ili pametnija potrošnja. Istina, moguće da NATO-ov koncept ide i korak dalje i ponovo uvodi ideju specijalizacije shodno komparativnoj prednosti zemlje.¹⁸ Ipak, kako Liberti navodi postoje tri kriterijuma prema kojima bi saradnja trebala da se operacionalizuje: (i) operativna efikasnost, (ii) ekonomska efikasnost i (iii) političke implikacije. Hartli navodi primjere neefikasnosti: (i) nekonkurentne procedure nabavki, (ii) preferencijalne trgovine (tzv. kupuj nacionalno), (iii) neuspjeh u procjeni efikasnosti vojnih jedinica, (iv) dupliranje vojnih snaga (uključujući i baze, logistiku, opravku i slično) i odbrambenih industrija unutar NATO-a (ali i EU) ali i značajnih troškova odbrambenog IR i nemogućnosti korišćenja ekonomije obima.¹⁹ Eliminacija ili izrazito ograničavanje ovih faktora uz potencijalnu specijalizaciju bi omogućili efikasniju ekonomiju odbrane.

Međutim, iako se o samom primjeru specijalizacije može polemisati, ključna prepreka istoj odnosno delegiranju specijalizovanih vojnih uloga na osnovu konkurentne sposobnosti nacija-države od strane NATO-a ili EU jeste pitanje suvereniteta. Nacija-države odbranu smatraju pitanjem zaštite bezbjednosti nacije ali i pitanjem koje ima poseban uticaj na pojedince, interese ali i sredstva koja su na raspolaganju. Jedno od potencijalnih rješenja je i postupanje prema klasifikaciji tehnologije odbrane na: (i) veoma osjetljivo (nacionalna kontrola), (ii) osjetljivo (kontrola unutar EU/NATO) i (iii) neznajčajno osjetljivo (prepušteno globalnom tržištu).

Međutim, postoji vjerovatnoća da je pooling & sharing koncept ili prelazno rješenje ka specijalizaciji ili maksimalno moguć stepen saradnje u srednjoročnom periodu. Bilateralna ili multilateralna saradnja članica EU predstavlja, istovremeno, i prelaznu fazu pooling & sharing koncepta ali i mogućnost saradnje dijela članica bez formalnog dogovora svih članica NATO-a ili EU. Primjeri za to već postoje i inicirani su francusko-britanskim odbrambenim sporazumom ali i njemačko-švedskom inicijativom u vezi sa intenziviranjem vojne saradnje u okviru EU.

I primjeri tzv. sharing-a odnosno koncepta dijeljenja već postoje unutar EU. Velika Britanija i Francuska dijele segment nuklearnog oružja. Holandija i Belgija su izvršile kompletan obuhvat (pooling) održavanja mornarice i obuke posada. Za sada, mornarice i kontrola nad njima ostaju u nacionalnoj nadležnosti. Mogućnosti u oba smjera su zaista značajne (sateliti, obuka, baze, održavanje baza, vazdušni transport, mornarica, patrolne sposobnosti itd).

Ipak, i pooling&sharing kao i koncept pametne odbrane imaju određene izazove sa kojima se suočavaju: (i) vlasništvo i finansiranje i (ii) povjerenje. Navedeni izazovi otvaraju pitanja vlasništva, načina spremnosti na dijeljenje ex post, podjele kojeg oblika troškova (stvaranja ili upotrebe), situacije konflikta, nepostojanja nadnacionalnog tijela koje bi ih obavezivalo i slično. Uprkos tome, čini se da unutar EU počinje stvaranje osnova za rješavanje navedenih izazova.²⁰

Ključna barijera, prema Hartliju, za sve navedeno i to u svim pojedinačnim zemljama jeste vojno-industrijsko-politički kompleks. Povećanje stepena efikasnosti ekonomije odbrane direkto utiče na interese određenih interesnih grupa. Iako se čini da će se sva prilagodavanja vršiti na nivou nacija-države moguće je da će se zbog: (i) kompleksnosti i (ii) neefikasnosti nacija-države problem rješavati na nivou na kojem ga je najlakše riješiti. Imajući u vidu i odredbe Lisabonskog ugovora čini se da to može biti upravo supranacionalni nivo.

---

16 Ukupna nedovoljna efikasnost se ogleda i u činjenici da su evropske vojske dominantno interoperabilnost ostvarivale kroz NATO a ne kroz evropski stub unutar NATO-a. Shodno tome ali i tipu oružanih snaga evropske vojske su sposobne da brzo rasporede svega 5-6% svojih vojnika u slučaju potrebe. Ukupan broj vojnika država članica EU iznosi 1,8 miliona

17 Pooling bi trebao da podrazumijeva obuhvatanje kapaciteta država članica dok bi sharing predstavljao podjelu uloga i kapaciteta u cilju povećanja efikasnosti i poboljšanja budućih kapaciteta.

18 Specijalizacija nije nov koncept već je isti predložio Mankur Olson u teoriji ekonomije alijansi.

19 Hartley, Keith (2013): The Economics of Smart Defense, Connections, The Quarterly Journal Vol. XII No. 3

20 Član A24 Ugovora o EU pozicionira odbranu kao potpunu nadležnost EU. Sa druge strane član A179 istog Ugovora stvara pravni osnov za podršku EU za IR u odbrani dok A184 Ugovora o funkcionisanju EU uspostavlja mogućnost kreiranja komplementarnih programa država članica EU. Ovo naročito postaje važno definisanjem eventualnog napada na jednu državu članicu kao napada na sve uz uključivanje i obavezne reakcije svih preostalih država članica.

Da li je specijalizacija (ne)moguća?

Industrija odbrane predstavlja jedan od globalno najznačajnijih sektora ekonomije. Analiza dominacije unutar navedenog sektora kao i obim ostvarenih prodaja i profita može uputiti na faktore koji onemogućavaju specijalizaciju u proizvodnji vojne opreme. Dodatno, navedena specijalizacija je i gotovo nemoguća misija i sa političkog aspekta: (i) kontekst teorije javnog izbora i motiva za (re)izborom i (ii) postojanja sistema interesnih grupa.

Imajući u vidu značaj industrije odbrane kako sa ekonomskog tako i sa aspekta političkog uticaja i moći sasvim je razumljiva težnja za ostvarivanjem što većeg udjela. Istovremeno, razumljiva je i težnja interesnih grupa da ne dođe do dodatnog smanjenja ograničenih finansijskih resursa.

Analizirana je baza SIPRI najvećih kompanija proizvođača oružja i pružalaca vojnih usluga. Navedene kompanije su u 2012. ostvarile agregiran prihod od USD 408,3 milijarde.²¹ Od navedenog iznosa prihoda USD 205,53 milijarde odnosno 50,34% je prihod po osnovu prodaje oružja. Pored toga, ukoliko se posmatraju pojedinačno, u slučaju šest od deset najvećih kompanija učešće prodaje oružja u ukupnoj prodaji je iznad 66%. U slučaju tih kompanija riječ je o agregiranom ukupnom prihodu od USD 239,07 milijardi (58,6% ukupnih prihoda deset najvećih kompanija) odnosno o prihodu po osnovu prodaje oružja u iznosu od USD 136,53 milijarde (66,4% agregiranog prihoda svih deset kompanija po istom osnovu). Posmatrano prema zemlji porijekla, od ovih šest kompanija pet su iz SAD a jedna je iz Velike Britanije.

Među deset najvećih svjetskih kompanija proizvođača oružja i pružalaca vojnih usluga dominiraju američke kompanije pored kojih su po jedna britanska, pan-evropska (EU) i italijanska kompanija.

Analizirajući najveću kompaniju na spisku Lockheed Martin uočava se i da je njen najveći klijent Vlada SAD i Ministarstvo odbrane SAD-a. Prema analiziranim izvorima podataka, učešće prodaje Vladi SAD u ukupnoj prodaji kompanije se kreće između 74 i 82%.²² Samo Ministarstvo odbrane SAD ima učešće od oko 61% dok međunarodne vlade imaju oko 17% a direktne komercijalne prodaje od oko 1% godišnje.

Pored činjenice da industrija odbrane predstavlja veoma značajan sektor koji generiše izvanredno visoke prihode kao i činjenice da su dominantni klijenti odbrambenih kompanija upravo vlade država (prije svega matičnih država kompanijama ali u posljednje vrijeme, shodno finansijskoj i krizi javnog duga, i druge države) postaje jasno zbog čega su evidentne poteškoće u kreiranju alijanse specijalizacije odnosno podjele rada i zadataka. Vojno-političko-industrijski kompleksi nisu spremni da prihvate i podjelu prihoda i profita koja bi bila jedna od posljedica specijalizacije. Istovremeno, promjena tehnologije koja bi bila posljedica eventualne nove oblasti specijalizacije bi zahtijevala i investicije. Dilema je da li postoji spremnost da se napuste atraktivne i poznate pozicije pojedinačnih interesa u cilju ostvarivanja skupa kolektivnih interesa. Shodno teoriji javnog izbora, pojedinci se na ekonomskom tržištu ponašaju u skladu sa ličnim interesima. U kontekstu iste teorije, pretpostavlja se da će se pojedinci na političkom tržištu ponašati na identičan način. Analogija i primjena teorije javnog izbora na odbrambene kompanije je sasvim moguća. Shodno tome, one će se ponašati u cilju zadovoljavanja ličnih interesa i maksimizacije profita i koristeći sva sredstva lobiranja i uticaja kroz sistem interesnih grupa da navedene interese i ostvare.²³ Dodatno, ukoliko se pogledaju promjene odbrambenih budžeta od pojave finansijske odnosno krize javnog duga uočava se relativna stabilnost istih kako u pogledu njihovog učešća u ukupnoj javnoj potrošnji tako i njihovog učešća u BDP-u.

Shodno tome, dilema je zbog čega su česti pozivi za povećanje izdvajanja za odbranu. Potencijalni odgovori su: (i) postojeća izdvajanja nisu dovoljna; (ii) struktura troškova nije adekvatna;

²¹ Godina sa dostupnim podacima.

²² Jackson, Susan T. et al. (2009): The SIPRI Top 100 arms-producing companies, Stockholm International Peace Research Institute;

<http://www.lockheedmartin.com/content/dam/lockheed/data/corporate/documents/LM-by-the-Numbers.pdf>

Yahoo! Finance <https://biz.yahoo.com/ic/10/10903.html>

²³ Primjera radi, samo Lockheed Martin ima izdvajanja na nivou od oko USD 14 miliona godišnje po osnovu lobiranja. Naravno, ovo nije nov primjer i slične prakse su zabilježene i kod drugih kompanija u industriji odbrane (poput United Technologies i drugih) ali i u drugim industrijama (primjeri mogu biti kompanije iz oblasti sharing economy i njenih različitih sektora kao što su AirBnB i Uber).

(iii) troškovi nisu usmjereni ka izdvajanjima za istraživanje i razvoj u kontekstu tehnoloških sajber prijetnji; (iv) ekonomija odbrane članica EU i NATO-a nije adekvatna i (v) uticaj vojno-političko-industrijskog kompleksa je izrazit. U kontekstu rada, prihvatljivim se smatraju odgovori od (ii) do (v) odnosno samo se prvi potencijalni odgovor ne smatra prihvatljivim. Razlozi neprihvatljivosti nedovoljnosti postojećih izdvajanja se ogledaju u sljedećim činjenicama: (i) dominantni izvori finansiranja odbrambene potrošnje su zaduživanje, povećanje poreza ili štampanje novca – upravo ono što se može identifikovati kao skup najozbiljnijih i najvećih prijetnji slobodi pojedinca shodno uticaju na krizu funkcionisanja države; (ii) značajan dio odbrambene potrošnje usmjeren je u pravcu takozvane ekspanzionističke vojne potrošnje koja prevazilazi nacionalne ili granice alijanse; (iii) u potrošnji dominira angažovanje nacionalnih odbrambenih šampiona u kontekstu zadovoljavanja interesnih grupa i (iv) podaci pokazuju da nije bilo smanjenja odbrambenih budžeta odnosno i da su slučajevima smanjenja javne potrošnje odbrambeni budžeti zadržavali svoje učešće u istoj.²⁴

Bezbjednosne zajednice

NATO kao organizacija zadužena za odbranu svojih članica direktno zavisi od: (i) vojne moći članica alijanse i (ii) ekonomske moći istih kako u domenu nacionalnog finansiranja odbrane tako i u domenu izdvajanja za supranacionalno finansiranje same alijanse. Jedan od ključnih problema same alijanse jeste i problem tzv. free riding-a odnosno besplatnog korišćenja javnog dobra odbrane koje pružaju sve članice alijanse odnosno alijansa kao takva.²⁵ Drugi problem se može identifikovati u vidu novih izazova bezbjednosti i odbrane koji će uticati i na samu strukturu troškova ekonomije odbrane. Treći problem su odbrambeni budžeti država članica koji ili stagniraju ili opadaju i to u dugom roku.

Ključne članice NATO-a kako sa aspekta finansiranja (sopstvenih ali i budžetâ alijanse) tako i sa aspekta vojne moći i političkog uticaja su Sjedinjene Američke Države (SAD), Velika Britanija, Njemačka i Francuska. Imajući u vidu da je u navedenim država postojao određeni oblik ekonomske ili krize javnog duga, kreirani su određeni programi i mjere štednje. U navedenom kontekstu, čini se da, dominira diskurs smanjenja svih oblika državne potrošnje uključujući i odbrambeno-bezbjednosno potrošnju. Navedeni diskurs je nastavak dileme o finansijskoj održivosti alijanse koja je dodatno oblikovana američkom finansijskom krizom i evropskom krizom javnog duga.

Ipak, analiziranjem SIPRI podataka uočava se relativna stabilnost odbrambena potrošnja četiri najveće i političko-vojno-ekonomski najmoćnije članice. Dilema je da li je struktura odbrambene potrošnje na adekvatnom nivou kao i da li bi specijalizacijom omogućena ekonomija obima riješila probleme evropske i NATO odbrambene potrošnje. Naravno, uz nemoguću pretpostavku vještine političke izvodljivosti specijalizacije.

Da li je integracija u bezbjednosne zajednice rješenje za mikro i male države?

Posmatrajući posmatrane podatke uočava se da integracija u bezbjednosne zajednice za posljedicu ima: (i) nižu odbrambenu potrošnju kao i (ii) veći stepen bezbjednosti/odbrane odnosno veći stepen ostvarivanja bezbjednosno-odbrambenih ciljeva.

---

²⁴ Konceptualno protivnici istorijski dominantnih izvora finansiranja odbrane/rata bili su i Imanuel Kant i Tomas Pejñ i Džejms Medison i Pol Kenedi.

²⁵ Iako to nije u potpunosti besplatno, činjenica je da pojedine države – naročito mikro i male države – imaju direktnih koristi jer bez integracije u bezbjednosnu zajednicu, u ovom slučaju NATO, ne bi mogle da imaju adekvatnu i obuhvatnu odbranu.

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Albanija	1,2	1,2	1,3	1,3	1,3	1,4	1,4	1,6	1,8	2	2,1	1,6	1,5	1,5	1,3
Bugarska	2,7	2,7	2,9	2,9	2,8	2,6	2,4	2,3	2,5	2	2	1,9	1,5	1,6	1,6
Crna Gora ²⁶	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	2,3	1,7	1,9	1,9	1,8	1,8	1,6	1,5
Estonija	1,3	1,4	1,5	1,7	1,7	1,7	1,9	1,9	2,1	2,1	2,3	1,8	1,7	2,0	2,0
Hrvatska	5,2	3,1	2,7	2,8	2,1	1,8	1,8	1,7	1,6	1,9	1,8	1,7	1,8	1,7	1,6
Kipar	3	3	3,4	2,3	2,2	2,1	2,2	2,1	1,9	1,8	2	2,1	1,9	1,8	2,1
Letonija	0,8	0,9	1,1	1,6	1,7	1,7	1,7	1,9	1,7	1,7	1,4	1,1	1	0,9	1
Litvanija	1	1,2	1,4	1,3	1,1	1,2	1,2	1,2	1,1	1,1	1,1	0,9	0,8	0,8	0,8
Malta	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,9	0,7	0,7	0,6	0,7	0,7	0,6	0,6	0,6
Mađarska	1,7	1,7	1,8	1,6	1,7	1,5	1,4	1,3	1,3	1,2	1,2	1,1	1,1	1,1	0,9
Poljska	1,9	1,8	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	2	1,8	1,8	1,9	1,8	1,8	1,8
Rumunija	2,7	2,5	2,4	2,3	2,1	2	2	1,8	1,5	1,5	1,4	1,3	1,3	1,4	1,3
Slovačka	1,6	1,7	1,9	1,8	1,9	1,7	1,7	1,6	1,5	1,5	1,5	1,3	1,1	1,1	1
Slovenija	1,2	1,1	1,3	1,4	1,4	1,5	1,4	1,6	1,5	1,5	1,6	1,6	1,3	1,2	1,2
Češka	2	2	1,9	2	2,1	1,9	2	1,7	1,6	1,3	1,4	1,3	1,1	1,1	1,1

Tabela 6: Kretanje troškova odbrane kao procenta BDP-a u periodu 1999-2013

Izvor: SIPRI – Milex data all countries 1988-2013 plus;

http://www.sipri.org/research/armaments/milex/milex_database

Analizirajući podatke SIPRI-ja mora se ukazati i na hronološki slijed istorijskih događaja kao i na istorijsko-ideološko-ekonomsku prošlost zemalja čiji su indikatori predstavljeni. Od posmatranih petnaest zemalja tri nisu članice NATO-a. Kipar i Malta, za sada, nemaju definisan interes za navedenim članstvom i članice su EU dok Crna Gora vodi pregovore o pristupanju sa EU i ima jasno definisan interes da bude članica NATO-a. Preostalih dvanaest su članice NATO-a iako se razlikuju prema periodu pristupanja.²⁷

Posmatranjem vojno neutralnih zemljama Kipra i Malte uočavamo da: (i) Kipar ima nešto više troškove odbrane u periodu 1999-2001 da bi u periodu od 2002-2013 imao relativno stabilna izdvajanja uz manje promjene trenda u oba smjeta; (ii) Malta ima gotovo konstantna izdvajanja za odbranu tokom posmatranog periodu.

Posmatrajući Crnu Goru uočava se nešto više izdvajanje u 2006. što se može objasniti i obnovom državnosti i nezavisnosti i specifičnim bezbjednosno-odbrambenim izazovima kao i preuzimanju cjelokupnog spektra nadležnosti. Nakon toga izdvajanja su otprilike na istom nivou pri čemu od 2012. imaju opadajući trend i 2013. završavaju na istorijskom minimumu.

Kod posmatranja tri grupe država članica NATO-a moramo imati u vidu i kontekst krize javnog duga u Evropi. Iako podaci pokazuju da je kretanje troškova odbrane bilo relativno stabilno i ovaj aspekt treba imati u vidu prilikom zaključivanja. U tom kontekstu pad albanskog izdvajanja za odbranu i stabilnost hrvatskog izdvajanja za odbranu u odnosu na godinu pristupanja ali i u odnosu na kratak period posmatranja ne mogu biti od većeg značaja za donošenje bilo kakvog zaključka. Pored toga, ni rast izdvajanja u slučaju Albanije i stabilnost izdvajanja u slučaju Hrvatske ne pružaju dovoljno snažnu osnovu zaključivanja. Ukoliko posmatramo grupu zemalja koja

²⁶ Podaci od 2006. zbog tada obnovljenen državnosti i nezavisnosti. Dostupni su podaci za SR Jugoslaviju i Državnu zajednicu Srbije i Crne Gore ali se ne smatraju bitnim za analizu.

²⁷ Mogu se podijeliti u tri grupe: (i) Mađarska, Poljska i Češka koje su pristupile 1999 godine; (ii) Bugarska, Estonija, Letonija, Litvanija, Rumunija, Slovačka i Slovenija koje su pristupile 2004 godine i (iii) Albanija i Hrvatska koje su pristupile 2009 godine.

je pristupila 2004. uočavamo da u odnosu na period prije članstva postoje: (i) pad izdvajanja u slučaju Rumunije; (ii) relativnu stabilnost izdvajanja u slučaju Slovačke; (iii) blagi porast (do 3 pp) u slučajevima Estonije, Litvanije i Slovenije i (iv) značajan rast u slučaju Letonije. Na osnovu ove grupe i posmatranog perioda ne može se zaključiti da dolazi do povećanja izdvajanja za odbranu nakon integracije u NATO. Ukoliko istu grupu zemalja posmatramo u periodu nakon priključenja NATO pa do kraja posmatranog periodu možemo uočiti sljedeće: (i) pad izdvajanja u kontinuitetu u slučaju Rumunije; (ii) relativnu stabilnost izdvajanja u slučajevima Letonije, Litvanije, Slovačke i Slovenije i (iii) relativno povećanje izdvajanja u slučaju Estonije do 2009. nakon čega je uslijedio pad izdvajanja. Ponovo nije moguće dovesti u vezi rast troškova odbrane sa članstvom u NATO-u. Čini se da je već moguć zaključak da ne dolazi do rasta troškova odbrane nakon integracije u NATO na osnovu većeg broj posmatranih zemalja. Ipak, nešto duži period posmatranja od 1999-2013. i posljednja grupa NATO država članica mogu nešto jasnije pokazati posljedice. Posmatrajući Mađarsku, Poljsku i Češku uočavamo da: (i) Mađarska ima relativno stabilna izdvajanja do 2003. kao i kontinuirani pad do 2009. (promjene nisu toliko značajne) koji se nastavlja i dalje da bi 2013. bio značajan u odnosu na period 1999-2006; (ii) Poljska u posmatranom periodu ima relativno stabilna izdvajanja i (iii) Češka ima stabilna izdvajanja do 2007. nakon čega dolazi do relativnog smanjenja istih. Na osnovu posmatranja ove grupe zemalja može se formulirati zaključak da integracija u NATO kao bezbjednosnu zajednicu ne doprinosi rastu troškova odbrane već iste zadržava na relativno istom nivou. Dodatno, ukupan rezultat bezbjednosti/odbrane je povećan za relativno identična sredstva imajući u vidu: (i) vojnu, ekonomsku i političku moć članica a time i alijanse i (ii) garancije kolektivne bezbjednosti po osnovu člana 5. Ugovora iz Vašingtona. Navedeno znači i da je zadovoljen koncept ekonomičnosti ekonomije odbrane.

Istovremeno, navedeni zaključak potencijalno može biti uporište i tezi da većina manjih država članica sprovodi free riding u slučaju članstva. Ipak, osnovna ideja vodilja malih i mikro država koje imaju aspiracije prema članstvu u NATO-u je, upravo, usmjeren da dobijanje što je moguće većeg bezbjednosno/odbrambenog rezultata sa što je moguće nižim ili istim troškovima kao u suprotnom slučaju. Navedeno je jeste i treba da bude nacionalni interes mikro i malih država. Dodatno, mikro i male države doprinose bezbjednosnoj zajednici u okviru svojih finansijskih mogućnosti i interesa za održavanjem iste.

ZAKLJUČAK

Istorija ideja pokazuje da su svi koncepti, strategije i politike bezbjednosti i odbrane bili u uzročno-posljedičnom odnosu sa ekonomijom koja ih je oblikovala. Kupovna moć bila je osnov sticanja i vojne moći. Ipak, nekada je bila posljedica djelimične vojne moći.

Ekonomija odbrane treba da se posmatra kao efikasno upravljanje bezbjednosnim i odbrambenim resursima u svijetu stalnih promjena i izazova kako u periodima mira tako i tokom (asimetričnog) rata. Navedeno je u kontekstu (i) uzročno-posljedične veze ekonomije i bezbjednosti i odbrane odnosno koncepta kako sa ograničenim resursima kreirati „neograničenu“ bezbjednost i (ii) finansijske i krize javnog duga kao ozbiljnim izazovima ograničavanja sadašnje i buduće kupovne moći.

Potencijalni okvir efikasne ekonomije odbrane obuhvata: (i) integraciju u bezbjednosne zajednice – za mikro i male države i (ii) specijalizaciju – kako za velike tako i male i mikro države. Navedeni okvir bi, potencijalno, mogao riješiti problem izbora u strukturi oskudnih finansijskih sredstava. Dodatni odgovori na probleme ekonomije odbrane mogu biti i: (i) smanjenje ukupnih troškova; (ii) restrukturiranje odbrambene potrošnje; (iii) revizija sistema i koncepta odbrane u kontekstu specijalizacije ali i napuštanja određenih sposobnosti; (iv) pokušaj povećavanja efikasnosti u domenu nabavki kroz konkurentne kupovine i proces vojnog angažovanja spoljnih partnera (outsourcing) i (v) za države članice Evropske Unije (EU) opcija je i tzv. politika odbrane EU.

Integracija u bezbjednosne zajednice jeste ekonomičan odgovor mikro i malih država na pitanje kako da sa minimalnim troškovima povećaju odbrambeni output. U tom kontekstu analizirane su grupe zemalja sa različitim odnosom prema NATO-u ali i stepenom integracije. Shodno nave-

denoj analizi, može se zaključiti da integracija u NATO kao bezbjednosnu zajednicu ne doprinosi rastu troškova odbrane već iste zadržava na relativno istom nivou. Imajući u vidu navedeno očigledno je da je riješen jedan od osnovnih problema i izazova ekonomije odbrane – ekonomičnost.

Ekonomska teorija alijansi predlaže diverzifikaciju vojnih sposobnosti i postupanje u skladu sa njima. Preciznije, da se svaka nacija specijalizuje u onom tipu vojnih sposobnosti za koje ima komparativne prednosti.²⁸ Ipak, ključne prepreke realizaciji koncepta specijalizacije su: (i) politička neizvodljivost u kontekstu formalnog postojanja nacija-države; (ii) zaštita nacionalne industrije odbrane i (iii) uticaj interesnih grupa na nivou nacija-države. Ovdje se ne podrazumijeva koncept dodatne specijalizacije kakav sprovodi Estonija.

Imajući u vidu probleme koji su evidentni u evropskoj industriji odbrane ali i načinu finansiranja evropske i američke odbrambene potrošnje, čini se da EU i NATO pokušavaju riješiti problem. NATO je formulisao koncept „pametne odbrane“ dok je EU formulisala koncept „pooling & sharing“ odnosno koncepte obuhvata i dijeljenja. Oba koncepta su u širem smislu u okviru koncepta specijalizacije ekonomske teorije alijansi. Iako je moguće da NATO-ov koncept ide i korak dalje i ponovo uvodi ideju specijalizacije shodno komparativnoj prednosti zemlje. Kako je i ranije navedeno da bi koncepti uspjeli neophodno je zadovoljiti: (i) kriterijum operativne efikasnosti, (ii) kriterijum ekonomske efikasnosti i (iii) kriterijum političkih implikacija.

Ključna prepreka specijalizaciji odnosno delegiranju specijalizovanih vojnih uloga na osnovu konkurentne sposobnosti nacija-države od strane NATO-a ili EU jeste pitanje suvereniteta. Pored toga, i vojno-industrijsko-politički kompleks predstavlja značajnu prepreku.

Načini rješavanja navedenih problema se mogu identifikovati u vidu realizacije pooling & sharing koncepta. Ipak, navedeni koncept predstavlja maksimalno moguće stepen saradnje u srednjoročnom periodu shodno nemogućnosti realizacije koncepta specijalizacije. Izvjesnim se čini da će se problem ipak rješavati na supranacionalnom nivou odnosno nivou na kojem ga je najlakše riješiti. Razlozi očekivanog scenarija obuhvataju kompleksnost problema i izazova kao i neefikasnost nacija-države.

Zaključak je da su koncepti bezbjednosnih zajednica i specijalizacije instrumenti efikasnosti ekonomije odbrane. Ipak, ukazuje se i na nemogućnost primjene koncepta specijalizacije (u izvornom obliku) uslijed niza objektivnih prepreka. Shodno tome, primjena pooling & sharing koncepta (kao modifikovanog oblika specijalizacije) je, u ovom trenutku, maksimalan oblik „specijalizacije“ koji može uticati na efikasnost ekonomije odbrane.

LITERATURA:

- Benoit, Emile (1973): *Defense and Economic Growth in Developing Countries*, Lexington Books, Blackwood, Mikaela (2012): *How Smart is Smart Defense? A Review of NATO's Smart Defence Proposals*, *Connections, The Quarterly Journal* Vol. XII No. 3, str. 85-93
- Conley, Heather A; Adams, Tim (2011): *Debt or Defense? Difficult Choices of a Financially Constrained NATO*, CSIS – Centre for Strategic and International Studies, part of the *Global Forecast 2011*
- Elzeser, Jirgen (2009): *Nacionalna država i fenomen globalizacije*, Jasen, Beograd
- Frederiksen, P.C.; Looney, Robert E. (1983): *Defense Expenditures and Economic Growth in Developing Countries, Armed Forces and Society*, vol. 9, No. 4, s. 633-645
- Gilli, Andrea (2012): *After Austerity: future for Europe's defense industry*, EU Institute for Security Studies, PB 08, Paris
- Goldstein, Joshua S (2003): *War and Economic History*, *The Oxford Encyclopedia of Economic History*, ed. Joel Mokyr, Oxford University Press, New York
- Hartley, Keith (2013): *The Economics of Smart Defense*, *Connections, The Quarterly Journal* Vol. XII/3
- Hartley, Keith; Sandler, Tod (1998): *The Economics of Defense Spending – An International Survey*, Schneider

---

²⁸ Koncept bi obuhvatao i proizvodnju same vojne opreme ali i specijalizaciju za određene vidove vojske.

- Injac, Olivera (2012): Bezbjednosne zajednice - model obezbjeđivanja savremene bezbjednosti, MONET - Edicija bezbjednost vol 31/1, ISSP, Podgorica.
- Jackson, Susan T. et al. (2009): *The SIPRI Top 100 arms-producing companies*, SIPRI
- Jovetić, Ivan (2009): Prednosti i troškovi integracije u NATO – Izazov za Crnu Goru, Ekonomija i bezbjednost (zbornik radova, ISBN: 978-86-83543-64-9), Centar za civilno-vojne odnose, Beograd
- Jovetić, Ivan (2010): Transatlantska ekonomija i Crna Gora - potencijalni benefiti, magistarska teza, Postdiplomske studije „Preduzetnička ekonomija“, Ekonomski fakultet, Podgorica, april 2010.
- Jovetić, Ivan (2012): Međuzavisnost terorizma i civilizacije, MONET - Edicija bezbjednost vol 31/1, ISSP
- Jovetić, Ivan (2013): Implikacije tehnoloških i ekonomskih promjena na politike, strategiju i ekonomiju odbrane, doktorska disertacija u izradi, UDG – Fakultet za međunarodnu ekonomiju, finansije i biznis – doktorske studije Međunarodna ekonomija
- Jovetić, Ivan (2013): Implikacije tehnologije na politike i strategiju bezbjednosti i odbrane, International Scientific Conference - The Balkans Between Past and Future: Security, Conflict Resolution and Euro-Atlantic Integration, Ohrid, str. 559-572. Fakultet za bezbjednost, Skopje
- Jovetić, Ivan (2014): Ekonomija bezbjednosti i(li) bezbjednost ekonomije, naučna konferencija doktorskih studija „Međunarodna ekonomija“, Univerzitet Donja Gorica
- McGuire, Martin (2007): Economics of Defence in a Globalized World in Handbook of Defense Economics (Ch. 21) Sandler, Tod; Hartley, Ketih et al. Elsevier
- McGuire, Martin (2010): Economic Analysis and International Security, Policy Research Institute, Ministry of Finance Japan, Public Policy Review, vol. 6
- McKean, Roland N. (1964): Economics of Defense, The RAND Corporation, Santa Monica, California
- O'Donnell, Clara Marina ed. (2011): The Implications of Military Spending Cuts for NATO Largest Members, The Brookings Institution, Washington
- Olson, Mancur Jr.; Zeckhauser, Richard (1966): An Economic Theory of Alliances, The Rand Corporation,
- SIPRI Military Expenditures Database 2013, <http://milexdata.sipri.org>; www.globalissues.org
- Tilman, Brück (2004): An Economic Analysis of Security Policies, DIW – Diskussionspapiere No. 456
- Vukotić, Veselin (2011): Istorija budućnosti, CID, Podgorica
- Vukotić, Veselin (2014): Istorija istorije – hrestomatija, UDG, Donja Gorica
- Whyne, David K. (1979): Economics of Third World Military Expenditures, The University of Texas Press

GLOBALIZACIJA I KULTURNI RAT

Od svih ratova, najprljaviji je, kulturni rat.

Vitold Gombrovič

Apstrakt

Autor nastoji da razmotri ključne probleme savremene kulturne produkcije u različitim sferama kulture, koji karakterišu epohu neoliberalne globalizacije. U doba potpune dominacije neoliberalne ideologije, autor ukazuje na aktuelnost Tojnbijevog filozofskog uvida u kulture malih naroda, koje poput „hromih (...) reaguju na svoje smetnje u društvu sačinjenom od aktivnih ratnika“. U Tojnbijevom metaforičkom govoru, pripadnici malih kultura osuđeni su da postanu „specijalisti, poput Vulkana, kovača i oružara“. Sledeći Mekluanovu interpretaciju Tojnbija, autor nastoji da pokaže da se na sličan način danas ponašaju čitave zajednice kada su u „kulturnom ratu“, pokorene i porobljene od strane dominantne kulturne ideologije? I one se, poput Tojnbijevih invalida u militantnom savremenom društvu, služe istom strategijom kako bi u svetu sve veće pretnje od globalizovane kulture, sačuvali vlastiti kulturni identitet.

Ključne reči: neoliberalizam, globalizacija, istorija, dominacija, kultura, kulturni rat

GLOBALIZATION AND CULTURAL WAR

Abstract

The author attempts to disenss key issues of contemporary cultural production in different spheres of culture, wich characterize the era of neoliberal globalization. In an era of complete dominance of neoliberal ideology, the author points aut aktuelnos Toynbee philosophical insight into the culture of small nations, which like „lame (...) react to their inference in society made up of active warriors.“ According to Toynbee, memebers of small cultures are domed to become „specialists such as Vulcan, blacksmith and gunsmith“. Next Toynbee, the author tries to show that in a similar way today are in a „cultural war“, conquerd and ensalved bay thedominant cultural ideology. And they, like Toynbee disabled militant in modern society, used the same strategy to bring in a world of increasing threats of globalizd culture, preserve their oun cultural identity.

Key words: neoliberalism, globalization, histori, domination, cultural, cultural war

Da bismo precizno razmotrili današnju situaciju u našoj kulturi i teorijske sporove o našem razumevanju kulture i kulturnog života, čini se, da bi prethodno trebalo podsetiti na to, kakav je status kulture bio u jugoslovenskom komunističkom društvenom poretku, i objasniti uzroke promene ne samo percpecije, već i uloge kulture i kulturnih institucija u javnom životu nastajućeg neoliberalnog društva.

Naravno, opis jugoslovenskog komunističkog društva i njegovog koncepta kulture u ovoj prilici, može biti dat samo u obliku skice. Nadam se, da će i tako uprošćen prikaz biti sasvim dovoljan, da bismo bolje razumeli globalni kulturni kontekst i glavne uzroke višedecenijskog katastrofalnog stanja u našoj kulturi i kulturnoj politici.

Neki istraživači savremene srpske duhovne istorije ističu da je „socijalizam, već po svom pojmu, zamišljen kao humanije i slobodnije društvo, pa (je) već samim tim podrazumevao razvijenu kulturu i slobodno stvaralaštvo kao svoju sadržinu i svrhu.“² Prema mišljenju, ovih istraživača, u socijalističkom razdoblju, „kulturi je davano izuzetno mesto“.³ Štaviše, neki poznavaooci našeg savremenog kulturnog života smatraju, „da nikada kulturi i stvaralaštvu nije pridavan takav značaj i

---

1 Naučni saradnik, Institut društvenih nauka, Kraljice Natalije 45, Beograd

2 Kučinar, Zdravko 2011: 220.

3 Kučinar, str. 229.

briga za njihov razvitak – da oblikuje 'novog čoveka'⁴. Međutim, ne smemo gubiti iz vida da je ta briga „podrazumevala stvarnu društvenu pažnju, ali i sveobuhvatnu kontrolu. Desilo se, zapravo, da je u istoj meri koliko je dobijala na značaju, sfera duha gubila je na samostalnosti i slobodi, na svojoj suštini“.⁵ Ograničenost ovakve kritike, ovi autori vide u tome što je ona „pogađala samo jaz između ideala i stvarnosti, između pojma socijalizma i njegove konkretne pojavnosti. Nesocijalistički inspirisana kritika je uporište imala u shvatanju da je kultura protivna pojmu socijalizma kao plana i kontrole. To su dva osnovna vidokruga svih tadašnjih filozofskih diskusija o položaju i funkciji kulture u socijalizmu.“⁶

Posmatrano iz današnje perspektive, kritički deficit socijalističke kritike kulture, teoretičari kulture vide u tome što su ovom tipu kritike „uglavnom, izmicali problemi koje donosi nastupajuća i danas vladajuća masovna kultura, (...) pojava društva potpune vladavine kapitala i tržišne ekonomije, a pogotovo u fazi najsirovijeg kapitalizma koju naše društvo ponovo iskušava“.⁷ Sagledavajući problem i mesto kulture iz perspektive neoliberalnog društvenog konteksta pokazuje se da „kultura ponovo gubi svoju izuzetnost i postaje sve više samo jedan od sektora tržišta i potrošnje, zabave i sputanosti a ne stvarnog uzleta duha“. Drugim rečima, „savremena kulturna produkcija se, u osnovi, javlja kao robna proizvodnja u sferi duha, regulisana ponudom i potražnjom – koje su, opet, direktno ili posredno dirigovane ne samo ekonomskim, već i političkim sredstvima. Briga kulture nije više stvaranje nekog 'novog čoveka', već posebnog konzumenta naročite vrste robe – 'kulturnih dobara'⁸. Ono što bi trebalo posebno da brine našu kulturnu elitu, jeste to što „priroda te danas dominantne kulture ostaje izvan ozbiljne kritike, koja, ukoliko se i pojavi, ne nalazi valjano utemeljenje i polazište“. Nasuprot današnjoj poraznoj situaciji u sferi kulture, „ranije je loše stanje, međutim, budilo otpor, nepristajanje i održavalo spremnost i angažovanje intelektualnih snaga da se ono menja.“⁹

Potpuna erozija kritičke kulture u našoj sredini, koja je svojevremeno imala evropske domete, dovela je do toga da danas „pravi muk prati velike i sudbonosne promene u celoj sferi duha, obrazovanja, kulturnog i umetničkog života“.¹⁰ U gušenju slobodnog kritičkog mišljenja i sistematskom razaranju kritičke svesti treba tražiti objašnjenje što „danas jedva da je zamisliva, a kamoli izvodljiva akcija“, bilo koje vrste otpora sunovratu kulturnog života u Srbiji. Kada bi postojali teorijski relevantni uvidi u dubinu krize naše kulture i kulturnog života, verovatno bi nas naveli „na to da postavimo pitanje da li danas uopšte postoji dovoljna svest i neka snaga spremna da bilo šta pokrene kako bi se potpuno sagledalo i menjalo stanje današnje kulture i stvaralaštva“.¹¹

Na to pitanje nije lako dati teorijski utemeljen odgovor, bez uvida u širi politički i kulturni kontekst u kojem se odvijaju fundamentalne promene u savremenom globalnom društvu u drugoj polovini XX veka. Za potrebe ovog istraživanja pokušao sam da kritičko razmatranje nekih aspekata naše kulture započnem sa istorijske distance od pre pola veka. Razlog zbog čega sam problemu savremene kulture i njenih institucija pristupio sagledavanjem „duhovne situacije vremena“, sredinom prošlog veka, nije sasvim proizvoljan. Naime, krajem 50-ih i početkom 60-ih godina XX veka, počeli su da se odvijaju neki fundamentalni politički i kulturni procesi u onom delu Evropskog kontinenta kojem mi danas (često, sasvim nekritički) težimo, i nadamo se da ćemo uskoro dokazati da smo ispunili sve uslove da bismo postali „ravnopravan“ član te zajednice evropskih država. Reč je, naravno, o EU.

Pre nešto više od pola veka, u Rimu je 25. marta, 1957. godine osnovan ZET. To je bila skraćena za Zejedničko evropsko tržište, koje su činile najbogatije zemlje Zapadne Evrope. Na prvi pogled, ovaj podatak, nema mnogo veze sa razmatranjem problema globalizacije i kulture, koji karakteriše našu savremenost. Istražujući, međutim, pre svega, razvoja filozofske kulture i filozofskog života u našoj sredini u drugoj polovini XX veka, po čemu smo, jedno vreme bili poznati

4 Isto, str. 229.

5 Isto., str. 229.

6 Isto., str. 230.

7 Isto., str. 230.

8 Isto., str. 230.

9 Isto., str. 230.

10 Isto., str. 231.

11 Isto., str. 231.

u Evropi i u svetu, pronašao sam u naučnoj periodici, ali i u našim štampanim medijima više zanimljivih tekstova i kraćih komentara, najuglednijih domaćih i stranih autora, koji su se pojavili povodom osnivanja ZET-a, i ukojima se ističe da osnivanjem pomenutog saveza „Evropa prestaje da bude samo geografski pojma.“¹²

Vest o osnivanju ZET-a u prvi mah primljena sa odobravanjem u najširoj evropskoj javnosti i komentarisana kao pozitivan istorijski događaj u hladnoratovskoj epohi. Mnogi poznavaoци evropskih političkih prilika, videli su u ovom poduhvatu pokušaj, da se prevaziđu „tragične posledice razjedinjenosti evropskog kontinenta, koji je preko hiljadu godina svoje istorije proveo u neprestanim ratovima i obračunima, i istovremeno izražavali nadu da će Evropa u drugoj polovini dvadesetog veka shvatiti neophodnost svog trajnog izmirenja i ujedinjenja.“¹³

Pa ipak, treba istaći, da osnivanje Zajedničkog evropskog tržišta, koje je dočekano s velikom pažnjom, nije pratila nikakva euforija, slična onoj koja je početkom devedesetih godina prošlog veka, zavládala povodom stvaranja Evropske unije, i pada Berlinskog zida, u Istočnoj Evropi. Naprotiv, „potpisivanje rimskog ugovora bilo je povod da se, čak i među Evropejcima, ispolji izvesna doza ne samo obazrivog realizma, već i skepticizma,“¹⁴ na koji i danas treba podsetiti, jer nam može pomoći u boljem razumevanju aktuelnih političkih i klturnih zbivanja, ne samo u Evropi, već i na širem globalnom planu.

Nasuprot našim retkim, pa čak i evropskim, iz dugog dremeža, tek probuđenim evroskepticima,¹⁵ tadašnje sumnje, u budućnost evropskog ujedinjenja, povodom potpisivanja ugovora o Zajedničkom evropskom tržištu, vodećih evropskih političara i intelektualaca „nisu upućivane Evropi koja se opredeljivala za svoje jedinstvo, već 'Maloj Evropi', čije se granice (drastično sužavaju i zatvaraju samo u okviru Francuske, Zapadne Nemačke, Italije i zemalja Beneluksa) i koja se izgrađuje bez pravog i solidnog fundamenta.“¹⁶ Jedan od velikih evroskeptika i kritičara takvog koncepta evropskog jedinstva, španski esejista i kulturolog, Salvador de Madarijaga, sledbenik Špenglerovog poimanja kulture, izrazio je rezignirano, svoje rezerve rekavši: „Pustite ih neka prave kombinacije od šest ili sedam ili pak dva člana. No, ne dopustite im da se nazivaju Evropom.“¹⁷

Već polovinom prošlog veka vodećim intelektualcima u Zapadnoj Evropi bilo je sasvim jasno da je „evropejstvo Francuske, Zapadne Nemačke, Italije i zemalja Beneluksa bilo ipak mnogo više produkt kalkulacije, nego čistog, platonskog osećanja.“¹⁸ Neki od njih upozoravali su, da se „iza veličanstvene evropske fasade koju ukrašavaju kulturni dragulji jednog Dantea, Dekarta, Rembranta i Baha“, skrivaju „sasvim opipljivi (ekonomski) razlozi“. S druge strane, po mišljenju ovih autora, „za svaku od ovih zemalja vizija ujedinjenja Evrope donosila je, u ekonomskom, kulturnom i političkom pogledu, ono što one, zatvorene u svoje uske granice ne bi mogle nikada ostvariti.“¹⁹

Poznati tumač Hegela, ruski filozof Kožev, kao De Golov savetnik, napisao je svoj poznati manifest o evropskom ujedinjenju. Bez obzira na diskutabilnu koncepciju ovog Koževljevog nacrtá, čini se da je ruski filozof, već tada uočio značaj kulturoloških razlika za evropsko jedinstvo. Kožev je smatrao da ujedinjenje Evrope nije moguće samo pod vodstvom samo jedne od evropskih sila, kao što je recimo Nemačka, jer bi tada i Evropa bila nemačka Evropa. Kožev je verovao da evropsko jedinstvo treba da sadrži mogućnost uvažavanja kulturnih različitosti, posebno njenog latinskog, južnog i njenog protestantskog, severnog dela. Bez uvažavanja ovih kulturoloških razlika nije moguće evropsko jedinstvo, smatrao je Kožev²⁰.

Šta je još, po mišljenju, evropskih intelektualaca, sredinom prošlog veka, bilo sporno u ujedinjenju Evrope zasnovanom ne samo na političkim i ekonomskim, nego i na kulturnim motivima samo jedne od velikih evropskih sila? Prema mišljenju većine autora „za De Golovu Francusku, Evropa ujedinjena do Elbe, (...) čija bi se spoljna politika vodila iz Ke d'Orseja predstavljala je izvrsnu politič-

12 Erenrajh 1964: 2.

13 Isto., str. 2.

14 Isto., str. 2.

15 Antonić ističe da se prvi evroskeptici u Srbiji javljaju tek posle 2000-e godine. Up. Antonić 2012.

16 Isto., str. 2.

17 Isto., str. 2.

18 Isto., str. 2.

19 Isto., str. 2.

20 Up. Kovačević, 2013.

ku platformu za afirmaciju Francuske kao prve svetske sile; Adenauerovoj Nemačkoj, Evropa koja bi se protezala do Atlantika ne bi zapadnonemačkoj industriji donosila samo nova tržišta već bi pružila šansu za kompletnu vojničku rehabilitaciju i mogućnost da Evropa šestorice postane jednog dana i Evropa Nemačke; iz perspektive Italije, takva Evropa bila je (...) dovoljno bogata da joj ne uskrati tako potrebne investicije i dovoljno gladna radne snage da bi zbrinula sve njene nezaposlene“.²¹

Sedam godina posle potpisivanja ugovora o Zajedničkom evropskom tržištu Zapadna Evropa se, međutim, našla ponovo na onoj istoj tački od koje je pošla. Neki zastupnici i teoretičari evropskog ujedinjenja, smatrali su da je Evropa u svom razvitku još uvek neodređena i sasvim „amorfna zajednica, koja je dospela, do kritičnog stanja kada se od nje zahtevala veća sposobnost u reagovanju i prilagođavanju novim problemima i novim prilikama“.²²

Bez obzira na ograničenja, koja su, zbog negativnih posledica Drugog svetskog rata, u to vreme, uticala, na spoljnu politiku Zapadne Nemačke, ona je, već početkom šezdesetih godina XX veka bila suviše svesna svog mesta na evropskoj političkoj sceni, da bi se prepustila tutorstvu zemlje koja je industrijski znatno slabija od nje, a vojnički još nije bila ispunila minimalne norme nuklearne sile. To se najjasnije pokazalo u stavu Zapadne Nemačke prema projektu multilateralnih nuklearnih snaga u okviru NATO-a, jedne od američkih formula kojom se, s jedne strane, zadovoljavaju bar trenutne nuklearne ambicije Zapadne Nemačke, a, s druge, ovu zemlju odvajaju od suviše prisnog vojnog saveza sa, tada neposlušnom, degolovskom, Francuskom.

Promenu političke konstelacije u Evropi, posle pada Berlinskog zida, ujedinjenje Nemačke, rušenja komunističkog poretka u Istočnoj Evropi, novi talas globalizacije, mnogi savremeni teoretičari društva, u početku su uglavnom videli kao rezultat povećanih tenzija između napora socijalno orijentisanih država da implementiraju ljudska prava i njihove nemoći da taj cilj ostvare. Njčešće objašnjenje uspona globalizma sastojalo se u tvrdnji da je globalizam, „uvideo da i kriza zapadnih država (...) i pad komunizma u stvari nastaju kao rezultat preterane državne intervencije“²³. Budućnost čovečanstva, najekstremniji ideolozi globalizma vide u „prirodnoj vezi tržišta i građana okrenutih protiv države bilo gde u svetu“.²⁴ Veliki broj istraživača savremenog društva, ne samo u Istočnoj, već i u Zapadnoj Evropi, nekritički je poverovao da pad Berlinskog zida i slom komunizma otvaraju relanu mogućnost za „stvaranje zajedničkog sveta bez granica, sveta u kome vlada tržišni kapitalizam i u kome bi uloga države bila svedena samo na opsluživanje potreba apstraktnog samo-regulišućeg tržišta, koje bi vladalo u korist ljudske slobode, svetskog ekonomskog rasta, individualne nezavisnosti i oportuniteta“.²⁵

Posle kratkog perioda euforije, koji je nastupio zbog rušenja autoritarnog komunističkog poretka u Istočnoj Evropi, ubrzo se pokazalo da „sloboda, rast, nezavisnost i mogućnosti za samo neke ljude znači neslobodu, osiromašenje za milijarde drugih“.²⁶ Porazom komunizma i trijumfalističkim nastupom neoliberalnog zapadnog kapitalizma, postalo je sasvim belodano, da je globalno kapitalističko „svetsko selo“ sve drugo osim demokratske i pravde zajednice“²⁷. Stoga je, nemački sociolog, Ulrich Bek, tvorac teorija „rizičnog društva“, s istinskom zabrinutošću postavio pitanje: „Kako bi strašni bauk globalizma mogao biti zamenjen politikom?“²⁸

Kao jedan od mogućih odgovora, na pitanje nemačkog sociologa, neki autori vide u tome da se „u svetu u kome dominira globalizam (...) ponovo ustanovi, ako ne dominantna, a ono bar korekciona uloga politike u odnosu na ekonomiju.“²⁹ Iako je višestruka korekcija globalizma hitna i neophodna, ipak, čini se da ovakva razmišljanja, imaju ozbiljan nedostatak, jer u sagledavanju problema neoliberalnog globalizma ne idu dovoljno duboko. Ključni problem za kritičare neoliberalne globalizacije sastoji se u tome što se ne uviđa da globalizam „ne predstavlja samo očiglednu socijalnu neodgovornost, nego i stimuliše ono što je najgore kod ljudi, naše najniže impulse koji truju naš humanitet: pohle-

21 Erenrajh 1964: 2.

22 Isto., str. 2.

23 Isto., str. 2.

24 O tome vidi u Vuletić 2006: 119-133.

25 Čičovački 2002: 40.

26 Isto., str. 41.

27 Isto., str. 41.

28 Bek 2011: 123.

29 Čičovački 2002: 41.

pu, sebičnost, želju za najjeftinijim zadovoljstvima, nepoverenje i neprijateljstvo, kao beskrupulozno nepoštenu konkurenciju. Čak i kad su ljudskim bićima negirane političke slobode i slična prava, ona su još uvek u stanju da žive kao dostojanstvene osobe. Ali kada njihovim životima počnu da dominiraju pohlepa i sebičnost, strah od drugih i netrpeljivost prema njima, kada sebe nađu u hobsovskom nemilosrdnom ratu svih protiv svih, njihov humanitet je bar privremeno suspendovan, a nekada i izgubljen bez mogućnosti oporavka. Kada je unutrašnji svet zatrovan, njegove spoljašnje manifestacije ne mogu doneti mnogo toga što bi se moglo ceniti i hvaliti. Spoljašnji svet postaje tada ili kavez siromaštva ili vakum zaglupljujućeg konzumerizma. Ako je to zaista tako, ono što je neophodno nije samo pravedna raspodela bogatstva već radikalna transformacija čitavog sistema“.³⁰

Međutim, da bismo mogli da otkrijemo da li postoji li realna „alternativa za svet u kome dominira bilo politika bilo ekonomija, neophodno je prethodno da shvatimo šta ta dva gledišta imaju zajedničko“.³¹

Većina istraživača se slaže da su moderne ideologije kosmopolitizma i globalizma, nastale kao rezultat moderne reakcije na srednjovekovnu teološku sliku sveta. Nasuprot srednjovekovnoj slici sveta, moderna, kako kaže Veber, desakralizuje i razduhovljuje svet. Međutim, iako moderna okreće leđa teološkoj slici sveta, to nikako ne znači da ona bez zazora prihvata ovaj svet. „Naprotiv, moderna ima i onu drugu, tamniju stranu svoje medalje, koja bi mogla sasvim precizno da se opiše čuvenom Veberovom sintagmom 'alijenacija sveta'“.³²

Zajednička ključna karakteristika i kosmopolitizma i globalizma jeste u tome što ove ideologije razumevaju ljudska bića kao izolovane individue, kao monade bez dublje međusobne veze koje žive u svetu bez smisla i svrhe, u mehnički determinisanom univerzumu. Shodno tome, u slučaju kosmopolitizma čovek je tretiran kao apstraktan racionalan subjekt, dok ga globalizam, nasuprot tome, shvata kao razgoličenu i osiromašenu individuu, zarobljenu vlastitim egoističnim interesima.

Da bi preživeli u tom stranom i odbojnom svetu, ljudska bića moraju da se oslanjaju uglavnom na svoj razum. U najpoznatijoj filozofskoj koncepciji kosmopolitizma, nemačkog filozofa Imanuela Kanta, ljudski razum se tretira kao autonoman, dok ga zastupnici globalizma shvataju isključivo na instrumentalan način, dakle, kao oruđe koje nam služi radi ostvarivanja ciljeva sopstvenog ega.

Najkrupnija zamerka, koju zastupnicima kosmopolitizma i globalizma upućuju, njihovi kritičari, jeste u tome što oni uprošćavaju i osiromašuju naše shvatanje humaniteta, jer se usmeravaju samo na njegove spoljašnje manifestacije. Njihovi pravi interesi se ne dotiču kvaliteta bilo individualnog bilo kolektivnog življenja. Ljudska prava se tiču regulacije koja bi trebalo da učini našu individualnu egzistenciju sa drugim ljudima podnošljivom i korektnom. Kritičari ideologije globalizma ističu da „globalizam reguliše aktivnost proizvođača i potrošača na tržištu. Problem je što se ta regulacija ne dotiče stimulanja razvoja istinske ličnosti ili istinskog društva, već se bavi zaštitom tržišta i korporacija od individualnog uplitanja u njihove aktivnosti.“³³

U tom standardizovanom, organizovanom i rutinizovanom svetu, pravilno funkcionisanje sistema čini se da zavisi od regulacija od strane adekvatnih institucionalizovanih autoriteta i od stvaranja još siromašnijih institucija. Međutim, ne samo da je svaki autoritet u manjoj ili većoj meri arbitraran, nego takode postoje mnogi suštinski problemi u životu koji ne mogu biti rešeni na institucionalno regulisan način. Stoga nametanje autoriteta i institucionalnih rešenja u takvim slučajevima još više opterećuje, čak i onesposobljava, ljudske odnose.

Sučeni s negativnim aspektima globalizma i kosmopolitizma, neki istraživači rešenja problema savremenog društva vide u reaktuelizaciji izvorne koncepcije moderne kulture, utemeljene i razvijane u kontekstu nemačke klasične filozofije, književnosti i muzičke umetnosti. Pod pojmom kultura se u ovom razdoblju nemačke moderne duhovne istorije nema u vidu savremena masovna kultura, koja je u mnogo čemu anti-kultura pre nego kultura, niti se pojam kulture razumeva u sociološkom i antropološkom smislu gde se pod tim pojmom podrazumevaju zajednički običaji i način života neke društvene grupe. Shvatanje kulture koje je zasnovano, pre svega, na nemačkoj

---

30 Čičovački 2002: 41-42.

31 Isto., str. 42.

32 Isto., str. 43.

33 Isto., str. 43.

klasičnoj filozofiji, književnosti i pedagoškoj nauci, uključuje u sebe ono što se u nemačkom jeziku označava terminom *Bildung*,³⁴ i blisko je izvornom latinskom značenju reči *kultura*. „U tom kontekstu, reč *culture* dolazi od *colere*, što doslovno znači kultivisati, održavati, negovati ili brinuti o nečemu. U ovom izvornom značenju, *kultura* nije stajala u suprotnosti sa prirodom, nego je baš upravo ukazivala na čovekovu interakciju sa prirodom u smislu njenog kultivisanja i negovanja, (...). Glagol *kultivisati* u tom smislu referiše na odnos brižne pažnje i stoji u strogoj suprotnosti sa modernim naporima čoveka da podredi prirodu svojoj totalnoj dominaciji.“³⁵

Kultura shvaćena u emfatičkom smislu, dovodi čoveka u vezu sa sopstvenim unutrašnjim potrebama i aspiracijama. „Takav koncept *kulture* podrazumeva revitalizaciju kritičkih potencijala ljudskog mišljenja, ideje humaniteta i dovodi nas u neposrednu vezu sa drugim ljudskim bićima, prirodnim svetom i celokupnom stvarnošću“³⁶. Po mišljenju zastupnika izvornog značenja pojma *kultura*, *ethos* istinski kulturnog čoveka „uznemiravalo bi to što drugi ljudi (na primer) stalno gladuju i što nemaju krov nad glavom, ne zato što je to neko njihovo navodno neotuđivo ljudsko pravo, već zato što on poštuje njihov humanitet. On bi pomogao manje srećnim ne zbog nekih političkih deklaracija ili spolja nametnute dužnosti, već zbog svoje kultivisane sposobnosti da saoseća sa drugima i brine za njih. Za čoveka od *kulture*, takvo drugo biće nije apstraktni nosilac nekih idealnih prava, već ljudsko biće koje živi i pati, individua kojoj treba pomoć ili koju treba zaštititi.“³⁷

Za zastupnike kulturološke paradigme „retirati čovekov humanitet samo u terminima apstraktnih nosilaca ljudskih prava, ili u smislu principijelno sebičnih bića, znači potpuno nakaradno uprositi istinsku sliku čoveka. Biti ljudsko biće znači biti podeljen iznutra i rastrgnut u različitim pravcima. Ljudski život je beskrajna bitka između različitih sila, nagona, impulsa, želja, ideala, snova i aspiracija. To je borba između instinktivnih, emocionalnih, umnih i duhovnih elemenata, između spoljašnjeg i unutrašnjeg, sebičnog i altruističkog, subjektivnog, realnog i idealnog“.³⁸

Prema tvorcu moderne teorije medija, Maršalu Mekluanu, veliki deo čuvenog dela *Istraživanje istorije*, Arnolda Tojnbija, posvećen je razmatranju brojnih izazova s kojima se suočavaju različite *kulture*. U doba dominacije neoliberalne ideologije, podržane moćnom medijskom logistikom, veoma je aktuelan Tojnbijev filozofski uvid, u *kulture* malih naroda, koje poput „hromih (...) individua“, reaguju na smetnje u društvu sačinjenom od aktivnih ratnika.“³⁹ Prema Tojnbiju, u borbi za opstanak, sa nadmoćnim imperijalnim kulturnim silama, malim kulturama preostaje da, kao u antičkom mitu o Vulkanu postanu „specijalisti, poput kovača i oružara“.⁴⁰ Parafrazirajući ovu Tojnbijevu misao, mogli bismo reći da se na sličan način ponašaju i čitave zajednice kada se nađu u „kulturnom ratu“, i kada bivaju pokorene i porobljene od strane dominantne kulturne ideologije u njihovoj militantnoj misiji neokolonijalnog „civilizovanja“. I one su prinuđene da se, poput Tojnbijevih „invalida“ u ratničkom društvu, služe sličnom strategijom, kako bi u svetu, u kome dominira nametanje globalizovane *kulture*, sačuvali vlastiti kulturni identitet.

Sredinom XX veka, Mekluan je najavljivao da će električni mediji podstaći „uspon mini država“ ističući da: „u Velikoj Britaniji, velški i škotski nacionalizam ponovo bujaju; u Španiji Baski zahtevaju autonomiju; u Belgiji Flamanci insistiraju na razdvajanju od Valonaca; u (...) Quebecois su u prvoj etapi rata za nezavisnost; već smo svedoci klijanja nekoliko mini država u Africi i slomu nerealističkog nacrtu za regionalnu konfederaciju“.⁴¹ Nastanak ovih mini država, Mekluan je video kao svojevrsni proces „balkanizacije“⁴² savremenog svetskog poretka, nešto što je sasvim

34 Nemački termin *Bildung* ima višestruko značenje. Jedan od važnih aspekata značenja ovog pojma jeste obrazovanje. Shvaćeno iz perspektive ovog pojma „Obrazovanje treba da razvija naše kapacitete da se uskladimo sa društvenim svetom u njegovoj suštini ili stvarnosti – što može da uključi sposobnost da uvidamo nedostatke u postojećem svetu i da preduzimamo mere da ih ispravimo što pružaju institucije modernog društva.“ Alan Vud, „Hegel o obrazovanju“, prevod. S. Mojsić (rukopis)

35 Čičovački 2002: 44; Up. Lepenis 2009; Up. Alan Vud, „Hegelovo shvatanje obrazovanja“, (rukopis prevod Sofija Mojsić).

36 Vud, str. 5.

37 Čičovački, 44-45.

38 Isto., str. 46.

39 Makluan, 1971: 110.

40 Makluan 1971: 110.

41 Mekluan 2012: 55.

42 Mekluan je zastupao tezu da će, pod uticajem savremenih elektronskih medija, neminovno doći i do „balkanizacije“ Sjedinjenih Američkih Država. Isto., str. 54.

suprotno „državama koje su stvarali tradicionalni centralizujući nacionalizmi u prošlosti, homogenizujući različite etničke i lingvističke grupe unutar jedne nacionalne granice.“⁴³ Za kanadskog teoretičara medija, nove mini države predstavljaju „skupove istih etničkih ili lingvističkih grupa“, čije će stvaranje, kako je, s pravom, realistički predviđao biti „praćeno nasiljem“, ali je, čini se, s previše optimizma, verovao da te mini države „neće ostati neprijateljske naoružane strane koje se takmiče, već će na kraju otkriti da njihove plemenske veze prevazilaze razlike nakon čega će živeti u harmoniji i međusobnom kulturnom ukrštanju“.⁴⁴

Mekluan je očekivao da će se kulturni obrasci nastanka decentralizovanih mini država ponoviti u SAD, iako mu je bilo jasno da većina Amerikanaca teško može da zamisli raspad Unije. Pa ipak, Mekluan je smatrao da će SAD biti „prva država u istoriji, koja je započela svoje nacionalno postojanje kao centralizovani pismeni politički entitet, izvrteti svoj istorijski film unazad, razmotavajući se u mnoštvo decentralizovanih crnačkih država, indijanskih država, regionalnih država, lingvističkih i etničkih država, itd.“⁴⁵ Mekluan je tvrdio da je „decentralizam goruće pitanje u pedest država, od krize školstva u Njujorku do zahteva retribalizovane omladine da se tiranski multiuniverzum smanji na ljudsku veličinu i da se masovna država debirokratizuje“⁴⁶. Smatrao je da su plemena i birokratija „antitetička sredstva društvene organizacije i nikad ne mogu da postoje zajedno u miru; jedno od njih mora da uništi i zameni drugo ili nijedno neće preživeti“.⁴⁷

Sintagmu „kulturni rat“, koja vodi poreklo iz nemačkog jezika (Kulturkampf) i koju su kasnije preuzeli Amerikanci (Cultur wars), vraćena je u teorijski život raspravom o „kulturnom ratu“, koju je pokrenula knjiga američkog sociologa Džejmisa Hantera, *Kulturni ratovi: i borba za definiciju Amerike* (1991). Hanterova rasprava izazvala je široku javnu diskusiju, godinu dana kasnije, posle nastupa američkog političara Patrika Bjukenena, povodom predstojećih predsedničkih izbora⁴⁸.

U našoj sredini diskusija o „kulturnom ratu“ i „kulturni rat“ imaju sasvim osoben karakter s obzirom na epohalni kontekst u kojem se vode. Ideološki spor, Druge Srbije, baziran je jednim delom i na kulturološkim „argumentima“, odnosno potrebi „promene svesti“ i drugačijeg utemeljenja kulture i kulturne politike u Srbiji. Moglo bi se reći da se u modernom srpskom društvu vode s manjim ili jačim intenzitetom, različiti vidovi unutrašnjeg i spoljnog „kulturnog rata“, od Dositeja i Vuka, zatim Bogdana Popovića i Slobodana Jovanovića. Tematski, kulturni rat obuhvata najšire polje kulture i kulturnog života: rat za jezik, spor o kulturnom obrascu, sukob realizma i socrealizma, polemika između tradicionalista i modernista u književnosti, filozofski sporovi o teoriji odraza, dijamatu i praxis filozofiji, analitičke i praksis filozofije, moderne i postmoderne, liberalizma i komunitarizma, feminizma, studija roda, do više ili manje sofisticiranih, aktuelnih i veoma burnih (Druga Srbija) ili prigušenih polemika o tzv. filozofiji palanke, socijalno distinktivnom ukusu (Burdije), naše intelektualne elite i sl.

U svakom slučaju, bez obzira na to, što najnovije debate o „kulturnom ratu“ na srpski način, često nemaju dublje teorijsko utemeljenje, ovi sporovi i žučne polemike, mogu poslužiti kao lakmus papir, koji nam pomaže da prepoznamo duboki deficit kritičkog mišljenja u raspravama o modernosti u srpskoj kulturi, kao i na problem kulturnog neoimperijalizma, koji kao posledica kolonijalne dominacije⁴⁹ ima svoja čvrsta uporišta u kulturnoj svesti i kulturnom životu na ovim prostorima.⁵⁰

43 Mekluan 2012: 55.

44 Isto., str. 55.

45 Mekluan 2012

46 Isto., str. 55.

47 Isto., str. 55.

48 Up. Antić 2013 4: 445-460.

49 O pripremama Austro-Ugarske za svoju civilizacijsku i kolonizatorsku misiju na Balaknu u XIX veku govori S. Vervaeet. Up. Vervaeet, 2007.

50 Up. Edvard Said, *Kultura i imperijalizam*, Beograd, 2002; Slobodan Antić, *Loša beskonačnost*, Beograd, 2012; Stijn Ververt, „Austro-ugarska tekstualna kolonizacija BiH 1878-1918“, *Sveske*, br. 24, 2007; Širaz Dosa, „Filozofska istorija i treći svet. Hegel o Africi i Aziji“, *Treći program*, br. 113-114, 2002, str. 201-222; Slobodan Vladušić, „Tranzicija kao prelaz od kulture polisa u kulture megalopolisa“, *Kultura*, br. 140, 2013, str. 354-363.

LITERATURA

- Antonić, Slobodan (2013), „Uvod u sociologiju kulturnog rata: (sa kratkim osvrtom na Srbiju)“, Letopis matice srpske, sv. 4: 445-460.
- Antonić, Slobodan (2012), Loša Beskonačnost, Beograd: Dosije.
- Antonić, Slobodan (2008), Kulturni rat u Srbiji, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Bek, Ulrich (2011), Svetsko rizično društvo, Novi Sad: Akademska knjiga.
- Borstin, Dž. Danijel (2004), Amerikanci: kolonijalno iskustvo, Beograd: Geopoetika.
- Čičovački, Predrag (2002), Svet u kom zajedno živimo, Nikšić: Jasen.
- Dosa, Širaz (2002), „Filozofska istorija i treći svet: Hegel o Africi i Aziji“, Treći program br. 113-114: 201-220.
- Eberhan, Cenej Serenk (2002), „Evropocentrizam u filozofiji: primer Imanuela Kanta“, Treći program br 113-114: 173-200.
- Erenrajh, Maks (1964), „Evropa sa pet amerikanaca“, NIN, 2. novembar, str. 2.
- Hegel, Georg, W. F. (2006) Filozofija istorije, Beograd: Fedon.
- Kovačević, Filip (2013), Kožev u Podgorici, Podgorica: Centar za građansko obrazovanje
- Kučinar, Zdravko (2011), Protiv zabrana, Beograd: Službeni glasnik.
- Lepenis, Volf (2009), Kultura i politika, Beograd: Geopoetika.
- Makluan, Maršal (1971), Poznavanje opština – čovekovih produžetaka, Beograd: Prosveta.
- Makluan, Maršal (2012), Elektronski mediji i kraj kulture pismenosti, Loznica: Karpos.
- Said, Edvard (2002), Kultura i imperijalizam, Beograd: Beogradski krug.
- Tojnbi, Arnold (1970), Istraživanje istorije I, II, Beograd: Prosveta.
- Vladušić, Slobodan (2013), „Tranzicija kao prelaz od kulture polisa u kulturu megalopolisa“ Kultura 140: 354-363.
- Ververt, Stijn (2007), „Na granicama civilizovane Evrope“ : Austrougarska tekstualna kolonizacija BiH 1878-1918“, Sveske 24: 90-128.
- Vuletić, Vladimir, „Kad počinje proces globalizacije“, u Uvod u mirovne studije II tom, Beograd: Grupa mladost.

REVOLTIRANI ČOVEK ILI POKORAVANJE

Tako čitava naša planeta dokazuje da ne treba zastupati i širiti netoleranciju.
Volter¹

Apstrakt

Metaforično se pojam revoltirani čovek odnosi na aktivniji odnos u traženju rešenja za promenu ekonomske strukture i održiv rast. Pokoravanje je pak pasivan stav prihvatanja već poznatih rešenja koja uglavnom nisu dala anticipirana rešenja.

U radu se analizira multikulturalnost i krah politika razvijenih zemalja, koje su za posledicu imale marginalizaciju migranata i stvaranje uslova za njihovo destruktivno ponašanje.

Korišćenje kulture, različitosti i nasledja u ekonomskim politikama se pokazalo delotvornim za ekonomski rast, zapošljavanje i ima neprocenjiv značaj za povećanje ugleda jedne zemlje.

Razvijene zemlje imaju najrazvijeniju kreativnu ekonomiju, ali je ona naišla na pogodno tle i u zemljama sa brzorastućim ekonomijama. Prihvatanje ovog koncepta bi bio od značaja i za ZUR, njihov rast, zapošljavanje i smanjenje siromaštva. Ona koristi ingenioznost i kreativnost ljudskog potencijala i zbog različitih organizacionih formi ne zahteva uvek i velika finansijska sredstva. Srbija ima potencijale za dinamiziranje razvoja kreativne ekonomije, pri čemu bi ona imala i dodatni društveni i psihološki efekat u porastu samopouzdanja stanovništva utonulog u apatiju i beznadje.

Ključne reči: kreativna ekonomija, nova ekonomija, kulturno nasleđe, zapošljavanje, održiv ekonomski rast

Abstract

The notion of Rebel corresponds in metaphorical way to the active approach to destiny in order to find solutions for economic changes and sustainable growth. Submission means to the contrary taking up of solutions already known which usually do not produce anticipated results. This article analyses multiculturalism and politics of developed countries which had for consequence marginalisation of migrants and environment favourable to their destructive behaviour. The use of culture, diversity and cultural heritage in economic politics was constructive for employment and economic growth and is important for national prestige.

Developed countries have most developed creative economies and still stimulate their growth. Creative economy finds its place today in countries with rapid emerging markets. Human potential being the core value of this concept, to accept it this means a stimulus to employment and growth. Its diverse organizational forms mean that it does not require important financial support. Serbia has potential to reinforce creative economy which would aside boost self-confidence of population affected by despair and apathy.

Key words: Creative economy, New economy, Cultural heritage, Employment, Sustainable economic growth

1. NADMENOST ZAPADNE KULTURE

U ovom radu zapadna kultura se izjednačava sa hrišćanstvom i koristi se u funkciji kratkog osvrta na to kako je ona tokom čitave istorije čovečanstva pokazivala nadmenost, koja je svoj pojavni oblik imala u negiranju različitosti i u krajnjoj liniji netoleranciju. Ovakav pristup datira od sačinjavanja mapa mundi u XIII veku u kojoj je Jerusalim u centru sveta, dok ga Hrist svojim rukama obuhvata. Ništa manje nije ni humani univerzalizam Marksa, kao ni potrošački imperijalizam ili postkolonijalna kultura, koja se često naziva i Cocalizacijom i Makdonalizacijom.²

---

¹ Volter(2005) Rasprava o toleranciji(Traite sur la tolerance a l occasion de la mort de Jean Calas) Utopija, Beograd.

² Jan Nederveen Pieterse (2009)Globalisation and Culture:Global Melange.

Velike migracije stanovništva iz nerazvijenih zemalja ka obećanim zemljama razvijenog sveta u XX i XXI veku su bez presedana u istoriji, da bi se prema migrantima primenjivale podjednako pogrešne politike multikulturalizma ili asimilacije, koje su kao posledicu imale u izolaciju, getoizaciju i porast siromaštva.

U SAD se uprkos značajnom regulativnom okviru tokom decenija, na Afroamerikance gleda kao na nižu rasu, koja je lenja i neobrazovana, koja nema kapaciteta i zbog niskog IQ, te i dalje postoji značajna nejednakost između crne i bele rase, što se povremeno ispoljava u nasilju, demonstracijama i rastućem nezadovoljstvu. Najnovije ideje u pravcu rešavanja ovog složenog društvenog problema pojavljuju se i one vezane za uvođenje stress testa u cilju utvrđivanja „institucionalnih mehanizama koje povećavaju rasnu nejednakost.“³

Velika Britanija je imala drugojačiji pristup prema etničkim zajednicama, ocenjujući da one mogu da budu zadovoljene i da bi mogle da se smanje potencijalne tenzije između njih i Britanaca i između njih davanjem jednakih prava u političkom životu zemlje. Iako je ovaj pristup izgledao kao dobro rešenje, nakon izvesnog vremena se pokazalo kao rešenje koje je umesto ostvarenje multikulturalnosti koja je stajala iza ove ideje, uzrokovala porast violentnih etničkih sukoba za vlast (tzv. pluralni multikulturalizam) ali i porast tzv. tvrde religioznosti unutar zajednica koja uglavnom rezultira fanatizmom.

U Nemačkoj su migrantni stimulisani da vode odvojen život bez građanskih prava (gastarbajteri su privremeni radnici koji će se nakon izvesnog vremena vratiti u svoje zemlje) svesno stvarajući paralelne zajednice. Ono što je sledilo je da su ti radnici prestali da budu privremeni i da su se iz prve generacije Turaka, koji su najbrojniji, koje su bile pretežno sekularne su se transformisale tako da sada 1/3 migranata ide u džamije, čak više nego u Turskoj i žene nose burke. Pored toga, ove pojave su uticale i na promenjeni stav Nemaca prema migrantima iz muslimanskih zemalja jer istraživanja pokazuju da oko 40% Nemaca ih smatra pretnjom za nacionalni identitet.

U Francuskoj, koja ima najveću muslimansku zajednicu u EU (oko 5 miliona) migranti nisu prihvaćeni i izjednačeni sa građanima Francuske što je takodje izrodilo pojavu da se značajan broj muslimana od sekularnih okrenulo vernicima. Prema istraživanjima oko 74% Francuza islam smatra inkompatibilnim francuskim kulturnim vrednostima.

Pogrešno vodjene politike prema migrantima, posebno onim iz muslimanskih zemalja su ove migrante getoizovale i stavile na margine društva (periferiju društva).⁴

Postojeće politike multikulturalizma ili asimilacije su se pokazale i neadekvantnim i pogrešnim. U predlozima rešenja koja cirkulišu, a posebno nakon masakra u redakciji Charlie hebdo u Parizu 2015., koje se svode na bolje obrazovanje, dijalog i sl. čini se da se i dalje ne vide ili ne žele da vide suštinske razlike. Ovo naročito kada se u tim rešenjima ukazuje na miroljubivost muslimanske vere, kao i svake druge, a pri tome se zanemaruje činjenica da od 6500 ajeta u Knjizi, 250 odobrava i dopušta sveti rat i džihad, da je reč o arhaičnoj religiji koja obećava toliko boljitaka na onom svetu da opravdava svako žrtvovanje života za Islam.⁵ Neophodan je dijalog ali koji podrazumeva poznavanje suštine islama i osetljivosti njegovih vernika, ali, pre svega, uključivanje migranata u tokove društva i stvarno prihvatanje različitosti kultura.

Značaj kulture za društveni i ekonomski razvoj je prepoznat i na nivou EU, kao i na nivou UN.

Kad se tiče Evrope, ona je na fonu UN i Svetske dekade kulturnog razvoja od 1988-1997. u Savetu Evrope na Drugom samitu šefova država i vlada u Finalnoj deklaraciji 1997⁶, postavila ciljeve „postizanja slobodnijeg, tolerantnijeg i pravog evropskog društva baziranog na zajedničkim vrednostima, kao što su sloboda izražavanja i informisanja, kulturne različitosti i dignitet svih ljudskih bića“. Ipak ovi ciljevi mogu da se ostvare na zajedničkim vrednostima Evrope, što sugerirše zaključak da se ništa nije naučilo iz prošlosti, što su pokazali i nedavni događaji u Francuskoj, Belgiji i Danskoj.

³ Frederic H. Harris and Robert C. Lieberman, How Institutions Hold Back African American, Foreign Affairs, March-April 2015.

⁴ Kenon Molik, Community versus Society in Europe, Foreign Affairs, March-April 2015.

⁵ Mišel Ofre (2012) Ateološka rasprava, Fizika metafizike, Tenesi.

⁶ UNctad, 2007.

⁷ Second Summit of Head of States and Governments of the Council of Europe, Final Declaration, www.Council of Europe.org.

Sporazum iz Maastrichta u članu 128 (sada 151) je dao pravni osnov kulturne politike EU na osnovu kojih rešenja je postavljena i prva dugoročna strategija kulturne politike EU u „ Komunikaciji EU iz 2007 ⁸ u kojoj se kaže da treba da „ zajedničko nasledje jača“ i da ona treba da doprinese svim kulturama zemalja članica , kao i jačanju kulturnog diverziteta.Takodje se nedvosmisleno ukazuje na značaj kulture za društvene i tehničke inovacije i porast zaposlenosti, dok se interkulturalni dijalog posmatra u kontekstu zapošljavanja i mobilnosti radnika.

U EU je 2010. usvojen Green Paper koji se odnosi na kreativnu ekonomiju.⁹ U EU se pravi razlika između pojma kulturne industrije i kreativne ekonomije. Prve su one industrije koje sadrže „ specifične atribute, koji koriste ili imaju za cilj da uključe ili prenesu kulturne sadržaje nezavisno od komercijalnih vrednosti koje imaju“.One druge su pak one koje kulturu koriste kao input, koje imaju „ kulturnu dimenziju , iako su njihovi outputi uglavnom komercijalni.“¹⁰

Naglašavanje značaja kreativne ekonomije je u funkciji porasta konkurentnosti ekonomije EU.Ona predstavlja nesumnjiv potencijal i u velikoj krizi je pretrpela najmanje štete kako kada se tiče rasta, tako i zapošljavanja tokom i posle velike krize 2008.. U 2010. je u EU-27 bilo u kreativnoj ekonomiji zaposleno 5 miliona ljudi a njen doprinos GDP EU je bio 2,6%.Ako se uzme u obzir njen indirektan uticaj na ostale sektore, udeo je nesumnjivo veći.

U ovom dokumentu je postavljen način širenja polja kreativne ekonomije preko interakcije i saradnje različitih sektora u eksperimentisanju, inovativnosti i preduzetništvu, kreiranju „ kreativnog partnerstva“ između kulture, škola, fakulteta i poslovnog sveta, radi dobijanja profila kadrova za kojima postoji tražnja. Širenje polja treba da dobije potporu drugim akcijama u okviru Digitalne Agende za Evropu, inicijative „ Unija inovacija“, kao i Strategije za intelektualnu svojinu. Finansijska sredstva predstavljaju poseban problem za sve MSP, a posebno kada je reč kao u ne malom broju subjekata kreativne ekonomije koje se pojavljuju kao „ preduzetnički pojedinci“ ili „ preduzetnički kulturni radnici“. Oni nemaju potrebna finansijska sredstva, nemaju informacija o potencijalnim izvorima finansiranja, a nemaju ni znanja kako da ih koriste. Suočeni su i sa teškoćama koje su vezane za vrednovanje imaterijalnih dobara koja su po prirodi kulturna dobra.

Razvoj kreativne ekonomije u EU ima za cilj i njen doprinos izvozu, koje treba da se podstiče izvoznim kreditima, zajedničkim predstavljanjem na međunarodnim sajmovima, uspostavljanjem prekograničnih kontakata sa ne članicama, ali i sugerisanjem da proizvodi kreativne ekonomije budu prioritet u bilateralnim aranžmanima.Postoje različite definicije kreativne ekonomije, ne postoji jedinstvena metodologija i statistička praćenja su heterogena te onemogućavaju uporedna poredjenja.Iako se nastanak pojma vezuje za Australiju (1990) veoma uticajna je klasifikacija koju je dao Departmen za kulturu , medije i sport u periodu vlade T. Blera , koja je vremenom obogaćivana.

Iako su malobrojna istraživanja pokazala su da su centri kreativne ekonomije koncentrisani u najvećim gradovima Evrope , ocena je da ona može da se razvije svuda i da je na lokalnim i regionalnim vlastima da je strateški postave kao jedan od ključnih razvojnih ciljeva.

Uprkos ovim opredeljenjima današnji svet pokazuje da je multikulturalnost mrtva ali i da je kulturna hegemonija zapada prošlost, jer su države sa drugim kulturama postale značajni igrači na međunarodnoj sceni,dok je jedan deo islamske zajednice u svom militantnom obliku i brojčano i po ekstremizmu postao dominantan. Tome je doprinelo i slabljenje i katoličke i drugih crkava hrišćanske provenijencije, njihova razjedinjenost i sve izraženiji pesimizam kada se tiče budućnosti zapadne kulture koji prema istraživanjima postaje sve značajniji među stanovništvom pojedinih zemalja Evrope.¹¹

Iako je postojao strah da će globalizacija za posledicu imati nestajanje nacionalnih specifičnosti i nacionalnog identiteta, pre svega, i naročito zahvaljujući impresivnim uspesima globalizacije na ekonomskom planu i zahtevima za standardizacijom, globalna nejednakost između zemalja

⁸ Communication a European Agenda for Culture in Globalised World, 2007.EU Commision

⁹ European Commission, Green Paper: Unlocking the Potential of Cultural and Creative Industries, Brussels,27.04.2010, COM(2010) 183 final

¹⁰ Green Paper, ibid.

¹¹ U tom smislu knjiga M. Uelbeka „ Pokoravanje“, iako je satira o francuskom društvu i o pokoravanju intelektualaca nije fikcija, iako može tako da izgleda, već ozbiljna kritika i upozorenje o potencijalnim posledica nastavljanja postojeće politike prema muslimanima u Francuskoj.

i unutar zemalja se nametnula kao najveći rizik za globalizaciju. Ali istovremeno i kao razlog da zbog rastuće krize nacionalnog identiteta jačaju snage koje su u funkciji njegove afirmacije. Ali i jačanja do ekstremizma i terorizma koji su značajnim delom posledica suštinskog nerazumevanja različitosti u hrišćanskim zemaljama, ali i veoma pogrešnim politikama koje su pojedine zemlje vodile. (Irak, Iran, arapsko proleće)

2. NOVA EKONOMIJA VERSUS KREATIVNA EKONOMIJA

U opticaju su pojmovi koji nisu novi ali koje je potencirala velika kriza i iza kojih stoje određene ideje o tome u kom pravcu treba da se kreće ekonomija. Jedna je nova ekonomija, koja iako lansirana u okviru APEC predstavlja univerzalnu ideju, budući da se za njenu realizaciju, kao i za realizaciju ostala tri stuba ekonomske saradnje ove regionalne grupe očekuje aktivni angažman međunarodnih organizacija, kao što su MMF, Svetska banka, STO i OECD.¹² Ostala tri stuba ove regionalne saradnje su ekonomske reforme, inovativni rast i inkluzivne ekonomske podrške i urbanizacija. Nova ekonomija u sebe uključuje korišćenje Interneta, zelenu i plavu ekonomiju. Pojam kreativna ekonomija koristi UNESCO i UNDP kako bi naglasio da ljudska ingenioznost i kreativnost mogu da predstavljaju izvor za stimulisnje razvoja, porast zapošljavanja i smanjenje siromaštva u ZUR.

Iako izgleda da su ova dva pojma različita, oni to nisu i ukazuju da se na globalnom i regionalnim nivoima traže rešenja koja bi svetsku ekonomiju mogla da izlaznom strategijom izvedu na put održivog razvoja. Sa druge strane ona ukazuju i na to da uprkos globalizaciji koja je svet umrežila, učinila ranjivijim nego ikada ranije u istoriji, potisnula državu iz ekonomije i suverenitet ratizovala, ona nije uspeła da potisne nacionalno, nasledjeno i kulturno specifično u čemu se sada traže novi impusli za razvoj.¹³ I jedna i druga ideja ne mali značaj razvoju pridaju sopstvenim izvorima, javno-privatnom partnerstvu, dobrom korporativnom upravljanju i uključivanju u globalne lance vrednosti (GVC) U realizaciji ovih ideja ne proponira se jedno već više modela rasta. Najzad, mada ne i poslednje obe ideje kao ciljeve sadrže inkluzivnu politiku i urbanizaciju. Jedina razlika bi bila što kreativna ekonomija kulturu vidi kao poseban stub razvoja, što kod nove ekonomije to nije eksplicite izraženo.

UNICEF je pokušao da klasifikuje proizvode kulture na ključne i vezane. Vodeći kulturni proizvodi su literatura, muzika, umetnost performanse i vizuelna umetnost, dok su drugi vodeći proizvodi film, muzeji, galerije, knjižare i fotografija. Vezane industrije kulture bi bile reklame, arhitektura, dizajn i moda, a one šire su usluge nasledja, štampa i pisani mediji, TV i radio, snimanje zvuka i video i kompjuterske igrice.

UNCTAD takodje ima svoju klasifikaciju. Polazi od četiri ključna obeležja kreativne ekonomije, od nasledstva, umetnosti, medija i funkcionalne kreacije koje zatim deli na: tradicionalno kulturno izražavanje, kulturne gradove, vizuelnu umetnost, štampu i pisane medije, dizajn, izvodjačku umetnost, audiovizuelnu umetnost, nove medije i usluge kulture.¹⁴

Departman za kulturu, medije i sport Velike Britanije je 90- tih godina napravio klasifikaciju kreativne ekonomije i njeni sastavni elementi su menjani, tako da po najnovijoj klasifikaciji iz 2013. bi u kreativnu ekonomiju se podveli reklame i marketing, arhitektura, dizajn i moda, film, TV, video i radio, IT, softver i kompjuterske usluge, izdavaštvo, muzika i vizuelna umetnost.

Kreativna ekonomija ima relativno veliki značaj za ZUR. Medjutim, ona je od nesumnjive važnosti i u razvijenim zemljama, koje su i među najvećim izvoznicama njenih proizvoda. Pet vodećih izvoznika su Kina, SAD, Hong Kong, Nemačka i Indija. Iako, kada se govori o kreativnoj ekonomiji za ZUR više se imaju u vidu samozapošljavanje ili mali klasteri, subjekti kreativne ekonomije mogu da budu pojedinci, manje poslovne jedinice koje mogu da se nadju i na isporučioi robe

¹² Annex C : APEC Accord on Innovative Development, Beijing, nov.2014. www.APEC.org

¹³ Ban KiMun je u predgovoru Creative Economic report 2013. ukazao da su mnogi razvojni programi „propali zbog toga što nisu uzimali u obzir kulturne vrednosti –razvoj nije u dovoljnoj meri bio fokusiran na narod. Da bi se ljudi motivisali moramo da razmimo i zagrlimo njihovu politiku. To znači ohrabriti dijalogom čuti pojedinačne glasove i obezbediti da kultura i ljudka prava predstavljaju novi put za održiv razvoj“

¹⁴ UNCTAD (2010) The Creative Economy Report- Creative Economy: A Feasible Development Options

ili usluga većim, ali takodje i multinacionalne kompanije (MTK)U tome je specifičnost kreativne ekonomije odnosno da ne postoji jedna, već bezbroj aktivnosti koje se mogu podvrći pod taj pojam, ali i da njena realizacija angažuje različite ekonomske subjekte, što podrazumeva i veliki broj potencijalnih organizacionih formi i proizvoda.

Posebno kada je reč o pojedincima ili manjim poslovnim jedinicama, klasteri su dobra organizaciona forma, kada je umrežena omogućava razmenu iskustava, korišćenje zajedničkih usluga u funkciji proizvoda, veću sinergiju različitih kreativnosti i sl. Ovaj organizacioni oblik je prepoznat i u Srbiji.

U svetskoj trgovini vrednost proizvoda kreativne ekonomije je u 2011. iznosila 624 mlrd USD, pri čemu je udeo ZUR, oko polovine, u okviru koje grupe je udeo Kine 50%. Kina je u 2012. izvezla 21,73 mlrd USD robe kreativne ekonomije što je činilo 1% ukupnog izvoza ove zemlje.¹⁵ Turska je takodje dobar primer kako kreativna ekonomija može da deluje na devizni priliv- Turska je posle SAD najveći izvoznik TV serija u svetu, a zahvaljujući podsticajima razvoju kreativne ekonomije u 2012. je izvozom tih proizvoda ostvarila 7,3 mlrd USD i to uglavnom dizajnirane robe. Među proizvodima su bili uglavnom oni vezani za tekstilnu industriju i dizajn.

3. KREATIVNA EKONOMIJA U SRBIJI

U Srbiji postoje mogućnosti za razvoj kreativne ekonomije, pre svega zbog toga što ima obrazovane, mlade ljude iz oblasti koje čine kreativnu ekonomiju, ali i kulturno nasleđe koje bi u sinergiji posebno sa većim turističkim razvojem moglo da doprinese željenom porastu zapošljavanja i ekonomskom rastu.

Srbija temelji razvoj svoje ekonomije na prilivu stranih direktnih investicija (SDI). Tokovi SDI su nakon dramatičnog pada po izbijanju svetske krize u 2012. zabeležile rast i prema projekcijama UNCTAD nastaviće sa rastom i u narednom srednjoročnom periodu, ali verovatno neće dostići nivo rekordne 2007. Ograničeni tokovi na srednji rok i dugoročno povećana tražnja na globalnom nivou (procena je da će u periodu od 2015-2030. ZUR biti potrebno 3,3 i 4,5 triliona USD za razvoj infrastrukture, obezbeđenje pitke vode, bezbednosti hrane, upravljanje klimatskim promenama, zdravstvo i obrazovanje)¹⁶ ukazuju da se u narednim godinama može očekivati povećana konkurencija među zemljama uvoznicama kapitala. U takvim uslovima, Srbija da bi se što bolje pozicionirala među uvoznicama kapitala bi morala da kontinuirano poboljšava investicionu klimu i da podstiče uključivanja ekonomskih subjekata u GCV. Druga forma saradnje koja već izvesno vreme cirkuliše kao ideja je javno privatno partnerstvo (PPPs), koje iako je u Srbiji pravno artikulirano još od 2011. ima veoma skromne rezultate. Za PPPs je pored pravnog okvira neophodno ispuniti i neke uslove koji su vezani za stručna znanja ovlašćenih organa za njihovo odobravanje i monitoring. Najzad, mada ne i poslednje, ograničenje prilivu SDI, pa i PPPs može da predstavlja i rangiranje zemlje od strane rejting agencija, koje nije uvek i isključivo determinisano ekonomskim razlozima. Ovome treba dodati i političke pritiske pojedinih zemalja na potencijalne partnere Srbije zbog spoljne politike zemlje.

Kreativna ekonomije ili bar neki njeni delovi ne pretpostavljaju angažovanje značajnih finansijskih sredstava. Izvesna sredstva mogu da se povuku iz UN, pa i iz fondova EU u funkciji stvaranja uslova za održiv razvoj. Medjutim, plan proizvodnje kreativne ekonomije na svetskom tržištu podrazumeva, kao i u EU, izvozne kredite, stvaranje miljea i stimulisanje države za zajednički nastup na međunarodnim sajmovima, veći saradnju među klasterima, obrazovanje ili pružanje usluga koje su vezane za finansijsku podršku i sl. Proizvodi kreativne ekonomije mogu kada se radi o izvozu da imaju i neprocenjivu vrednost jer na najbolji način promovišu i podižu ugled zemlje u svetu. Jedan od primera je J. Koreja i fantastičan uspeh Gangman Style u svetu.

Kreativna ekonomija, a ne socijalna ekonomija o kojoj je bilo reči u Strategiji ekonomskog razvoja Srbije do 2020., treba da bude jedan od stubova ukupnog ekonomskog razvoja. U svom petogodišnjem planu to je, na primer, učinila Kina, a u Indoneziji je osnovano Ministarstvo za

¹⁵ Alan Wheatley, Asian Style, Cultural Products of Playing an Increase Role in the Region's Economy as Disposable Income Rise, Finance and development, June 2014.

¹⁶ UN Sustainable Development Goals 2015-2030. www.UN.org

turizam i kreativnu ekonomiju. Na taj način se pokazuje političko opredeljenje za i realni osnov da se očekuje politička podrška takvom konceptu razvoja. Postoji primer grada Moncton u Kanadi, koji je usvojio mudru obrazovnu politiku koja je usmerena na obrazovanje za grafični dizajn, kompjutersku animaciju i tehnologije koje su vezane za zaštitu čovekove okoline, nakon relativno kratkog perioda dovela do toga da je grad među „ 400 gradova najpametnijih gradova u svetu zauzeo 21 mesto zahvaljujući slobodnom besplatnom wireless Internet pristupu u celom gradu (smart city), ali ostvaruje i značajan izvoz softverske animacije za organizovanje dokumentacije koja se koristi u 45 zemalja sveta sa više od 1000 korisnika.

Drugo, neophodno je da se u ranim fazama obrazovanja veća pažnja posveti obrazovanju iz preduzetništva. Taj koncept je u Velikoj Britaniji na predlog G. Brauna naišao na pogodno tle i to još na nivou osnovnog obrazovanja. Obrazovanje o preduzetništvu podrazumeva i odgovarajući podsticajni stav države prema svakoj vrsti preduzetništva, koji ne mora nužno da se ispoljava u materijalnim podsticajima, već u stvaranju posebnog, povoljnog ambijenta, izvesnih poreskih oslobođanja u prvim godinama poslovanja, lakšem dolaženju do kredita i sl.

Treće, neophodno je obezbediti zaštitu intelektualne svojine koja u Srbiji nije na zavidnom nivou, a veoma je važnja za proizvode kreativne ekonomije.

U sistemu obrazovanja treba veću pažnju posvetiti istorijskom nasledju, ne radi jačanja nacionalističkih poriva, već boljeg poznavanja nas i boljeg poznavanja , vrednovanja i poštovanja drugih.

Peto, neophodno je u finansijskom sistemu obezbediti bolji pristup finansijskim sredstvima i koristiti obilje finansijskih aranžmana koje postoje na svetskom tržištu. U Srbiji postoje razni fondovi za podsticaj razvoja malih i srednjih preduzeća (MSP) , kao što je Fond revolving kredita, koji postoji još do kraja ove godine i kojim upravlja NBS. Postoji i Fond za podršku daljeg rasta preduzeća koji je osnovala i kojim upravlja EBRD . Sredstva su namenjena preduzetnicima koji imaju projekte sa velikim potencijalima za rast. Fond raspolaže sa 77 miliona euro i iznos kredita koji može da se dobije se kreće od 1 milion euro do 10 miliona euro. Postoje i sredstva u Nacionalne agencije za regionalni razvoj koja je između ostalog postavila kao ciljeve finansiranje projekata koji su inovativni ili kojima se stimuliše razvoj inovativnih klastera. Najzad, Vlada je početkom godine usvojila strategiju razvoja MSP preduzetništva.¹⁷ Povlačenje ovih sredstava nailazi na prepreke zbog nedovoljne informisanosti, ali i zbog raznih, komplikovanih procedura „ aplikacija“, „ kompetencija“, „ projekata i „ vokabulara“.

Šesto, neophodno je stvoriti organizacioni i institucionalni okvir za plasman proizvoda kreativne ekonomije. U Koreji je, na primer, Export Import Bank 2013. u svoje zajmovne proizvode ponudila i tzv. one stop finance solution kako bi finansirala proizvode kreativne ekonomije. U Japanu je osnovan Fond „ cool Japan“ u vrednosti od 300 miliona USD za promociju izvoza raznih proizvoda kreativne ekonomije. Strategija u ovoj zemlji je da se do 2020. po ovom osnovu ostvari izvozni prihod od 80-100 mlrd USD, što bi predstavljalo oko 1% globalnog tržišta zemlje. U Indiji koja je druga zemlja posle SAD po izvozu filmova, od izvoza filmova i TV programa je ostvaren prihod od 8,1 mlrd USD, što je u 2013. predstavljalo 0,5% GDP ove zemlje. Ovaj prihod nije samo posledica proizvodnje filmova u Indiji, već činjenice da je Holivud načinio outsourcing vizuelnih efekata i animacije u ovu zemlju. U Srbiji , zbog nedostatka finansijskih sredstava, a zbog otvorenog stečaja Avala film, u čijem fundusu se nalaze i filmske trake važnih domaćih filmova, (dakle kulturno nasledje) u aprilu 2015. prodata za 980 mil dinara. Neprocenljiv bi bio gubitak autorskih prava i kulturnog nasledja, a ukoliko novi vlasnik promeni namenu izvesno je da će Srbija izgubiti značajna devizna sredstva od pružanja usluga stranim filmskim kompanijama, propustiti priliku za zapošljavanje filmskih radnika raznih profila i ostvarenja onih neprocenjivih efekata koje ova kva saradnja donosi.

U svetu su poznati gradovi kulture po raznim festivalima, kao što su Edinburg, Salcburg, Avinjon, Dubrovnik. U Srbiji su to Novi Sad sa „ Exit-om“ i Guča, Kustendorf ,kao i rastući Beogradski festival igre koji se širi po ostalim gradovima Srbije i ima uslova da postane jedan od nezaobilaznih festivala ove vrste u svetu . Ovi kulturni događaji ne predstavljaju prepreku za osnivanje dru-

---

¹⁷ sajt Ministarstvo privrede Republike Srbije

gih ne samo u gradovima, već i u manjim mestima zemlje uz korišćenje odgovarajuće kreativnosti i ingenioznosti ljudi. Korišćenje domaćih resursa i kreativnosti građana, ali i načina korišćenja kulturnog nasleđa treba da budu osmišljena na lokalnom ili regionalnom nivou, kao što to predlaže i Green Paper EU.

Od 80.tih godina prošlog veka je počelo da se uporedo sa dinamičnim razvojem turizma da se govori o industriji nasleđa, koja treba da budu potpora turističkoj ponudi. Do 2030. se očekuje rast turističkog prometa od 3,3% godišnje odnosno 1,8 milijardi turista.¹⁸ Iako se očekuju promene u preferencijama regiona, odnosno smanjenja udela Evrope u ukupnoj turističkoj tražnji, zemlja blizu Mediterana i mediteranske zemlje će ostati među značajnim destinacijama. Srbija postaje sve interesantnija, neotkrivena destinacija, koju odgovarajućim podsticajnim merama država treba da stimuliše.

4. ZAKLJUČAK

Srbija se već ne zna se koji put od 2000. (a bilo ih je i ranije) nalazi na prekretnici i neostvarenim reformskim procesom. Istorija će pokazati da se najveći deo neuspeha reformi od 2000. nalazi u nekompetentnoj političkoj eliti koja je u svojoj prepotentnosti i samozadovoljstvu što se našla na vlasti, kao što to uvek i biva na ovim prostrima, suviše podanički postavila prema inostranim ekspertima za tranziciju i trudila se da bude što bolji djak. Među razloge neuspeha treba pomenuti i odustajanje od reformi onog trenutka kada su potencijalne negativne reakcije stanovništva mogle da utiču na izborni ishod. Rezultati posle 14 godina od početka reformi su poražavajući i dobro poznati da bi se posebno ilustrovali.

Istina je da je i ponašanje međunarodne zajednice tome doprinelo. U 2014. su pokrenute aktivnosti koje imaju za cilj da srpsku ekonomiju dovedu u red. Da li će ova politička garnitura u tome uspeti pokazaće vreme. Zabrinjavajuća je okolnost da se neke ključne mere temelje na relativno nerealnim pretpostavkama. Jedna od tih, koja je veoma važna za ekonomski rast a posebno razvoj je vezana za porast priliva stranog kapitala bilo u vidu SDI, bilo u vidu PPPs. Pretpostavka se temelji na nerealnoj proceni političkog položaja zemlje u svetu. Veoma je krhka politička stabilnost, kada se eksterni šokovi koriste onda kada zemlja u spoljnoj politici ne sledi onaj smer koji odgovara velikim zemljama ili grupi zemalja. Odnos Beograda i Prištine ostaje kao konstantni problem koji treba rešavati radi približavanja EU. Treba se setiti Danejaca kada se čuju pohvale koje dolaze iz sveta na ekonomske mere koje se donose. Očekivane finansijske injekcije putem SDI ili PPPs će u značajnoj meri zavisiti i od toga kakvom dinamikom i na koji način će svetska ekonomija ući na put održivog razvoja. Posebno je značajno kako će eurozona izlaziti iz krize a zbog visoke koncentracije ekonomskih odnosa Srbije na EU. Svetski eksperti nisu veliki optimisti u oceni postojećih kretanja u svetskoj ekonomiji i uglavnom svi vide, iako različite, ali nesumnjive prepreke za uspostavljanje održivog rasta. Iako Kundera kaže da su „sva predviđanja pogrešna; to je jedno od malog broja izvesnosti koje je garantovano čovečanstvu“, projekcije su korisne ako ni zbog kog drugog razloga što ukazuju na moguće slabosti koje bi aktivnim stavom mogle da budu otklonjenje i na taj način izbegute neželjene potencijalne posledice.

Solou¹⁹ na primer, smatra da postojeća ekonomija u stanju sekularne stagnacije odnosno ne samo da slabo raste već da ima teškoća ili da nije u mogućnosti da koristi svoj produktivni kapital. On je u uverenju da postojeća tehnološka revolucija odnosno informacione tehnologije nisu u stanju da povećaju output/ bogatstvo kao što je to bio slučaj sa drugim tehnološkim revolucijama. Krugman neizvesnost u kretanju svetske ekonomije vidi u neadekvatnoj tražnji u odsustvu koje nije moguće obezbediti održiv razvoj.²⁰ Štiglic prepreku vidi u porastu nejednakosti koja je po njemu posledica loše vodjenih ekonomskih politika.²¹ Piketi pak smatra da je nejednakost imanentna kapitalizmu, ali da je postojeća nejednakost posledica rent seeking koja onemogućava

---

18 UNWTO, Tourism Towards 2030, Global Overview, Madrid

19 R. Solow, Looming Ahead, Finance and Development, Sept. 2014.

20 P. Krugman, Looming Ahead, Finance and Development, Sept. 2014.

21 J.F. Stiglitz, Looming Ahead, Finance and Development, Sept. 2014.

one koji su na dnu da žive od svojih profesija. On u daljem povećanju nejednakosti vidi opasnost i po ekonomiju i po demokratiju.²²Wolf pak smatra da je globalizacija finansija najveća greška globalizacije što argumentuje brojem bankarskih i finansijskih kriza (147 bankarskih kriza u periodu 1970 do 2011, te krize globalnih razmera kao što je ona u Aziji i Rusiji 1997-98 i Velika kriza 2008)²³ White opasnost vidi u neravnotežama i oštro kritikuje mere quantitative easing koje su se olako transferisale i u razvijene zemlje (Švajcarska) ali i u zemlje sa brzorastućim ekonomijama . Ove druge su ih primenile povećale pozajmice i dug i same postaju globalni problem.²⁴Pissarides smatra da fiskalna štednja posebno stvara izgubljene generacije mladih ljudi i da je treba ublažiti.

Ovim preprekama za ostvarenje održivog ekonomskog razvoja treba dodati i rastuće etničke sukobe i nerazumevanje, koje eskaliraju u destrukciju, povećavajući ukupne rizike sa kojima se suočavaju ekonomski subjekti u svom poslovanju.

Srbija je uvek imala loše iskustvo kada je svoje ekonomske odnose s inostranstvom koncentrirala na jednu zemlju ili jedan region(Austrija, SSSR, Evropska zajednica)Zbog opredeljenja za članstvo u EU zemlja ima visoko koncentrisanu razmenu sa EU.Imajući potrebu diversifikacije utoliko pre što je eurozona još uvek u recesiji i što je članstvo dugoročni proces,dobro je opredeljenje vlade da se potencijalni partneri potraže u Rusiji, Kini i drugim zemljama koje poseduju kapital i znanje. Takva politika verovatno neće odgovarati EU, što pokazuje i fond koji je formirao Kamerun iz kojeg bi se odobravalasredstva zemljama kod kojih postoji opasnost da dodju pod veći uticaj Rusije. Ovakvo opredeljenje zemlje je u njenom ekonomskom interesu kao i ne uvođenje sankcija Rusiji. Takva politika zaslužuje podršku, budući da bi eventualno veći priliv kapitala i jačanje bilateralnih ekonomskih odnosa sa ovim drugim zemljama ubrzali reforme i privredni rast i razvoj i brže napuštanje nepopularnih mera štednje , u uslovima već pauparizovanog stanovništva, a ne bi negativno delovalo na proces pridruženja EU . U tom smislu se koristi pojam revoluiran čovek,kao metafora za aktivnosti koje imaju za cilj traženje i alternativa. Jedan od značajnih poteza bio bi i veći angažman u pravcu razvoja kreativne ekonomije koja bi mogla sinergetski da deluje sa drugim segmentima ekonomije u pravcu povećanja zaposlenosti i ekonomskog rasta i razvoja.Podsticaj kreativnosti ljudi bi društveno i psihološki bilo relevantno imajući u vidu beznadje i apatiju koja je generalna dijagnoza srpskog stanovništva.

Druga opcija bi bila slepo pokoravanje Briselu i MMF , a bez izvesnosti prilivaSDI ili zaključenja PPPs ili drugih aranžmana koji bi bili u funkciji rasta i razvoja i koje bi predstavljalo pokoravanje, sa skoro izvesno deja vue scenarijem i odustajanjem od reformi radi dobijanje podrške na budućim izborima.

LITERATURA

- Annex C :APEC Accord on Innovative Development, Beijing, Nov.2014
European Commission, Agenda for Culture in Globalized World,2007
European Commission, Green Paper:Unlocking the Potential of Cultural and Creative Industries, Brussels, 27.04.2010, COM (2010) 183 final
Frederic H.Harris and Robert C.Lieberman, How Institutions Hold Back African American, Foreign Affairs, March-April 2015
P. Krugman, Looming Ahead, Finance and Development, Sept.2014.
Kenan Molik, Community versus Society in Europe, Foreign Affairs, March –April 2015
Mišel Ofre (2012) Ateološka rasprava; Fizika i metafizika, Tenesi, Beograd
Jan van Pieterse(2009) Globalisation and Culture: Global Melange
Thomas Piketty, Le capital au XXI siecle, Seuil
Second Summit of Head of States and Governments of the Council of Europe,Final Declaration , www. Council of Europe. org
R. Solow, Looming Ahead, Finance and Development, Sept.2014.

²² Thomas Piketty, (2013) Le capital au XXI siecle, Seuil

²³ M.Wolf (2014) The Shifts and Schicks: What we Learned- and still Have to Learn-from the Financial Crisis?

²⁴ W.White, System Malfunction, Finance and Development, March 2015.

J:F.Stiglitz, Looming Ahead, Finance and Development, Sept.2014
M.Uelbek (2015) Pokoravanje, Beograd
UNCTAD (2010)The Creative Economy Report- CreativeEconomy: A Feasible Development Op-
tions
UN Sustainable Goals 2015-2030,www UN. org
UNWTO, Tourism Toward 2030, Global Overview, Madrid
Alan Wheathy, Asian Style, Cultural Products of Playing an Incresed Role in the Region:Economy
as Disponible Income Rise, Finance and Development, June 2014.
W.White, System Malfuction, Finance and Development, March 2015.
M.Wolf(2014)The Schifts and Schocks: What we Learned and still Have to Learn from tne
Financial Crisis?

SUDAR KULTURA I RELIGIJA NA GLOBALNOJ MEDIJSKOJ POZORNICI

Apstrakt

Konflikti između interesnih grupa, etničkih plemena, religijskih zajednica i čitavih naroda oduvek su pratioci civilizacije, ali sa globalizacijom i digitalizacijom oni dobijaju partikularistička obeležja kojima prikrivaju hegemonističku pozadinu. Savremeni svet je u previranju: nevidljivi i neobjavljeni ratovi vode se u simboličkoj ravni nametanjem medijskih slika, političkih interesa, religijskih vrednosti i kulturnih obrazaca, ali se o tome nedovoljno govori. Nove tehnologije su vest pretvorile u robu, podatak u vrednost, a istinu u profit! Komercijalizovane i korporativno savršene strategije opčinjavanja masa „zaboravljaju“ na javni interes, ali i razvlašćuju državu, čineći je ranjivom i bespomoćnom. Iza paravana tržišne ekonomije prikrivaju se talasi jeftine tabloidizacije, senzacionalizma i pučke zabave koji u kombinaciji sa snižavanjem standarda u obrazovanju vode daljim nejednakostima, nerazumevanjima i krizama. Tada slike o konfliktima postaju važnije od samih konflikata, dok se tehnodemokratija transformiše u sredstvo kojim bogati i moćni dodatno uvećavaju svoje privilegije!

U radu se ukazuje na naglu zainteresovanost globalnih medijskih džinova (američkog Si-eN-eNa, ruske Raše Tudej i katarske Al Džazire) za aktivnom ulogom u navedenim procesima, ali i na meku moć vodećih svetskih agencija koje proizvode devet desetina svih informacija.

ključne reči: kultura, religije, moć, tržište, interesi, mediji, civilno društvo.

GLOBAL STAGE MEDIA CLASH OF CULTURE AND RELIGION

Abstract

Conflicts between interest groups, ethnic tribes, religion communities and whole nations, have accompanied civilizations forever, but with globalization and digitalization they receive particularistic insignia which cover hegemonistic background. Modern world is in turmoil: invisible and not announced wars are waged at symbolical level by imposing of media powers, political interests, religion values and cultural patterns, but it is insufficiently spoken about. New technologies turned the news into goods, data in value, and truth into profit! Commercialized and corporal perfect strategies of mass fascinating “forget” about public interest at the same time dispossessing the state making it vulnerable and helpless. Behind the screen of market economy, waves of cheap tabloidisation are hidden, sensationalism and common people entertainment which in combination with standard strengthening in education lead to further inequality, incomprehension and crisis. The images about conflicts become more important than the conflicts themselves while techno-democracy is transformed into means by which rich and powerful additionally increase their privileges!

This article points to sudden interest of global media giants (American CNN, Russian Russia Today and Qatar Al Jazeera) for active roles in mentioned process, and also to soft power of leading world agencies that produce nine out of ten of all information.

Key words: culture, religion, power, market, interests, media, civil society

UVOD

Svet u kojem živimo dramatično se menja, ali svest o tome sporo dolazi do svih njegovih delova. Proizvodnja i preraspodela viška vrednosti, geopolitika, religija i bezbednost nalaze se u fokusu preobražaja, pri čemu društvene nauke imaju zadatak predviđanja ključnih tendencija koje će oblikovati planetu. Reč je o spremnosti da se suočimo sa sve većim izazovima i rizicima, od klimatskih promena, ekonomskih kriza i migracija stanovništva, preko procesa globalizacije, mo-

---

¹ Rad je nastao u okviru realizacije projekata: broj 179008, koji realizuju Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, i Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet i broj 179074, koji realizuje Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

dernizacije, urbanizacije i digitalizacije do preobražaja sfere javnosti i upravljanja informacijama koje postaju važnije od same stvarnosti. Nestanak privatnosti korišćenjem novih tehnologija sve je izvesniji, istina se povlači pred montažama i propagandnim filtriranjem, dok interesi građana postaju sve ranjiviji. Neurotehnološki procesi kreiranja simboličkog i kulturnog kapitala izbijaju u prvi plan, pa konstrukcije mentalnih predstava postaju prioritet savremenih lovaca na pažnju!

U trenutku pisanja ovog rada, prema podacima Ujedinjenih nacija na planeti se vodilo čak 12 velikih ratova, uz još 64 „manja“ oružana sukoba. Jedini kontinenti koji nisu imali razloga za brigu bili su Australija i Severna Amerika, dok su razaranja obuhvatala teritorije 64 države, na čak, četiri kontinenta.² Broj ubijenih, samo tokom prošle godine porastao je za više od 28% u poređenju sa 2013, pri čemu se uočava sve aktivnije i brutalnije učešće radikalnih islamista. Institut za ekonomiju i mir sa sedištem u Australiji i SAD (The Institute for Economics and Peace – IEP) upozorilo je da se spirala nasilja ubrzava, pri čemu se uočava da krvavi obračuni sve više poprimaju verski i socijalni karakter: sukobi hrišćana i muslimana u Siriji, Čadu i Nigeriji, sunita i šiita u Jemenu, Jevreja i muslimana na Bliskom istoku, muslimana i hindusa u Kašmiru, hindusa i Sika u Indiji, talibanska isključivost prema drugim religijama u Avganistanu... Tu možemo dodati i stalne sukobe u oblasti Velikih jezera Afrike (Viktorija i Tanganjika – Ruanda, Burundi i Uganda) u kojima je određenu ulogu odigralo i sveštenstvo, na tzv. Rogu (Somalijski rog – Etiopljani, tj. monofizitski hrišćani, protiv Eritrejaca i Somalijaca - muslimana), zatim u Šri Lanki (Sinhalezi – budisti i Tamili – hindusi), Čečeniji (pravoslavni i muslimani), Obali slonovače i Sudanu (hrišćani i muslimani), kao i na teritorijama Libana i Nagorno Karabaha (monofizitski hrišćani Jermeni i muslimanski Azeri). Odnosi religije i politike, tačnije procesi politizacije religije i religizacije politike, čine srž problema ovakvih konflikata.

Iz diskursa otuđenog pojedinca najtužnije je što većina svetskog stanovništva za mnoge od tih ratova nikada neće čuti, jer globalnim medijima oni nisu prioritet ako nema interesa moćne države ili vlasnika krupnog kapitala. U prilog tome je i nomenklatura Ujedinjenih nacija, koje pod pojmom „veliki rat“ definišu samo sukobe u kojima broj žrtava prelazi cifru od 1.000 poginulih godišnje.³ Nepostojanje konsenzusa unutar struktura države, a posebno složenih formi višenacionalnih i verski heterogenih država sve češće uzrokuje pojavu unutrašnjih sukoba visokog intenziteta i stepena nasilja, što uz intervencije stranih faktora i bezbednosnih službi može voditi nesagledivim posledicama. U takvim društvima, pre ili kasnije, imperativno se postavlja pitanje regulisanja odnosa većinskih i manjinskih kultura. Na primer, tokom prošle godine dve trećine terorističkih napada „potpisali“ su talibani, Boko Haram, Islamska država i Al kaida. Više od 90 odsto svih terorističkih napada dogodilo se u zemljama koje karakteriše grubo kršenje ljudskih prava, pri čemu su nacionalni mediji ćutali ili promovisali nasilje.

MEDIJSKI MONOPOLI I KONTROLA SIMBOLIČKIH NARATIVA

Svetsku demokratiju oblikuju mediji, ali je pogrešno misliti da javna sfera pripada svima ravnopravno. Propagandna nadmetanja evidentna na političko-bezbednosnom tržištu kontrolišu vlasnici globalnih medija koji odlučuju šta je bitan interes javnosti, dok polje zabave i razonode prepuštaju ostalima. Politička ekonomija prikriva nejednakost u bogatstvu, moći i privilegijama, ali se o tome rede govori i piše. Kulturni i ideološki k d posredovan nadziranim medijima zavarava razum, uspavljuje savest i očarava svest. Čovek zaveden mnoštvom slika i obiljem podataka živi u iluziji izbora, ne shvatajući kako se sve više gubi u lavirintima medijske industrije.

Brojčanost medija ne znači i adekvatan pluralizam mišljenja, pisao je pre skoro dve decenije američki istraživač medija Ben Bagdikijan (Bagdikian), skrećući pažnju na nastanak medijskih monopola u rukama bogatih: „Godine 1983. pedeset korporacija je kontrolisalo većinu masovnih medija, najveće „merđžovanje“ (spajanje kompanija) u istoriji koštalo je 340 miliona dolara... U 1987. od pedeset kompanija ostalo je dvadeset devet,... U 1990. od dvadeset devet broj je pao na

² Na adresi: [www.wars in the world: daily news in the world and on new states](http://www.warsintheworld.org) dnevno se ažuriraju podaci, uključujući i mapu konflikata.

³ U svetu se u ovom trenutku vodi čak 12 takvih vojnih konflikata. To je duplo više nego samo pet godina ranije, kada je širom planete besnelo sedam velikih ratova koji su odneli preko 40.000 života!

dvadeset tri... U 1997. godini mega-firmi je bilo deset, a posao Dizni – ABC, najveći do tog doba vredelo je 19 milijardi dolara. U 2000. godini „merdžovanje“ korporacija AOL-Tajm Vorner dostiglo je cifru od 350 milijardi dolara što je 1.000 puta veća suma nego najveći posao iz 1983...“⁴

Ukrupnjavanje medijskih kompanija je atak na raznolikost informacija, ali običan čovek impresioniran bajkama o demokratiji o tome malo zna. Na primer, SAD imaju impresivnu mrežu masovnih komunikacija: 1.700 dnevnih novina, 11.000 revija, 9.000 radio i 1.000 tv-stanica, 2.500 izdavača i sedam filmskih studija. Kada bi svako od sredstava imalo samo jednog vlasnika, ukupno bi bilo 25.000 različitih medijskih pogleda. Ta impresivna brojka u potpunosti bi garantovala širok spektar političkih i socijalnih ideja... Ali, u SAD danas svega osam kompanija snadbjeva većinu Amerikanaca vestima i informacijama, pa se može govoriti o monopolu mišljenja.

Devedeset procenata svih vesti koje cirkulišu međunarodnim tokovima proizvode novinske agencije „Junajted Pres Internešenel“ (UPI), „Asošijeted Pres“ (AP), „Rojter“ (Reuter) i „Ažans Frans Pres“ (AFP). Dve su američke, jedna britanska i jedna francuska? Iza dve najmoćnije medijske mreže u SAD: ABC (American Broadcasting Company) i NBC (National Broadcasting Corporation), stoje „Westing house“ i „General Electric“, giganti u proizvodnji atomskog oružja, raketa i elektronike. Prinčevi novog poretka su multinacionalne kompanije koje stvaraju ratove radi kontrole resursa i profita, dok masmediji imaju funkciju proizvodnje stvarnosti prema željama onih koji ih plaćaju!

Način komuniciranja sa građanima definitivno opredeljuje karakter vlasti i oblike političkog ponašanja. Proizvodnja i distribucija medijskih sadržaja do pre samo nekoliko decenija bio je ozbiljan i društveno važan posao, koji je uz to bio i vrlo isplativ!⁵ Liberalni koncept je novinarsku profesiju koja služi interesima građana skrenuo od altruističkih shvatanja ka ideologiji kapitalizma, odnosno novcu kao jedinom merilu uspešnosti. Sve je u skladu sa tumačenjem da je informacija roba kao i svaka druga, a kompetetivnost tržišta, stvarna ili simulirana, iznad svega. „To ne bi moglo bez medija – posebne društvene strukture čiji se karakter od sredstva demokratskog društva (da obavještava građane kako bi mogli da donose relevantne odluke) pomerio ka ključnom instrumentu potrošačkog društva“.⁶

To je kopernikanski obrt u odnosu na sva prethodna iskustva, jer se mediji više ne posmatraju kao javno dobro, već kao propagandni centri. Moderni čovek sve manje čita, a sve više gleda; sve više veruje, a sve manje sumnja; sve više čuti, a sve manje interpersonalno komunicira. „Otuda je pojedinac sve manje autonoman, svest se utapa u razapete marketinško-masmedijske mreže, dok kapital postepeno kupuje javnu sferu, pretvarajući medije u fabrike za pakovanje ideja i surogat vrednosti.“⁷ Nemački književnik i filozof Hans Encensberger (Hans Magnus Encensberger) govoreći o tim promenama sjajno je zapazio: „Ko je gospodar, a ko sluga ne rešava se samo na osnovu toga ko raspolaže kapitalom, fabrikama i oružjem – nego što dalje, to jasnije – ko raspolaže sveću drugih“ (Encensberger, 1980:13). Da pojednostavimo: ljudi slike iz medija sve više prihvataju kao stvarnost, ne uočavajući transfer značenja među subjektima, tako da forsiranjem određenih pogleda prihvataju nametnute vrednosti kao kriterijum za preoblikovanje sopstvenih merila. Otuda i bitka među globalnim medijima za širenjem zona uticaja!

GLOBALNI MEDIJI U TRCI ZA UTICAJEM NA BALKANU

Naglo interesovanje svetski najmoćnih kompanija za malenom publikom Balkana (pre svih, regionalne televizije N1, partnera američkog Si-En-Ena,⁸ otvaranja sajta i radio-stanice ruske

⁴ Bagdikian, Ben, 2000: xx-xxi.

⁵ Godine 1986. ekspert za poslove na Volstritu, Kristofer Šou naveo je potencijalnim investitorima u medije dva razloga zbog kojih treba kupovati novine, magazine, radio i TV stanice ili izdavačka preduzeća za knjige. Prvi razlog je profitabilnost. Drugi – uticaj (Bagdikian, 1997: 11).

⁶ Reljić, 2013: 342.

⁷ Jevtović, Aracki: 2014: 675.

⁸ Televizija N1 pravno je partner sa američkim Si-En-Enom (CNN), i nalazi se u vlasništvu „Junajted grupe“, koja je istovremeno i vlasnik kablovskog operatera SBB (SBB). Većinski udeo u vlasništvu ima Fond „Kolberg Kravis Roberts“ (KKR), koji je među tri najveće američke investicione kompanije. Na čelu fonda nalazi se Dejvid Petreus, nekadašnji komandant međunarodnih snaga u Avganistanu i doskorašnji šef američke CIA!

državne međunarodne agencije Rusija danas⁹ i arapske televizije Al Džazire,¹⁰ uz već tradicionalno prisustvo radio-programa Slobodne Evrope, Dojče velea i Glasa Amerike¹¹), daju povod za razmišljanje o razlozima njihovog aktivizma na ovim prostorima, tim pre što je i laiku jasno da o visokom profitu kojim se rukovodi svetska medijska industrija ovde ne može biti ni govora!¹²

Prva asocijacija na pomen globalnih medija je američki Si-En-En (The Cable News Network), koji je sa emitovanjem počeo još 1. juna 1980. godine, da bi za nepunu deceniju prerastao u mrežu sa 10 domaćih i 29 internacionalnih biroa, više od 900 pridruženih lokalnih i nekoliko regionalnih stanica, kao i nekoliko stanica na drugim jezicima. Si-En-En je vremenom postao deo multinacionalne korporacije AOL Time Warner, koja je među najvećim korporacijama u svetu. Ovaj medijski džin upošljava oko 80.000 ljudi, od kojih je više od tri hiljade u Si-En-Enu. Sjedinjene Države su uvek, za razliku od konkurentskih sila, vešto koristile tzv. meku moć, koja je usled postepenog ekonomskog i bezbednosnog jačanja drugih globalnih igrača ono što Americi i dalje obezbeđuje natproporcionalni uticaj.

Iako na poprištima brojnih sukoba širom sveta ima nagoveštaja slabljenja američkog prisustva, stisak nad Balkanom i dalje je podjednako snažan. Koliko je ovaj prostor strateški bitan pokazuje i otvaranje regionalne televizije N1, koja je američkoj javnosti predstavljena kao prvi regionalni informativni kanal na području bivše Jugoslavije. Činjenica da je strateški partner kompanija Si-En-En i da se emituju odabrani programi iz američke mreže, kao i da globalna medijska kuća obezbeđuje, "konsultacije, obuku i operativnu podršku kroz sve vidove proizvodnje vesti," ukazuje na ozbiljnost projekta. Program se ravnopravno realizuje iz tri centra: u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu, na jezicima naroda koji tu žive. Biografije vodećih ličnosti angažovanih od strane zapadnih partnera pokazuju da dolazak Si-En-Ena može da znači ozbiljnu nameru korporativne Amerike da u narednom periodu intenzivira primenu „meke“ sile koja će u važnim političkim događajima imati zadatak da spinuje, prelama i oblikuje mnjenje. Kao nekada, Balkan se svojim geostrateškim položajem, po ko zna koji put, nameće kao zona opasno ukrštenih interesa Istoka i Zapada

Al Džazira Balkan je deo istoimene međunarodne TV-mreže,¹³ koja je sa radom na ovim prostorima počela 11. novembra 2011. godine. Stanica je smeštena u Sarajevu, dok su regionalni centri u Zagrebu, Beogradu i Skoplju. Uz to, široka mreža dopisnika iz Podgorice, Prištine, Mostara i Banja Luke, ali i u Vašingtona, Londona, Brisela, Berlina, Beča, Moskve, Istanbula, Jerusalima i Pekinga i još preko 70 centara koje matična televizija ima širom sveta, omogućile su ovom mediju da postane jedan od važnijih izvora informisanja na balkanskim prostorima. Kraljevska porodica iz Katara je u pokretanje Al Džazire Balkan, jedinog regionalnog news kanala, u početnoj fazi uložila 15 miliona evra, sa idejom da „doprinese pomirenju među narodima regiona“. U svakoj narednoj godini investirana je slična suma (za četiri godine oko 60 miliona evra), što pokazuje rešenost osnivača da se zadrži na ovim prostorima, pri čemu se razmišlja i o pokretanju sličnog radio-programa tokom 2015. godine.

Kulturni i religijski kontakti danas su postali gotovo nemogući bez globalnih medija koji su visokim finansijskim ulaganjima, kvalitetnom tehnološkom produkcijom i sjajnim kreativnim timovima za kratko vreme premrežili planetu. Da bi se poznavala geopolitička paradigma arapskog

9 Ruska TV mreža "Raša tudej", ima godišnji budžet od preko trista miliona dolara, a glavna urednica Margarita Simonjan ne krije da je ovaj medij "najefikasnije oružje Rusije u borbi za uticaj na mišljenje svetske javnosti" ("Putinovo oružje u medijskom ratu", Politika, str. 2, 18. 8. 2013)!

10 U muslimanskom svetu karakteristična je televizija Al Džazira (ar. Al-Gazirat - "ostrvo"). Iako je prilikom osnivanja (1. novembra 1996.) kao ciljnu grupu imala samo stanovnike Katara za jednu deceniju stanica se transformisala u globalni medij kojeg gleda 150 miliona Arapa u 22 države, oko dva miliona kablovskih vlasnika u Severnoj Americi, četiri miliona Evropljana, a posredstvom interneta još oko 18 miliona korisnika.

11 Radio mreže "Voice of America", "Free Europe" i "Radio Liberty" u celosti su u rukama SAD, a otvoreno ih kontroliše i finansira CIA. O slobodi tržišta i demokratskih standarda govori i podatak da građani Nemačke ne mogu da slušaju programe "Dojče Velea", iako se emituju na 40 svetskih jezika, baš kao što je u SAD zabranjen prijem "Glasa Amerike!"

12 Na primer, srpsko tržište reklama u protekle tri godine vredelo je godišnje oko 170 miliona evra i kao takvo, nedovoljno je da obezbedi opstanak domaćih medija, ocena je iz istraživanja Centra za međunarodnu pomoć medijima, objavljenom februara 2014. Stanje nije ništa bolje ni kod suseda: u Bugarskoj je budžet za oglašavanje u medijima oko 250 miliona evra godišnje, a u Albaniji skoro deset puta manji!

13 Katarski princ Hamad bin Halifa Al-Tana (Hamad bin Khalifa Al Thani) je novoosnovanoj stanici prilikom osnivanja 1996. godine darovao 140 miliona dolara, uz bogate subvencije koje su se nastavile do danas (El-Nawawy i Iskander, 2003:33.).

razmišljanja važno je razumevanje koncepta skvotinga (Wada' al Yad), prema kome „prostorom koji si uspeo da zauzmeš možeš i da vladaš“. To važi za sve nivoe i sfere života i predstavlja neku vrstu „privatizacije državnog vlasništva“, uključujući i medije.¹⁴ Drugim rečima, prostor koji pokrivaju muslimanski programi legitiman je za ostvarivanje svih političkih, finansijskih, kulturoloških i religijskih ciljeva, tako da se rasprostiranje medijskih slika u praksi poistovećuje sa tihim osvajanjem teritorija.

Pluralizacija medijsko-propagandne realnosti postala je vidljivija tek, nakon otvaranja ruskog servisa Sputnjik, kada je Dimitrij Kiseljov (Дмитрий Константинович Киселёв),¹⁵ jedan od najbližih saradnika predsednika Putina, priznao kako je njihov osnovni zadatak promovisanje ruskih pogleda. Slučajno ili ne, ali odabir država i gradova u kojima su otvorene ispostave odraz su i prioriteta ruske spoljne politike: Vašington, London, Nju Delhi, Kairo, Montevideo, Peking, Berlin, Rio de Žanerio, Istanbul, Pariz, Buenos Ajres, Helsinki, Minsk, Kijev, Taškent, Astana, Biškek, Suhumi, Cinval, Tbilisi, Jerevan, Baku, Kišnjev i – Beograd. Objedinjavanje tri informativna giganta u državnu medijsku korporaciju Русија севодња omogućeno je spajanjem televizije Raša tudej, najveće ruske informativne agencije RIA Novosti i nekada ključnog oslonca boljševičke propagande, radio-stanice Glas Rusije. Projekat medijske globalizacije zasnivao se na kreiranju modernog i pouzdanog informacionog kompleksa koji će postati izvor informacija za širok auditorijum, ali neopterećen starim dogmama i sećanjima na sovjetsku državu.

Početak decembra 2005. godine iz Moskve je počelo emitovanje televizijskog programa Rusija danas (engl. Russia Today, skr. RT; rus. Россия сегодня), označavajući trenutak prestanka medijskog monopola zapada u sferi meke moći. Preko Federalne agencije za štampu i masovne komunikacije Rusije (Федеральное агентство по печати и массовым коммуникациям России), obezbeđen je početni budžet od 30 miliona dolara za pokretanje celodnevno programa, samo na engleskom jeziku, i isto tolika suma za emitovanje u prvoj godini. Već na isteku prve decenije možemo govoriti o izuzetnoj medijskoj poziciji ruskog servisa. Pored programa na engleskom, pokrenuti su i servisi na arapskom i španskom jeziku: Rusija Al-Jum (arapski: Rusija danas) 2007. godine i RT Aktuelidad (šp. RT Actualidad: RT Prisutan), dve godine kasnije. Otvoren je poseban program samo za gledaoce u SAD –RT Amerika 2010, kao i RT Dokumentarni, 2011. godine, na engleskom i ruskom jeziku. Svaki novi program odmah je praćen sopstvenim veb-sajtom, postajući istovremeno dostupan na računaru ili mobilnom telefonu, sa rastućom popularnošću na najkorišćenijem zvučno-vizuelnom internet-servisu „Jutjub“ (You-Tube), na kojem Rusija danas ima poseban kanal još od 2006. godine (<https://www.youtube.com/user/RussiaToday>). Širom sveta u 29 multimedijalnih centara zaposleno je oko 2.500 ljudi, čime je praktično formirana globalna komunikaciona mreža, koja koristi sve mogućnosti televizije, kao najmoćnijeg masovnog medija, i sve mogućnosti njene konvergencije sa novim medijem, globalnim sistemom kompjuterskih mreža – internetom.¹⁶

Proizvedeni medijski sadržaji posreduju se terestrijalno u SAD (4 kanala) i Velikoj Britaniji, a širom sveta korišćenjem 30 satelita, 500 kablovskih i mnoštva tzv. aj-pi-ti-vi (engl. skr.od IPTV/ Internet Protocol Television: internet-protokol televizija) operatera širom sveta. Tako dosevaju do 650 miliona gledalaca u više od sto zemalja, a gleda ih 28% pretplatnika na nekom od kablovskih distribucionih sistema (KDS) u svetu, uključujući i gledaoce u 2,8 miliona hotelskih soba koje su priključene na KDS.¹⁵ Godišnji budžet ove medijske mreže je do 2014. godine povećan više od deset puta (procenjuje se na preko 400 miliona dolara), po čemu je među najvećim investitorima u svetu medijske industrije.

Brojčano povećanje medijskih slika na prostorima istočne Evrope nije samo kvantitativni pomak u izboru kanala ili dokaz o širenju medijske ponude, već i prikriven koncept distribuiranja simboličkih narativa koji ciljaju da postanu dominantni.¹⁶ Ako znamo da se prema programskim orijentacijama jedna od njih obraća prevashodno muslimanskom auditorijumu, druga pravoslav-

14 Fandy, 2007: 16.

15 Kiseljov je i direktor novinske agencije „Росија севодња“, koju ne treba mešati sa istoimenom televizijskom mrežom.

16 Jedna od poslednjih inovacija je postavljanje banera „Rašapedija“ (engl. Russiapedia – <http://russiapediart.com/>), što je parafraza dobro poznate „Wikipedije“. Obrazloženje je dato na uvodnoj veb-stranici – razgradnja preovlađujućih stereotipa o Rusiji kao „snegom pokrivenoj zemlji, domovini votke, medveda i KGB-a“!

nom, a treća katoličkom (neoliberalnom) moguće je da agresivna prisutnost označava početak simboličke bitke za političko-religijskim uticajem. Tako se balkanski medijski pejzaž našao na raskršću tradicionalnosti i modernizma, regionalizacije i globalizacije, propagande i uveravanja, kao minijaturni odraz globalnih dešavanja.

KOMUNIKACIJSKI PORAZ EU

Evropski savet, kojeg čine lideri 28 članica Evropske unije (EU) ovih dana je formirao tim koji će se baviti strategijom medijskog suprotstavljanja rastućem ruskom uticaju. Odluka je dobrim delom rezultat nedavnog publikovanja godišnjeg izveštaja Međunarodnog instituta za strateške studije iz Londona (IISS), u kojem je istaknuto da „Rusija u Ukrajini vodi novi oblik rata u kojem kombinuje konvencionalne operacije na niskom nivou i specijalne operacije sa kampanjama na društvenim medijima kako bi uticala na javno mnjenje“, uz opasnost da bi takva taktika mogla da inspiriše druge zemlje, „kao što su Kina i Iran”.¹⁷ Otuda i preporuka NATO-u da bi trebalo da „hitno” deluje kako bi razvio odgovore na takve pretnje. .

Za razliku od konvencionalnih, nevidljivi rat koji će se odvijati u svetu simbola i medijskih slika kao prioritet ima da se „kroz ključne poruke, članke, komentare i grafikone, na jezicima zemalja članica i na ruskom, razvije govor EU“. Novcem bogatog zapada planira se osnivanje jedinstvenog informaciono-komunikacionog centra baltičkih članica (Litvanija, Estonija, Letonija, pri čemu u dve potonje više od četvrtine stanovništva ima rusko poreklo), dok će Ukrajina dobiti sopstveni medijski kanal, televiziju „Ukrajina sutra“, po ugledu na rusku propagandnu školu. Cilj je uticaj na svest proruskih separatista, tako da će kad oružje utihne prividni mir biti u senci daljih propagandnih sukobljavanja.

Evropska unija konačno priznaje da je defanzivnim pristupom u komunikacijskoj sferi gubila na propagandnom planu. Zaostajanje za ruskim medijskim tenkovima /(Raša tudej, Sputnjik...) posledica je i prepuštanja sopstvenih medija nepredvidivim ćudima tržišta i smanjenim finansijskim ulaganjima u ovu oblast. Na primer, informativni program Bi-Bi-Sija (British Broadcasting Corporation) danas ima za trećinu manje para nego pre samo pet godina, dok je emitovanje programa na stranim jezicima posredstvom kratkotalasnog radija zbog finansijskih ušteda potpuno ukinuto. Prvo je 2011. obustavljeno emitovanje programa na albanskom, ruskom, srpskom, kineskom i hindu jeziku, kao i program na portugalskom namenjen značajnom delu Afrike, da bi potom čitav servis bio ugašen! Istovremeno, u evropskim medijima prihodi od reklama su usled ekonomske krize značajno smanjeni, pa redakcije više nemaju novca da šalju proverene i pouzdane novinare da prate zbivanja u Ukrajini ili na ruskim područjima. Povoljne ponude ruskih agencija da preuzmu već „obrađene“ informativne pakete, ilustrovane vizuelnim i zvučnim „podacima“ u takvoj situaciji teško je odbiti, tim pre što se nudi i čitav tim prividno neutralnih, evropskih eksperata i uticajnih ličnosti sa „neutralnim“ komentarima. Tako, na primer nemački nedeljnik „Špigl“ objavljuje veliki intervju sa bivšim nemačkim kancelarom Gerhardom Šrederom, u kojem on oštro kritikuje „antirusku“ politiku aktuelne premijerke Angele Merkel. Slučajno ili ne, previda se činjenica da je sagovornik trenutno na mestu predsednika upravnog odbora nemačkog ogranka ruskog „Gasproma“, pa njegova pozicija nikako nije neutralna!

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Pre skoro dva veka škotski ekonomista i filozof Adam Smit (Adam Smith) napisao je kako na ekonomskom tržištu ljudi opredeljeni privatnim interesima vođeni nevidljivom rukom služe i javnom interesu, iako im to nije bila namera.¹⁸ U modernom društvu ta ruka deluje u suprotnom smeru, gledajući kako da javni interes građana potčini ili prilagodi interesima globalnih hegemo-

17 Međunarodni institut za strateške studije (The International Institute for Strategic Studies) je pored stokholmskog Instituta (SIPRI) vodeća institucija za analizu međunarodnih sukoba u svetu. Ta nezavisna organizacija osnovana 1958. svake godine objavljuje izveštaj o vojnoj ravnoteži u svetu, iz kojeg potiču navedene preporuke.

18 Osnovna Smitova ideja, koja ga je učinila slavnim, jeste da rad pojedinca u racionalnom sopstvenom interesu u slobodnoj ekonomiji vodi povećanju blagostanja svih. Ta ideja predstavlja temelj tržišne privrede, odnosno pokazuje kako naizgled haotičan tržišni sistem poseduje unutrašnju logiku i pokorava se regulaciji tzv. nevidljive ruke tržišta!

na i korporacija, pri čemu je neophodno nevidljivo i postupno komunikaciono uticanje. Najveće promene odvijaju se u sferi ideološke svesti i nametanja totalitarne percepcije kojom globalni mediji radikalizuju javno mnjenje. Otuda medijacentrizam postaje produžetak vojnog i ekonomskog delovanja u kojem se ubrzanim osnivanjem i nametanjem komunikacionih centara sa konvertiranim ideološkim pogledima, vrednostima i identitetima zapravo preoblikuje svest auditorijuma. Drugim rečima, informacioni imperijalizam dobija primarnu ulogu u preoblikovanju geopolitike, jer nametanjem simboličkih značenja i pojmova upravlja pogledima i orijentacijom masa.

Demokratskom društvu je „strano uplitanje u rad medija i manipulisanje informacijama“, pa tako niko od evropskih zvaničnika danas neće priznati da je reč o medijskom ratu sa Moskvom. „Stari recepti više nisu efikasni“, potvrđuje Janis Karklins, direktor Centra za strateške komunikacije NATO-a, koji analizirajući medijske narative ruske strane konstatuje: „Neophodno je da u našem obrazovnom sistemu razvijamo medijsku pismenost i kritičko mišljenje kako bismo otežali protivnicima da dezorijentišu (našu) populaciju“. Pojednostavljeno, u svetskim relacijama uveliko se odvija bitka za srca i umove auditorijuma, pri čemu se ne zapostavljaju ni stara, konvencionalna sredstva sukobljavanja. U vojnoj terminologiji već se pojavio izraz hibridno ratovanje, pod kojim se podrazumeva kombinovanje državnih i nedržavnih učesnika, konvencionalnih i prikriivenih vojno-strateških sredstava koja mogu biti u rasponu od sajber napada do terorističkih akcija.

Simbolički rat o kojem se javno ne govori u stvarnosti već uveliko traje: oni koje proizvode, filtriraju i obrađuju globalne informacije istinski su gospodari društvenih promena.

LITERATURA

- Bagdakian, B.: *The Media Monopoly*, Beacon Press, Boston, 1997/2000.
- El-Nawawy, M. i Iskander, A.: *Al-Jazeera*, Boulder: Westview, 2003.
- Encensberger, H. M. (1980): *Nemačka, Nemačka između ostalog*, BIGZ, Beograd.
- Fandy, M.: *(Un)civil war of words: media and politics in the Arab world*, US: Greenwood, 2007.
- Jevtović, Z., Aracki, Z.: „Media Corporatism and PR Revolution“, *International Scientific Conference Economic Sciences on the Crossroad, Economic Sciences on the Crossroad proceedings from the international conference*, editors Ivan Stošić (et al.), Beograd, 2013.
- Jevtović, Z.: „Masmedijski preobražaj terorizma i religije u globalnom poretku“, *Politikologija religije*, br. 1., Beograd, 2007.
- Miletić, M.: „Rusija danas (RT) – odgovor globalnom medijskom jednoumlju“, *Kultura polisa*, br. 25, god. XI, Novi Sad, 2014.
- Reljić, S.: *Kriza medija i mediji krize*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2013.

UTICAJ NACIONALNE KULTURE NA LJUDSKI KAPITAL

Apstrakt

Upravljanje ljudskim kapitalom na mikro, ali i na makro nivou, zahtijeva poznavanje nacionalne kulture u svom najširem kontekstu. Upravljanje ljudskim kapitalom, danas, zahtijeva praćenje globalnih tokova uz uvažavanje nacionalnog konteksta. Nacionalni kontekst podrazumijeva analizu nacionalne kulture bazirano na dimenzijama iste. Uspješnost motivacije zaposlenih, odnos prema autoritetu, timski odnosno individualni rad, kratkoročna, odnosno dugoročna orijentacija, odnos prema neizvjesnosti, imaju svoje uporište u identifikovanim dimenzijama nacionalne kulture. Cilj ovog rada je analiza nacionalne kulture sa aspekta njenih dimenzija i uticaja na ponašanje pojedinca, kao i organizaciju, način upravljanja i strukturu kompanije. Poseban segment razmatranja će biti Gert Hofstedova istraživanja i teorijske postavke. U pomenutom istraživanju je mjesto našla i Jugoslavija, pa će jedan segment rada biti posvećen ovoj analizi, kao i analizi elemenata nacionalne kulture Crnogoraca koje mogu biti interesantne sa aspekta tretmana ljudskog kapitala.

Ključne riječi: ljudski kapital, nacionalna kultura, dimenzije, upravljanje

THE INFLUENCE OF NATIONAL CULTURE ON HUMAN CAPITAL

Abstract

Human capital management on both, micro and macro level, requires knowledge of national culture in its deepest context. Today, human capital management requires to follow trends alongside with respecting national context. National context includes analysis of national culture based on its size. Success in motivating employees, attitude towards authority, team and individual work, short term and long term orientation, and attitude towards uncertainty have its grounds in identified dimensions of national culture. The goal of this work is to analyse the national culture based on its dimensions and influence on individual behavior, as well as organization, management and structure of the company. A special attention will be dedicated to Gert Hofsted's research and theoretical background. Also, the research includes Yugoslavia, so one segment of work will be dedicated to this analysis, as well as analysis of elements of national culture of Montenegrins, which might be interesting from the human capital point of view.

Key words: human capital, national culture, dimension, management

UVOD

Tema ovog rada predstavlja uticaj nacionalne kulture na ljudski kapital, dok je karakter rada pregledni, gdje se na sistematizovan način analiziraju oba fenomena i njihova međusobna povezanost. Radi se o temi koja je u naučnoj i stručnoj javnosti relativno mlada, jer istraživanje uticaja kulture na pojedinca počinje tek dvadesetih godina prošlog vijeka a puni intenzitet istraživanja doživljava se tridesetih i četrdesetih godina. Istraživanja odnosa pokrenuta su kako od strane sociologa, tako i psihoanalitički orijentisanih antropologa, psihologa, psihijatara ali i ekonomista. Iz ovoga možemo zaključiti da je ovaj odnos a i tema interdisciplinarna.

Od momenta kada je 1776. Adam Smit iznio svoje viđenje, pa do danas, iskristalisalo se mnogo različitih viđenja ljudskog kapitala. U svom radu "Lectures in Labour Economics" autori Daron Acemoglu i David Autor, ističu da je standardni pristup ekonomije rada taj da se ljudski kapital smatra

---

¹ Univerzitet Donja Gorica, Generalni meadžer, sandra.tinaj@udg.edu.me

setom vještina/ karakteristika koje povećavaju produktivnost radnika², analizom definicija ljudskog kapitala od strane relevantnih institucija i međunarodnih organizacija poput Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD) i Ujedinjenih Nacija (UN), koje ljudski kapital definišu kao "produktivno bogatstvo otjelotvoreno kroz rad, vještine i znanje"³. Ljudski kapital slično je definisala i Svjetska banka, gdje se navodi da ljudski kapital predstavljaju znanje, vještine i iskustva ljudi koje ih čine ekonomski produktivnim⁴. Ovom nizu primjera pridružuje se i Evropska unija koja ljudski kapital definiše kao "sposobnosti, znanje i vještine, oličene u ljudima i stečene kroz obrazovanje, trening i iskustvo".

Postoji veliki broj definicija kulture i kao da još uvijek ne postoji koncenzus oko najsvueobuhvatnije i najprihvatljivije⁵. Hofsted, autor čije će se analize možda i u najvećoj mjeri koristiti u ovom radu, kulturu predstavlja kao kolektivno programiranje uma koje članove jedne grupe razlikuje od drugih. Janičijević ovu Hofstedovu definiciju analizira i sa aspekta elemenata kulture i kaže da nacionalna kultura predstavlja mentalno programiranje: obrazac mišljenja, osjećanja i djelovanja koje svaka osoba stekne u djetinjstvu i zatim primjenjuje kroz čitav život. Nacionalna kultura podrazumijeva skup pretpostavki, vrijednosti, normi i stavova, manifestovanih kroz simbole, koje je izgradila jedna nacionalna zajednica i koja bitno određuje njihovo razumijevanje svijeta i ponašanja u njemu. Kultura je okvir za razmišljanje, za vrijednosti i stavove svakog pojedinca. Ideje i vrijednosti su posebno važni kao osnova za personalno, individualno mišljenje koje je sakriveno od pogleda, a koje izlazi iz kulture.⁶

U kontekstu teme rada, isticanje važnosti nacionalne kulture logično implicira polazište da je kod osmišljavanja sistema i tehnika upravljanja ljudskim kapitalom⁷ nužno uvažiti i kulturni kontekst u kojima će oni biti primjenjivani. Ipak, dugo vremena je u teoriji organizacije i menadžmenta dominantno bilo upravo suprotno stanovište - shvatanje o svojevrsnoj univerzalnosti principa upravljanja ljudskim kapitalom, nezavisno od pomenutih kulturnih razlika. Pored navedenog obrazloženja, izučavanje ove teme je jako bitno u kontekstu polazišta definisanih i od strane Steve Pejovića koji kaže: "kultura utiče na ekonomski život"⁸ ili Veselina Vukotića: "Istraživanja koja se bave odnosom kulture i razvoja ukazuju na dva različita kulturna modela sa aspekta ekonomskog razvoja: kulturni model koji je povoljan za ekonomski razvoj i kultura koja je rezistentna za razvoj. Ako ovo povežemo sa razmatranjem mikroekonomske osnove konkurentnosti, onda je jasno da neka vjerovanja, stavovi i vrijednosti podstiču prosperitet i produktivnost, a druga ne".

DIMENZIJE NACIONALNE KULTURE

Kada je u pitanju nacionalna kultura često se posmatra eksplicitni i implicitni segment nacionalne kulture. Eksplicitni nivo kulture obuhvata spoljne manifestacije života zajednice, dok implicitni obuhvata motive i osobine pripadnika zajednice, njihove ideje i vjerovanja. Dimenzije nacionalnih kultura predstavljaju osnovne vrijednosti i pretpostavke koje dijele određeni članovi jedne nacionalne zajednice o ključnim pitanjima sa kojima se svako društvo suočava. Autor Gert Hofstede, je rođen u Holandiji i tokom 70-tih godina prošloga vijeka je sproveo vrlo važno istraživanje o uticaju kulture na način poslovanja, kao i načinima na koje se mogu prevazići kulturološke razlike i to upravo analizirajući dimenzije nacionalne kulture. Njegovo istraživanje ima uticaj na menadžment, i čini polaznu tačku u istraživanjima kulturoloških faktora koji utiču na način poslovanja. Obuhvatilo je 116.000 radnika „IBM-a“, u 72 zemlje.

² Acemoglu, Daron, Autor, David, Lectures in Labor Economics, MIT Press, source: <http://economics.mit.edu/files/4689>

³ OECD online dictionary of statistical terms available at <http://stats.oecd.org/>

UN- Leveraging the new human capital: Adaptive strategies, results achieved, and stories of transformation. Palo Alto, CA: Davies-Black Publishing- <http://data.un.org/Glossary.aspx>

⁴ Source: <http://www.worldbank.org/>

⁵ U istraživanju pojma kulture, Nevena Despotović u predpristupnom predavanju navodi da je naišla sam na jedan podatak koji je kao fascinatan. Alfred Kreber i Klajd Klakhon su 1952. godine napisali delo koje se zove „Kultura: Kritički osvrt na koncept idefinicije“. U njemu se nalaze 164 različite definicije kulture za koje se i danas smatra da možda zajedno pokrivaju sve aspekte kulture.

⁶ Vukotić, Veselin, Ekonomska kultura i konkurentnost, Preduzetnička ekonomija, Volume X, 2005 preuzeto od Don Lavote, Emily Chamlee-Wright (2000): Culture and Enterprice, CATO Institute, Washington str 27.

⁷ Uz uvažavanje svih definicija u radu će se kao sinonim koristiti ljudski resursi i ljudski kapital

⁸ Pejović, Steve, Diferencijacija rezultata institucionalnih promena u centralnoj i istočnoj evropi: uloga kulture

Gart Hofsted je izdvojio pet dimenzija koje objašnjavaju nacionalni karakter, a to su⁹:

- 1) distanca moći,
- 2) izbjegavanje neizvjesnosti,
- 3) individualizam naspram kolektivizmu,
- 4) ženske vrijednosti naspram muških vrijednosti, i
- 5) dugoročna naspram kratkoročnoj orijentaciji.

Dimenzija distanca moći se odnosi na raspodjelu moći i stepen očekivanja i prihvatanja nejednake raspodjele moći. Distanca moći se odnosi generalno na prihvatanje nejednakosti kao normalne i neminovne pojave u društvu. Kulture sa visokom distancom moći vide nejednakost kao prirodnu pojavu, dok kulture sa niskom distancom moći vjeruju da i ljudi sa nižim statusom treba da učestvuju u procesu odlučivanja. Ova dimenzija ima direktne implikacije na uspješnost centralizovanog odnosno decentralizovanog načina odlučivanja u društvu kao i prihvatanja demokratskog ili autokratskog stila upravljanja. Izbjegavanje neizvjesnosti označava stepen nelagodnosti članova neke kulture u neizvjesnim, nejasnim i nepredvidljivim situacijama. Ovo ima implikacije na jaču i veću regulativu i manju orijentaciju kao preuzimanju rizika. Kod individualizma identitet se zasniva na pojedincu, kod kolektivizma zasniva se na socijalnoj grupi. Ovo ima direktne implikacije na razvijanje internog odnosno eksternog lokusa kontrole. Pojedinci odgovornost za svoje uspjehe odnosno neuspjehe u jednom slučaju vide u sebi u drugom u društvu. U individualističkim društvima od pojedinca se očekuje da brine o sebi i svojoj porodici. U kolektivističkim društvima pojedinci su integrisani u snažne i kohezivne grupe, kao i proširene porodice.

Muška društva su ona u kojima su društvene polne uloge jasno razgraničene tj. muškarci treba da su nametljivi, čvrsti, i fokusirani na materijalni uspjeh, dok žene treba da su smjerne, nježne i koncentrisane na kvalitet života. U muškim društvima muškarci se uče da budu ambiciozni i čvrsti. Organizacije u ovom tipu društava tražiće rezultate i zahtijevaće od svojih menadžera da ih postignu. Da bi se to uspjelo menadžment mora biti agresivan i da jedino članovi menadžmenta učestvuju u donošenju odluka. Pri pregovaranju naklonjenost je izražena prema najjačima. Konflikti se obično rješavaju kroz svađu i prepirku. To je jedan od razloga zašto pregovori postaju jako teški i naporni kada se vode između dvije muške kulture.¹⁰ Dugoročna orijentacija se odnosi na stepen u kojem su članovi određene kulture naučeni da odlažu zadovoljenje svojih materijalnih, socijalnih i emocionalnih potreba. Ovo jako često predstavlja jedan od elemenata odnosa prema štednji.

DIMENZIJE JUGOSLOVENSKE NACIONALNE KULTURE PREMA HOFSTEDU I UTICAJ NA LJUDSKI KAPITAL

Analizu osobina južnoslovenskih naroda započecemo Hofstedovim originalnim istraživanjima izloženim u knjizi profesora Janićijevića i može se zaključiti da jugoslovenska nacionalna kultura ima jedinstvenu kombinaciju visoke distance moći, visokog izbjegavanja neizvjesnosti, kolektivizma i ženskih vrijednosti. Ovo se naravno odnosi na dimenzije nacionalnih kultura koje su izložene.

Jugoslovenska nacionalna kultura je, po svojim kulturnim karakteristikama, bila najbliža zemljama Latinske Amerike (Čile, Meksiko, Venecuela, Kolumbija) i nešto manje, latinskim i mediteranskim zemljama Evrope (Francuska, Italija, Španija, Grčka). Latinoameričke kulture su najbližnje jugoslovenskoj, ali sa jednom razlikom - to su "muške" kulture, dok su u našoj kulturi veoma prisutne "ženske" vrijednosti. Sa latinoevropskim, jugoslovenska kultura dijeli visoku distancu moći i izbjegavanja neizvjesnosti. Za razliku od latinoevropskih kultura (Francuska, Italija, Španija) koje su individualističke i muške, naša nacionalna kultura je u značajnoj mjeri kolektivistička i ženska. Sa skandinavskim kulturama jugoslovenska nacionalna kultura dijeli ženske vrijednosti, ali se od njih razlikuje po svim ostalim dimenzijama. Sa germanskim nacionalnim kulturama, jugoslovenska nacionalna kultura dijeli visoko izbjegavanje neizvjesnosti, ali se razlikuje po visokoj distancu moći i kolektivizmu. Najveće razlike su između naše nacionalne kulture i

⁹ Gerhart, B. (2009) How Much Does National Culture Constrain Organization Culture? *Management and Organization Review*, 5, 241-259.

¹⁰ <http://www.scribd.com/doc/46960565/Pretpristupni-Rad-Uticaj-Nacionalne-Kulture-Na-Ljudske-Resurse#scribd>, 22.04.2015. preuzeto od G. Hofstede: *Cultures and Organisations Software of the Mind*, USA, 1997, str. 51

anglosaksonskih kultura sa kojima se razlikuje po svim dimenzijama (najmanje po dimenziji muške-ženske vrijednosti)¹¹. Hofstede takode potvrđuje u svom istraživanju da jugoslovenski narodi imaju kartkoročnu orijentaciju.

Jovan Cvijić je jedan od istraživača koji prikazuje geografiju Balkanskog poluostrva i prikazuje psihičke osobine stanovnika Balkana koristeći termin „etnopsihički profili“ i tipovi. Pri tome ne misli na prikaz kompletnih ličnosti nego na utvrđivanje najčešćih karakteristika kod pojedinih tipova, varijeteta i grupa. Cvijić zaključuje da postoji etničko i psihološko jedinstvo južnoslovenskih naroda. Zajedničke psihičke karakteristike su: osjećajnost, saosjećanje, bogata mašta i sklonost oduševljavanju i zanosu. Ova konstatacija potvrđuje Hofstedovu analizu da se radi o narodima “ženskih vrijednosti”.

TABELA 35. Dimenzije jugoslovenske nacionalne kulture

Dimenzija nacionalne kulture	Indeks	Rang
Distanca moći - POI	76 (11-104)	12
Izbegavanje neizvjesnosti- UAI	88 (8-112)	8
Individualizam - INO	27 (6-91)	33-35
Muške vrijednosti - MAS	21 (5-95)	48-49

Izvor: Janićijević, Nebojša, Organizaciona kultura i menadžment, Ekonomski fakultet, Beograd, 2013. str 565, prilagođeno prema Hofstede G., 2001. Cultures Consequences. Thousand Oaks, CA: Sage Publications

U kontekstu razvoja navedene dimenzije mogu biti podsticajne ili manje podsticajne sa aspekta upravljanja i razvoja ljudskog kapitala. Ako podemo od toga da jugoslovenska kultura ima visoku distancu moći možemo zaključiti da se autoriteti poštuju ali i da imamo plodno tle za stilove upravljanja ljudskim resursima koji moć i sposobnost odlučivanja lociraju u ruke pojedinca koji posjeduje autoritet. Izbjegavanje neizvjesnosti je jako karakteristično za jugoslovenske narode i jedna od posljedica koja može nastati kao rezultat postavljenog zaključka može biti barijera za razvoj preduzetništva i onih razvojnih aktivnosti koje imaju visok stepen neizvjesnosti. Kolektivism kao orijentacija je nešto što može biti barijera za lično postignuće ili ličnu odgovornost, jer se najčešće razlog neuspjeha traži u kolektivnom faktoru. Prisutne ženske vrijednosti kod jugoslovenskih naroda ostavljaju jednu pozitivnu konsekvencu a to je spremnost za pregovore, kompromisna rješenja što može biti velika prednost za timski rad.

DIMENZIJE NACIONALNE KULTURE CRNOGORACA KOD BAKOVIĆA I ĐONOVIĆA

U ovom dijelu bez namjere da se spori sa Hofstedovim istraživanjem¹² napraviće se paralela između zaključaka o dimenzijama kulture crnogorskog naroda u Hofstedovom istraživanju i dimenzije koja se može prepoznati kod Todora Bakovića u djelu “Depresivni optimizam Crnogoraca” i Nikole Đonovića, “Rad i karakter Crnogoraca”. Zaključak je da se kod određenih dimenzija javljaju paralele ali da ima i potpunih kontradiktornosti.

„U privrednom životu Crnogoraca ima dosta kontradiktornih karakteristika: ne cijeni se sitni postepeni rad, čiji rezultati ne dolaze neposredno. Međutim, vizionarski se vide daleke stvari, o njima se govori, za njih se vezuju velike nade, a previđa se ono što je neposredno i svakodnevno. Često se i po četiri pokoljenja spotiču o isti kamen, a da se ni jedno ne sjeti da ga ukloni. To ih pokazuje kao sapete i lijenje ljude. Sve su to rezultati kolebljivih i nemilih istorijskih događaja koji

11 Janićijević, Nebojša, Organizaciona kultura i menadžment, Ekonomski fakultet, Beograd, 2013. str 552-579

12 Hofstedovo istraživanje je obuhvatilo Hrvatsku, Sloveniju i Srbiju jer je tamo imao kancelarije IBM. Ovo može da se posmatra kao manjkavost paralelne analize između Hofstedovih zaključaka i zaključaka Bakovića i Đonovića. Međutim rezultati su prezentovani kao zajednički za sve jugoslovenske narode, pa se smatra da su u istraživanje bili obuhvaćeni i Crnogorci koji borave u tim zemljama.

su odvlačili njihovu pažnju. Crnogorci se bave prošlošću i budućnošću, a sadašnjost slabo opažaju¹³. Iz navedenog citata možemo zaključiti da kod crnogorskog naroda dominira kratkoročna orijentacija.

„Kod Crnogoraca je visoko razvijena sposobnost upotrebe pojmova, apstraktnog, logičkog mišljenja. Izrazito je izražena i sposobnost rješavanja novih problema, da tada nepostojećeg u iskustvu, naročito na apstraktnom planu, iako se Crnogorac slabo koristi ranijim iskustvima u rešavanju novih problema. Već ranije je ukazano da neosporno poznavanje istorije ne služi Crnogorcu kao korektiv budućnosti, već više kao hrana narcisoidnosti.“¹⁴

„Na radovima u inostranstvu Crnogorac je dobar radnik ili litalica. Idući za visokom nadnicom došao je do Beringovog mora, ne prezajući od neizvjesnosti, fizičkih napora i opasnosti koje ga čekaju. Prvi na redu uposlenja, među prvima sa nadnicom; prvi u krčmi da baci lake ruke teško zaraden novac; prvi do „hazardskog stola“, takva mu je priroda. Lutajući po svijetu on posmatra, razmišlja, uči, puni više glavu nego kesu. Osjeća se uvijek iznad zanimanja. Često više misli na opšta politička i socijalna pitanja nego na svoju domaću ekonomiju.“¹⁵ Iz ove konstatacije i istorijske argumentacije možemo reći da se za razliku od Hofsteda koji kod jugoslovenskih naroda prepoznaje izbjegavanje neizvjesnosti, kod crnogorskog autora evidentna je spremnost na neizvjesnost¹⁶ što može biti jako podsticajno sa aspekta razvoja pojedinca i društva. Spremnost na neizvjesnost danas mlade ljude čini spremnijim za kontinuirane promjene koje zahtijeva savremeni svijet i globalizacija.

Najupadljivija osobina Crnogoraca je pretjerana sujeta i osjetljivost. Osjeća da treba da bude važan, da se o njega spotiče okolina i društvo, i ako danas nema razloga da tako treba da bude.¹⁷ Veruje često više u osećanja nego u logiku.¹⁸ Krasni dinarac bio je vekovima u gerili, krvnoj osveti, u brizi i borbi za sutrašnjicu i nije čudo da su se njegovi nervi istanjili.¹⁹ Njegova je misao vekovima upravljena ka sudbini, nematerijalnoj vrednosti čovekovog života, moralu, slobodi, veri, državi, dužnostima, životnom smislu itd.²⁰ U ovom dijelu vidimo da kod Crnogoraca možemo prepoznati ženske vrijednosti, ali pored njih postoji i prisustvo dominantnih najekstremnijih muških vrijednosti.

Retko je ko toliko predan svojoj dužnosti, bilo prema državi, društvu ili pojedincu koliko Crnogorac. Kao tradicionalni individualist, on drukše oseća svu težinu, i sav ponos od poverenja koje mu se ukazuje.²¹ I ovdje imamo sukob dva zaključka, dok Hofstede tvrdi da postoji kolektivistička orijentacija Nikola Đonović prepoznaje Crnogorce kao tradicionalne individualiste.

ZAKLJUČAK

Nesumnjivo je da nacionalna kultura ima uticaj na razvoj ljudskog kapitala. U savremenim akademskim tokovima se sve više poznaje kao kulturološki nacionalni kapital ili kulturološki kapital na nacionalnom nivou. Kolokvijalno se naziva i mentalitet koji je karakterističan za određeni prostor/regiju. Ono što možemo zaključiti jeste da dimenzije nacionalnog kapitala moraju biti poznate u situacijama upravljanja ili razvoja ljudskog kapitala i to upravo iz razloga što određene dimenzije mogu biti podsticajne dok druge mogu biti barijera razvoju. Istraživanja koja se bave odnosom kulture i razvoja ukazuju na dva različita kulturna modela sa aspekta ekonomskog razvoja: kulturni model koji je povoljan za ekonomski razvoj i kultura koja je rezistentna za razvoj. Ako ovo povežemo sa razmatranjem mikroekonomske osnove konkurentnosti, onda je jasno da neka vjerovanja, stavovi i vrijednosti podstiču prosperitet i produktivnost, a druga ne²².

13 Đonović, Nikola, Rad i karakter Crnogoraca, Izdavačko i knjižarsko preduzeće, 1935 str. 176

14 Baković, Todor, Depresivni optimizam Crnogoraca, 1985. str 122

15 Baković, Todor, Depresivni optimizam Crnogoraca, 1985. str 100

16

17 Đonović, Nikola, Rad i karakter Crnogoraca, Izdavačko i knjižarsko preduzeće, 1935 str. 26

18 Isto, str. 29

19 Isto, str. 34

20 Isto, str. 35

21 Isto, str. 37

22 Vukotić, Veselin, Ekonomska kultura i konkurentnost, Preduzetnička ekonomija, Volume X, 2005

Kod Hofstedove analize jugoslovenskih naroda prepoznaje se i veliki broj dimenzija nacionalne kulture koje su opšte poznate i kod kojih se prepoznaje specifičnost pomenutih naroda. Međutim, svodenjem na nivou pojedinačnih naroda, zaključak je da postoje zajednički prepoznate dimenzije, ali one koje su u suštinskoj suprotnosti.

LITERATURA

- Acemoglu, Daron, Autor, David, Lectures in Labor Economics, MIT Press, source: <http://economics.mit.edu/files/4689>.
- Baković, Todor, Depresivni optimizam Crnogoraca, Jugoart, Zagreb 1985;
- Djonović, Nikola, Rad i karakter Crnogoraca, Izdavačko i knjižarsko preduzeće, Beograd 1935,
- Eugene F. Stone-Romero, Diana L. Stone, The Influence of Culture on Human Resource Management Processes and Practices, Int. J. of Human Resource Management 16:7 July 2005 IOHji-t 119 13 Routledge,
- Gerhart, B. (2009), How Much Does National Culture Constrain Organization Culture? Management and Organization Review. 5,
- Janićijević, Nebojša, Organizaciona kultura i menadžment, Ekonomski fakultet, Beograd, 2013,
- Pejović, Steve, Diferencijacija rezultata institucionalnih promena u centralnoj i istočnoj evropi: uloga kulture, Ekonomski anali 2004,
- Vukotić, Veselin, Ekonomska kultura i konkurentnost, Preduzetnička ekonomija, Volume X, (2005),
- <http://www.scribd.com/doc/46960565/Pretpristupni-Rad-Uticaj-Nacionalne-Kulture-Na-Ljudske-Resurse#scribd>, 22.04.2015. preuzeto od G. Hofstede: Cultures and Organisations Software of the Mind, USA,
- OECD online dictionary of statistical terms available at <http://stats.oecd.org/>
- UN- Leveraging the new human capital: Adaptive strategies, results achieved, and stories of transformation. Palo Alto, CA: Davies-Black Publishing- <http://data.un.org/Glossary.aspx>. Source: <http://www.worldbank.org/>

UTICAJ GLOBALIZACIJE NA CIJENU KOŠTANJA PROIZVODA I USLUGA

Abstrakt

„Nevidljivi pokazatelj rastuće svjetske ekonomske međuzavisnosti jeste dostupnost stranih proizvoda u našim domaćim okruženjima. To je i blagoslov i prokletstvo. Blagoslov zato što ne morate otići daleko od rod-nog doma da biste uživali u različitim poslasticama, a prokletstvo zato što kad putujete možete dobiti utisak da strana mjesta izgledaju previše poznata.”² Kako odgovoriti ovim činjenicama? Kako biti dio ovog “blagoslova” i “prokletstva”? U tom kontekstu, radom se istražuje uticaj koji globalizacija ima na cijenu koštanja proizvoda i usluga, kao i šta kompanije i države treba da preduzmu kako bi njihovi proizvodi i usluge bili prepoznatljiviji na svjetskom tržištu i tako povećale svoju konkurentsku poziciju u uslovima koje nameću globalni tokovi poslovanja. Da li je cijena koštanja značajna u globalizaciji ili ne? Zašto kompanije sele svoje poslove iz jedne zemlje u drugu? Kakva je tu uloga cijene koštanja? Kakav je uticaj veće državne potrošnje na cijenu koštanja? Kako veća državna potrošnja utiče na konkurentnost preduzeća i same države u globalnim uslovima poslovanja? Ovo su neka od pitanja na koje će se pokušati odgovoriti ovim radom.

Ključne riječi: globalizacija, cijena koštanja, multinacionalne kompanije, konkurentnost.

Abstract

„An Invisible indicator of growing global economic interdependence is the availability of foreign products in our domestic environments. It is both a blessing and a damnation. The blessing, because you do not have to go far from their home to enjoy different delicacies; the damnation, because when you travel you can get the impression that foreign places seem too familiar.”³ In this context, the paper explores the impact which globalization has on the the cost price of the products and services, and what the companies and the states need to take to make their products and services were recognizable on the world market and thus increase its competitive position in the conditions imposed by global flows of business. Is it important the cost price in globalization or not? Why are companies moving their business from one country to another? What is the role of cost price? What is the impact of higher government spending on the cost price? How to higher government spending influences competitiveness companies and the state in global business conditions? These are some of the questions that will try to answer in this paper.

Key words: globalization, cost price, multinational companies, competitiveness.

1. UVOD

Ovaj rad sadrži rezultate istraživanja koji se odnose na značaj cijene koštanja proizvoda i usluga u savremenim uslovima poslovanja i na utvrđivanje cijene koštanja pod uticajem globalnih ekonomskih trendova. U radu se polazi od pretpostavke da globalizacija doprinosi povećanju značaja cijene koštanja, odnosno da uslovi poslovanja u globalnoj ekonomiji nameću potrebu njene afirmacije, kao važnog indikatora uspješnosti poslovanja. Razlog za to je neophodnost da se veća pažnja posveti kontroli troškova i ocjeni isplativosti proizvodnje, tj. da se više vodi računa o svim kategorijama troškova i njihovom uticaju na cijenu koštanja pojedinih proizvoda i usluga. Sve ovo je u funkciji povećanja konkurentnosti pojedinih proizvoda i usluga, ali istovremeno i povećanja konkurentnosti kompanija koje ih proizvode, pa i država u kojima su te kompanije locirane. Drago Gorupić u knjizi Poslovna politika preduzeća - I i II dio (1973) navodi da za slabljenje konkuren-

---

1 * Univerzitet Donja Gorica, Podgorica

2 Harford, Tim (2006) Ekonomist na tajnom zadatku, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb - str. 219

3 Harford, Tim (2006) Ekonomist na tajnom zadatku, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 219

tnosti postoje spoljašnji i unutrašnji razlozi. Prema njemu unutrašnji razlozi se odnose na nepotpuno funkcionisanje tržišnih mehanizama i pritiske koji su doveli do povećanja troškova u cijeni koštanja proizvoda i usluga. Riječ je o troškovima rada i kapitala, kao i o direktnim i indirektnim davanjima državi i lokalnim organima. Tako, prema Gorupiću, da bi se podigao nivo konkurentnosti proizvoda i usluga, potrebno je da napore uloži svako ko se nađe u proizvodnom lancu.

U radu je prvo data retrospektiva globalizacije u kojoj je razmatrana pojava globalnih tokova i način na koji su oni mijenjali svijet u kojem živimo. Promjene iz 80-tih godina prošlog vijeka značile su kraj epohe koju je karakterisala masovna proizvodnja i početak tzv. informatičkog doba, u kome informacije postaju značajan faktor poslovanja. Naime, u svijetu dolazi do tehnološkog napretka, koji je omogućio prenošenje podataka i generisanje informacija o svim aspektima djelatnosti kompanija, što je doprinijelo razvoju globalne ekonomije. U ovom dijelu rada su detaljnije opisane pomenute pojave i njihov uticaj na privredna kretanja u mnogim zemljama svijeta, koja su dovela do globalizacije ekonomskih aktivnosti.

Nakon opšteg prikaza globalnih tokova, koji su uticali na promjene u svjetskoj ekonomiji, razmatran je njihov uticaj na poslovanje kompanija. Posebna pažnja je posvećena načinu prilagođavanja kompanija zahtjevima globalizovanog tržišta i zauzimanju što povoljnije tržišne pozicije. To podrazumijeva proizvodnju pod uslovima koje nameće globalno tržište, jer se samo na taj način može ostvariti potreban nivo konkurentnosti. Da bi ostvarile ovaj cilj kompanije eksternalizuju svoje poslovanje, odnosno sele proizvodnju u zemlje čiji poslovni ambijent omogućuje ostvarenje konkurentnosti na svjetskom tržištu.

Poseban dio rada posvećen je cijeni koštanja, odnosno njenoj ulozi u prilagođavanju poslovanja kompanija zahtjevima globalnih ekonomskih kretanja. Prvo je analiziran značaj cijene koštanja proizvoda i usluga u procesu odlučivanja i uticaj globalnih tokova na taj proces, koji se ispoljava u sve izraženijoj potrebi da se važne odluke o poslovanju kompanije donose na osnovu relevantnih parametara. Jedan od njih je svakako cijena koštanja proizvoda i usluga, čiji obračun može biti od značaja i za donošenje odluka na makroekonomskom planu. Naime, vrijednost ukupne proizvodnje, koju ostvaruju sve kompanije u jednoj zemlji, predstavlja jedan od indikatora konkurentnosti privrede na svjetskom tržištu. Takođe, pokazalo se da globalni tokovi utiču i na promjenu metodologija koje se koriste prilikom donošenja makroekonomskih odluka. U tom kontekstu, poseban značaj ima cijena koštanja, kao parametar neophodan za kvantifikovanje globalnih međuzavisnosti značajnih za odlučivanje na nivou pojedinih privreda. Na kraju ovog dijela, ukazano je i na ulogu transfernih cijena u globalnim uslovima poslovanja. One se koriste za obračune učinaka pojedinih dijelova kompanije, a posebno su značajne za funkcionisanje multinacionalnih kompanija.

Na kraju rada, razmatrana je uloga države u stvaranju ambijenta pogodnog za poslovanje kompanija koje su izložene uticaju globalnih ekonomskih tokova. Analizirani su, prije svega, efekti globalizacije na cijenu koštanja proizvoda i usluga i mogućnosti kojima država raspolaze u podsticanju konkurentnosti kompanija na svjetskom tržištu. Ukazano je, takođe, da se te mogućnosti limitiraju pod uticajem sve izraženije globalizacije.

2. GLOBALNI TOKOVI I PROMJENE U SVJETSKOJ EKONOMIJI

„Svijet se dramatično mijenja. Oni koji to ne uspiju vidjeti platiće visoku cijenu“⁴! Od velikog praska do danas svijet se stalno mijenjao. Sve promjene su se dešavale različitim brzinama, a njihove posljedice su bile kratkoročne ili dugoročne. Kroz istoriju se pokazalo da najbolji odgovor na promjene predstavlja prilagođavanje zahtjevima koje one nameću i to brzinom koja prati brzinu nastajanja promjena. Promjene koje su se dogodile krajem 20. vijeka vezuju se za nastanak ere informatičkog društva i napuštanje ere industrijskog društva. Evidentno je da se ove promjene dešavaju vrlo brzo, a pojedini autori smatraju da za njihovo prilagođavanje imamo najmanje vremena. Jedan od njih je Alvin Toffler koji, u knjizi Treći talas (1983), konstatuje da je prvi talas promjena izazvao poljoprivrednu revoluciju i da je trajao hiljadama godina, a da je poslije njega

---

⁴ Mostrous, Yiannin G; Gue, Elliott H; Martchev, Ivan D (2009), Putem svile do bogatstva”, MATE, Zagreb – str. 21.

uslijedio drugi talas koji je doveo do industrijske revolucije, a trajao je oko tri stotine godina. Najnoviji, treći talas promjena, pretpostavlja Tofler, proleće brzo, odnosno trajće svega nekoliko decenija.

Prelazak u eru informacija i komunikacija doveo je do promjena u svim sferama života, na način i sa posljedicama koje do sada nijesu zabilježene. Najznačajnije su svakako promjene tehnoloških paradigmi i nastanak nove ekonomske realnosti koju nazivamo globalna ekonomija. Smatra se da je 1985. bila godina u kojoj se svijet počeo mijenjati. Mnogi autori ovu godinu nazivaju godinom Bill Gatesa, pa tako Kenichi Ohmae, u knjizi *Nova Globalna pozornica, izazovi i prilike u svijetu bez granica* (2007), posmatra vrijeme prije i poslije 1985. godine kao eru prije i poslije Bill Gatesa. Ovo iz razloga što je 1985. godine Gates lansirao prvu verziju novog operativnog sistema Windows, koju smatramo ključnom kompjuterskom platformom globalnog doba. Ova platforma nam je omogućala bržu i efikasniju komunikaciju sa cijelim svijetom. Odnosno, danas funkcionišemo u svijetu u kojem nam ljudi, proizvodi i lokacije u širom svijeta postaju sve bliži, svijetu koji je sve više međuzavisan, u kojem smo sve otvoreniji i u kojem su granice između pojedinih država sve slabije izražene. Dakle, "svi smo igrači na globalnoj pozornici i svi osjećamo njene učinke"⁵. Ohmae je posmatrao promjene koje su globalni tokovi izazvali kod četiri najbitnija faktora poslovanja: komunikacija, kapital, korporacije i potrošači, koje je nazvao četiri C⁶ i zaključio da je svijet već postao mjesto bez granica. Internet, kao jedne od najvažnijih platformi globalnog doba, učinio je komunikaciju bržom i jednostavnijom i omogućio da za nju svijet nema granica. Kapital, takođe, koristi prednosti svijeta bez granica u kojem mu je omogućeno kretanje iz jedne zemlje u drugu, sa jednog kontinenta na drugi, sa jednog na drugi kraj svijeta. Što se tiče korporacija, globalni tokovi su im pružili mogućnost da postanu dio ekonomije u svijetu bez granica. Neke su postale njen dio, tako što su se oslobodile "oklopa" svojih država. Riječ je o kompanijama koje su dio ili gro svojih poslova izmjestile na jednu ili više lokacija u svijetu. Različite platforme globalnog doba omogućile su potrošačima da kupuju proizvode mnogih kompanija koje se nalaze na raznim lokacijama širom svijeta, a savremeni načini komuniciranja im pomaže da odluke o kupovini donose lakše i brže.

Dakle, globalni tokovi su učinili svijet otvorenim, međuzavisnim i ujedinjenim u globalnoj ekonomiji bez granica, koja mijenja način i uslove poslovanja u odnosu na one koji su bili prije nastupanja informatičke ere. Naime, prije promjena koje su dovele do globalizacije, ekonomija je bila vezana za pojedine države i svi poslovi su bili skoncentrisani na rezultate koji su bili važni u okvirima državnih granica. Može se reći da su ekonomije funkcionisale u zatvorenim sistemima u odnosu na one koji postoje danas. U takvim sistemima, nacionalne ekonomije su uticale na ekonomske politike pojedinih zemalja. Nasuprot tome, današnja ekonomija je postala međunarodna, jer se odvija na globalnom nivou i njeni akteri teže da ostvare rezultate koji su konkurentni na svjetskom tržištu, a ne samo na tržištima pojedinih zemalja. Domaće ekonomije su otvorene i pod uticajem spoljašnjeg svijeta, tako da se sve više oslobađaju nacionalnih atributa. Prema tome, globalizaciju karakteriše jačanje ekonomskih međuzavisnosti i stvaranje mogućnosti kako velikim tako i manjim kompanijama za takmičenje na svjetskom tržištu. Otežavajuća okolnost za poslovanje u globalnim uslovima je visok stepen neizvjesnosti, koji nije bio karakterističan za privredni ambijent koji je prethodio globalizaciji. Tada su se sve ekonomske pojave ograničavale na pojedine zemlje, a za njihovo tumačenje je bilo moguće koristiti makroekonomske modele. Danas, ekonomske pojave se ne mogu objasniti na takav način, jer nije moguće konstruisati model koji bi povezao i objasnio sve međuzavisnosti karakteristične za globalnu ekonomiju. Ovo primjećuje Kenichi Ohmae, a razlog vidi u tome što je "previše varijabli i drugih sila na djelu, od kojih neke nijesu ni prepoznatljive, niti mogu biti zabilježene pouzdanim statističkim pokazateljima"⁷.

---

⁵ Ohmae, Kenichi (2007) *Nova globalna pozornica, izazovi i prilike u svijetu bez granica*, MATE, Zagreb - str. 6

⁶ Faktore je nazvao četiri C po početnim slovima engleskih naziva svakog faktora: communication, capital, corporations, consumers.

⁷ Ohmae, Kenichi (2007), n.d., 49

3. UTICAJ GLOBALNIH TOKOVA NA POSLOVANJE KOMPANIJA

Cilj poslovanja svake kompanije je da svoje proizvode i usluge prodaje po što većoj cijeni, uz što manje troškove potrebne za njihovo stvaranje. Iz tog razloga kompanije nastoje da proizvode i usluge plasiraju na tržištima koja će prihvatiti veću prodajnu cijenu, a istovremeno pronalaze tržišta na kojima će faktore proizvodnje nabaviti po što nižim cijenama. U globalnim uslovima poslovanja, svjetsko tržište je lakše dostupno nego ranije. Tako su globalni tokovi doprinijeli da kompanije ne moraju da posluju samo u granicama jedne zemlje, već to mogu da čine i u drugim zemljama. Na taj način su nastale mnoge multinacionalne kompanije koje svoj kapital prenose iz zemlje u zemlju i nastoje da postignu konkurentsku prednost na svjetskom tržištu. Drugim riječima, one koriste sve prednosti geografskog područja na kome posluju.

Seljenje poslova sa jedne lokacije na drugu i odvajanje pojedinih organizacionih djelova kompanije od njenog matičnog jezgra nije vezano isključivo za globalizaciju. Ovakav način poslovanja je postojao još mnogo ranije kada su kompanije izmještale dio svojih poslova iz jednog mjesta u drugo, ali u okvirima jedne države. Samo je mali broj kompanija selio svoje poslove van granica. Cilj im je bio da svoje proizvode i usluge prodaju što skuplje, a proizvedu što jeftinije i tako ostvare što veću zaradu. Globalni tokovi su proširili tržišta, a samim tim i izbor kompanijama prilikom odabira lokacije za svoje poslove.

Kako kompanije izmještaju svoje poslovanje i na koji način biraju nove lokacije? Prije svega, nastoje da svoje proizvode i usluge proizvedu uz što manje troškove, a da pri tom ne naruše njihov kvalitet. Iz tog razloga, one će svoje poslove eksternalizovati u okruženja koja omogućuju proizvodnju istog kvaliteta proizvoda i usluge kao što bi to bilo u matičnom okruženju, ali za nižu cijenu koštanja. Dakle, kompanije izmještaju one poslove koji će se obavljati uz niže troškove na drugoj lokaciji. Kako troškovi proizvodnje obično čine najveći dio njihove cijene koštanja, kompanije obično izmještaju svoje proizvodne pogone. Međutim, danas se sve više eksternalizuju i druge poslovne funkcije, a ne samo proizvodnja, jer se i na taj način ostvaruju značajne uštede.

Koje lokacije su najprivlačnije multinacionalnim kompanijama? Nastankom globalnih promjena na svjetskom nivou, od kraja 20. vijeka, vidljivo je da mnoge svjetske kompanije svoje poslove izmještaju u azijske zemlje, kao područja jeftinih resursa, prije svega radne snage. Tako Mostrous, Gue i Martchev ističu da je "Azija postala neophodan dio složene globalne ekonomije. Ona zadovoljava potražnju svjetskog finansijskog sistema za izvorom jeftinog rada za razvijene privrede"⁸. Ovi autori smatraju da će Azija postati lider globalnog ekonomskog rasta, dok Zapad ulazi u ciklus ograničenog rasta.⁹ Od azijskih zemalja Kina se izdvojila kao najprivlačnija teritorija na kojoj kompanije izmještaju svoje poslovanje. Mnogi autori Kinu vide kao najvažnijeg igrača globalizacije, jer je imala najviše koristi od globalnih tokova i na neki način je smatraju zemljom koja diktira tempo globalne ekonomije. Kompanije su birale teritoriju Kine koja je nudila jeftinu radnu snagu, kao najvažniji input posebno u procesu proizvodnje. Na taj način su izbjegavale lokacije sa tradicionalno skupom radnom snagom ili lokacije na kojima su procesi proizvodnje automatizovani i skuplji. Imajući ovo u vidu, smatralo se da je jeftina radna snaga opredjeljujući razlog zbog kojeg kompanije izmještaju svoje poslove u zemlje sa jeftinom radnom snagom. Međutim, to nije presudan faktor kod donošenja odluke o eksternizaciji poslova na druge teritorije. Ovo potvrđuje primjer Irske, kao zemlje privlačne za američke kompanije koje nastoje da u svom poslovanju iskoriste vremenske razlike između Evrope i Sjeverne Amerike. U ovom slučaju, troškovi rada nijesu faktor koji utiče na odluku o izmiještanju proizvodnje.

Eksternalizacija poslova nije isključivo vezana za azijske zemlje, pa multinacionalne kompanije osnivaju svoje filijale i u drugim dijelovima svijeta. Međutim, Azija je ipak područje za kojim još uvijek vlada najveće interesovanje. Kako je pomenuto, dominantnu ulogu ima Kina, a smatra se da će Indija, na dugi rok, preuzeti tu ulogu iz dva razloga. Prvo, Indija je zemlja koja je najbliža zapadnim idejama i institucijama, pa se bi mogla biti privlačna zapadnom kapitalu. Drugo, Indija

⁸ Mostrous, Yiannin G; Gue, Elliott H; Martchev, Ivan D (2009), n.d, 7

⁹ Autori objašnjavaju da se kroz istoriju pokazalo kako je promjena svjetskog ekonomskog vodstva konstantna. Tako su tokom 14. i 15. vijeka Italijani imali vodstvo (Venecija, Dnovo, Firenca), a nakon toga su uslijedile Španija i Portugalija. U 16. vijeku dominaciju preuzima Amsterdam kao središte svjetskog bankarstva i trgovine. U 18. vijeku sa industrijskom revolucijom vodstvo preuzima London, dok se nakon toga moć preselila u SAD.

postaje područje koje je sve interesantnije za kompanije iz uslužne djelatnosti, dok je proizvodnja manje zastupljena nego u Kini. Indiju karakteriše slabo razvijena infrastruktura, visoki porezi i nešto veći troškovi rada, pa proizvodna preduzeća radije ostaju u Kini. S druge strane, kompanije koje se bave uslugama svoje poslove eksternalizuju u Indiju, čija je prednost visokoobrazovna populacija. Indijski stručnjaci, odnosno visokokvalifikovana radna snaga, mogu se angažovati po cijenama koje su niske prema zapadnim standardima. Sve to ukazuje na činjenicu da se, nakon povećane tražnje za industrijskim resursima, koja je bila aktuelna u drugoj polovini 20. vijeka, danas sve više traže ljudski resursi.

4. ULOGA CIJENE KOŠTANJA I TRANSFERNIH CIJENA U GLOBALNOJ EKONOMIJI

U ovom dijelu rada prvo se razmatra uloga cijene koštanja u procesu donošenja odluka na nivou pojedinih kompanija i privrede u cjelini, a zatim i uloga transfernih cijena koje su postale posebno važan parametar za ocjenu uspješnosti poslovanja multinacionalnih kompanija i njihovih filijala.

4.1. Cijena koštanja kao parametar za odlučivanje u kompanijama

Cijena koštanja je informacija o troškovima proizvodnje (stvaranja¹⁰) proizvoda i usluga, i predstavlja jedan od najvažnijih parametara na osnovu kojih se donose poslovne odluke u kompanijama. Drugim riječima informacije o troškovima su potrebne za utvrđivanje prodajnih cijena proizvoda i usluga, za utvrđivanje uspješnosti tekućeg poslovanja, kao i uspješnosti svakog proizvoda i usluge, te planiranja budućih aktivnosti kompanija. Međutim, ako je konkurencija na tržištu vrlo izražena, onda su informacije o ciljnim prodajnim cijenama, ili cijenama koje se mogu postići na tržištu, potrebne za utvrđivanje ciljne cijene koštanja. Ova cijena predstavlja ukupne troškove proizvodnje koje bi kompanija trebalo da ostvari da bi imala profitabilnost na planiranom nivou. U slučaju da se utvrdi da je neki proizvod ili usluga neprofitabilan, odnosno neisplativ u poslovanju neke kompanije, informacija o cijeni koštanja je parametar na osnovu kojeg se može odlučiti o prestanku proizvodnje tog proizvoda ili usluge i prelazak na alternativnu proizvodnju. Prema tome, cijena koštanja ima vrlo važnu ulogu u procesu donošenja odluka o obimu i strukturi proizvodnje, posebno u kompanijama koje posluju na međunarodnom tržištu.

Globalna ekonomija nameće uslove koji podrazumijevaju poslovanje na međunarodnom planu, tj. zadovoljavanje potreba potrošača iz cijelog svijeta. Brz tehnološki razvoj i nove informacione tehnologije stvaraju uslove da proizvodi i usluge budu lako dostupni potrošačima širom svijeta, kao i lakšu odluku o izboru, a sve zbog mogućnosti jednostavnog poređenja proizvoda i usluga različitih svjetskih kompanija. Imajući ovo u vidu, kompanije su prinuđene da brinu o svakom svom proizvodu i usluzi više nego što su to činile ranije. Ovo, prije svega, znači da moraju voditi računa o troškovima, jer povećanje cijene koštanja dovodi do povećanja prodajne cijene, što može ugroziti konkurentnost. Iz tog razloga, menadžment kompanija bi trebalo da raspolaže pouzdanim informacijama o cijeni koštanja, što zahtijeva uspostavljanje sistema obračuna troškova koji je prilagođen potrebama kompanije.

Pored toga što je globalizacija omogućila prodaju proizvoda i usluga širom svijeta, ona je stvorila i poslovni ambijent u kome se može smanjiti cijena koštanja, ukoliko se proizvodnja izmjesti u regione sa nižom cijenom proizvodnih resursa. Na taj način je proširena mogućnost izbora, pa kompanije mogu da biraju tržišta na kojima će postići najpovoljniju prodajnu cijenu, a isto tako i teritorije na koje će izmjestiti svoju proizvodnju, radi postizanja najpovoljnije cijene koštanja. Ovo se pozitivno odražava na konkurentnost, ali zahtijeva od menadžmenta znatno veći stepen angažovanja, od onoga koji je bio karakterističan za poslovanje u uslovima slabe konkurencije, odnosno u periodu koji je prethodio globalizaciji. Drugim riječima, od menadžera se danas očekuje da se brzo prilagođavaju uslovima na svjetskom tržištu koji postaju sve komplikovaniji i zahtjevniji.

¹⁰ "Stvaranje" ne podrazumijeva samo neposrednu proizvodnju, već i sve druge aktivnosti koje se moraju sprovesti da bi proizvodi i usluge nastali i da bi mogli biti isporučeni kupcima.

Oni moraju u potpunosti kontrolisati sve ključne procese koji se odvijaju u kompaniji, tj. oni moraju “osjećati”¹¹ kompaniju i globalna kretanja na tržištu, kako bi bili spremni za brzo donošenje strateških odluka. Da bi u tome imali uspjeha, neophodno je da se u kompaniji uspostavi i stalno ažurira kvalitetna informaciona osnova i da se ona koristi u procesu odlučivanja. U njoj su, svakako, najvažnije informacije o cijeni koštanja, pa je zato potrebno razviti efikasan sistem za njeno utvrđivanje, kojim će se, što preciznije, ukupni troškovi alocirati na pojedine proizvode i usluge. Ukoliko izostane primjena ovakvog sistema u potpunosti ili ako se on koristi ali na neadekvatan način, onda su moguće greške u alociranju troškova, koje mogu rezultirati pogrešnim odlukama menadžmena. Naime, neki proizvod ili usluga mogu biti nerealno opterećeni troškovima, što povećava njihove cijene koštanja i daje menadžmentu pogrešan signal, da se prestane sa njihovom proizvodnjom.

4.2. Cijena koštanja kao parametar odlučivanja na nivou privrede

Cijena koštanja predstavlja vrijednost svakog proizvoda i usluge, kao i ukupnu vrijednost svih proizvoda i usluga koje kompanija proizvodi. Na osnovu informacija o vrijednosti proizvodnje pojedinih kompanija dobija se ukupna vrijednost proizvodnje u privredi kao cjelini. Imajući to u vidu, može se konstatovati da se informacija o cijeni koštanja proizvoda i usluga ne koristi samo za donošenje odluka na nivou kompanija, već i za odlučivanja na nivou privrede.

Na osnovu finansijskih izvještaja, koje kompanije pripremaju za potrebe eksternih korisnika, mogu se dobiti informacije o vrijednosti proizvoda i usluga proizvedenih u određenom periodu. Ovo se odnosi na prodane proizvode, ali i na neprodane proizvode koji se nalaze u zalihama kompanija. Na taj način se dobijaju informacije na osnovu kojih se donose makroekonomske odluke i vodi ekonomska politika na nivou privrede jedne zemlje. Vlada i drugi državni organi koriste informacije, sadržane u izvještajima kompanija, za utvrđivanje poreskih obaveza kompanija, ali i za obračun društvenog proizvoda zemlje. Te informacije su, takođe, osnova i za izračunavanje različitih makroekonomskih pokazatelja, a koriste se i za statističke analize. Prema tome, one bi trebalo da budu realne i precizne, u mjeri u kojoj to mogu da obezbijede mehanizmi za njihovo generisanje, prikupljanje i obradu. Takođe, eksterni izvještaji kompanija, u kojima su sadržani podaci o cijeni koštanja, trebalo bi da budu koncipirani tako, da njihov sadržaj i forma, doprinose kvalitetu makroekonomskih odluka.

Istraživanja mnogih autora pokazuju da makroekonomski pokazatelji jedne zemlje, korišćeni u “svijetu nacija-država” nijesu dobra osnova za donošenje odluka u nepredvidljivoj i promjenljivoj globalnoj ekonomiji. Tako, na primjer, bruto domaći proizvod, kao značajan makroekonomski pokazatelj u svakoj zemlji, obuhvata samo informaciju o završenim proizvodima i uslugama. Šta je sa proizvodima i uslugama čija je proizvodnja počela u jednoj zemlji, a završena u drugoj? Da li je, na primjer, doprinos ljudi iz drugih zemalja adekvatno evidentiran? Dakle, bruto domaći proizvod je pokazatelj koji ukazuje samo na stanje u jednoj zemlji, bez vidljive međuzavisnosti sa ekonomijama drugih zemalja. Imajući ovo u vidu, može se zaključiti da su ovakvi makroekonomski pokazatelji bili korisni za donošenje odluka u zatvorenim ekonomskim sistemima. Međutim, u uslovima koje nameću globalni tokovi i kada nije moguće poslovati u zatvorenom ekonomskom sistemu, odluke se moraju zasnivati na pokazateljima koji će uzimati u obzir promijenjene okolnosti i novu ekonomsku realnost u svijetu.

Na osnovu prethodnih razmatranja, moguće je konstatovati da su se ekonomske aktivnosti danas globalizovale u tolikoj mjeri da se svijet može posmatrati kao jedinstven ekonomski prostor. U takvim okolnostima, ograničavanje privrednog života na ekonomski prostor pojedinih zemalja, odnosno ignorisanje međuzavisnosti privreda na međunarodnom nivou, može imati vrlo negativne posljedice na nacionalne ekonomije. Imajući to u vidu, mnogi autori smatraju da informacije koje se dobijaju pomoću međusektorskih analiza mogu uticati na tokove i stvaranje povoljnog poslovnog ambijenta jedne privrede, odnosno da su pomenute informacije pogodnije za donošenje odluka u globalnim uslovima poslovanja od onih koje se dobiju primjenom makroekonomskih modela. Međusektorska analiza koristi međusektorske modele pomoću kojih se mjeri zavisnost

---

¹¹ Moraju “osjećati” kompaniju baš onako kao što skijaš zatvorenih očiju “vidi” padinu osjećajući je skijama.

između pojedinih sektora. Drugim, riječima, modeli omogućavaju “da se izvrši kvantifikacija zavisnosti unutar proizvodnog sistema jedne privrede”¹². Dakle, u privredi postoji zavisnost između njenih sektora, jer gotovi proizvod jednog sektora predstavljaju sirovinu za drugi sektor, dok njegovi gotovi proizvodi čine sirovine nekog trećeg sektora i tako redom. Imajući u vidu da se cijeli svijet može posmatrati kao globalna privreda i da sektori prelaze državne granice, međuzavisnosti su znatno složenije u odnosu na međuzavisnosti karakteristične samo za jednu nacionalnu ekonomiju. Iz tog razloga međusektorska analiza i njeni modeli mogu biti od značaja za mjerenje međuzavisnosti sektora na globalnom nivou.

U primjeni modela međusektorske analize, cijena koštanja ima značajniju ulogu nego kada se koristi za izračunavanje makroekonomskih pokazatelja. “Svaka promjena cijena u bilo kom preduzeću se preko lanca tehnoloških veza, prenosi, posredno i neposredno, na sva preduzeća koja su sa tim preduzećem u tehnološkoj vezi”¹³. Uticaj koji neka promjena ima na ostale kompanije kvantifikuje se pomoću međusektorskih modela. Dakle, cijena koštanja gotovog proizvoda jedne kompanije utiče na cijenu koštanja gotovog proizvoda koji se proizvodi u drugoj kompaniji. U globalnim uslovima poslovanja ovo znači da cijena koštanja sirovine, koja se proizvodi u jednoj zemlji, utiče na cijenu koštanja proizvoda i usluga koji se proizvode na drugom kraju svijeta. Dakle, da bi se preciznije utvrdila međuzavisnost pojedinih sektora na nivou globalne privrede, potrebno je više afirmisati ulogu cijenu koštanja proizvoda i usluge, jer svaka promjena vrijednosti ili neadekvatan obračun cijena koštanja prenosi se, kao eho, na druge učesnike u tehnološkom lancu.

4.3 Uloga transfernih cijena u multinacionalnim kompanijama

U globalizovanom poslovanom okruženju, kada kompanije svoje poslovanje izmještaju na druge lokacije širom svijeta, značajnu ulogu imaju transferne cijene, kao poseban oblik cijene koštanja. Ove cijene su karakteristične po tome što se koriste u okviru iste kompanije, ili u okviru matične kompanije i njenih zavisnih djelova (filijala). One pokazuju koliko jedan organizacioni dio kompanije košta isporuka dijelova, poluproizvoda, gotivih proizvoda ili usluga drugom organizacionom dijelu kompanije ili nekoj od njenih filijala. Iz tog razloga se ove cijene često nazivaju i interne cijene. Dakle, transferne cijene predstavljaju “instrument koji služi kao osnov za razmjenu učinaka i usluga između organizacionih djelova preduzeća i “reprezentuju” njihovu vrijednost”¹⁴. Slično kao kod utvrđivanja zavisnosti između pojedinih sektora privrede, što je ranije razmatrano, ove cijene kvantifikuju zavisnost pojedinih organizacionih djelova od drugih organizacionih djelova u okviru iste kompanije ili zavisnost pojedinih filijala u okviru grupe kompanija. Kako je izmještanje poslova kompanija na druge teritorije postojalo i prije globalizacije, tako su transferne cijene imale svoju ulogu i u tom vremenu. Međutim, globalizacija je uzrokovala znatno veću primjenu ovih cijena, jer se, paralelno sa povećanjem broja multinacionalnih kompanija, povećala i potreba za obračunom troškova njihovih filijala u raznim djelovima svijeta.

Svrha transferne cijena je dvojaka. One se koriste u kompanijama koje su decentralizovale svoje poslovanje i obuhvataju više organizacionih djelova, a takođe i u složenim kompanijama koje, pored matične kompanije, obuhvataju i više zavisnih kompanija ili filijala. U prvom slučaju organizacioni djelovi kompanije mogu se posmatrati kao posebni privredni subjekti čiji je cilj stvaranje što većeg profita. Veći profit svakog organizacionog dijela rezultira ostvarenjem većeg profita kompanije u cjelini. U ovom slučaju transferne cijene predstavljaju cijene po kojima jedan organizacioni dio zadužuje neki drugi organizacioni dio za poluproizvode, proizvode ili usluge koje mu je isporučio. Dakle, transferna cijena učinka prvog organizacionog dijela je za njega output (konačan učinak poslovanja), a za drugi organizacioni dio je to input, koji će se dalje koristiti u njegovom poslovanju. Prema tome, interne cijene utiču na profitabilnost djelova kompanije, jer utiču istovremeno na prihode isporučioaca i na rashode primaoca. Kao što je cijena koštanja proizvoda i usluga, na nivou kompanije, indikator koji može da ukaže na potrebu smanjenja ukupnih troškova u procesu njihovog stvaranja, tako i transferne cijene utiču na smanjenje troškova

¹² Vukotić, Veselin (2004) Makroekonomski računi i modeli. CID, Podgorica – str. 639

¹³ Isto, str. 715

¹⁴ Bogetić, Pavle (1998) Transferne cijene u preduzeću, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica; Narodna knjiga, Beograd – str. 265

u pojedinim djelovima tog procesa. Dakle, i transferne cijene pojedinih organizacionih djelova kompanije, mogu da ukazuju na potrebu stalne kontrole troškova, kako organizacionih djelova, tako i cijele kompanije.

Druga namjena transfernih cijena odnosi se na grupu kompanija koju obično čini jedna matična kompanija i više zavisnih kompanija ili filijala, pri čemu cijela grupa može biti u jednoj zemlji ili matična kompanija može biti locirana u jednoj, a zavisne kompanije u drugim zemljama. U oba slučaja transfer proizvoda i usluga između matične kompanije i njenih filijala se odvija po transfernim cijenama. Kao što transferne cijene utiču na profitabilnost svakog organizacionog dijela kompanije, tako utiču i na profitabilnost svakog privrednog subjekta unutar grupe sa matičnom kompanijom i filijalama. Već je pomenuto da kompanije izmiještaju svoje poslove van granica jedne zemlje kako bi optimizovale svoje poslovanje i tako ostvarile veći profit. Odnosno cilj im je da cijena koštanja učinka svake filijale bude što manja. Iz tog razloga matična kompanija će otvarati filijale u zemljama u kojima su cijene proizvodnih faktora niske, a isto tako će "seliti" svoj profit iz zemalja sa visokom stopama poreza na profit u zemlje sa niskim stopama ovog porez. Imajući sve ovu vidu, transferne cijene igraju značajnu ulogu kod transfera učinaka multinacionalnih kompanija iz jedne njihove filijale u drugu, jer doprinose kontroli troškova i ostvarenju većeg profita na nivou cijele grupe. Takođe, one su korisna informacija za planiranje i donošenje strateških odluka, kako u matičnim kompanijama, tako i u njihovim filijalama.

5. CIJENA KOŠTANJA I KONKURENTNOST DRŽAVE U GLOBALNOJ EKONOMIJI

Prema mnogim autorima koji se bave problematikom konkurentnosti, država¹⁵ može značajno uticati na povećanje konkurentnosti proizvoda i usluga, a time i na povećanje svoje konkurentnosti u globalnom privrednom okruženju. Kako veća državna potrošnja utiče na cijenu koštanja i kako se to odražava na njenu konkurentnost? U proizvodnom lancu u kojem se stvaraju proizvodi i usluge nalazi se i administrativni aparat jedne zemlje i on na različite načine može uticati na cijenu proizvoda i usluga. Na primjer, država uvodi različite vrste poreza i doprinosa, čije stope će biti na višem nivou kada je veća državna potrošnja, kako bi se iz uvećanih državnih prihoda nadomjestio porast potrošnje. Svako povećanje poreza i doprinosa znači veće troškove kompanija, što direktno utiče na povećanje cijene koštanja proizvoda i usluga koje kompanije proizvode. S druge strane, država regulacijom cijena za neke proizvode i usluge određuje minimalne, a za druge maksimalne prodajne cijene. Kada država odredi maksimalan iznos cijena po kojima se mogu prodavati neki poljoprivredni proizvodi, odnosno "tzv. poštene cijene koje su iznad cijena koje u to vrijeme opravdavaju uslovi ponude i tražnje"¹⁶ dolazi do povećanja cijene resursa, pa kompanije koje ih koriste imaju veću cijenu koštanja svojih proizvoda i usluga. Isto tako, kada država pomaže siromašne, onda limitira prodajne cijene određenih proizvoda i usluga, pa su one niže od cijena u normalnim tržišnim uslovima. Država, takođe, može da reguliše minimalan nivo plata zaposlenih i sigurnost zapošljavanja, kao i da kompanije obavezuje na različite vrste pomoći zaposlenima. Sve ovo može da dovede do dodatnog povećanja cijena koštanja u odnosu na cijene koje bi kompanije imale kada ne bi postojala takva regulativa. Dakle, pomenute mjere državnih organa, mogu uticati na konkurentnost kompanija u jednoj zemlji, a time i na konkurentnost države u međunarodnim okvirima.

Kada država nastoji da poveća svoju konkurentsku poziciju na svjetskom tržištu, ona mora da vodi računa o proizvodima i uslugama koji se u njoj proizvode. U tom smislu, država bi trebalo da se uzdržava od rigidne regulative i visokih poreskih stopa, odnosno da što manje opterećuje cijenu koštanja proizvoda i usluga. Na taj način država može da postane konkurentna na svjetskom tržištu i da pobudi interes multinacionalnih kompanija koje žele da izmjestе svoju proizvodnju u povoljnije poslovno okruženje. U suprotnom, država može, različitim mjerama koje povećavaju troškove kompanija, da oteža poslovanje i da tako umanjí konkurentnost na svjetskom tržištu.

¹⁵ Ovdje se pod državom ne podrazumjeva teritorije jedne zemlje, već njen administrativni aparat

¹⁶ Hazlitt, Henry (1998) Ekonomija u jednoj lekciji, Global Book, Novi Sad - str 158

Na početku ovog rada ukazano je na činjenicu da globalizacija ekonomskih tokova postepeno briše granice između zemalja i smanjuje uticaj nacionalnih ekonomija na međunarodna privredna kretanja. "Čemu služe nacionalne granice u svijetu interneta? Zastaje li svaki tok podataka koji prolazi kroz optički vod svaki put na granici kako bi prošao carinsku kontrolu?"¹⁷ Da bi država bila konkurentna na globalnom tržištu, odnosno da bi na svoju teritoriju privukla strane kompanije, potrošače i kapital, potrebno je da se prilagodi pravilima koja su uspostavljena na međunarodnom planu i da razumije logiku poslovanja u svjetskim okvirima. U suprotnom, učešće u globalnoj igri će biti nemoguće. Da bi se države globalizovale, kako Tanzi i Schuknecht ističu u knjizi *Public Spending in the 20th Century* (2000), potrebno je da vrše pritisak na javnu potrošnju koji doprinosi njenom smanjenju. Oni smatraju da je to moguće na dva načina. Prvi podrazumijeva smanjenje poreskih stopa, jer u globalnom okruženju konkurencija postaje sve jača i sprečava pojedine zemlje da uvode poreske stope koje su veće nego u drugim zemljama. Drugi način za smanjenje javne potrošnje je racionalizacija državne uprave i smanjenje svih državnih davanja koja ne doprinose stvaranju povoljnijeg poslovnog okruženja i jačanju konkurentske pozicije na međunarodnom tržištu.

Globalni ekonomski tokovi ozbiljno su uzdrmali temelje poreskih sistema pojedinih država. Vito Tanzi, u svom radu *Globalization and the Future of Social Protection* (2000), navodi šta je sve tome doprinijelo. Naime, pomenuta globalna kretanja dovela su do povećanog broja putovanja ljudi van granica svoje zemlje i kupovinu u zemljama u kojima su porezi niski, posebno ako se radi o proizvodima i uslugama koji na globalnom nivou imaju visoku cijenu koštanja. Ili, građani jedne zemlje danas ne moraju ni da putuju u druge zemlje, jer im elektronsko trgovanje omogućuje da kupuju proizvode tih zemalja oporezovane prema njihovim propisima. Već je pomenuto da, kompanije sele svoje poslove iz zemalja sa većim porezima u zemlje sa manjim porezima. Takođe, mogućnost da realni novac bude zamjenjen elektronskim može prouzrokovati poteškoće poreskim i monetarnim vlastima. Slično primjećuje i Ohmae (2007), u vezi sa korišćenjem kreditnih kartica, i ističe da ne postoji način na koji poreske vlasti mogu znati koliko je neko novca podigao u inostranstvu ili koliko je potrošeno na kupovinu proizvoda i usluga izvan nacionalne granice.

Dakle, da bi država postala konkurentna na globalnom tržištu, ona prije svega mora omogućiti da proizvodi i usluge koji se u njoj stvaraju budu što konkurentniji. Ovo znači da država ne smije da opterećuje njihovu cijenu koštanja radi finansiranja veće javne potrošnje. Na taj način će privući potrošače iz drugih zemalja da kupuju njene proizvode i usluge. S druge strane, država mora stvarati konkurentan poreski sistem kojim će privući inostrane kupce, multinacionalne kompanije i investitore.

6. ZAKLJUČAK

Na osnovu rezultata istraživanja, sprovedenih za potrebe ovog rada, može se zaključiti da cijena koštanja, kao parametar za odlučivanje na nivou pojedinih kompanija i privrede u cjelini, ima znatno veći značaj u uslovima globalizovanog tržišta nego što je imala u vrijeme koje je prethodilo globalizaciji. Konkurencija na međunarodnom tržištu zahtijeva da se prodajne cijene proizvoda i usluga smanjuju, pa, da bi se to postiglo, svi akteri u proizvodnom lancu moraju preduzimati mjere za smanjenje njihove cijene koštanja. Ovo se prvenstveno odnosi na kompanije koje izvoze svoje proizvode i usluge na svjetsko tržište, ali i na državu koja može da utiče na povećanje konkurentnosti različitim mjerama ekonomske politike.

U budućnosti će biti sve manje važno iz koje zemlje potiče neki proizvod ili usluga, već će se cijeniiti isključivo njihov kvalitet, cijena i dostupnost. Zbog toga će uloga države u kreiranju uslova privredivanja biti promijenjena, odnosno ona će uglavnom biti usmjerena na podsticanje globalne konkurentnosti svoje privrede. Globalizacija je već, u znatnoj mjeri, izbrisala granice između država, pa se možda može očekivati da će, kako smatra Humbolt (1991), država imati samo jednu svrhu, a to je obezbjeđenje sigurnosti njenih građana. Dok se ovakva predviđanja ne ostvare, od države se očekuje da globalna ekonomska kretanja što bolje iskoristi, prije svega stvaranjem uslo-

---

17 Ohmae, Kenichi (2007), n.d, 91

va koji će kompanijama omogućiti nižu cijenu koštanja proizvoda i usluga, kao posljedicu jeftinijih resursa i manje javne potrošnje.

LITERATURA

- Bogetić, Pavle (1998) Transferne cijene u preduzeću, Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica; Narodna knjiga, Beograd
- Canton, James (2009) Ekstremna budućnost: najznačajnije tendencije koje će promeniti svet u narednih pet, deset i dvadeset godina, Clio, Beograd
- Carroll, K. William (2010) The Making of a Transnational Capitalist Class: Corporate Power in the 21st Century, Zed Books, London
- Chadwick, Leslie (2000) Osnove upravljačkog računovodstva, MATE, Zagreb
- Denčić-Mihajlov, Ksenija; Trajčevski, Marija (2011) Transferne cene u teoriji i praksi poslovanja multinacionalnih kompanija, Ekonomske teme, volume 3, Ekonomski fakultet, Niš (str. 397 - 414)
- Glomazić, Jadranka (2010) Analiza finansijskih izvještaja u funkciji korporativnog upravljanja, magistarski rad, Ekonomski fakultet, Podgorica
- Gorupić, Drago (1973) Poslovna politika preduzeća - I i II dio, Visoka škola za vanjsku trgovinu i Ekonomski institut, Zagreb
- Gowthorpe, Catherine (2009) Upravljačko računovodstvo, Data Status, Beograd
- Harford, Tim (2006) Ekonomist na tajnom zadatku, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
- Hazlitt, Henry (1998) Ekonomija u jednoj lekciji, Global Book, Novi Sad
- Humbolt, Vilhem fon (1991) Ideje za pokušaj određivanja granica djelotvornosti države, Dobra vest, Novi Sad
- Kimura, Fukunari (2005) The Globalisation of Production Networks: a view from Asia, OECD
- Kishore, Ravi M. (2008), Cost Accounting, Taxmann, New Delhi
- Kotruljević, Benedikt (2005) Knjiga o umijeću trgovanja, Binoza Press, Zagreb
- Kovačević, Mihailo (1982) Sistemi obračuna troškova, Privredna štampa, Beograd
- Madžar, Ljubomir (2012) Antiliberalizam u 22 slike, Službeni glasnik, Beograd
- Meigs, F. Robert; Meigs, B. Walter (1999) Računovodstvo: temelj poslovnog odlučivanja, Mate, Zagreb
- Mostrous, Yiannin G; Gue, Elliott H; Martchev, Ivan D (2009), Putem svile do bogatstva", MATE, Zagreb
- OECD (2010) Transfer Pricing Methods, (http://www.oecd.org/document/4/0,3343,en_2649_33753_45690500_1_1_1_1,00.html)
- Ohmae, Kenichi (1995) The End of National State: The Rise of Regional Economies, Free Press Paperbacks, New York
- Ohmae, Kenichi (2007) Nova globalna pozornica, izazovi i prilike u svijetu bez granica, MATE, Zagreb
- Rivoli, Pietra (2008) Putovanje jedne majice globalnom ekonomijom, VBZ, Zagreb
- Taleb, Nasim Nikolas (2010) Crni labud: uticaj krajnje nevjerojatnih zbivanja, Heliks, Smederevo
- Tanzi, Vito (2000) Globalization and the Future of Social Protection, IMF
- Tanzi, Vito; Schuknecht, Ludger (2000) Public Spending in the 20th Century, Cambridge University Press
- Tofler, Alvin (1983) Treći talas (I,II), Jugoslavija i Prosveta, Beograd
- Vasiljević, Kosta (1970) Teorija i analiza bilansa, Savremena administracija, Beograd
- Vukotić, Veselin (2001), Makroekonomski računi i modeli, CID, Podgorica
- Vukotić, Veselin (2011) Istorija budućnosti, CID, Podgorica; Mediasystem, Podgorica
- Vukotić, Veselin (2014) Antiliberalizam liberala, Zbornik radova, IDN, Beograd
- Zbornik radova (2006) Biznis i država, Institut društvenih nauka (IDN), Beograd

KULTURA I GRANICE – GLOBALIZACIJA I GETOIZACIJA²

Apstrakt

Proces globalizacije kao proizvod kulture shvaćene u najširem značenju poprimio je velike razmere u proteklih 50 godina. Globalizacija u tom periodu značajno je uticala i na kulturu, podstičući istovremeno dva procesa: kulturnu unifikaciju i kulturnu diversifikaciju. Ona je otvorila i problem odnosa sličnosti i razlika u kulturi, ali i granica. Globalizacija nesporno podstiče kulturne promene koje omogućavaju modernizaciju društava. Problem koji i dalje ostaje kada je u pitanju kultura jeste getoizacija. Getoizacija često stvara osećaj globalofobije. Zato su bitni načini kako treba globalizaciju širiti i kod onih koji su u strahu od nje. Formula za širenje globalizacija je „i - i“, a ne „ili - ili“.

Cljučne reči: kultura, globalizacija, kulturna unifikacija, kulturni imperijalizam, granice, kulturne promene, getoizacija, globalofobija.

CULTURE AND BORDERS – GLOBALISATION AND GHETTOISATION

Abstract

The globalisation process — as a product of culture in the broadest sense — gained huge dimensions during the last 50 years. During that period globalisation immensely influenced culture, by simultaneously instigating two processes: cultural unification and cultural diversification. Globalisation also opened up the matter of relations between similarities and differences in culture, but of borders too. Without doubt, globalisation supports cultural changes enabling the modernisation of societies. The problem that remains with the culture is ghettoisation. Ghettoisation often creates the feeling of globalophobia. That is why the manner of spreading globalisation among those fearing it matters. The formula for spreading globalisation should be 'both', rather than 'either-or'.

Key words: culture, globalisation, cultural unification, cultural imperialism, borders, cultural changes, ghettoisation, globalophobia.

KULTURA U DOBA GLOBALIZACIJE

Ideju o globalizaciji dao je i utemeljio u modernom dobu Imanuel Kant kosmopolitskim načelom o večnom miru i formiranju svetske zajednice.³ Kantovu ideju na svoj način su potvrdili i dopunili veliki fizičar Albert Ajnštajn u ideji stvaranja novog svetskog poretka na čijem čelu će biti Sjedinjene Američke Države, ali ne kao imperijalni žandarm, već kao tehnološka supersila koja će svojom moći i humanitetom garantovati da se nikad više ne desi da neki pojedinac ili neka ideologija započnu svetski rat.⁴ To isto je s drugim obrazloženjem potvrdio nemački filozof Karl Jaspers kada je pozvao Sjedinjene Američke Države da se stave na čelo suprotstavljanja bilo kojem totalitarizmu, a posle poraza nacizma komunističkom da preko sovjetske politike ne zagazi vojničkim čizmama u talase Atlantika.⁵ Razlozi i motivi ova tri velika mislioca bili su različiti,

---

¹ 1 Saradnik u nastavi Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu i doktorand doktorskih studija – Studije kulture i medija Fakulteta političkih nauka.

² Ovaj tekst je pisan za naučni skup „Globalizacija i kultura“ koji organizuje Centar za ekonomska istraživanja - Institut društvenih nauka u Beogradu. On je, takođe, uključen u naučno-istraživački projekat Univerziteta u Beogradu - Fakultet političkih nauka, Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu (evidencioni broj: 179076), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

³ Immanuel Kant, Večni mir, u: Immanuel Kant, Um i sloboda, Mladost, Beograd, 1974, str. 135–167.

⁴ Albert Ajnštajn, Moj pogled na svet, Stylos, Novi Sad, 1998, str. 92–105.

⁵ Karl Jaspers, Evropa, Amerika, Rusija i ostali svet, u: Čovek Evrope, priredio Tomislav Gavrić, Prometej, Novi Sad,

ali su vodili istom cilju. Drugim rečima, oni su podržali ideju o formiranju novog doba u istoriji čovečanstva – doba globalizacije.

Globalizacija kao ideja, odnosno misaona konstrukcija proizilazi iz čovekove druge prirode, veštačke prirode, čoveka kao kulturnog bića. Čovek se tek u svojoj drugoj prirodi očovečuje stvarajući svet za sebe od sveta po sebi. Znači, u čovekovoј kulturi proizvedena je, kao i štošta drugo u stvarnosti, i ideja globalizacije. Globalizacija je proizvod kulture. Nažalost, vreme je pokazalo da se proizvod može otrgnuti od proizvođača. Tako je sa globalizacijom kada je u pitanju kultura. Globalizacija je jednim delom uzela kultura pod svoje pokušavajući da je uniformiše ili da stvori jednu novu „mondijalističku kultura“. Da li je nova mondijalistička koncepcija kulture kraj kulture u onoj raznovrsnosti koja se pokazivala tokom istorijskog razvoja kultura i civilizacija? Da li ovakav izazov još više mobilise raznolike, posebne kulture, da joj se suprotstave? Takođe, da li kulturni mondijalizam završava kao kulturni hegemonizam i da li globalizacija završava kao globalni imperijalizam? Ova pitanja trenutno rastržu mislioce, ali i sve koji se bave različitim oblicima i sadržajima kulture.

U otporu globalnom imperijalizmu i kulturnom hegemonizmu stvaraju se kulturna ostrva koja se štite na taj način što se getoizuju. Iz ovoga sledi pitanje da li je kulturna getoizacija jedini način očuvanja posebnih kultura? Koliko je to moguće u savremenim okolnostima i kako će to izgledati u neposrednoj budućnosti, ali i onoj udaljenijoj? U ovome radu pokušaću da naznačim nekoliko problema koji proizilaze iz ovog raspeća i dramatizacije u okviru kultura u doba globalizacije.

GLOBALIZACIJA I KULTURNA UNIFIKACIJA

Globalizacija kao termin, smatraju neki autori, pojavila se u Americi 1959. godine. Ona proizilazi iz menadžerskog rečnika. Tako na primer Arman Matelar smatra da „globalizacija imenuje projekat konstruisanja homogenog prostora vrednovanja, izjednačavanja normi kompetitivnosti i rentabilnosti na svetskom nivou“.⁶ U početku ovaj termin upotrebljavan je u suženom značenju i retko je pominjan, da bi osamdesetih godina dobio na značaju i jednog momenta poprimio značenje paradigme vezane za analizu glavnih svetskih tokova. Globalizacija posebno dolazi do izražaja u devedesetim godinama 20. veka i u prvoj deceniji 21. veka. Sličan termin globalizaciji pojavio se u francuskom jeziku pod nazivom mondijalizacija. Njegova upotreba počinje od 1964. godine. I jedan i drugi termin označavali su pojave koje prelaze nacionalne i regionalne granice, s tendencijom da se univerzalno šire na sve prostore i u sadašnje i buduće vreme.

Zbog veze s menadžerskim jezikom globalizacija je od samog početka vukla sa sobom sumnju da je usko stručna, a s druge strane, da ima ideološke pretenzije. Reč mondijalizacija je već na početku označavala dugotrajniji proces koji se povezuje s još većom humanizacijom ljudske prirode. Za mondijalizaciju se vezuju periodi, nivoi, pragovi, ubrzanja i padovi u razvoju. Antropolog Žaki Asajaga upozorio je da „mondijalizacija ne predstavlja skorašnji društveni fenomen, posebno što se ne sme svesti samo na istoriju Zapada“.⁷ Proces globalizacije praćen je procesom kulturne unifikacije. Žil Lipovecki i Žan Serroj smatraju da kulturna unifikacija počinje kulturalizacijom robe i komodifikacijom kulture. Prema njima, drugim rečima, kultura poprima komercijalne tokove, „sistem proizvodnje i potrošnje bogatstva proizvodi sopstvenu kultura, sistem vrednosti, norme, ciljeve i mitove koji funkcionišu kao globalna kultura, univerzalno potrošačko društvo“,⁸ koje oni nazivaju „hipermodernost“.

Globalizacija je podstakla i univerzalizaciju normi, posebno kada su u pitanju pravni, tehnički i jezički standardi kojima sa formira prostor zajedničke interakcije. Transportne i komunikacione tehnologije, koje se održavaju uz pomoć univerzalnih normativnih standarda, omogućavaju pojavu koja se može označiti kao kompresija prostora i vremena. Prostorna udaljenost i vremenske

1994, str. 145–150.

6 Armand Matelar, *Diversité culturelle et mondialisation*, La Découverte, Paris, 2007, str. 64, u: Fransoa Šobe, Loren Marten, *Međunarodni kulturni odnosi*, Clio, Beograd, 2014, str. 288.

7 Jackie Assayag, *La Mondialisation vu d'ailleurs: l'Inde désorientée*, Seuil, Paris, 2005, str. 9, u: Fransoa Šobe, Loren Marten, *Međunarodni kulturni odnosi*, Clio, Beograd, 2014, str. 288.

8 Gilles Lipovetsky et Jean Serroy, *La Culture – monde: réponse, à une société désorientée*, Odile Jacob, Paris, 2008, u: Fransoa Šobe, Loren Marten, *Međunarodni kulturni odnosi*, Clio, Beograd, 2014, str. 289.

zone više nisu prepreke u komunikaciji među ljudima, ali ni prepreka mobilnosti stanovništva, posebno kada su u pitanju migraciona kretanja radne snage ili kretanja na masovnoj osnovi u turizmu. Svi ovi procesi doprinosili su globalnoj kulturnoj unifikaciji iza koje su često stajale imperijalne politike. Imperijalne politike podstakle su i formiranje koncepta kulturnog imperijalizma kojeg karakteriše dominacija jedne kulture kojom se poništavaju kulturne različitosti.⁹ Posebne, odnosno lokalne culture, došle su u situaciju da polako izumiru i nestaju. Džeremija Sibruck smatra da „globalizacija predstavlja objavu rata svim kulturama“.¹⁰

Kritički otpor globalizaciji u funkciji kulturne unifikacije povezane s teorijom kulturnog imperijalizma dolazi od marksistički orijentisanih kritičara društva iz sedamdesetih godina koji označavaju američki imperijalizam kao silu koja između ostalog vodi i svetskom kulturnom imperijalizmu, kao i od jedne umerene struje u mišljenju koja stavlja po strani političke ambicije i pretenzije i okreće se kao izvoru kulturnog imperijalizma multinacionalnim kompanijama, posebno onim koje obuhvataju medije i kulturnu industriju. Tako francuski politički antropolog Mark Abeles smatra da Mekdonalds restorani i Diznijev svet predstavljaju simbole kulturnog imperijalizma koji su omogućili homogenizaciju, odnosno unifikaciju kulture. „Pri pomenu kulture...vazda se raskrinkava imperijalizam masovne kulture made in US i pozivaju se potlačeni sa svih meridijana na otpor tom osvajaču koji nastavlja da nameće svoje televizijske serije, svoje holivudske filmove, svoju brzu hranu i sportske patike izrađene po niskoj ceni u zemljama čije je stanovništvo podvrgnuto užasnom izrabljivanju“.¹¹

Abeles smatra da, s druge strane, većina društava nije podlegla nestanku svojih specifičnosti, odnosno da je globalizacija otvorila dva istovremena procesa: jedan između središta i periferije i drugi u kojem periferija koristi moderne tehnologije da plasira svoje kulturne sadržaje. Prema Abelesu, drugim rečima, u okviru globalizacije odvijaju se različiti tokovi. S jedne strane, imperijalno širenje kulturno dominantnih vrednosti i normi, a s druge strane, internacionalizaciju posebnih, odnosno perifernih kultura. Na taj način istovremeno se odvija kulturna unifikacija i kulturna specifikacija. Sve to proizvodi globalizacija.¹²

GLOBALIZACIJA I GRANICE

Mišljenje i globalizacija imaju nešto bitno zajedničko: to je bezgraničnost. Najbolje što je globalizacija preuzela, kada je u pitanju ljudsko mišljenje, jeste njegova beskonačnost i bezgraničnost.¹³ Ograničavanje mišljenja uvek završava u gluposti i tuposti. Sjajno je izrekao Đuro Šušnjić da su duhovne granice „nevidljive tamnice koje se teško otvaraju i napuštaju: svest pojedinca je obzidana!“¹⁴ Na ovaj način pojedinac pravi razliku, odnosno granicu između sebe i drugih i na taj način iskazuje svoj identitet. „Čovek teži da živi unutar zatvorenog, ograničenog prostora. On ima potrebu da oko sebe podigne barijeru koja bi obeležavala prostor koji je zauzeo, da ga odvaja i štiti od nečega što, onog istog trena kada se iscrta granica, postaje ‘drugi’, ‘drugačiji’“.¹⁵ Granice u ovom slučaju čuvaju identitet i razlike, a sličnosti s drugima proširuju susrete razlika. Mišljenje i duh kada se realizuju u objektima, simbolima i tehnologijama pune prostor i označavaju njegove

9 „Kultura imperijalizma nije bila nevidljiva, niti je ikada pokušavala da prikrije svoje ovozemaljske veze i interese.“ (Edvard Said, *Kultura i imperijalizam*, Beogradski krug, Beograd, 2002, str. 25).

10 Jeremy Seabrook, *Consuming cultures: globalization and local lives*, New Internationalist Publications, Oxford, 2004.

11 Mark Abeles, *Antropologija globalizacije*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2014, str. 46.

12 „U takvim uslovima činjenice opovrgavaju sliku o planeti podvrgnutoj procesima homogenizacije i pozapadnjivanja. Umesto toga, oslikava se jedno njeno novo lice društava gde su zamagljene granice između izvornog, tradicionalnog i kulturno vrednog koje potiče od udaljenih civilizacija, jer se svi ti elementi nalaze u neprekidnom kruženju s kraja na kraj planete.“ (Op. cit. str. 52).

13 Kostas Akselos je još šezdesetih godina pisao o budućoj planetarnoj filozofiji koja je proizvod planetarnog mišljenja. Akselos nagoveštava da smo možda „na putu prema jednom planetarnom mišljenju, jednom mišljenju koje je neodjeljivo od započetog planetarnog iskustva“. Akselos je planetarno iskustvo povezo s naglim razvojem tehnika i tehnologija kojima je otpočela globalizacija. (Kostas Axelos, *Uvod u buduće mišljenje*, Na putu k planetarnom mišljenju, Stvarnost, Zagreb, 1972, str. 137).

14 Đuro Šušnjić, *Povlačenje granica – bolan rez*, u: *Granice*, Božidar Jakšić (ur.), Forum za etničke odnose, Beograd, 1997, str. 371.

15 Pjero Zanini, *Značenja granice*, Clio, Beograd, 2002, str. 10.

granice. Granice u ovom slučaju održavaju razlike i bogate prostor. S druge strane, globalizacija namećući sličnosti istovremeno pruža šansu da se granice pomeraju, a ograničeni prostori dobiju mogućnost viđenja i upoređivanja. Na taj način globalizacija istovremeno i čuva i prekoračuje granice. Razlike se gube kada globalizacija ruši granice i nameće samo određene sadržaje i na taj način nestaju različiti plodovi mišljenja i duha. Prekoračenje granica treba da bude obostrani tok: da donosi novine i da odnosi posebne različite sadržaje i promovise ih širom planete. Kada su u pitanju granice, globalizacija treba da omogućava susrete a ne sukobe. U susretu kultura i civilizacijskih dostignuća sve se plodi, odnosno proširuje, produbljuje i bogati.¹⁶

Ekonomiji i privrednom životu globalizacija pomaže i pospešuje ih. Tamo gde su granice u ekonomiji zaustavlja se ekonomski razvoj. Ekonomski rast i razvoj ne podnose ograničenja. Ekonomski život po svojoj logici traži širenje, odnosno prelivanje. Logika privrede, odnosno šire ekonomije, zahteva da se od razvijenih uči jer se od nerazvijenih ne može ništa dobiti. Ekonomski razvoj podstiče se konkurencijom, a konkurencija ne trpi bilo kakva ograničenja. Kad se god konkurencija ograničava nastaju monopoli i sve se monopoliše. To je razlog da monopole radi ekonomskog rasta, razvoja i širenja treba rušiti. Drugim rečima, granice u ekonomiji su po samu ekonomiju pogubne.

Posebno mesto globalizacija dobija kada je u pitanju širenje univerzalnih vrednosti (istina, pravda, dobro, ljubav, lepota, sloboda, solidarnost, ljudsko dostojanstvo i ravnopravnost). Univerzalne vrednosti upravo su univerzalne jer zahvataju sve prostore i sva vremena. One ne podležu ni prostornim ni vremenskim granicama. One su merila za sve druge vrednosti – posebne i pojedinačne. Kao merila univerzalne vrednosti su najviša i poslednja granica. Sve druge granice one dovode u pitanje. Univerzalne vrednosti nas orijentišu, odnosno one održavaju i podržavaju život. Univerzalne vrednosti prave granice bez kojih bi život bio u opasnosti. To su granice između istine i laži, pravde i nepravde, dobra i zla, ljubavi i mržnje. Granice između njih ne treba rušiti. Granice su ovde u odbrani smisla života.¹⁷

Nigde više susreta i sukoba u savremenom svetu nema nego u politici. Politički svet planete prošaran je otvorenošću i zatvorenošću. Politika država može se posmatrati s gledišta otvorenosti i zatvorenosti. Takođe, i vladavine podležu istom kriterijumu. Tako su autoritarne vladavine u većini vladavine granica. Drugim rečima, one zatvaraju granice prema drugima. U njihovoj unutrašnjoj logici, ali i spoljašnjem ponašanju, izbija isključivost i netolerantnost. U politici, međutim, trebalo bi da vlada obrnuta logika – „granice treba prevazilaziti dijalogom i tolerancijom, a ne isključivošću, uz upotrebu nasilja. Dobra politika stvara prijatelja, a ne određuje neprijatelje“.¹⁸ Za razliku od autoritarnih vladavina, demokratske vladavine trebalo bi da budu otvorene i spremne za dijalog, toleranciju, kompromis i konsenzus. „U politici u kojoj ljudi razgovaraju, pregovaraju, dogovaraju se, granice se otvaraju“.¹⁹ Demokratska vladavina različitim unutrašnjim procesima, posebno decentralizacijom i regionalizacijom, ruši „centralne barijere i granice i uspostavlja meru između lokalnog i centralnog. Demokratske vladavine uspostavljaju meru između globalnog i lokalnog. Njihova logika je: i globalno i lokalno, i internacionalno i naše“.²⁰ Za demokratske poretke bitno je još otvaranje prema neposrednim susedima i stvaranje mogućnosti da se stanovnici interesno i kulturno povezuju. Posebno su osetljiva pogranična područja u kojima treba voditi računa da ljudi vode dijalog i da tolerišu razlike, ali i vode računa o normama ponašanja, kao što su „ne busati se u tuđa prsa, zahteve postavljati u prvom redu sebi, a susedu ukazivati poštovanje, uz staranje da se dublje upozna i razume“.²¹ Politika „mekih granica“ omogućava i da se ljudi identitetski razvijaju – lično i grupno, regionalno i kontinentalno, ali i da umreže u okviru ovih identiteta i meta (pored) identitete kao što su, na primer, srednjoevropski, evropski i drugi.

16 Frensis Fukujama, nasuprot Hantingtonovoj argumentaciji da susreti kulturnih razlika nužno izazivaju sukob, smatra da „rivalitet koji nastaje iz interakcija različitih kultura može voditi i kreativnim promenama; brojni su primer takvih kulturnih stimulacija“. (Frensis Fukujama, *Sudar kultura*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997, str. 15).

17 Čedomir Čupić, *Granice – susreti razlika i sličnosti, a ne sukoba (sedam teza o paradoksu granica)*, Rukopis, Beograd, 2015, str. 5.

18 Op. cit. str. 3.

19 Op. cit. str. 3.

20 Op. cit. str. 3 – 4.

21 Kšištof Čiževski, *Etos pograničenja*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2010, str. 229.

GLOBALIZACIJA I KULTURNE PROMENE

Globalizacija podstiče kulturne promene, premda je problem kulturnih promena stariji od globalizacije. Kulturne promene su tokom istorije omogućavale modernizaciju društava. Globalizacija je savremena modernizacija s pretenzijom da zahvati celu planetu, dok modernizacija može da bude unutrašnja, odnosno lokalna, ali i spoljašnja, odnosno globalna. Za proces globalizacije od velike važnosti je unutrašnja modernizacija, odnosno lokalna modernizacija. Na taj način lokalno nije prepreka globalnom.

Istraživači promena, posebno kulturnih promena, davno su zaključili da su određene kulture podložne promenama, dok druge nisu. Najčešće je to vezano za verovanja i ubeđenja, odnosno za religije i ideologije. Još je Maks Veber, izučavajući svetske religije, zaključio da postoje kulture koje pospešuju promene, one koje zaustavljaju promene i one koje su ravnodušne prema promenama.²² Tako je došao do zaključka da protestantizam u okviru hrišćanstva podržava i aktivno učestvuje u promenama. Slično je kada su u pitanju azijske religije, na primer konfučijanizam. To što je Veber zaključio pre sto godina pokazuju i nova istraživanja istočnoazijskih ekonomija i „ekonomska čuda“, posebno u tri protekle decenije. Tako je konfučijanizam, kao religija sa vrednostima okrenutim budućnosti, ali koja ističe značaj dobrog obrazovanja, preporučuje uporan rad, zalaže se za kvalitativne rezultate, insistira na odgovornosti i štedljivosti, pokrenuo razvoj i pospešio velike promene. Sličnu ulogu odigrao je i taoizam.

Do skora se smatralo da je teorija zavisnosti uticala na to da se širi ekonomska nerazvijenost i zadržavaju autoritarna politička tradicija i velike socijalne nepravde. U novije vreme, međutim, mnogi latinoamerički autori, podstaknuti azijskim „ekonomskim čudima“ (Kina, Singapur, Južna Koreja), ističu, kao što su to i ranije isticali španski filozofi Hose Ortega i Gaset²³ i Migel de Unamuno, da je u zemljama španskog i portugalskog uticaja izbegavana samokritika i da su tradicionalne vrednosti, stavovi i nereformisane institucije uzrok latinoameričkog zaustavljanja kada su u pitanju razvoj, napredak i uspeh. Tako Klaudio Velis smatra da se u iberokatoličkom nasleđu „ne mogu izvesti ekonomske, obrazovne i sudske reforme neophodne za latinoameričku modernizaciju: osim ako im ne prethodi ili ih ne prati reforma naših običaja i ideja, celog kompleksnog sistema navika, znanja, predstava i formi koje mi shvatamo kao 'kulturu'. Kultura u okviru koje mi živimo i delamo danas u Latinskoj Americi nije liberalna niti uopšte demokratska. Mi imamo demokratske vlade, ali naše institucije, naši refleksi i naš mentalitet su veoma daleko od demokratskih. Oni ostaju populistički i oligarhijski, ili apsolutistički, kolektivistički ili dogmatski, opterećeni društvenim i rasnim predrasudama, neizmerno netolerantni prema političkim protivnicima i skloni najgorem od svih monopola, raspolaganju istinom.“²⁴ Prema jednom broju autora kultura „i može i ne može“ pomoći razumevanju razvijenosti i nejednakosti.²⁵ Oni to više vezuju za institucije, odnosno da njihovo utemeljenje, razvijenost i funkcionisanje bitno utiču na razvoj i ispoljavanje nejednakosti.

GLOBALIZACIJA I GETOIZACIJA

Globalizacija je otvorila jedan stari problem – getoizaciju. Iako je geto vezan za izolovanje određenih etničkih ili rasnih skupina u formiranim gradovima od 11. veka do današnjih dana. Geto je nastajao kao izraz spoljašnje prinude etničke ili rasne većine i, s druge strane, kao homogeni-

²² Maks Veber, *Sabrani spisi o sociologiji religije I, II, III*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1997.

²³ „Uvek me je zbunjivao nesklad koji obično postoji kod Južnoamerikanaca, nesklad između njegove često sjajne inteligencije i nemoci za mise au point (staviti stvar na svoje mesto), da ima kriterijum... To bi značilo da je novoj generaciji, kako bi upotopila svoje veličanstvene sposobnosti, neophodna stroga unutrašnja disciplina. Voleo bih da vidim kod tih mladih ljudi odlučan zahtev za njom. Ali događa se da vidim suprotno: nestrpljivu želju da reformišu Svet... a da prethodno ne reformišu i duboko iznutra ne obnove svoju ličnost“. (Hose Ortega i Gaset, *Posmatrač, Clio*, Beograd, 1998, str. 57–58).

²⁴ Claudio Veliz, *The New World of the Gothic Fox – Culture and Economy in English and Spanish America*, University of California Press, Berkeley, 1994, str. 190–191.

²⁵ Prema Daronu Asemoglu i Džejsmu A. Robinsonu kultura „uglavnom ne može, jer aspekti kulture koji se često ističu – religija, nacionalna etika, afričke i latinske vrednosti – nisu značajni za razumevanje onoga kako smo došli dotle gde smo i zašto nejednakosti u svetu i dalje opstaju“. (Daron Asemoglu i Džejsm A. Robinson, *Zašto narodi propadaju*, Clio, Beograd, 2014, str. 70).

zacija ugroženih da bi sačuvali etnos ili rasu, a i sve ono što njih prati, posebno kulturu, označenu u najširem smislu. U savremenim okolnostima etničke grupe imaju povišen osećaj opasnosti, ali i straha od asimilacije, čak i potpunog nestanka.²⁶ To je razlog što mnogi koji žive životom geta sumnjaju u namere onih koji forsiraju globalizaciju i često iz te sumnje nastaje kod njih nova pojava – globalofobija. Oni nisu skeptični prema globalizaciji, već strahuju od globalizacije i to je razlika između skeptika i globalofobičara. Globalofobičari čvrsto se drže tradicionalizma, smatrajući da njime čuvaju svoje poreklo, tradiciju, običaje i kulturu. Svaki pokušaj modernizacije doživljavaju kao proces iskorenjivanja.

Getoizacija je održavanje života etničkih grupa unutar sopstvenih granica. Tako ona učvršćuje barijere, odnosno čvrsto održava granice prema spolja. Sve što dolazi spolja doživljava se kao sumnjivo, najčešće kao neprijateljsko. Oni koji donose novine u zatvorene grupe ili zajednice često to čine naglo i nespreno. Ta naglost te grupe još više odbija da prihvata novine, čak i u situacijama kada novina ne bi ugrozila ništa od posebnog za neku etničku grupu ili zajednicu. Novina se ne prihvata zbog načina na koji se donosi i unosi. Nesporno je da globalni imperijalizam, pa i kulturni imperijalizam, izaziva nesigurnost i odbojnost malih koji insistiraju na održavanju i razvijanju svoje posebnosti.

Ako se globalizacija širi laganim koracima i u oblastima koje ljudi lako prihvataju jer im donose korist, dobro i pravdu, onda se globalizacija, odnosno modernizacija lakše prihvata. To su pokazale savremene dijaspore nastale kao posledica migracija, najčešće ekonomske prirode. I pripadnici takvih grupa u drugim zemljama život organizuju u obliku geta²⁷. Dijaspore, međutim, nisu zatvorene za novine jer su migranti i došli zbog koristi koje im omogućava modernizacija u okviru savremene civilizacije. Preko ekonomske koristi oni prihvataju globalizaciju, ali istovremeno globalizaciji nude svoje oblike života, posebno poreklo, tradiciju, običaje, religiju i kulturu. Globalizacija im omogućava da sve svoje posebnosti globalno plasiraju i da širom planete budu poznati.

Istovremeno, dijaspore nastale migracijom i izbegištvom ostaju u kontaktu s najbližima (porodicom i prijateljima) u zemlji iz koje su došli. Na taj način oni postaju misionari uvoza i izvoza koji je vezan za zemlju u koju su došli i zemlju porekla. Često svojim radom i kontaktima sa zemljom porekla uvoze mnogo toga iz razvijene zemlje u kojoj su potražili izvor opstanka i kvalitetnog života. Danas se smatra da su dijaspore u zapadnim zemljama, posebno iz Kine i Indije, doprinele ekonomskom rastu svojih matice. Njihov doprinos se ogleda u donošenju kapitala, izgrađenom preduzetničkom duhu i pokazanoj otvorenosti prema svetu.

Ono što su istraživači ekonomskih migracija i izbeglica zapazili jeste da istovremeno ovi ekonomski migranti donose u zemlju porekla ideje iz razvijenih zemalja, način života, ali i održavaju svoju različitost, a ne retko pokazuju i nešto što izlazi iz racionalnog, a to je mržnja prema zemlji u kojoj ostvaruju ono što su očekivali.²⁸ Ova druga strana ponekad se javlja kao „nacionalizam na daljinu“, kao vrsta netrpeljivosti i mržnje, odnosno društvenog i kulturnog konzervativizma koji može da utiče na kočenje napretka i modernizacije u zemlji porekla, a sve zbog čuvanja tradicionalnih vrednosti koje oni više cene i za koje su emotivnije vezani nego stanovništvo zemlje iz koje potiču.

GLOBALIZACIJA – FORMULA „I - I“, A NE FORMULA „ILI - ILI“

Globalizacija kao pokušaj ujedinjenja sveta, odnosno kontinenata sa svim različitostima koje na njima postoje nesporno doprinosi zaustavljanju nerazumnog i konfliktnog komadanja koje je

²⁶ Prema Branimiru Stojkoviću „moć asimilacije ima takoreći fizičku granicu: to je (crna) boja kože. Beli imigrant već u drugoj generaciji postaje neupadljivi američki građanin, dok crni zadržava boju kože koja ga izdvaja i locira u geto“. (Branimir Stojković, *Identitet i komunikacija*, Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa, Beograd, 2002, str. 78).

²⁷ „Nastao kao sredstvo za nanošenje uvrede, geto je za one koji su u njemu bili zatvoreni imao funkciju odbrambenog prostora, uspevajući da odvajanje preobrati u očuvanje“. (Pjero Zanini, *Značenja granice*, Clio, Beograd, 2002, str. 90).

²⁸ Iskustvo migranata prema nekim istraživanjima pokazuje, kada je u pitanju kultura, da se kod njih formiraju „dve paralelne kulturne šeme – jedne za 'domaću' upotrebu, i druge za potrebe snalaženja u zemlji imigracije. Ukrštanje ovih kulturnih šema formira specifični kulturni identitet gastarbajtera“. (Dragana Antonijević, *Stranac ovde, stranac tamo*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2013, str. 91).

trajalo u prethodnim vekovima. U najmanju ruku globalizacija je i mogući način da se zaustave sukobi, posebno oni koji završavaju u oružanim ratovima. Globalizacija, međutim, ne bi smela da u ime ujedinjenja sveta ukine različitosti, odnosno poništi granice definisane nacionalnim i kulturnim potrebama ljudi. Taj pokušaj ujedinjenja u ime unifikacije, posebno kulturne, napravio bi nešto što bi uništilo dušu i duh različitosti. Bio bi to „spoj bez duše“.²⁹ Kada je u pitanju kultura, globalizacija bi trebalo da omogući dva uporedna procesa: prihvatanje kulturnih darova koje podaruju najrazvijeniji, ali i da u ime toga ne unifikuje kulturne različitosti često nerazvijenih grupa, zajednica, država, regiona, pa i nerazvijenijih kontinenta. Drugim rečima, globalizacija, kada je u pitanju kultura, ne bi trebalo da nameće formulu „ili – ili“, već formulu „i – i“. Globalizacija ima budućnost ako prihvata različitosti i daje im šansu da one podjednako budu prisutne na celoj planeti. To je i šansa da posle dominacije politike i ideologije nastane doba dominacije kulture. Možda će globalizacija omogućiti da 21. vek čovečanstva postane vek kulture.

LITERATURA:

- Abeles, Mark, Antropologija globalizacije, Biblioteka XX vek, Beograd, 2014.
- Ajnštajn, Albert, Moj pogled na svet, Stylos, Novi Sad, 1998.
- Antonijević, Dragana, Stranac ovde, stranac tamo, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2013.
- Asemoglu, Daron i Robinson, Džejms A., Zašto narodi propadaju, Clio, Beograd, 2014.
- Axelos, Kostas, Uvod u buduće mišljenje, Na putu k planetarnom mišljenju, Stvarnost, Zagreb, 1972.
- Čiževski, Kšištof, Etos pograničenja, Biblioteka XX vek, Beograd, 2010.
- Čovek Evrope, priredio Tomislav Gavrić, Prometej, Novi Sad, 1994.
- Čupić, Čedomir, Granice – susreti razlika i sličnosti, a ne sukoba (sedam teza o paradoksu granica), Rukopis, Beograd, 2015.
- Fukujama, Frensis, Sudar kultura, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997.
- Gerva, Stela i Rose, Fransoa (ur.), Mesta Evrope, Biblioteka XX vek, Beograd, 2010.
- Granice, Jakšić, Božidar (ur.), Forum za etničke odnose, Beograd, 1997.
- Kant, Immanuel, Um i sloboda, Mladost, Beograd, 1974.
- Ortega i Gaset, Hose, Posmatrač, Clio, Beograd, 1998.
- Said, Edvard, Kultura i imperijalizam, Beogradski krug, Beograd, 2002.
- Seabrook, Jeremy, Consuming cultures: globalization and local lives, New Internationalist Publications, Oxford, 2004.
- Stojković, Branimir, Identitet i komunikacija, Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa, Beograd, 2002.
- Šobe, Fransoa, Marten, Loren, Međunarodni kulturni odnosi, Clio, Beograd, 2014.
- Veber, Maks, Sabrani spisi o sociologiji religije I, II, III, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1997.
- Veliz, Claudio, The New World of the Gothic Fox – Culture and Economy in English and Spanish America, University of California Press, Berkeley, 1994.
- Zanini, Pjero, Značenja granice, Clio, Beograd, 2002.

---

²⁹ Lučijan Boja, Granice Evrope: stvarne, imaginarne, ideološke, u: Stela Gerva i Fransoa Rose (ur.), Mesta Evrope, Biblioteka XX vek, Beograd, 2010, str. 136.

UTICAJ GLOBALIZACIJE U KONTEKSTU VEZE POSLOVNOG RAČUNOVODSTVA I NACIONALNOG RAČUNOVODSTVA

Apstrakt

Globalizacija kao produkt tehnoloških dostignuća stvara novu poslovnu atmosferu. Globalna ekonomija podrazumijeva brzu i laku komunikaciju, nesmetanu migraciju kapitala, jačanje korporacija, a sve u cilju zadovoljenja globalnog potrošača. U takvim uslovima potreba za uporedivim i jasnim biznis informacijama i makroekonomskim agregatima entiteta sve više se prepoznaje.

Ključne riječi: poslovno računovodstvo, nacionalno računovodstvo, globalizacija, entitet

Abstract

Globalization as a product of technological advances create new business atmosphere. The global economy means quick and easy communication, unrestricted migration of capital, strengthening the corporation, with the aim of satisfying the global consumer. In such circumstances, the need for clear and comparable business information and macroeconomic aggregates entity is increasingly being recognized.

Key words: business accounting, national accounting, globalization, entity.

UVOD

Funkcionisanje tržišne ekonomije zavisi i od snažnog finansijskog sistema i kvalitetnog sistema finansijskog izvještavanja. U tom kontekstu, sistem finansijskog izvještavanja posmatra se kao jako važan aspekt poslovnog okruženja u smislu raspoloživosti pravovremenih i pouzdanih informacija zainteresovanim korisnicima. Sigurnost u ekonomskom sistemu bitno je uslovljeno pouzdanošću finansijskih informacija koje se prezentiraju u finansijskim izvještajima. Problem ovog rada, u opštem smislu, ogleda se u nastojanju da se ukaže na konceptualni i metodološki aspekt uticaja globalizacije na vezu biznis računovodstva i nacionalnog računovodstva, uz osvrt na iskustva razvijnih zemalja. Primjenom međunarodnih standarda u biznis računovodstvu, postavlja se pitanje u kojoj mjeri je biznis računovodstvo¹, tj. informacije koje proizvodi biznis računovodstvo kroz finansijsko izvještavanje, dostupne statističarima za sastavljanje nacionalnih računa. Kada osnovni istraživački problem, vezu finansijskog izvještavanja za potrebe nacionalne statistike, posmatramo u kontekstu cjeline, istraživačka veza izgleda ovako: ekonomska aktivnost (transakcija) – račun – računovodstvo preduzeća - ekonomski računi - nacionalni računi - ekonomska politika – odluke - (nivo Vlade, kompanija, preduzeća). Metodološki postupak u izradi nacionalnih računa polazi od računovodstva pojedinačnih institucionalnih jedinica. Transakcije koje se dešavaju među ovim jedinicama u privredi ili u okviru jednog sektora evidentiraju se u računovodstvu svakog poslovnog subjekta. Proces evidentiranja poslovnih transakcija regulisan je računovodstvenim principima, međunarodnim računovodstvenim standardima (MRS), međunarodnim standardima finansijskog izvještavanja (MSFI) i zakonskom regulativom. Finalni proizvod procesa evidentiranja, sistematizovanja, klasifikovanja računovodstvenih informacija o poslovanju preduzeća, u određenom obračunskom periodu su finansijski izvještaji (biznis, poslovni, računovodstveni računi). Osnovni finansijski izvještaji su: bilans stanja, bilans uspjeha, izvještaj o novčanim tokovima, izvještaj o promjenama na kapitalu, i napomene uz finansijske

---

¹ Biznis računovodstvo u kontekstu ovog rada obuhvata koncept finansijskog izvještavanja preduzeća, bazirajući se na preduzeća nefinansijskog sektora.

izvještaje. Osnovni ekonomski računi su: račun proizvodnje i dodate vrijednosti, račun raspodjele i račun štednje-investicija. Informacije iz biznis računa se dakle grupišu u određene ekonomske kategorije na bazi kojih se dobijaju ekonomski računi preduzeća. Ekonomski računi preduzeća su važan korak u metodološkom postupku izrade nacionalnih računa u skladu sa međunarodnom metodologijom SNA (Sistem nacionalnih računa). Ekonomski računi preduzeća predstavljaju statističko-konceptualnu osnovu za sastavljanje nacionalnih računa. Osnovna svrha ekonomskih računa preduzeća jeste pregrupisanje stavki iz računovodstvenih dokumenata preduzeća u ekonomke kategorije koje su sastavni dio nacionalnih računa. Sa stanovišta metodološkog koncepta sastavljanja nacionalnih računa ekonomski računi preduzeća predstavljaju značajan „među korak“.

Metodološki koncept sastavljanja nacionalnih računa podrazumijeva sastavljanje ekonomskih računa preduzeća. Ekonomski računi preduzeća sastavljaju se na bazi zvaničnih finansijskih izvještaja tj. biznis računa. Različitost metodoloških konceptata u sastavljanju biznis računa (na bazi MRS/MSFI) i nacionalnih računa (bazirani na SNA konceptu) ukazuju na postojanje sledećih činjenica: i) Ekonomski računi preduzeća ne mogu se sastaviti prostim zbirom odgovarajućih bilansnih pozicija finansijskih izvještaja preduzeća; ii) Između biznis računa i nacionalnih računa ne postoji konceptualna i praktična kompatibilnost; iii) Metodologija obuhvatanja i evidentiranja poslovnih transakcija u biznis računima razlikuje se od metodologije koja se koristi u izradi nacionalnih računa; iv) Kompilacija ekonomskih računa zahtijeva prethodna prilagođavanja pojedinih bilansnih pozicija biznis računa preduzeća. Finansijski izvještaji su osnovni izvor informacija o poslovanju ekonomskih entiteta. Informacije iz finansijskih izvještaja su javno dostupne i sastavni su dio makroekonomske statistike koja služi kako za orijentaciju ekonomske politike zemlje, tako i za stvaranje percepcija o nivou i razvijenosti jednog zaokruženog ekonomskog sistema. Sa tog stanovišta, funkcionisanje neke cjeline, sistema, podrazumijeva koherentno djelovanje kompozicija, elemenata tog sistema. Svi ti elementi i njihovi međusobni odnosi počivaju na određenim zakonima i principima. Društveno računovodstvo posmatra privredu jedne zemlje kao sistem makroekonomskih aktivnosti u kojem se ukupna proizvodnja neprestano povezuje i smjenjuje sa ukupnom potrošnjom. Statističko praćenje ovih aktivnosti reflektuje se u ekonomskim transakcijama između ekonomskih subjekata. Ekonomske transakcije, koje imaju za rezultat vrijednosnu promjenu na sredstvima i njihovim izvorima, evidentiraju se na računovodstvenim računima privrednih subjekata, u skladu sa principima dvojnog knjigovodstva. Dodatna načela i pravila evidentiranja transakcija definisana su Međunarodnim standardima finansijskog izvještavanja (MSFI) i Međunarodnim računovodstvenim standardima (MRS). Finalni produkt ovog procesa su poslovni računi preduzeća tj. finansijski izvještaji koji prikazuju finansijski položaj i poslovanje preduzeća u određenom obračunskom periodu (poslovna godina ili kalendarska godina). U isto vrijeme Sistem nacionalnih računa (SNA), prikazuje i klasifikuje ekonomske transakcije između ovih subjekata. Transakcije pojedinih subjekata grupišu se u sintetičke kategorije – makroekonomske agregate. Osnovna funkcija nacionalnih računa ili makroekonomskih agregata je da prikaže šta se dešava u ekonomiji jedne zemlje u određenom periodu (poslovna godina ili kalendarska godina). Sistem nacionalnih računa je metodološki standard za izradu nacionalnih računa i nesporno je da ima jako veliki uticaj na razvoj statistike 21. vijeka.

UTICAJ GLOBALIZACIJE NA METODOLOŠKU OSNOVU VEZE POSLOVNOG I NACIONALNOG RAČUNOVODSTVA

Računovodstveno informisanje na bazi međunarodnih računovodstvenih standarda dobija svoju zasluženu ulogu otvaranjem privreda u cijelom svetu. Još jedna pozitivna stvar je da se na ovaj način gubi dominacija državnog monopola, a sa njim se sve više gase i nacionalni standardi. Dakle, otvaranjem tržišta svih vrsta, nacionalni standardi poprimaju karakter međunarodnih. Osnovni preduslov za to je mrežni transfer informacija koji omogućava lako i brzo prenošenje bez obzira na geografsku udaljenost, razvijenost privrede i sl. Svakako da postoji očigledan pritisak za primjenu međunarodne standardizacije od strane onih koji regulišu i koriste finansijske izvještaje jer se putem ovakve standardizacije ostvaruje velika prednost. Najveća korist koja dolazi od

harmonizacije je uporedivost međunarodnih finansijskih informacija. Ta uporedivost po pravilu bi trebala da eliminiše sadašnje nesporazume oko nivoa pouzdanosti finansijskih izveštaja. Drugo bitno poboljšanje od harmonizacije je tendencija da se računovodstveni standardi širom svijeta podignu na najveći mogući nivo i budu konzistentni sa lokalnim ekonomskim, pravnim i društvenim prilikama. Najzad, multinacionalnim kompanijama po pravilu je mnogo lakše da premještaju svoje računovodstvene kadrove iz jedne zemlje u drugu, odnosno obezbijeduje se brži protok radne snage. Ipak, i pored svih navedenih koristi od harmonizacije, postoje i brojne prepreke za njeno ostvarivanje. u stručnoj literaturi najčešće su prepoznate tri prepreke međunarodnoj standardizaciji računovodstva i to su: i) razlike u nacionalnim specifičnostima i tradicijama; ii) razlike u potrebama različitih ekonomskih okruženja; iii) izazov standardizacije nacionalnom suverenitetu. Postoji još i stav da međunarodna standardizacija može stvoriti preopterećene standarde. Odnosno, da se sa uvođenjem procesa harmonizacije i standardizacije stvorila obaveza za dodatnim ispunjenjem skupih međunarodnih standarda, pored već postojećih, kao što su nacionalni standardi i različite zakonske i pravne regulative.

Dakle, harmonizacija, kao produkt globalizacije, koja suštinski predstavlja proces ujednačavanja nacionalnih standarda sa međunarodnim standardima u oblasti računovodstva i revizije, nije proces koji se dešava sam od sebe. Specifičnosti nacionalnih ekonomija mogu u manjoj ili većoj mjeri dovesti do problema u primjeni MRS i MSFL. Najnoviji stavovi u stručnoj literaturi govore o tome da se računovodstveni sistem koji je na snazi odlikuje ozbiljnim manjkavostima. Upadljivi propusti se odnose na "off-balance-sheet" entiteta, koja su doprinijela velikim skandalima u privrednom sektoru u ekonomiji u periodu 2001-2007. godine. Dalja implikacija je ta da su nacionalni računari puni sličnih nedostataka. Off-bilans stanja entiteta predstavlja (prikazuje) složene, kompleksne transakcije gdje se sudaraju teorija i praksa. Kako bi se razumjelo funkcionisanje off-bilansa stanja, korisno je razumijevanje korporativnih bilansa stanja. Bilans stanja, takođe je poznat pod nazivom „izvještaj o finansijskoj poziciji“, pokazuje iznos imovine, obaveza i kapitala (neto vrijednost). Sa teorijskog aspekta Off-bilans stanja predstavlja sredstva ili dugove kompanije koji se ne pojavljuju u zvaničnom bilansu stanja kompanije. Međutim, suviše često se off-bilansi stanja subjekata koriste za vještačko naduvavanje profita kako bi firme izgledale finansijski sigurnije mnogo više nego što zaista jesu. Enron skandal je bio jedan od prvih događaja koji je pažnju javnosti usmjerio na korišćenje off-bilansa stanja entiteta. U slučaju Enron, kompanija će izgraditi sredstvo, kao što su elektrane i odmah tvrditi koliki je projektovani profit u knjigama, iako sredstvo nije napravilo niti jedan cent od svoje upotrebe u poslovne svrhe. Ukoliko je prihod od elektrane bio manji od projektovanog iznosa, umjesto da prizna gubitak, kompanija je ova sredstva prenijela u off-knjige korporacije, gdje gubitak ostaje nezapažen. U suštini, čitav bankarski sektor je učestvovao u istoj praksi, korišćenjem kreditnih svopova i derivata. To je bila praksa koja je služila da cijene akcija na berzama rastu (nerealno). Savremeni analitičari navode tezu da upotreba poslovnih računa (business accounts) u izračunavanju nacionalnih računa (national accounts) nije novijeg datuma.² Sa druge strane istraživanjem istorijskog konteksta nastanka i razvoja veze poslovnog i nacionalnog računovodstva nameće se zaključak da nakon što su prošli vjekovi procjenjivanja nacionalnog dohotka, računovodstveni pristup ovom obračunu pojavio se 30tih-40tih godina prošlog vijeka, što je dovelo do radanja nacionalnog računovodstva.³ Tema rada se aktuelizuje u 20. vijeku kada se „otkriva“ činjenica da se makroekonomski agregati sastavljaju po principima četvorostrukog knjigovodstva.⁴ Aktuelnost veze poslovnih i nacionalnih računa konkretizuje se dalje kroz međunarodna istraživanja UN⁵ 2000-te godine kroz medološki vodič koji prikazuje vezu poslovnih i nacionalnih računa. Studija prikazuje iskustva i rješenja razvijenih zemalja koje su radile na praktičnim konceptualnim usaglašenjima i definisale jasan model obračuna nacionalnih računa na bazi poslovnih računa. U konvergeniciji računovodstve-

² Unated Nations, (2000), „Links Between Business Accounting and Ational Accounting, Studies in Methods: Handbook of National Accounting, Department of Economic and Social Affairs, Statistic Division, Series F, No. 76, str. 11

³ Međutim, dalje, pola vijeka je trebalo prije nego je završen standardizovan nacionalni okvir, što je finalizovano sa Sistemom nacionalnih računa 1993. godine. SNA 1993 sadrže tekuće račune, račune akumulacije i bilanse (bilans stanja).

⁴ Vukotić, V. (2001), „Makroekonomski računi i modeli“, CID Podgorica, str. 112

⁵ United Nations

nih i statističkih standarda uključuje se MMF Odjeljenje za statistiku, od 2003. godine. MMF Odjeljenje za statistiku intenzivno je uključeno u razvoj i primjenu makroekonomske statističke metodologije. Takođe, rad MMF-a odnosi se i na pospješivanje harmonizacije statističkih i računovodstvenih standarda u prethodnim godinama. Diskusije na ovu temu (2000,2001)⁶ bile su u smjeru primjene računovodstvenih standarda u cilju razvoja statističkih standarda. Smjer ovih diskusija dalje (2003, 2004, 2006, 2007) se razvija ka konvergenciji među njima, tj. na smanjenju razlika i mogućnosti promjene računovodstvenih standarda. Konkrentni rezultati vidljivi su u promjenama MRS 41, MRS 38.⁷

Poslovni podaci iz biznis računovodstva mogu se koristiti indirektno kroz određene popise, istraživanja u biznis sektoru na bazi poreskih prijava, ili pak korišćenjem finansijskih izvještaja direktno. Mnoge zemlje kombinuju oba metoda, direktni i indirektni metod. Bez obzira na koji način se prikupljaju poslovni podaci, važno je da njihov sadržaj bude jasan i razumljiv. To je iz razloga što ovo istraživanje treba da bude putokaz poslovnim računovodama, na koji način se bilansne pozicije finansijskih izvještaja prilagođavaju formatu i konceptu nacionalnih računa. Povezivanje biznis i nacionalnih računa zatijeva jasno razumijevanje biznis računa, što je, kako su dosadašnja istraživanja pokazala, više nego često hendikep izražen kod nacionalnih statističara koji su obučavani uglavnom u makroekonomiji, a ne u biznis računovodstvu. Razumijevanje formata biznis računa i konceptualne veze između nacionalnih i biznis računa će pomoći nacionalnim računovodama i istraživačima u ovim oblastima da koriste ispravno podatke iz biznis računovodstva kako bi dizajnirali upitnik u kojem traže mnoge značajne podatke od biznis računovođa u formatu koji je razumljiv biznis računovodama ali za potrebe SNA.⁸

Evropska komisija usvojila je Evropski statistički program za period 2013. do 2017. godine, čija su tri osnovna cilja: (i) osiguranje visokokvalitetne statistike radi boljeg planiranja, praćenja i vrjednovanja politika; (ii) implementacija efikasnih metoda izrade evropskih statistika i (iii) i jačanje vodeće uloge Evropskog statističkog sistema u službenim statistikama širom svijeta. Među glavnim izazovima Evropske statistike ističu se oni koji se odnose na konstantno unaprjeđenje statistike u smislu njene prirode koja treba da bude osnova donosiocima odluka. Pomenuto podrazumijeva jačanje potrebe za multidimenzionalnim pristupom kada je riječ o statističkoj podršci donosiocima odluka i svim zainteresovanim korisnicima statističkih podataka⁹.

Unaprjeđenju predmetne veze među računima dalje je doprinijela međunarodna standardiza-

---

6 Statistics Department International Monetary Fund, The Relationship Between International Accounting Standards and Statistical Standards: Background Information on Work Within the IMF's Statistics Department, Sixteenth Meeting of the IMF Committee on Balance of Payments Statistics Washington D.C., December 1-5, 2003

7 <http://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/rissue.asp?rID=5>

8 Kompletni finansijski izvještaji su bilans stanja, bilans uspjeha izvještaj o novčanim tokovima i izvještaj o promjenama na kapitalu, i sastavljaju se jednom godišnje jer su preduzeća na to obavezna zakonom u zemljama. Finansijski izvještaji sa poreskom prijavom i statističkim aneksom dostavljaju se poreskim organima u određenoj formi. U mnogim zemljama dostavljeni podaci se čuvaju povjerljivo od strane nadležnih institucija. Izuzetak su kompanije koje se kotiraju na berzi i čiji su finansijski izvještaji dostupni javnosti tj. akcionarima na uvid, kako bi se na taj način izbjegle prevare i akcionarima stavili na uvid informacije o poslovanju kompanije. Uslijed ovakvih okolnosti, detaljni biznis podaci od strane biznis računovodja privatnih kompanija nisu dostupni nacionalnim statističarima za potrebe statistike. Nadalje, za računovodje od kojih se zahtijeva određena objavljivanja i pojašnjenja sadržaja bilansnih pozicija u skladu sa međunarodnim računovodstvenim standardima, njihov sadržaj u normalnim okolnostima nije toliko detaljan za potrebe nacionalnih računa. Ta činjenica uzrokuje potrebu da se ulože dodatni napor kako bi se prikupile dodatne informacije od korporacija. To ne znači da statističari moraju da se oslone samo na kooperaciju sa privatnim korporacijama za informacije. Saradnja sa Vladom kao i informacije na bazi poreskih prijava mogu da se koriste i da se u isto vrijeme očuva povjerljivost istih.

9 Posljednje kritike obračuna GDP-a odnose se na to da je pokazatelj nerealna mjera ekonomske aktivnosti. Razvijeni 30-tih godina prošlog vijeka GDP je najpoznatiji pokazatelj makroekonomske aktivnosti. Kritike od 2009. godine govore o tome da GDP ne mjeri održivog razvoja. Gledajući sa računovodstvene strane u dijelu biznisa, sve izraženiji problemi očuvanja životne sredine i povećanja kvaliteta života ljudi, u dijelu finansijskog izvještavanja predstavlja novi izazov. Potreba korisnika za sve većim brojem kvalitativnih informacija u finansijskim izvještajima o uticajima poslovanja preduzeća na životnu sredinu, sve je veća. Savremeni trend strategija razvoja podrazumijevaju koncept poslovanja preduzeća koji znači poštovati pravila zaštite životne sredine.

cija nacionalnih računa iz 1952. godine (OEEC Standardized System of National Accounts), zatim 1968 SNA/ESA. U tom periodu radi se takođe na međunarodnoj standardizaciji računovodstvenih formata. Istraživanje koje bi, u jednom dijelu, potkrijepilo tezu direktno proporcionalne zavisnosti kvalitetnog finansijskog izvještavanja i konstantnog unaprjeđenja procesa finansijskog izvještavanja i ekonomskog razvoja zemlje, ogleda se i u sledećim činjenicama. Zemlje kao što su Francuska, Njemačka, UK su u prošlom vijeku inicirale međunarodnu standardizaciju evidentiranja promjena u računovodstvu i takođe aktivno radili na usaglašavanju bilasnih formata za potrebe nacionalnih računa. Upoređivanje GDP-a 40tih godina prošlog vijeka i trend njegovog kretanja u toku 20. vijeka do danas u ovim zemljama su temelji za dalja istraživanja ove teze. Sada su inicijatori novih globalnih istraživanja u dijelu veze poslovnog i nacionalnog računovodstva kao i glavni pregovarači u okviru novih globalnih ekonomskih kretanja i rješenja aktuelne finansijske krize.

Računovodstveno informisanje na bazi MSFI i MRS dobija svoj potpuni uticaj i značaj otvaranjem privreda u cijelom svetu i globalizacijom tržišta svih vrsta. Samim tim državni monopol u ovoj oblasti gubi svoj značaj, a sa njim i nacionalni standardi koje one propisuju za primjenu na svojoj teritoriji, a koji mogu da se razlikuju od prihvaćenih međunarodnih računovodstvenih standarda. Osnovni preduslov za to je međusobno poslovno informisanje ekonomskih subjekata širom svijeta bez obzira na državno uređenje, razvijenost privrede i slično. Godine 1973. šesnaest¹⁰ profesionalnih računovodstvenih asocijacija je osnovalo Komitet za međunarodne računovodstvene standarde IASC (International Accounting Standards Committee), sa sjedištem u Londonu. Godine 1975. Komitet izdaje Predgovor Saopštenjima Međunarodnih Računovodstvenih standarda. Od tada do danas ova saopštenja stalno trpe izmjene i usavršavanja. Tokom perioda Komitet za Međunarodne računovodstvene standarde je pristupio Međunarodnoj federaciji računovođa (The International Federation of Accountants - IFAC), koja je osnovana 1977. godine kao nezavisna i samostalna organizacija. Komitet za međunarodne računovodstvene standarde ima konsultativne grupe koje čine ugledne međunarodne profesionalne i poslovne institucije. Zajednički cilj ovog procesa je maksimalno usaglašavanje nacionalnih računovodstvenih standarda sa međunarodnim računovodstvenim standardima. Osnovni cilj je globalna primjene ovako ujednačenih standarda kao vid normativnog regulisanja računovodstva sa ciljem unapređenja i lakšeg pristupa računovodstvenim informacijama koje bi bile razumljive, pouzdane, istinite i objektivne za sve zainteresovane korisnike tih informacija. Danas Asocijacija nosi naziv Odbor za međunarodne računovodstvene standarde (IASB) International Accounting Standard Board koji broji oko 170 članica.

SNA 1993 i SNA 2008 godine je međunarodno dogovoreni standard niza preporuka o tome kako sastaviti mjere ekonomske aktivnosti. SNA opisuje koherentan, konzistentan i integrirani skup makroekonomskih računa u kontekstu niza međunarodno dogovorenih koncepta, definicije, klasifikacije i računovodstvena pravila. Osim toga, SNA daje pregled ekonomskih procesa, prikazuje na koji način se proizvodnja distribuira među potrošačima, preduzećima, vladi i stranim narodima. To pokazuje kako se dobit porijeklom iz proizvodnje, modifikuje kroz poreze i transfera, teče prema ovim skupinama i kako se ti protoci raspoređuju na potrošnju, štednju i investiranja. Shodno tome, nacionalni računi su jedan od građevnih blokova makroekonomske statistike koji čine osnovu za ekonomske analize i donošenja odluka. SNA je namijenjen svim zemaljama, i osmišljen da zadovoljili potrebe zemalja na različitim nivoima ekonomskog razvoja. SNA takođe pruža sveobuhvatni okvir za standarde u drugim domenima ekonomske statistike, olakšavanje integracije tih statističkih sistema kako bi se postigla dosljednost u sastavljanju nacionalnih računa.

U ovom periodu na polju računovodstva, Odbor za međunarodne računovodstvene standarde IASB - International Accounting Standard Board sa sjedištem u Londonu, počeo je rad 2001. godine. Odbor je posvećen razvoju, u javnom interesu, jedinstvenog niza visokokvalitetnih, globalnih

---

10 Australija (The Institute of Chartered Accountants i Australian Society of Accountants), Kanada (The Canadian Institute of Chartered Accountants), Francuska (Ordre des Experts Comptables et des Comptables Agrées), Nemačka (Institute der Wirtschaftsprüfer in Deutschland Wirtschaftsprüferkammer), Japan (The Japanese Institute of Certified Public Accountants), Meksiko (Instituto Mexicano de Contadores Públicos, A.C.), Holandija (Nederlands Instituut van Register - accountants), Ujedinjeno Kraljevstvo i Irska (The Institute of Chartered Accountants in England and Wales, The Institute of Chartered Accountants of Scotland, The Institute of Chartered Accountants in Ireland, The Institute of Cost and Management Accountants, The Chartered Institute of Public Finance and Accountancy), SAD (American Institute of Certified Public Accountants).

računovodstvenih standarda koji zahtijevaju transparentne i uporedive informacije u finansijskim izvještajima opšte namjene. U svrhu ovog cilja, Odbor saraduje sa nacionalnim tijelima koja uspostavljaju računovodstvene standarde da bi postigao usklađenost računovodstvenih standarda na globalnom nivou. Odbor je imenovan i finansiran od strane Fondacije Komiteta za Međunarodne Računovodstvene Standarde IASC. Ciljevi IASB-a su da razvija, u interesu javnosti jedinstven niz visoko kvalitetnih, razumljivih i sprovodivih globalnih računovodstvenih standarda. Ti standardi zahtijevaju visoko kvalitetne, transparentne i uporedive informacije u finansijskim izvještajima i ostalom finansijskom izvještavanju koje će pomoći učesnicima na svjetskim tržištima kapitala i drugim korisnicima da donose ekonomske odluke. Dalje, da promovise upotrebu i strogu primjenu tih standarda, i da aktivno radi sa nacionalnim postavljacima standarda da bi došlo do usaglašavanja nacionalnih računovodstvenih standarda i IFRS i da bi se dobila visokokvalitetna rješenja. IASB postiže svoje ciljeve prvenstveno razvijanjem i objavljivanjem IFRS i promovisanjem primjene tih standarda za finansijske izvještaje opšte namjene i ostalo finansijsko izvještavanje. Ostalo finansijsko izvještavanje se sastoji od informacija koje obezbjeđuju spoljašnji finansijski izvještaji koji pomažu u tumačenju potpunog seta finansijskih izvještaja ili unaprjeđuju sposobnost korisnika da donose efikasne ekonomske odluke. Pri razvijanju IFRS, IASB saraduje sa nacionalnim institucijama za uspostavljanje standarda kako bi se u što većoj mjeri povećala usaglašenost IFRS i nacionalnih standarda. IFRS postavljaju zahtjeve za priznavanje, odmjeravanje, prezentaciju i objelodanjivanje, koji se odnose na transakcije ili događaje bitne za opštu namjenu finansijskih izvještaja. Standardi se odnose na entitet koji su usmjereni ka ostvarivanju dobiti u komercijalne, industrijske, finansijske i slične aktivnosti, bilo da su organizovani u korporacije ili u druge oblike. Oni obuhvataju i organizacije kao što su zajedničke osiguravajuće kompanije i druge entitete koji međusobno saraduju i koji obezbjeđuju dividende ili druge ekonomske koristi direktno ili proporcionalno svojim vlasnicima, članovima ili učesnicima. Mada nije namjera da se IFRS primjenjuje na neprofitabilne aktivnosti u privatnom, javnom ili državnom sektoru, i entiteti sa takvim aktivnostima ih mogu smatrati prihvatljivim. IFRS se primjenjuje na sve finansijske izvještaje opšte namjene. Takvi finansijski izvještaji usmjereni su ka potrebama za opštim informacijama širokog kruga korisnika, npr. akcionara, povjerilaca, zaposlenih i javnosti uopšte.

ISKUSTVA NEKIH RAZVIJENIH ZEMALJA U KONTEKSTU UTICAJA GLOBALIZACIJE NA VEZU POSLOVNOG I NACIONALNOG RAČUNOVODSTVA

Međunarodna usaglašavanja na polju računovodstva i statistike od pedesetih godina XX vijeka do danas su intenzivnija. Konkretni rezultati na usaglašavanju SNA i MSFI vidljivi su od 2003. godine.¹¹ Ne zaboravljajući i dalje razvoj ekonomske misli i ekonomske nauke u prvoj deceniji XXI vijeka opet se pokreće pitanje odgovornosti ekonomske nauke za nastanak krize. Odgovornost se odnosi na činjenicu da ekonomska nauka nije predvidjela ekonomsku krizu, za koju se formalno veže 2008. godina. Takođe, dominantna teorijska paradigma ne nudi rješenje za izlazak iz krize. Zato se pokreće pitanje o smjeni vladajuće teorijske paradigme. Očekivanja su da će upravo „kriza doprinijeti promjeni makroekonomske paradigme“¹² Međunarodna iskustva na polju veze poslovnog i nacionalnog računovodstva nekih razvijenih zemalja ukazuju na sledeće: SAD su primjer koji ilustruje kako biznis računi mogu biti korišćeni iako komplementni biznis računi ili slične informacije o poslovanju biznisa nikada nisu objavljene i čuvaju se povjerljivo od strane poreskih autoriteta. Pristup tim podacim iz poreskih prijava je ograničen ali postoje određeni tabelarni prikazi agregiranih podatka po industrijama koje je ministarstvo finansija učinilo dostupnim. U SAD postoji jasno definisana prava pojedinih institucija o pristupu poreskim prijavama i informacijama biznis sektora.¹³ Francuska je jedna od malog broja zemalja gdje statističari mogu da

11 <http://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/rissue.asp?rID=5>

12 Marjanović, G., (2010). "Uticao ekonomski krize na glavni tok ekonomske misli". Ekonomski horizonti 12, (2) str. 5-20

13 Npr. ekonomski biro koji priprema nacionalne račune ima pristup komplementnim poreskim prijavama za mali broj velikih korporacija.

koriste poreske prijave svih biznis entiteta tj. svake kompanije identifikovane određenim kodom, što omogućava povezivanje svih informacija, bilo administrativnih ili anketnih, kada je riječ o kompaniji kao cjelini. Kako su računi kompanije jedini ili glavni izvor informacija poslovnih aktivnosti kompanije, prirodno je da standardizovani format izvještavanja bude razvijen tako da poveže podatke biznis računa kompanije sa nacionalnim računima. Nažalost, računovodstveni podaci i u formatu i u sadržaju variraju ne samo među zemljama već i među kompanijama, što čini nemogućim da se razvije standardizovani format za konvertovanje računa kompanije u nacionalne račune. Kao posledica toga, nacionalne računovode, moraju same da presuduju i razumiju praksu računovodstva u njihovim zemljama kako bi povezali podatke iz poslovnih računa sa nacionalnim računima, i izvršili sa odgovarajućim prilagodavanjima. Zbog komplikacija uzrokovanih nestandardizacijom, sugerise se da se informacije iz biznis računa prvo preurede u formate nacionalnih računa, koji se zovu „intermedijalni“ ili „među“ računi, bez ikakvih prilagodavanja. Individualne pozicije u tim „među“ računima se kasnije prilagode, koliko je god to moguće da odgovaraju nacionalnim računima. Standardi biznis računa počinju sa radom Eugena Schmalenbach-a 1921 koji su stavljeni u konkretnu formu i implementirani u Njemačkoj od 1937, Švedskoj 1940, Francuskoj 1941. godine. Francuski PCG (Plan Comptable Generale), opšti računovodstveni plan revidiran je 1947, 1957, 1982, u dogovoru sa računovodama kompanije uzimajući u obzir potrebe nacionalnih računa. Francuska verzija imala je veliki uticaj na druge zemlje, Belgija, Španija, Portugal, Madagaskar i Peru. Njemačka i Francuska tradicija su uticale na računovodstvene standarde kompanija putem IV Direktive Evropske zajednice, sada EU. Francuski PCG je bio osnova za pripremu i objavljivanje „među“ računa po osnovu INSEE (National Institute of Statistics and Economic Studies), bazirane na biznis računima ali bliske SNA konceptima. Ova IV Direktiva postavila je zajednički imenilac za zajedničko tržište da funkcioniše na uredan način. Iako su zemlje članice morale implementirati direktive u svoje zakonske regulative, to nije automatski značilo da ih se moraju i strogo pridržavati, naročito u onim oblastima u kojima sadržaj Direktive nije bio jasno preciziran od strane zakonodavnih organa. U narednim godinama na globalnom nivou IASC (International Accounting Standards Committee) je osnovan na osnovu sporazuma 1973. godine da formuliše i objavi u javnom interesu osnovne standarde da budu primjenjeni prilikom prezentacije revidiranih računa i finansijskih izvještaja i da promovise njihovu široku primjenu i prihvaćenost.

ZAKLJUČAK

Na osnovu teorijskih istraživanja došlo se do rezultata da postoje konceptualne, metodološke razlike među poslovnim i nacionalnim računima. Pomenute razlike su posledica primjene i poštovanja MRS/MSFI i GAAP prilikom evidentiranja poslovnih transakcija sa jedne strane, i primjene metodologije SNA u kompilaciji nacionalnih računa sa druge strane. Računovodstveni standardi dozvoljavaju korišćenje više metoda prilikom obračuna određenih bilansnih pozicija i mogu prilagoditi obračune određenih bilansnih pozicija za potrebe komparacije, i promijeniti metode obračuna. Nažalost, u većini slučajeva te detaljnije informacije o promjeni metoda obračuna nisu odstupne sem ukoliko ne postoji nacionalna regulativa ili volja privatnih kompanija za kooperaciju. U SAD sa GAAP-om mora da postoji objelodanjivanje metoda za procjenu zaliha. Problem statističarima koji koriste ove informacije je gdje korporacije koriste više metoda. Posebno važan problem koji treba istaći u korišćenju biznis računa je razlika između biznis računa za poreske svrhe i onih za biznis analize i za potrebe javnog informisanja. Najveća razlika je u tretmanu amortizacije. Računovodstvo za poreske svrhe može primijeniti amortizaciju i raspoređivanje troškova amortizacije u obračunskim periodima odobrenu od strane poreskih organa kako ne bi došlo do smanjenja momentalnih direktnih plaćanja poreskih prihoda, dok se računovodstvo za biznis analize fokusira na pravo stanje kompanije sa različitim rasporedom amortizacije koja reflektuju prirodu fiskalne imovine. Ovo međutim nije važan problem za nacionalne račune, gdje koncept amortizacije ili potrošnje fiksnog kapitala nije isti kao u biznis računima. SNA koncept amortizacije mora da prikaže koncept fiksnog kapitala korišćen u proizvodnji koji je mjeran u trenutnim tržišnim cijenama. Potrošnja fiksnog kapitala, ili amortizacija se obično računa PIM

(perpetua inventory method), kako bi zamijenila amortizaciju korišćenu u biznis računovodstvu, u cilju približavanja stvarnim troškovima fiksnog kapitala korišćenog u proizvodnji. U mnogim zemljama u razvoju koje nisu u mogućnosti da računaju SNA potrošnju fiksnog kapitala zbog nedostatka podataka vremenskih serija formacije fiksnog kapitala, za biznis amortizaciju se koristi alternativna vrijednost. Metodi koji se koriste u prikagodavanju biznis računa nacionalnim računima su: P.I.M. (perpetual inventory method), metod neto sadašnje vrijednosti budućih prihoda (Net present value income), sadašnje tržišne vrijednosti (Current market income).

LITERATURA:

- Antić Lj., Stevanović, T., (2011), „Backflush obračun troškova i throughput računovodstvo“, Univerzitet u Nišu, Ekonomski fakultet Niš, pregledni članak UDK 657.47:338.58, str. 1011-1032
- Alexander D., Nobes C., (2010): Financijsko računovodstvo: međunarodni uvod, Četvrto izdanje, MATE i Zagrebačka škola ekonomije i menadženta.
- Baćović, M., (2003), „Sistem nacionalnih računa“, ISSP, Podgorica
- Commission of the European Communities, (2009): Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, GDP and Beyond, Measuring progress in a changing world, Brussels, COM 433 final
- European Commission (2011): „Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on the European statistical programme 2013-2017“, Brussels, COM 928
- Gajić, Lj., Medved, I., Rac, I., (2010), „Obračun troškova i ekologija – novi pristupi unaprjeđenju poslovanja, Škola biznisa, br 4/2010, UDC 502.17:657.47, 76-85
- Grdić, G., (1976), „Makroekonomski bilansi: Njihova geneza i evolucija“, Savremena administracija i Institut za ekonomska istraživanja, Beograd
- Hawking, S., Mlodinow, L., (2010), „Velebni plan“, IZVORI, Zagreb
- Hirschman, A. O., (1999), „Strasti i interesi: Politički argument u prilog kapitalizmu prije njegove pobjede“, Filip Višnjić, Beograd,
- IFAC (2005): International Public Sector Accounting Standards (IPSASs) and Statistical Bases of Financial Reporting: An analysis of Differences and Recommendations for Convergence, Research Report, ISBN 1-931949-40-9
- Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques, (2011): „Recommendations of the Stiglitz-Sen-Fitoussi Report: A few illustrations“, april, G 2011/07
- Jergenson, D., Landefeld, S., (2010), „A New Architecture The U.S. National Accounts: A Reply to Andre Vanoli“, Review of Income and Wealth, Series 56, Number 4, December 2010
- Kindleberger, C., P., Aliber R., Z., (2005), „Najveće svjetske financijske krize. Manije, panike i slomovi“, peto izdanje, poslovni dnevnik, Masmedia, Zagreb
- Kitaljević B., (1979): Statistika narodnog dohotka i privrednih bilansa, Drugo dopunjeno izdanje, Viša škola za primjenjenu informatiku i statistiku, Odsek za statistiku.
- Kleut, M., (2008), „Naučno delo od istraživanja do štampe“, Akademski knjiga, Novi Sad
- Kotruljević, B., (2005), „Knjiga o umijeću trgovanja“, Binoza press, Zagreb
- Kun, T. (1974), „Struktura naučnih revolucija“, NOLIT, Beograd,
- Labardin, P., Nikitin, M., (2009) „Accounting and the words to tell it: an historical perspective“, Accounting, Business & Financial History, Vol. 19, No. 2, 149-166
- Marjanović, G., (2010), „Uticaj ekonomske krize na glavni tok ekonomske misli“, Ekonomski horizonti 12, (2) str. 5-20
- Meigs R., F., Meigs, W., B., (1999), „Računovodstvo: Temelj poslovnog odlučivanja“, MATE, Zagreb
- Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja (2009), IFAC
- Napoleoni, C., (1982), „Ekonomski misao dvadesetog stoljeća“, Izdanja Centra za kulturnu djelatnost Zagreb i Ekonomska biblioteka Zagreb, str.46.
- OECD-WTO: Trade In Value-Added: Concepts, Methodologies And Challenges (Joint OECD-WTO Note)
- Ohmae, K., (2007), „Nova globalna pozornica, Izazovi i prilike u svijetu bez granica“, MATE, Zagrebačka Škola ekonomije i menadženta

- Oralić Tolić, D., (2011), „Akademsko pisanje“, Lijevak, Zagreb
- Pejanović, R., (2009), „Metodi kvalitativnih istraživanja u društveno ekonomskoj (i agroekonomskoj) nauci“, Letopis naučnih radova, Godina 33, broj I, strana 5-18
- Poper, K. R., (2002), „Objektivno saznanje: evolutivni pristup“, PAIDEIA Beograd i CID Podgorica,
- Stanković, K., (2008), „Savremeni pristup ekonomskim doktrinama“, Ekonomski horizonti, 10, (1-2) str. 5-20
- Swedberg, R., (2008), „Načela ekonomske sociologije“, MATE Zagreb, CID Podgorica
- Teofilović, R., (1958), „Istorija i teorija knjigovodstva“, Beograd
- United Nations, (2000), „Links Between Business Accounting and National Accounting, Studies in Methods: Handbook of National Accounting, Department of Economic and Social Affairs, Statistic Division, Series F, No. 76
- Vanoli, A., (2010), „Is National Accounting Accounting? National Accounting between Accounting, Statistics and Economics“, *Compatibilités*, 1.
- Vasiljević K., (1965): Teorija i analiza bilansa, Četrto dopunjeno i prerađeno izdanje, Savremena administracija, Beograd
- Vukotić, V., (2001), „Makroekonomski računi i modeli“, CID Podgorica, str. 112 MSFI - Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja; MRS – Međunarodni računovodstveni standardi
- Vukotić, V., (2006), „Opasne riječi“, CID Podgorica
- Vukotić, V., „Ekonomske slobode nova ekonomska paradigma“, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Održivi razvoj za društvene nauke, Okrugli sto: Ekonomske slobode i razvoj Crne Gore.
- Vukotić, V., (2011), „Istorija budućnosti“, CID Podgorica, mediasystem
<http://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/rissue.asp?rID=5>
www.ifac.org
<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
<http://www.aicpa.org>

ГЛОБАЛИЗАЦИЈА И КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТИ (са посебним освртом на Косово и Метохију)

Апстракт

Процес глобализације није нов, како се то најпре чинило, већ представља законит друштвени процес који се одвијао кроз историју човечанства, да би онда када је практично уочен и теоријски појмљен већ био у својој „турбо“ фази (Печујлић). Има више деценија од када су поједини аутори почели да упозоравају на угроженост културних и националних идентитета глобализацијским процесом (нпр. Турен). У односу на мале народе и њихове културе, глобализација има карактеристике унификације, што директно угрожава очување културних различитости и на њима заснованих идентитета. Свакако, културни идентитети не морају бити национални, они могу бити и космополитски, али је тешко замислити космополитски идентитет мимо посредовања националног, што је управо теза глобализма као идеологије.

Истовремено са процесом деидентификације, у оквиру глобализацијског процеса одвијају се и други друштвени процеси, међу њима и десоверенизација држава, који се не одвија са истим интензитетом према свим државама, али се одвија у односу на све. Не треба посебно образлагати тезу да је нацији која није отелотворена кроз државу тешко да одбрани и свој културни идентитет, из чега следи да је нацији чија је држава на удару процеса десоверенизације недвосмислено угрожен и културни идентитет. На случају Србије и посебно АП Косово и Метохија, ова теза се потврђује, поред осталог и кроз примену етнополитичког насиља, не само над живим људима, већ и над културном баштином, православним сакралним објектима и гробљима.

Кључне речи: глобализација, угроженост културних идентитета, Косово и Метохија 1999-2013.

GLOBALIZATION AND CULTURAL IDENTITIES (with special retrospection to Kosovo and Metohija)

Abstract

Process of globalization is not new, as it seemed at the beginning, but represents a legitimate social process that lasted throughout the history of the humankind, in order to be already in its “turbo” phase when practically noticed and theoretically comprehended (Pecujlic). Several decades have passed since individual authors started to warn on the jeopardy of cultural and national identities by the globalization process (e.g. Touraine). Regarding small nations and their cultures, the globalization has the characteristics of the unification, which directly jeopardizes preservation of cultural differences and identities based on them. Surely, cultural identities may not be national, they can also be cosmopolitan, but it is difficult to imagine a cosmopolitan identity without having the national, which is just the thesis of the globalism as ideology.

Simultaneously with the process of de-identification, other social processes are also going on, among them the desovereignization of states, which is not going on with the same intensity regarding all states, but it is going on regarding every state. It is not necessary to explain in detail the thesis that it is difficult for a nation that is not encarnalized through the state to defend its cultural identity, from which results that cultural identity is explicitly jeopardized for the nation whose state is in the stroke of the process of desovereignization. This thesis is confirmed in the case of Serbia and especially AP Kosovo and Metohija, among other things through implementation of ethnic-political violence, not only over living people but also over cultural heritage, orthodox sacral objects and graveyards.

Key words: globalization, jeopardy of cultural identities, Kosovo and Metohija 1999-2013.

---

¹ uros-s@eunet.rs

² Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Филозофски факултет, Катедра за социологију

Од како је уочено убрзано деловање глобализације, поставило се питање да ли се ради о процесу или о пројекту. Становиште које заступамо јесте да се ради о „законитом друштвеном процесу, који се прогресивно развијао током људске историје“, (Шуваковић 2004: 53). Овај друштвени процес је историјски прогресиван, али и дисконтинуиран. Прогресиван је зато што је, укупно историјски гледано, постојала тежња и потреба друштвених група за њиховим ширењем и повезивањем, независно од начина на који је то чињено. Дисконтинуиран, зато што је након периода постојања нпр. традиционалних држава, империја (нпр. Римско царство), следило уситњавање и стварање мањих феудалних држава (нпр. градови-државе у Медитерану), потом поново њихово стављање под исту власт и настанак апсолутистичких монархија, касније националних држава, итд. Методолошки би било најисправније појам глобализације третирати кроз шире и уже значење. Према ширем, глобализација започиње са првим облицима груписања људи. Уколико не сметнемо с ума просту и познату чињеницу да је човек друштвено биће, неће нам бити тешко да кроз историјски развој пратимо различите облике удруживања људи: од хорде и рода преко племена, настанка народа и државе, до стварања нације, али и настанка најпре међунационалних, а потом и наднационалних облика удруживања људи. Глобалне друштвене групе су такве по томе што појединац читавом својом личношћу учествује у њима, а значајно пре конституисања нација као историјских творевина људи су већ практично било открили читаву Планету. Они су за друге људе, државе, империје знали онолико колико је друштвени развој њиховог доба омогућавао да знају и били су уверени да је то целина. Према томе, степен развоја друштвених снага и на њима заснованих друштвених односа диктирао је прелазак из једне у другу фазу друштвеног груписања. Стицање сазнања о постојању других био је историјски процес који се одвијао уз помоћ „огња и мача“, али и који је био праћен одређеним појавама које су управо на тај начин стицале глобални карактер или га свесном акцијом људи губиле. Слично томе и наша данашња наука тврди да је глобално оно што је планетарно, највише зато што још увек нисмо достигли тај степен научног развитка на коме ће бити могуће да се утврди постојање живота још негде друго у свемиру. Вариола, велике богиње, представљала је током историје човечанства морију од које је умро највећи број људи. Њено ширење из Африке где је била ендемска болест, ратовима, порастом трговине и техничко технолошким открићима који су омогућила и значајно убрзала циркулацију људи из једних у друге удаљене крајеве наше Планете, на све континенте, представљало је, заправо, негативну последицу процеса глобализације; њено елиминисање у природним условима истовремено на читавој Земљи, до кога је дошло 1980. представљало је први планетарно остварени глобални циљ човечанства, и, свакако, позитивну последицу процеса глобализације. Укратко, глобализација је довела до ширења вариоле, али и до њеног нестанка (Šuvaković, Baljošević, Obradović, 2014: 301-306). „Три деценије касније, 2011, елиминисана је и говећа куга, чијег је ширења, али и елиминације, такође узрочник глобализација. На основу овога можемо закључити бар две ствари: а) глобализација је процес који је многи старији него што се то у литератури тврдило, нарочито оној насталој у последњој деценији прошлог века под утицајем тријумфализма победничке стране у хладном рату; б) процесом глобализације могуће је свесно управљати“ (Шуваковић, 2014: 32). Према томе, Печујлић је у праву када констатује како је глобализација „универзално и трајно стремљење човечанства“ (2002: 16), на чијем једном од ступњева развоја настају нација и национална држава, а у даљем току и супранационалне творевине (нпр. ЕУ). Према ужем становишту, у коме се овај појам чешће користи од стране већине оних који о њему пишу, глобализација се односи на процес повезивања људи широм Планете, на „једињавање Човечанства“ (Лукић, 1957) и то углавном у последњих пола века, најинтензивније у последњих четврт века. Анализирајући Лукићев допринос проучавају овог процеса, констатовали смо да је он исправно разумео, знатно пре него што је термин „глобализација“ и поменуто, да „фундаментална и општа промена која је наступила широм човечанства, односно у домену готово свих савремених друштава, јесте међузависност“ (в. Попић, Шуваковић, 2014). Дакле, уколико настојимо да дамо једно уже одређење овог појма, чије би се значење везивало за друштвени процес глобализације који се одвијао у последњих пола века, и који М. Печујлић прецизно назива „турбоглобализацијом“,

онда бисмо под овим појмом разумели друштвени процес међусобног повезивања људи (значи: појединаца, група, организација, предузећа, компанија, тржишта, друштава) на планетарном нивоу, који је омогућен, пре свега, огромним научним и техничко-технолошким прогресом који је остварен у савременом свету, друштвено-политичким променама до којих је у свету дошло нарочито с падом Берлинског зида и претензијама транснационалних компанија којима су национална тржишта постала скучена (Шуваковић, 2009: 469-470). У овом смислу, глобализација представља планетаризацију, синоним за мондијализацију, за уједињавање човечанства које се одвија у другој половини XX века. Но, и у овом другом, ужем значењу, које ми заправо третирамо само као једну од фаза („турбоглобализација“) овог дуготрајнијег историјског процеса, она је законит друштвени процес који су убрзали фактори које смо навели, доводећи тако и до феномена скраћивања друштвеног времена (уп. Павловић 2006: 40-43).

Клосковска је исправно утврдила да је полисемичност карактеристика културе од увођења међу појмове друштвених наука (2005: 9), док је Милош Илић указивао на два конститутивна елемента културе: прогрес и традицију који се „узајамно дијалектички прожимају и предпостављају“ (1991: 18). Загорка Голубовић прави и термилошку разлику, па тако користи појам култура у једнини како би означила целину људског рода, односно оне његове „елементе који повезују све људе као људска бића“ и термин, односно појам културе у множини „која изражавају специфичности културне традиције неког народа и међусобно раздвајају људе као припаднике одређене заједнице“ (2007: 269). Међутим, са оваквим схватањем традиције тешко је сложити се. Наиме, јединство у различитостима треба да омогући сву лепоту постојања људског рода, а не раздвајања заснована на „специфичности културне традиције“. Уосталом, логика је неумољива: опште у појединачном постоји само посредовањем посебног, па у складу са тим не могу да постоје неке апстрактне општечовечанске вредности које нису конкретизоване кроз различите обрасце културне традиције, а потом и прихваћене од стране појединаца који су припадници тих различитих култура. У том смислу, уколико би се традиција посматрала само као традиционализам³ било би нужно увести и Горичарев појам културног наслеђа који он одређује као оно што „прелази с генерације на генерацију - наравно, увек обогаћено све новијим тековинама - чува и преноси све оно значајно и трајно што је човечанство, на свим подручјима друштвене праксе, од привреде до културе у ужем значењу речи, створило у току своје дуге историје“ (1974: 277-278). Мишљења смо да је појам традиције довољно општи да може да обухвати и оно што је резултат развоја читавог човечанства и оно што је резултат развоја посебних друштва; и оно што је резултат конкретизације општих вредности човечанства у посебним културама нпр. етничких заједница, као и оно што је допринос тих заједница светској култури. Традиција је та компонента која обезбеђује културни континуитет нпр. једног народа током дугог временског периода, али и његову вез са „остатком човечанства“. „Некада је очување културне традиције било ствар неорганизованог друштва, а у савременом добу то постаје брига државе, у другој половини XX века и надржавних организација (нпр. UNESCO)“ (Шуваковић, Шутовић, 2013).

Управо је овај однос нарочито важан и нарочито долази до изражаја када се ради о односу глобализације и културних идентитета. Јер једино ако се глобализација посматра као јединство у различитостима, она може да буде продуктивна, хуманистичка и напредна; уколико се глобализацијом управља у правцу унификације и американизације на светском нивоу, ако је она пуко преношење америчког културног обрасца и његово наметање читавом свету⁴, ту се онда ради само о процесу успостављања нове хегемоније, оном процесу који је прилично прецизно означен као „нови светски поредак“, и ничему другом. Бжежински то и отворено признаје, наводећи да је Американизација изашла као победник из хладног рата захваљујући својој супериорности у четири домена моћи: војном, економском, технолошким и културном. „Управо комбинација сва четири ова атрибута чини Америку једином свеобухватном

³ Ово значи искључиво са негативном вредносном конотацијом, као нешто што само дели људе

⁴ Што, наравно, неодољиво подсећа на идеју о једном, јединственом путу у социјализам, којој су се југословенски теоретичари снажно одупрли.

глобалном силом“ (2001: 27-28). Овај амерички доктринар управо инсистира на америчком културном обрасцу за који каже да је постао узор у читавом свету. Питање је само на који је начин постао узор: да ли је наметнут или је прихваћен слободном вољом других народа?

Досадашња пракса одвијања „турбоглобализацијског процеса“, а посебно од пада Берлинског зида 1989. којим је симболично означен крај хладног рата, представљала је заправо покушај американизације незападних друштава, независно да ли се ради о земљама у транзицији или о онима које су захваћене тзв. арапским пролећем. У оба случаја су западни модели наметани, и када је постојала некаква вероватноћа да се они могу применити, али и онда када је таква вероватноћа била потпуно искључена. Америка (значи: америчке владе у дугом континуитету) не могу да схвате нити да прихвате просту чињеницу да „други народи имају друге вредности...Вредности које се савременом Европљанину или Американцу чине `схватљивим`, за савременог Кинеза, Индуса или Руса уопште нису такве. Оне могу бити привлачне или одбојне, али је главно то да нису универзалне. Ништа у историји већине човечанства, изузев искуства западних земаља, не сведочи о томе да су се те вредности свуда самостално развиле, и нису биле наметнуте на колонијалан начин, малтене силом“ (Дугин, 2013: 233, 234). Можда се може говорити о неким најопштијим вредностима које постоје код свих народа (нпр. о слободи или о правди), али се свакако међу „идеје које су освојиле свет“ не може убројати „слободно тржиште“, како то чини Манделбаум (2004). Истраживачи који су спроводили теренско истраживање у три балканске државе - Србији, Бугарској и Македонији - констатовали су како се „показало да се здрава и дуготрајна интеграција може постићи само подржавањем и неговањем културних диверзитета свих етница, а да се одбојност јавља увек када се инсистира на културној унификацији и монолитности, што се аутоматски доводи у везу са губљењем сопственог идентитета“ (Стевановић, 2008а: 256). Није ли ова теза, у пракси, потврђена и на примеру Украјине, Либије, Ирака?

Пракса наметања „новог светског поретка“ је посебно опасна у односу мале нације. Њихови идентитети су најугроженији. Додуше, угрожени су и идентитети великих нација, некадашњих колонијалних сила (Француска, Шпанија), али је њима ипак лакше да се изборе са процесом деидентификације. Стевановић исправно указује да „парадоксално или не, тек општи процес глобализације, довео је не само до универзализације питања мањинских права, већ је подстакао и бројне државотворне аспирације одређених етничких група, чији су захтеви, благо речено, више него селективно уважавани. Стога је данас тешко разлучити шта, *in concreto*, стоји иза жеље неке етничке групе за решењем њиховог `мањинског питања` као и иза спремности тзв. `међународне заједнице` да у томе узме активног учешћа. На основу онога што се догађало и још увек догађа на труским подручјима бивших социјалистичких држава у Европи, чини се да се ту најчешће не ради ни о легитимним интересима различитих мањинских етничких група, нити о искреној жељи из иностранства да се међунационални проблеми решавају на ферплеј основи, већ, пре свега, о намерама великих сила, које чин `заштите` мањина, преузимају, односно не преузимају, сходно сопственим интересима“ (2008б: 127).

Српски народ је у овом смислу међу најугроженијим. То се посебно види у односу на отимање јужне српске Аутономне покрајине Косово и Метохија из састава Србије. Процес негирања српског културног, историјског, етничког идентитета на Косову и Метохији није, наравно, од јуче (в. Шуваковић, 2011). Он има своје трајање дуге и од једног века. Међутим, оно што се данас дешава јесте да постоји недвосмислена подршка том насилничком прегнућу од стране најмоћнијих сила Запада. Оно је најдиректније исказано оружаном агесијом на Југославију 1999. у склопу доктрине „хуманистичког интервенционизма“, а потом и приликом лобирања за тзв. „независност Косова“. У том смислу, треба погледати само податке који се односе на уништавање тековина материјалне културе (непокретне и сакралне баштине) Срба на овом подручју, у периоду од 10. јуна 1999 (дана доласка међународних снага на КиМ) до 31. децембра 2013. године, како би се уочило снажно настојање да се доврши етничко чистићење Срба са овог подручја.

Из Табела 1, 2. и 3. недвојбено се може закључити да је, у присуству и уз вероломну гаранцију међународних снага које је требало да штите мир и безбедности свих на Косову и

Метохији, дошло до драстичног уништавања онога што се обично назива „српском културном баштином“, али и до покушаја да се затру трагови српског живота на овом подручју. Управо зато је највећи број ових етнотерористичких напада у периоду од успоставе режима УНМИК-а и КФОР-а до краја 2001. и поново 2004. године - да се доврши започети посао. Тада је, нпр. поливена цистерном бензина и запаљена црква Богородице Љевишке у Призрену, као и нападнути остаци манастира св. Архангели, те оскнављен гроб цара Душана. Након тога, број напада је опао. Није се више имао ко нити шта нападати. Ипак, он је задржан у континуитету сво време, као упозорење српском народу на му није место на Косову и Метохији.

Укупан број напада на верске објекте СПС на КиМ	10.06.1999 - 31.12.2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.
201	98	4	4	39	4	9	13	4	2	3	6	8	7

Табела 1: Број етнотерористичких напада Албанаца на верске објекте Српске православне цркве на Косову и Метохији 10.06.1999-31.12.2013.

Укупан број напада на православна гробља на КиМ	10.06.1999 - 31.12.2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.
211	107	6	10	27	7	8	7	8	4	9	5	3	10

Табела 2: Број етнотерористичких напада Албанаца на православна гробља на Косову и Метохији 10.06.1999-31.12.2013.

Укупан број напада на културно-историјске споменикена КиМ	10.06.1999 - 31.12.2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.
34	20	2	1	1	1	/	/	/	/	/	2	5	2

Табела 3: Број етнотерористичких напада Албанаца на културно-историјске споменике на Косову и Метохији 10.06.1999-31.12.2013.

Када је реч о Косову и Метохији није, међутим угрожена само непокретна културна баштина, као део традицијског корпуса читавог српског народа⁵. Угрожен је и сам српски језик. Језик представља основу културног идентитета једног народа; без језика и писма, тешко да се може говорити о етно-културном идентитету. Пирилично писмо се искорењује, али се мењају и топоними. Називи места се иписују искључиво на албанском, а када је то учињено двојезично, обавезно је то латиничним писмом. Због страха по сопствену егзистенцију, Срби јужно од Ибра само у својим енклавама говоре српским језиком, док ако се случајно нађу у некој албанској средини или говоре албански или енглески или - ћуте (надајући се да ће неко ко зна албански одговорити уместо њих). „Званична документа“ која издају привремене институције косовских Албанаца су, како то показује истраживање Митре Рељић (2013) у функцији директне албанизације, па је тако Милисав Грковић постао „Milisav Grković“, а Добривоје Ђорић је преименован у „Dobrivoje Gjorij“, итд (Исто: 356).

Према томе, у периоду „турбоглобализације“, уместо да се суочимо са владавином права која је прокламована као универзална тековина, са глобалном гаранцијом људских права која би

⁵ На жалост, то се не дешава само на подручју АП Косово и Метохија, већ и у читавој Србији, а што је последица њене вестернизације.

такође требало да имају универзални карактер, са оснаживањем и очувањем традиционалних идентитета који као „јединство у различитости“ омогућују прогрес човечанства, ми се суочавамо са негирањем и оних вредности које се третирају као основне и за које се у једном тренутку поверовало да их нико и ништа неће угрозити, какве су нпр. право на живот, на слободу, на безбедности, па све до колективних идентитарних права (нпр. на матерњи језик). То негирање није специфичност ситуације само на АП Косово и Метохија, премда је тамо изразито, већ и у неким другим деловима света, у којима велике силе желе да успоставе своје интересне зоне (нпр. САД и ЕУ у Украјини; САД у Ираку итд). Да би то учинили, недовољно је да само насилно запоседну територије. Потребно је изменити и свест људи, објаснити им шта је у ствари њихов нови идентитет. Они више не треба да буду нпр. Срби са Космета (Косовци), већ треба да постану - „Косовари“; од 1971. за нешто више од три деценије, Срби исламске вере у Босни и Херцеговини су два пута мењали име и идентитет, постајући најпре Муслимани, а потом и Бошњаци, све у складу са декретима оних који су тада били на власти; Русима се у Украјини ускраћује право на језик, цркву, сећање на антифашистичку борбу, све као део њиховог националног идентитета и покушаја насилне промене у неки нови, други, „евроукрајински“, који помало заудара на фашизам, будући да су те политичке снаге главни протагонисти његовог успостављања итд. И наравно, сав тај социјални инжењеринг не би био могућ да није снага идеолошког глобализма које то подржавају и подстичу. Ово значи и то да „турбоглобализација“, на начин како се данас спроводи успостављањем „новог светског поретка“ јесте озбиљна претња свима онима који су свесни свог идентитета, своје културе и своје традиције и који нису спремни да их преко ноћи замене неким новим, наметнутим моделима. Тиме се изазивају нова трвења, нови сукоби у већ ионако ризичном светском друштву (Бек), који су последица агресије моћних да промовишу своје вредности и настојања оних који се осећају угроженима да одбране сопствене идентитете од културних и других друштвених образаца који им се намећу. Тако уместо да се суочавамо са глобалним мешањем, сусретањем и преплитањем различитих културних идентитета, морамо да се супротствљамо покушају стварања глобалног културног идентитета као производа америчког друштвеног обрасца. У том смислу борба неће бити ни лака ни једноставна, али је она борба за опстанак права да се буде свој. Према томе, улог није мали.

ЛИТЕРАТУРА

- Бжежински, З. (2001), Велика шаховска табла. Подгорица: ЦИД; Бањалука: Романов
- Голубовић, З. (2007), „Култура“, у А. Мимица, М. Богдановић (прир) Социолошки речник, Београд: Завод за уџбенике
- Горичар, Ј. (1974), Социологија: основи марксистичке опште теорије о друштву, Београд: Рад Дугин, Александар Г. (2013), Четврта политичка теорија, Београд: МИР Publishing
- Илић, М. (1991), Социологија културе и уметности, Београд: Научна књига
- Клосковска, А. (2005), Социологија културе, Београд: Чигоја штампа
- Лукић, Р. (1957), Увод у социологију. Београд: Савез удружења правника Југославије
- Манделбаум, М. (2004), Идеје које су освојиле свет: мир, демократија, слободна тржишта у двадесет и првом веку, Београд: „Филип Вишњић“
- Павловић, В. (2006), Друштвени покрети и промене. Београд: Службени гласник
- Печујлић, М. (2002) Глобализација: два лика света, Београд: Гутенбергова галаксија
- Полић, С, Шуваковић, У. (2014), „Академик Радомир Д. Лукић - претеча проучавања глобализације у Србији“. Теме XXXVIII (1)
- Рељић, М. (2013), Српски језик на Косову и Метохији данас, Београд: САНУ; Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини
- Стевановић, Б. (2008а), Политичка култура и културни идентитети у Србији и на Балкану, Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу
- Стевановић, Б. (2008б), Демократски принципи и политичко културне вредности. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу

- Шуваковић, У. (2004), Политичке партије и глобални друштвени циљеви, Београд: Трећи миленијум
- Шуваковић, У. (2009) „Свет у променама: политичко насиље и глобална еколошка криза“, ECOLOGICA, 16 (55)
- Шуваковић, У. (2011), „Већ сепаратистичког насиља косовских Албанаца над Србима и другим грађанима неалбанске националности (1912-2012)“, у Д. Маликовић, У. Шуваковић, О. Стевановић (прир. и ур) Политичко насиље, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини
- Шуваковић, У, Шутовић, М. (2013) „Хуманистички друштвени развој као претпоставка опстанка људске културе“, Социолошки годишњак бр. 8
- Шуваковић, У. (2014), Транзиција: прилог социолошком проучавању друштвених промена. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини
- Šuvaković, U, Baljošević, S, Obradović, Ž. (2014), „Smallpox and globalization or the first achieved planetary goal“, Vojnosanitetski pregled 71 (3)

GLOBALIZACIJA I NEJEDNAKOST: BUDUĆNOST MLADIH U EVROPI

Apstrakt

Povećanje socijalne nejednakosti jedan je od najvećih problema sa kojima se Evropa tj. Evropska unija, srijeću, pogotovo nakon perioda recesije i ekonomske krize. Iako su mnogi ukazivali na slabljenje socijalnog položaja starijih ali i drugih slojeva, kao potencijalno najugroženijih i najpogođenijih, sve su češći zaključci da su mladi najviše izgubili te da je njihov položaj najviše nazadovao. Društvene promjene kroz koje prolazi savremeni svijet, posebno Evropa, u smislu mijenjanja npr. demografske strukture, utiču i na izmijenjen status mladih. Mladi su sve više van društvenih tokova iz razloga što nemaju mogućnosti napredovanja i zapošljavanja odmah nakon završetka studija. S druge strane, oni koji napuštaju sistem obrazovanja dodatno smanjuju sebi šanse za uspješnima karijerom i životom. Zbog toga države moraju intenzivnije da se umiješaju i omoguće mladima bolje mogućnosti, pogotovo vezano za politike Evropske unije, imajući u vidu sve jače integracione procese.

Cljučne riječi: mladi, Evropa, nejednakost, ekonomska kriza, obrazovanje, zapošljenost

GLOBALISATION AND INEQUALITY: THE FUTURE OF YOUTH IN EUROPE

Abstract

Rising social inequality is one of the greatest problems Europe and European Union are facing, especially after the period of recession and the economic crisis. Although it has been emphasized that social position of elderly as well as other social groups has been weakening as potentially most threatened and inconvenient, it is only more often stated that it is the youth that has lost the most and whose wellbeing has deteriorated the most. Ongoing social changes, especially in Europe and affecting demographic structure of population, affect young as well. They are often out of the main trends due to being unable to prosper and get a job immediately after finishing their studies. On the other hand, early leavers from the education and training additionally curtail their opportunities for having successful career and life. Due to all of the previously mentioned, states have to intervene more intensively and enable the young better possibilities, especially concerning policies of the EU and having in mind ongoing integration processes.

Keywords: young, Europe, inequality, economic crisis, education, employment

VAŽNOST MLADIH ZA SADAŠNJOST I BUDUĆNOST

Socijalni položaj različitih društvenih kategorija mijenjao se u zavisnosti od okolnosti u kojima su živjeli. Zlatne godine druge polovine XX vijeka u kojima je u Evropi tj. Evropskoj uniji, ostvaren veliki rast obilježile su život svih, od najmlađih do najstarijih. U nastavku teksta se naizmjenično koriste termini Evropa i Evropska unija kao sinonimi, zato što razlike između pojmova nisu relevantne za temu ovog rada. Obzirom na brojnost članova različitih slojeva, država blagostanja je mogla opstati i funkcionisati nesmetano jer je odnos suprotnih kategorija društva bio više nego pozitivan. Samim tim, država je mogla priuštiti troškove socijalnih sloboda i sigurnosti. U zavisnosti od tipa socijalne države (npr. Esping-Andersen, 1990), zavisio je i način trošenja sredstava u ove svrhe, ali su istovremeno smanjivane ili povećavane nejednakosti između različitih društvenih grupa, pogotovo u vezi sa geografskim položajem, ali i starosnom, polnom, etničkom i sl. pripadnošću. Činjenice govore u prilog tome da se ekonomske nejednakosti između različitih slojeva nisu smanjile od 80-ih godina prošlog vijeka do sad, štaviše, da su se u nekim državama čak i povećale (Bonesmo Fredriksen, 2012; Neckerman & Torche, 2007).

Mjerenje rasta ili smanjenja ekonomske nejednakosti između različitih slojeva je komplikovano i često ne mora pokazivati realno stanje, tj. odnos. Gini koeficijent pokazuje razliku između primanja najbogatijih i najsiromašnijih ali ne mora realno odslikavati realno stanje stepena pisutnih nejednakosti tj. odslikavati pravi odnos (Bonesmo Fredriksen, 2012). Ipak, makar u jednom može postojati slaganje, a to je da je u Evropi, ili da budemo precizni, Evropskoj uniji, zagarantovano slobodno kretanje pojedinaca i grupa po društvenoj ljestvici, odnosno, da nema sistematskog sputavanja određenih društvenih grupa. Ovo je važno sa stanovišta objašnjavanja uzroka nejednakosti, koje su i dalje jedan od najvećih problema sa kojima se EU srijeće, posebno u kontekstu nekih grupa, kao što su mladi. Zato ovaj rad ima za cilj da pokaže da su mladi, kao značajan dio društva, ne samo brojčano, nego i sistemski i socijalno slobodni u smislu nepostojanja uzroka koji su inherentno sputavajući u društvenim odnosima, ali da je trenutno stanje takvo da je socijalni položaj mladih u EU takav da povećava nejednakosti. Osim toga, rad teorijski objašnjava hipotezu, uz djelimično korišćenje statistike, ukazujući na ozbiljnost problema mnogo više nego na njegovu sveprisutnost kroz brojke.

Mladima se kao društvenoj grupi pridaje sve više pažnje. Mladi obuhvataju šarolike strukture, od srednjoškolaca do onih koji su već zapošljeni (Williamson, 2002). Ovakva struktura je posljedica određenja na osnovu analitičkih kategorija, ali i krupnih socijalnih promjena koje se događaju u svijetu, a posebno su prisutne u Evropi, tj. Evropskoj uniji (Schäfer & Streeck, 2013). Zato su mladi mnogo više društvena nego biološka kategorija. Kao posljedica mijenjanja društvenog statusa i mogućnosti koje mladi imaju na raspolaganju, mijenja se i određenje kategorije mladih. U zavisnosti od države koja je u fokusu, raspon godina koje potpadaju pod mlade varira, ali posebno je interesantno, ne spušta se, već se povećava, kao posljedica kasnijeg odvajanja od roditelja i kasnije nezavisnosti (Williamson, 2002). Zato se može reći da su mladi heterogena kategorija, ali ona koja zaslužuje veliku pažnju, kako od strane istraživača, tako i od institucija, obzirom da se broj mladih u odnosu na starije generacije drastično smanjuje i da je trenutni sistem finansiranja države na duže staze neodrživ.

Zato je neophodno o mladima voditi dodatnu brigu, jer u mlade spadaju svi koji su u procesu obrazovanja, osnovnog, srednjeg ili višeg i koji su na pragu dobijanja posla, odnosno, određenog zvanja (Williamson, 2002). Mladi bi trebalo da budu oslonac budućih generacija i izvor prihoda za starije generacije. Međutim, krupne socijalne promjene ukazuju u drugom smjeru, odnosno skreću pažnju na sporedne efekte koji onemogućavaju uspješnu i bezbolnu tranziciju iz mladosti u starija doba.

OD VREMENA RASTA KA KRIZI

Kontinuirani rast u drugoj polovini XX vijeka, uz nekoliko kriza, koje nisu iz temelja uzdrmale evropsku državu blagostanja, nije mogao trajati vječno. Već prva decenija XXI vijeka bila je dovoljno upozorenje da mora doći do prestrukturiranja i reorganizacije države blagostanja kao mehanizma zaštite najugroženijih kategorija, među kojima su, svakako, i mladi. Od vremena kada je relativno visoka zapošljenost bila jedno od ključnih obilježja Evrope (Ljungqvist & Sargent, 1998) i kada su mladi mogli bez problema nakon studija da nađu posao, danas je situacija znatno komplikovanija, a njihov socijalni položaj ugroženiji. Nejednakosti su, svakako, i ranije postojale, ali nisu bile izražene kao danas (Nederveen Pieterse, 2009). Isti autor upozorava na činjenicu sve većih nejednakosti i kontinuiranog rasta razlike između najbogatijih i najsiromašnijih (Ibid.). Okolnosti su danas, međutim, znatno drugačije, u smislu činjenice da ne postoji više samo jedna država koja diktira ekonomsko-političke uslove, već se javljaju i drugi značajni ekonomski centri. Evropska unija je model koji pokazuje održivost ovakvog načina funkcionisanja, bez obzira na sva različita, pa i suprotna mišljenja o njenoj budućnosti, ali je model koji pokazuje da nadnacionalnost u odlučivanju u ovim segmentima može da funkcioniše. Ipak, ovdje je neophodno naglasiti da je recesija pokazala da sadašnji mehanizmi funkcionisanja EU moraju biti preuređeni, jer, govoreći i u kontekstu mladih, njihov socijalni položaj se samo dodatno pogoršao, na šta ukazuju i zvanične brojke institucija EU (Eurostat, 2015), a težnja ka rastu i razvoju je zvanična politika EU

(European Commission, 2010). Tema ovog rada nije analiza uspješnosti funkcionisanja Evropske unije ali činjenica da u značajnom broju država članica desničarske i antievropski nastrojene partije dobijaju sve veću podršku treba da djeluje otrežnjujuće. Osim toga, okrenutost mladih ovim političkim strukturama dodatni je razlog za brigu i potrebu brzog i efikasnog djelovanja.

Razlozi lošijeg socijalnog položaja mladih višestruki su. Prvo, socijalna država više nije jaka kao što je bila prije ekonomske krize, pa je nemoguće u potpunosti podržavati programe kojima se olakšava tranzicija iz sistema školstva u sistem zapošljavanja, ili eventualno pomaganje pri prolasku kroz među-fazu između obrazovanja i zaposlenja. Iako bi država trebalo da bude *ensuring state* (osiguravajuća) tj. ona koja će da vodi računa o svojim građanima i nakon što im olakša šansu da dođu do zapošljenja (*enabling state*) (Giddens, 2006), ostvariti ovaj cilj je nakon krize teško, zbog manjka neophodnih sredstava koja bi trebalo da budu u ove svrhe uložena, pa se pokušava održati makar *enabling state* kroz mehanizme koji su dostupni. Već na startu mladi se susrijeću sa barijerom nemogućnosti pronalaska adekvatnog zapošljenja, na puno radno vrijeme i u oblasti u kojoj je osoba stekla diplomu. Drugo, društvene promjene kroz koje svijet, pa i Evropa prolaze, kreću se u smjeru sve starijeg stanovništva i sve manjeg prirodnog priraštaja, odnosno, tačnije, prirodnog priraštaja, koji je ispod minimuma za obnavljanje stanovništva u onom broju koji trenutno živi. Ovakav slijed događaja ima za posljedicu dodatno pogoršanje društvenog statusa mladih i otežanu tranziciju ka zapošljavanju i osamostaljivanju iz još dva razloga, koja su ujedno nastavak dva već navedena. Treće, mladi su u težem socijalnom položaju od ostalih generacija i iz razloga što je njihov socijalni kapital manji nego kod starijih članova društva (Carcillo, et al. 2015). Kao posljedica toga javlja se situacija da moraju sami da se snalaze, što je često teže nego kod pripadnika starijih generacija. Četvrto, mladi obično nemaju dovoljno znanja i iskustva da bi se adekvatno i brzo izborili sa negativnim posljedicama nemogućnosti dobijanja stalnog zapošljenja ili zapošljenja uopšte (Ibid.).

UTICAJ KRIZE NA DRUŠTVENI POLOŽAJ MLADIH U EVROPI

Kriza je iz temelja uzdrmla Evropsku uniju i njene institucije. Nespremnost Unije da adekvatno odgovori na izazove krize najočiglednija je bila u povećanom raslojavanju i nemogućnosti institucija da se izbore sa ekonomsko-socijalnim problemima koje je kriza donijela. Ipak, čini se da je u diskursu teoretičara dominirala preokupiranost željom da se izbore sa problemima koji su pogodili penzioni sistem, stepen onih koji su dugo u radnom odnosu, stabilnost odnosa između različitih društvenih struktura i grupa i sl. Tek pri kraju krize, nekoliko godina nakon što je počela, mnogima je postalo jasno da su mladi u stvari dio društva koji je najugroženiji i čija budućnost je najviše dovedena u pitanje (npr. Giannitsis & Zografakis, 2015) i čiji je standard života značajno opao (Callan, et al. 2011). Zbog čega je to tako? Nekoliko je grupa koje su ranjivije od ostalih i koje posebno loše reaguju na negativne trendove: zapostavljeni, koji nemaju diplome, potiču iz imigrantske porodice i žive u udaljenim/nepovoljnim okolnostima (OECD, 2010), kao i slabo integrisani koji ne mogu naći trajno zapošljenje već idu od jednog do drugog kratkotrajnog posla, kao posljedica nemogućnosti potpune integracije u društvo i okruženje (Ibid.). Pogled na statistiku o nezapošljenosti u Evropskoj uniji jasno govori da su najnegativnije pogođena kategorija stanovništva mladi, a pogotovo oni koji nisu stekli diplome fakulteta i oni nisu u daljem procesu edukacije (OECD, 2010).

Najpogodenije zemlje, kao npr. Grčka ili Španija, suočavaju se sa znatno dužim periodima odsustva iz radnog iskustva mladih, što ima dvostruko negativne efekte: oni predstavljaju problem državnom budžetu jer se nameće obaveza podizanja poreza, a s druge strane, dugi izostanak sa posla dovodi do zaostajanja u kvalifikacijama i vještinama, što dodatno sputava one koji traže posao da posle određenog vremena nađu adekvatno zapošljenje (International Labour Organization, 2014). Još jedna posljedica ovakve politike zapošljavanja ogleda se u tome da raste broj part-time poslova jer ljudi, pogotovo mladi, traže posao koji će im omogućiti makar određena primanja, u situaciji kada su drugi prihodi limitirani. Podaci Eurostata (Eurostat, 2015) pokazuju znatno veću nezapošljenost kod mladih od 25 godina u odnosu na starije od 25 godina. Sam ovaj podatak i

ne bi morao biti toliko alarmantan da za mlade postoje određene garancije da će moći da nađu zapošljenje nakon što napune 25 ili više godina. Međutim, obzirom da to nije slučaj, postavlja se pitanje gdje je budućnost mladih u Evropi.

Izvještaj OECD-a pokazuje da je jedan od najefikasnijih načina borbe protiv nezapošljenosti i negativnih posljedica koje ona sa sobom nosi, edukacija (OECD, 2014). Svi koji su učestvovali u višim stepenima edukacije imaju mnogo veće šanse da izbjegnju negativne posljedice isključenosti iz tržišta rada, odnosno nemogućnosti sticanja nezavisnosti i slobodnog života (Ibid.). Procenat mladih Evropljana koji su niti zaposlejšni, niti u procesu obrazovanja niti u nekoj formi treninga se stabilizovao, ali je i dalje zabrinjavajuće visok (OECD, 2010; 2014).

Na duže staze, ovakva društvena kretanja dovešće do toga da se mladi osjećaju društveno isključenima, odnosno da se nalaze na donjem kraju skale nejednakosti u Evropi. Globalizacija sama po sebi nije imala toliko direktnog uticaja na povećanje stepena nejednakosti između mladih i ostalih društvenih grupa, ali je kroz omogućavanje lakše komunikacije i povezivanja između različitih djelova Evrope i svijeta taj proces samo dodatno ubrzala (npr. Solte, 2009). Sve ovo do sada rečeno kratak je prikaz trendova u posljednjih desetak godina, pogotovo u periodu globalne ekonomske krize, koja je pokazala u kojem segmentu su evropske, a i druge, države najosjetljivije.

U velikom broju radova koji se bave položajem mladih u Evropi (npr. Carcillo, et al. 2015; OECD, 2014; Williamson, 2014) kao jedan od najvećih problema navodi se rano napuštanje sistema obrazovanja i da primjeri pokazuju da najgori socijalni položaj kasnije imaju upravo oni koji pripadaju ovoj kategoriji. Od 2008. do 2014. ukupan broj mladih između 18 i 24 godine, koji su napustili obrazovanje ili praksu (early leavers), smanjivao se za EU28 progresivno od 14,6 na 11,1%, pri čemu daleko najgore stoje Španija i Malta (Eurostat, 2015a). Međutim, ista statistika pokazuje da se broj nezapošljenih za EU28, koji su napustili obrazovanje ili praksu, u istom periodu tek neznatno smanjio sa 6,7 na 6,6%, pri čemu je je u 2012. godini bio 7,4%. Ovo govori u prilog tome da se položaj mladih koji su na donjem kraju društvene ljestvice pogoršao, odnosno da su se nejednakosti posebno povećale za najugroženije kategorije.

Ako posmatramo nekoliko najvažnijih indikatora socijalnog položaja mladih, koji su značajni u svim okolnostima, stiče se utisak da su mladi „najlošije“ prošli tokom ekonomske krize, odnosno, da se njihov položaj najviše pokvario. Uzimajući u obzir nekoliko indikatora u prilog ovoj tezi, doći ćemo do zaključka da mladi zaslužuju najviše pažnje, kao što je donekle i navedeno u prethodnom tekstu. Ako pogledamo nezapošljenost u Evropskoj uniji, od 2008. do 2013. procenat nezaposlenih mladih od 25 godina je porastao u EU28 sa 15,9% na 23,7%, dok je za starije od 25 godina taj procenat porastao sa 5,9% na 9,5% (Eurostat, 2015a). Mladi u Grčkoj, Hrvatskoj i Španiji su u najgorem položaju jer skoro polovina je nezapošljena, poredeći to sa znatno manjim brojkama za starije od 25 godina. S druge strane, značajan broj mladih ima part-time posao (Eurostat, 2015), koji ne nudi sigurnu budućnost već predstavlja mogućnost za premošćavanje trenutne situacije. Zato je part-time posao nesiguran ali istovremeno i slabije plaćen. Posljedica ovakvog stanja je sve veći broj mladih koji su potencijalno žrtve društvenog isključivanja, koje nije posljedica samo gubljenja posla, već i gubljenja društvenog statusa i mogućnosti održavanja kontakata kao kada je zapošljenje neometano.

Mada broj mladih koji su u riziku od gladi nije drastično porastao od 2008. do 2013, ipak činjenica da je ta brojka skoro 30% od ukupnog stanovništva je dovoljno ozbiljna i upozorava na potrebu ozbiljnog razmatranja društvenog položaja mladih u Evropskoj uniji. Obzirom na to da se Evropska unija smatra socijalnom državom, tj. da su države članice dominantno jake socijalne države, očekuje se da postoji značajan stepen preraspodjele društvenog dohotka nakon socijalnih transfera. Odnosno, očekuje se da se broj ugroženih stanovnika smanjuje, što i jeste slučaj, jer se ukupan broj stanovnika, koji su ispod rizika gladi i društvenog isključivanja, smanjuje na nešto manje od 17% (Eurostat, 2015). Prije transfera taj procenat je nešto manji od 25% (Ibid.). Ova statistika govori u prilog tome da su i procentualno mladi ugroženiji i da je njihova budućnost manje svijetla od ostatka stanovništva, posmatrajući šanse za uspješnim životom.

Posmatrajući uticaj krize na socijalni položaj mladih, očigledno je da je, imajući u vidu već navedene faktore, uticaj u različitim državama varirao. Statistika pokazuje da je u većini država

članica procenat ugroženih porastao od 2008. do 2012. ili 2013. a da je negativni uticaj najmanji kod, u Esping-Andersonovoj (1990) podjeli, konzervativnih modela. Države koje nisu imale srede finansije i koje su bile natjerane da primjenjuju mjere štednje najviše, u negativnom smislu, osjetile su posljedice na politiku prema mladima. Jedan od izvještaja na uticaj krize na Grčku potvrđuje iznenađenje mnogih da su kategorije društva koje je kriza najviše pogodila bili mladi nezapošljeni i porodice (Giannitsis & Zografakis, 2015).

KAKO MLADIMA OBEZBIJEDITI BOLJE USLOVE ŽIVOTA?

Izvještaj OECD-a o zapošljavanju mladih za 2010. godinu jasno potencira potrebu da vlade moraju da insistiraju na uključivanju mladih u procese zapošljavanja odmah nakon završetka studija (OECD, 2010). Izostajanje iz procesa sticanja stabilnog posla ima višestruko negativne efekte, kao što je već naglašeno i ostavlja trajne posljedice na socijalni kapital mladih. Države moraju povesti računa o sljedećim mjerama ukoliko žele da preduprije negativno okruženje u kojem mladi treba da traže svoju uspješniju budućnost: obezbjeđivanje dobijanja prepoznatih kvalifikacija u procesu obrazovanja, što pojedine države već rade, kroz razne programe usavršavanja; obezbjeđivanje uspješnog prelaza iz sistema obrazovanja u zapošljenje, što su pojedine države pokušale da urade kroz razne vrste obuka koje kombinuju obrazovanje i posao; pomaganje nezapošljenima u procesu traženja zapošljenja, pri čemu se posebno uspješnim pokazalo pomaganje onima koji traže posao kroz evaluaciju njihovih kompetencija i pomaganje pri nalaženju adekvatnih treninga i dodatnih obuka koje će pružati osobe u koje mladi imaju povjerenja i koji ih mogu adekvatno uputiti u mogućnosti traženja novih zapošljenja (OECD, 2010). Navedene mjere fokusiraju se na ponudu posla, odnosno, načine poboljšavanja ponude posla za mlade i njihove bolje integracije u tržište rada, što bi u konačnom trebalo da ima za posledicu smanjivanje nejednakosti i bolje šanse za kvalitetan život mladih.

Ako posmatramo drugu stranu medalje, potražnju za poslovima, opet se nudi nekoliko mogućnosti koje bi trebalo da budu obuhvaćene politikama zapošljavanja. Cilj ovih politika bi, takođe, bio veća integracija mladih i pružanje šanse za ostvarivanjem njihovog punog potencijala, što bi u konačnom trebalo da smanji nejednakosti i omogući mladima da grade dobre predušlove za uspješan život. Politike integracije u EU, pogotovo u oblasti zapošljavanja i prevazilaženja nacionalnih barijera u tom kontekstu, dodatno bi trebalo da olakšaju napredovanje mladima u oblastima u kojima su za to zainteresovani. Državljanstvo Evropske unije trebalo bi u potpunosti da izbriše nejednakosti i razlike između domicilnih građana i migranata (Andor, 2015). Na ovaj način bi se mladima pružila šansa da ne budu ograničeni nacionalnom pripadnošću sa jedne, ali i da imaju veću konkurenciju, sa druge strane. Giannitsis i Zografakis (2015) potvrđuju da je upravo negativni trend koji je kriza donijela uticao na to da i mnogi koji su bili edukovani i koji su sebe smatrali sigurnima postanu nesigurni i da su zato bili prinuđeni da posao traže negdje drugo, dominantno u državama srednje i sjeverne Evrope. Posljedica toga je bila odliv kvalitetnog mladog kadra koji je bio neophodan u periodu kada su mjere štednje najnegativnije uticale na ekonomska i društvena kretanja.

LITERATURA

- Andor, L. (2015). Fair Mobility in Europe. Social Europe Occasional Paper. Pristup: 23. April, 2015, <http://www.socialeurope.eu/wp-content/uploads/2015/01/OP7.pdf>.
- Bonesmo Fredriksen, K. (2012), "Income Inequality in the European Union", OECD Economics Department Working Papers, No. 952, OECD Publishing
- Carcillo, S. et al. (2015), "NEET Youth in the Aftermath of the Crisis: Challenges and Policies", OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No. 164, OECD Publishing.
- Callan, T., Leventi, C., Levy, H., Matsaganis, M. Paulus, A., Sutherland, H. (2011). The Distributional Effects of Austerity Measures: A Comparison of Six EU Countries. EUROMOD Working Paper, No. EM6/11.
- Esping-Andersen, G. (1990). The Three Worlds of Welfare Capitalism. Cambridge: Polity Press.

- European Commission. (2010). Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Brussels: European Commission
- Eurostat. (2015). Population and Social Conditions. On-line baza podataka, pristup: 22. April, 2015, <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.
- Eurostat. (2015a), European 2020 Indicators. On-line baza podataka, pristup: 22. April, 2015, <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.
- Giddens, A. (2006). A Social Model for Europe? U: Giddens, A, Diamond, P, & Liddle, R. (Ed.). *Global Europe, Social Europe*. (s. 14-37). Cambridge: Polity Press.
- Giannitsis T., & Zografakis, S. (2015). Greece: Solidarity and Adjustment in Times of Crisis. Athens: Macroeconomic Policy Institute of the Hans-Boeckler-Foundation.
- International Labour Organization. (2014). *Global Employment Trends 2014: Risk of a jobless recovery?* Geneva: International Labour Organization.
- Ljungqvist, L., & Sargent, T. J. (1998). The European Unemployment Dilemma. *The Journal of Political Economy*, Vol. 106, s. 544-550.
- Neckerman, K. M., & Torche, F. (2007). Inequality: Causes and Consequences. *Annual Review of Sociology*, 33, s. 335-357.
- Nederveen Pieterse, J. (2009). Introduction 1: Development and Inequality. U: Nederveen Pieterse, J. & Rehbein, B. (Ed.). *Globalization and Emerging Societies: Development and Inequality* (s. 1-8). New York: Palgrave Macmillan.
- OECD. (2010). *Off to a Good Start? Jobs for Youth*. OECD Publishing. Pristup: 23. April, 2015, http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/employment/off-to-a-good-start-jobs-for-youth_9789264096127-en#page1.
- OECD. (2014). "European Union" in *Education at a Glance, 2014: OECD Indicators*. OECD Publishing. Pristup 21. April 2015, <http://www.oecd.org/edu/Education-at-a-Glance-2014.pdf>.
- Schäfer, A. & Streeck, W. (2013). Introduction: Politics in the Age of Austerity. U: Schäfer, A. & Streeck, W. (Ed.). *Politics in the Age of Austerity*. (s. 1-25). Cambridge. Polity Press.
- Šolte, J. A. (2009). *Globalizacija-kritički uvod*. Podgorica: CID.
- Williamson, H. (2002). *Supporting young people in Europe: principles, policy and practice*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Williamson, H. (2014). Radicalisation to retreat: responses of the young to austerity Europe. *International Journal of Adolescence and Youth*, 19, s. 5-18.

KULTURA I ORGANIZACIJA MULTINACIONALNIH KOMPANIJA²

Apstrakt

U radu se ukazuje na važnost kulturnih činilaca za organizaciju multinacionalnih kompanija (MNC). Navedene kompanije se opravdano smatraju jednim od ključnih aktera savremenih procesa ekonomske i sveukupne društvene globalizacije, a kulturna raznovrsnost jednim od najvećih izazova ali i mogućih podsticaja za njihovo uspešno funkcionisanje. Zbog toga se u tekstu analiziraju pomenuti izazovi, kao i pristupi za pretvaranje kulturne heterogenosti MNC u komparativnu prednost ovih organizacija, koja bi omogućila njihovu globalnu kompetitivnost.

Cljučne reči: multinacionalne kompanije, kultura, organizacija

CULTURE AND ORGANIZATION OF MULTINATIONAL COMPANIES

Abstract

The paper emphasizes the importance of cultural factors for the organization of multinational companies (MNC). These companies have been justifiably considered to be one of the key actors of the contemporary processes of economic and overall social globalization, while cultural diversity represents one of the strongest challenges but also potential impetuses for their successful functioning. Therefore, these challenges have been analyzed in the text, as well as approaches in transforming cultural diversity of MNC into comparative advantage of these organizations, enabling their global competitiveness.

Key words: multinational companies, culture, organization

UVOD

Nema sumnje da jednu od ključnih odrednica ekonomske pa i sveukupne društvene globalizacije predstavlja broj i obim poslovnih aktivnosti te sveukupni uticaj multinacionalnih kompanija (MNC). Multinacionalna kompanija se obično definiše kao kompanija čija je centrala ili sedište u jednoj državi a poseduje vlasništvo ili kontrolu nad filijalama ili ispostavama koje proizvode robu ili pružaju usluge u drugoj državi ili državama (Mead, 1998: 348). Poslednjih decenija MNC obavljaju blizu dve trećine svetske trgovine, predstavljaju glavne aktere kada je reč o uvođenju i širenju novih tehnologija i, najzad, najaktivniji su činiooci transakcija na međunarodnim finansijskim tržištima. Imajući navedeno u vidu nesumnjivo se možemo složiti sa uticajnim istraživačima globalizacije koji smatraju da „multinacionalne kompanije predstavljaju stožere savremene ekonomije“ (Held et al., 1999: 282).

U ovom dramatično ubrzanom povećanju broja i obima poslovnih operacija MNC poslednjih decenija na globalnom nivou jedan od ključnih izazova predstavlja kulturna heterogenost sa kojom sa one suočavaju. Pod navedenim se misli kako na poslovanje sa organizacijama iz različitih nacionalnih kultura ali i na suočavanje sa „unutrašnjom“ kulturnom raznovrsnošću, oličenom u multikulturnom karakteru zaposlenih kako u centrali, tako još više u ispostavama MNC. Upravo je glavni cilj ovog rada da u najopštijim crtama ukaže na ključne izazove sa kojima se u ovom

---

¹ Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

² Tekst je nastao kao rezultat rada na projektu „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“, br. 179035, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

pogledu susreću multinacionalne kompanije, kao i na moguće pristupe kojima se mogu ne samo izbeći mogući problemi zbog pomenute multikulturalnosti, nego i izvući potencijalne dobiti iz nje i time pospešiti poslovanje ovih organizacija. U daljem toku izlaganja će biti ukratko predstavljen pojam kulture i njegov značaj za poslovanje organizacija, te najvažniji izazovi i moguća rešenja za MNC kada je reč o uticaju različitih kulturnih vrednosti i normi u njihovom sveukupnom funkcionisanju.

ZNAČAJ KULTURE ZA ORGANIZACIONU TEORIJU I PRAKSU

Uticaj nacionalnih kultura na strukture, sisteme i procese u savremenim organizacijama sve više je prepoznat i priznat poslednjih decenija u teorijama i istraživanjima iz menadžmenta i organizacije, ali i u neposrednoj poslovnoj praksi. Prihvatanje uticaja kulturnih vrednosti i normi u organizacijama podrazumeva i neophodnost prilagođavanja menadžment sistema i tehnika kulturnom kontekstu u kojima te organizacije deluju (Erez, 2000). Ipak, dugo je u teoriji i praksi menadžmenta i organizacije preovlađujući stav bio upravo suprotan – da postoje manje ili više univerzalni principi menadžmenta koji su primenjivi nezavisno od kulturnog konteksta u kojima organizacije posluju. Tako je sve do 1960ih postojalo dominantno uverenje istraživača da postoji opšta logika razvoja menadžmenta koja se može primeniti u praksi i u razvijenim i u manje razvijenim zemljama sveta (Harbison, Myers, 1959: 117). Takvo stanovište poznata autorka iz oblasti interkulturnog menadžmenta i organizacije Nancy Adler naziva „kulturnim slepilom“ (Adler, 2001), pokazujući u svojim radovima da prve decenije ogromne internacionalizacije i globalizacije poslovanja ni izbliza nisu bile praćene odgovarajućim teorijskim i empirijskim doprinosima u razumevanju uticaja kulture na organizacije.

Na sreću, poslednjih decenija je takvo „kulturno slepilo“ zaista redak izuzetak pošto je sve raširenije ubeđenje među istraživačima, konsultantima i praktičarima (menadžerima) da različite (pogotovo suprotstavljene) kulturne vrednosti i norme mogu ozbiljno ugroziti (pa čak i onemogućiti) uspešno funkcionisanje MNC (Harzing, 2004). No, priznavanje uticaja kulturnih činilaca nije dovoljno, potrebno je u suočavanju sa kulturnom raznolikošću u svakodnevnim interakcijama u okviru MNC razviti inovativne i strateške pristupe koji bi navedenu raznolikost pretvorili u stratešku prednost neophodnu za uspeh na globalnom tržištu.

Zbog toga je od ključnog značaja poznavanje kulturnih osobenosti različitih zemalja. Prema najpoznatijem modelu holandskog autora Geerta Hofstede nacionalne kulture razlikuju se na osnovu četiri dimenzije: distance moći, izbegavanja neizvesnosti, individualizma/kolektivizma i, najzad, „muških“ naspram „ženskih“ vrednosti. Distanca moći označava „stepen u kojem manje moćni članovi organizacija i institucija u nekoj zemlji prihvataju i očekuju činjenicu da je moć neravnomerno raspodeljena“ (Hofstede, 2001: 98). Izbegavanje neizvesnosti, pak, predstavlja stepen u kojem se pripadnici neke kulture osećaju ugroženim u nejasnim ili nepoznatim situacijama. „Individualizam se odnosi na društva u kojima su veze među pojedincima labave: od svakoga se očekuje da se brine jedino o sebi i svojoj užoj porodici. Kolektivizam se odnosi na društva u kojima su ljudi od rođenja integrisani u snažne, integrisane grupe, koje štite ljude tokom celog životnog veka u zamenu za neupitnu odanost“ (Hofstede, 2001: 225). Najzad, u tzv. „muškim“ kulturama dominiraju vrednosti kao što su agresivnost, postignuće, sticanje materijalnih dobara (često se označavaju i kao tzv. „činiti“ ili doing kulture, u kojima se nečija vrednost dokazuje prvenstveno rezultatom). Sa druge strane, u tzv. „ženskim“ kulturama naglasak je na vrednostima kao što su međuljudski odnosi, kvalitet života i harmonija (nazivaju se i tzv. „biti“ ili being kulture, u kojima se vrednost ljudi dokazuje samim postojanjem) (Mojić, 2011: 95).

IZAZOVI I PRISTUPI KULTURNOJ RAZNOVRSNOSTI U MULTINACIONALNIM KOMPANIJAMA

Jedan od prvih autora koji je sistematski proučavao različite pristupe MNC u odnosu na nacionalnu i kulturnu raznolikost bio je Perlmutter, koji je razlikovao tri „stanja uma“ ili stanovišta:

etnocentrično, policentrično i geocentrično. Etnocentrični pristup može se prepoznati u kompanijama u kojima preovladava implicitno uverenje u sopstvenu kulturnu superiornost kada je reč o poslovnim metodima i tehnikama i istovremena neverica u zaposlene u nematičnim ispostavama. Jasna posledica je priznavanje „jednog najboljeg načina“ (sve filijale primenjuju iste procedure – procedure iz centrale kompanije). Logika je jasna: „Ovo ‚radi‘ kod nas; zbog toga mora ‚raditi‘ i u vašoj zemlji“ (Perlmutter, 1969: 12).

Policentrične kompanije, sa druge strane, u najvećoj meri zasnivaju svoje prakse na osnovu iskustva i ličnih uverenja vođe (najčešće jednog od osnivača). Na osnovu toga se počinje uvidati neophodnost prilagođavanja postupaka i procedura kompanije lokalnim kulturama. U skladu sa čuvenom izrekom, menadžeri u centrali kompanije su skloni sledećem načinu razmišljanja: „Neka ‚Rimljani‘ rade na svoj način. Mi zaista ne razumemo šta se dešava tamo, ali imamo poverenje u njih. Sve dok ostvaruju profit želimo da ostanemo u pozadini“ (Perlmutter, 1969: 13).

Najzad, geocentrične MNC usvajaju globalni pristup u centralama ali i u filijalama, koje nisu ni „sateliti“ niti nezavisni „gradovi-države“ nego delovi celine koji imaju fokus kako na globalne tako i na lokalne ciljeve, doprinoseći na jedinstven način svojom jedinstvenom kompetencijom. „Ovakvo shvatanje geocentrizma uključuje zajednički napor filijala i centrale u uspostavljanju univerzalnih standarda i dozvoljenih lokalnih varijacija u donošenju ključnih alokacionih odluka o novim proizvodima, novim fabrikama, novim laboratorijama“ (Perlmutter, 1969: 14).

Perlmutterova analiza pokazuje mukotrpnu evoluciju stavova ili „stanja uma“ najviših rukovodilaca MNC. Važnu fazu u tom pogledu predstavlja stanovište da je kulturna raznolikost MNC najčešće izvor problema. U principu je veoma retko verovanje da pomenuta kulturna heterogenost doprinosi uspešnom funkcionisanju organizacija. Adler navodi zanimljiv primer globalnih menadžera koji su pohađali menadžment seminare na jednoj od vodećih međunarodnih visokoškolskih ustanova za obrazovanje menadžera u Francuskoj – INSEAD i koji su opisali moguće prednosti i nedostatke kulturne raznolikosti u svojim organizacijama. Na primer, francuski menadžer je izjavio sledeće: „Bio sam uključen u mnoge takve situacije tokom godina ali ne mogu da se setim nijedne koja je bila lakša zato što je uključivala pripadnike više kultura“ (Adler, 2001: 108). Jedan menadžer iz Danske naveo je u sličnom stilu da prema njegovom iskustvu nije bilo nijedne prilike u kojoj bi upravljanje poslovanjem bilo lakše ili efikasnije zato što je uključivalo zaposlene iz više od jedne kulture.

Koje su to vrste izazova na koje menadžeri misle kada govore o kulturnoj raznolikosti? Često se navodi da u takvim situacijama nastaju problemi u procesima konvergencije (kada je organizaciji potrebno da zaposleni misle i deluju na sličan način). Drugim rečima, raznorodnost otežava komunikaciju (konvergenciju o sličnim značenjima) i integraciju (konvergenciju o sličnim delanjima). Ljudi iz različitih kultura često ne razumeju jedni druge niti rade na sličan način ili sličnim tempom. Dalje, nejasnoće, kompleksnost i konfuzija se često pojavljuju u ovakvim prilikama kada su organizaciji najpotrebniji jasnoća, konvergencija i zajednički pravac akcije. Kulturna heterogenost izaziva probleme kada menadžeri i zaposleni previše uopštavaju organizacione prakse i procese iz jedne kulture u nesličnim kulturama ili kulturnim klasterima. Još jedna vrsta izazova može se pojaviti u slučaju kada kulturno raznolika grupa mora postići usaglašen sporazum (formalni ili neformalni). Najzad, kulturna raznolikost povećava složenost i teškoće u razvijanju politika i procedura na nivou celokupne MNC (Adler, 2001: 110).

Dok pomenuta kulturna heterogenost izaziva potencijalno najviše problema u procesima konvergencije, njene moguće prednosti mogu se pronaći u procesima divergencije, na primer, kada organizacija nastoji da proširi svoje perspektive, strategiju, taktiku ili pristup. To može takođe biti prednost u nastojanju da se organizacija repositionira, razvije novi projekat, osmisli nova ideja, razvije novi marketing plan ili procene novonastajući trendovi iz drugačijeg ugla. „Ako se raznolikošću dobro upravlja organizacija može biti na dobitku kako zbog sinergetskih tako i kulturno-specifičnih prednosti, uključujući unapređenu kreativnost, fleksibilnost i veštine rešavanja problema, posebno kod složenih problema koji uključuju brojne kvalitativne činioce, povećanu efektivnost u saradnji sa kulturno različitim korisnicima i kolegama i unapređeno razumevanje dinamike i obrazaca komunikacije unutar organizacije“ (Adler, 2001: 128).

Mead (1998: 18) smatra da uspešno upravljanje kulturnim razlikama donosi jasne ekonomske koristi. Sposobnost MNC da privuče, zadrži i motiviše zaposlene iz različitih kultura može omogućiti kompetitivne prednosti u strukturi troškova, efikasnosti strukture organizacije, kreativnosti, rešavanju problema i prilagodavanju na promenu. Kulturna raznolikost takođe predstavlja i jedan od najvećih izazova i podsticaja za sinergiju. Grupni napor je sinergetski kada je rezultat rada dvoje ili više pojedinaca ili grupa koji rade zajedno veći nego što bi bio kada bi „sabrali“ rezultate njihovog odvojenog rada.

Sama reč sinergija potiče iz grčkog jezika i znači raditi zajedno (Moran et al., 2007: 228). Kulturna sinergija predstavlja pristup suočavanju sa kulturnim razlikama i uključuje proces u kojem menadžeri osmišljavaju organizacione strategije, politike, strukture i prakse zasnovane na (ali ne isključivo) na kulturnim obrascima mišljenja kako članova organizacije tako i vanjskih korisnika sa kojima organizacija poslovno saraduje. Kulturno sinergetske organizacije stvaraju nove vidove menadžmenta i organizovanja koji prevazilaze konkretne kulture njihovih članova, sagledavajući kulturnu raznolikost pre kao resurs nego kao problem u osmišljavanju i razvijanju organizacionih sistema, struktura i procesa. U suštini, iz sinergetske perspektive kulturna raznolikost je ključni resurs u svim globalnim organizacijama.

Ključni preduslovi za sinergetsko rešavanje problema u MNC jesu razvijanje kako kulturne samosvesti (razumevanje sopstvenih kulturnih pretpostavki i obrazaca ponašanja), tako i kros-kulturne svesti (razumevanje tuđih kulturnih pretpostavki i obrazaca ponašanja). „Sinergetski pristup rešavanju problema uključuje tri osnovna koraka: opis kros-kulturne situacije, kulturnu interpretaciju i kulturnu kreativnost. Globalni menadžeri prvo definišu problem iz perspektive svih uključenih kultura. Nakon toga oni analiziraju obrasce koji čine logičnim ponašanje pripadnika svake kulture iz sopstvene perspektive. Samo i jedino tada mogu pronaći rešenja koja unapređuju organizacionu efektivnost i produktivnost bez narušavanja normi bilo koje uključene kulture“ (Adler, 2001: 128).

Naravno, kulturna sinergija nije „čarobno rešenje“ za sve organizacione probleme MNC. Adler smatra da globalni menadžeri mogu imati pet osnovnih pristupa ili strategija u suočavanju sa pitanjem kulturne raznolikosti u njihovim kompanijama. U svim kros-kulturnim situacijama oni moraju da uspostave ravnotežu između rada na svoj način („kod kuće“ ili u svojoj kulturi) i prilagodavanja načinima rada drugih kultura. Iskazujući maksimalnu fleksibilnost i kulturnu osetljivost najuspešniji globalni menadžeri primenjuju svih pet strategijskih mogućnosti, birajući specifičnu opciju zavisno od konkretne situacije i ljudi koji su u nju uključeni:

- 1) *Kulturna dominacija*. Prva strategijska mogućnost je primena pristupa koji se upotrebljavaju „kod kuće“. Generalno, kompanije koje su dominantnije u konkretnom poslovnom odnosu (veće kompanije, kompanije sa razvijenijom tehnologijom ili značajnijim finansijskim sredstvima) često primenjuju „dominacijski pristup“. Menadžeri su skloni da primene pristup kulturne dominacije kada snažno veruju da je njihov način ujedno i jedini „pravi“ način rada.
- 2) *Kulturna akomodacija ili prilagodavanje*. Ovo je suprotan pristup kada menadžeri nastoje da imitiraju pristupe i prakse lokalnih menadžera pre nego da pokušaju da primene prakse karakteristične za sopstvenu kulturu u stranim filijalama. „Oni slede izreku ‚kad si u Rimu radi ono što Rimljani rade‘. Menadžeri koji dosledno primenjuju kulturnu akomodaciju često bivaju optuženi da su u tome otišli predaleko. Naime, rukovodioci iz centrale kompanije često se plaše da menadžeri koji se ponašaju tako ne zastupaju u potpunosti interese svoje matične organizacije (ili centrale MNC)“ (Adler, 2001: 126).
- 3) *Kulturni kompromis*. Ova strategijska opcija kombinuje prvi i drugi pristup, kulturnu dominaciju i kulturnu akomodaciju. Kulturni kompromis podrazumeva da se obe „strane“ odreknu ponečeg kako bi radile uspešno zajedno. Međutim, često je slučaj da se moćniji partner manje odriče od onog manje moćnog, iako obe strane prave ustupke u ovom poslovnom odnosu. Sa druge strane, kolege iz iste zemlje često menadžere koji su previše „popustili“ u pomenutom odnosu smatraju slabim i optužuju ih da su se previše kulturno prilagodili.

- 4) *Kulturno izbegavanje*. Četvrti pristup je raditi tako kao da kulturne razlike ne postoje, a time ni mogući sukobi. Ovaj pristup je češći kod azijskih menadžera i obično ističe poznati kulturni pojam „čuvanja obraza“ (“saving face”), kada se moguće konfliktne situacije izbegavaju koliko god je to moguće. Menadžeri primenjuju kulturno izbegavanje najčešće u slučajevima kada su ova pitanja manje važna od održavanja dugoročnih poslovnih odnosa ili ugovora.
- 5) *Kulturna sinergija*. Peta strategijska opcija predstavlja inovativni pristup koji razvija nova rešenja za probleme umanjujući kulturne razlike među svim uključenim kulturama, poštujući u isto vreme jedinstvenost svake kulture. Upotreba stranih jezika je dobra ilustracija ovog pristupa, ili je to, bolje rečeno, izbor jezika sporazumevanja poslovnih ljudi iz različitih kultura. „Kada britanska kompanija insistira da radni jezik bude engleski u komunikaciji sa švedskim poslovnim partnerom ona primenjuje kulturnu dominaciju. Ako se Švedani odmah slože oni pribegavaju kulturnoj akomodaciji. Ako obe strane izaberu da govore sopstvenim jezikom i uključe prevodioce onda je reč o kompromisnom pristupu. Međutim, kada norveški i austrijski poslovni partneri izaberu da komuniciraju na engleskom jeziku oni primenjuju kulturnu sinergiju. Globalni poslovni ljudi iz Norveške i Austrije često govore engleski kao međunarodni poslovni jezik, no nikome od njih to nije maternji jezik. Engleski jezik omogućava obema kulturama da vode posao bez toga da ijedna strana „kapitulira“ i dospe u podređen položaj pristajanjem na upotrebu jezika „drugog“ (Adler, 2001: 127).

Zanimljivo je da neki autori (Maddox, 1993: 39), analizirajući moguće strategije MNC u suočavanju sa izazovima koji donosi kulturna raznolikost, zagovaraju angažovanje „kulturnih funkcionalnih specijalista“. Njihov zadatak bi bio da osiguraju da sve odluke i aktivnosti MNC budu saglasne sa kulturnim odlikama zemlje u kojoj se sprovede poslovne aktivnosti. To, naravno, ne znači da svi drugi menadžeri i zaposleni ne treba da razviju sopstveno razumevanje kulturnih činilaca i uzmu ih u obzir prilikom suočavanja sa kulturno raznolikim sastavom zaposlenih u MNC ili organizaciji sa kojom se poslovno saraduje. Ipak, značaj i složenost ovog pitanja prevazilazi domen samo generalnih ili funkcionalnih menadžera. Maddox zastupa stav da odluke i obrasci ponašanja svih menadžera moraju biti nadgledani od strane pomenutih kulturnih funkcionalnih specijalista, upravo kao što pravni funkcionalni specijalisti nadgledaju pravne aspekte njihovih odluka i postupaka. Kao što MNC ne bi osnovala i vodila stranu filijalu bez odgovarajućih saveta o pravnim aspektima lokalnog društva, isto važi i za kulturni aspekt, koji takođe u velikoj meri utiče na njegovo poslovanje.

ZAKLJUČAK

U prethodnom delu rada analizirani su izazovi i pristupi MNC u suočavanju sa kulturnom raznolikošću radne snage i ukazano je na strategiju kulturne sinergije kao najpogodniji inovativni pristup u tom pogledu. Ipak, potrebno je upozoriti da ovaj pristup nije neko „brzo rešenje“ ovog nesumnjivo složenog problema. Reč je o sistematskom procesu razvijanja različitih opcija otvorenih za menadžere i zaposlene u sve više globalnom poslovnom okruženju (Adler, 2001: 129). Imajući u vidu ranije pomenuti stav među istraživačima i posebno „praktičarima“ (menadžerima) prema kulturnoj raznolikosti (kao o problemu ili „prepreci“), kulturna sinergija se sa pravom može nazvati inovativnom menadžment strategijom u dinamičnoj i kompetitivnoj poslovnoj „areni“. Samo organizacije koje „ugrade“ inovativne pristupe (poput kulturne sinergije) u svoje poslovne sisteme mogu proživeti pomenute izazove globalne konkurencije (Moran et al., 2007: 255).

Ipak, razmatranje odnosa kulturnih činilaca i organizacije multinacionalnih kompanija podrazumeva i određena ograničenja. Za početak, potrebno je razmotriti pitanje kulturne „ukorenjenosti“ savremenih MNC, budući da pojedini autori zastupaju stav da je reč o „nenacionalnim“ kompanijama koje su izgubile jasnu i neposrednu vezu sa nacijom/kulturom u kojoj su osnovane tokom procesa internacionalizacije i globalizacije poslovanja (Ohmae, 1990). No, većina istraživača stoji na stanovištu da čak i „najglobalnije“ MNC ostaju duboko ukorenjene u zemlju porekla (Noorderhaven, Harzing, 2003; Hu, 1992). Dalje, bitno je naglasiti i da priznavanje važnosti na-

cionalne kulture ne znači da su kulturni činioci jedini važni u stvaranju i funkcionisanju organizacionih struktura, sistema i procesa. Naprotiv, oni deluju u složenom međuodnosu sa drugim činiocima kao što su okolina organizacije, grana privrede, tip vlasništva, prošlost, veličina i tehnologija organizacije, itd.

Ipak, imajući navedena ograničenja i upozorenja na umu, istraživači i menadžeri sve jasnije iskazuju uverenje da u multikulturnom svetu savremenih MNC kulturna raznolikost mora biti sagledana kao izazov i podsticaj za razvijanje novih ideja, mogućnosti i rešenja. Naravno, to nije lako sprovesti u delo budući da je još uvek lakše za menadžere da primenjuju tradicionalni pristup kulturnoj heterogenosti kao prepreci i mogućem izvoru problema u poslovnoj praksi kompanija. Jedino istinski globalni menadžeri su u stanju da iskoriste kulturnu raznolikost kao jednu od glavnih prednosti u turbulentnom globalnom društvenom, političkom i ekonomskom okruženju savremenih multinacionalnih kompanija.

LITERATURA

- Adler N. J. 2001. *International Dimensions of Organizational Behavior*. Fourth Edition. Cincinnati, OH: South-Western.
- Erez M. 2000. Make Management Practice Fit the National Culture. In: E. A. Locke (Ed.) *The Blackwell Handbook of Principles of Organizational Behavior*, pp. 418-434. New York: Blackwell.
- Harbison F., Myers C. A. 1959. *Management in the Industrial World*. New York: McGraw-Hill.
- Harzing A.-W. 2004. The Role of Culture in Entry-Mode Studies: From Neglect to Myopia? In: J. L. C. Cheng, M. A. Hitt (Eds.) *Managing Multinationals in a Knowledge Economy: Economics, Culture, and Human Resources*. *Advances in International Management*. Volume 15, pp. 75-127. Amsterdam; New York: Elsevier/JAI.
- Held D. et al. 1999. *Global Transformations: Politics, Economics, and Culture*. Cambridge: Polity Press.
- Hofstede G. 2001. *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations across Nations*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Hu Y.-S. 1992. Global or Stateless Corporations are National Firms with International Operations. *California Management Review*, Vol. 34, No. 2, pp. 107-126.
- Maddox R. C. 1993. *Cross-Cultural Problems in International Business: The Role of the Cultural Integration Function*. Westport, CT: Quorum Books.
- Mead R. 1998. *International Management: Cross-Cultural Dimensions*. London: Blackwell Business.
- Mojić D. 2011. Uticaj kulturne distance na organizaciju multinacionalnih kompanija u Srbiji: nacrt istraživanja. U: N. Janićijević, S. Lovreta (Urednici) *Novi metodi menadžmenta i marketinga u podizanju konkurentnosti srpske privrede*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.
- Moran R. T. et al. 2007. *Managing Cultural Differences: Global Leadership Strategies for the 21st Century*. Amsterdam; London: Elsevier/Butterworth-Heinemann.
- Noorderhaven N. G., Harzing, A.-W. 2003. The 'Country-of-Origin Effect' in Multinational Corporations: Sources, Mechanisms and Moderating Conditions. *Management International Review*, Vol. 43, No. 2, pp. 47-66.
- Ohmae K. 1990. *The Borderless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy*. London: Collins.
- Perlmutter H. V. 1969. The Tortuous Evolution of the Multinational Corporation. *Columbia Journal of World Business*, Vol. 4, No. 1, pp. 9-18.

KULTURA, EKONOMSKA KOORDINACIJA I GLOBALIZACIONI PROCES

Apstrakt

Posmatrano iz evolucionističke perspektive, savremeni kapitalizam predstavlja svojevrsnu kolekciju varijeteta tržišne privrede. Svaki od varijeteta predstavlja osobeni sklop tržišta i drugih, kulturno-istorijskom evolucijom akumuliranih institucija ekonomske koordinacije. Globalizacija generiše pritisak ka upodobljavanju raznorodnih modela kapitalizma prema jednom od varijeteta koji favorizuje nesputanu tržišnu koordinaciju. Susret unifikatorskih uticaja globalizacije i modela kapitalističke privrede produkuje više putanja institucionalnih promena, različitih po obrascu i transformacionom učinku.

ključne reči: evolucija, koordinacija, tržište, varijeteti kapitalizma, globalizacija.

CULTURE, ECONOMIC COORDINATION AND GLOBALIZATION PROCESS

Abstract

Viewed from the evolutionary perspective, modern capitalism represents a collection of varieties of market economy. Each variety is a peculiar combination of market and other institutions of economic coordination accumulated through cultural-historical evolution. Globalization generates pressure towards aligning diverse models of capitalism in accordance with one of the varieties that favors the unfettered market coordination. Intersection of unification impacts of globalization and diverse models of capitalist economy produces multiple paths of institutional changes, varying in form and transformative effect.

Keywords: evolution, coordination, market, varieties of capitalism, globalization.

UVOD

Možda i više nego što je to bio slučaj u dosadašnjem civilizacijskom toku, društvo današnjice nalazi se u permanentnom fluksu. Promene kojima su izloženi svi segmenti društvene organizacije savremenog doba su neprekidne, višestране i neretko drastične i turbulentne. Moćan doprinos katalizaciji društveno-ekonomskih tokova, njihovom ritmu i dramatičnosti svakako daje proces globalizacije. Neosporna su brojna dejstva globalizacije na privredu, politiku i kulturu savremenih društava. Zasad su uticaji ovog društveno-ekonomskog megatoka najvidljiviji upravo u sferi ekonomskog uređenja društva.

Sve je prisutnija potreba da se savremena privreda, s obzirom na prisustvo, frekvenciju i obuhvat promena kojima je izložena, promišlja iz perspektive koja će uzeti u obzir dinamiku kao njen suštinski atribut. Konvencionalna ekonomska analiza, koja oslonac nalazi u mehanističkoj konceptualizaciji privrede kao statičkog, ravnotežnog sistema, predstavlja prikladnu i logičnu aproksimaciju realnog ekonomskog sistema, sa dokazanom edukativnom i analitičkom vrednošću. Međutim, sva je prilika da metrika savremenih, imanentno dinamičnih ekonomskih procesa, izmiče egzaktnim konceptualnim relacijama ovog neosporno moćnog epistemološkog pristupa. Prema tome, koristan bi bio makar i ogledni iskorak iz ortodoksne ekonomske epistemologije, ka nekom od alternativnih gledišta, koje bi možda bilo u moguć-

---

¹ Ovaj rad deo je projekta pod nazivom "Unapređenje konkurentnosti javnog i privatnog sektora umrežavanjem kompetencija u procesu evropskih integracija Srbije", koji pod rednim brojem 179066 finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

nosti da pruži od realnosti manje udaljenu, a opet dovoljno rigoroznu konceptualizaciju privredne stvarnosti.

Van granica matice ekonomske misli, naročito popularnu epistemološku orijentaciju predstavlja evolucionistička ekonomija. Pomenuti pristup, suprotno od ekonomske ortodoksije, koja konceptualno podražava klasičnu fiziku, naslanja se na epistemološku metaforu preuzetu iz nauke o evoluciji bioloških sistema. Generalizacija principa evolucije odnosi se na široku klasu fenomena sa karakteristikama kompleksnih populacionih sistema, u koje se može svrstati i privreda. Privreda se, shodno tome, posmatra kao sistem čija se dinamika odvija u skladu sa evolutivnim principima varijacije, herediteta i selekcije. Element sa kvazigenetskim svojstvima, koji nosi evoluciju sistema su društvene institucije. Institucionalne strukture akumuliraju znanje i obezbeđuju recepturu za funkcionisanje sistema, odnosno društveno-ekonomsku koordinaciju. Tržištu, kao kardinalnom akteru koordinacije, pridružene su i druge institucije, koje su u svakoj privredi, u zavisnosti od kulturnih okolnosti, različito postavljene. Svaki društveno-ekonomski poredak predstavlja kulturno-istorijski oblikovan spoj koordinacionih mehanizama: tržišta i netržišnih institucija. Kapitalizam se, u tom smislu, može shvatiti kao svojevrsna porodica različitih modela tržišne privrede, čija pojedinačna koordinaciona svojstva i adaptibilnost počivaju na kvalitetu uređenja odnosa između tržišta i drugih institucionalnih struktura, produkovanih kulturno-istorijskom evolucijom. U radu se razmatraju implikacije globalizacionog procesa na raznorodne modele institucionalne organizacije tržišne privrede, odnosno varijetete kapitalizma.

PRIVREDA KAO EVOLUCIONI SISTEM

Već više od jednog veka prisutna su nastojanja unutar ekonomske teorije da se privreda konceptualizuje kao sistem podložan zakonitostima koje važe u svetu biološke evolucije. Pionir ove orijentacije u ekonomskoj teoriji, Veblen, konstituisanje ekonomije na darvinističkim polazištima smatrao je preduslovom njenog prevođenja u „moderne“ nauke. Maticu ekonomske misli svoga doba smatrao je „preddarvinističkom“ naukom, usmerenom na taksonomiju zakonitih relacija u privredi, čijem teorijskom okviru izmiču one snage koje zapravo pokreću ekonomski proces (Veblen, 1930, prema: Edgell, Tilman, 1989, str. 1005). Nijedan od onovremenih pravaca ekonomske misli nije bio pošteđen Veblenovih optužbi za nedostatak senzibiliteta prema tekovinama moderne nauke. Marksizmu i neoklasičnoj školi prebacivao je zbog neadekvatnog, redukcionističkog tretmana „ljudskog materijala“, odnosno pojedinca kao ekonomskog aktera, čije je delanje nadeterminisano kolektivnim, klasnim uticajem (marksizam) ili suštinski inertnom, hedonističkom ljudskom prirodom (individualizam neoklasike i austrijske škole). Bio je protivnik i determinizma prisutnog kod pomenutih pravaca ekonomske misli, u smislu mogućnosti projekcije ishoda društveno-ekonomske dinamike (revolucija kod marksista i ravnoteža kod neoklasike). (Veblen, 1998/1898, Hodgson, 1998).

Veblen traga za epistemološkim okvirom uz pomoć kojeg bi se mogli da spoznaju pokretački mehanizmi društveno-ekonomskog procesa i istovremeno prevazišla dihotomija između metodološkog kolektivizma i individualizma. Rekonstituisana, postdarvinistička ekonomska nauka trebalo bi da objasni proces kulturnog rasta determinisan ekonomskim interesima, kao i kumulativnu sukcesiju institucija unutar tog procesa (Veblen, 1998/1898, str. 413). U tom smislu, Veblen smatra da ekonomija treba da se transformiše u evolucionističku nauku, koja u središtu svog interesovanja ima evoluciju institucija (Hodgson, 2008, str. 501). Epistemološku osnovicu za tako orijentisanu ekonomsku analizu Veblen pronalazi u konceptualnom okviru biološke teorije evolucije. Privreda se posmatra kao skup jedinki podložnih principima varijacije, herediteta i selekcije. Najpre mora postojati različitost jedinki unutar populacije (varijacije), intergeneracijski transfer osobina jedinki unutar populacije (hereditet), i, konačno, mehanizam koji omogućava da bolje adaptirani organizmi imaju veću proporciju u populaciji (princip prirodne selekcije) (Hodgson, 2008, str. 501-502). Glavna jedinica evolucionog procesa, shodno Veblenovom shvatanju, upravo su institucije - evolucija društveno-ekonomskih sistema može se shvatiti kao selekcija najadaptiranijih navika mišljenja (institucija) (Hodgson, 2005, str. 906-907).

U poslednjih nekoliko decenija (Nelson, Winter, 1982, Hodgson, 1993), oživljava interesovanje za transfer evolucionističke metafore u ekonomsku analizu. Štaviše, savremene artikulacije darvinističke epistemološke paradigme jednim delom se susreću i u konceptu „generalizovanog darvinizma“. Ova osobena epistemološka orijentacija smatra darvinistički okvir podobnim za promišljanje svih fenomena koji imaju karakteristike „kompleksnih populacionih sistema“: njih nastanjuju populacije međusobno različitih jedinki, suočenih sa lokalno ograničenim resursima i problemom opstanka; neka adaptivna rešenja generisana u borbi za opstanak mogu biti zadržana kroz vreme i preneti na druge jedinke, kroz široko definisane mehanizme koji obezbeđuju delovanje principa nasleđivanja (Hodgson, 2007). Razrada pomenutog okvira u ekonomskoj teoriji, podrazumeva iznalaženje specifičnih mehanizama koji oblikuju evoluciju u privredi, kao jednom osobenom tipu „kompleksnih populacionih sistema“. Najvažniji zadatak u tom smislu predstavlja iznalaženje entiteta u društveno-ekonomskom sistemu koji poseduje kvazigenetska svojstva i nosi evoluciju, zapravo onoga što predstavlja ultimativnu „metu“ selekcije. Slično genima u biološkoj evoluciji, taj bi entitet trebalo da bude dovoljno trajan, da ima sposobnost replikacije (intergeneracijskog transfera) kao i da nosi određena „rešenja“ u borbi za opstanak. Problematika iznalaženja nosilaca evolucionog procesa razrađuje se kroz identifikaciju replikatora, kao jedinice čiju sposobnost opstanka selekcionistički pritisak u konačnom testira, i njegovog interaktora, entiteta koji je neposredno izložen selekciji. (Aldrich et al., 2008). Jedna od popularnih verzija ekonomskog evolucionizma smatra da ulogu interaktora igraju navike i rutine, a da su interaktori firme i slične organizacije (Hodgson, Knudsen, 2004). Postojanje rivalskih konceptualizacija procesa ekonomske evolucije (Witt, 2004), kao i onih koje, ostajući u darvinističkim okvirima, nisu sklone da prihvate replikator-interaktor distinkciju (videti: Stoelhorst, 2008), ili su prema njoj izrazito kritične (Pelikan, 2012), svedoči o tome da izgradnja ekonomskog evolucionizma kao konzistentnog epistemološkog obrasca još uvek nije završena.

Nezavisno od pomenutih razmatranja, ako se možda i ne mogu egzaktno identifikovati kao nosioci ekonomske evolucije, društvene institucije mogu se makar smatrati njihovom relativno upotrebljivom aproksimacijom. Shvaćene kao pravila igre u društvu, koja strukturiraju društveno-ekonomske interakcije (North, 1994), institucije su čvorište čitavog snopa za privredu bitnih funkcija – od onih koje determinišu ponašanje aktera, preko obezbeđenja kanala njihove komunikacije, sve do oblikovanja tehnoloških kapaciteta društva.

Centralni problem funkcionisanja privrede je obezbeđenje ekonomske koordinacije. U svojoj antologijskoj elaboraciji pomenutog pitanja, Hajek je ukazivao na nemogućnost da bilo koji pojedinac ili kolektivni organ raspoložu ukupnošću ekonomski relevantnog znanja. Postoji, međutim, mehanizam koji premošćava problem nedovoljnog znanja ekonomskih aktera, i omogućava da njihovo delovanje ipak na neki način bude uređeno. Radi se o sistemu tržišnih cena, čije pulsiranje pruža uvid u relativnu oskudnost resursa i time signalizuje ekonomskim akterima poželjni smer njihove alokacije (Hayek, 1948). Usmeravanjem resursa na razne, cenovnim sistemom određene, delotvorne upotrebe, u uslovima neizvesnosti i nepotpunog znanja aktera, tržište daje nezamenljiv doprinos ekonomskoj koordinaciji i održavanju privrede na stabilnim, ravnotežnim trajektorijama. Hajek ukazuje i na druge, spontano izrasle i kroz dugotrajnu praksu oblikovane institucionalne strukture koje, u sadejstvu sa tržištem, obavljaju društveno-ekonomsku koordinaciju: jezik, novac, moral, pravo (Hayek, 1960). Hajekova više nego efektivna analiza bacila je svetlo na koordinaciju kao težišnu funkciju institucionalnih struktura. Njen je oslonac svakako u tržišnom mehanizmu, kome potporu pružaju i druge društvene institucije. Slično tržištu, one na neki način „dešifruju“, okružuje, stvaraju predstavu kod aktera kako je ono strukturisano i koji su poželjni obrasci delovanja.

Pružajući informaciono utočište akteru u uslovima neizvesnosti, institucije nadomešćuju njegove saznajne limite i omogućavaju mu smislenu ekonomsko delovanje (North, 1981).

Shodno navedenom, svaka se privreda može smatrati osobenim sklopom tržišta i drugih institucija u službi društveno-ekonomske koordinacije. Svetsku privredu nastanjuju brojne i bogato izdiferencirane vantržišne institucije, čija su heterogenost i koordinacioni učinci odraz različitih putanja kulturno-istorijske evolucije pojedinih društava. I pored toga što predstavlja sveprisutnu,

i nesumnjivo dominantnu koordinacionu strukturu, ni samo tržište ne spada u red „naturalnih“ kategorija, već u kolekciju institucija izniklih u procesu društveno-ekonomske evolucije. I više od toga, tržišni mehanizam predmet je kontinuiranog kolektivnog uticaja, usmerenog na oblikovanje njegovih mnogostranih uticaja u skladu sa društvenim interesima. Razni institucionalni kapaciteti uključeni su u kolektivna nastojanja da se u određenoj meri ograniči uticaj tržišta na društveno prihvatljivu distribuciju moći između relevantnih ekonomskih aktera. Primera radi, netržišne institucije (naročito sudske) mogu biti uposlene u procesu iznalaženja fer-pravila za rešavanje permanentnih konflikata generisanih tržišnom razmenom (Commons, 1968/1924, prema: Vanberg, 1997). Vantržišne institucione strukture same po sebi predstavljaju i neku vrstu odbrane društva od socijalne destrukcije koju, u određenim civilizacijskim etapama, zakonito izaziva generalizacija tržišnog mehanizma (Polanyi, 1944). Posmatranje tržišta kao naturalnog, nadinstitucionalnog entiteta, zamagljuje stvarni način njegovog funkcionisanja, koje nosi pečat kulturno-istorijskih okolnosti (Dugger, 2005).

VARIJETETI KAPITALIZMA I GLOBALIZACIJA

Raznovrsnost institucionalnog uređenja funkcije ekonomske koordinacije prepoznaje se i kao problematika modela kapitalizma. Prema srodnosti institucionalnih aranžmana namenjenih koordinaciji sve se pojedinačne privrede mogu grupisati u neku od „porodica“, odnosno modela kapitalističke privrede. Kapitalizam se iz pomenute perspektive može smatrati skupom modela varijeteta kapitalizma. Komparativna politička ekonomija poznaje više diferencijacija varijeteta tržišne privrede: liberalni i koordinisani (Hall, Soskice, 2001), „angloamerički“, „nemački“ i „japanski“ (Gilpin, 2001), liberalni, kontinentalno-evropski i socijal-demokratski (Esping-Andersen, 1990), tržišno-orijentisani, socijal-demokratski, azijski, mediteranski, kontinentalno-evropski (Amable, 2005) i dr. Interakcija između tržišta i netržišnih institucija može biti u svakom od modela manje ili više skladna i po ekonomsku koordinaciju u različitom stepenu blagotvorna. Štaviše, privredno-istorijsko iskustvo beleži epizode brzog privrednog rasta pojedinih nacionalnih privreda koji su u različitim istorijskim epohama omogućavale principijelno različite kombinacije institucionalnih aranžmana (Gilpin, 2001, Rodrik, 2004). Lokalne okolnosti i ograničenja u principu diktiraju institucionalna rešenja problema ekonomske koordinacije – delotvornost u podsticanju privrednog rasta demonstrirali su kroz privrednu istoriju modeli koji favorizuju tržišnu regulaciju ali i oni koji zaobilaze principe liberalnog kanona (Rodrik, 2004), o čemu svedoči primer današnjih brzorastućih zemalja u razvoju. U institucijama svakog od modela deponovana su intergeneracijski prenosiva i kroz domaću praksu i kulturno-istorijsku evoluciju oblikovana znanja o koordinaciji, koja u određenim kontekstima i privrednim epohama, mogu isporučiti poželjne koordinacione efekte. Postojanje raznorodnih institucionalnih struktura koje, u sadejstvu sa tržištem, nose alokaciju resursa, i u skladu s tim, raspoloživost različitih praksi ekonomske koordinacije, u konačnom, determiniše adaptivni kapacitet svetske privrede.

Proces globalizacije ima značajne reperkusije na svetsku privredu shvaćenu kao evolucionu sistem, komponovan od varijeteta kapitalizma (ili, možda je bolje reći, institucija koje ih konstituišu). Već same njegove vidljive ekonomske manifestacije – mobilizacija (većine) resursa u svetskim razmerama, eskalacija internacionalno postavljenih relacija i normi, relativizacija uloge nacionalnih upravljačkih struktura - imaju snažno transformaciono dejstvo na privredu. Međutim, pokazuje se da pokretačku snagu, svojevrsan stožer pomenutih tokova ekonomske globalizacije, predstavlja proces liberalizovanja kretanja kapitala, iniciran i sukcesivno sproveden najpre u najrazvijenijim zemljama, ideološki podržan kroz dominantne narative ekonomske misli i institucionalizovan na gotovo planetarnom planu u politici međunarodnih finansijskih organizacija. Liberalizacija finansijskih tržišta, bankarskih sistema i kapitalnih računa omogućila je slobodno kretanje svetskog kapitala u smeru njegove najpovoljnije oplodnje na svetskom tržištu, što je otvorilo izdašne, internacionalne koridore finansiranja privrede unutar nacionalnih granica. S obzirom na svoju do sada nezabeleženu mobilnost, kapital je stekao stratešku dominaciju u svetskoj privredi. Rastuća izloženost svetskom kapitalu kao finansijskoj osnovici privrednog rasta,

dovela je do izrazite ranjivosti nacionalnih privreda na njegove potencijalne reverzibilne tokove, koji (naročito ukoliko se radi o špekulativnim motivima) izazivaju finansijsku nestabilnost, iza koje neretko slede kriza likvidnosti i posledični recesioni tokovi. Kako bi se izbegla destruktivna dejstva ekstremno mobilizovanog svetskog kapitala, nacionalne privrede moraju prema njemu voditi „prijateljsku politiku“. To podrazumeva značajna podešavanja na širokom frontu institucionalnih struktura – korporativne organizacije, industrijskih relacija, finansijskog sektora, socijalnog sistema i dr. Težište zahtevanih promena je uklanjanje elemenata društveno-ekonomske organizacije koji ometaju povoljnu oplodnju kapitala: ugrožavaju njegov očekivani prinos ili zamagljuju poželjne investicione alternative. Dezideratum pomenutih institucionalnih inovacija je afirmacija tržišnog mehanizma u što širem spektru relevantnih transakcija, kao pogodnog okruženja za najdelotvorniju alokaciju kapitala (opširnije o svemu navedenom u: Stefanović, 2012).

Konceptualizovano kroz okvir komparativne političke ekonomije, navedena kretanja trebalo bi da vode konvergenciji postojećih varijeteta kapitalizma, ka jednom od modela, koji je naročito adaptiran na novoetablirane standarde nametnute od strane svetske finansijske elite. Radi se o modelu, u tipologijama označenom kao liberalna tržišna privreda, koji u svom kulturnom kodu, otelotvoren u odgovarajućim formalnim i neformalnim institucijama, baštini poverenje u tržišni mehanizam, individualizam, nespunito slobodno preduzetništvo i ispoljava tradicionalni otklon prema raznim oblicima uzurpacije privatne sfere pojedinca od strane kolektiva. Liberalni model svoja adaptivna svojstva zasniva na koordinacionim vrlinama tržišnog mehanizma. Generalizacija ovog institucionalnog ustrojstva trebalo bi da obezbedi što potpunije korišćenje alokacionog potencijala svetskog tržišta. U odnosu na ostale varijetete tržišne privrede, nametnuto institucionalno preuređenje zapravo znači uklanjanje mehanizama socijalne kontrole tržišta generisanih dugotrajnom kulturno-istorijskom evolucijom. U konačnom, to bi trebalo da vodi ka institucionalnoj homogenizaciji svetske privrede i poništavanju postojećih varijeteta kapitalizma, u korist univerzalnog, liberalnog obrasca.

Do sada registrovani tokovi institucionalne dinamike generisani susretanjem unifikatorskih dejstava globalizacije i koordinacionih struktura (uspešnijih) varijeteta kapitalizma ipak još uvek ne nagoveštavaju konvergenciju ka liberalnom modelu kao svoj garantovan ishod. Uspešni modeli tržišne privrede adaptiraju se na liberalizacioni pritisak kroz brojne i raznovrsne promene, čiji dubina i efekti variraju unutar institucionalnog prostora. U tom smislu, detektovano je više tipova institucionalnog kretanja (Streeck, Thelen, 2005, 31). Premeštanje institucija – postepeni rast institucija nižeg reda ili uvezenih praksi u odnosu na zastarele domaće aranžmane. Ovaj tip promena odvija se u oblasti korporativne organizacije nekih privreda kontinentalno-evropskog kapitalizma (Deeg, 2005, Clift, 2007). Institucionalizacija novih aranžmana „dodavanjem slojeva“ postojećim zastarelim ali čvrsto etabliranim praksama – karakteristična za japanske reforme korporativne organizacije (Vogel, 2005). Konverzija institucija – preusmeravanje postojećih institucija ka drugim ciljevima i potrebama – odnosi se na promenu ekonomske orijentacije države u Francuskoj (Levy, 2005) i Japanu (Hughes, 2006) kao i sistema socijalne zaštite u Francuskoj (Palier, 2005), i industrijskih relacija u Nemačkoj (Deeg, 2005). Atrofija – namerno napuštanje neefikasnih institucionalnih aranžmana – delom je prisutna u reformi zdravstvenog sistema SAD (Hacker, 2006). Isprpljivanje – postepeno odumiranje zastarelog instituta – vezano je za sistem prevremenog penzionisanja u Nemačkoj (Trampusch, 2006). Negde se radi i o kombinovanim promenama – sistem simultanog obezbeđenja fleksibilnosti i socijalne sigurnosti radne snage u nordijskim zemljama (flexicurity), ostvaren je kombinacijom dodavanja slojeva i konverzije postojećih institucija (Campbell, Pedersen, 2007).

Mnoge kardinalne promene zapravo se ne odvijaju u formi frontalnog udara na postojeće institucije, već poprimaju suptilne oblike sekvencijalnog manevrisanja između različitih modela koordinacije, čiju dinamiku oblikuje lokalni kontekst (Thelen, 2010). Iz izloženog se može zaključiti da promene izazvane globalizacijom nisu nužno destruktivne po institucionalne strukture (uspešnih) modela kapitalizma. Neka od institucionalnih rešenja zaista bivaju napuštena, ali mnogo od akumuliranog znanja pohranjenog u postojeće institucije i dalje na razne načine opstaje kao konstituent koordinacije. Kontinuitet nekih od institucija obezbeđuje se pravovre-

menom nadgradnjom snopa njihovih funkcija, dok su druge preorijentisane i, štaviše, uključene u preobražajne procese kao facilitatorski element. Prema tome, prisutni unifikatorski procesi katalizovani ekonomskom globalizacijom, još uvek ne proizvode dovoljnu argumentaciju kojom bi se osporila validnost koncepcije kapitalizma kao evolucionog sistema sastavljenog od varijeteta tržišne privrede. Suprotno od ovoga, ta se koncepcija i u aktuelnim okolnostima iznova potvrđuje. Anuliranje postojeće institucionalne raznorodnosti svetske privrede, kao svojevrsnog „goriva“ ekonomske evolucije iz koga se vrši odabir bolje adaptiranih rešenja, pretvorilo bi je u monolitnu strukturu sa bitno umanjenom sposobnošću prilagodavanja na buduće promene u okruženju.

ZAKLJUČAK

Ekonomska globalizacija, između ostalog, svojim uticajima podrgava i institucionalne strukture. Lajtmotiv promena je upodobljavanje postojećih institucionalnih režima prema zahtevima neometanog funkcionisanja svetskog tržišta. To podrazumeva uklanjanje preostalih mehanizama socijalne kontrole tržišta. Globalizacija generiše snažan pritisak ka institucionalnoj homogenizaciji u svetskoj privredi, prema onom modelu kapitalizma koji isključivi oslonac nalazi u tržišnom mehanizmu. Produkt ukrštanja unifikatorskih uticaja globalizacije i društveno-ekonomskih struktura postojećih varijeteta tržišne privrede su brojne institucionalne promene, različitog tipa i nejednakog transformacionog dometa. Teza o konvergenciji postojećih varijeteta kapitalizma ka liberalnom modelu, još uvek ne nalazi potvrdu u institucionalnim tokovima. Raznorodnost institucija u svetskoj privredi se održava, a u određenom smislu predstavlja i input preobražajnog procesa.

LITERATURA

- Aldrich, H., G. Hodgson, D. Hull, T. Knudsen, J. Mokyr, and V. Vanberg (2008) "In Defence of Generalized Darwinism", *Journal of Evolutionary Economics* 18(5): 577–596
- Amable, B. (2005) "The Diversity of Modern Capitalism"; Morgan, G., Whitley, R., Moen, E (eds), *Changing Capitalisms? Complementarities, Contradictions and Capability Development in an International Context*, Oxford: Oxford University Press.
- Campbell, J. Pedersen, O. (2007) "Institutional Competitiveness in the Global Economy: Denmark, the United States, and the Varieties of Capitalism", *Regulation&Governance*, 1(3): 230-246.
- Clift, B. (2007) "French Corporate Governance in the New Global Economy: Mechanisms of Change and Hybridisation within Models of Capitalism" *Political Studies*, 55(3): 546-567.
- Deeg, R. (2005) "Change from Within: German and Italian Finance in 1990's", in: Streeck, W., Thelen, K. (eds.) *Beyond Continuity: Institutional Change in Advanced Political Economies*, Oxford: Oxford University Press.
- Dugger, W. (2005) „Dugger’s Theorem: The Free Market is Impossible, *Journal of Economic Issues*, 39(2): 309-324.
- Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, New Jersey: Princeton University Press.
- Gilpin, R. (2001) *Global Political Economy*, Princeton: Princeton University Press.
- Hacker, J. (2006) "Policy Drift: The Hidden Politics of US Welfare State Retrenchment, in: Streeck, W., Thelen, K. (eds.). *Beyond Continuity: Institutional Change in Advanced Political Economies*, Oxford: Oxford University Press.
- Hall, P., Soskice, D. (2001) "An Introduction to Varieties of Capitalism" in: Hall, P., Soskice, D. (eds.) *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*, Oxford: Oxford University Press.
- Hayek, F. (1948) *Individualism and Economic Order*, Chicago: University of Chicago Press.
- Hayek, F. (1960) *The Constitution of Liberty*, Chicago: University of Chicago Press.
- Hodgson, G. (1998) "Veblenian Evolutionary Economics: Introduction", *Cambridge Journal of Economics*, 22(4): 397-401.
- Hodgson, G., Knudsen, T. (2004) "The Firm as an Interactor: Firms as Vehicles for Habits and

- Routines”, *Journal of Evolutionary Economics*, 14(3): 281–307.
- Hodgson, G. (2005). „Generalizing Darwinism to Societal Evolution: Some Early Attempts“, *Journal of Economic Issues*, 39(4): 899-914.
- Hodgson, G. (2007) „A Response to Christian Cordes and Clifford Poirot“, *Journal of Economic Issues*, 41(1): 265-276.
- Hodgson, G. (2008) “How Veblen generalized Darwinism”, *Journal of Economic Issues*, 42(2): 399-405
- Hughes, C. (2006) “Japan, East Asian Regionalization, and Selective Resistance to Globalization”, in: Stubbs R., Underhill, G. (ed.) *Political Economy and the Changing Global Order*, New York: Oxford University Press.
- Levy, J. (2006) “Redeploying the State: Liberalization and Social Policy in France”, in: Streeck, W., Thelen, K. (eds.). *Beyond Continuity: Institutional Change in Advanced Political Economies*, Oxford: Oxford University Press.
- Nelson, R., Winter, S. (1982) *Evolutionary Theory of Economic Change*, Cambridge Mass. and London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- North, D. (1981) *Structure and Change in Economic History*, New York: Norton.
- North, D. (1994) “Economic Performance through Time”, *American Economic Review*, 84(3): 359-368.
- Palier, B. (2005) “Ambiguous Agreement, Cumulative Change: French Social Policy in the 1990s”, in: Streeck, W., Thelen, K. (eds.). *Beyond Continuity: Institutional Change in Advanced Political Economies*, Oxford: Oxford University Press.
- Pelikan, P. (2012) „Agreeing on Generalized Darwinism: a Response to Geoffrey Hodgson and Thorbjørn Knudsen”, *Journal of Evolutionary Economics*, 22(1):1-8.
- Polanyi, K. (1944) *The Great Transformation*, Boston: Beacon Press.
- Rodrik, D. (2004) “Rethinking Growth Policies in the Developing World”, http://www.hks.harvard.edu/fs/drodrik/Research%20papers/Luca_d_Agliano_Lecture_Oct_2004.pdf
- Stefanović, Z. (2012) *Politička ekonomija globalizacije: modeli kapitalizma i institucionalna evolucija*, Niš: Ekonomski fakultet.
- Stoelhorst, J.W. (2008) “Generalized Darwinism from the Bottom Up: An Evolutionary View of Socio-Economic Behavior and Organization”. in: Elsner W., Hanappi, H. (eds.), *Advances in Evolutionary Institutional Economics: Evolutionary Mechanisms, Non-Knowledge, and Strategy*, Cheltenham: Edward Elgar Publishers.
- Streeck, W., Thelen, K. (2005) “Introduction”, in: Streeck, W., Thelen, K. (eds.) *Beyond Continuity: Institutional Change in Advanced Political Economies*, Oxford: Oxford University Press.
- Thelen, K. (2010) “Economic Regulation and Social Solidarity: Conceptual and Analytic Innovations In The Study Of Advanced Capitalism”, *Socio-Economic Review* 8(1): 187–207.
- Trampusch, C. (2005) “Institutional Resettlement: The Case of Early Retirement in Germany”, in: Streeck, W., Thelen, K. (eds.) *Beyond Continuity: Institutional Change in Advanced Political Economies*, Oxford: Oxford University Press.
- Vanberg, V. (1997) „Institutional Evolution through Purposeful Selection: The Constitutional Economics of John R. Commons“, *Constitutional Political Economy*, 8(2): 105-122.
- Veblen, T. (1998/1898) „Why is Economics not an Evolutionary Science“, *Cambridge Journal of Economics*, 22(4): 403-414.
- Veblen, T. (1930). *The Place of Science in Modern Civilization*, New York: The Wiking Press.
- Vitols, S. (2006) “Globalization and the Transformation of the German Model” in: Stubbs R., Underhill, G. (ed.) *Political Economy and the Changing Global Order*, New York: Oxford University Press.
- Vogel, S. (2005) “Routine Adjustment and Bounded Innovation: The Changing Political Economy of Japan”, in: Streeck, W., Thelen, K. (eds.). *Beyond Continuity: Institutional Change in Advanced Political Economies*, Oxford: Oxford University Press.
- Witt, U. (2004) „On the Proper Interpretation of ‘Evolution’ in Economics and its Implications for Production Theory“, *Journal of Economic Methodology*, 11(2): 125-146.

KULTURNA USLOVLJENOST PREDUZETNIŠTVA U CRNOJ GORI

Apstrakt

U ovom tekstu se istražuje uticaj vrijednosti i uopšte kulture na razvoj preduzetništva i preduzetničke inicijative. Veliki raskorak u ekonomskom razvoju između pojedinih država i regiona u svijetu, pokrenuo je pitanje uticaja kulture na društveno-ekonomski razvoj. Pokazuje se da neke kulture i sistemi vrijednosti pospješuju ekonomski razvoj, jer predstavljaju pogodno tlo za razvoj preduzetništva i preduzetničke inicijative. Na drugoj strani, postoje kulture koje svojim vrijednosnim obrascima ne podstiču individualnu inicijativu i slobodu stvaralaštva, što se negativno odražava na razvoj preduzetništva i ukupan ekonomski razvoj. Ovdje nas je, prije svega, interesovalo da li su vrijednosne orijentacije koje su dominantno zastupljene na ovom prostoru prepreka ili podsticaj razvoju preduzetničke klime, a samim tim i preduzetničke djelatnosti.

Gljučne riječi: vrijednosti, preduzetništvo, kolektizam, individualizam, protestantizam, pravoslavlje.

THE CULTURALLY CONDITIONED ENTREPRENEURSHIP IN MONTENEGRO

Abstract

This paper investigates the impact of values and general culture on the development of entrepreneurship and entrepreneurial initiatives. The large gap in economic development between certain world's countries and regions raised the issue of the impact of culture on the socio-economic development. It turns out that some cultures and value systems boost economic development because they represent a fertile ground for the development of entrepreneurship and entrepreneurial initiatives. On the other hand, there are cultures whose value patterns do not encourage individual initiative and freedom of creation, which reflects negatively on the development of entrepreneurship and overall economic development. Here we are primarily interested in whether the value orientations that are predominantly represented in the region are barriers or incentives to the development of entrepreneurial climate, and therefore entrepreneurial activities.

Keywords: values, entrepreneurship, collectivism, individualism, Protestantism, Orthodoxy.

Govoreći o karakteru i položaju neke društvene grupacije, u ovom slučaju preduzetnika, neophodno je, pored institucionalnog i individualnog okvira, u analizu uključiti i kulturni kontekst koji čini niz elemenata. Pomoću kulturnog konteksta na cjelovitiji način se može objasniti kako su shvaćene uloge date društvene grupacije i način njenog funkcionisanja u određenim kulturnim okolnostima. On nam omogućuje da otkrivamo različite odnose društvenih grupa i pojedinaca prema sistemima potreba i vrijednosti, kao i da objasnimo njihove ciljeve i motivaciju. Pošto pojam kulture ima veoma široko značenje, neophodno ga je prvo prilagoditi kontekstu u kome se koristi. Sociolozi su koristili pojam kulture na više načina², pa i na svakodnevni način u značenju visoke kulture. Sa analitičkog gledišta najčešći pristup kulturi je bio kao vrijednosnom sistemu. Iz te perspektive sociološka analiza uvijek mora nastojati da utvrdi vrijednosti koje su ukorijenjene u datim društvima. „Vrednosti možemo definisati kao trajan izrazito pozitivan odnos prema određenim objektima koje ocenjujemo kao važne i za čije ostvarenje postoji izraženo lično angažova-

---

¹ Filozofski fakultet - Nikšić

² Kreber i Klakhon su pedesetih godina prošlog vijeka sakupili 257 definicija koje određuju pojam kulture (Kale, 1982).

nje” (Rot, 1973: 9). Pored vrijednosti, u literaturi se često koristi i pojam vrijednosna orijentacija. Vrijednosne orijentacije možemo razlikovati od vrijednosti po tome što pod vrijednosnim orijentacijama podrazumijevamo skup povezanih vrijednosti koje su komplementarne u djelovanju pojedinaca i grupa i predstavljaju “jednu od važnih dispozicija koje u znatnoj mjeri određuju niz specifičnih stavova i utiču na konkretno ponašanje pojedinaca i grupa” (Kuzmanović, 1994: 151).

Vrijednosna orijentacija ne nastaje trenutno i ne mijenja se od situacije do situacije, već ima historijski karakter. Ona se konstituira u različitim historijskim epohama. Jednom formirana vrijednosna orijentacija ne mijenja se lako, tj. trenutna promjena društvenih okolnosti ne znači da će se isto desiti i sa vrijednosnim sistemom. Dugo je vremena potrebno da se ona konstituira, a isto tako i da se promijeni. Međutim, to ne znači da je jednom zauvijek data, ona je dinamička kategorija, a to podrazumijeva mogućnost promjene njenog sadržaja. Vrijednosna orijentacija je duboko ukorijenjena u strukturi jednog društva. Ona je proizvod i sastavni dio te strukture, a istovremeno proizvodi i nju samu i utiče na njen karakter. Vrijednosni sistem u velikoj mjeri utiče na ponašanje i stavove pojedinca, što će reći da ponašanje i stavovi pojedinca nikad nijesu dati sami po sebi, već uvijek imaju ishodište u određenom sistemu vrijednosti koji je dominantan u jednom društvu.

Modernu sferu rada, prema tome, u velikoj mjeri determinira socio-kulturni sistem odnosa. Nacionalne osobenosti, a i kulturno civilizacijski krug kome određena društva pripadaju nesumnjivo određuju i specifičnosti rada u tim društvima. Činjenica je da danas, ne samo sociolozi, već i ekonomisti ukazuju na uticaj sistema vrijednosti, tradicije i kulture na ekonomski život. U stvarnom životu dolazi do preplitanja elemenata različitih tipova kultura, ali se ipak, makar idealnotipski, može naznačiti osobenost pojedinih tipova kultura bitnih za preduzetništvo. Veliki broj autora isticao je značaj kulture za preduzetnički razvoj, jer preduzetništvo prosperira u društvima u kojima je prema njemu kreiran pozitivan odnos i gdje kulturološki faktori daju podsticaj preduzetničkim aktivnostima. Tako Šapero i Sokol ističu da društveni i kulturni faktori koji utiču na formiranje preduzetničkih događaja najviše se osjećaju kroz formiranje pojedinačnih vrijednosnih sistema. Preciznije, u društvenom sistemu koji pridaje veliku važnost formiranju novih preduzeća, više pojedinaca će izabrati taj put. U širem smislu, društveni sistem koji daje veliku važnost inovaciji, preuzimanju rizika i nezavisnosti, više je vjerovatno da će proizvesti preduzetničke poduhvate od sistema sa suprotnim vrijednostima (Shapero & Sokol, 1982). Inglehart (2000) je istraživao uticaj brojnih faktora koji utiču na formiranje sistema vrijednosti u svijetu na uzorku od 65 zemalja. On je takođe došao do zaključka da su razlike u ekonomskom razvoju povezane sa velikim razlikama u kulturi. Prema tome, između dimenzija nacionalne kulture i preduzetničkog ponašanja može se uspostaviti određena kauzalna veza. Svaka od dimenzija nacionalne kulture, u zavisnosti od svog karaktera, favorizuje ili destimulira pojavu određenog tipa poslovne kulture. Nacionalna kultura daje ljudima osnovne vrijednosti i norme – način na koji gledaju svijet oko sebe.

Značaj kulture posebno možemo analizirati u bivšim socijalističkim zemljama. Od momenta kada se socijalizam urušio i kada su ove zemlje krenule u proces tranzicije ka otvorenim tržišnim privredama, vjerovalo se da promjena dotadašnjih pravila ponašanja, normi i institucija može da dovede do brzih i približno sličnih rezultata kao i u razvijenim društvima. Bez uzimanja u obzir kulturoloških faktora ne bismo bili u mogućnosti da objasnimo zašto realizovane reforme nijesu odmah dovele do očekivanog prosperiteta.

Dokaz da je jedno ponašanje kulturno uslovljeno jeste različitost konkretnih ponašanja, u ovom slučaju preduzetničkog, u kontekstu različitih kulturnih tipova koje prepoznajemo po različitim kulturnim orijentacijama. Holandski autor Hofstede je osamdesetih godina prošlog vijeka sproveo jedno od rijetkih istraživanja u vezi sa kulturom kao determinantom radnih vrijednosti. On pravi razliku između kulture individualizma i kulture kolektivismu. Kolektizam podrazumijeva čvršću socijalnu strukturu u kojoj svaki pojedinac ima pravo da očekuje od zajednice da se brine o njemu, dok za uzvrat on toj zajednici iskazuje punu lojalnost. Individualizam implicira labaviju socijalnu strukturu u kojoj je svaki pojedinac odgovoran u potpunosti za svoju sudbinu. Socijalne implikacije muškog i ženskog pola nalaze svoj odraz u dimenziji nacionalne kulture. „Muške” kulture su one u kojoj dominiraju vrijednosti kao što su: agresivnost, postignuće, sticanje

materijalnih dobara, orijentacija na pojedinca. To su kulture u kojima se nečija vrijednost dokazuje postignutim rezultatom i sticanjem materijalnih dobara. „Ženske” kulture su one u kojima dominiraju sledeće vrijednosti: međuljudski odnosi, emotivna vezanost za zajednicu, težnja ka kolektivnom djelovanju i kolektivnoj inicijativi. Takođe, način reagovanja na neizvjesnost, promjene, razlike i konflikte, određen je stepenom izbjegavanja neizvesnosti kao dimenzijom nacionalne kulture. Izbjegavanje, odnosno neizbjegavanje neizvjesnosti je rezultat dominantnog prisustva „muških” ili „ženskih” vrijednosti u nacionalnoj kulturi. Visoko izbjegavanje neizvjesnosti u nacionalnoj kulturi utiče na pripadnike te kulture da imaju izraženu potrebu za sigurnošću (Bolčić, 2004).

Hofstedeovo istraživanje je obuhvatilo veliki broj zemalja među kojima i bivšu Jugoslaviju. Bivša Jugoslavija se po rezultatima do kojih je došao svrstala u zemlje sa izraženim kolektivizmom, visokim izbjegavanjem neizvjesnosti i dominacijom tzv. „ženskih” vrijednosti. Osim ovog i brojna druga istraživanja vrijednosnih orijentacija građana na ovom području su pokazala slične rezultate (Kuzmanović, 1994; Đukanović-Bešić, 2000; Gredelj, 2000). U mnogima od njih dobijeni rezultati pokazuju da je na ovom podneblju veoma jak kolektivistički vrijednosni obrazac, sa svim svojim osobenostima.

Iskustva razvijenih, a i nerazvijenih, zemalja pokazuju da preduzetništvo „uspijeva” u onim kulturama koje karakteriše visok stepen individualizma i niska distanca moći. Ove kulture upućuju svoje pripadnike da samostalno rade i postižu rezultate na individualnom nivou. Oni teže autonomnom djelovanju i prevashodno individualnom postignuću, a spremni su da snose rizik i odgovornost za odluke koje su samostalno donijeli. Individualistička društva se često opisuju kao takmičarska društva u kojima se cijeni uspjeh pojedinaca i u kojima je veoma izražen motiv postignuća. Kolektivističke kulture koje prioritetno apeluju na zadovoljenje potreba pripadanja, gdje se u njihovoj racionalnoj osnovi nalazi polazište da individualni identitet potiče iz kolektivnog, gdje je dobrobit pojedinca podređen dobrobiti zajednice, gdje se rizik i odgovornost za sve odluke prenose na zajednicu, teško mogu biti pogodno tlo za nastanak preduzetnika, niti mogu doprinijeti stvaranju klime za preduzetničko djelovanje.

Na ovom prostoru u dugom vremenskom periodu nije bilo mnogo onih koje bismo osnovano mogli kvalifikovati kao preduzetnike. U ranijim fazama modernizacije njeni nosioci su uglavnom bili ljudi iz državnih struktura, a rijetko pojedinačni preduzetnici i preduzetničke porodice. Poneki od domaćih, obično sitnih privatnih vlasnika pretvarali su se vremenom u preduzimljive trgovce i druge poslovne ljude, ali pod dejstvom brojnih nepovoljnih društvenih prilika rijetki su bili oni koji su uspijevali svoje preduzetništvo pretvoriti u dužu porodičnu tradiciju. To potvrđuje i naša istorija u kojoj je izrazito malo znamenitih ličnosti čija je znamenitost nastala kao rezultat poslovnih aktivnosti, investiranja, graditeljstva, odnosno preduzetništva uopšte. Znamenite ličnosti iz naše istorije uglavnom su vladari, ratnici, pisci, umjetnici i sl. (Bolčić, 1994).

Analizirajući situaciju u našem društvu postavlja se pitanje, koji su to društveno-istorijski korijeni vrijednosnih orijentacija koje danas dominantno postoje na ovom prostoru, a koji su utemeljeni na našoj tradiciji, kulturi, religiji, kao i političkoj istoriji i praksi.

Svaku epohu i svako društvo karakterišu određeni vrijednosni obrasci i vrijednosne orijentacije, po čemu oni bivaju prepoznatljiviji. Uzimajući u obzir ovaj kriterijum, jasno se mogu uočiti razlike između pojedinih epoha, tako npr. između epohe feudalizma i epohe kapitalizma. Feudalno društvo karakteriše herojski ideal, u kojem su čast i junačka slava osnovne vrijednosti koje su se cijenile. Dakle, u tom viteškom vremenu hrabrost i čast postaju dominantne vrijednosti i kamen temeljac čovjekove vrline i veličine, dok je težnja za materijalnim bogatstvom bila prezrena. „Sveti Avgustin je postavio osnove srednjevekovnog mišljenja, osudivši pohlepu za novcem i posedovanjem kao jedan od tri glavna greha palog čoveka” (Hiršman, 1999: 34).

Red stvari se vrlo brzo okrenuo, pa su nagon za sticanjem novca i materijalnih vrijednosti postali osnova na kojima se temelji društvo. Strasti su, kako kaže Hiršman, zamijenjene interesima. On pod interesima podrazumijeva težnju za materijalnim, odnosno ekonomskim dobrima. Interes, dakle, postaje centralna vrijednost prema kojoj se usmjerava ukupno ponašanje.

Ostaje da se vidi šta je uzrokovalo promjenu jednog sistema vrijednosti drugim, koji je pot-

puno suprotan. Ako pođemo od Veberove analize, onda je religija ključna tačka promjene. On u svom djelu „Protestantska etika i duh kapitalizma” dokazuje da je do razvitka modernog kapitalizma, kao društva koje se temelji na interesima, dovela, prije svega, protestantska reformacija. Ona je izazvala ključnu promjenu u vrijednosnom shvatanju ljudi. Kako je uopšte došlo do toga da jedan novonastali religijski pokret dovede do takvih promjena? Jedan od razloga je podsticanje individualizacije ljudskoga duha, koja nastaje kao rezultat drugačijeg odnosa prema Bogu. Dok je u kasičnom hrišćanstvu taj odnos posredovan crkvom, u protestantizmu je data mogućnost individualnog odnošenja prema Bogu. Drugi bitan momenat je što, za razliku od tradicionalnog hrišćanstva, protestantizam uči da spas duše i spas čovjeka ne može postići odvajanjem od ovog svijeta, niti formalnim vršenjem vjerskih rituala i obreda, kao ni prostim vršenjem dobrih djela. Čovjek ima svoj poziv i svoje dužnosti i potrebno je da ih ispunjava. A dužnost čovjeka jeste da stvara i stiče dobra, i u isti mah dužnost mu je da štedi i čuva ono što je već stečeno. Tako je protestantizam od proizvodnje i čuvanja ekonomskih dobara stvorio religijski, a samim tim i ljudsku vrijednost. Ljudsku vrijednost u tome što stečeno bogatstvo neće trošiti sam, već u zajednici.

Protestantizam je, kako Veber navodi, uticao na preobražaj duhovne sfere uvođenjem novih vrijednosnih obrazaca u zemlje u kojima je zaživio kao dominantan religijski pravac. Sve ovo je direktno uslovalo nastanak kapitalizma kao novog društvenog sistema. Međutim, nas ovdje prvenstveno interesuje šta se dešavalo sa našim društvom koje se razvijalo u sasvim drugačijim duhovnim okolnostima u odnosu na Zapad.

Vizantija je presudno uticala na hrišćanizacija najvećeg dijela Balkana, što je u konfesionalnom pogledu u mnogome definisala ovaj prostor. Pozivajući se na Sergeja Bulgakova, mislioca koji zauzima istaknuto mjesto među teoretičarima pravoslavne duhovnosti, možemo vidjeti kako pravoslavlje kod vjernika podstiče određeni sistem vrijednosti. Razliku između protestantizma i pravoslavlja on vidi, prije svega, u dominaciji materijalističkog, odnosno idealističkog stava prema svijetu. Dok na Zapadu čovjek stiče božiju naklonost radeći i štedeći, dakle stičući materijalno bogatstvo na ovom svijetu, na Istoku imamo obrnut redosled, gdje se putem molitve i samoodricanja, tj. odričući se ovosvjetovnog bogatstva jedino može bogoslužiti. Ovo uzrokuje i razliku u radnoj etici koja je u protestantizmu spolja usmjerena, dok pravoslavlje prioritet daje radu na unutrašnjem čovjeku. „To je rad na duševnom zdravlju i ravnoteži kroz ‘unutrašnje duhovno delanje’, odnosno asketsko istovremeno prihvatanje i nadilaženje ovog sveta prirodne nužnosti, uz okrenutost nebeskom carstvu ideja. Dakle, ovde se javlja distanca prema ovozemaljskom materijalnom carstvu” (Bulgakov, 1991: 223). Prema tome, rad na sticanju materijalnih dobara nema onaj značaj i onu vrijednost koju ima na Zapadu, on ovdje ima drugorazredni značaj ili je čak prezren. Taj izbor „nebeskog carstva” će se u oblasti uticaja pravoslavlja na naše područje ispoljiti, upravo, u zanemarivanju racionalnog i preduzetničkog duha.

Polazeći od Hiršmanove analize, herojski ideal feudalnog doba zasnovan na strastima smjenjuje buržoaski mentalitet i protestantska etika kapitalističke epohe, gdje interesi postaju vladajuće načelo. Analizirajući ovaj fenomen za naše područje, odnosno područje Istoka, lako možemo zaključiti da se kod nas nije desio nikakav preobražaj u mentalnoj, odnosno, vrijednosnoj sferi, niti ga je imalo šta izazvati, pa samim tim ni prelaz iz feudalizma u kapitalizam. Dok se kapitalizam razvijao na Zapadu ovo područje je još uvijek bilo u herojskom dobu, gdje je žrtvovanje u borbi ili stoičko podnošenje poniženja u ropstvu bio vrhunski ideal našeg čovjeka. U svojim akcijama ljudi su obično inspirisani pobudama moralne i duhovne vrste, dok materijalni interesi imaju ulogu drugog reda.

U ovom složenom spletu faktora nesumnjivo dužnu pažnju treba posvetiti različitim uticajima viševjekovne vladavine Otomanske imperije na ovom prostoru, kao i cijelom Balkanu. Jedan od tih uticaja odnosio se i na velika demografska pomjeranja stanovništva, pa je ono bilo primorano da se seli u teško pristupačne krajeve oblikujući jedan dosta arhaičan oblik življenja. Zadruga, odnosno proširena porodica je predstavljala osnovnu jedinicu društvenog i ekonomskog života. Pored oca i majke nju su sačinjavali i svi njihovi sinovi sa svojim porodicama. Otac je donosio sve ključne odluke za funkcionisanje porodice i njome je upravljao veoma autoritarno. Takođe je vršio podjelu rada i određivao zadatke svakom članu porodice. Podjela rada nije bila razvijena,

osim prema polu i starosti. Sva materijalna dobra koja je porodica sticala pripadala su porodici kao cjelini a o njihovoj raspodjeli brinuo se otac porodice. On je materijalna dobra dijelio na osnovu jednakosti ali i potreba članova porodice. Otuda potiče snažan egalitarizam naše kulture sve do današnjih dana. Pošto se porodica bavila zemljoradnjom i stočarstvom u kojima ima malo promjena iz godine u godinu, to je postepeno ukorenjen otpor prema promjenama i riziku. To je, takođe, uslovalo da se u dugom periodu oblikuje kolektivistička, autoritarna, egalitarna i „ženska” kultura sa visokim izbjegavanjem neizvjesnosti, promjena i rizika.

Poslije Drugog svjetskog rata nastupa era socijalizma, koja je optimistički krenula u izgradnju novog društva. U tom pravcu prvi zadatak je bio da se raskrsti sa „mračnom” prošlošću i sa svim onim „nazadnim” i „retrogradnim” snagama koje se nijesu uklapale u novi poredak. Istorija je trebalo da počne od njih samih, jer su bili vođeni iluzijom da je za kratko vrijeme moguće izgraditi sve novo, od industrije do vrijednosnih obrazaca. Međutim, osnovne vrijednosti na kojima se temeljio socijalizam u suštini su iste kao one koje su predstavljale osnovu starog društva. Kolektivizam, autoritarnost i egalitarizam su elementi naše tradicije koje je socijalizam prigrabio i nastavio dalje da razvija „upakovane” na drugačiji način. Možemo sasvim opravdano tvrditi da su naše tradicionalne vrijednosti, na neki način, predstavljale preduslov razvoja socijalizma. Ideje koje su bile u osnovi socijalističke ideologije mogle su naći plodno tlo samo na onim područjima koja su imala dominantno ovakvu ili sličnu vrijednosnu orijentaciju. To je i uslovalo autohton razvoj socijalizma na ovom prostoru. Čvrsta sprega komunističke ideologije i naše kulture jedan je od bitnih razloga teške tranzicije ka preduzetničkom društvu.

Sve ovo je uslovalo pojavu tzv. privrednog tradicionalizma koji se iskazuje kao nesklonost kompeticiji, odnosno kao naglašeno vrednovanje sigurnosti zaposlenja i sklonost državnoj regulaciji i distribuciji. Na to se nadovezuje i izraženi paternalizam koji podrazumijeva strategiju kojom akteri nastoje redukovati poslovni rizik i ekonomsku neizvjesnost prenošenjem odgovornosti na državu i njene institucije (Štulhofer, 2000).

Period postsocijalističke transformacije kretao se u pravcu retradicionalizma i uspostavljanja nove-stare vrijednosne orijentacije, potpuno različite od modernizacijskog pogleda na svijet kakav je karakterističan za razvijena preduzetnička društva. „Trend vrednosnih promena kretao se u smeru neotradicionalizma preko vrednosnih orijentacija kao što su nacionalizam... antidemokratska orijentacija, egalitarizam i solidarizam” (Gredelj, 2000: 210). U cijelom ovom procesu raspada socijalističkih država, iako su se nove zemlje pozivale na građanska prava, tržište, razvoj preduzetništva, svjetske tokove integracije, sve se po pravilu odigravalo suprotno paradigmatama koje su proklamovane.

Polazeći od prethodne analize sa pravom možemo zaključiti da u postojećoj neformalnoj institucionalnoj strukturi možemo tražiti neke od značajnih razloga nedovoljnog razvoja preduzetništva na ovom prostoru. Nedovoljan osjećaj sopstvene odgovornosti, nerazvijen motiv postignuća, dominantno kolektivistička svijest, ponašanje po ustaljenim obrascima, su samo neke od osobnosti pripadnika našeg društva, koji čine neadekvatnu psihosocijalnu osnovu za razvoj preduzetništva. Neformalna pravila koja dominiraju u značajnoj mjeri su suprotstavljena tržišnim pravilima i drugim formalnim normama kojima se nastoji uspostaviti institucionalna struktura koja bi ubrzala razvoj preduzetničke djelatnosti.

LITERATURA:

- Bolčić, S. (1994): *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
- Bolčić, S. (2004): Ima li preduzetništvo u Srbiji kulturni oslonac u *Kultura i razvoj*, Institut združenih nauka – Centar za ekonomska istraživanja sociološka istraživanja, Beograd.
- Bulgakov, S. (1991): *Pravoslavje*, Mediteran, Beograd.
- Đukanović, B., Bešić, M. (2000): *Svjedoci vrijednosti*, CID, SOCEN, Podgorica.
- Gredelj, S.(1994): Dominantne vrednosne orijentacije u *Razaranje društva*, ur. Lazuć, M., Filip

- Višnjić, Beograd.
- Hiršman, A. (1999): *Strasti i interesi*, Filip Višnjić, Beograd.
- Hofstede, G. (1980): *Culture's Consequences*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Inglehart, R. (2000): Modernization and Post Modernization: Culture, *Economic and Political Change in Societies*. Princeton, Princeton University Press.
- Jeknić, R. (2006): Individualističke i kolektivističke kulture u kontekstu globalizacije: Hofstedeov model i njegova kritika u *Revija za sociologiju*, Vol XXXVII. (2006), No 3–4: 205–225, Zagreb.
- Kale, E. (1982): *Uvod u znanost o kulturi*, Školska knjiga, Zagreb.
- Rot, N. (1973): *Psihologija ličnosti*, Beograd.
- Kuzmanović, B. (1994): Autoritarnost u *Razaranje društva*, ur. Lazuč, M., Filip Višnjić, Beograd.
- Shapero, A. and Sokol, L. (1982): The Social Dimension of Entrepreneurship, *The Encyclopedia of Entrepreneurship*. Englewood Cliffs.
- Veber, M. (1968): *Protestanska etika i duh kapitalizma*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Štulhofer, A. (2000): *Nevidljiva ruka tranzicije*, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.

VITALNOST RELIGIJE U GLOBALNOJ SAVREMENOSTI: DESEKULARIZACIJA

Apstrakt

Namera autora teksta jeste da pokaže da se nisu ostvarile prognoze nekih teoretičara, filozofa i sociologa teorije sekularizacije o neumitnom nestajanju ili marginalizaciji religije u procesu modernizacije društva. Religija je preživela a u nekim aspektima najavila svoj povratak u društvo i značaj ne samo za pojedinca nego i za kolektivne predstave i poduhvate.

ključne reči: sekularizacija, desekularizacija, vitalnost religije, modernizacija, Evropa, SAD, svet.

THE VITALITY OF RELIGION IN GLOBAL MODERNITY: THE PROCESS OF DESECULARIZATION

Abstract:

The author intends to show that the predictions of some theorists, philosophers and sociologists who advocate the secularization theory, assuming the inevitable disappearance or marginalization of religion in the process of modernization of society, did not come true. Instead, religion persists and has even announced its revival and its importance for both the individual and the collective ideas and actions.

Keywords: secularization, desecularization, the vitality of religion, modernization, Europe, the US, the world.

Manifestacije nekih elemenata desekularizacije društvenog života u svetu nalazimo još od 70-ih godina prošlog veka. Međutim, tek krajem prošlog i početkom novog veka stidljivo se postavlja pitanje konceptualizacije vitalnosti religije u okviru teorije desekularizacije pa se, istina retki autori, sa problemima i nejednoznačnostima religijskih promena u pravcu desekularizacije suočavaju na sličan način kao što su se autori tokom 50-ih do 70-ih godina prošlog veka suočavali sa konceptom i procesom sekularizacije. Paradoks je možda i taj da se u nekim slučajevima radi o autorima koji su u međuvremenu „srušili“ svoja vlastita teorijska polazišta. Paradigmatičan je primer Pitera Bergera, nekada jednog od ozbiljnih zagovornika teorije sekularizacije (Berger, 1969), koji krajem prošlog veka u svom, sada čuvenom i često citiranom tekstu (Berger, 1999; 2008), piše o procesu desekularizacije mnogih društava i čak čitavog sveta pa je pretpostavka o tome da danas živimo u sekularizovanom svetu pogrešna. „Današnji svet, uz neke izuzetke ... je žestoko religiozan kao što je oduvek i bio, a u nekim područjima je čak i više nego ranije. Ovo znači da je čitava literatura koju su stvarali istoričari i društveni naučnici, koji su prilično komotno objavili 'sekularizacionu teoriju', u suštini pogrešna“ (Berger, 2008:12).² A najviše je pogrešna prosvetiteljska pretpostavka da modernizacija direktno vodi do opadanja religije i religioznosti, iako ova pretpostavka može biti tačna za neka, npr. za Zapadna društva pa otuda i izvesna geografsko-ci-

---

¹ Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Institut društvenih nauka, Beograd

² „Dozvolite da ponovim ono što sam već rekao. Današnji svet je masovno religiozan i jeste *sve drugo osim* sekularizovanog sveta kakav je predskazan (bilo radosno ili malodušno) od strane velikog broja analitičara modernog doba“. „Ne postoji nijedan razlog da se misli da će svet u dvadeset prvom veku biti i za nijansu manje religiozan nego što je danas“ ((Berger, 2008:20; 23).

vilizacijska sažimanja sekularizacije paradigme koja čini Dejvid Martin (Martin, 1994:123-128; Berger, 2001:23-24). Međutim, jasno je da odnos između modernosti i religije nije jednostavan i jednostran ni u pomenutim Zapadnim društvima a da o društvima koja ne pripadaju ovog grupi društava i ne govorimo.³ Pri svemu tome, posebno su važne društvene grupe i pojedinci koji se ne prilagođavaju savremenom sekularizovanom svetu nego se bore i protiv su sekularizacije ili sekularizma, da ostavimo po strani one pojedince i društvene grupe koje nisu aktivne u tom suprotstavljaju ali ne mogu da podnesu stanje relativnosti društvenih vrednosti, individualnosti, nezvesnosti i nesigurnosti u savremenom sekularizovanom svetu. Konzervativne, ortodoksne i tradicionalne verske organizacije i pokreti, ne samo u hrišćanstvu nego i u drugim svetskim religijama - piše Berger, koji su na međunarodnoj religijskoj sceni aktivni u odbacivanju ili borbi protiv sekularizacionih učinaka svuda su u porastu za razliku od onih pokreta i organizacija koje su uložile silnu energiju tokom mnogo decenija u prilagođavanju savremenom svetu. Sve je ovo važno upravo zbog toga što se savremeni proces desekularizacije ponajpre definiše i razume u izrazu kontrasekularizacije koji treba da označi društveni proces suprotan procesu sekularizacije (Karpov, 2010; Карпов, 2013). To sa druge strane govori o kompleksnosti religijske i globalne društvene situacije: u mnogim savremenim društvima sapostoje sekularizacije i kontrasekularizacije tendencije, akteri i snage pa je njihovo proučavanje, kao međusobno neisključujućih procesa, i dalje važan zadatak savremene sociologije religije.

Međutim, iako je Bergerov tekst o desekularizaciji sveta odjeknuo sociološkim naučnim svetom, očekivani pomak prema konceptualizaciji ovog pojma i fenomena ni izdaleka nije dao rezultate u poređenju sa npr. već dostignutim nivoom konceptualizacije pojma sekularizacije. Još manje je podstakao ozbiljna i sistematska iskustvena istraživanja manifestacija desekularizacije u različitim kulturama i društvima. Na pitanje zašto je to tako Vjačeslav Karpov, jedan od prvih autora koji se latio posla da analitički odredi desekularizaciju sa unutrašnjim procesima, nivoima, akterima itd., pokušao je načelno da odgovori na sledeći način: sociološka intelektualna kultura je prilično inertna da bi uvidela kardinalne promene u svetskoj religioznoj areni; diskusije se i dalje vode uzimajući u obzir istoriju XVIII i IX veka koja pokazuje odstupanje religije iz javnog života. Ali iza kulisa intelektualnih rasprava o povlačenju religije u modernom svetu, na delu je stvarnost rasta hrišćanstva na Globalnom jugu, renesansa islama po čitavom svetu, revitalizacija religije u Rusiji i Kini. Interesantno je pri tome to da individualizacija, sveopšta racionalizacija društvenog života i društveno-ekonomski razvoj, tako karakteristični za evropsko iskustvo modernizacije i sekularizacije, ne važe za druge prostore sa istim takvim karakteristikama. Za najbolji primer se najčešće uzimaju Sjedinjene Države. U protestanskim zemljama Evrope proces sekularizacije je najizraženiji u odnosu na druge konfesionalne prostore Evrope ali se to nikako ne može reći za protestantske Sjedinjene Države sa vrlo brojnim i aktivnim crkvama i visokim stepenom religijskog verovanja. Ovdje kao da ne važi teza o modernizaciji i posledičnoj sekularizaciji društva. Sekularisti su odgovor nalazili u definisanju američke specifičnosti, odnosno različitosti. A ta različitost se sastojala u nekoliko važnih aspekata američke istorije i razvitka kulture na tom tlu: u Sjedinjenim Državama postoji tradicionalno važna uloga religijskih organizacija u socijalizaciji i uključivanju ljudi u društvo formiranjem grupne solidarnosti; u njima je postojao pluralizam karakterističan za celokupnu kulturu i na kraju religija je u Americi istorijski pratila modernizaciju. Drugi autori su tezu o sekularizaciji i modernizaciji društva tumačali u kontekstu evropske ekskluzivnosti procesa sekularizacije gde istoimena teorija dobro objašnjava društvene i religijske promene ali je zato prilično nedelotvorna za ostatak sveta.

Savremeni sociolozi religije su „nekritičkom recepcijom ideja klasika“ (Starkova formulacija) nepripremljeni za osmišljavanje i teorijsko objašnjenje ovih novih realnosti društvenog života.

³ O klasičnoj tezi u sociologiji religije u drugoj polovini prošlog veka o odnosu modernizacije i sekularizacije, poznata britanska autorka, Grejs Dejvi (Davie) piše: "Sekularizaciona teza se razvila unutar evropskog okvira i za određene faze evropskog religijskog razvoja postoji ubedljivo slaganje između argumenata i podataka. Razvojem evropskog ekonomskog i političkog života religija je gubila društveni značaj, religijske aspiracije su se prenele u privatnu sferu. Malo-pomalo, teze su prouzele dominaciju nad podacima. Njihovo 'slaganje' postalo je aksiomatsko, teoretski neophodno, pre nego empirijski zasnovano - u takvoj meri da se evropski religijski život smatrao prototipom globalne religioznosti: ono što Evropa uradi danas, svi ostali će uraditi sutra. Sekularizacija je bila sastavni deo modernizacije i, kako se svet modernizovao, automatski se i sekularizovao" (Dejvi, 2008:93).

Tome treba dodati i Bergerov stav o dominaciji sekularizma u akademskoj sredini koji svaki slučaj vitalnosti religije u savremenom svetu vidi i tumači kao fundamentalizam, što ozbiljno otežava objektivnu analizu revitalizacije religije (Карпов, 2012:116-117). Preovlađujuće mišljenje o fundamentalizmu kao retkoj i teško objašnjivoj pojavi u akademskoj zajednici Berger kritikuje opaskom da sam fenomen nije redak već da je nedostatan znanje o ovom fenomenu. "Taj teško razumljivi fenomen nisu iranske mule, već univerziteti profesori ..." (Berger, 2008:12). Zato je Karpov uložio napor da na temelju ovog „kulturnog kašnjenja“ u vezi reakcije na manifestacije desekularizacije u svetu, izgradi pojmovni aparat za analizu procesa desekularizacije oslanjajući se na savremene ali i klasične doprinose sociologiji religije.

Svakako, jedan od najznačajnijih autora od čijih osnovnih stavova polazi Karpov jeste Piter Berger. Iako ni sam Berger ne daje dovoljno razrađeno određenje desekularizacije, najvažniji njegov stav u definisanju savremenog toka desekularizacije jeste onaj o tome da se desekularizacija shvata kao kontrasekularizacija. Tačnije, kontrasekularizacija podrazumeva učinke sekularizacije i javlja se kao svojevrsna reakcija na njih. Ako se desekularizacija savremenog sveta tumači uvek kao neka reakcija na prošlu ili aktuelnu sekularizaciju ili ateizaciju, to onda znači da desekularizacija nije svaka religijska ekspanzija i svaki porast religioznosti ili povezanosti pojedinca i društvenih grupa sa religijom i crkvom, nego je desekularizacija specijalan slučaj rasta religije i proširenje njenog društvenog uticaja u kontekstu odgovora na prošle ili aktuelne sekularizacione tendencije. Tu Berger ispoljava u svom tekstu o desekularizaciji sveta nepreciznost pošto u navođenju primera brojnih manifestacija desekularizacije u svetu navodi i one primere životnosti, preživljavanja i adaptacije religije na uslove savremenog sveta koji se ne mogu tumačiti kao reakcija na proces ili tendencije sekularizacije. Ovu nepreciznost Karpov je jasno istakao u svom tekstu uspešnog pionirskog sistematskog pokušaja konceptualizacije pojma i procesa desekularizacije kao kontrasekularizacije, višedimenzionalne socijalno-religijske transformacije koja, kao i u slučaju sekularizacije, obuhvata društvo u celini (Карпов, 2012:114-164). Američki porast religijske pripadnosti u periodu od XVIII veka, kada je bio nizak (17%), do XX veka, kada je prilično visok (62%), teško se može nazvati desekularizacijom pošto prvobitno nizak postatak pripadnosti religijama nije bio povezan sa nekom sekularizacijom zemlje, ali ruski porast pravoslavlja i drugih religija (npr. islama i protestantizma) u savremenoj Rusiji se upravo direktno može dovesti u vezu sa reakcijom na prethodni proces prinudne ateizacije i sekularizacije sovjetskog društva. Konfuziji doprinosi odustvo konceptualizacije desekularizacije i jednoznačne upotrebe ovog pojma u, poželjnim, komparativnim istraživanjima desekularizacije širom sveta. Ovako, u upotrebi je mnoštvo termina koji nekad označavaju suprotne tendencije od sekularizacionih (sekularističkih) a nekada nisu povezane sa odgovorom na sekularizaciju društva: procvat, preporod, renesansa religije, obnova, revitalizacija religije, fundamentalizam, porast religije, verski pokreti – neki su od takvih termina. Međutim, i desekularizacija kao kontrasekularizacija i primeri vitalnosti i preživljavanja religije i svetog u savremenom društvu pokazuju granice sekularizacione teorije i sekularizacije kao procesa, ponajviše u onoj preskriptivnoj tezi o religijskom nepovratnom padu u takvom društvu.⁴

VITALNOST RELIGIJE U DOBU GLOBALIZACIJE

Kao što smo videli govor o sekularizaciji bio je koncentrisan oko dva paradigmatična slučaja: evropskog iskustva, u prvo vreme kao obrasca za sva društva koja će proći kroz taj proces a kasnije kao izuzetka od opšteg pravila o vitalnosti i prisutnosti religije u društvu za šta se često navodio primer Sjedinjenih Američkih Država. I zaista, filozofi su krajem XX veka govorili o religiji u savremenom društvu (Habermas, Tejlor, Rorti [Rorty], Vatimo [Vattimo] i drugi) imajući prvenstveno na umu ova dva primera pa su malo šta mogli da kažu o religijskoj situaciji u drugim društvima i ostatku sveta. Naime, veoma je teško uopštiti zaključke o procesima sekularizacije na evropskom

⁴ Habermas razmatra vitalnost religije u društvu preko tri preklapajuća fenomena: misionarskog širenja velikih svetskih religija (tri monoteističke religije a u okviru njih posebno decentralizovani islam i evanđelisti), hinduizama, budizama; fundamentalističkog zaoštravanja među njima i političkog instrumentalizovanja njihovih potencijala za nasilje (Habermas, 2008).

tlu zanemarujući sijaset primera u svetu koji pokazuju vitalnost religije i svetog. U prilog tome idu rezultati antropoloških i socioloških istraživanja savremenih oblika hodočašća, preporoda religije u Aziji i pentekostalizma i harizmatičkih pokreta u Južnoj Americi i Africi. I kad filozofi bace pogled izvan Evrope i Amerike oni isuviše pažnje poklanjaju fundamentalizmu uopšte a radikalnom islamu posebno iako ima mnogo primera koji pokazuju revivalizam i rast religioznosti u svetu a da sa njima nisu povezani (Turner, 2010). Otuda i glavna kritika koju Tarner upućuje navedenim filozofima: oni u potpunosti ignorišu komparativne iskustvene podatke u antropološkim i sociološkim istraživanjima. Druga kritička primedba upućena filozofima tiče se indikatora vere. Filozofi su, po prirode svojih analiza, skloni da pažnju poklanjaju religijskim verovanjima a religijsku praksu zanemaruju u svojim diskusijama. Jasno je da formalna teologija u modernim društvima danas ne uživa autoritet ali kad se govori o ulozi religije u svakodnevnom životu, po mišljenju Brajana Tarnera, u prvi plan dolazi verska obredna praksa koju treba otkrivati ne samo u problematičnom verskom institucionalizovanim obredima nego i u „postinstitucionalizovanoj duhovnosti“, određenim oblicima popularne religije, komercijalnoj religiji koja nije nespojiva sa savremenim demokratskim društvom, mega crkvama, molitvama na daljinu, teleevangelizmu, ispovedima ali i u oblicima savremenih kultova zdravlja, usavršavanja i ljudske dobrobiti. „Ako pogled bacimo iza evropskih granica, potpuno je očevidna činjenica svetskog oživljavanja religije koje se može opisati terminom fundamentalizma ili terminom pietizacije. Postoje dokazi o preporadu tradicionalnih religija u Aziji kao što su ‘opsednutost duhovima’ (spirit possession) u Vijetnamu, islama u Jugo-Istočnoj Aziji, šintoizam u Japanu i daosizma u Kini (Тернер, 2012:28). Na kraju, nije nevažno da li sekularizaciju kao proces posmatramo u političkim okvirima, ponajpre kao razdvajanje države i crkve ili u socijalnim okvirima kao praksu povezanu sa vrednostima i običajima svakodnevnog života ljudi.

Tarner ističe nekoliko makro socijalnih faktora koji mogu pomoći u objašnjenju aktuelnosti religije u savremenom svetu. Na prvom mestu on ističe krah organizovanog komunizma i pad marksističko-ljenističke ideologije u Evropi a posebno u Poljskoj, Ukrajini i bivšoj socijalističkoj Jugoslaviji. Najznačajnija je bila veza između pravoslavne crkve i ruskog nacinalizma i patriotizma sa primerima iz Drugog svetskog rata i iz postsovjetskog doba. Ali i druge komunističke zemlje, od Vijetnama, Kube do Kambodže, razočaranjem ljudi u pomenutu ideologiju, doživljavaju povratak religije.

Drugi faktor tiče se globalizacije i rasta migracija u svetu te nastanjanja migranata na prostore rastućih ekonomija gde ih dotad nije bilo što je rezultiralo nicanjem dijaspornih opština koje se najčešće zasnivaju na religijsko-etničkoj osnovi. Imamo primere sa Turcima islamske veroispovesti u Nemačkoj, kineske budističke manjine po čitavom svetu itd. „Složena veza između religije i politike identiteta uspostavlja se po čitavom svetu – od hinduizma u Indiji do katolicizma u Poljskoj i šintoizma u Japanu i na taj način religija postoje deo unutrašnje strukture javne sfere društva“ (Тернер: 2012:31). Sa druge strane ovakva situacija rađa napetosti i konflikte koji ranije nisu postojali. Zanimljivi su podaci iz evropskog iskustva i statistike. Tako prema podacima Evropskog socijalnog istraživanja (The European Social Survey, ESS, Round 4, 2008-2009) u evropskim zemljama apsolutnu većinu vernika čine pripadnici hrišćanskih konfesija pa religijsko-konfesionalna karta pokazuje da Evropa ostaje hrišćanska. Ali su pomenuti savremeni migracioni procesi i sociokulturni trendovi doveli do slabljenja ranije homogenog kulturno-religijskog evropskog prostora. U tom prostoru se zapažaju različite nacionalne i religijske grupe ljudi koji sebe svrstavaju u druge religijske tradicije, pre svega u islam. Npr. u Francuskoj pripadnika islamske veroispovesti ima 8%, u Belgiji 6%, u Švedskoj 5%, Švajcarskoj 5% a u Velikoj Britaniji 4% (Kofanova; Mčedlova, 2012:23). Zanimljivo je i to da je udeo muslimana veći upravo u onim evropskim zemljama u kojima se utvrđeni najniži skorovi religioznosti kod domaćeg stanovništva. Muslimanske enklave u Evropi predstavljaju drugačiju, spoljašnju kulturno-religijsku veliku tradiciju koja se doživljava kao tuda. Odatle ozbiljan problem u nalaženju načina za mogućnost mirnog sapostojanja različitih religijskih tradicija ali i veliki izazov za državu koja treba da reguliše međusobne odnose ovih tradicija što tu državu, kao što piše Tarner, izlaže opasnosti da napusti tradicionalno liberalni pristup odvojenosti države od religije. Npr. u Sjedinjenim Državama i Sin-

gapuru država počinje da reguliše islam sa ciljem da inkorporira u društvo „umerene muslimane“.

Kao treći faktor prisutnosti i javnosti religije u savremenom svetu, Tarner navodi pad postkolonijalnog sekularnog nacionalizma na Bliskom Istoku i Severnoj Africi i uspon duhovne revolucije (Iran) i različitih oblika radikalnog islama koji svoj koren imaju sa jedne strane u masovnom protestu protiv bankarskog sektora i korumpiranih i autoritarnih sekularnih struktura vlasti a sa druge strane u borbi za zaštitu kulturnog i religijskog identiteta protiv Zapadnog liberalnog i sekularnog uticaja.

Na sekularizaciju se, predlaže Tarner, može gledati i drugim očima i to u kontekstu savremenog pretvaranja religije u robu na tržištu religijskih ideja i praksi. To je novum liberalnog društva, pošto se ranije na religiju gledalo kao na sistem ideja i prakse zasnovanog na neizrecivoj prirodi religiozne komunikacije. Sada je religija izreciv izraz koji ima svoju robu na tržištu i stim u vezi potpuno je spojiv sa savremenim svetom. Pored onih momenata vidljivog delovanja religije u svetu, koje naglašava Habermes, a tiču se rasta misionarenja, rivalstva religija u svetu i pojave fundamentalizma, Tarner naglašava još nekoliko momenata koji dodatno osnažuju savremenu poziciju religije u svetu: globalizaciju pobožnosti, pretvaranje religije u robu i pojavu duhovnosti (spirituality), pre svega na Zapadu (Tarner, 2012.41). Tako prema Tarneru, globalizacija religije ima tri oblika: globalni revivalizam koji se tiče tradicionalnih oblika religije sa ortodoksnim verovanjima i praksom bilo u crkvama, džamijama, hramovima ili manastirima a u koje spada i tradicionalni fundamentalizam, pentekostalci i harizmatске crkve; drugi oblik se odnosi na narodne i tradicionalne religije kojima su privrženi u principu neobrazovani i koji u njima traže utehu, isceljenje i različite vrste kompenzacija; i na kraju zapaža se širenje nove duhovnosti kao heterodoksnog, urbanih i komercijalizovanih oblika religioznosti koji je najšire s one strane tradicionalnih, institucionalizovanih crkava.

Na toj razlici predlažu se odvojene definicije religije i duhovnosti pošto globalizacija lične duhovnosti pretpostavlja subjektivna, personalizovana značenja terapijskih, zdravstvenih i aspekata ličnog usavršavanja, npr. putem meditacije a odnosi se na pojedine pripadnike srednje klase pod velikim uticajem zapadnih potrošačkih vrednosti. Zahvaljući internetu, filmu, televiziji i rok muzici, popularni, neformalni i u prvo vreme lokalni oblici novih religija brzo i lako se šire svetom. Neortodoksalnost ovakvih oblika religije jeste u tome što ne poseduju nikakvu teološku doktrinu, one su sinkretične i sa slabim ili nikakvim vezama sa javnim institucijama kao što su crkve i hramovi. Ovakve religije Tarner naziva religijama niske intenzivnosti. Radi se i mobilnim, nisko emocionalnim, upotrebljivim za određeno vreme posle kojeg ih slabo lojalni privrženci lako odbacuju prihvatajući nove. To su dakle deinstitutionalizovane, popularne, komercijalizovane, konzumerističke i u principu posthrišćanske religije u kojima žene sve više dominiraju.

Generalni zaključak na osnovu navedenih činjenica ide prema konstataciji o vitalnosti i postojanosti religije u savremenom društvu: svetske, istorijske religije rastu i iskazuju svoj društveni značaj, ponaviše povezan sa politikom identiteta u različitim delovima sveta a novi religiozni izrazi i nezavisne crkve, potekle iz Sjedinjenih Država, se sa druge strane umnožavaju i globalizuju. Jednim delom postajući roba na tržištu duhovnih proizvoda, u nekim delovima sveta religija je sve manje u sukobu sa sekularnim društvom pošto ulazi u obzor konzumerističke kulture savremenog kapitalizma.

DESEKULARIZACIONI REŽIMI

Karpov pod desekularizacionim režimom podrazumeva određeno normativno i ideološko-političko postupanje koje omogućava ostvarivanje, proširenje i podržavanje procesa desekularizacije. Da bi se uopšte desekularizacioni režim uspostavio, potrebno je da prethodno aktivisti i akteri desekularizacije postignu određeni stepen uticaja na društvo ili na jedan broj njegovih institucija. Prema tome ovaj društveni proces uključuje: 1) obim pretpostavljene desekularizacije – od manjeg broja desekularizovanih institucija društva ili kulture do potpune religiozne desekularizacije društva; 2) formalne i neformalne institucionalne mehanizme obezbeđivanja određenog stepena vlasti i autoriteta religijskih i svetovnih aktera kao i određeni stepen religijskih i građanskih slo-

boda za religiozne i svetovno orijentisane društvene grupe; 3) specifične forme uspostavljanja delovanja ovih mehanizama; 4) ideologije koje legitimišu navedene mehanizme (Карпов, 2012:142).

Mnogobrojni su primeri istorijskih slučajeva uspostavljanja desekularizacionih režima koji sa druge strane pokazuju njihovu tipsku raznovrsnost i civilizacijko-kulturno-političku uslovljenost: od poslerevolucionarne Francuske, preko postkomunističke Rusije, Rumunije, Bugarske, revolucionarnog Irana, epohe Talibana u Avganistanu do savremenih desekularizacionih režima u Indoneziji i Kini. Dakle, od onih režima koji pretenduju na totalnu desekularizaciju društva sa težnjom uspostavljanja totalne vlasti radi sveukupne kontrole društva, kao u slučaju Talibana, do desekularizacionih režima sa ograničenim uticajem na društvo, najčešće orijentisanim samo na neke njegove institucije bez zadiranja u privatnu sferu pojedinca i društvenih grupa, kao što je slučaj sa postkomunističkim društvima u Istočnoj Evropi. Od onih režima koji se legitimišu kao svetovni a kontrolisano razvijaju kontrasekularizacione tendencije (Kina) do onih čiju najvišu vlast zauzimaju religijske strukture (Iran posle 1979. godine). Od onih režima koji u principu dozvoljavaju pluralizam religijskog izraza pa i ateizam (Rusija do donošenja Zakona o religijskim organizacijama 1997. godine) preko režima koji forsiraju jednu konfesiju (Rusija posle 1997., Srbija posle 2006. godine) do onih monističkih režima koji priznaju samo jednu legitimnu veru (Iran posle 1979. godine). Od desekularizacionih liberalnih do desekularizacionih nasilnih, prinudnih režima koji normativno zahtevaju od svih članova društva da se ponašaju po uzusima religijske dogme i kulture. Od režima čiji cilj jeste religijska norma radi same religije do režima koji kontrasekularizacione tendencije, npr. tradicionalnih religija, podržavaju iz nekih drugih nereligijskih razloga: kao u Rusiji, radi moralnog preporoda, rešavanja demografskih problema, ili kao na konfliktnom prostoru bivše socijalističke Jugoslavije, radi homogenizacije nacionalno-religijskih skupina, religije kao resursa otpornosti ili odbrane ugrožene kulture.

Na osnovu ovih činjenica, Karpov definiše dva idealno-tipska desekularizaciona režima: prvi je monistički, ekskluzivistički, predstavljen tzv. nasilnom teokratijom koja se legitimiše političkom ideologijom zasnovanom na veri i stremi totalnom religijskom preobražaju globalnog društva (Talibani u Avganistanu). Drugi idealni tip predstavlja suprotan režim prvom, pluralistički, inkluzivni i liberalni, koji ostavlja značajan stepen vlasti sekularnim strukturama i koje radi opravdanja desekularizacionih poteza ne koriste religiozne nego sekularne ideologije (Ukrajina). Šta stoji u osnovi razlike ovih idealno-tipski definisanih desekularizacionih režima? Svakako veoma brojni i složeni faktori duhovne i socijalne naravi. Na prvom mestu se radi o karakteru konfesije koja se desekularizuje. Npr. islam tradicionalno ne pravi principijelnu odvojenost, podelu na religijsku i svetovnu vlast dok su bogoslovi u pravoslavnom duhovno-religijskom krugu razradili koncepciju simfonije državne i duhovne vlasti. Kontrasekularizacija povezana sa globalnom ekspanzijom pentekostalaca i evandeoskih crkava ide prema pluralističnijem scenariju sa odeljenošću crkava od države.

Na kraju rasprave o desekularizacionim režima Karpov određuje i tipove masovnih reakcija na ustanovljavanje i funkcionisanje desekularizacionih režima. U ovoj nameri autor polazi od mertonovske klasifikacije tipova stavova i ponašanja u kontekstu cilja i sredstava. Tako Karpov razlikuje: preobraćenje na „legitimnu“ veroispovest; inovaciono pronalaženje alternativa; ritualnu „pripadnost bez vere“; religioznu ravnodušnost i sekularistički bunt.

LITERATURA

- Berger, Peter (1969) *The Sacred Canopy, Elements of a Sociological Theory of Religion*, New York.
- Berger, Peter (1999) *The Desecularization of the World: A Global Overview, The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*, Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Berger, Peter (2001) „Sociologija: povlačenje poziva“, u Đorđević, B. D. *Sociologija forever*, Niš, Punta.
- Berger Peter L. (2008) *Desekularizacija sveta – preporod religije i svetska politika*, Mediteran

Publishing, Novi Sad.

- Dejvi, Grejs (2008) „Evopa: izuzetak koji dokazuje pravilo?“, u Piter L. Berger (priređio) Desekularizacija sveta – preporod religije i svetska politika, Meditteran Publishing, Novi Sad.
- Jirgen Habermas (2008) „Dijalektika sekularizacije“, Nova srpska politička misao, Beograd, 29. april 2008., <http://www.nspm.rs/granice-multikulturalizma/dijalektika-sekularizacije.html>, posećeno 23. decembra 2009.
- Karпов, Vjaceslav (2010) „Desekularization: A Conceptual Framework“, Journal of Church and State, Vol. 52, No. 2., P. 232-270.
- Карпов, Вячеслав (2012) „Концептуальные основы теории десекуляризации“, Государство, религия, церковь в России и за рубежом, № 2., С. 114-164.
- Kofanova Elena; Mchedlova Marina (2012) „Religioznost građana Rusije i Evorpe“, Filozofija i društvo, br. 1, str. 21-39.
- Martin, Dejvid (1994) „Pitanje sekularizacije: perspektiva i retrospektiva“, u Povratak svetog? Niš, Gradina.
- Turner, B. S. (2010) Religion in a Post-secular Society, The New Blackwell Companion to the Sociology of Religion.
- Тернер, Брайан (2012) „Религия в постсекуларном обществе“, Государство, религия, церковь в России и за рубежом, № 2., С. 21-51.

PREDGOVOR – ZA SPOZNAJU POSTMODERNOG IDENTITETA U PROCESU GLOBALIZACIJE

Apstrakt

Žilava vremenska prisutnost globalizacije, kao korpusa pretpostavki o društvu, kroz analizirane diskurse, i suočavanje sa „nametnutim“ istinama o identitetu, koje su predstavljene u ovom radu, daju novu dimenziju objašnjenja i probni okvir, koji bi trebao da se nade u sledećoj istorijskoj etapi fortifikacije teorijskog izdanja o globalizaciji. Ovo teorijsko izdanje, treba oblikovati dobro znanim gnomom, da treba težiti globalizaciji sa ljudskim likom. Da ove naznake ne bi ostale samo puka obećanja, neophodno je održavati i njegovati globalizaciju „odozdo“. Potrebno je ujedinjenje društvenih snaga u cilju sprječavanja sirovosti i hostilnosti kapitalističke samovolje. U perspektivi to podrazumijeva i logiku povratka sebi, i povratku povjerenja u Drugog. Drugog ne treba posmatrati kao zaspotavljenu siluetu osionosti, već kao istinsku potrebu razvoja čovjeka i društva. Jedino na tim postulatima, moguće je ukazati i veliko povjerenje u procese globalizacije i postmodernog identiteta.

Ključne riječi: postmoderna, globalizacija, identitet, kapitalizam, neoliberalizam

PREFACE - FOR THE KNOWLEDGE OF POSTMODERN IDENTITY IN THE GLOBALIZATION PROCESS

Abstract

Toughened time the presence of globalization, as the corps of assumptions about society, through the analyzed of discourses and facing with the “imposed” truths about identity, which are presented in this paper and it is truths gives a new dimension to the explanations and test framework which should be found in the next historical stage fortifications theoretical issues about globalization. This theoretical issue should be shape the well-known gnome, which streeme towards globalization with a human face. Globalization is necessary to maintain and support “underneath”, if these notes do not remain promises. It is necessary to unification social forces in order to prevent coarseness and hostility capitalist autocracy. In perspective, this implies the logic returns themselves and the return of confidence in the Other. Other should not to seen as postponed silhouette of arrogance, but as a truthful need for the development of man and society. Only in these postulates, it is possible to point out a lot of confidence in the processes of globalization and post-modern identity.

Keywords: postmodernism, globalization, identity, capitalism, neoliberalism

Prije nego što se upustimo u pretragu zapažanja postmoderne i postmodernizma, dužni smo obrazložiti i temat, koji je, reklo bi se, zadan samom postavkom civilizacijskog poretka. Ukoliko je teorijsko zapažanje ispravno, naša diskurzivna težnja se oslanja ka percepiranju preduslova za osmišljeniju ljudsku egzistenciju. Konstelacione slike dimenzionalnih entiteta globalizacije, pružaju uznemirujuće prikaze koji se dovode u spregu sa totalitarnim obrascima i atmosferom bezskrupulozne senzitivnosti, koje uspostavlja tehnološki univerzum. Hajdegerova napetost u pogledu tehnologije kao takve, odnosno manipulativno generisane, alarmantan je poziv za neprestano konsultovanje svih društvenih snaga u pogledu infamanskog dekora, koji prijeti da u potpunosti uruši oazu humaniteta. Akcentovani radijus evolutivne mutacije čovječanstva, na koji je upozoravala postmodernistička redakcija, biće naglašena struktura naučne nadzornosti u ovoj epistoli.² Riječ je isključivo o prisvajanju prava na ekskluzivitet, da se postojeći sistem pozicionira

---

¹ Filozofski fakultet – Nikšić, Univerzitet Crne Gore

² U pitanju je Ničeova generisana nihilistička postavka na koju se „oslanjala“ zapadna civilizacija. Vidi: Simić, Ž. (2014), *Putevi*

kao vanvremenski kadar svih društvenih aktivnosti, i kao nosilac neopozivih aksioma na tautološku zaslijepljenost i mogućnost ukidanja istorije. Negiranje tradicije je i urođeni poriv postmoderne stvarnosti, koja želi da se profilise kao urgentna potreba u smislu društvene legitimacije.³ To je upravo i „znak pored puta“, da se naučna kadenca ne smije stišati, već je neophodno izdvojiti kardinalne momente koji dovode do *dezorjentisanosti nadanja* u procese globalizacije. Ono što je neminovna konsekvencija, kontaminacija je identiteta koji prolazi kroz svojevrstu filtraciju dogme velikog epa postmoderne. *Sasvim je logično, da će postmoderna kultura pomuditi upakovani potrošni identitet* (Simić, 2012a).⁴ Potrošnja tako postaje novi epohalni diskurs i pretpostavka cjelokupnog društvenog poretka, te se preko nje sugerise potpuno novi formativni reper identiteta, koji je odraz neoliberalnog kapitalizma i tekuće globalizacije.

Uvijek se mora imati na umu da je globalizacija nezadrživom silinom prodrila u sve pore društva i dovela do binarnih podjela i rasejepa starih sistema vrijednosti, ka stvaranju jednog novog i eklektičnog civilizacijskog polja. Dolazimo do saznanja da njihova efektivnost stvara poseban doživljaj i mentalni sklop kod čovjeka. Postmoderna konektovanost prevazilazi akseološki jezik i postaje režim života iliti *fukoovski* rečeno *režim istine*.⁵ Ta se drama naprosto produžava. Sada se, nakon učinjene digresije preko koje smo, polazeći od „antropološkog posrnuća“ i zauzetih opredjeljenja, definisali i reminiscencirali mogućnost drugačijeg sagledavanja epohe postmoderne koja prerasta u novi epohalni okvir post-postmodernu,⁶ može reći, da se „štafeta moći“ upravljanja, nije okončala u individualnoj nezavisnosti čovjeka. „Industrija zabave, docirano će istaći Zoran L. Kovačević, postala je jedna od najprofitabilnijih u savremenom svetu u kojoj se obrću basnoslovne sume novca. Sve je namenjeno brzoi i lakoi komercijalizaciji i zabavi. Organizuju se festivali nauke i noći muzeja gde se nauka i istorija pokušavaju približiti kroz zabavu. I od profesora se više traži da budu zabavljači i da amfiteatar postane sličan teatro“ (Kovačević, 2014:158). Tako nam se ukazuje panoramski vid u kojem razgovjetno možemo uočiti poredak simulakruma i njegovu apsorpciju ljudske egzistencije. Savremena, ekonomsko kamuflirana represija, za Andreja Grubačića je pokušaj nove centralizacije moći od strane novog imperijalnog središta. Ono što je sugestivno u njegovom epistemskom lokusu je, izolovanje jednog posebnog misaonog uvida, a to je tzv. „sistem izolovan od politike“ (Grubačić,2003). Pratimo njegovo objašnjenje. „Fraza koju sam pomenuo, ‘sistem izolovan od politike’, dosta je interesantna. Nedavno je, naime, slavni londonski *Economist*..., objavio članak koji govori o tome da se u zemljama Istočne Evrope na vlast vraćaju socijalisti i bivši komunisti. Suština članka sažeta je upravo u pomenutoj frazi: ukoliko je, u svim zemljama, ‘sistem izolovan od politike’, priroda režima je sasvim nebitna. Oni mogu da se ‘igraju politike i demokratije’, ali ‘mi kontrolišemo međunarodnu finansijsku razmenu, mi im dajemo zajmove, moćemo i da uništimo njihove ekonomije ukoliko to želimo. Oni su nemoćni’ Mogu se čak i praviti da imaju demokratiju, ako im to nešto znači, ali samo dok je sistem izolovan od politike [...] Pa ipak Svetska banka sada ima svoj naziv za fenomen - ‘tehnokratska insulacija’ (*tehnocratic insulation*). Ako, dakle, čitate studije Svetske banke, dostupne i na internetu, naučićete da je bitno imati ‘tehnokratsku insulaciju’, ili, u prevodu, gomilu tehnokrata, inače uglavnom zaposlenih u transnacionalnim korporacijama, koji se moraju nalaziti u ‘insulaciji’, odvojeni od javnog mnjenja, kako bi na miru dizajnirali ‘reforme’ “ (Grubačić,2003:18-19). Grubačić će dalje anticipirati inauguraciju globalizacije *odozgo*, koja je u suprotnosti sa onom iskonskom pobudom bića za globalizaciju *odozdo*, jer prvotna u sebi nosi „strano tijelo“ koje ne iziskuje antropološku diskusiju, već teži totalitarnom zahvatu.

Cjelokupni programski koncept izučavanju postmoderne kulture i zabrinjavajućem ishodu tehnicističke „polemike“ s aksiološkim univerzumom, koji nagovještava našu tematsku intenciju, intoniraćemo i djelom Ratka R. Božovića *Život kulture*, u kojem se autor snajelo upustio u potragu za dolaskom „istinskog mita“, a sve u cilju za drugačijim smislom života od postojeće postvarenosti i otuđenosti. Napuštanje sakralne vizije egzistencije, za autora je poziv za temporalnu egzeguзу

od Ničea, Novi Sad: Prometaj.

³ Vidi: Dugin, A. (2009), *Geopolitika postmoderne*, Beograd: „Prevodilačka radionica – Rosić“ - *Nikola Pašić*.

⁴ Vidi: Simić, Ž. (2012), *Uliks i post-postmoderna*, Beograd: Prosveta.

⁵ Vidi: Fuko M., (1997), *Nadzirati i kažnjavati*, Novi Sad: IK Z. Stojanovića.

⁶ Vidi: Simić, Ž. (2012), *Uliks i post-postmoderna*, Beograd: Prosveta.

novum-a, što znači, da se dosadašnji kontinuum vrijednosti, jednostavno amnestira pred naletima ideologije progresa, čime se progres, upotpuniće njegov značenjski mandat Đ. Vatimo: „[...] sve više oblikuje kao vrednost po sebi“ (Vatimo, 1991: 105). Jedina misao, kako uočava autor, koja opstaje i koja lišava čovjeka znanja o aksiološkoj orbiti, jeste misao tehnike. Ono što je zanimljivo u ovoj studiji, jeste svojevrсно ukidanje kredibiliteta primjenjene nauke. U duhu markirane sentence, u današnjem bumu tehničke civilizacije i serijske industrijske proizvodnje, u svijest pojedinca se urezuje potreba o pseudo svijetu, koja recentno katarzira i relaksira svakodnevicu. Brijljivo pratimo Božovićevu apoftegmu: „Nauka se potpuno funkcionalizuje i to tako što joj tehnika de facto čak preuzima ugled, a pogotovo moć pošto postaje korisno i efikasno sredstvo u rukama vladajućih snaga društvenih moći“ (Božović, 2010:24). Ono što svo vrijeme tvrdi autor, jeste „izgnanstvo“ kulturnih vrijednosti i ustoličenje tehničke civilizacije koja: „[...] snažno zatura tradiciju i zaobilazi kulturu, jednostavno ‘napada’ sve prostore u kojima čovjek živi i kreće se, ali zalazi i u dubinu, u sve pore ljudskog bića“ (Božović, 2010:26). Jasno je, da tehnološki univerzum sam po sebi stvara, ne više privatne, nego i javne „mitologeme“. Ovdje je umjesno pozvati se na zapažanje Divne Vuksanović. Naime, ona skida oreol obmanjivanja fantomskom svijetu tehnike. Iako njena analiza počinje svijetom medija, odnosno lociranjem onih slojeva iracionaliteta koji kod ljudi stvaraju pseudokonstrukte realiteta, pozivajući se na stavove Andersa, Debora i Bodrijara, ona će zapisati: „Naime, još je Ginter Anders (Anders), u svojoj studiji *Svet kao fantom i matrica*, aludirajući na spregu volje i predstavnog sveta, proisteklu iz pesimistične vizije poznatog dela Artura Šopenhauera (Schopenhauer), ontologiju mas-medija tj. radija i televizije, video kao dijalektički odnos ‘fantomskog’ i ‘matričnog’ sveta, koji se uzajamno podržavaju, tako što matrična struktura medija svojom shematičnošću proizvodi fantomske predstave realnosti, koje su, u stvari, njen vlastiti odraz. Ontička priroda ovih medija je, dakle, uslovljena isključivo tehnologijom, odnosno matricom tehničke posredovanosti slike, što za produkt ima realnost tzv. ‘fantomskog sveta’, ‘isporučenog’ u sfere privatnog prostora i porodičnog okruženja. Mešavina javne (televizija) i privatne sfere (kućni ambijent recipijenta), što se stapa u *jedno slike* koju generišu elektronski mediji, najočiglednije se konzumira kao multiplikovani fantomski produkt u slučaju televizijskih serija, popularno nazvanih ‘sapunske opere’ (*soap operas*), o čemu svedoči i Andersova ontološka studija medija. Docnija Deborova (Debord) teorija totalnog spektakla, kao i Bodrijarova (Baudrillard) simulacijska (re)produkcija serija simulakruma, pojavljuju se, kako se čini, u istoj ravni tumačenja kao i Andersova ontologizacija medija, izvedena posredstvom delovanja fantomsko-matričnog sveta fenomena“ (Vuksanović, 2008:10). Ove tačke rasuđivanja ukazuju na prisustvo tehnološkog ustrojstva svijeta. To će reći da, prisustvujemo dramatisaciji svakodnevlja. Divna Vuksanović je uz pomoć medijske vizije, tačnije medijske kulture, pokušala da ukaže na ontološko poniranje savremene postmoderne kulture, čije izvore treba tražiti u žarišnim tačkama tehnicističkog evolutiva. „Vrtoglava ekspanzija elektronskih medija, pre svega televizije, zatim i videa, menja generalni pristup kulturi, pretvarajući je u gigantsku insdustriju zabave, čiji je krajnji produkt – kako kritički primjećuju Adorno (Adorno) i Horkhajmer (Horkheimer) u *Dijalektici prosvetiteljstva* – osim homogenizovanog kulturnog proizvoda, i medijski shematizovana svest. Priroda ove svesti, koja je u osnovi robnog karaktera, u bliskoj je vezi, u isto vreme, i sa ostalim ‘virtuelnim vrednostima’ popularne kulture. Naime, komunikacijski, interaktivni potencijali novih medija i Interneta, omogućavaju izvesnu ‘revitalizaciju socijalnih struktura’, ali u jednom medijski isposredovanom prostoru i vremenu, čija su posledica virtuelne konstruisane zajednice, koje transcendiraju nekadašnji ‘realni’ prostor i vreme“ (Vuksanović, 2008:25-26).

Zanimljiv pregled postmodernističkog diskursa, daje i Aleks Kalinikos. U studiji *Žargon postmodernizma*, fragmentira i priprema čitaoca na „srasla“ polazišta, u kojima je postmodernizam kontrolisano izbio svoje mjesto u društvenoj teoriji. Kalinikos dokazuje, da se postmodernizam može posmatrati uporedo sa značajem socijalističke revolucije. Ova procedura, dozvoljava mu, da u relacija postmodernizma i revolucije, traži one refleksije, koje su upriličavale njihov senzacionalistički nastup. Međutim, Kalinikos naglašava, da je postmoderna nastala, gubitkom vjere u socijalističku revoluciju (Kalinikos, 1990). Slijedivši metodološki postupak, on dosledno prati one analitičke tragove, koji su pozicionirali ambijent postmodernizma. Naravno, izbor je

pao na Liotara (Lyotard), koji kategorizuje i smislenost prosvjetiteljske ideje i njihovo delegiranje idejne putanje *razuma*. Ispostaviće se, da vjera u legitimišući liberalizam i njegove vrijednosti, ne donosi boljitak čovjeku, već samo njegov samozaborav. Oспорavanje ideje prosvjetiteljstva, prizvano je bilo, u mnogim teorijskim školama, počev od Horkhajmerove i Adornove stožerne kritike iznijete u *Dijalektici prosvjetiteljstva*, pa završno sa radovima Liotara. Ono što preovladava u razmatranom diskursu, svakako je prepoznavanje onih sadržaja postmodernizma, koji imaju apokaliptičan opis stanja. Mada, postoji i ravan prilagodivosti ovom fenomenu, i dodatan način razumijevanja postmodernizma kroz sazdane tokove modernosti i modernizma, koje su isticali Linda Hačion⁷ i Jirgen Habermas. Njihov govor, identifikuje se sa zapadnim žarištima, koji na taj način daju novu kontekstualnu sliku postmodernizma. Često je riječ o kulturnim praksama. Ali ako se podsjetimo Džejmsonovih naracija, u pitanju je više puka pastišizacija originala, nego li, vid jedne organizove, estetske režije. „Postupak Linde Hačion je samo jedan od brojnih manevara kojima se teoretičari služe da bi izašli na kraj sa zbudjujućom činjenicom da i definicije i dela, na najuverljiviji način određuju postmoderne umetnost onda kada je vide kao nastavak modernističke revolucije kraja prošlog veka. Tako Linda Hačion govori o ‘opskurnosti i hermetizmu modernizma’, dok Andreas Hajszen (Andreas Huyssen) (koji je obično iznad takvih stvari) saopštava da su ‘najznačajnija strujanja unutar postmodernizma osporila i pobedila neobuzdano neprijateljstvo koje je modernizam pokazivao prema masovnoj kulturi’. Ukoliko se ove tvrdnje odnose na unutrašnju strukturu moderne umetnosti jasno je da je reč o preterivanjima“ (Kalikos, 1990:336).

Kritika koja zadire u ideološko ustrojstvo i održivost postmoderne doktrine, ali i u tačno društveno lociranje socijalnog konflikta, postaje neprijatna za pobornike ovog epohalnog „establišmenta“, koji žele da suzbiju i sankcionišu utočišta teorijske misli i humane praktičnosti.⁸ Sociološki gledano, postmoderna se smatra i okriljem globalizacije i neoliberalnog kapitalizma. Na mnogim mjestima smo isticali u radu, i predočavali tačke neslaganja koje postoje u naučnim krugovima, a čiji su se narativi ticali i prepoznavanja postmoderne kao utočišta globalizacije. Ako bi zaobišli ona polazišta, kod kojih je globalizacija registrovana u istorijskom arhivu u dokaznom faktu prvih društvenih dodira, mogli bi reći, da ona svoju fenomenološku prepoznatljivost stiće, tek pojavom postmoderne. Ono što će zavrijediti model komentara u gnoseološkoj provjeri postmoderne, odnosi se na odgovarajući vid emancipacije, koja se smatra programiranim zahtjevom tog epohalnog „zahvata“. U socijalnoj sferi, moralo se intervenisati u vidu stvaranja slobode od romansijerske pretencioznosti moderne, da bi se ostvarila sloboda za novu paradigmu življenja, koja ne toleriše „buntovništva“ individue, već formuliše novi pravilnik ponašanja. Da budemo precizniji, nije riječ o estetskom pejzažu, nego o svojevrsnom nametanju uvjerenja u arhitekturu *distopije*. U tim žarištima, koja ćemo prikazati na narednim stranicama, potrebno je potražiti i izgubljeni smisao globalizacije i savremenog identiteta. Možda je naša osuda i problematična, ali u domenu postmodernizma, globalizacija je *ostala imuna* na tragizam čovječanstva. Pomračeni um, postao je odraz postmoderne refleksije, a sve manje dio frazeologije. Već odavno je, Marksova apokaliptična misao po pitanju društvene otudenosti, postala misaona tjelesnost, koja prati usud čovjeka. Čovjek tako postaje alijeniran od sebe i drugih. Studiozno usmjerenje na prirodu postmodernizma, dao je i Frederik Džejmson (Frederic Jameson). Kratak osvrt na pređašnja navođenja i fiksacije njegovog proroštva, pružile su osnov da se postmodernizam i postmoderna kultura shvate kao obrisi kasnog kapitalizma. Njegov diskurs počinje neslaganjem sa sociološkim zapažanjem društvenih promjena. Poznato je, da su te teorije uvažile one novine, koje su između ostalog, predstavljene u kanonima postindustrijskog i potrošačkog društva. Nastojeći da ukažemo na polazne osnove njegove teorije, neophodno je osvijetliti Džejmsonov odgovor na tok iznijetih gledišta. Prema tome: „Takve se teorije nalaze u očiglednom ideološkom poslanstvu da dokažu-u

7 Linda Hačion govori u prilog odbrane postmodernizma. „Drugim rečima, postmodernizam ne može biti olako upotrebljivan kao sinonim za savremeno (up. Kroker i Cook 1986). Takode, one ne opisuje internacionalni kulturni fenomen, pošto je primarno evropski i američki (prisutan i u Severnoj i Južnoj Americi). Iako je pojam *modernizam* uglavnom angloamerički (Suleiman 1986), to ne ograničava poetiku *postmodernizma* na samo na tu kulturu, posebno zbog toga što oni koji zauzimaju ovaj stav obično nalaze prostor da se ušunaju u francuski *neuveau roman* (A. Wilde 1981; Brooke-Rose 1981; Lodge 1977)“ (Hačion, 1996:17).

8 Vidi: Simić, Ž. (2012), *Ulits i post-postmoderna*, Beograd: Prosveta.

vlastitu korist-kako ta nova formacija društva sve više ne sledi zakone klasičnog kapitalizma, tj. primat industrijske proizvodnje i sveprisutnost klasne borbe. Marksistička tradicija im se stoga silovito opirala, uz poseban izuzetak ekonomiste Ernesta Mandela, čija se knjiga *Kasni kapitalizam* ne zahvata samo anatomije istorijske originalnosti tog novog društva (koje on vid kao treći stepen ili moment u razvoju kapitala), nego takođe i dokazivanja da je ono, ako ništa drugo, *čistiji* stepen kapitalizma nego ijedan od momenata koji su mu prethodili [...]; za sada neka bude dovoljno naglasiti tezu koju sam detaljnije zastupao na drugom mestu, naime da svaka pozicija spram postmodernizma u kulturi-bilo apologija, bilo žigosanje-takođe, ujedno, istovremeno i *nužno*, jeste implicitno ili eksplicitno politički stav prema prirodi današnjeg multinacionalnog kapitalizma“ (Jameson, 1995:12). Da se primjetiti, da Džejmson ne prepoznaje nevinost postmodernizma, i da ga smatra novim vidom ispoljavanja kapitalističkih arhetipova. Kazano u odbranu izrečenog, koje podupire i našu tezu o degradaciji postmodernog identiteta (pored Liotara, Bodrijara, Deleza), Džejmsonova oglašavanja se smatraju vjerodostojnijim objašnjenjem sugerisane problematike.

Postmodernizam je postao uniformisan obrazac življenja. Zahvaljujući tehnološkom kodiranju, svoj potencijal je izrazio u beskrupuloznom brisanju čovjekove tradicije, kao i svega onoga, što se smatralo njegovim idejnim hranilištem. U tom smislu, pozivamo se na gnome Zorana Vidojevića, koji minuciozno iznosi egzistencijalni doživljaj postmodernizma. Bez sumnje: „Postmoderni imperijalizam se ne ograničava na ekonomsko, političko i kulturno potčinjavanje. On teži i da zasposedne i usmerava i duševnu strukturu ljudskog roda. U tom cilju upotrebljavaju se mnogobrojni metodi, i to ne samo oni grubi i zastrašujući nego i suptilni, koji na prvi pogled čuvaju čovekovu autonomiju, zasnovani na najvišim dostignućima izopačene psihijatrije i psihologije“ (naš kurziv) (Vidojević, 2015:99). Ono što se može smatrati zaključnim razmatranjem ove epohe, svakako je zabrinjavajuća uloga čovjeka, jer prisutnost navedenih „negativa“, podriva sumnju za etabrirani „stalež“ kulturnih obrazaca, koji govore o efemernosti novog doba i njegove neukorjenjenosti. A ko se ne povinuje potrošačkom izlivu i efemernom identitetu postmoderne,⁹ neminovno biva stigmatizovan (Gofman, 2009).¹⁰

Todor Kuljić će s pravom upozoriti, da se radikalni preobražaj misli u društvu ubrzano širio preko novih riječi s propozicijom „post“, postmoderna, postkumizam, postmarksizam. „Odavno je uočeno da prihvatanje istorije zavisi od njene narativne strukture koja ima vlastite zakonitosti kada oblikuje prošlo u ispričano sećanje. Globalizacijsko pamćenje ne razlikuje se od prethodnog po tome što složenost haosa redukuje drugačijom fabulom, niti otuda što uspješnije sabija kontingentnu prošlost u pripovest koja je prihvatljiva. Ono, naime, takođe nastoji da deluje logički i smisaono, *odgovara trenutnom identitetu i samopoimanju i nudi funkcionalni konformizam (biti u trendu, tj. lojalno važećim vrednostima)*“ (naš kurziv) (Kuljić, 2006b:42). Tumačenje pojma ‘čovjek’, iz postmodernog rakursa podrazumijeva, njegovu emigriranost iz ranijeg pribježišta generisanog identitetskom ovojnicom, i njegovim podvrgavanjem iluzionističkoj fragmentaciji nametnute svakodnevice. Ovakav sistemski sklop, Željko Simić naziva *reality* stanjem, koje predstavlja doživljajnu simulaciju verifikovanog subjekta, bez signaliziranih svojstava identitetskog prepoznavanja.¹¹ Njegov nastavak filozofskog kodiranja, postmodernog *serviranja* globalnog spinovanja, prepoznaje se u približavanju nadasve, nesumnjivo briljantnog filmskog ostvarenja Pitera Vira *Trumanov šou* (*The Truman's show*), u kome je ukazano na civilizacijsko-imputirani osjećaj autentičnosti bića (Simić, 2011b). U Simićevoj analizi se suočavamo s nosiocima civilizacijskog *udesa*. Možemo bez oklijevanja reći, da je riječ o svojevrsnoj fazi tehnološke ekstirpacije, koja je postala agens socijalizacije današnjeg čovjeka. U tom kontekstu je sasvim i razložna upitanost autora, da li se u našem realitetu sabiraju oni elementi koji nas poistovjećuju sa statusom Trumanu Burbanka u režiranom *reality* programu. Naučna egzegeza može imati sledeće odgovore. „Prvi odgovor koji sugerisemo možda isprva može da iznenadi: uverenost počiva na činjenici *nepobitnog* znanja da van svake sumnje postoji australijski režiser po imenu Piter Vir koji je, makar on jedini ispred tima učesnika u realizaciji filma, osmislio i izveo film kao umetničko delo, a ne kao veliki *reality*-program. Razlika

9 Vidi: Debord, G. (2002), *Society of the Spectacle*, Bureau of Public secrets:translated by Ken Knabb.

10 Vidi: Gofman, E. (2009), *Stigma*, Novi Sad. Mediteran Publishing.

11 Vidi: Simić, Ž. (2011), *Jung i hrišćanstvo*, Beograd: Akademija za diplomatiju i bezbednost.

je kvalitativna: film je kao umetnička forma fundiran u imaginaciji i šalje poruku o imaginarnom (ma koliko apsorbovao elemente realiteta), a *reality*-program zaposeda segment realiteta i šalje poruku o modelu realno organizovanog vremena, ma koliko u transmisiji preuzimao nacrt nečeg fikcionalnog koji je u međuvremenu nestao pod silinom realne prezentacije” (Simić, 2011b:13). Ovo je veoma suptilno predstavljanje postmodernog diskursa i društvenih odnosa koji prerastaju u svjedočenje patološkog voajerizma.¹² „I drugi dokaz, uz poslednji osvrt na *The Truman's show*, takođe nam se može učiniti paradoksalno jednostavan, iako valjda već moramo zadržati više opreza u prosuđivanju kategorije ‘jednostavnog’. Reč je, naime, o tome da u ovom filmu postoji skrivena kategorija ljudi koji suštinski čine realnim *reality-show*. Ali, to nisu sami akteri niti režiser, nego – publika koja se nalazi *s ove*, realne, prave strane crte kadriranosti” (Simić, 2011b:15). Na kraju, možemo zaključiti uz Simićevu opasku, da ipak ne proživljavamo Trumanov *reality*, iz razloga što, nismo dovoljno spremni suočiti se sa protežiranim *reality*-stvarnošću (Simić, 2011b). Upravo iznijeta niska argumentacije, ukazuje na otrgnuti korijen senzibiliteta u post-postmodernizmu. Ipak, zadavši sebi intencionalnu težnju ka predstavljanju postmoderne epohe, kao iskustvenog obitavališta globalizacije, htjeli smo kroz posmatranje „panorame” postmodernizma, uobličiti one pojave, koje se inače manifestuju u „ekspoziturnim” tumačenjima, kulturnih teorijâ globalizacije. Ukazali smo na temporalni registrar postmoderne, za koju se može reći, da je sazrela i prerasla u epohalno pulsiranje, ili kako smo je u radu oslovili post-postmodernom. O snaživši domen globalizacije kulture, teorijskim orijentirima koji su upućivali na njene slabosti,¹³ i aporičnost, kao i na one sfere (koje su, po sili prilika, bile izložene stigmatizaciji naučne misli), naš stav je potraživao novi *duh* intelektualne rasprave, koji je oslobođen ideoloških erozija, i obavezao se na izgradnju kulturološki bogatijeg ambijenta globalnog društva. Potraga je usmjerena ka obnovi socioantropološkog senzibiliteta, i potrebe za Drugim, kao i o mogućnosti uspostavljanja *dijaloga kultura*, koji su preduslov za stvaranje identitetne ovojnice čovjeka.

LITERATURA:

- Božović, R. R. (2009), *Život kulture*, Beograd: Filip Višnjić.
- Debord, G. (2002), *Society of the Spectacle*, Bureau of Public secrets: translated by Ken Knabb.
- Dugin, A. (2009), *Geopolitika postmoderne*, Beograd: „Prevodilačka radionica – Rosić” - *Nikola Pašić*.
- Fuko M., (1997), *Nadzirati i kažnjavati*, Novi Sad: IK Z. Stojanovića.
- Gofman, E. (2009), *Stigma*, Novi Sad. Mediteran Publishing.
- Grubačić, A. (2003), *Globalizacija nepristajanja*, Novi Sad: Svetovi.
- Hačion, L. (1996), *Poetika postmodernizma*, Novi Sad: Svetovi
- Jameson, F. (1995), *Postmodernizam u kasnom kapitalizmu*, Beograd: KIZ „Art Press“.
- Kalinikos, A. (1990), *Žargon postmodernizma*, Beograd: Radio Beograd: Treći program, br. 86-87, leto-jesen, str. 330-351.
- Kovačević, L., Z. (2014), *Susret i sukob sa naukom*, Novi Sad: Akademski knjiga / Srpska akademija i umetnosti ogranak u SANU u Novom Sadu.
- Kuljić, T. (2006), *Kultura sećanja*, Beograd: Čigoja štampa.
- Simić, Ž. (2011), *Jung i hrišćanstvo*, Beograd: Akademija za diplomatiju i bezbednost.
- Simić, Ž. (2012), *Uliks i post-postmoderna*, Beograd: Prosveta.
- Simić, Ž. (2014), *Putevi od Ničea*, Novi Sad: Prometej.
- Vidojević, Z. (2015), *Porazi i alternative, pretnja pustoši i etika otpora*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Vlajki, E. (2009), *Socijalna patologija postmodernizma*, Zagreb: Euroknjiga.
- Vuksanović, D. (2008), *Filozofija medija / ontologija, estetika, kritika*; Beograd: Čigoja štampa.

12 Vidi: Vlajki, E. (2009), *Socijalna patologija postmodernizma*, Zagreb: Euroknjiga.

13 Misli se na prisustvo i disperziju potrošačkog korpusa, kao i njegovo libidno žarište.

REKLAMA KAO IZRAZ KULTURE U PROCESU GLOBALIZACIJE U XXI VEKU

Rad je koncipiran i oblikovan kao poduhvat da se reklama shvaćena u širem smislu obradi kao izraz kulture i time omogućiti šire istraživačko polje od osnovnog ekonomskog.

Ovo stoga što se reklama redje istražuje kao kulturološki fenomen u poredjenju sa drugim oblicima kreativnih i estetskih ljudskih aktivnosti poput muzike, pozorišta, filma, itd.

Nekada na prvi pogled Jednostavno pitanje :da li očekivati da nas reklama više informiše i uputi- nego zabavi ,oduševi i inspiriše; sada kao poprima sve više slojeva. Odsta, u 21 veku ²koji između ostalog karakteriše snažan proces globalizacije reklama biva zahtevnija u pogledu njene planetarne prisutnosti, ne samo, kao klasični instrument marketing miksta, već kao kreativno i umetničko delo.

Gotovo da su zaboravljeni najjednostavniji primeri funkcije reklame kao bazične informacije- na tom i tom mestu naći ćete po toj i toj ceni taj i taj proizvod; ali se i sad ponavlja sa malog ekrana skoro istovetna informacija- akcija –prodaja tih i tih proizvoda da po tim i tim cenama u našim prodavnicama širom Srbije

Od prvog reklamnog filma pod vedrim nebom iz 1898, koji su pendantni hroničari istorijata reklame zabeležili pa do sada, prave se reklamni spotovi i filmovi koji su ponekad prava umetnička dela koja ostavljaju trag kod više generacija .Spontano, ali i intenciono kao takva ona su više izraz kulture nego korisne simplifcirane informacije. U strategijskim i statusnim reklamnim filmovima ogleda se harmonija probranih reči, umetničkih glasova, izvornih pratećih melodija i mnogo toga nevidljivog što ukazuje na svojevrsno kulturno dobro.

Sada, u uslovima globalizacije čiji su osnovni i predominantni nosioci i protagonist američke multinacionalne kompanije kao da se sve više potvrđuju i teza jednog od najpoznatijih francuskog ministra kulture Andre Malroa” da je američka reklama najefikasnija jer počiva na uslovnim refleksima”

Novi mediji i oblici komunikacije pokazali su evolutivnu i kumulativnu dimenzije reklame i više mogućih gledišta od kojih svako ponaosob zaslužuju posebnu specijalističku obradu ,a svi zajedno celovit sistemski pristup sa mogućim ključnim usmerenjima praktične primene.

Pre davanja osvrta na neka od mogućih gledišta, metodološki je poželjno imati klasifikaciju reklama.

U saznajnom smislu bitno je osvetliti, bar u naznakama, kako kontradiktornost pojedinih analiza, tako i određena ideološka sučeljavanja.

1.DEFINICIJA I KLASIFIKACIJA REKLAMA

Od relativnog obilja enciklopedijskih³ i autorskih definicija za ovaj rad oblikovana je definicija da je reklama pod sistem masovne komunikacije usmeren da zadrži pažnju određene ciljne grupe (potrošači, kupci, korisnici, birači, itd.) da bi ih podstakao na željeno ponašanje (kupovina, štednja energije, glasanje za određenu osobu, itd.) u cilju postizanja neto korisnosti za direktne (naručilac) i posredne subjekte.

---

¹ Generalni sekretar nvo OBZIR

² Videti osvrte na istorijat reklame naročito u IXX i XX veku: Schwarzkopf, Stefan u Journal of Historical Research in Marketing (2011), pp.:528-548

³ Videti Dictionnaire des théories et mécanismes économiques, Hatier, Paris, 2004.

U užem ekonomskom smislu podrazumeva se da je reklama element marketing miksta” akt ili veština kojom se vrši psihološki uticaj na javnost da se u sadejstvu sa ostalim elementima marketinga ostvaruju postavljeni ciljevi”.

Iz navedenih definicija proističu kriterijumi na osnovu kojih se reklame analitički mogu klasifikovati i tipski uže analizirati sa specifičnostima.

U zavisnosti od izabranog kriterijuma klasificiranja reklame se opciono ,više ili manje detaljno, razvrstavaju prema:

- a.predmetu reklamiranja (proizvodi,usluge,institucije,ličnosti,ideje,države,mesta,...)
- b.načinu reklamiranja(direktno,posredno,grupno,zajednički,...)
- c. sredstvu reklamiranja(plakati,leci,novine,radio,film,televizija,...)
- d. ciljnoj grupi(visoki-srednji-niski dohodci, student, direktori, penzioneri,žene, deca...)
- e. postavljenim ciljevima(konjunkturni, konkurentski,strategijski,..)

2.GLEDIŠTA U VEZI SA REKLAMAMA

Naznake o relativno brojnim I raznovrsnim gledištima u vezi sa reklamom svrsishodna su da se shvati sva složenost pristupu i istraživanju i da se dva izdvojena gledišta za obradu kao što su ekonomsko I kulturološko ne izoluju i zarobe u jednoumlje tzv.fah idiota.Ona pomažu da se ne stvara podloga ni za reklamo gutače i zavisnike od reklama, niti za reklamo fobičare i večiće kritičare pobornike politike isključenja i isključivosti prema fenomenu reklame.

a.Ekonomisti se u većini slažu da je reklama potrebna i korisna(jedan od konkurentskih instrumenata) u društvima koja počivaju na tržišnim sistemima i privredi sa razvijenom potrošnjom koju reklama sa svoje strane podstiče.

b.kulturološki posmatrano reklama je odraz načina življenja, mode i mnogih detalja svakodnevnice kao i izraz kreativne culture koja je omogućila režiserima, scenaristima, piscima, pesnicima, kompozitorima, slikarima, glumcima da ostvare svoja početna I prva dela, ali i stvaralačke minijature koje sui h učinile šire poznatim.

c.estetski pristupi reklamama iz kojih se izvode komercijalni imaju brojne potvrde u izrekama i pesmama “lepota je u malom”(nano tehnologija,haiku poezija),” nek me vara-barem je ubava”, ali i u reklamnom larpurlartizmu”

d.Sa istorijskog gledišta bitno je uvek polaziti od činjenica :Da reklama nije fenomen ni od juče ni od prekjuche i da razmišljanja o njoj ne potiču samo od nas i ne završavaju se sa nama i da stoga valja prethodno proučiti šta se evolutivno i kumulativno zbivalo i u ovoj oblasti.Prvi reklamni plakati(naprimera za Mullen Ruž, Tuluza Lotreka, iz 1891.goine) prve reklamne fotografije Coca Cole(iz 1890)su izmedju ostalog izraz umetničke inspiracije

e.bitno je i uvažavanje geografskih gledišta (misli globalno-radi lokalno)koje se konkretizuje u tome što će reklamna biti različito oblikovana i prilagodjena regionima, zemljama , lokalnim sredinama.Tako se na primer razlikuju kampanje protiv Side u Evropi i Africi, Engleskoj i Francuskoj, Beogradu i Ristovcu.

f. sa materijalno-finansijski stanovišta reklame se analiziraju po direktnim ili posrednim neto efektima i prinosima pri čemu često apsolutni iznosi mogu da zavaraju prividom o reklamnoj neumerenosti i rasipništvu.Tek kad se iznosi utrošeni za skuplje reklame (TV) I pojedine emisije (tv dnevnic, fudbalski,košarkaški, teniski mečevi, itd.)velike gledanosti stave u odnos sa brojem potencijalnih konzumenata dobije se realnija predstava zašto se troše sve veće sume novca,koje izmedju ostalog,potvrđuju brendnu vrednost, leadersku ili prestižnu poziciju. Podaci pokazuju da su izdaci za reklame u porastu i da premašuju u totalu poslednjih godina 400 milijardi evra.

g.sa etičkog stanovišta opstaju velike dileme o opravdanosti reklama kao velikih i preskupih troškova,izvorištu koruptivnih i špekulativnih, neistinitih, poluistinitih I drugih devijantnih pojava povezanih sa reklamnim aktivnostima.Ona se često povezuju I sa odgovarajućim zakonodavstvom kao negacijom negacije nemorala.Takođe analiziraju se i veliki promašaji sa prekorima da su sve to platili potrošači ili korisnici bankarskih usluga.Postavljaju se i pitanja da li je u reklamiranju

kao i ratovanju sve dozvoljeno i ko u ime čega i u ime koga može da postavlja kodekse. Zloupotrebe i neistine s jedne strane dopadljive i tačne poruke s druge strane su dva tasa vrednosti na kojima se vagaju mnogi pojedinci, organizacije i društvo tražeći stalno ravnotežu.

h. psihološka stanovišta su nezobilazna i sve prisutnija u svim reklamnim aktivnostima. Neuromarketing je počeo da se izučava disciplinarno. Otvaraju se katedre za primenjenu psihologiju na ekonomskim fakultetima. U suštini reklame je čovek i njegova potreba i želja. Čovekovo-hoću-neću-želim-mogu-ne mogu-prija mi –postaje stožer svih razmatranja. Analiziraju se nagonski delovi ličnosti, lučenje dopamine i dosta toga što je sastavni deo ljudskog ponašanja.

Brojnost navedenih gledišta, iako u u naznakama, upućuje na celovitost multidisciplinarnog pristupa reklamama bez obzira da li su one u oblasti privrede, sporta, politike, kulture, pojedinih ličnosti ili bilo čega što pokreće na dopadanje i privlačenje.

Ipak, suštinsko gledište o reklamama je ekonomsko. Ono je polazni i finalni smisao reklamnih aktivnosti i reklamnog mehanizma po nekad toliko jednostavnog i banalnog a ponekad toliko sofisticiranog.

Na njega se nadovezuje kulturološka dimenzija koja pomera granice između dozvoljenog i nedopuštenog, običnog i neobičnog, jasnog i razumljivog, neshvaćenog i ispred vremena sa puno nedokučenih detalja koja reklamama daje smisao umetničkog, inovativnog, inventivnog, kreativnog i unikarnog.

3. KONTRADIKTORNE ANALIZE

Pozitivističke analize reklame i reklamnih aktivnosti brane i propagiraju osnovnu tezu: da je reklama u službi društvenog napredka. Protagonisti takvih analiza smatraju da reklama nudi spektakal (igru uz hleb). To je kvalitetna predstava koja život čini radosnijim, upućuje i omogućuje na zadovoljstva, daje pravo na maštanje, sanjanje i ostvarivanje snova i da nije slučajno što je američka ponajbolja dugo vremena. Pobožnici reklame kao kulturološkog izraza i fenomena ističu da je njena srž kreativnost za zadovoljavanje, nadogradnju i stvaranje novih potreba zasnovanih na dubokim željama i traženju načina da se ona što brže i masovnije zadovolje. Reklama je stalno na talasu vremena, utemeljena u vremenu, prostoru, ljudima i promenama. Pobuda da izdrže konkurenciju, obezbede prednost i vođstvo mobilize preduzeća i motiviše timove stručnjaka da prilagode svoje proizvode ukusima široke publike,

Estetski detalji, elegancija, humor, novi prostori i oblici komunikacije, novi kvaliteti, proslavljene ličnosti, dobre predstave i vidjenja, prijatni glasovi i tonovi, optimističke poruke sve to evolutivno i kumulativno vodi ka saznanju da bi životi mnogih ljudi na mnogim prostorima, pa i društveni napredak bili bez reklama u bojama bez optimizma i radosti, u raljama prosečnosti bez preduzetničkog stvaralaštva.

Nasuprot pozitivističkim analizama reklame, negativističke analize izbacuju argumentaciju za bazičnu tezu: da je reklama u funkciji sistema potrošačkog društva i redukcioničke profitne logike. Navode se primeri koji upućuju na uverenja da se reklamama manipuliše sa javnošću. Takođe da njihove agresivne i sveprisutne poruke kod dece i osoba sa nedovoljnim znanjem i predznanjem stvaraju zablude i potiskuju prave vrednosti za čiju su odbranu nedovoljno pripremljene škole, pojedine porodice i roditelji. Stereotipima, najčešće o ženstvenosti i muževnosti, uz prijatnu muziku i zavodljive prijatne reči, mitomanskim pojmovima stvara se deformisana i konformistička slika stvarnosti u kojoj je najvažnije kupovati i trošiti, ugledati se na slavne i poznate u tome. Ta manipulacija reklamom ide toliko daleko da se upada u zamke impulsivnih kupovina i olakog zaduživanja. Navode se i negativni primeri pojedinih multinacionalnih kompanija koje veštački kreiraju u suštini suvišne potrebe (bezalkoholna i energetska pica, sintetički vitamin).

Svojevrsna sinteza, ali i negacija pozitivističkih i negativističkih analiza su realističke analize. U njima se ističe da reklame nisu samo ni štetne ni samo korisne. Potvrda toga su činjenice da su pojedine reklame uprkos snažnim multinacionalnim zabranjenjima (alcohol, duvan, itd). Takođe i da su pojedine reklamne kampanje uprkos velikim sredstvima i artističkoj perfekciji doživele neuspeh sa svojim sloganima ("Vaš novac nas interesuje", "Pijte i piškite").

4. IDEOLOŠKA(KULTUROLOŠKA) SUČELJAVANJA

U određenoj meri kontradiktorne analize reklame su i odraz ideoloških sučeljavanja. Polazno istaživačko pitanje je : Da li reklama odražava dominantnu ideologiju (i kulturu) ili ona oblikuje našu ideologiju i kulturu ?

Želja za prestižom za samoaktuelizacijom, superiornišću, socijalnoj distanci, razlikovanju po moći i bogatstvu je u alternaciji sa reklama egalitarizma solidarnosti.

Ovo pitanje je posebno značajno za zemlje u tranziciji.

Pitanje je da li bi i koliko moglo da se uradi reprezentativno empirijsko istraživanje vodećih i najuticajnijih medija i oformi objektivan nalaz.

Parcijalna istraživanja reklamnih poruka u četiri svojevremeno vodećih, najtiražnijih i najuticajnijih časopisa u Francuskoj⁴, pokazala su svu kompleksnost traganja za odgovorom i variranje mogućih utisaka u zavisnosti od profila časopisa i njihove bliskosti političkim partijama, odnosno ideološkim opredeljenjima (egalitarističkim ili elitističkim). U jednom časopisu su bile ubedljivo učestanije poruke: "osvojio je televizor u boji-Nije lukaviji od vas-možete i vi". Nasuprot tome u mnogo tiražnijem časopisu šest puta su bile poruke tipa "uradite nešto ranije-što će drugi uraditi kasnije". Siromašnima se poručuje "radite kao I'gati" a onima koji misle da su bogati "napravite distance u odnosu na bogate"

Politički marketing ,sve prisutniji i u Srbiji,sa dečjim bolestima u preterivanju u obećanjima ima se utisak da se svodi na kalkulatvni pragmatizam za dobijanje glasova bez jasnih ideoloških razlika.

Zanimljiva su i istraživanja reklama na stereotipima kao nosioca kontekstnih poruka tzv. mačo kulture , culture tradicionalnih vrednosti,etničkih grupa, itd.

Naravno, veliki broj reklama je neutralne prirode i povezane su sa odnosom kvalitet proizvoda i nivo cena i one odražavaju ekonomsku suštinu reklame.

UMESTO ZAKLJUČAKA

Ponekad primeri iz prakse kao specifična potrebna potvrda istraživanog pokazuju suštinu obradivane teme.

U jedan od takvih primera za ovaj rad može da posluži informacija⁵ da je filmska zvezda Nikol Kidman od ove godine promoter (zaštitno lice i narator) brend kampanje avio kompanije Etihad ervejza pod nazivom "Letenje nanovo osmišljeno". Holivudska diva svetskog glasa, ljupkog ponašanja i lepog stasa, sa TV reklamom snimljenom u novom vodećem avionu erbasa A380 i na lokacijam širom sveta oličava suštinu (globalno i kulturološki) savremene reklame (multi medijalnost, nizak trošak po konzumentu, privlačnost, informacionu sažetost na najvažnije, upečatljivost i refleksni podstrek) i sintezu obuhvata (ekonomskog, kulturološkog estetskog, geografskog, istorijskog, materijalnog, finansijskog, etičkog, itd).

Film u trajanju od 60 i 90 sekundi prikazivan na svetskim TV stanicama i društvenim mrežama, praćen sa fotografijama, posterima i bilbordima u štampanim, digitalnim medijima i na javnim prostorima učiniće da se mnogo ljudi na mnogo mesta širom planete divi Nikol Kidman i poželi da doživi letenje ponovo osmišljeno od Etihada i verovatno više nego do sad ostvari istovremenu tu potrebu i želju na svoje, ali i još veće zadovoljstvo kompanije.

LITERATURA

Dictionaire des theorie et mécanisme économiques, Hatier, Paris, 2004.

Gogue Jean –Marie, Menadžment kvalitetom, Vedes, Beograd, 2008.

⁴ Prema kazivanju J.M.Gogue u Parizu, 2015. godine

⁵ Er Srbija u fokusu, april 2015. god

GLOBALIZACIJA I IDEOLOGIJA U EVROPSKOM JAVNOM MNENJU³

Apstrakt

Krajem XX. veka tradicionalno viđenje procesa internacionalne integracije u okviru širih ideoloških narativa levice i desnice počinje da se menja. Levica postaje kritičnija prema ideologiji ekonomskog neoliberalizma koja prati globalizaciju. Na desnici su javlja otpor gubljenju kulturnog identiteta i slabljenju nacionalnog suvereniteta, ali uz podršku globalnoj dominaciji ekonomskog liberalizma. Ono što je u ovoj opštoj slici nedovoljno poznato jesu stavovi na nivou javnog mnjenja evropskog građanstva. U ovom radu se analiziraju odnosi između ideološke orijentacije i stavova prema globalizaciji, na uzorku ispitanika iz oko 30 evropskih zemalja. Rezultati pokazuju da smer tih asocijacija donekle varira na nacionalnim uzorcima, ali dominira asocijacija između desničarske identifikacije i pozitivnijih stavova prema globalizaciji.

Gljučne reči: globalizacija, ideologija, stavovi, Evropa, javno mnjenje, Eurobarometar

Abstract

The end of the XXth century witnessed a transformation of the view of international relations within broader ideological narratives of political Left and Right. The Left has become critical of globalization due to its association with economic liberalism. Resistance against the loss of cultural identity is increasing on the right, as well as the support for the globally expanding economic liberalism. What has remained unclear are the attitudes of the European citizens in this regard. This study analyzes the relationships between ideological self-identification and attitudes towards globalization. Despite certain variations, the results describe right-wing identifiers as more positive about globalization.

Key words: globalization, ideology, attitudes, Europe, public opinion, Eurobarometar

UVOD: IDEOLOGIJA I GLOBALIZACIJA

Tradicionalni stavovi političke desnice prema međunarodnim odnosima uključuju preferencije za hijerarhijske odnose i isticanje primata državnog suvereniteta.⁴ Agresivna politika je često bivala proizvod takve orijentacije. Dva svetska rata u 20. veku su dovoljna ilustracija. Ipak, pažljiva analiza ukazuje da takvi stavovi ne karakterišu sve oblike političke desnice, niti su konstantni u vremenu. U klasičnom liberalizmu nacionalni suverenitet nema ključni značaj. Nevidljiva ruka tržišta, u idealnom svetu, ne treba da bude sputana formalnim preprekama kao što su nacionalne granice ili trgovinske tarife. U periodu nakon 2. svetskog rata, posebno sa procesom evropske integracije, liberalizam postaje ideološka sila na čelu integracionih procesa. U slučaju evropskog liberalizma, ta težnja ka integraciji je, naravno, vrlo uslovna, partikularistička i asimetrična. Puna integracija se odnosi na članice EU, dok je asimetrična otvorenost očekivana od drugih zemalja.

Evropska levica, međutim, je od samog početka naklonjena otvorenijim međunarodnim odnosima i integracionim procesima. Od poziva proleterima svih zemalja da se ujedine, pa do pojedinih savremenih anti-globalističkih pokreta, levičarske ideologije smatraju da rešenja ključnih problema zahtevaju međunarodnu saradnju. Načelo jednakosti, koje se nalazi u snovi političke levice (Bobbio, 1997) se najčešće shvata inkluzivno i univerzalno.

Krajem dvadesetog veka viđenje procesa internacionalne integracije u okviru širih ideoloških narativa postaje složenije. Proces globalizacije predstavlja novi (kvantitativno i/ili kvantitativ-

---

1 Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Institut društvenih nauka, Beograd

2 Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

3 Tekst je rezultat rada na projektu "Društvene transformacije u procesu evropskih integracija: multidisciplinarni pristup" (br. III 47010) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

4 Za diskusiju o odnosu tradicionalnih ideologija i globalizacije, vidi Soborski (2012).

no, zavisno od teoretičara) socijalno-ekonomski i politički kontekst, koji zahteva prilagodavanje i eventualno restrukturiranje tradicionalnih ideologija (Azmanova, 2011). Ovde ćemo spomenuti dve tendencije 'ideološke adaptacije' na kontekst globalizacije. Prva se odnosi na menjanje opšte orijentacije ka internacionalnoj integraciji. Druga se odnosi na diferenciranje stavova prema pojedinim aspektima globalizacije.

Po mišljenju znatnog broja autora, globalizacija (uključujući i proces evrointegracije) predstavlja poseban problem za levicu zbog sve izraženijeg ekonomskog liberalizma inherentno povezanog sa globalizacijom (Haupt, 2010; Azmanova, 2011). Nakon 2. sv. rata u Evropi, posebno kontinentalnoj, je formirana neka vrsta konsenzusa o potrebi postojanja razvijenog sistema socijalne zaštite. Po tom modelu, lokus primarne (radničke) solidarnosti je nacionalni, tj. nacionalni sistem socijalne zaštite. Globalizacija, sa pratećom ekonomskom politikom 'otvorenih granica' otežava funkcionisanje takvog modela, što partije levog centra dovodi u položaj protivnika (pojedinih aspekata) globalizacije. Po rečima Azmanove, "tradicionalna konstituentna levice (radnička klasa) napušta međunarodnu radničku solidarnost u ime nacionalne socijalne solidarnosti" (Azmanova, 2011, str. 397).

Što se tiče diferenciranja odnosa prema različitim aspektima globalizacije, levica se generalno pokazuje kao otvorenija efektima globalizacije na socijalnom i kulturnom nivou. Bilo da se radi o zvaničnoj politici levičarskih partija, ili stavovima levo orijentisanog građanstva, levica konzistentno pokazuje viši stepen etničke tolerancije, pozitivniji stav prema integraciji imigranata, veću otvorenost prema pružanju pomoći manje razvijenim zemljama. Sa druge strane, mnogo je kritičniji stav prema pratećoj ideologiji ekonomskog neoliberalizma ('anti-liberalni evroskepticizam', van Elsas i van der Brug, 2014, str. 6).

Odavde se mogu izvesti sledeće hipoteze: (1) ispitanici levičarske orijentacije pokazuju negativnije stavove prema ekonomskim aspektima globalizacije i porastu nejednakosti; (2) levičarska orijentacija je pozitivnija u odnosu na kulturne aspekte globalizacije.

Kraj 2. sv. rata, a zatim i kraj kolonijalne ere, označili su zalazak nacionalističke, ekspanzionističke desnice. Partije desnog centra, posebno u Evropi, u prvi mah prihvataju načelo socijalne solidarnosti unutar nacionalnih okvira. Međutim, uticaj neo-liberalizma sve više modifikuje pogled na međunarodne odnose. Ideologija otvorenog tržišta postaje dominantna, što postavlja te partije na čelo globalizacionih procesa (Haupt, 2010).

Međutim, sa pojavom radikalne populističke desnice ideološka konfiguracija se usložnjava. Radikalna desnica izražava otpor gubljenju kulturnog identiteta, imigraciji i slabljenju nacionalnog suvereniteta, dok je izražena podrška globalnoj dominaciji ekonomskog liberalizma (van Elsas i van der Brug, 2014; Swank i Betz, 2003). Ova poslednja stavka se dodatno komplikuje povremenim javljanjem 'šovinizma socijalne zaštite', ili ekonomske ksenofobije (Azmanova, 2011, str. 400). Na unutrašnjem planu se nastoji ograničiti dostupnost socijalne zaštite 'stranim' sugrađanima, kao i ograničiti mobilnost radne snage ('nacionalistički evroskepticizam', van Elsas i van der Brug, 2014, str. 6).

Iz ovoga slede dve hipoteze. Prvo, desna ideološka identifikacija treba da bude u pozitivnoj korelaciji sa afirmativnim stavovima prema ekonomskim aspektima globalizacije. Drugo, očekuje se da je stav prema kulturnim aspektima globalizacije negativniji.

Postojaća istraživanja su posvetila dosta pažnje ovom fenomenu, ali najčešće na teorijskom nivou (Soborski, 2012; Drake, 2010), a u empirijskim analizama najčešće sa fokusom na političke partije (Haupt, 2010; Zaslove, 2008; Swank i Betz, 2003). Međutim, iznenađujuće je malo istraživanja koje se bavi stavovima građanstva prema procesima globalizacije. Jedan izuzetak je van Elsas i van der Brug (2014), gde se analizira odnos između ideologije (levice-desnice) i evroskepticizma (fenomena povezanog sa globalizacijom). Ovi autori polaze od pretpostavke da će ekstremnija levica i desnica pokazivati izraženiji evroskepticizam. Međutim, nalaze da u najnovijem periodu raste opozicija evrointegraciji na ekstremnoj desnici.

Ono što je u ovoj opštoj slici nedovoljno poznato jeste položaj stavova evropskog građanstva prema globalizaciji u odnosu na tradicionalnu dimenziju političke levice-desnice. Ovaj rad ima za cilj da unapredi naše znanje u ovoj oblasti, kroz analizu odnosa između ideološke identifikacije

stanovnika iz oko 30 evropskih zemalja i njihovih stavova prema globalizaciji. Nekoliko je ključnih inovativnih aspekata ovog istraživanja. Prvo, predmet istraživanja je javno mnjenje i individualna ideološka identifikacija, a ne politika partija ili političkih pokreta. Drugo, fokus je eksplicitno na stavovima prema globalizaciji, a ne prema euroskepticizmu, kao u znatnom broju postojećih istraživanja. Zatim, u istraživanje je uključen veliki broj evropskih zemalja, pri čemu su podaci prikupljeni u dva navrata, 2008. i 2010. godine. Na taj način nalazi dobijaju na pouzdanosti i generalizabilnosti. Konačno, ispitanicima su postavljena pitanja kojima se precizno diferenciraju stavovi prema ekonomskim i kulturnim aspektima globalizacije.

METOD

Empirijsku osnovu za ovo istraživanje predstavljaju *Eurobarometer* istraživanja sprovedena 2008. i 2010. godine.⁵ Svi uključeni uzorci su dizajnirani tako da budu reprezentativni za date nacionalne populacije.⁶ Stavovi prema globalizaciji su ispitivani nizom pitanja koja se odnose na ekonomiju, kulturu, socijalnu nejednakost, i odnose u svetu. Detalji o konkretnim pitanjima su dati u delu o rezultatima.

Ideološka identifikacija je operacionalizovana sledećim pitanjem: *U političkim stvarima ljudi govore o "levici" i "desnici". Kako biste vi opisali svoja viđenja na ovoj skali? Zatim je ispitanicima ponuđena desetostepena skala (od 1 do 10), gde niži skor označava levičarsku, a viši desničarsku orijentaciju.*

REZULTATI

Tvrđnje kojima su operacionalizovani stavovi ispitanika prema globalizaciji su prikazani u Tabeli 1. Stavovi prema ekonomskim aspektima globalizacije su podeljeni na stavove prema ekonomiji i prema nejednakosti. Stavovi prema kulturnim aspektima globalizacije se odnose na ugroženost sopstvene kulture, otvorenost prema drugim kulturama, i uticaj globalizacije na mir u svetu. Iz tabele se vidi da od 15 koeficijenata 10 dostiže statističku značajnost ($p < 0.0001$ zbog velikog broja ispitanika), ali su svi prilično niski. Ono što je bitno je da su koeficijenti u smeru saglasnom sa početnim hipotezama. U obe serije anketa, pozitivniji stav prema ekonomskim aspektima globalizacije povezan je sa desnom identifikacijom. Na primer, ispitanici koji se relativno desno identifikuju skloniji su mišljenju da ih globalizacija 'štiti od porasta cena'. Interesantno je da ideološka identifikacija nije povezana sa mišljenjem da 'Globalizacija znači više stranih investicija'.

Što se tiče (ekonomske) nejednakosti, ispitanici levičarske identifikacije su skloniji da prihvate odgovarajuće tvrdnje. Glede kulturnih konsekvenci globalizacije, korelacije su u glavnom nulte. Jedino postoji veoma slaba povezanost desničarske identifikacije sa stavom da globalizacija doprinosi miru u svetu.

Analiza podataka na agregatnom nivou je korisna jer pokazuje stanje kada se stanovništvo Evrope posmatra kao jedinstvena populacija. Međutim, za očekivati je da postoje varijacije između pojedinih zemalja, imajući u vidu faktore kao što su istorija ideoloških i političkih konflikata, položaj nacionalne ekonomije u globalnom sistemu, i slično. Sledeće analize su zato usmerene na pojedinačne uzorke.

U Tabeli 2 su prikazani koeficijenti korelacije između stavova prema ekonomskim aspektima globalizacije i ideološke identifikacije na pojedinačnim uzorcima. Tabela je grubo podeljena u grupe prema visini i broju značajnih koeficijenata. Drugi panel odstupa od tog pravila jer sadrži uzorke sa koeficijentima suprotnim od opšteg trenda.

⁵ Radi se o sledećim istraživanjima: "Eurobarometer 69.2: National and European Identity, European Elections, European Values, and Climate Change, March - May 2008." GESIS, Köln. "Eurobarometer 73.4: Financial and Economic Crisis, the Future of the European Union, Globalization, and European Citizenship, May 2010". GESIS, Köln. Podaci su dostupni na GESIS Internet adresi: www.gesis.org. O Eurobarometer istraživanjima vidi: http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm.

⁶ Nekoliko uzoraka ne predstavlja posebne države. Tako je Nemačka podeljena na uzorke sa teritorija Zapadne i Istočne Nemačke. Slična podela je primenjena i na odgovarajuće teritorije Velike Britanije.

Table 1: Korelacije između stavova prema globalizaciji i ideološke identifikacije (agregatni nivo)

	Eurobarometar an- keta		
	2008	2010	
Ekonomija			
Globalizacija je prilika za ekonomski rast	.02	.07	*
Globalizacija nas štiti od porasta cena	.05	* .12	*
Globalizacija znači više stranih investicija u (našoj državi)	.02	.03	
Globalizacija pomaže razvoj siromašnijih zemalja	.06	* .12	*
Kultura i Mir u svetu			
Globalizacija pomaže mir u svetu	.04	* --	
Globalizacija predstavlja pretnju kulturi (DRŽAVA)	.02	--	
Globalizacija omogućava ljudima da budu otvoreniji prema stranim kulturama	.02	--	
Nejednakost			
Globalizacija povećava društvene nejednakosti	-.07	* -.08	*
Globalizacija je profitabilna samo velikim kompanijama, a ne građanima	-.05	* -.06	*

Primerbe: Primenjeni ponderi za agregatnu analizu. Agregatni uzorci uključuju 32 primarna uzorka u 2008. i 34 u 2010. godini. Pitanja su kodirana tako da viši skor označava slaganje sa tvrdnjom.

* $p < .00001$; $N > 20.000$.

Ovi rezultati pokazuju da u većini evropskih zemalja postoji značajna povezanost između ideološke identifikacije i stavova prema globalizaciji. Ta povezanost, iako statistički značajna je najčešće niska. Najviši koeficijent je dobiven na uzorku sa Malte ($r = .35$, $p < .05$).

S obzirom na broj koeficijenata i ograničenost prostora nije ih moguće sve posebno komentarisati. Opšti trend je ipak prilično jasan. Ideološka desnica izražava značajno pozitivniji stav prema ekonomskim aspektima globalizacije nego levica. Taj trend je posebno izražen u nordijskim zemljama (Finska, Danska, Švedska). Čini se da se cela grupa u prvom panelu Tabele 2 karakteriše time da je dimenzija levice-desnice vrlo značajna za ideološko opredeljivanje u nacionalnim okvirima, kako pokazuje niz istraživanja političkog ponašanja.

U većini ostalih zemalja koeficijenti su niži ili ispod nivoa značajnosti. Ali ako su značajni – povezanost ide u istom smeru. U nekoliko slučajeva ipak je zabeleženo odstupanje od tog trenda (drugi panel Tabele 2). Najizrazitiji primer je Mađarska, gde većina značajnih koeficijenata idu u suprotnom smeru - pozitivniji stavovi prema globalizaciji su na levisi. Takav trend, posebno na stavu da globalizacija predstavlja priliku za razvoj, zabeležen je i u Zapadnoj Nemačkoj, V. Britaniji i Poljskoj. Moguće je da se ovde radi o drugačijem odnosu političkih snaga prema ovom pitanju. U Mađarskoj, vladajuća populistička desnica se posebno ističe svojom kritikom međunarodnih institucija na ekonomskom planu. U svakom slučaju, ovo odstupanje od opšteg evropskog trenda je vredno daljeg istraživanja.⁷

Korelacije između ideološke identifikacije i stavova prema nejednakosti su prikazane u Tabeli 3. Visina i konzistentnost značajnih asocijacija je slična kao i kod ekonomskih stavova. U ovom slučaju, identifikacija sa levicom je povezana sa percepcijom globalizacije kao procesa koji povećava društvene nejednakosti, i radi u korist velikih kompanija a ne građana. Svi značajni koeficijenti, osim po jedan na uzorcima iz Poljske, Italije i R. Kipra, su u navedenom smeru, što svedoči o izrazitoj konzistentnosti, uprkos relativno niskim koeficijentima. Relativno viši koeficijenti se javljaju u istim zemljama kao i ranije - Finska, Švedska, Češka, Francuska, Danska.

⁷ Moguće je i da se radi o metodološkim problemima, pošto se u anketi iz 2010 u Mađarskoj javlja koeficijent u očekivanom pravcu.

Table 2: Ekonomski aspekti globalizacije i ideološka identifikacija (pojedinačni uzorci)

	Globalizacija je prilika za ekonomski rast		Globalizacija štiti od porasta cena		Globalizacija nas od strane investicija u (našoj državi)		Glob. znači više Globalizacija pomaže razvoj siromašnijih zemalja	
	2008	2010	2008	2010	2008	2010	2008	2010
Finska	.19 *	.22 *	.09 *	.13 *	.08 *	.10 *	.11 *	.16 *
Češka R.	.19 *	.20 *	.14 *	.24 *	.13 *	.15 *	.12 *	.19 *
Švedska	.20 *	.18 *	.13 *	.08 *	.09 *	.04 *	.23 *	.23 *
Francuska	.13 *	.13 *	.08 *	.18 *	.01	-.02	.15 *	.16 *
Malta	.23 *	.01	.19 *	.11	.35 *	.25 *	.25 *	.07
Danska	.09 *	-.01	.05	.11 *	.02	.01	.12 *	.16 *
Rumunija	.12 *	.15 *	.17 *	.13 *	.02	.10 *	.13 *	.15 *
Latvija	.12 *	.10 *	.01	.04	.11 *	.09 *	.09 *	.03
Mađarska	-.19 *	.01	-.12 *	.09 *	-.09 *	.04	-.18 *	.06
Nemačka (Z)	-.12 *	.03	.02	.07 *	-.06	-.01	-.01	.06
V. Britanija	-.10 *	-.06	-.05	.01	-.06	.05	.04	.01
Poljska	-.09 *	.04	-.03	.08	.01	.01	-.04	.04
Bugarska	.04	.20 *	.10 *	.10 *	.05	.09 *	.12 *	.21 *
Turska	.07	.13 *	.04	.14 *	-.06	.04	.04	.14 *
Irska	-.01	.07	.16 *	.09 *	-.01	.06	.12 *	.15 *
Italija	.03	.11 *	.03	.08	.02	.01	.03	.18 *
Luksemburg	.01	.14 *	.07	-.03	-.04	.04	.02	.10 *
Estonija	.04	.12 *	-.05	.04	.03	.06	.06	.09 *
Island	-	.17 *	-	.08	-	.06	-	.17 *
Makedonija	.03	-.01	.04	.06	.01	.10 *	.04	.08 *
Grčka	.05	.05	.08 *	.05	.04	.03	.15 *	.07
Litvanija	.04	.05	.15 *	.06	.02	.06	.11 *	-.06
Holandija	.04	.05	.03	.05	.04	-.02	.08 *	.11 *
S. Irska	-.01	-.06	-.05	-.01	-.17 *	.04	.04	.16 *
Španija	-.06	.07	-.01	.11 *	.04	-.01	.03	.13 *
Belgija	.04	.03	.05	.06	-.05	-.01	.03	.07 *
Austrija	-.05	.06	-.03	.12 *	.06	.01	-.01	.02
Slovenija	.01	.02	.03	.08 *	.05	.05	.04	.02
R. Kipar	.11 *	.10	.09	.07	-.09	.07	.10	.03
Slovačka	-.01	.09 *	.05	.07	-.06	.05	.01	.05

Primedbe: Svi koeficijenti ispod statističke značajnosti u zemljama: Portugal, Nemačka (Istočna), Hrvatska. Ponderisano originalnim ponderom W1 (v8). * $p < 0.05$.

Interesantno je da samo u 4 zemlje svi koeficijenti dostižu statističku značajnost. Dakle, iako je asocijacija između identifikacije sa levicom i percepcije negativnih efekata globalizacije konzistentna, posebno u severozapadnom delu Evrope, ipak je često minimalnog intenziteta.

Table 3: Stavovi prema nejednakosti i ideološka identifikacija (pojedinačni uzorci)

	Globalizacija povećava društvene nejednakosti		Globalizacija je profitabilna samo velikim kompanijama, a ne građanima					
	2008	2010	2008	2010	2008	2010		
Finska	-.14	*	-.12	*	-.19	*	-.22	*
Švedska	-.12	*	-.26	*	-.30	*	-.20	*
Češka R.	-.16	*	-.13	*	-.19	*	-.14	*
Francuska	-.07	*	-.12	*	-.17	*	-.09	*
Danska	-.11	*	-.08	*	-.04	*	-.07	*
Luksemburg	-.08		-.13	*	.01		-.12	*
Irska	.05		-.11	*	-.04		-.09	*
Bugarska	.04		-.19	*	-.07		-.14	*
BJR Makedonija	.01		-.11	*	-.01		-.09	*
Island	--		-.17	*	--		-.23	*
Belgija	-.06		-.08	*	-.05		-.06	
Poljska	.03		-.11	*	.10	*	.01	
Holandija	-.09	*	-.02		-.05		-.08	*
Litvanija	-.17	*	-.01		.02		-.15	*
Malta	.06		-.04		-.34	*	-.14	*
Slovačka	-.02		.01		-.05		-.09	*
Hrvatska	-.05		.02		.01		-.08	*
V. Britanija	-.09	*	-.07		-.07		-.05	
Grčka	-.09	*	-.04		-.06		-.02	
Španija	-.10	*	-.08		-.05		-.04	
Estonija	-.11	*	-.02		-.16	*	-.07	
Turska	-.09	*	-.02		-.11	*	-.03	
Italija	.02		-.06		.12	*	-.08	
Rumunija	.08		-.01		-.13	*	-.02	
Latvija	-.07		-.05		-.10	*	-.07	
R. Kipar	-.03		-.09		.10	*	-.08	

Primerbe: Koefficienti ispod nivoa značajnosti u zemljama: Slovenija, Mađarska, S. Irska, Portugalija, Nemačka (I. i Z.), Austrija. Ponderisano originalnim ponderom W1 (v8). * $p < 0.05$.

U Tabeli 4 prikazane su korelacije između ideološke identifikacije i stavova prema posledicama globalizacije u kulturnoj sferi i prema doprinosu globalizacije miru u svetu. U ovoj oblasti, broj koeficijenata ispod nivoa statističke značajnosti je nešto viši nego prethodno. Međutim, većina koeficijenata koji se odnose na kulturne aspekte pokazuju da desnica ima pozitivniji stav prema kulturnim efektima globalizacije. Levica je sklonija mišljenju da globalizacija predstavlja pretnju sopstvenoj kulturi, dok desnica izraženije prihvata mišljenje da globalizacija omogućava otvoreniji stav prema drugim kulturama. Oba ova rezultata su u *suprotnosti* sa početnim hipotezama, gde se od desnice očekivalo da bude kritičnija prema efektima globalizacije u oblasti kulture.

Ipak, treba primetiti da je ovoj oblasti javno mnjenje evrope podeljenije nego u prethodno analiziranim oblastima. Prvo, u većem broju zemalja ni jedan od koeficijenata nije statistički značajan. Drugo, u relativno većem broju zemalja značajne veze odstupaju od dominantnog smera. Desnica je relativno kritičnija prema kulturnim efektima globalizacije u sledećim zemljama (donji panel Tabele 4): Belgija, Mađarska, Nemačka (Z.), Danska, Hrvatska i BJR Makedonija.

Table 4: Kulturni i međunarodni aspekti globalizacije i ideološka identifikacija

	Globalizacija pretnju kulturi	predstavlja (DRŽAVE)	Globalizacija omogućava ljudima da budu otvoreniji prema drugim kulturama	Globalizacija po- maže mir u svetu	
Malta	-.38	*	.13	* .07	
Češka R.	-.17	*	.10	* .07	
Finska	-.10	*	.10	* .14	*
Švedska	-.05		.12	* .18	*
Francuska	-.03		.13	* .11	*
Grčka	-.07		.08	* .12	*
R. Kipar	-.10	*	-.05	.12	*
Latvija	-.02		.08	* .09	*
Estonija	-.10	*	.04	.07	
Rumunija	-.10	*	.05	.07	
Portugalija	-.08	*	.02	-.04	
Irska	.02		.01	.11	*
Nemačka (I.)	.01		-.04	.11	*
Litvanija	-.01		.03	.15	*
Slovenija	.01		.01	.10	*
Belgija	.07	*	-.01	.03	
Mađarska	.08	*	-.18	* -.11	*
Nemačka (Z.)	.08	*	.05	.04	
Danska	.13	*	.03	.05	
Hrvatska	.06		-.09	* -.02	
BJR Makedonija	.03		-.09	* .02	

Primedbe: Svi podaci se odnose na Eurobarometar istraživanje sprovedeno 2008. godine. Koeficijenti ispod nivoa značajnosti u zemljama: Holandija, Italija, Luksemburg, V. Britanija, S. Irska, Španija, Austrija, Poljska, Slovačka, Bugarska, Turska. Ponderisano originalnim ponderom W1 (v8). * $p < 0.05$.

Što se tiče uverenja da globalizacije pomaže ostvarenju mira u svetu, u deset uzoraka koeficijent je pozitivna, sugerirajući da desnica i ovaj aspekt vidi u pozitivnijem svetlu. Jedini negativni koeficijent se odnosi na uzorak iz Mađarske.

ZAKLJUČAK

Ovaj rad je posvećen analizi odnosa između ideološke identifikacije sa levicom odnosno desnicom, i stavova prema efektima globalizacije u oblasti ekonomije, kulture, nejednakosti i mira u svetu. Rezultati analize na agregatnom nivou evropskog javnog mnjenja pokazuju da između ideološke samoidentifikacije i stavova prema globalizaciji postoje statistički značajne asocijacije, iako prilično niske. Pokazalo se da identifikacija sa desnicom korelira sa pozitivnijim stavovima prema ekonomskim aspektima globalizacije, dok je za one koji se identifikuju sa levicom porast nejednakosti ono što karakteriše globalizaciju.

Dalja analiza je pokazala da stepen a donekle i smer tih asocijacija varira na nacionalnim uzorcima. Ipak, jasno je da je dominantna asocijacija između desničarske identifikacije i pozitivnijih stavova prema globalizaciji, posebno u vezi sa ekonomskim aspektima. U većini zemalja, levica pokazuje negativnije viđenje globalizacije ekonomije, i mišljenje da ti procesi donose profit kompanijama a ne građanima. Istovremeno, levica pripisuje rast socijalne nejednakosti globalizaciji.

Ove tendencije su u skladu sa početnim hipotezama, izvedenim iz ranijih istraživanja koja su pokazala da evropska socijaldemokratija ne nalazi pravi odgovor na ekspanziju neo-liberalizma.

Evropsko javno menje je podeljenije u pogledu efekata globalizacije u sferi kulture. Relativno veliki broj nultih korelacija ukazuje da su ovde mišljenja manje u skladu sa ideološkom identifikacijom. Što se tiče značajnih asocijacija, u relativnoj većini uzoraka levica je kritična prema globalizaciji u sferi kulture. Takav rezultat je u suprotnosti sa početnom hipotezom, zasnovanom na videnju da 'nova desnica', sa elementima populizma i nacionalizma, predstavlja reakciju na gubljenje kulturnog identiteta u procesima globalizacije. Ipak, u značajnom broju zemalja se javljaju asocijacije u suprotnom smeru, ukazujući da taj odnos zavisi od nacionalnog konteksta. Jedna moguća hipoteza je da u slučajevima kada na nacionalnom planu dominira populistička i nacionalistička desnica, onda se javlja negativniji stav prema globalizaciji i u kulturi. Mađarska bi bila ilustrativni primer. U svakom slučaju, dalja istraživanja su potrebna da bi se ove spekulacije proverile. Desnica takođe veruje da globalizacija može da pomogne ostvarivanju mira u svetu.

Nekoliko tema bismo mogli preporučiti za buduća istraživanja. Prvo, bilo bi korisno istražiti faktore koji utiču na razlike između država u stepenu povezanosti ideologije i stavova prema globalizaciji. Posebno bi bilo korisno posvetiti pažnju razlozima za odstupanje pojedinih asocijacija od opšteg trenda. Takođe bi valjalo proveriti postojanje krivolinijskih asocijacija, tj. mogućnosti da ekstremniji ideološki stavovi na obe strane ideološkog kontinuumu vode negativnijem stavu prema globalizaciji (van Elsas i van der Brug, 2014).

REFERENCE

- Azmanova, A. (2011). After the Left–Right (Dis) continuum: Globalization and the Remaking of Europe's Ideological Geography. *International Political Sociology*, 5(4), 384–407.
- Bobbio, N. (1997). *Left and Right: The Significance of a Political Distinction*. Chicago: University of Chicago Press.
- Drake, M. S. (2010). *Political Sociology for a Globalizing World*. Cambridge: Polity Press.
- van Elsas, E. i van der Brug, W. (2014). The changing relationship between left–right ideology and euroscepticism, 1973–2010. *European Union Politics*, 0(0), 1–22. DOI: 1465116514562918.
- Haupt, A. B. (2010). Parties' Responses to Economic Globalization What is Left for the Left and Right for the Right?. *Party Politics*, 16(1), 5–27.
- Soborski, R. (2012). Globalization and ideology: a critical review of the debate. *Journal of Political Ideologies*, 17(3), 323–346.
- Swank, D. i Betz, H.G. (2003) Globalization, the Welfare State and Right Wing Populism in Western Europe. *Socio-Economic Review* 1 (2): 215–245.
- Zaslave, A. (2008). Exclusion, community, and a populist political economy: The radical right as an anti-globalization movement. *Comparative European Politics*, 6(2), 169–189.

KREATIVNE INDUSTRIJE, KULTURA I EKONOMSKI RAZVOJ

Apstrakt

Nastanak nove paradigme razvoja u kojoj dominantno mesto zauzimaju znanje, veštine, inovacije, kreativnost, originalnost, dovodi do niza promena ne samo u privrednoj strukturi, nego i u konceptima rasta i razvoja. Kreativnost, inovacije i kultura poporimaju obeležje ekonomski relevantnih faktora, pri čemu kreativni resursi dobijaju ekonomsku valorizaciju, dok kulturna obeležja u velikoj meri utiču na ekonomske aktivnosti. Kreativnost, kao veoma važan faktor ostvarivanja dobiti, posledica je saradnje između industrijske proizvodnje i kulturnih delatnosti, sinteze koju možemo nazvati "kreativne industrije". Kultura je veoma bitan element industrijskog napretka, a sama povezanost ekonomije i kulture datira još od davnih vremena. U radu će se analizirati i uticaj kulture i kreativnih industrija na ekonomski razvoj, kao i kreativne industrije u Srbiji.

Ključne reči: kreativne industrije, kultura, globalizacija, ekonomski razvoj

CREATIVE INDUSTRIES, CULTURE AND ECONOMIC DEVELOPMENT

Abstract

The emergence of a new paradigm of development in which the dominant place have the knowledge, skills, innovation, creativity, originality, lead to changes not only in the economic structure, but also in the concepts of growth and development. Creativity, innovation and culture are becoming economically relevant factors and creative resources receive economic valuation, and cultural characteristics influence economic activity. Creativity, as very important profit generating factor, is the result of cooperation between industrial production and cultural activities, the synthesis which can be called "creative industries". Culture is a very important element of industrial progress and connection between economy and culture dates back to ancient times. This paper will analyze the impact of culture and creative industries to economic development, as well as the creative industries in Serbia.

Keywords: creative industries, culture, globalization, economic development

POJAM KREATIVNIH INDUSTRIJA

Koncept kreativnih industrija je nastao tokom devedesetih godina 20. veka u Velikoj Britaniji i bazirao se na svim industrijama koje svoje uporište pronalaze u kreativnosti i inovativnosti, a koje dovode do stvaranja nekog vida intelektualne svojine. Kasnije se pod pojmom „kreativne industrije“ podrazumevaju industrije koje proizvode kulturna dobra i ovaj vid definisanja je najprihvatljiviji u literaturi koja se bavi kreativnim industrijama. Reč je o „industrijama koje pronalaze poreklo u individualnoj kreativnosti, veštinama, talentu i koje imaju potencijal za stvaranje bogatstva i radnih mesta putem generisanja i eksploatacije intelektualne svojine“. Koncept kreativnih industrija nastao je kao rezultat realne potrebe da se pronadu saznanja o novim izvorima rasta razvijenih zemalja, ali i da se sagleda njihova potencijalna ekonomska uloga u pomenutim nacionalnim ekonomijama.²

Kultura se posmatra kao investicija (a ne kao trošak), čime kreativne industrije dobijaju stratešku ulogu u ekonomskom razvoju. Mnoge međunarodne organizacije koriste koncept kreativnih

---

¹ Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja
Rad je deo istraživanja na projektu: III 47010 „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup“ koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

² Creative Economy Report (2013), Widening Local Development Pathways, UNDP, UNESCO, pp. 20-21.

industrija kao alat za sagledavanja dometa kreativne ekonomije i pozicije pojedinih zemalja u globalnoj kulturnoj razmeni.³ Naglašava se potreba povezivanja ekonomske politike i politike razvoja kreativnih industrija, jer kreativne industrije sve više postaju osnova ekonomskog napretka, socijalne integracije i smanjenja siromaštva.⁴

Zastupljene su nove ekonomske tendencije u kojima kreativni resursi doživljavaju masovnu ekonomsku valorizaciju, a kultura u sve većoj meri utiče na ekonomsku aktivnost. Danas se o kreativnoj ekonomiji govori kao o masovnoj proizvodnji specifične robe za tržište i naglašava primena kreativnosti u proizvodnji specifičnih kulturno-simboličkih proizvoda.⁵

KULTURA I KREATIVNE INDUSTRIJE KAO POKRETAČI EKONOMSKOG RAZVOJA

Prema podacima Ujedinjenih nacija i Međunarodnog monetarnog fonda, kreativne industrije predstavljaju jednu od glavnih globalnih industrija koje doprinose svetskoj ekonomiji sa oko 5 000 milijardi evra godišnje. Kultura i kreativne industrije danas imaju ekonomsku ulogu, naročito u razvoju lokalnih, regionalnih i nacionalnih zajednica, ali države često ne prepoznaju ovaj razvojni potencijal, pa se kultura i kreativne industrije ne ističu kao važni razvojni potencijali. S druge strane, kultura i kreativne industrije ne mogu rešiti sve probleme nerazvijenih društava, uključujući i ekonomske.⁶

Sektor kreativne industrije obuhvata izdavaštvo, štampane medije, grafičku industriju, reklamnu industriju, muzičku industriju, filmsku industriju, dizajn, radio i televiziju. Pored kulturne misije, delatnosti privrednih društava iz ovih grana usmerene su i ka stvaranju profita, a njihov proizvod je namenjen masovnoj upotrebi. Značaj ovog sektora sa ekonomskog i društvenog stanovišta je izuzetan. Kreativnost je pokretač ekonomskog rasta i ključni je strateški resurs za povećanje konkurentnosti u ekonomiji zasnovanoj na znanju. Kreativne industrije stvaraju više od 7% bruto društvenog proizvoda u svetu, sa rastom od 10% godišnje. U razvijenim državama OECD ovo su već vodeće industrije sa najvećim godišnjim rastom, koji se kreće od 5 do 20%.⁷

Kao što se može primetiti, kreativni sektor predstavlja značajnu ekonomsku snagu velikih zemalja, a među njima se posebno izdvajaju Velika Britanija i Nemačka. Kreativni sektor četiri najveće zemlje (Nemačka, Velika Britanija, Francuska i Španija) učestvuje sa oko 75 % u stvaranju bruto domaćeg proizvoda celokupnog kreativnog sektora na nivou Evropske unije. Ono što se ističe kao glavni faktor opstanka i napretka u kreativnoj ekonomiji jesu visoka ulaganja u ovaj sektor, ali i podsticanje preduzetništva u kulturi. Ono što praksa pokazuje jeste da se manje razvijene zemlje, kao i zemlje u tranziciji nalaze na marginama lanca vrednosti u kreativnom sektoru i uglavnom proizvode materijalna dobra koja su neophodna za kreativnu proizvodnju, dok razvijene zemlje predstavljaju zemlje u kojima nove tehnologije i institucionalni okviri obezbeđuju kreativnu produkciju.⁸

3 „Kultura kao pokretač lokalnog razvoja”, Centar za istraživanje kreativne ekonomije <http://www.academica.rs/academica/sr/taxonomy/term/75>

4 Mikić H. (2009) „Razvojni trendovi i izazovi kreativnih industrija”, zbornik radova Kreativne industrije i ekonomija znanja, Akademika, Beograd, str. 49-67. Ovo je 57-58.

5 Švob-Đokić Nada, Primorac J, Jurlin K. (2008). Kultura zaborava-industrijalizacija kulturnih djelatnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, str. 58.

6 „Kultura kao pokretač lokalnog razvoja”, Centar za istraživanje kreativne ekonomije <http://www.academica.rs/academica/sr/taxonomy/term/75>

7 Privredna komora Srbije, Privreda Srbije, Kreativna industrija <http://www.pks.rs/PrivredaSrbije.aspx?id=8>

8 Heinze R, Hoose F. (2013). *The Creative Economy: Vision or Illusion in the Structural Change?*, European Planning Studies, Vol. 21, Issue 4, pp. 520.

Tabela 1. Ekonomske performanse kreativnog sektora u Evropi, 2011/2012.

Država	Učešće u stvaranju BDP-a (%)	Prihodi od prodaje (mil. evra)	Prosečan godišnji rast prodaje (%)	Broj zaposlenih (u 000)	Stopa profitabilnosti
Austrija	1,8	14.603	5,4	79.1	6,6
Belgija	2,6	22.147	5,2	93.5	10,4
Danska	3,1	10.111	2,7	80.6	7,1
Češka	2,3	5.577	15,5	89.4	12,4
Estonija	2,4	612	11,5	18.6	10,2
Finska	3,1	10.677	7,1	77.6	11,3
Francuska	3,4	79.424	6,7	496.3	10,8
Nemačka	2,5	126.060	4,9	957	8,7
Grčka	1,0	6.875	5,4	97.4	10,0
Mađarska	1,2	4.066	17,1	80.6	7,4
Italija	2,3	84.359	5,3	466.9	8,8
Litvanija	1,7	759	5,1	28.9	11,9
Poljska	1,2	6.235	6,1	230.8	6,0
Portugal	1,4	6.358	10,6	76.2	9,4
Slovačka	2,0	2.498	3,9	28.7	6,9
Slovenija	2,2	1.771	17,9	28.7	10,3
Španija	2,3	61.333	10,5	379	8,0
Švedska	2,4	18.155	7,8	135.5	9,9
V.Britanija	3,0	132.682	6,6	883.3	8,7
Bugarska	1,2	884	13,8	-	7,7
Rumunija	1,4	212	10,2	-	15,4

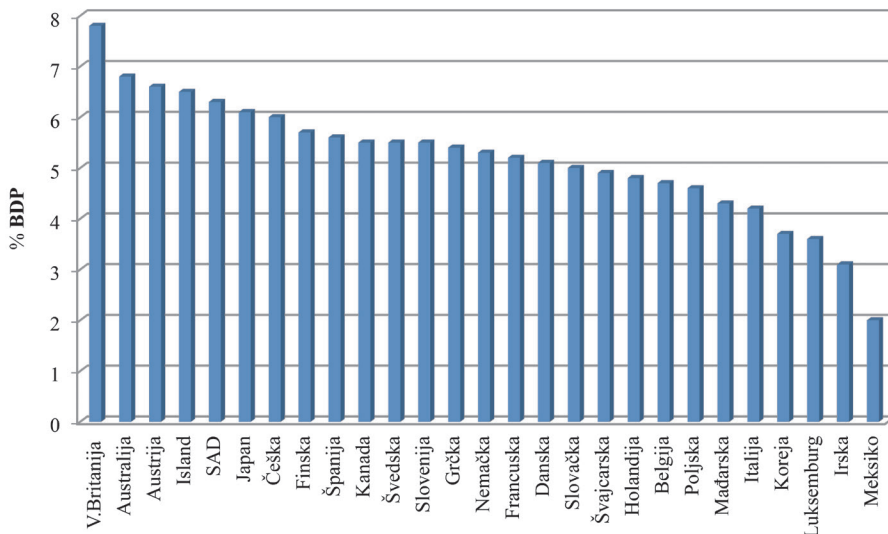
Izvor: Economy of Culture in Europe (2012), KEA & European Commission

Kada je reč o spoljnotrgovinskoj razmeni kreativnih dobara, najnepovoljniju poziciju beleže zemlje u tranziciji koje se javljaju kao neto uvoznici svih grupa kreativnih proizvoda. U svetskom izvozu razvijene zemlje učestvuju sa 58%, zemlje u razvoju sa 41 %, dok zemlje u tranziciji učestvuju sa svega 1%. Međutim, treba obratiti pažnju i na sledeći podatak: izvoz kreativnih dobara iz Kine i Hong Konga predstavlja oko 26% svetskog izvoza i oko 65% izvoza zemalja u razvoju. Na taj način vidimo da zapravo zemlje u razvoju zauzimaju značajno nepovoljniju poziciju u ovoj strukturi izvoza kreativnih dobara. Šest vodećih izvoznih zemalja, čiji izvoz čini oko polovinu svetskog izvoza kreativnih dobara su: Kina, Hong Kong, SAD, Italija, Nemačka i Velika Britanija. Stavljajući u odgovarajuće odnose ekonomske potrebe i kreativno stvaralaštvo i pronalazeći odgovarajuća organizaciona rešenja, zemlje poput Kine, Turske, Hong Konga, Nemačke uspele su da merama aktivne politike doprinesu razvoju, ekonomskoj efikasnosti i konkurentnosti kreativnog sektora i poboljšaju svoju ekonomsku i spoljno-trgovinsku poziciju. Veoma je interesantno istaći primer Kine koja, uz privlačenje direktnih stranih investicija zasnovanih na jeftinoj radnoj snazi, sve više sredstava ulaže u sve vidove inovacija i kreativnosti. Takođe, kineska vlada

je osnovala katedre na fakultetima koje se bave kreativnom ekonomijom, kreativnim industrijama, inovacijama i sl, a veliki broj kineskih gradova ulaže značajne napore kako bi se transformisao u razvijene kreativne centre.⁹

Ako se posmatraju zemlje u tranziciji (Ruska Federacija, Bosna i Hercegovina, Belorusija, Hrvatska, Ukrajina, Srbija, Crna Gora, Albanija, Jermenija, Moldavija i Makedonija) više od polovine izvoza kreativnih dobara potiče iz Ruske Federacije. Srbija učestvuje sa 3,5% u ukupnom izvozu zemalja u tranziciji. I pored povoljnih ekonomskih performansi kreativnog sektora, naša zemlja je sve veći neto uvoznik kreativnih dobara, pri čemu se debalanas između izvoza i uvoza sve više produbljuje.¹⁰ O kreativnim indutrijama u Srbiji biće više reči u nastavku teksta.

Grafikon 1. Deo dohotka domaćinstava koji se izdvaja za kulturu izražen u % bruto domaćeg proizvoda u 2013. ili poslednjoj godini za koju postoji dostupan podatak

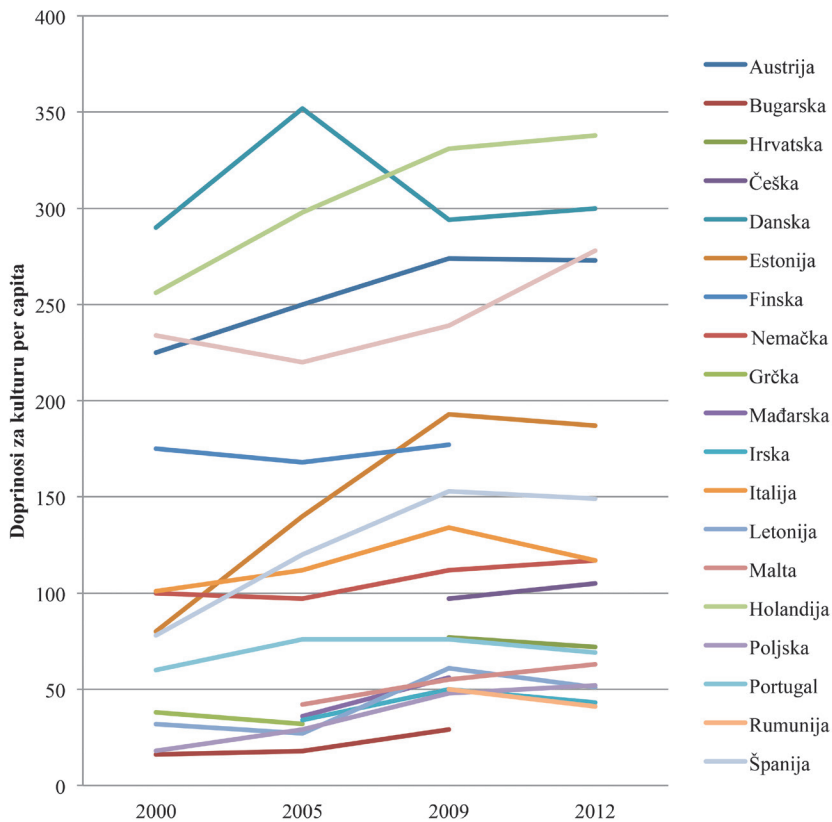
Izvor: OECD, OECD Factbook 2013 - Economic, Environmental and Social Statistics, 2013.

Kada je reč o procentu dohotka koji domaćinstva izdvajaju za kulturu, vidimo da se on kreće u intervalu od skoro 2% bruto domaćeg proizvoda u Meksiku, do skoro 8% bruto domaćeg proizvoda, koliko iznosi u Velikoj Britaniji. U poslednjoj deceniji ovaj trend je prilično stabilan i iznosi oko 5% bruto domaćeg proizvoda. Istraživanja su pokazala da postoji pozitivna korelacija između dela dohotka domaćinstava koji se izdvaja za kulturu izražen u % bruto domaćeg proizvoda i nivoa dohotka po glavi stanovnika. Što je zemlja bogatija i ekonomski razvijenija, postoji veća mogućnost da stanovništvo izdvaja i troši veći procenat dohotka na kulturu. Međutim, prethodni grafikon nas navodi na zaključke da se u određenim situacijama mogu javiti i odstupanja od ovakvog stava. Irska se smatra bogatom državom, dok se za Češku može izneti suprotna konstatacija. Međutim, ako se osvrnemo na podatke, Irski malo sredstava izdvajaju za kulturu (svega 3%), dok je kod Čeha taj procenat skoro dupliran.

9 Creative Economy Report (2013), Widening Local Development Pathways, UNDP, UNESCO

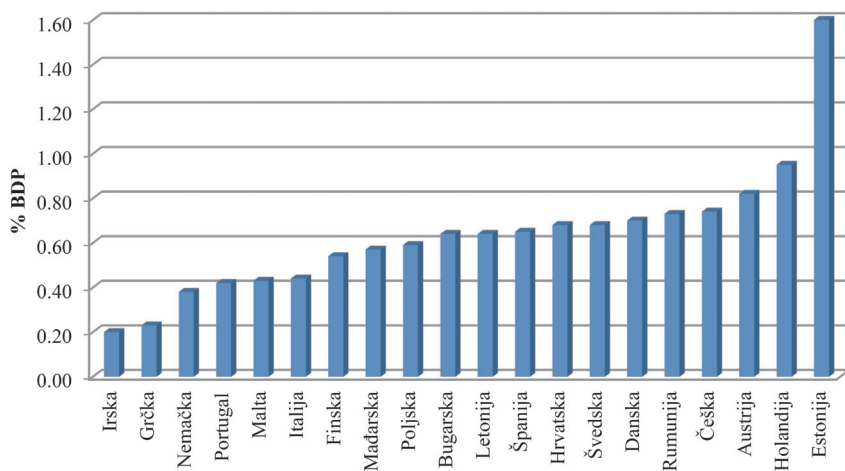
10 Isto

Grafikon 2. Evolucija u doprinosima za kulturu (po glavi stanovnika u €), 2000-2012.

Izvor: COMPENDIUM, Cultural Policies and Trends in Europe, Cultural Statistics, 2014.

Grafikon 3. Procenat bruto domaćeg proizvoda koji se izdvaja za kulturu, 2012.

Izvor: EUROSTAT, Cultural Statistics in Europe in 2014.

Iz Grafikona 2. i 3. se može videti da Estonija, Holandija i Austrija najveći deo bruto domaćeg proizvoda izdvajaju za kulturu, dok se u Srbiji se za kulturu izdvaja svega oko 0,6% bruto domaćeg proizvoda. Takođe, možemo videti da je došlo do porasta doprinosa za kulturu u poslednjoj deceniji. Od 2008. godine, koja se vezuje za početak finansijske krize, ovaj indikator u većoj meri stagnira, nego što beleži značajan pad.

KREATIVNE INDUSTRIJE U SRBIJI

U Srbiji kreativne industrije učestvuju u zaposlenosti sa 7,3%, generišu oko 10% bruto dodate vrednosti, a oko 96% čine mala i srednja preduzeća sa 1-20 zaposlenih. Zanimljivo je da se u kreativnim industrijama ostvari oko 16,8% od ukupnog godišnjeg prometa Srbije, da je rast bruto dodate vrednosti prosečno godišnje u intervalu od 7-12%, što znači da kultura i kreativne industrije poseduju razvojni potencijal. Udeo kreativnih industrija u bruto dodatoj vrednosti nacionalne privrede iznosi u 2008. godini 2,41%, a 2007. godine 2,55%. Prosečna godišnja stopa rasta bruto dodate vrednosti u kreativnim industrijama u periodu 2001-2008. iznosila je 8,9% (za 2 procentna poena iznad proseka privrede). Iz ugla sektorske strukture zaposlenosti, najveći potencijale za kreiranje novih radnih mesta u proteklih 8 godina, pokazale su: reklamna industrija i industrija video igara i multimedijalnih digitalnih sadržaja sa prosečnom godišnjom stopom rasta zaposlenosti od 8%, muzička industrija sa prosečnom godišnjom stopom rasta zaposlenosti od 23% i filmska industrija 1,6%. Efekti zapošljavanja u kulturi i kreativnim industrijama su veoma pozitivni i pokazuju da svako peto radno mesto u kreativnom sektoru kreira dva nova radna mesta u komplementarnim delatnostima. Unutar pojedinih grana kreativnog sektora, takođe postoje aktivnosti koje generišu najveću zaposlenost. Tako na primer, u filmskoj industriji najveće prosečne godišnje stope rasta zaposlenosti beleži kinematografska produkcija (17%), unutar kreativno-profesionalnih aktivnosti najveći potencijale za generisanje zapošljavanja imaju industrija video igara i multimedijalnih sadržaja sa prosečnom godišnjom stopom rasta zaposlenosti od skoro 47% i reklamna industrija sa prosečnom godišnjom stopom rasta zaposlenosti od oko 20%. Unutar muzičke industrije, propulzivni element u zapošljavanju je vidljiv na polju reproduktivne muzičke industrije, gde je zaposlenost skoro udvostručena.¹¹

Srbija danas ima zvanično zaštićeno oko 2500 kulturnih dobara. Kulturno nasleđe učestvuje u stvaranju bruto dodate vrednosti kreativnog sektora prosečno sa oko 0,5% i upošljava oko 5% kreativne radne snage. Godišnje se uloži iz nacionalnih sredstava oko 16,5-18 miliona evra u kulturno nasleđe. Sve ovo govori da je kulturno nasleđe prepoznato kao važno za srpsko društvo i ekonomiju, ali da nam ipak predstoji još mnogo toga da se uradi na povezivanju sa kreativnim industrijama i stvaranju jake nacionalne kreativne ekonomije.¹²

Ističe se da su do sada ostvareni rezultati kreativnog sektora u Srbiji posledica individualnih napora, dok nam je za sledeću fazu razvoja potrebno udruživanje i snažno javno-privatno partnerstvo sa državom. S druge strane, ističe se i to da javno-privatna partnerstva u kulturnim industrijama i kulturnoj produkciji nisu održiva i neće biti sve dok se ne ukinu državni monopoli, a ulaganje u kulturu, kulturne i kreativne industrije ne postane isplativo za privatne investitore. Nije dovoljno, dakle, ukinuti monopole, već i omogućiti ekonomski rast u sektorima kulturnih i kreativnih industrija, da bi se investicije mogle isplatiti. Jedan od problema sa kojima se Srbija susreće jeste i taj da nivo i struktura znanja, veština i sposobnosti radno aktivnog stanovništva ne odgovaraju potrebama tržišta. S druge strane, promene u ekonomskom okruženju, kao i tokovi razvoja novih tehnologija zahtevaju adekvatno obrazovano i za rad osposobljeno stanovništvo.¹³

---

11 Privredna komora Srbije, Privreda Srbije, Kreativna industrija <http://www.pks.rs/PrivredaSrbije.aspx?id=8>

12 Isto

13 Mosurović M, Kutlača Đ. (2011), "Organizational Design as a Driver for Firm Innovativeness in Serbia", The European Journal of Social Sciences, Vol. 24, Issue 4, pp. 427-447.

Tabela 2. Struktura spoljnotrgovinske razmene kreativnih usluga 2008-2012. u mil dolara u Srbiji

Kategorija	I Z V O Z				
	2008	2009	2010	2011	2012
Oglašavanje, istraživanje tržišta i javnog mnjenja	242	187	208	236	-
Arhitektura, inženjering i ostale tehničke usluge	136	132	111	114	-
Istraživanje i razvoj	48	54	56	66	-
Obrazovanje, zdravstvo, kultura, zabava, sport i sl.	163	172	186	198	139
Kategorija	U V O Z				
	2008	2009	2010	2011	2012
Arhitektura, inženjering i ostale tehničke usluge	125	128	157	176	-
Istraživanje i razvoj	63	42	45	69	-
Obrazovanje, zdravstvo, kultura, zabava, sport i sl.	91	84	90	90	77

Izvor: UNCTAD, Statistics, Creative economy, Exports and imports of creative services.

Evidentno je da je Srbija u dužem vremenskom periodu beležila značajan odliv stručnjaka. Odlaskom kreativnog potencijala devedesetih godina Srbija je izgubila oko 24 milijarde dolara, odnosno 12 milijardi dolara koliko je uloženo u njihovo obrazovanje i još toliko koliko bi se njihovim zapošljavanjem vratilo društvu. Od 2000. godine do danas taj trend se nastavio. Iznosi se podatak da je više od 500.000 visokoobrazovanih ljudi napustilo Srbiju od devedesetih godina do danas. Na osnovu poslednjih istraživanja, skoro 30% studenata planira da zauvek napusti Srbiju, a više od 20% da nastavi postdiplomske studije u stranoj državi.¹⁴

Mnogi autori ističu da je obrazovanje (posebno ono na nivou univerziteta) neizostavni deo kreativnog sektora. S druge strane, ova delatnost je dobila i preduzetnički karakter jer se razvoj univerziteta u značajnoj meri odvija i u privatnom sektoru. Pored univerziteta, vitalni delovi kreativne ekonomije su i kontinuirano obrazovanje, permanentno usavršavanje i doživotno učenje. Mnogi autori ističu promene u sistemu obarazovanja koje bi unapredile njegov doprinos kreativnoj ekonomiji, a koje se baziraju na prenosu veština učenja, istraživanja i rešavanja problema na studente, stvaranju novih fundamentalnih znanja kroz istraživačko-razvojni aspekt rada osoblja univerziteta, direktnim vezama univerziteta i preduzeća uključivanjem u razvojna primenjena istraživanja i sl. Sve navedeno je od posebnog značaja za lokalni i regionalni razvoj, posebno ako su univerziteti istovremeno i istraživačko-razvojni centri.¹⁵

UMESTO ZAKLJUČKA

Vizija kreativne i inovativne Srbije je poželjna i u skladu sa opštim trendovima u svetu, naročito najrazvijenijih zemalja. Kreativni sektor se danas razvija uporedo sa brzim i naglim promenama u kulturnoj infrastrukturi. Najrazvijenije zemlje vrlo sofisticirano koriste razvojne poluge kreativne ekonomije, fleksibilno prilagođavajući kompanije novim zahtevima globalne simboličke

¹⁴ Kumburović A. (2004), "An Excessive "Brain Drain" from Serbia and Montenegro-How to Smooth it?" Household Survey Report, Issue 9, pp. 93-98.

¹⁵ Pavlović D, Todorović M, Mladenović S, Milosavljević P. (2014), „The Role of Quality Methods in Improving Education Process: Case Study”, Serbian Journal of Management, Vol. 9, Issue 2, pp. 219-230.

proizvodnje. Visoke investicije u kreativni sektor, kao i podsticanje održivog preduzetništva u kulturi postaju imperativi opstanka u kreativnoj ekonomiji. Države često ne prepoznaju ovaj razvojni potencijal, ali s druge strane, kultura i kreativne industrije ne mogu rešiti sve probleme nerazvijenih društava, uključujući i ekonomske. U Srbiji se predlaže udruživanje i javno-privatno partnerstvo sa državom kao naredna faza u razvoju kreativnih industrija, ali najvažniji problemi sa kojima se sučava i koje je potrebno u što kraćem roku prevazići su zastupljenost državnih monopola u ovoj oblasti, kao i neadekvatna obrazovna struktura stanovništva.

LITERATURA

- Creative Economy Report (2013), Widening Local Development Pathways, UNDP, UNESCO
Centar za istraživanje kreativne ekonomije, „Kultura kao pokretač lokalnog razvoja”, <http://www.academica.rs/academica/sr/taxonomy/term/75>
- COMPENDIUM, (2014), Cultural Policies and Trends in Europe, Cultural Statistics
Economy of Culture in Europe (2012), KEA & European Commission
EUROSTAT, (2014), Cultural Statistics in Europe
- Heinze R, Hoose F, (2013), The **Creative** Economy: Vision or Illusion in the Structural Change?, European Planning Studies, Vol. 21, Issue 4, pp. 516-535.
- Kumburović A, (2004), “An Excessive **“Brain Drain”** from **Serbia** and Montenegro-How to Smooth it?” Household Survey Report, Issue 9, pp. 93-98.
- Mikić H. (2009) „Razvojni trendovi i izazovi kreativnih industrija“, zbornik radova Kreativne industrije i ekonomija znanja, Akademika, Beograd, str. 49-67.
- Mosurović M, Kutlača Đ, (2011), “Organizational Design as a Driver for Firm Innovativeness in **Serbia**”, The European Journal of Social Sciences , Vol. 24, Issue 4, pp. 427-447.
- OECD, OECD Factbook 2013 - Economic, Environmental and Social Statistics, 2013.
- Pavlović D, Todorović M, Mladenović S, Milosavljević P, (2014), „The Role of Quality Methods in Improving **Education** Process: Case study”, Serbian Journal of Management, Vol. 9, Issue 2, pp. 219-230.
- Privredna komora Srbije, Privreda Srbije, Kreativna industrija <http://www.pks.rs/PrivredaSrbije.aspx?id=8>
- Švob-Đokić Nada, Primorac J, Jurilin K. (2008), Kultura zaborava-industrijalizacija kulturnih
UNCTAD (2014), Statistics, Creative economy, Exports and imports of creative services
- .

OBRAZOVANJE I KULTURA U GLOBALNOM SELU

Apstrakt

Kultura je od nastanka ljudskog roda bila globalna, manifestujući i dajući stvaralačku energiju univerzalnosti ljudskog bića i društva. Međutim, taj globalni karakter kulture se kroz istoriju u različitim epohama ispoljavao na različite načine. Na prvim koracima nastanka čovečanstva, u vremenu u kome se čovek tek formira kao svesno, društveno, a to uvek znači i moralno biće, pojam „globalnog sela“, globalnog sveta, globalne ljudske zajednice, kako god formulisali taj pojam, u suštini se poklapa sa stvarnim svetom u kome se taj čovek kreće i živi. Nema razlike između globalne i lokalne zajednice, jer ljudi poznaju samo svoju lokalnu zajednicu. Koja je za njih ceo svet. Upravo na planu globalizacije, odnosno formiranja shvatanja o globalnom svetu dolazi do „Kantovog kopernikanskog obrata“ u razvoju svesti. Pojam globalnog sveta, zapravo nastaje onog momenta kada čovek prvi put postavlja pitanje – šta se nalazi izvan granica lokalne zajednice u kojoj on živi, odnosno izvan granica njemu poznatog sveta. Otvara se čitav niz novih pitanja – čitav niz novih, do tada nepoznatih dilema – strah od nepoznatog, radoznalost ispoljena u želji i potrebi da se spozna šta se to događa izvan granica do tada poznatog sveta, odnosno da se proširi poznati svet, nastaju mitovi o do tada nepoznatim svetovima. Mitovi su takodje deo traganja za novim, nepoznatim, ali i izraz želja i vizija kako taj novi, nepoznati svet treba da izgleda. Odgovori koji su u različitim istorijskim epohama davani na ova pitanja su različiti, ali svi imaju jedan zajednički imenitelj – izražavaju uverenje da je svet globalan. S druge strane, širenje saznanja o novim, do tada nepoznatim svetovima, zapravo je ključna odrednica procesa globalizacije, a ta saznanja su u suštini proces razvoja kulture, odnosno permanentni proces bogaćenja materijalnog i duhovnog stvaralaštva čovečanstva.

Ključne reči: kultura, globalizacija, razvoj, „globalno selo“, stvaralaštvo, univerzalno

UVOD

Ako je tačno da se ništa u svetu ne događa slučajno, onda, svakako nije slučajna ni činjenica da se u naučnoj i društvenoj teoriji i praksi pre više decenija uspostavio novi pojam „globalno selo“. Istorija, kao „magistra vitae“, i u ovom slučaju potvrđuje da se novi termini u društvenoj teoriji, kao i u društvenoj praksi, odnosno svakodnevnom životu ljudi, javljaju kao deo i rezultat traganja za odgovorima na probleme i otvorena pitanja koje postavlja svaka epoha. Naravno, neka od tih pitanja je otvorila i epoha čiji smo mi savremenici, a takodje je, samo na novi način, kroz nove pojavne oblike otvorila i neka stara pitanja, sa kojima su se suočavale sve prethodne generacije. U tom smislu, izraz „globalno selo“, koji je već odavno ušao u široku upotrebu, koncentriše u sebi čitav niz komponenti složenog, dinamičnog, konfliktnog procesa, u kome, na neki način, učestvuje svako od nas.²

O „globalnom selu“ napisane su hiljade tekstova – naučnih, stručnih, političkih. Ovi tekstovi se razlikuju po svojim sadržajima, po stavovima, argumentaciji koju nude u odbranu svojih stavova, po viziji sveta koji zastupaju. Naravno, u mnoštvo tekstova o „globalnom selu“ neizostavno se moraju uključiti i oni tekstovi, koji su otvoreno ili prikriveno antiglobalistički. Ekonomska kriza, koja je takodje globalnog karaktera, samo je još više i na otvorenoj ravni, pojačala teorijski, politički i ideološki rat između globalista i antiglobalista. Takav tok događaja snagom činjenica potvrđuje da je globalizacija, shvaćena na različite načine postala neizostavni deo naše stvarnosti, naših individualnih sudbina, kao i bitna odrednica ukupnog toka društvenih kretanja. Drugim rečima, svaki od nas pojedinačno, svesno ili nesvesno, otvoreno ili prikriveno, aktivno ili pasivno postao je sastavni deo i akter procesa globalizacije. Naravno, po načelima zdravog razuma, ako

---

¹ Visoka strukovna škola za preduzetništvo, Beograd

² Hanington S. „Sukob civilizacija“, „CID“ Podgorica 2000

je neki proces po svojoj prirodi i sadržini globalan, on neizostavno odlučujuće utiča na sadržaj i tok svih drugih društvenih procesa. To znači, da je svaki društveni proces u krajnjoj liniji globalan. Činjenica da se ogromna većina društvenih procesa, ono što se u svakodnevnom životu definiše kao „život“ kao „svakodnevica“, odvija na mikro i lokalnom nivou, ne može da dovede u pitanje globalne aspekte ovih procesa, odnosno da su ovi procesi u suštini komponente, odnosno nezamenljivi izvor života globalnih društvenih kretanja.

Pojam „globalno selo“ uveden je u naučnu i društvenu misao i društvenu praksu pre nekoliko decenija. Ta činjenica, međutim, može da zavara i da prikrije jednu ključnu istorijsku činjenicu. Ono što se, bez obzira na različite definicije, uobičajeno podrazumeva pod globalizacijom, odnosno globalnim selom, kao simbolom ovog društvenog procesa, nije tvorevina našeg doba. Naprotiv, savremeni procesi globalizacije, u krajnjoj liniji mogu se posmatrati kao tekovina globalnih društvenih procesa kroz celokupnu istoriju. Naime, svet je u svojoj suštini globalan, što proističe iz činjenice da je čovek društveno, univerzalno biće, pa je onda univerzalan i svet koji on stvara. U tom smislu, lokalna, mikro zajednica u kojoj živi čovek je uvek integralni deo globalne, univerzalne ljudske zajednice. Ako nije tako, onda je mikro zajednica zatvor. Istorija ljudskog društva daje nesporne dokaze za takav zaključak. Naime, Rimsko carstvo predstavlja globalnu zajednicu svoga doba, manifestujući istovremeno razlike među ljudima, ali i integrativne snage koje ih vezuju u ljudsku zajednicu.

O univerzalnom, globalnom karakteru ljudske zajednice govori i biblijsko predanje o gradnji Vavilona. Prema ovom predanju, ljudi uvereni da mogu po svojoj moći da dostignu moć Boga, započinju gradnju Vavilonske kule. Gradnja uspešno teče, jer su u tom dobu svi ljudi govorili jednim jezikom. Međutim, Bog, jednog momenta pomeša jezike i radnici i poslovdjete više nisu mogli da se sporazumevaju među sobom. Naravno, gradnja Vavilonske kule je stala.³

Ova predanje ima svoj nastavak u Jevandjelju po Mateju. Prema ovom predanju, Hrist u noći pre stradanja hrabri apostole da nastave svoju misiju i između ostalog im govori da će biti u stanju da razumeju govor svake sredine u kojoj se nadju. To nije bilo znanje stranog jezika, u smislu standardnog učenja tog jezika, već sposobnost apostola da razumeju jezik svake sredine.⁴

To je, ustvari poruka o univerzalnosti ljudskog roda, o univerzalnosti svakog ljudskog bića, o sposobnosti ljudi da se međusobno razumeju, jer je to izraz njihove ljudske suštine, što je izvorište i ljudski smisao globalizacije.

GLOBALNI KARAKTER OBRAZOVANJA I KULTURE

Veoma je teško i nezahvalno definisati tako složene, razvojne, dinamične, protivurečne i konflikte pojave i procese kao što je globalizacija. U tim nastojanjima, svakako se, kao nesporna činjenica može uzeti da je globalizacija društveni proces, funkcionalno povezan, ili čak u samim temeljima svih drugih društvenih procesa. Drugim rečima, svaka društvena pojava, svaki društveni proces može se i mora posmatrati i kroz prizmu globalizacije, da bi se shvatila njegova suština. Društvena misao se zaista na ovom planu suočava sa izuzetno teškim, zahtevnim iskušenjem – kako u jednu definiciju, u jednu ili nekoliko rečenica definicije koncentrisati čitav kompleks društvenih pitanja, a da se pri tome jasno i na pojavnjnoj ravni prikaže suština ovog procesa. U ovom slučaju, na vidljiv i na pojavnjnoj ravni prepoznatljiv način potvrđuje se činjenica da definicije nisu konačne i nepromenljive istine, te da svako onaj ko na takav način pristupa definicijama, dovodi sebe u opasnost da ne prepozna njihovu suštinu i smisao. U ovom slučaju mora se početi od polaznog stava da su definicije suštinski rezimei onoga do čega je u određenom trenutku dostigla društvena misao u istraživanju određene pojave, odnosno procesa i da je njihov smisao da doprinesu racionalizaciji napora istraživača i lakšem definisanju koraka u budućim istraživanjima.

Kultura je od nastanka ljudskog roda bila globalna, manifestujući i dajući stvaralačku energiju univerzalnosti ljudskog bića i društva. Međutim, taj globalni karakter kulture se kroz istoriju u različitim epohama ispoljavao na različite načine. Na prvim koracima nastanka čovečanstva, u

³ „Biblija“, Glas crkve, Valjevo 2006

⁴ Novi Zavjet“, „Prosveta“, „Nolit“, Beograd 1990

vremenu u kome se čovek tek formira kao svesno, društveno, a to uvek znači i moralno biće, pojam „globalnog sela“, globalnog sveta, globalne ljudske zajednice, kako god formulisali taj pojam, u suštini se poklapa sa stvarnim svetom u kome se taj čovek kreće i živi. Nema razlike između globalne i lokalne zajednice, jer ljudi poznaju samo svoju lokalnu zajednicu. Koja je za njih ceo svet. Upravo na planu globalizacije, odnosno formiranja shvatanja o globalnom svetu dolazi do „Kantovog kopernikanskog obrata“ u razvoju svesti. Pojam globalnog sveta, zapravo nastaje onog momenta kada čovek prvi put postavlja pitanje – šta se nalazi izvan granica lokalne zajednice u kojoj on živi, odnosno izvan granica njemu poznatog sveta. Otvara se čitav niz novih pitanja – čitav niz novih, do tada nepoznatih dilema – strah od nepznatog, radoznalost ispoljena u želji i potrebi da se spozna šta se to događa izvan granica do tada poznatog sveta, odnosno da se proširi poznati svet, nastaju mitovi o do tada nepoznatim svetovima. Mitovi su takodje deo traganja za novim, nepoznatim, ali i izraž želja i vizija kako taj novi, nepoznati svet treba da izgleda. Odgovori koji su u različitim istorijskim epohama davani na ova pitanja su različiti, ali svi imaju jedan zajednički imenitelj - izražavaju uverenje da je svet globalan. S druge strane, širenje saznanja o novim, do tada nepoznatim svetovima, zapravo je ključna odrednica procesa globalizacije, a ta saznanja su u suštini proces razvoja kulture, odnosno permanentni proces bogaćenja materijalnog i duhovnog stvaralaštva čovečanstva.⁵

Nastanak i razvoj građanskih, kapitalističkih društava, predstavljao je jednu od najvećih raskrsnica u istoriji ljudskog roda, i u tom kontekstu otvorio je nova značenja i smisao globalizacije. Globalizacija je dobila višestruko veću dinamiku, donoseći i pozitivne i negativne efekte, kao i nove sadržaje i pojavne oblike. Svaki pojedinac se, svesno ili nesvesno, dobrovoljno ili prinudno suočio sa globalizacijom i njenim posledicama. Globalizacija je uslovala novi pristup obrazovanju, a takodje otvorila proces stvaranja nove kulture globalizacije.

Globalizacija posmatrana kroz istoriju kao kretanje ljudske civilizacije kroz vremensku dimenziju pokazuje da kapitalizam u pordjenju sa prethodnim oblicima ekonomskog i političkog uređenja društva, poseduje najснаžnije integrativne instrumente, koji daju energiju procesima globalizacije. To, pre svega, proističe iz integrativnog karaktera tržišnog načina proizvodnje, koji čini ekonomski temelj kapitalističkog načina proizvodnje. Naime, tržišna privreda, odnosno tržišna utakmica, podstiče vlasnike kapitala da stalno unapređuju sredstva za proizvodnju, da uvedu nove tehnologije, da unapređuju individualnu i ukupnu produktivnost rada. To ima za posledicu da se stalno uvećava količina materijalnih dobara koja dolazi na tržište. Iz tog razloga lokalno tržište u relativno kratkom vremenu postaje preusko za sve veću količinu proizvedenih materijalnih dobara. Kapitalistička klasa je zato prinudjena da stalno proširuje tržište. To, međutim, nije interes samo kapitalističke klase, već i radnika i države, jer ako se proizvedena roba ne proda, dolazi do zastoja u kružnom kretanju kapitala i do ekonomske krize. Zato kapitalizam u svom razvoju ruši najpre lokalne, zatim regionalne i konačno nacionalne granice i stvara jedno veliko – globalno tržište.

Posmatrajući tok razvoja kapitalizma neizostavno se uočava činjenica da je kapitalizam u proteklih nekoliko vekova pokrenuo i učinio veće promene nego što su se one dogodile u prethodnim hiljadama godina. Razvile su se nove tehnologije, došlo je do izuzetno dinamičnog razvoja nauka, uključujući i čitav splet novih, primenjenih nauka, višestruko se smanjilo vreme od naučnih pronalazaka do njihove praktične primene. Sve je to rezultiralo višestrukim uvećavanjem stvaralačke moći ljudskog uma i ruku da proizvodi sve veće i veće količine materijalnih i duhovnih dobara, što se pozitivno odrazilo na ukupno unapređivanje standarda i kvaliteta života ljudi. Taj porast stvaralačke moći ljudskih ruku i uma nije jednokratni skok i promena, već trajna, rastuća tendencija, koja predstavlja pokretačku snagu drugih društvenih procesa. To se manifestuje kroz nastanak i razvoj novih proizvoda, kao i novih ljudskih potreba, ali i pitanje ekonomske dostupnosti tih novih proizvoda najširoj populaciji.⁶

Nesporno je, takodje, da ključnu pokretačku snagu ovih dinamičnih promena predstavljaju ekonomski procesi. Ekonomija je kroz istoriju predstavljala predmet konflikata i podela, sukoba različitih interesa koji su dovodili do izuzetno radikalnih društvenih konflikata. Međutim, sve to

⁵ „Kultura i razvoj“ Zbornik radova sa istoimenog naučnog skupa Institut društvenih nauka, Beograd 2004

⁶ Fukujama F. „Social capital and civil society“, IMF 1999

ne može osporiti integrativnu ulogu ekonomije u društvenoj istoriji. Ta integrativna, globalistička uloga je naročito došla do izražaja i pokazala izuzetnu snagu u savremenom dobu kapitalističke tržišne privrede.

Medjutim, zbog toga se ne bi smeli zapostaviti drugi aspekti globalizacije, jer se civilizacijski smisao i perspektive globalizacije mogu razumeti samo ako se imaju u vidu sve komponente ovog procesa. Naime, dugo vremena je u društvenoj teoriji i praktičnim ekonomskim i razvojnim strategijama dominirao stav prema kome je globalizacija isključivo ekonomski proces, dok su drugi aspekti i sadržaji globalizacije minimizirani ili u potpunosti odbacivani. To je na globalnom planu manifestacija dominantnog stava pristalica liberalnog, odnosno neoliberalnog koncepta prema kome u ekonomskom životu društva sve treba prepustiti isključivo zakonitostima, odnosno čudima tržišta.

Sam tok globalizacije, koja predstavlja jedno od ključnih obeležja savremene epohe, snagom činjenica demantuje takav, ograničeni ekonomistički pristup. Pre svega, ekonomija nije jedini i nije izolovani društveni proces. Može se prihvatiti da je najznačajniji, ali to ne dovodi u pitanje da se ekonomija, njena društvena uloga i funkcije, njen smisao može shvatiti samo u kontekstu ukupnih društvenih zbivanja.

To potvrđuje i etimološko poreklo reči ekonomija. Ova reč potiče iz grčkog jezika i sastoji se od dve reči : oikos –kuća i nomos – zakon. U suštini se može prevesti kao „zakoni upravljanja domaćinstvom.“ Naravno, domaćinstvo nije samo kuća kao mesto stanovanja, to je dom koji simbolizuje slobodu, dostojanstvo, toplinu porodičnog doma, zasnovanu na solidarnosti, humanosti i spremnosti na žrtvovanje. Politički ekonomisti, u tom smislu, definišući ekonomiju, pored ostalih aspekata i komponenti ekonomije, naglašavaju da ekonomija razvija teorije ljudskog ponašanja u donošenju ključnih odluka u korišćenju ograničenih resursa i raspodeli materijalnih dobara. Konačno, istorija ekonomske misli nesporno potvrđuje da su se ekonomskim pitanjima u velikoj meri bavili filozofi, počev od Platona, Aristotela, Marksa, preko filozofa humanističke orijentacije dvadesetog i početka dvadesetprvog veka, potvrđujući da se suština ekonomskih procesa ne može na pravi način shvatiti van šireg filozofskog pristupa.

Drugim rečima, ekonomija nije samo tehnologija, proizvodnja, proizvodni program, organizacioni model, materijalni proizvodi koji su rezultat radnog procesa. Ekonomija, u najširem smislu podrazumeva složenost i raznovrsnost individualnih i društvenih životnih procesa, proces kretiranja ljudskih potreba kao dela stvaralačkog procesa, običaje, način života, sopstveno shvatanje sveta i društva, potrebu samopotvrđivanja, pojedinca, moralne norme. U suštini, sve ono što obuhvata kultura kao celokupnost materijalnog i duhovnog stvaralaštva čovečanstva.

Ljudi su se kroz istoriju bavili različitim ekonomskim aktivnostima, obavljali različite društvene uloge, bavili se različitim zanimanjima, To je bilo uslovljeno klimom, geografskim karakteristikama pojedinih regiona, sastavom tla, vaspitanjem, društvenim uredjenjem i drugim okolnostima. Ali, ono što je u svim društvenim uredjenjima, u svim epohama bio zajednički imenitelj, bila je činjenica da je ekonomija kao deo ukupnog materijalnog i duhovnog stvaralaštva čovečanstva uvek imala globalni karakter. Taj globalni karakter ekonomije se u savremenom dobu i samo ispoljava u novim pojavnim oblicima, sa uvećanom snagom.⁷ Konačno, u analizi globalnog karaktera kulture mora se uzeti u obzir još jedna činjenica. Jedna od ključnih komponenti identiteta svakog pojedinca, svake ljudske ličnosti jeste njegov radni, odnosno profesionalni identitet. Medjutim, profesionalni identitet ne postoji sam za sebe, već je uvek sastavni deo identiteta ljudske ličnosti. A taj identitet je zapravo globalni kulturni identitet ljudske ličnosti.

OBRAZOVANJE I KULTURA KAO ENERGETSKI IZVORI GLOBALIZACIJE

Kultura i obrazovanje, s jedne i globalizacija, s druge strane su kroz celokupnu istoriju ljudskog društva funkcionalno povezani i uslovljeni, što se ispoljava kroz brojne aspekte i sadržaje. Posmatrajući taj odnos kroz vremensku dimenziju, može se reći da globalizacija i kultura i obrazovanje predstavljaju sinonime, a da su konkretni sadržaji i oblici globalizacije, kreiraju

---

⁷ Madžar LJ. „Kultura kao činilac i ograničenje razvoja“, Zbornik „Kultura i razvoj“ IDN, Beograd 2004

dominantno u sferama obrazovanja i kulture. Kroz istoriju menjalo se shvatanje globalizacije. Nesporno je u tom smislu da je i zdravorazumsko i naučno i filozofsko shvatanje globalizacije danas različito u odnosu na shvatanje globalizacije na prvim koracima civilizacije. Shvatanje globalizacije menjalo se kroz istoriju, što je bila jedna od manifestacija promena u kulturi kao obliku društvene svesti.

Odnos obrazovanja, kulture i globalizacije ispoljava se na sledeći način. Čovek je po svojoj suštini univerzalno biće, pa je onda i njegovo svet uvek globalan. To govori i prvi stih u biblijskom predanju u prvoj knjizi Postanje, koji kaže: „U početku stvori bog nebo i zemlju. A zemlja beše pusta i bez oblića i duh Bižiji dizaše se nad svodom.“⁸ Znači, Bog nije stvorio samo lokalnu zajednicu u kojoj su živele pojedine društvene grupe, nego ceo svet. Ta lokalna zajednica se dugo poklapala sa shvatanjem globalnog sveta, jer drugo saznanje čovek nije imao. Drugim rečima između globalne zajednice i lokalne zajednice u kojoj se odvija život jedne zajednice postoji znak jednakosti.

Medjutim, čovek stiče nova iskustva, kreće se, dolazi na nove teritorije i tako se širi njegovo saznanje globalnog sveta. Ali, ne radi se samo o upoznavanju novih teritorija, radi se o ukupnom unapređivanju ljudskog znanja, sticanju novih iskustava, upoznaju se drugi običaji, način života, vrednosti, materijalno i duhovno stvaralaštvo, i to mešanje i spoznaja, novog, drugačijeg, do tada nepoznatog je u suštini proces stvaranja globalne kulture, odnosno potvrđivanje njenog globalnog karaktera. Čovek, pojedinačno, pokretan unutrašnjom stvaralačkom energijom, koja je, na različite načine, prisutna u svakome od nas, radoznalošću koja je jedan od bitnih aspekata te stvaralačke energije, traži odgovore na brojna pitanja, koja se, u velikoj meri mogu svesti na jedno pitanje – šta se nalazi izvan granica njemu do tada poznatog sveta.⁹ To se, naravno, ne odnosi samo na materijalno okruženje, odnosno prirodno okruženje koje čini njegovo stanište, njegov životni prostor, već i na ljude sa kojima živi u zajednici, ko i one koji žive u drugim ljudskim zajednicama, kao i na duhovni svet koji se stvara i živi u našim mislima, dušama, srcima, u našoj savesti. Tako se njegov svet, kao u materijalnom tako i u duhovnom pogledu širi, krećući se ka saznanju da ceo svet zapravo predstavlja njegovo stanište. Zapravo, ceo svet od iskona jeste njegovo stanište, ali proces izgradnje svesti o tome praktično konstantno, vanvremenski teče. Taj proces može se, u suštini definisati kao proces uspostavljanja i prepoznavanja funkcionalne veze između univerzalnosti ljudskog bića i globalnog karaktera ljudske zajednice. U tom procesu, čovek se suočava sa podsticajima i preprekama, koje se, pre svega, nalaze u psihološkoj strukturi njegove ličnosti. S jedne strane, to je strah od novog i nepoznatog, od opasnosti sa kojima se može suočiti, a nije siguran da ih može savladati. Na drugoj strani je radoznalost, želja za otkrivanjem nepoznatog, preispitivanje samog sebe, očekivanja benefita za pojedinca i društvenu zajednicu od otkrića tog novog do tada nepoznatog. Tako se čovek nalazi u permanentnom sukobu između straha od nepoznatog i težnje da to novo, drugačije upozna i prisvoji. Taj permanentni sukob u suštini predstavlja kretanja čoveka i ljudske zajednice ka slobodi, odnosno stvaranju globalne ljudske zajednice.

Iz svega napred navedenog proističe zaključak da funkcionalna veza između univerzalnosti ljudskog bića i globalnog karaktera ljudske zajednice u suštini jeste kultura, kao celokupnost materijalnog i duhovnog stvaralaštva. Takav odnos između univerzalnosti ljudskog bića i globalnog karaktera ljudske zajednice stavlja u centar pažnje kulturu, jer nas ona čini pripadnicima ljudske zajednice. Drugim rečima sadržinsku, suštinsku osnovu definicije čoveka kao svesnog, društvenog i moralnog bića čini kultura. Sasvim je sigurno da ukoliko ne bi bilo kulture, ne bi bilo moguće govoriti o ljudskom biću i ljudskoj zajednici u onom smislu kako se o tome govori kroz celokupni tok ljudske istorije.

Kultura kao suštinska odrednica ljudske ličnosti i ljudske zajednice, upravo zato što čini temelj civilizacije, celinu materijalnog i duhovnog stvaralaštva, predstavljala je kroz istoriju i danas predstavlja i predmet najoštrijih društvenih konflikata i podela, kao i brojnih oblika ideološke manipulacije. To potvrđuje da je kulture istovremeno i izvor slobode, ali i najmoćniji mehanizam uspostavljanja ropstva, pre svega na onom ključnom mestu – u ljudskim glavama,

8 „Biblija“, Prva knjiga „Postanje“, „Glas crkve“ Valjevo, 2004

9 Sen A. „Razvoj kao sloboda“, „Filip Višnjić“, Beograd 2002

u sistemu individualnih vrednosti i načinu života. Nastojanje da se kultura upotrebi kao mehanizam neslobode, bilo je uvek usmereno na najosetljiviju tačku – negiranje globalnog, univerzalnog karaktera čoveka, kao i globalnog karaktera kulture. Naprotiv, ljudski um i duša, a onda i stvaralački potencijal svakog čoveka je zarobljavan na parcijalizaciji kulture, na negiranju univerzalnog, a isticanju isključivo parcijalnog, onoga što sukobljava i deli. U tom okviru nalaze se i shvatanja koja kulturu tretiraju isključivo kao neracionalnu, bespotrebnu potrošnju, kao trošenje, a ne kao podsticanje razvoja ljudskih resursa. Istorija i savremena društvena praksa snagom činjenica negiraju takva shvatanja, kroz, na pojavnoj ravni vidljivu činjenicu da su danas ekonomski, tehnološki i demokratski najrazvijenija ona društva koja najviše ulažu u obrazovanje, nauku i kulturu.¹⁰

Učenjem o kulturi kao potrošnji, takodje se nastoji uspostaviti veštačka granica izmedju čoveka kao delatnog, praktičnog bića, kao dela prirode, koji se bavi praktičnim poslovima koji mu obezbeđuju biološki opstanak, i čoveka kao duhovnog, misaonog bića. Ovakva shvatanja negiraju nespornu činjenicu da je čovek integralno stvaralačko biće u kome praktično i duhovno čine nedeljivu celinu. Takva veštačka podela dovodi do toga da stav o globalnom karakteru kulture, postaje prazna fraza, bez realne sadržine, a kultura gubi svoju integrativu i razvojnu snagu i smisao.

Naprotiv, kultura određuje ključne sadržaje i tokove našeg života, kao i one zajedničke imenitelje, koji nas vezuju u globalnu ljudsku zajednicu. To što je zajedničko jeste činjenica da je kultura ono što jesmo. To je naša individualna psihološka struktura, naš stvaralački potencijal, strahovanja, nade, vizija sopstvenog života, spontanost, hrabrost. I to je ono što u svim vremenima i okolnostima čini temeljno uporište globalizacije. Istovremeno, to je u kretanju civilizacije kroz vremensku dimenziju suštinska odrednica povezanosti univerzalnog i posebnog i individualnog u kulturi. Naime, kada se kaže da je kultura ono što jesmo to podrazumeva, pre svega našu individualnost u svim njenim aspektim i sadržajima, ali i činjenicu da svaka individualnost sadrži u sebi i ono univerzalno, kao i da je to individualno pokretačka snaga, odnos ključni izvor energije onog univerzalnog. U pilog tome govore velikani u različitim oblastima stvaralaštva, kao što su Njutn, Ajnštajn, Platon, Pikaso i dr., koje je snaga njihove individualnosti vodila do najviših naučnih i umetničkih dostignuća, ali su ta dostignuća uvek bila usmerena ka traganju za globalnim i univerzalnim.

U tom smislu može se reći da je kultura sadržaj, odnosno raznovrsnost i bogatstvo sadržaja odnosa individualnog, univerzalnog i globalnog, odnosno materijalna manifestacija stvaralačke moću ljudskih ruku i uma da stvara materijalna i duhovna dobra. Ovaj zaključak uključuje u sebe dva aspekta. Prvo, istorijska je činjenica da materijalni razvoj pojedinih društava nije moguć bez duhovnog razvoja. I u savremenom dobu ekonomski tehnološki najrazvijenija društva sa najvišim stepenom razvoja demokratije i ljudskih prava su ona društva u kojima je kultura dostigla najveća dostignuća. Društvena praksa je kroz istoriju, kao i u savremenom dobu potvrdila da se problem siromaštva ne rečava samo hlebom, odnosno materijalnim dobrima, već pre svega kulturom. Naime, ni jedno društvo nije izašlo iz siromaštva bez dinamičnog razvoja kulture. Drugim rečima, može se reći da je bogatstvo jednog društva u suštini bogatstvo kulture u različitim sadržajima i aspektima. Takvom zaključku najprikladnije bi odgovarala dobro poznata i često korišćena kineska naredno poslovice, koja kaže: „Ne daj čoveku ribu, već ga nauči da peca“. Ta poruka jasno ukazuje da se, ukoliko mu se svakodnevno daje samo hleb čovek zadržava na najnižem, animalnom nivou. To znači da poruka „već ga nauči da peca“ u suštini znači da čoveku treba dati kulturu koja ga u materijalnom, ali i svakom drugom pogledu čini slobodnom ličnosti.¹¹

Naravno, „davanje kulture“ nije jednosmerni proces u kome se jedan sistem kulturnih vrednosti, stavova i obrazaca ponašanja jednosmerno prenosi od elite ka svim članovima društva. Naprotiv, reč je o jednom složenom, protivrečnom procesu, koji se može definisati kao stvaranje kulture, jer je kultura stvaralački proces i ako se taj stvaralački proces zaustavi, ili marginalizuje,

10 Fukujama F. "Sudar kultura", Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1999

11 Malinovski B. "A scietific theory of culture", Naucna teorija kulture, "Prosveta", Beograd, 1968.

onda se i ne može govoriti o kulturi u suštinskom značenju tog pojma. Naprotiv, kultura koja nije interaktivni, stvaralački proces, po pravilu, se pretvara u ideološku manipulaciju i umesto integrativne, postaje dezintegrativna snaga. Naravno, u tom slučaju se ne može govoriti o kulturi, već o njenom ideološkom prividu, o nastojanju da se ljudski um, stvaralačka snaga, moral zarobi, umesto da se oslobodi. Odbrana te slobode, kao rodnog mesta kulture podrazumeva kontinuitet funkcionalne veze individualnog, globalnog i univerzalnog i sa tim pitanjem suočava se i nastoji da da svoje odgovore i naša generacija.

LITERATURA

- Biblija, Prva knjiga „Postanje“, Glas crkve Valjevo, 2004.
Biblija, Glas crkve, Valjevo, 2006.
Fukujama, F. : *Sudar kultura*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999.
Fukujama, F. : *Social capital and civil society*, IMF, 1999.
Hanington, S. : *Sukob civilizacija*, „CID“ Podgorica, 2000.
Kultura i razvoj, Zbornik radova sa istoimenog naučnog skupa Institut društvenih nauka, Beograd, 2004.
Madžar, Lj. : *Kultura kao činilac i ograničenje razvoja*, Zbornik „Kultura i razvoj“ IDN, Beograd, 2004.
Malinovski, B. : *A scientific theory of culture*, Naučna teorija kulture, „Prosveta“, Beograd, 1968.
Novi Zavjet, Prosveta, Nolit, Beograd, 1999.
Sen, A. : *Razvoj kao sloboda*, „Filip Višnjić“, Beograd, 2002.

MULTIKULTURALIZAM: OGLED O IDENTITETU

Apstrakt

Iako moderan fenomen, identitet još uvijek predstavlja tačku preloma ljudske perspektive za pronalaženjem smislaonog utemeljenja svog bića. Činjenicom relativizacije vrijednosti, fragmentacije identitetskih jastava te globalne homogenizacije, pred izazovom smo suočavanja sa „postmodernim ludacima“ koji svoju ontološku sigurnost traže u dogmi primordijalnih konstrukcija. Prihvatajući značaj kulture za ospoljavanje ljudske ontike ovi ideološko – normativni projekti se kreću linijom učmalih fundamentalizama ka otvorenim perspektivama prepoznatog mnoštva identiteta. Rad cilja da pristupi identitetu koristeći se poznatim diskursima priznatih autora kako bi problematizovao raspolučene pojedince u želji da dopre do sociološkog recepta njihove sigurnosti.

ključne riječi: identitet, ontološka sigurnost, kultura, multikulturalizam.

Abstract

Although modern phenomenon, identity is still a fracture point of human perspective seeking to find a meaningful foundation of his being. By the fact of relativized values, identity fragmentations of selves and global homogenization, we are faced with the challenge of dealing with the “ postmodern lunatics “ who are looking for their ontological security in the dogma of primordial structures. Recognising the importance of culture for the materialisation of human ontics, these ideologically - normative projects are spreading over stale fundamentalism to the open perspectives of recognized diversity of identities. The work aims to approach the identity using the familiar discourses of recognized authors questioning the bisected individuals in an effort to reach out their prescription of sociological safety.

Key words: identity, ontological security, culture, multiculturalism.

ONTIČKA I ONTOLOŠKA PERSPEKTIVA

Vrijeme i identitet dvije su nerazlučive, sociološke kategorije. U odnosu međuzavisnosti upućuju na esencijalnu ili ontičku² određenost čovjeka koji se uvijek (kroz posebnost) ospoljava u temporalitetu. Čovjek bivstvuje *sa-vremenom*. Ontički karakter vremena bio bi nepotpun bez njegove ontološke dimenzije, manifestovane u strukturama društvene stvarnosti (zajednice ljudi). Realizacijom esencije³, kroz egzistenciju, stvara se *društveno biće čovjeka*, sposobno za suživot u zajednici, koja ga prepoznaje i uvažava. Osjećaj sigurnosti u čovjeka, koji stvara svijest o pripadanju, može biti izazvan postmodernističkim pozivima za relativizacijom, dekonstrukcijom i detotalizacijom „svih istina i svih vrijednosti“⁴. Bez određenog cilja i u nedostatku orijentira, u „desaidovskoj orgiji globalizma“⁵ čovjek će slobodu osjetiti kao teret; to su trenuci kada se traži utočište od „postmodernističkog ludila“⁶, kroz povratak na pred-moderne, kolektivne okvire kvazi-ontološke sigurnosti. U čovjeku snaži potreba za ukorijenjivanjem u primarne kolektivitete, što nas postavlja pred polazišnu pretpostavku o ulozi i značaju kulture u identitetskom ospoljavanju pojedinaca.

Relacioni problemi identiteta – interiorizacije jastva

---

1 Filozofski fakultet Nikšić, Crna Gora

2 Vukičević, Slobodan, Crna Gora na prelazu milenijuma, Cetinje: Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, 2003, str.9.

3 U trenucima kada esencija izmakne kontroli i dovede u pitanje egzistenciju čovjeka i društva, nastaju problemi diskontinuiteta i radikalnih potreba za preoblikovanjem poretka i prostora. Ovo se, nerijetko, dešava u situacijama kontinuiranog ne-uvažavanja, ne-prepoznavanja i/ili ne-priznavanja posebnosti.

4 Vukičević, Slobodan, Op.cit. str.23.

5 Živković, Predrag, Pred porotom tradicije, stručni rad, Nikšić: Sociološka luča VI/I, 2012 str. 65.

6 Vidi u Vukičević, Slobodan, Op.cit.str. 22.

U psihologiji se pod „identitetom označava doživljaj suštinske istovjetnosti i kontinuiteta *ja* tokom dužeg vremena, bez obzira na njegove mijene u različitim periodima i okolnostima.“⁷ Neo-frojdoovski psihoanalitičar **Erik Erikson** metodologiju izgradnje identiteta vidi u „činovima sinteze jastva“ koji omogućavaju ustanovljavanje unutrašnjeg jedinstva između ličnih nagona i društvenih očekivanja. Putem iskustva i utisaka, subjekat stiče svijest o ličnom integritetu. Prema **Levinasovom** (Emmanuel Levinas) antropološkom pristupu blizina drugog pojavljuje se kao jednako bitan, štaviše konstitutivni element refleksije identiteta. Osjećaj valorizacije ličnog, nažalost, uslovljen je načinom prepoznavanja i priznanja od strane drugog. U tom interakcijskom polju mogu da nastanu frustracije (na psihološkom planu ličnosti), koje se na kolektivnom nivou manifestuju kroz snaženje osjećaja anksioznosti i sklonosti konfliktima.

ESENCIJALIZAM VS. ANTIESENCIJALIZAM

Pošto smo na pragu uvjerenja da je osobni identitet uvijek uslovljen društvenim okolnostima, odnosno kako pojedinac nije izolovan od okoline, tako koristeći se sebi svojstvenim identiteskim strategijama reinterpretacije vrijednosnih sistema, on obezbjeđuje ne samo kontinuitet sa sobom već i *diskontinuitet naspram drugih*. Kulturni identitet, manifestacija društvenog, pojedincu omogućava tzv. ukotvljenost. Istovremeno djeluje *uključujuće* kroz identifikaciju grupe kojoj se pripada, i *isključujuće*, razlikovanjem u odnosu na druge grupe. U esencijalističkoj interpretaciji, identitet je postavljen kao *vanvremensko žarište sebstva*, stanje (a ne trebanje) konstatuje Kalanj, prepoznajući sklonost pristupa ka statičnim i krutim klasifikacijama, podređenim manihejskom binarizmu. U duhu genetskog upisivanja predodređenog identiteta pojedincu, esencijalisti ponekad upadaju u zamku rasijalizacije i diskrimantornih determinacija grupa. Primjer toga su teorije kulturnog identiteta putem kojih se nastoji na fundamentalan, radikalan i krajnje esencijalistički način definisati identitet određene grupe, sa pretežno irazenom etničkom komponentnom. Etnička grupa obezbjeđuje primarnu i neupitnu društvenu pripadnost. Pod maskom objektivizacije iskonstruisanih okolnosti, krije se instrumentalistički karakter primordijalističkih zahtjeva. Ovu tezu razvija i Samjuel Hantington (Samuel Huntington), koji govori o instrumentalizaciji kulturnih obilježja kroz priču o sukobu civilizacija. Hantingtonova pozicija sagledava civilizacije kao prilično homogene blokove, protivi se multikulturalnoj postavci poretka i negira postojanje ili veći značaj univerzalne kulture svijeta, zbog čega joj, iako cijeneći njen značaj za pomak u kulturološom preoblikovanju grupnih identiteta, u ovom radu ne poklanjamo više pažnje.

Alternativni pristup identitetu je u antiesencijalizmu ili kulturalističkim teorijama. Ovi ponavljaju značaj socijalizacije za učenje kulture, uvažavajući aktivni ljudski agens u prisvajanju/interiorizaciji kulturnih obrazaca. Strukture i identiteti istorijski su uslovljeni, kontigentni i otvoreni ka reinterpretacijama u vremenu. Zbog toga su kulturni identiteti hibridi izgrađeni kombinovanjem mnoštva kulturnih kodova i identifikacija. Generalne manjkavosti kulturalizama svode se na stav prema identitetu kao rezultatu sintetičkih izbora identifikacije od strane slobodnog, nespontanog pojedinca. Zagovornici liberalne perspektive skloni su ovakvom situacionizmu. Rješenje se mora tražiti u simbiozi dva pristupa.

POSLEDICE RELACIONIZMA: ODNOSI DOMINACIJE I LEGITIMACIJE

Identitet se koristi kao mehanizam kategorizacije kako bi se sistematizovale razlike. Definisanjem identiteta određene grupe ne obuhvatamo njena sva kulturna obilježja, već samo one elemente koje služe relacionoj manifestaciji kulturne razilke. „Samoidentitet“ kao rezultanta identifikacije i *heteroidentiteti* kao klasifikacije od strane drugih idealno stapaju se u identitetski koncept koji zagovara Bart. Nerijetko saznajemo slučajeve kada se jednom od dva pomenuta uskraćuje ravnopravan legitimitet, što može biti posljedica specifične situacije i odnosa snaga među grupama. U ambijentu dominacije, heteroidentitet manjinskih grupa može se stigmatizirati stvarajući snažne, Erikson će reći „negativne identitete“. Zato se identitet pojavljuje i kao poprište

---

⁷ Erikson, H. Erik, *Identitet i životni ciklusi*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2008.

društvenih borbi, budući da nemaju sve grupe iste uslove samoimenovanja i samoidentifikacije. Burdije, doduše sa fokusom na društvenu kategoriju ukusa, posvećuje svoju studiju *Identitet i predstava* objašnjavanju načina na koji dominantne druge legitimno nameću svoje predstave, stavove i vrijednost. Od posebne važnosti za, čini se ukupnu sociološku paradigmu, njegov je koncept „društvenog polja“. Ono se čita kao dinamična arena u kojoj se dešavaju nadmetanja i borbe oko pristupa određenim resursima, dok je oblikovana specifičnom internom logikom te odnosima moći i dominacije.

LIBERALNO INDIVIDUALNO JASTVO I/ILI KOMUNITARNI IDENTITET

Racionalni pojedinac, njegova emancipovana volja i potpuna sloboda u odlučivanju o svojoj sudbini glavni su nosioci modernosti, u ruhu liberalne demokratije. Rade Kalanj piše da je liberalizam „najradikalniji“ izraz projekta modernosti te da se njegova uloga sastoji u tome što je „smislio“ oblik vladavine koji se više ne temelji na moralnim ili religijskim postulatima već na „neutralnoj aksiološkoj osnovi“⁸. Vil Kimlika, vodeći zagovornik multikulturalizma, kao modifikovane liberalne perspektive, postavljenim načelima tražiće dopunu osvješćivanjem važnosti razlika, realnih manifestacija kulturnih specifičnosti unutar društava. On će u ime liberalnih poziva za slobodu zahtjevati priznavanje prava utemeljenih na grupnim specifičnostima. Kimlika tvrdi da univerzalni poredak građana, ne samo da je neodrživ, već uvijek služi kao fasada za dominaciju većinske kulturne grupe na određenom području. Na liniji zagovaranja „politika razlike“ ili „politika priznavanja“ Carls Tejlor takode je stava da, umjesto pretjeranih liberalnih aprtrakcija modernosti, danas treba raditi na uvažavanju kulturnih pluralnosti ento-kulturnih kolektiviteta.

Komunitarističko poimanje identiteta polazi od uvažavanja zajednice kao determinišuće za oblikovanje ljudske individualnosti. Jedan od zagovornika ovog pristupa, Amitai Ecioni (Amitai Etzioni), iako veliča značaj intrakulturnog, sa-koljena-na-koljeno dijaloga o zajedničkim vrijednostima članova konkretne zajednice, jasno je svjestan „pluralizma komunitarnih mogućnost“. Što hoće reći da se zajednice ponekad mogu zatvoriti u sumnjive, autoritarne i sputavajuće strukture, te da iracionalno veličanje komunitarnog principa potencijalno vodi do apsurdnog *pledoajea* antiliberalnih praksi. Činjenica je da, iako ne više i ne samo geografski obilježene, zajednice opstaju u savremenom svijetu uprkos svim „raščaravajućim modernostima“, u čemu treba tražiti i sljedeći argument u prilog multikulturalnom (pre)oblikovanju svijeta.

Okvir politike identiteta

Identiteti su goruća tema savremenog doba. Duboko profilisano globalizacijom ono redefiniše identifikacijske osnove pružajući ljudima mnoštvo mogućnosti za ustanovljavanje sebstva. Bavljenje identitetom induktivno uvlači priču o globalnom okviru društvenih kretanja, unutar kog se odvijaju društvene prakse. Danas nas se svjetske politike jednako tiču kao i lokalna, društveno-politička rješenja. Stoga je i pitanje kako ćemo ustanoviti suživot razlika na globalnom nivou problem koji sve jednako poziva na angažovanje. U ovom se radu, na liniji postuliranja identiteta i njegovih manifestacija, rješenje pokušava tražiti u multikulturalnoj globalnoj perspektivi. Kako to globalizacija ističe i tretira identitete, koji su postojeći ili alternativni globalni identiteti i na koji način multikulturalizam, kao angažovana politika identiteta, može pomoći izgradnji univerzalnih principa građanstva, vidjećemo u nastavku.

Identitet i globalizacija – tri pristupa po Šolteu

Uslovljen kretanjima na globalnom nivou Jan Art Šolte (Jan Art Solte) klasifikuje pristupe identitetu i to kako slijedi. *Neoliberalna pozicija* zagovara „privatizaciju i desocijalizaciju, minimalnu državu i vladavinu prava, deregulaciju i slobodnu trgovinu, otvoreno društvo i deteritorijalizaciju, fiskalnu disciplinu države i neograničenu slobodu privatnog finansijskog sektora, neobuzdanu sklonost parametrima rasta i isključenost masovnih kontigenata radne snage,

---

⁸ Ibid., str. 340

aktivno i konstruktivno učestvovanje u oblikovanju svjetskog konsenzusa i relativizaciju poimanja suverene moći, detradicionalizaciju kulturno – duhovnog sklopa i pluralno dinamičku konstrukciju identiteta, političku kulturu procesualne demokratije i djelotvornost demokratski oblikovane političke volje, ulaganje u potencijale treće naučno-tehnološke revolucije i ubrzanje procesa deindustrijalizacije, podsticaje preduzetničkom menadžmentu i dogovorno partnerstvo pod uslovima fleksibilnog radnog tržišta itd.⁹ Dva su odgovora na zahtjeve neoliberalne, tranzicijske recepcije globalizacije: doslovna opredjeljenost za integraciju u globalne tokove tj. tržišni fundamentalizam u kom Gidens vidi logiku neoliberalne detradicionalizacije, i drugi, umjereniji odgovor „patrimonijalne lokalizacije“ kroz logiku „neokonzervativne retradicionalizacije“. U identitetskom diskursu, uplitanje neoliberalnih vrijednosti u lokalne strukture zajednica otvorili su mogućnosti za istovremenu *modernizaciju i demodernizaciju identiteta*, zaključuje Kalanj. Kroz ovo treba pratiti kontradiktornu logiku modernosti.

„Globalna socijaldemokratija“ ili *reformizam* prema Šolteu je drugi pristup u tematizaciji odnosa globalizacije i identiteta. Za razliku od liberala, reformisti zastupaju značaj javnih politika usmjerenih ka regulaciji svjetskog kapitalističkog sistema. Kako bi se uklonili njegovi negativni efekti kao što su tržišna nestabilnost, socijalna nejednakost i ekološka ugroženost, potrebne su mu konstantne korekcije u vidu regulatornih intervencija i redefinicija organizacijskih načela. Upravo su reformisti skloni posmatranju odnosa moći kroz kategorije isključivanja o kojima smo govorili. Isključeni su identiteti društveno strukturisani i izraz su realnog socijalnog stanja. Posljednji vrijednosno-programski okvir o kojem Šolte govori je *radikalno-kontestacijsko stajalište*. Dvije najistaknutije pozicije su: antiglobalisti i alterglobalisti. Prvi u globalizaciji vide glavnog krivca za „razbaštinenje“ vrijednosti prethodnih društvenih sistema i pozivaju na anti-globalno djelovanje koje će vratiti ekonomsku sigurnost, nanovo ustanoviti ekološku ravnotežu i osigurati „nacionalno dostižnu demokratiju“. Deglobalizacija se vodi u ime romantičarskih radikalizama imali oni ekonomski, nacionalni, religijski ili neki drugi predznak. Drugi vid radikalnog pristupa globalizaciji rješenje prije traži u alternativno-proaktivnom odnosu prema njoj. Umjesto vraćanja u pred-globlizijsko stanje, globalizaciju kao jednodimenzionalno shvatanje napretka treba kritički ispitati. Ostvarivanje postkapitalističkog svjetskog poretka zavisi od mobilizacije mnoštva, transsvjetskih pokreta radnika, žena i drugih potlačenih i siromašnih koji će svijet konačno osloboditi od eksploatacije. Najeksplicitniji zagovornici ovog pristupa su Mičel Hart (Michael Hardt) i Antonio Negri (Antonio Negri) sa svojom idejom *Imperija*. Njihova studija je pokušaj da se sa strukturalističkog, funkcionalističkog i sociološkog aspekta objasni globalizacijom stvoreni poredak. Hart i Negri polaze od toga da nova suverenost koja upravlja svijetom je, u stvari, Imperij¹⁰. On ne posjeduje određenu teritoriju, naprotiv, to je princip *deteritorijalizacije i decentralizacije* koji upravlja hibridnim identitetima, cijelim globalnim područjem rušeći tako pijedašnje podjele na „tri svijeta“. Ne stvara se Imperij silom, već umijećem predstavljanja sile kao legitimnog sredstva postizanja mira. Pojedinačno, lično, etičko i građansko duboko je utkano u novi poredak i konstituisano njime. Hart i Negri tvrde da se više ne suočavamo sa lokalnim posredovanjem univerzalnog, već sa samim univerzalnim. Njihov je pristup strogo ne-dijalektički ali i istovremeno *dekonstruktivski* kada razbija ideje o homogenosti, otkrivajući „alternativnu ontološku osnovu koja počiva u stvaralačkoj i proizvođačkoj praksi mnoštva“ sa jedne, te *konstruktivan i etičkopolitički* kada nastoji „podvesti procese proizvodnje subjektivnosti prema konstituiranju djelotvorne društveno političke alternative, nove konstitutivne moći“¹¹ sa druge strane.

Kulture su uvijek, makar i djelimično, hibridne tvorevine, a što svaki postkolonijalistički politički projekat mora uzeti u obzir u cilju prevratničkog djelovanja protiv lažnih binarizama. Hart i Negri u otkrivenim fragmenitima društava vide temelj postajanja nove zajednice „beskućnika“, novi internacionalizam mnoštva. Mnoštvo nije homogeno postavljeno i jednodimenzionalno, ali ono što je temelj njegovog zajedničkog identiteta jeste imanentna „društveno projektivna alternativnost“

9 Ibid., str. 167.

10 Autori naglašavaju razliku koncepta u odnosu na pojavu imperijalizama koji se veže za doba evropskog kolonijalizma i ekonomske ekspanzije. Faktički je imperijalizam značio proširenje moći i suvereniteta evropskih država na „ostatak svijeta“, odnosno izvan njihovih vlastitih granica.

11 Hart, M., Negri, A., Op.cit., str.52

prema formalno-institucionalnim strukturama svjetskog društva. Mnoštvo je intelektualni postmodernistički krik ovih autora, koji osporavaju bilo kakve isključujuće politike identiteta, afirmišući činjenicu „postmodernistički fragmentiranih ali globalno podudarnih identiteta“. Ono je prostorno kretanje bez granica, koje svoju pozitivnu političku moć ostvaruje onoga trenutka kada zadobije pravo na mir i kontrolu vlastitog kretanja. To je bitan uslov za preobražaj mnoštva u svjetsko građanstvo. Paradoksalno, u vrijeme sveopšte komunikacijske međupovezanosti, *mnoštvo* i dalje nije u stanju izgraditi mehanizme zajedništva, odnosno osloboditi potencijal jedinstvene transdržavne opozicije. Dok Imperij konstruiše ontološki nivo za identifikaciju i masovno povezivanje mnoštva na globalnom nivou, svjetski je pokret i dalje visoko opterećen lokalnim uskogrudostima zbog čega se nalazi ispod nivoa globalnog potencijala.

KULTURA SVIJETA

Riječ je o kulturi svjetskog društva satkanoj od normi i znanja koje se globalno prostiru. Jasni oblici njenog ospoljavanja su *svjetsko uređenje*, kao konceptualna vizija jedinstvenog društvenog sistema koja, različitim intenzitetom, povezuje njegove strukture, i *kulturološki univerzalizam*. Posljednji ima univerzalistički karakter, što će reći da su određene ideje i principi predstavljeni kao globalno relevantni i primjenjivi, ali nije univerzalan, tj. ne nalazi se u svim kulturama jednako. Kultura svijeta pruža kognitivnu osnovu za definiciju i razumijevanje realnosti, injektovana u svakodnevnicu, ona je dio svake stvari koje se tiče pa i „sklonosti, mogućnosti i potencijalnih patologija pojedinaca.“¹² Svijet je dobio jedan simbolični „referentni sistem“, koji ljudi tumače u skladu sa svojim potrebama i običajima, koji im omogućava da premoste, ali i jasno iskažu razlike. Kultura svijeta uobličava razlike. Kultra svijeta je skup procesa kojima se raznolikost organizuje globalno. Univerzalne ideje uvijek se prevode lokalno, zbog čega sadržaj kulture svijeta uvijek ima globalizovanu formu. Štaviše, ova se kultura razvija zahvaljujući, kako autori navode, „komparativnoj globalizaciji“.

Kultura svijeta ima snažnu multikulturalnu tendenciju. Lečner i Boli su čvrsto protiv stajališta prema kom ona vodi deteritorijalnom apstrahovanju posebnosti kroz stvaranje amorfnih istovjetnosti, ili zapadnom kulturnom imperijalizmu prevedenom na priču o „amerikanizaciji“. Njihov odgovor je u ukazivanju na činjenicu globalno omogućene, unakrsne kulturne oplodnje grupa, kojom dolazi do miješanja i uklapanja stanovnika, a koji na različite načine reinterpretiraju ono što se postavlja kao aksiološki univerzum. Strogo se protiveći konvencionalnoj misli o naciji kao homogenoj strukturi, oni tvrde da nacije nikad nisu do kraja formirane kulturne cjeline, činjenicom njihove demografsko-kulturne raznolikosti, zbog čega je pogrešno tvrditi da su se „odjednom suočile sa strujom globalnog kulturnog materijala koji vrši pritisak na njih“¹³. Zapravo, između kulture svijeta i nacionalne kulture postoji određena dijalektika „kreolizacije“: cirkularno kretanje uzajamnog standardizovanja jednoličnosti i partikularizacije uniformnosti.

PRIJE ZAKLJUČKA: MULTIKULTURALIZAM KAO EPISTEMOLOGIJA GLOBALIZACIJE

Kristin Inglis¹⁴(Christine Inglis) kroz prizmu **ideološko-normativnog pristupa** multikulturalizam smatra modelom za generisanje, kanalisanje i održivu perspektivu postojanja entnokulturnih različitosti, koji svojom epistemologijom ukazuje na diskriminatorsku logiku ranije aktuelnih modela asimilacije, ili radikalnijih tretmana manjina poput etničkog čišćenja, genocida, fizičke segregacije itd.¹⁵ Prihvatanje politike multikulturalizma vremenom se integriše u osnovna obilježja nacionalnog identiteta čime ona postaje neodvojiv dio njegovog sadržaja.

---

¹² Ibid., str. 29

¹³ Ibid., str.211.

¹⁴ Više u Christine Inglis, Multiculturalism: New Policy Responses to Diversity, UNESCO (MOST), 1996, pp. 16., link: <http://www.unesco.org/most/pp4.htm#clarification>

¹⁵ Vidi u Slobodan Vukićević, Ontološke iracionalnosti savremenog svijeta, Filozofski fakultet – Institut za sociologiju i psihologiju, 2011.

Multinacionalne i/ili polietničke države svoj najviši stepen razvoja dostižu u poretku građanske nacije koja, naspram etničke, obezbjeđuje prisustvo svih kulturno-heterogenih komponentni integrisanih u zajedničku kulturu. Pojedinci su na ovaj način integrisani u širu kulturu posredstvom kulturne grupe kojoj pripadaju, a koja uživa poseban status na nivou državnog projekta. Omogućavanje učešća "podstruktura multikulturalnog društva na bazi zajedničkog političkog projekta"¹⁶ temeljni je uslov za sazrijevanje zemalja u političko-pravnom smislu, i kako Slobodan Vukićević prepoznaje, osnov konsocijativne demokratije, kao budućeg, održivog uredjenja savremenih država.

ZAKLJUČAK

Mogućnosti pojedinca su uslovljene okolnostima u kojima živi, što će reći da nejednak položaj različitih grupa znači i nejednake izgleda pripadnika tih grupa. Pozivom na afirmaciju kolektivnih prava ne ide se protiv liberalnih vrijednosti, već se one unaprijeduju i nadograđuju. U ovom smo radu tvrdili da globalizacija povlači potrebu redefinisavanja modernih tvorevina, pa prema tome i identiteta. Ona djeluje na dvije ravni stvarajući na jednoj „umreženo društvo“ sa setom univerzalnih vrijednosti koje otvaraju države ka jedinstvenom području globalnog suživota. Budući skloni kulturološkom sagledavanju pojava društvene stvarnosti, u konceptu kulture svijeta vidimo primaljiv model za „demistifikaciju“ globalizacije. Druga je ravan isjeckana partikularizmima, posebno etničkog i nacionalnog karaktera, koji svoju snagu oblikuju naspram ili posredstvom kulturom plasiranog univerzalizma, ne gubeći na svom značaju do danas.

Kako smo još na početku postavili tezu da se identitet ostvaruje isključivo u vremenu, tako na kraju možemo zaključiti da karakter vremena bitno oblikuje dominantnu aksiologiju identiteta i *vice versa*. Još jednom ponavljamo privrženost tematizaciji identiteta kao procesa obilježenog svakodnevnim individualno-društvenim interakcijama, zbog čega nijedan nije do kraja zadana struktura već je podložan temporalnom preoblikovanju. Medusobna interakcija globalnog sa regionalnim, državnim, mikro-regionalnim i lokalnim strukturama nabijena je napetostima između poriva za očuvanjem autentičnosti i potrebe uključivanja u svjetske tokove. Možemo se složiti sa Hantingtonom da su savremeni sukobi poprimili kulturološko obilježje, ali i da se sukobljavanja dešavaju na ravni jedinstvene svjetske kulture, što je pozicija Lečnera i Bolija. Taj svetežeci jedinstveni univerzum možemo sagledavati i kroz diskurs Imperija koji je jednako obilježen prisustvom razjedinjenog mnoštva sa potencijalom progresivnog djelovanja. U krajnjem, ma koju poziciju prihvatili, uvijek ćemo biti na liniji konceptualizacije problema nesvodivosti identiteta i potrebe njegovog oblikovanja.

Čini se da bliska kultura može biti utješiteljska ruka koja ontološki utemeljuje pojedinca u smisleni svakodnevicu. Naš problem ostaje što se u savremenom dobu ka nama usmjeravaju različite kulture, sa različitim dometom i snagom djelovanja. Pred izazovom smo mirenja heterogenih, katkad suprotstavljajućih kulturnih tendencija. Kodove pomirenja, tvrdimo, možemo jedino tražiti u učitavanju najviših civilizacijskih vrijednosti u lokalne kulturne episteme. Jednostavnije, multikulturalizmom tražimo odgovor na identitetske izazove u 21. vijeku.

LITERATURA

- Kimlika, Vil, Multikulturalizam, multikulturalno građanstvo, CID, Podgorica, 2004,
Vukićević, Slobodan, Ontološke iracionalnosti savremenog svijeta, Nikšić, Filozofski fakultet –
Institut za sociologiju i psihologiju, 2011
Vukićević, Slobodan, Crna Gora na prelazu milenijuma, Cetinje: Centralna narodna biblioteka
Crne Gore „Đurđe Crnojević“, 2003,
Kalanj, Rade, Modernizacija i identitet, Zagreb: Politička kultura, nakladno – istraživački zavod,
2008

---

¹⁶ Vukićević, S. Fenomen identiteta i integracioni procesi na Balkanu, stručni rad, Nikšić, Institut za sociološka istraživanja - Filozofski fakultet Nikšić, Sociološka luča, V/1 2011, str.69

- Kalanj, Rade, Globalizacija i postmodernost: ogledi o misliocima globalne kompleksnosti, Zagreb: Politička kultura, 2004.,
- Beck, Ulrich, Što je globalizacija?, Zagreb, Vizura, 2003.
- Hart, Majkl, Negri, Antonio, Imperij, Zagreb: Multimedijalni institut, 2003.
- Šolte, Jan Art, Globalizacija, kritički uvod, Podgorica, CID, 2009.
- Parekh, Bhikhu, Nova politika identiteta, Zagreb, Politička kultura, 2008.
- Lečner, Frenk, Boli, Džon, Kultura svijeta: začeci i ishodi, Beograd: CLIO, 2006,
- Gidens, Entoni, Posljedice modernosti, Filip Višnjić, 1998.
- Erikson, H. Erik, Identitet i životni ciklusi, Beograd: Zavod za udžbenike, 2008.
- Semjuel Hantington, Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka, Podgorica, CID, Banja Luka, Romanov, 2000.
- Kastels, Manuel, Moć identiteta, Zagreb: Golden marketing, 2002.
- Vuković-Čalasan, Danijela, Politike multikulturalizma u vremenu globalizacije, doktorska disertacija odbranjena na FPN Beograd, 2013
- Christine Inglis, Multiculturalism: New Policy Responses to Diversity, UNESCO (MOST), 1996, pp. 16., link: <http://www.unesco.org/most/pp4.htm#clarification>

KULTURNI ASPEKTI “PUTANJE ZAVISNOSTI”: UTICAJ KULTURNO-ISTORIJSKIH VEZA NA KRETANJE KAPITALA

Apstract

U radu se razmatraju teorijski i praktični problemi uticaja kulturno-istorijskih faktora na karakteristike ekonomskog razvoja zemalja i regiona, uključujući i prekogranično kretanje kapitala. Razlike i sličnosti u evoluciji nacionalnih ekonomskih sistema objašnjavaju se na osnovu koncepta “efekta susedstva” i “putanje zavisnosti”. Analiza uticaja kulturnih faktora na investicionu saradnju između Francuske i njenih bivših kolonija u Africi predstavlja studiju slučaja.

Ključne reči: kulturne veze, efekat susedstva, putanja zavisnosti, ekonomski rast, investicije, bivše kolonije

Abstract

The paper deals with the theoretical and practical problems of the influence of cultural-historical factors on the features of economic development of countries and regions, including characteristics of cross-border capital flows. Differences and similarities in the evolution of national economic systems are explained on the basis of «neighborhood effect» and «path dependency» concepts. The analysis of cultural factors influence on investment cooperation between France and its former colonies in Africa represents the case study.

Key words: cultural connection, neighborhood effect, path dependency, economic growth, investment, former colonies

KULTURNO-ISTORIJSKA BLISKOST, EFEKAT SUSEDSTVA I PUTANJA ZAVISNOSTI

Razlike između zemalja u pogledu kulture, institucija, geografske blizine i ekonomskog razvoja značajno utiču na donošenje odluka o ulaganju stranih direktnih investicija (SDI). U mnogim studijama vezanim za proučavanje lokacije ovog vida ulaganja, autori ukazuju na važnu ulogu geografske blizine između zemalja izvoznika i uvoznika kapitala, koja je često praćena postojanjem bliskih kulturnih veza između njih³.

Jedni od prvih radova na temu istorijske i kulturne bliskosti kao bitnog faktora distribucije SDI pojavili se u SAD krajem 60-ih i početkom 70-ih godina prošloga veka. Na primer, Vaupel i Curhan (1969) i Davidson (1980) su prilikom analize prostorne distribucije investicija američkih transnacionalnih kompanija skrenuli pažnju na značaj zajednice po pitanju karakteristika tražnje i informisanost investitora o institucijama u zemljama uvoznicama kapitala. Predstavnici Uppsala škole u Švedskoj (Johanson, 1975) su u okviru razvoja teorije internacionalizacije preduzeća naglašavali značaj psihološke distance koja je pod uticajem kako fizičke udaljenosti tako i kulturnih barijera.

Sumirajući teorijske studije na ovu temu, Kuznetsov (2008) izdvaja nekoliko ključnih faktora u formiranju „efekta susedstva“ uzimajući u obzir karakteristike geografske, ekonomske i kulturno-istorijske bliskosti između zemalja. Među njima se nalazi i znanje o poslovnoj praksi susednih

---

1 Istraživač saradnik, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd - Rad je deo istraživanja na projektu „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup“, koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

2 Viši naučni saradnik, Institut ekonomskih nauka, Ruska akademija nauka, Moskva

3 Na primerima iz prakse moguće je izdvojiti specifičnosti kretanja kapitala u Evropi – između Nemačke i Austrije, Slovačke i Češke Republike / Mađarske, Finske i Švedske, Baltičkih zemalja i Fenoskandije.

zemljama, sličnosti karakteristika tražnje i pravnog okruženja, odsustvo jezičkih barijera.

Istraživanje autora Makino i Tsang (2011) potvrđuje činjenicu da istorijske veze pružaju bolje objašnjenje o načinu izbora lokacija za investiranje u odnosu na konvencionalne varijable udaljenosti. Kulturna distanca predstavlja jedan od glavnih izvora neizvesnosti u zemlji krajnjeg odredišta SDI jer dovodi do porasta transakcionih troškova koji smanjuju spremnost investitora za ulaganje, promene izbora strategija ulaska na tržište i nivoa ostvarenih ekonomskih performansi. Nastanak većine troškova i rizika usled poslovanja na novim tržištima može se pripisati ne samo postojanju geografske distance već i kulturnoj, administrativnoj, političkoj i ekonomskoj dimenziji udaljenosti koja u velikoj meri doprinosi povećanju ili smanjenju atraktivnosti stranih tržišta.

Istorijske veze koje se razvijaju između zemalja mogu biti formalne i neformalne. I dok su formalni odnosi kreirani sa jasno definisanim namerom i uzimaju formu sporazuma, ugovora i saveza radi promovisanja zajedničkih nacionalnih interesa, neformalne veze nastaju kao posledica geografske blizine, imigracije, kolonizacije koje mogu biti u vidu kulturnih, etničkih i društvenih odnosa između pojedinaca i nacija. Ovi odnosi jasno pokazuju postojanje takozvane putanje zavisnosti budući da su bazirani na zajedničkom kulturnom nasleđu u pogledu istog (ili sličnog) jezika, religije, društvenih normi i konvencija.

U radu će pažnja biti posvećena nekim aspektima društvene i ekonomske diferencijacije zemalja u razvoju, uzimajući u obzir specifičnosti njihove novije istorije – pripadnost određenom broju kolonijalizovanih teritorija. Pri tome bi trebalo imati u vidu da se značajne razlike u socioekonomskom razvoju između kolonizovanih i ostalih zemalja mogu objasniti na osnovu koncepta putanje zavisnosti. U tom smislu, on omogućava razumevanje odnosa između prethodnih, sadašnjih i budućih istorijskih događaja, evoluciju i ulogu političkih, društvenih i ekonomskih institucija u određivanju budućeg spektra mogućnosti koji će biti dostupan društvu. Ovaj termin se inače koristi kako bi se označili uslovi u kojima ekonomski output pokazuje inerciju, što znači da odluke i akcije preduzete u prošlosti utiču ne samo na trenutno dostupni skup mogućnosti već i na sam izbor između mogućih alternativa (Margolis, 2005). Kraće rečeno, njegova poruka je da se istorija ne može zanemariti (Arthur, 1989; Margolis, 2005). To bi u slučaju nekada kolonijalizovanih nacija značilo da je breme istorije nastavilo da oblikuje putanju ekonomskog i društvenog razvoja u budućnosti. Kolonijalna prošlost mora biti na adekvatan način sagledana kako bi se razumela priroda izazova i ograničenja sa kojima se zemlje u razvoju trenutno suočavaju (Cypher, 2008).

Poznavanje mentaliteta i psihologije ljudi iz bivših kolonija omogućava smanjenje rizika i neizvesnosti i povećanje poverenja u poslovanje. Bhardway i ostali (2007) navode da strane kompanije nastoje da investiraju svoj kapital u zemljama koje karakteriše nizak nivo neizvesnosti i visok nivo poslovnog poverenja. Opravdano je očekivati da će strani investitori za svoja ulaganja preferirati zemlje u kojima se proteže sfera uticaja njihove matične zemlje i postoji mogućnost postizanja preferencijalnog tretmana. Oni sa sa sobom donese kulturu, znanje i navike koje se inače percipiraju kao pretnja od strane zemalja u kojima se kapital ulaže. To naročito dolazi do izražaja u situacijama kada multinacionalne kompanije nastoje da investiraju u okviru strateških sektora što dovodi do uvođenja modela za kontrolu nivoa investicija. Tokom perioda kolonizacije mnoge zemlje u razvoju su strahovale da bi bivše kolonijalne sile nastojale da uspostave zavisnost preko SDI. Njihov neprijateljski odnos prema ovom vidu ulaganja bazirao se na negativnom iskustvu i verovanju da postoji težnja ka ponovnom uspostavljanju političke potčinjenosti. Stoga ne iznenađuje iskustvo kolonija iz Afrike i Azije koje ukazuje na to da je postojao snažan pritisak da se "strane" firme stave pod kontrolu, uključujući i domaća preduzeća, što je često dovodilo do njihovog proterivanja iz zemlje.

OPŠTI EKONOMSKI ASPEKTI RAZVOJA BIVŠIH KOLONIJA U AFRICI

Krajem 19. veka Velika Britanija, Francuska, Italija, Portugalija, Nemačka i Belgija su ušle u borbu za podelu Afrike: prekretnicu „Trka za Afriku“ („Scramble for Africa“) predstavljala je Berlinska konferencija 1884-1885. godine. Kao posledica, krajem 20. veka više od 9/10 ovog kontinenta bio je pod kontrolom evropskih sila. Poznato je da su razvijene kapitalističke zemlje

Evrope videle Afriku i Aziju ne samo kao izvor jeftinih sirovina neophodnih za podsticanje razvoja sopstvene industrije i praktično besplatne radne snage, već i kao tržište za neke od svojih proizvoda. Pojam „snabdevač sirovinama“ (nem. Rohstoffhangsel) koji se ranije koristio za najmanje razvijena područja sveta nije nestao u postkolonijalnom periodu, već je došlo do njegove modifikacije usled promene pristupa Zapada prema afričkom i azijskom kontinentu. U nekoliko studija sprovedenih u novije vreme prevladava mišljenje da je kolonijalna ekspanzija bila motivisana potrebom stvaranja novih investicionih mogućnosti. Ekonomske politike kolonijalnih sila bile su jedan od odlučujućih faktora određivanja nivoa investicija u njihovim kolonijama kako direktno tako i indirektno.

Počev od trenutka kada su stekle nezavisnost, većina kolonija konstantno je beležila niži nivo ekonomskih performansi u odnosu na druge zemlje u razvoju. Berthocci i Canova (2002) navode da specifičnost afričkog iskustva sa kolonijalizacijom može biti jedan od važnih uzroka njene ekonomske nerazvijenosti, dok jačina uticaja kolonijalnog nasleđa na ekonomski rast zavisi pre svega od zemlje kolonizatora i stepena njihovog ekonomskog prisustva na ovom kontinentu.

Područja u Africi i Aziji koja nisu bila kolonijalizovana ostvarila su manje intenzivne integracije u svetsku privredu, sporije remećenje i raspad tradicionalnih društvenih struktura, sve u svemu, sporiji tempo promena u odnosu na kolonizovane zemlje (Ziltener i Kunzler, 2013). Ekonomski efekti kolonijalizma se mogu posmatrati kao progresivna integracija kolonija u svetski kapitalistički sistem u okviru koga su one funkcionisale primarno kao izvor sirovina za zapadnu industrijsku proizvodnju što se neminovno odrazilo na stvaranje ogromnih razlika u trgovini (nepovoljni uslovi trgovine za kolonije; terms of trade). Ziltener i Kunzler (2013) ističu da se ekonomski uticaj kolonijalizma ogleda u “odlivu bogatstva”, eksproprijaciji, preuzimanju kontrole nad proizvodnjom i trgovinom, iskorišćavanju prirodnih resursa i unapređenju infrastrukture. Do odliva bogatstva iz kolonija uglavnom dolazi usled prisvajanja viška od strane kolonijalnih sila u vidu plaćanja kamata na kredite, repatrijacije profita, plata, penzija što se negativno odražava na njihove razvojne perspektive.

Bivše kolonije suočene su sa problemom vezanim za menjanje dosadašnje putanje zavisnosti kako bi se obezbedio ekonomski rast i razvoj ljudskog kapitala. Acemoglu i Johnson (2003) ističu da su kolonijalne zemlje imale presudan uticaj na oblikovanje putanje razvoja svojih bivših kolonija posredstvom prirode pravnog sistema koji su im nametnuli. Ukoliko postoji dug proces formiranja institucionalne osnove društva u kome institucije i društvene prakse ograničavajuće deluju na razvoj društva, onda postoji velika verovatnoća da će budući evolutivni put tih zemalja biti začarani krug nerazvijenosti koji se karakteriše niskim nivoom ostvarenog nacionalnog dohodka i stopama ekonomskog rasta.

Primenom različitih kolonijalnih strategija, kolonijalne sile su često institucionalizovale raznovrsne ekonomske i političke institucije koje su podsticale ili ograničavale dalji ekonomski rast i razvoj kolonija (Kwon, 2011). Na primer, francuske kolonijalne institucije nisu pogodovale ekonomskom razvoju usled stvaranja nacionalnog okruženja koje je nepovoljno uticalo na privlačenje investicija, međunarodnu trgovinu i jačanje obrazovne strukture stanovništva.

Acemoglu i ostali (2001) navode da različito iskustvo zemalja sa procesom kolonizacije može predstavljati jedan od bitnih faktora koji utiče na izgradnju i funkcionisanje institucija. Rezultati njihovog istraživanja pokazuju da se oko razlika u dohotku per capita može objasniti uz pomoć institucija. U zemljama u kojima je kolonizator nastojao da obezbedi eksploataciju sirovina, uspostavljene su institucije koje nisu bile u stanju da zaštite pravo svojine, a koje i danas postoje.

NOVI GLOBALNI IGRAČI I „DRUGA KOLONIZACIJA“ AFRIKE. INVESTICIONE VEZE IZMEĐU METROPOLA I BIVŠIH KOLONIJA: PRIMER FRANCUSKE I ZEMALJA AFRIKE

Počev od trenutka kada su započeti njeni kolonijalni poduhvati, francuski istraživači su tokom četiri naredna veka osvojili teritorije u Severnoj, Zapadnoj i Centralnoj Africi i, u manjoj meri, Istočnoj Aziji. Zbog svog izuzetno povoljnog geografskog položaja i blizine metropola, Severna

Afrika je postala posebno važna za Francusku. Sve do početka 20. veka, Francuska je proširila i učvrstila svoju dominaciju na ovom kontinentu, između ostalog, i uvođenjem jezika i običaja što je rezultiralo u postizanje različitih uspeha. Međutim, nakon drugog svetskog rata, njeno prisustvo se smanjilo usled čega se javila potreba da se ostvare snažne ekonomske, političke i vojne veze sa svojim kolonijama.

Proces dekolonizacije teritorija koje su bile pod kontrolom Francuske, završio se u relativno kratkom roku – u Severnoj Africi je trajao od 1956. do 1962. godine, a u Zapadnoj, Centralnoj i Istočnoj – uglavnom od 1958. do 1960. (osim Komorskih ostrva i Džibutija koji su stekli nezavisnost 1975. i 1977. godine). Kao rezultat dekolonizacije, unutar granica bivših francuskih kolonija u Africi nastala je 21 nova suverena država.

Dugo vremena nakon dekolonizacije Afrike postojala je konfrontacija između kapitalističkih i socijalističkih zemalja koja je u suštini ostala izvan sfere investicionih i trgovinskih interesa. Na prelazu iz 20. u 21. vek situacija je počela da se menja, uglavnom zbog pojave novih geopolitičkih centara moći. Na veći priliv kapitala u afričke zemlje uticao je njihov dinamičan ekonomski rast, smanjenje političkog rizika i sprovođenje tržišnih reformi. Istovremeno, uloga Afrike u prekograničnim tokovima kapitala i robe ostala je i dalje zanemarljiva: na primer, u strukturi SDI u svetu, njen udeo iznosi samo 2,8% (a u strukturi stanovništva, radi poređenja – 15,5%). Među faktorima koji negativno utiču na njenu investicionu atraktivnost ističu se problem bezbednosti, korupcija, birokratija i administrativne barijere, niska produktivnost, neadekvatna infrastruktura, nedostatak sistema zaštite investitora i rizik eksproprijacije imovine.

Multinacionalne kompanije posebnu pažnju posvećuju prirodno-resursnom potencijalu Afrike, čijom se upotrebom može postići još veća profitabilnost u poslovanju usled nepostojanja institucija za zaštitu životne sredine i odgovarajućeg radnog zakonodavstva. Ovaj kontinent sadrži ne manje od 2/3 minerala u svetu, uključujući skore sve zalihe metala iz grupe platine, 9/10 dijamanta, 2/3 zlata i fosfata, 1/10 nafte itd.

Novi fenomen u međunarodnoj politici predstavlja takozvana „druga kolonizacija“ Afrike od strane velikih zemalja u razvoju – prvenstveno Kine i, u manjoj meri, Indije, Brazila i Turske. Udeo Kine u ukupnoj trgovini afričkih zemalja u 2013. godini dostigao je 38,5% (oko 240 mlrd dolara), Indije – 14%, Južne Koreje, Brazila i Turske – 7%. Evropske zemlje gube svoje pozicije, naročito, u strukturi izvoza u Afriku, budući da je Nemačka gurnuta na četvrto dok je Francuska na petom mestu. Mnoge afričke zemlje pozdravljaju diversifikaciju ekonomskih odnosa sa inostranstvom, prihvatanjem takozvane politike „Gledajmo ka Istoku“ (Look East Policy).

Ekspanzija kineskih kompanija u Africi promoviše se aktivnim merama podrške od strane kineskih vlasti i dodatno je podstaknuta mogućnošću njihovog brzog prilagođavanja potrebama lokalnog tržišta. One su zainteresovane za razvoj mineralnih resursa (npr. nafte u Nigeriji, Angoli i Gabonu, uranijuma u Nigeru itd), kao i za izgradnju infrastrukturnih objekata. Strategija Kine podrazumeva njeno minimalno angažovanje u političkom procesu kako bi se suprotstavila bivšim kolonijalnim silama i odsustvo pažnje prema kulturno-istorijskim granicama i zonama uticaja evropskih zemalja u Africi. Istovremeno, raste broj zemalja koje počinju da pružaju otpor kineskoj ekspanziji (borba vlade Nigera, Gabona i Čada sa kineskim državnim naftnim kompanijama početkom 2010-ih).

Francuska ulaže velike napore u nameri da ostane uticajan igrač u Africi a naročito među svojim bivšim kolonijama. Ona se takode bori za pristup afričkim resursima: privilegovan pristup sirovinama je od ključnog značaja za francuske multinacionalne kompanije. Opšte prihvaćeno mišljenje je da su primena i održavanje strategija internacionalizacije preduzeća znatno olakšani u zemljama u kojima postoji slično institucionalno uređenje kao u matičnoj državi i u kojima nisu preduzimani poduhvati nacionalizacije kompanija.

Očuvanjem i jačanjem mreže savezničkih zemalja koje bi branile njene ekonomske i političke interese, Francuska bi imala velike šanse da sačuva svoju ulogu kao jakog aktera u međunarodnoj areni. Jedan od važnih ekonomskih aspekata predstavlja postojanje CFA franka (fr. franc CFA) – valute koja je u upotrebi u 12 bivših francuskih kolonija (Benin, Burkina Faso, Obala Slonovače, Mali, Niger, Senegal, Togo, Kamerun, Centralno Afrička Republika, Čad, Kongo, Gabon), Gvineji-

Bisao i Ekvatorijalnoj Gvineji. CFA franak ima fiksiran kurs prema evru, a njegovu vrednost garantuje državni trezor Francuske (French treasury).

U isto vreme, Francuska ne koristi u punoj meri instrumente za stimulisanje investicija već se oslanja na primenu manje formalnih pristupa u bilateralnim odnosima. Na primer, od sredine 20.veka Francuska je potpisala samo 6 bilateralnih investicionih sporazuma sa bivšim kolonijama u Africi, od kojih su samo 2 zaključena tokom prve decenije 21.veka (sporazumi o promovisanju investicija sa 15 bivših kolonija nisu bili potpisani) (vidi tabelu br. 1)

Tabela 1. Bilateralni investicioni sporazumi (BIS) potpisani između Francuske i afričkih zemalja

Partner	Godina sticanja nezavisnosti	Godina potpisivanja BIS	Godina stupanja na snagu BIS	Upotreba francuskog jezika
Bivše afričke kolonije Francuske				
Čad	1960	1960	–	da
Tunis	1956	1972	1972	da
Maroko	1956	1975, 1996	1976, 1999	da
Alžir	1962	1993	2000	da
Madagaskar	1958	2003	2005	da
Džibuti	1977	2007	2010	da
Ostale afričke zemlje				
Demokratska Republika Kongo	1960	1972	1975	da
Mauricijus	1968	1973	1974	da
Egipat	1922	1974	1975	ne
Sudan	1956	1978	1980	ne
Liberija	–	1979	1982	ne
Ekvatorijalna Gvineja	1968	1982	1983	da
Nigerija	1960	1990	1991	ne
Južna Afrika	1910	1995	1997	ne
Namibija	1990	1998	2006	ne
Gana	1957	1999	–	ne
Zimbabve	1965	2001	–	ne
Zambija	1964	2002	2014	ne
Mozambik	1975	2002	2006	ne
Uganda	1962	2003	2004	ne
Ethiopija	1942	2003	2004	ne
Libija	1951	2004	2006	ne
Kenija	1963	2007	–	ne

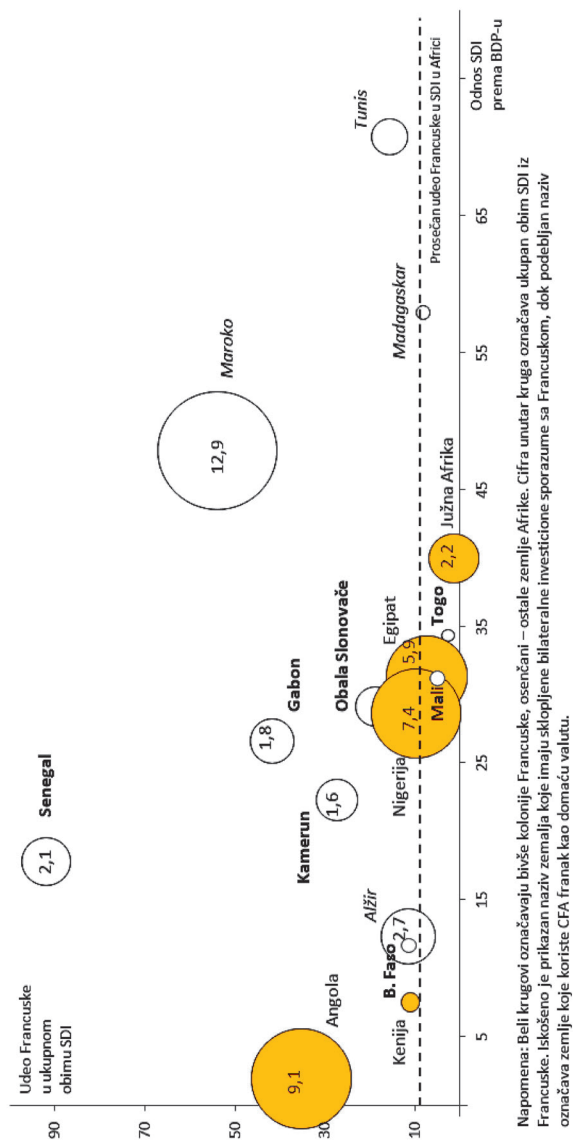
Napomena: Pripremljeno od strane autora na bazi UNCTAD International Investment Agreements Navigator

Francuske vlasti nastoje da ojačaju svoj politički uticaj u frankofonij Africi posredstvom pružanja pomoći svojim bivšim kolonijama u cilju očuvanja mira i bezbednosti. Mnogi eksperti smatraju da je vojno prisustvo Francuske mnogo više značajnije od ekonomskog jer se u sustini francuska kolonizacija odlikovala slabom rasprostranjenošću trgovačkih preduzeća [Quand la Chine tente de bouter les Français hors d'Afrique, 2014]⁴.

Postojanje zajedničkih kulturno-istorijskih (jezik i drugo) i ekonomskih institucija (CFA franak)

⁴ Vlade bivših kolonija često traže vojnu pomoć Francuske kako bi se borile sa pobunjenicima i obezbedile sprovođenje zakona (na primer, Mali 2013. godine)

samo po sebi ne predstavlja garanciju očuvanja francuske dominacije u bivšim kolonijama. Kreatori francuske politike još uvek nisu definisali određeni skup politika kao odgovor na sve veće prisustvo novih industrijskih sila (emerging powers) u Africi. Zabeleženi su prvi slučajevi ekonomskog sukoba između Francuske i Kine u oblasti rudarstva (na primer, vlada Nigera odobrila je licencu za proizvodnju uranijuma francuskoj kompaniji Areva na području Imouraren, kojoj se posebno nadala Kina).

Ekonomski efekti francuske investicione aktivnosti u Africi se očigledno razlikuju od zemlje do zemlje. Kako bi dobili odgovor na pitanja da li ovi rezultati zavise od kulturno- istorijskih veza i da li postoji uticaj „efekta susedstva“ i teorije putanje zavisnosti, izračunali smo investicione pokazatelje za bivše kolonije i ostale afričke države (vidi grafikon 1). Udeo Francuske u ukupnom obimu SDI u svetu u 2012. godini iznosio je 6,7%, a u zemaljama Afrike ovaj pokazatelj je bio veći – 8,8%. U slučaju većine bivših kolonija potvrđuje se pretpostavka o koncentraciji investicija – udeo Francuske se kreće u rasponu od 10 do 30%, a najveće učešće je ostvareno u Senegalu (92%), Maroku (54%) i Gabonu

(42%)⁵. Međutim, prema obimu investicija frankofona Afrika (izuzev Maroka) ostala je u senci velikih afričkih zemalja sa bogatim prirodnim resursima – Nigerije, Egipta i Angole. Pored toga, prema našim rezultatima, ne postoji zavisnost između apsolutnih i relativnih pokazatelja SDI s jedne i faktora poput postojanja bilateralnih investicionih sporazuma, zajedničkog jezika i korišćenja CFA franka s druge strane. Prema tome, na primeru bivših francuskih kolonija u Africi možemo zaključiti da uticaj kulturno-istorijskih veza na prekogranično kretanje kapitala ne bi trebalo apsolutizovati već ga je neophodno razmatrati u kontekstu utvrđenih političkih i društveno-ekonomskih razlika.

LITERATURA

- Acemoglu, D., Johnson, S., Robinson, J. A. (2001). The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation, *American Economic Review*, 91, 1369–1401.
- Acemoglu, D., Robinson, J. A. (2010). *Why is Africa Poor?* *Economic History of Developing Regions*, 25(1), 21–50.
- Arthur, B. W. (1989). Competing Technologies, Increasing Returns, and Lock-In by Historical Events, *The Economic Journal*, 99 (394), 116-131.
- Bertocchi, G., Canova, F. (2002). Did colonization matter for growth? An empirical exploration into the historical causes of Africa's underdevelopment, *European Economic Review* 46, 1851–1871.
- Bhardwaj, A., Dietz, J., Beamish, P.W. (2007). Host Country Cultural Influences on Foreign Direct Investment, *Management International Review*, 47 (1), 29 – 50.
- Cypher, J. M., L. Dietz, J. L. (2008). *The Process of Economic Development*, Routledge, London.
- Davidson, W. H., (1980). The Location of Foreign Direct Investment Activity: Country Characteristics and Experience Effects, *Journal of International Business Studies*, 11 (2), 9-22.
- Frankel, J., Rose A.K. (2002). An estimate of the effect of common currencies on trade and income. *The Quarterly Journal of Economics*, vol. 117(2), pp. 437-466.
- Johanson, J., Wiedersheim-Paul, F. (1975). The internationalization of the firm: four Swedish cases, *Journal of management studies*, 12 (3), pp. 305-322.
- Kwon, R. (2011). French Colonization and Economic Development in East Asia, *The Sociological Quarterly*, 52, 56–82.
- Makino, S., Tsang, E.W.K. (2011). Historical ties and foreign direct investment: An exploratory study, *Journal of International Business Studies*, 42 (4), 545–557.
- Margolis, S. (2005). Path dependence and public policy: lessons from economics, [w:] *The Evolution of Path Dependence*, red. L. Magnusson, J. Ottoson, Edward Elgar, Cheltenham, Northampton, 2009, s. 166-190.
- Melly, P., Darracq, V. (2013). *A New Way to Engage? French Policy in Africa from Sarkozy to Hollande*, Chatham House, 1-25.
- Quand la Chine tente de bouter les Français hors d'Afrique. / *Atlantico*, 13 Juillet 2014
- Santander Trade (<https://en.santandertrade.com>).
- Twomey, M. J. (2000). *A Century of Foreign Investment in the Third World*. London: Routledge. UNCTAD (unctad.org).
- Vaupel J.W., Curhan J.P. (1969). *The Making of the International Enterprise*, Boston: Harvard Business School.
- Ziltener, P., Kunzler, D. (2013). Impacts of Colonialism –A Research Survey, *American Sociological Association*, 19 (2), 290-311.
- Второе пробуждение / *Expert Online*. 27.09.2013.
- Кузнецов, А.В. (2008). Прямые иностранные инвестиции: «эффект соседства», *Мировая экономика и международные отношения*, 9, 40-47.
- Просыпающийся гигант / *Expert Online*. 19.12.2013.

---

⁵ U Senegalu postoji oko 250 francuskih kompanija koje čine 25% BDP-a, 14% izvoza, dok je njihovo učešće u ukupnom broju zaposlenih dostiglo čak 20% (France Telecom, Eiffage, Societe Generale, Sococim). Struktura investicija u Maroku je diverzifikovana (posluje više od 500 kompanija uključujući Total, Holcim, Renault), a u Gabonu su uglavnom usmerene na sektor za proizvodnju nafte (Total) i primarni sektor privrede.

„UTICAJ GLOBALIZACIJE NA EVALUACIJU OBRAZOVNIH INSTITUCIJA“

Apstrakt

Reforma obrazovanja je složen i kompleksan društveni proces, koji podrazumijeva radikalnu izmjenu postojećeg stanja u određenim segmentima. Kvalitetno obrazovanje zahtijeva praćenje, evaluaciju i proučavanje toka sadržinskih i organizacionih koncepata promjena. U tom smislu postoji potreba da se sakupe iskustva, prouči proces, sagledaju efekti, otklone dileme i unesu izmjene u reformi obrazovanja. Evaluacija predstavlja složen sistem metoda, postupaka i instrumenata koji se koriste za što objektivnije i pouzdanije utvrđivanje određenih pojava, procesa i odnosa u nekom sistemu ili njegovom podsistemu, odnosno strukturalnoj komponenti. Rezultati evaluacije predstavljaju pouzdanu osnovu za donošenje odgovarajućih mjera za otklanjanje određenih slabosti i problema u funkcionisanju sistema i mjera za njegovo efikasnije funkcionisanje. Što su složenije pojave, procesi ili ishodi, to je nužniji kompleksniji, studiozniji i sveobuhvatniji sistem evaluacije. U procedurama evaluacije sve češće se koriste postupci samoevaluacije, samovrednovanja i samoprocjenjivanja od strane neposrednih učesnika, odnosno subjekata vaspitno-obrazovne ili druge institucije u kojoj se obavlja evaluacija (učenici, nastavnici, organizatori, stručni saradnici i dr.). U radu se polazi od stanovišta da je cjelovit i koherentan sistem evaluacije i samoevaluacije institucija za obrazovanje sastavni dio sistema selekcije, obrazovanja i napredovanja obrazovnih institucija. Ovaj sistem treba da obezbijedi naučnu i stručnu osnovu za efikasno funkcionisanje sistema obrazovanja, usavršavanja i njegovo kontinuirano inoviranje i reformisanje u skladu sa ciljevima savremenog sistema vaspitanja i obrazovanja.

Ključne riječi: Reforma obrazovanja, evaluacija, ishodi, promjene

POJAM, ZNAČAJ I FUNKCIJE EVALUACIJE

Vođenje i podrška reformi ne mogu se smišljeno i celovito organizovati bez poznavanja njenih efekata u svim fazama sprovođenja. Uz sve specifičnosti koje su ugrađene u proces reforme, u nastojanjima da se dode do validnih ocjena kvaliteta reforme obrazovanja, postoji potreba za što egzaktnijom evaluacijom toka i efekata u svim segmentima. Od kreatora reforme dolaze zahtjevi za pouzdanim informacijama o efektima i kvalitetu reforme obrazovanja, proučavanjem i evaluacijom. Evaluacija predstavlja sistematsko prikupljanje, analizu i ocjenjivanje (procjenjivanje, vrednovanje) informacija o vaspitno-obrazovnoj instituciji ili nekim njenim strukturalnim komponentama, procesima, rezultatima i subjektima. Ona značajno doprinosi nastojanjima za razumijevanjem i ocjenjivanjem kvaliteta vaspitno-obrazovne institucije i njenom daljem razvoju. 3V. Bandur i N. Potkonjak⁴ smatraju da nije riječ o posebnoj vrsti pedagoškog istraživanja već o istraživanju koje čini sastavni dio više vrsta pedagoških istraživanja. Ova tvrdnja se objašnjava time, što je evaluacija kao postupak veoma prisutna u vaspitnom radu. Sve što se uradi nastoji se vrednovati, procijeniti, evaluirati, ocijeniti. Nastoji se utvrditi šta je, na kom nivou i sa kojim kvalitetom postignuto u odnosu na postavljeni cilj i zadatke vaspitno-obrazovnog rada. Za D. Savićevića⁵ evaluacija je posebna vrsta istraživanja obrazovnih fenomena koja obuhvata sve one korake karakteristične za naučni metod istraživanja, čija je svrha da se olakša donošenje odlu-

---

1 Filozofski fakultet - Nikšić

2 OŠ "Pavle Rovinski" Podgorica

3 Jovanović, B.(2009): Teorijsko-metodološke specifičnosti evaluacije sistema podrške darovitim učenicima, Ohridski univerzitet

4 Bandur Veljko i Potkonjak Nikola (1999): Ostale vrste pedagoških istraživanja. U: Metodologija pedagogije. Beograd: Savez pedagoških društava Jugoslavije, str. 112-114.

5 Savićević Dušan (1998): Evaluacijska istraživanja obrazovanja. U: Metodologija istraživanja vaspitanja i obrazovanja. Vranje: Učiteljski fakultet, str. 245

ka .Ž. Ristić⁶ evaluativnim studijama naziva one studije koje se preduzimaju radi sistematskog ocenjivanja programa, projekata, intervencija, radi donošenja racionalnih odluka u izgrađivanju, prihvatanju, preinačavanju, odnosno napuštanju nekog projekta ili programa .Možemo reći da evaluacija i obezbeđuje kvalitet razvoja, jer njeni rezultati služe kao osnova u preispitivanju polazišta i pretpostavki razvoja, postavljanju novih pitanja koji utiču na svakodnevnu vaspitno-obrazovnu praksu i njen kvalitet.

Cjelovit i koherentan sistem evaluacije obrazovnih institucija, predstavlja značajnu naučnu i stručnu osnovu za njegovo efikasno funkcionisanje i kontinuirano usavršavanje u skladu sa projektovanim ciljevima i standardima vaspitanja i obrazovanja. Sistem evaluacije obrazovnih ustanova treba da obezbijedi osnove za što kvalitetniju implementaciju savremenih standarda selekcije. Ona takođe doprinosi podizanju kvaliteta nastavnog rada, poboljšanju statusa institucija za obrazovanje i sposobnost za preduzimanje mjera u cilju poboljšanja svoje djelatnosti. Razlozi za evaluaciju obrazovnih institucija, toka i efekata su višestruki: potreba za raspolaganjem sa pouzdanim informacijama o tokovima i efektima obrazovnih institucija, primjerenost efekata postavljenim ciljevima i uloženim naporima i sl. U savremenim teorijsko-metodološkim pristupima evaluaciji, teži se funkcionalnoj integraciji nekada odvojenih formi (oblika) vaspitanja i obrazovanja koji se odnose na potrebe:

- Povezivanja različitih oblika, metoda i sredstava osiguranja kvaliteta;
- Uskladjivanju indikatora i standarda za eksternu i internu evaluaciju;
- Da vaspitno-obrazovne institucije postanu aktivni i odgovorni evaluatori, i na taj način se podstiču na participaciju u procesu samoevaluacije;
- Proces evaluacije odvija se kroz saradnju vaspitno-obrazovnih organizacija i organizacija koje su zadužene za eksternu evaluaciju;
- Neophodnost razvijanja adekvatnog informativnog sistema prikupljanja, čuvanja, obrade i distribucije podataka koji predstavljaju važan aspekt osiguranja i razvijanja kvaliteta vaspitno-obrazovne institucije. (Ignjatović, Grahovac, 2009).⁷

VRSTE EVALUACIJE

U obrazovanju i vaspitanju primjenjuju se različite vrste evaluacija. One se mogu klasifikovati prema različitim kriterijumima. Navodimo najzanimljivije kriterijume za klasifikaciju evaluativnih istraživanja:

a) prema ciljevima i motivima evaluacije - evaluacije mogu imati opšti i ciljani karakter. Kada se evaluacija preduzima s ciljem potpune, sveobuhvatne evaluacije neke vaspitno-obrazovne institucije da bi se procijenila njena djelatnost u cjelini, onda je riječ o evaluacijama koje imaju opšti ili generalni karakter. Evaluacije u kojima se određuju posebni ciljevi evaluacije, kada se procjenjuje neki posebni aspekt, dimenzija, oblik ili segment vaspitno-obrazovne institucije imaju karakter ciljanih evaluacija.

b) prema predmetu, sadržaju evaluacije – evaluativna istraživanja se mogu odnositi na savim specifičan predmet evaluacije (nastavni predmeti, nastavni modeli i sl). Prema ovom kriterijumu evaluacije mogu biti eksterne i interne, odnosno spoljašnje i unutrašnje. U evaluativnim istraživanjima realizatori evaluacije mogu biti različiti ekspertski tipovi, koje formiraju odgovarajuće naučne institucije za unapređivanje kvaliteta, nadležna ministarstva i drugi. Odgovarajuće oblike evaluacije mogu organizovati i stručnjaci koji su zaposleni u vaspitno-obrazovnoj instituciji u kojoj se obavlja evaluacija ili samoevaluacija.

c) prema akterima evaluacije - rezultati evaluativnih istraživanja mogu biti namijenjeni različitim korisnicima (ministarstvima, univerzitetima, visoko-školskim institucijama i drugim vaspitno-obrazovnim institucijama).

d) prema namjeni evaluativnih istraživanja – evaluativna istraživanja, zavisno od cilja, predmeta

---

⁶ Ristić Živan (1995): Evaluacione studije. U: O istraživanju, metodu i znanju, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, str. 361-365.

⁷ Ignjatović, S., Grahovac, V (2009): Aktuelne promjene u sistemima osiguranja kvaliteta u obrazovnim sistemima Evropske unije, Pedagogija, br.4.

i karaktera istraživanja mogu se prezentovati, uobličiti u različite forme (elaborat, monografija, studija, kritička analiza programa i sl).

Zahvaljujući poštovanju teorijsko-metodoloških zahtjeva, koji se odnose na empirijska istraživanja u oblasti vaspitanja i obrazovanja, ostvaruju se ključni metodološki zahtjevi koji se odnose na validnost, relijabilnost, objektivnost, diskriminativnost, cjelishodnost i ekonomičnost savremenih evalutivnih istraživanja.

Samo dobro osmišljena istraživanja, zasnovana na naučnim osnovama i u skladu sa terijskim-metodološkim zahtjevima, imaju svoje puno stručno, pedagoško i društveno opravdanje. Svako odstupanje od utvrđenih zahtjeva i procedura dovodi do pogrešnih ili nedovoljno pouzdanih rezultata u evalutivnim istraživanjima. Naravno, takva istraživanja ne ispunjavaju svoj osnovni smisao i ciljeve zbog kojih se preduzimaju. Korišćenje takvih rezultata može izazvati niz negativnih implikacija po ustanovu, pojedinca, sistem vaspitanja i obrazovanja i društvo u cjelini.

PRINCIPI EVALUACIJE

Principi u ostvarivanju evalutivnih aktivnosti imaju usmjeravajuću, korelativnu i integrativnu funkciju. Njihovo praćenje daje evalutivnim aktivnostima potrebnu naučno-metodološku zasnovanost i obavezuje sve aktere, koji sprovode evaluaciju, na pridržavanje zahtjeva koji se odnose na sve strukturalne komponente evaluacije. Sve ovo doprinosi efikasnijem, kvalitetnijem i ekonomičnijem realizovanju svih faza evaluacije kao kompleksne naučno-stručne djelatnosti od posebnog društvenog, pedagoškog i ekonomskog značaja. Po Jovanoviću⁸ najvažniji principi savremenih evalutivnih aktivnosti jesu:

- 1) *Relevantnost* – ovdje predmet evaluacije treba da budu najvažnije oblasti, strukturalne komponente, aspekti sistema školovanja, kao i međusobne veze i odnosi, funkcionalnost, efikasnost, efektivnost, zakonska regulativa i sl.
- 2) *Korisnost* – Rezultati dobijeni evalutivnim aktivnostima treba da budu od koristi za one zbog kojih se ove aktivnosti realizuju. Rezultati treba da budu pouzdane osnove za preduzimanje mjera za otklanjanje uočenih slabosti i unapređivanje, usavršavanje i osavremenjivanje sistema.
- 3) *Validnost* – Evaluacija treba da obezbijedi podatke, rezultate i saznanja o predmetu i cilju evalutivnih aktivnosti na jasan, precizan i naučno utemeljen način. Zato se naglašava potreba dosljednog pridržavanja naučno-metodoloških procedura u svim fazama sprovođenja evaluacije.
- 4) *Izvodljivost* – Ciljevi evaluacije treba da budu realno ostvarljivi s obzirom na predmet i karakter evaluacije i organizacione mogućnosti koji realizuju evaluaciju.
- 5) *Transparentnost i dostupnost informacija* – Riječ je o potrebi da se svi učesnici evaluacije potpuno, jasno i blagovremeno upoznaju sa smislom, značajem, karakterom, ciljevima evaluacije i kriterijumom vrednovanja. Takođe, rezultati treba da budu dostupni u jasnoj i preglednoj formi svim zainteresovanim institucijama.
- 6) *Profesionalnost* – Ovaj princip potencira potrebu uvažavanja naučnih i stručnih kriterijuma u izradi projekta evaluacije i dosljednom poštovanju metodoloških procedura izrade i primjene odgovarajućih instrumenata i tehnika evalutivnih istraživanja. Ovaj princip je u uskoj vezi povezan sa svim prethodnim principima.

METODE, TEHNIKE I INSTRUMENTI EVALUACIJSKIH ISTRAŽIVANJA

U evalutivnim istraživanjima koriste se različite metode, tehnike, instrumenti i izvori. Njihova primjena trebala bi da obezbijedi korektne procedure prikupljanja, sređivanja i obrade dobijenih podataka, kako bi rezultati bili što pouzdaniji. Jasnost, preciznost, adekvatnost i pouzdanost metodoloških procedura i instrumenata, treba da obezbijede njihovu racionalnu primjenu i

---

⁸ Jovanović, B. (2009): Teorijsko-metodološke specifičnosti evaluacije sistema podrške razvoju darovitih, Invention first international scientific conference Gifted talented creators of the progress theory and practice, 146.

pozitivan odnos evaluanada prema evaluativnim aktivnostima u kojima učestvuju. Svi instrumenti, metode i tehnike evaluacije, treba da budu odabrani u skladu sa ciljevima, predmetom i karakteristikom evaluativnih aktivnosti.

Instrumenti za prikupljanje podataka, treba da imaju odlike instrumenata, koji se koriste u pedagoškim istraživanjima. Kod složenijih evaluativnih istraživanja, potrebno je predhodno dati objašnjenje evaluandima u pogledu detalja, koji mogu izazvati određene nedoumice. U evaluativnim istraživanjima, najčešće se koriste sljedeće metode evaluacije:

- Proučavanje pedagoške i školske dokumentacije;
- Deskriptivna metoda;
- Metoda proučavanja pojedinog slučaja;
- Kauzalna i komparativna metoda.

Izbor, kombinacije i primjena ovih metoda uslovljeni su ciljem, karakterom i predmetom evaluativnih istraživanja, karakteristikama izvora koji će se koristiti, kao i subjekata koji učestvuju u evaluaciji. Tehnike i instrumenti u evaluativnim istraživanjima treba da obezbijede sistematsko, ekonomično i precizno prikupljanje, sređivanje i obradu relevantnih podataka i rezultata istraživanja. Takođe, u evaluativnim istraživanjima, široku primjenu imaju i sljedeće tehnike istraživanja: sistematsko posmatranje, analiza sadržaja, anketiranje, fokus grupe i sl. U skladu sa odabranim metodama i tehnikama u evaluativnim istraživanjima se primjenjuju sljedeći instrumenti:

- liste posmatranja;
- ček liste;
- ankete;
- upitnici;
- skale;
- testovi i sl.

Izvori podataka koji se mogu koristiti u evaluativnim istraživanjima mogu se klasifikovati prema različitim kriterijumima. Na primjer: nastavni planovi i programi, studijski programi, godišnji izvještaji o radu i višegodišnji program rada ustanove, monografije i drugi naučni i stručni radovi o instituciji.

POTREBE ZA EVALUATIVNIM ISTRAŽIVANJIMA OBRAZOVNIH INSTITUCIJA

Za kontrolu kvaliteta obrazovanja u razvijenim zemljama sve više stavlja se akcenat na evaluaciju procesa u samoj školi. Evaluacija procesa treba da postane kao obavezna aktivnost u radu škole. Zbog toga, potrebno je izvršiti obuku zaposlenih koji bi vršili samoevaluaciju. Zaposleni u obrazovanju pre svega iniciraju evaluaciju, definišu korake za njeno organizovanje i sprovođenje. Evaluacija može da se javi u dva oblika:

1. hronična (obavezna);
2. povremena (zarad provjere nečega).

Škola može sama da planira i da izvodi samoevaluaciju. Ko izvodi evaluaciju? U okviru škole potrebno je definisati tim, koji se sastoji od direktora, nastavnika i stručnih saradnika koji bi bili zaduženi za sprovođenje i realizaciju samoevaluacije. Pored ovog tima mogu da se angažuju i drugi eksterni timovi, agencije, stručnjaci Zavoda za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja, Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, čiji bi se stručni saradnici postarali da posao odrade na što boljem mogućem nivou. Zadatak i svrha samoevaluacije u školi je da doprinosi kontinuiranom usavršavanju i poboljšanju kvaliteta vaspitno – obrazovnog rada škole. Školska samoevaluacija treba da se implementira u školsku praksu i da se utiče da se na određeni vremenski interval ponavlja. Takođe je potrebno pratiti i upoređivati izvještaje iz prethodnih perioda. U slučaju da je došlo do pogoršanja u odnosu na prethodni period, potrebno je definisati skup mjera za poboljšanje. Proučavanje refome obrazovanja u evaluativnom istraživanju nudi šansu zajedničkog rada institucija, koje su se do sada u taj proces nedovoljno uključivale, instituta, fakulteta, škola, entuzijasta u pedagoškoj i psihološkoj nauci. To je postalo moguće jer se radi o pitanjima operaciona-

lizovanim kroz koncepcijska i strategijska dokumenta i program reforme. Evaluativna istraživanja obrazovnih institucija nude mogućnost za integraciju istraživačkih postupaka. Istraživači, članovi istraživačkih timova u takvim istraživanjima moraju da posjeduju sposobnosti mnogostrukog opažanja i istraživačko iskustvo, jer se fenomeni opažaju i proučavaju u različitim dimenzijama i u dužem vremenskom interval. Proces obuhvata zajednički rad pojedinaca koji imaju različite interese i kompetencije u obrazovnim institucijama. Subjekti evaluativnih istraživanja su: učenici, nastavnici, školski nadzornici, školski pedagozi, školski psiholozi. Kvalitet promjena u obrazovanju zavisi od njihove kompetentnosti, stručnosti i kreativnosti. Na osnovu dobro proučenog rada škole (snimanja stanja), pristupa se smišljanjem aktivnosti koje bi trebala da uslijede i da se realizuju. Skup tih aktivnosti čini plan samoevaluacije. U planu mora da budu definisani nosioci aktivnosti, vremenski periodi za realizaciju i rokovi koji su dati za izvršavanje tih aktivnosti.

PRIMJENA EVALUACIJSKIH ISTRAŽIVANJA U EVALUACIJI OBRAZOVNIH INSTITUCIJA

Za praćenje i ocjenu kvaliteta škole razvija se i sistem indikatora kvaliteta koji su se npr. u okviru OECD-a na neki način već standardizovani. Uzorni primjer su indikatori uobličeni u Škotskoj, a već su prihvaćeni u velikom broju država (HMIE/Her Majesty's Inspectorate of Education – Scotland). Škole u svijetu, pored ispitivanja obrazovnih postignuća učenika bave se i ispitivanjem sopstvene efikasnosti. Iz tog razloga, vrše se razna evaluativna istraživanja. Evaluativna istraživanja mogu da se pojavljuju kao samostalni vid eksterne evaluacije, a mogu da budu povezana i sa nekom drugom evaluacijom. Evaluativna istraživanja mogu da budu fokusirana na nivou cjelokupnog rada škole, ali i na pojedine dijelove kao npr:

1. upravljanje istraživanjem i razvojem;
2. kvalitet programa obrazovanja;
3. struktura stručnih kadrova;
4. usavršavanje nastavnika;
5. upravljanje radom škole;
6. efikasnost inovacije u nastavi;
7. efektivnost rada škole.

Evaluativna istraživanja mogu pored istraživanja obrazovnih institucija, odnosno obrazovnog procesa da se bave i istraživanjem pojedinih segmenata (npr. nastava pojedinih predmeta). Republika Crna Gora je u periodu od 2000. do 2009. sprovela ekstenzivnu evaluaciju obrazovnog sistema osnovnog i srednjeg obrazovanja. Strateški ciljevi reforme su razvojne prirode i predstavljaju sastavni dio procesa socijalne, političke i ekonomske tranzicije Crne Gore u kontekstu globalnih promjena. Temeljni politički cilj tako kontekstualizovane reforme je oblikovanje obrazovnog sistema koji će rezultirati stvaranjem znanja za lični i društveni razvoj. Taj cilj podrazumijeva osposobljavanje članova društva za kompetencije koje su nepohodne za ekonomski napredak i aktivnu participaciju u demokratskoj političkoj zajednici, ali i za uspješno snalaženje u svijetu kontinuiranih, brzih i najčešće globalnih promjena⁹. Iako je reforma obrazovanja u Crnoj Gori usmjerena na transformaciju cjelokupnog obrazovnog sistema, FOSI ROM je odlučio da evaluira one aspekte reforme u koje je i sam bio uključen kao jedan od ključnih aktera. Ti su aspekti, svakako, upravo ona područja koja je Fondacija u svojim obrazovnim strategijama u posljednjih 10 godina definisala kao prioritetna područja djelovanja. Evaluacija je fokusirana na tri ključna aspekta koja su naznačena generalnim i operativnim ciljevima reforme:

Kvalitet nastave

Jednakost mogućnosti

Deregulaciju i participaciju u odlučivanju.

Evaluacija nastavnog procesa je bila usmjerena na:

1.1.1 sticanje viših nivoa znanja

1.1.2 razvoj kognitivnih vještina

---

⁹ Knjiga promjena, ur. S. Backović, Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke, 2001.

1.1.3 razvoj kritičkog mišljenja

1.1.4 razvoj komunikacijskih vještina

1.1.5 razvoj kompetencija za timski rad

1.1.6 razvoj kompetencija za aktivno demokratsko građanstvo

Kod evaluativnih istraživanja parcijalnih problema zahvaćenih obrazovnih ustanova, mora se imati u vidu širi teorijski okvir iz kojeg oni proizilaze. To je razumljivo, jer se radi o takvom istraživačkom polju u kome su odnosi dijelova međusobno i prema cjelini, uređeni strategijom reforme. U evaluativnim istraživanjima bilo kog problema u okviru obrazovnih institucija, moraju se imati u vidu opšta pitanja tj. konceptijski ciljevi koji se funkcijom sprovođenja reforme ostvaruju, osnove na kojima se reforma zasniva, struktura reforme, tj. njen sadržaj, način povezivanja reformskih etapa u jednu cjelinu, oblici angažovanja nastavnih naučnih potencijala, informacione tehnologije i karakteristike koje obrazovna institucija mora imati da bi bila uspješna.

Obrazovne ustanove takođe sprovode samoevaluaciju kroz eksternu i internu evaluaciju. U priručniku za samoevaluaciju¹⁰ govori se o eksternoj i internoj evaluaciji, gdje se ciljevi samoevaluacije, odnosno interne evaluacije određuju kao:

- Ukazivanje na neophodnost unapređivanja rada u školi;
- Doprinos humanizaciji, demokratizaciji i transparentnosti svih aktivnosti i procesu vaspitno-obrazovnog rada;
- Uključivanje u proces obezbjeđivanja i unapređivanja kvaliteta rada u školi svih učesnika procesa obrazovanja (direktora, nastavnika, učenika, roditelja, socijalnih partnera, lokalne zajednice i sl).

Evaluacija programa, procesa i vaspitno-obrazovnih ustanova, nije samo konkretan opis stanja, nego dinamičan proces koji stalno treba da je stimulisan i podržavan od svih aktera koji su u njoj zaposleni. Evaluacija traje onoliko koliko i samo školstvo.

ZAKLJUČAK

Iz navedenih razmišljanja može se zaključiti da je prosuđivanje kvaliteta i efikasnosti vaspitno obrazovnih institucija potrebno izgrađivati na empirijskoj osnovi. Reforma obrazovanja zasniva se, između ostalog, i na pretpostavkama uspješne evaluacije. Pri tome je potreban istraživački plan, kako bi se utvrdili efekti i kvalitet obrazovanja a ujedno i oblikovao stav prema reformskim zahtjevima. Međutim, nije dovoljan broj evaluativnih istraživanja koji u obzir uzimaju sve pretpostavke uspješne evaluacije. Očigledno je da je potrebno da se u okviru strategije vaspitno obrazovnih institucija predvide i naučno analiziraju problemi u domenu programa reforme, pored ostalog, i na bazi rezultata naučnih evaluativnih istraživanja. Takva istraživanja je u okviru istraživačkih projekata na nacionalnom nivou potrebno povjeriti institutima i fakultetima.

Evaluativnim istraživanjima bi se mogla steći potpunija saznanja o tome u kojoj mjeri faktori determinišu kvalitet sprovođenjavaspitno obrazovnog rada. Potrebno je istražiti angažovanje subjekata radi potpunijeg saznanja o njihovoj ulozi. Ovim putem se može utvrditi preglednost, sistematizacija i klasifikacija i utvrditi njihova međuslovljenost. Da bi škola bila što privlačnija pogotovu današnje vrijeme, škole moraju jako bitno da shvate sistem osiguranja kvaliteta kao i sisteme koji se koriste za provjeru vrijednosti kvaliteta. Nikako se ne smiju zanemarivati vrijednosti koje su dobijaju istraživanjem već to su osnovni pokretači odnosno informacija za poboljšanje kvaliteta. Možemo zaključiti da evaluacija rada vaspitno-obrazovne organizacije u cjelini obuhvata objektivne postupke i oblike mjerenja rezultata i šire procjenjivanje evaluacionih vrijednosti koje su kvalitativne i izrađene u širem vaspitnom i kulturnom uticaju škole na učenike, odnosno, širu sredinu.

---

¹⁰ Priručnik za samoevaluaciju, (2006), Ministarstvo prosvjete i sporta, Podgorica.

LITERATURA

- Ristić Živan (1995): Evaluacione studije. U: O istraživanju, metodu i znanju, Beograd: Institut za pedagoška istraživanja, str. 361-365.
- Jovanović, B.(2009): Teorijsko metodološke specifičnosti evaluacije sistema podrške darovitim učenicima, Ohridski univerzitet
- Bandur Veljko i Potkonjak Nikola (1999): Ostale vrste pedagoških istraživanja. U: Metodologijapedagogije. Beograd: Savez pedagoških društava Jugoslavije, str. 112-114.
- Savićević Dušan (1998): Evaluacijska istraživanja obrazovanja. U: Metodologija istraživanja vaspitanja i obrazovanja. Vranje: Učiteljski fakultet, str. 245
- Ignjatović, S., Grahovac, V (2009): Aktuelne promjene u sistemima osiguranja kvaliteta u obrazovnim sistemima Evropske unije, Pedagogija, br.4.
- Jovanović, B. (2009): Teorijsko-metodološke specifičnosti evaluacije sistema podrške razvoju darovitih, Invention first international scientific conference Gifted talented creators of the progress theory and practice,146.
- Knjiga promjena, ur. S. Backović, Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke, 2001.
- Priručnik za samoevaluaciju, (2006), Ministarstvo prosvjete i sporta, Podgorica.
- Booth T, Aincow M, Indeks za inkluziju, Save the Children UK – program u CG
www.pedagog.org.yu
<http://www.zzs.gov.me/naslovna>

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA - BEOGRAD

CENTAR ZA EKONOMSKA ISTRAŽIVANJA

Naučni skup “Globalizacija i kultura”

Prof.dr Veselin Vukotić, Naučni rukovodilac Skupa

GLOBALIZACIJA I KULTURA

Ovo je 25. Skup na IDN - Centar za ekonomska istraživanja... Četvrt vijeka okuplja nas prof. Danilo Šuković!

Vjerovatno i posljednji Skup... Sa promjenom ljudi mijenjaju se i ideje i institucije... U osnovi svega je pojedinac!

Ovaj Skup, ponosan sam, kao njegov naučni Rukovodilac na to, je bio jedna od najuspješnijih i najdugovječnijih institucija ove vrste na prostoru bivše SFRJ.

Ovogodišnji Skup je posvećen pitanju kako globalizacija utiče na kulturu i kulturne modele, odnosno kako kultura utiče na razvoj globalizacije. Kako ukidanje granica i sve veće miješanje stanovništva različitih kultura oblikuje današnje i buduće megatrendove razvoja?

Ovaj Skup je posvećen i razumijevanju i odsjajima globalizacije (otvorenosti) na pojedine države, kao i značaju lokalne kulture za razvoj: ekonomski, društveni, politički, demografski...

Mnogi su mi u pripremi ovog Skupa kazali da je to suviše “uska i specifična tema”!

Da li ima uvjerljivijeg dokaza od ove konstatacije da se kultura i globalizacija ne razumiju, da su mnogi zarobljeni religijom zatvorenog sistema i marginalizacijom kulture; shvatanjem kulture kao periferije duštva, a ne kao specifičnosti razvoja društva.

Ako prilazimo ovom problemu samo kao ekonomisti - to je vjerovatno usko. Ovaj skup podstiče **širi pristup** shvatanju uloge kulture i njene međuzavisnosti sa talasom globalizacije.

Ipak, počnimo od **ekonomije** i od toga da se radi o **ekonomiji male zemlje** - kakve i jesu balkanske...

Da li je se u globalnoj ekonomiji (na globalnom tržištu) može prodati nešto što nije proizvod lokalne kulture (tradicije, vještine, umjetnost) i kreativnog znanja i ideja ljudi sa tog područja?

Da li su kulturne norme, odnosno sistem vrijednosti, element tzv. cijene koštanja?

Da li “kulturni kod” važan element marketinga? Tako je npr. “kulturni kod” američkog džipa - konj, životinje, koja je uslovno “stvorila” Ameriku. “Kulturni kod” za ljepotu, zdravlje, porodični život... Zašto marketing kroz “kulturni kod” budi dublje osjećaje u čovjeku određene kulture?

Čemu vodi, besmislena diskusija u reindustrijalizaciji nekih balkanskih područja koja inače nemaju nikakvu organsku ideju industrije, niti tradiciju nekih industrija, koje se pokušavaju forsirati iz političkih razloga...

Film kao izraz kulture i uticaj na ekonomski razvoj...

Da li je moguća ideja multikulturalnosti ukoliko ona nije ekonomski podastrta? Ali, da li su moguće ekonomske integracije bez razumijevanja multikulturalnosti?

Da li je kultura Zapada pred kolapsom, i što je sudbina mnogih zemalja kao što su naše - balkanske?

Ako kulturi prilazimo uže, zar kulturni proizvod ne može biti važan dio turističkog proizvoda ovog regiona? Da li se o tome uopće razmišlja - ili je krevet i dalje osnov turističke ponude?

Da li kultura može zamijeniti religiju - tu moralnu stranu religije?

Da li će kultura uticati na reinkarnaciju ideje plemena - vraćanje na plemensko zajedništvo

(normalno u kontekstu savremenih uslova)?

Da li će plemensko zajedništvo ići ka destrukciji ideje sadašnje impotentne nacionalne države i njene transformacije ka regionalnoj (nastajućoj) državi?

Posebno, odnos kulture i religije!

Posebno odnos sistema vrijednosti koji razvija kultura (norme ponašanja), nastanak i razvijanje kroz humanizam, renesansu i prosvetiteljstvo i uticaj na događaje u 19. 20. i početku 21. vijeka?

Tradicija: sidro ili talas ekonomskog i društvenog razvoja...

Da li je sudar kultura (Hangtington) naša budućnost? Posebno sa stanovišta događaja u Njujorku (2011), Parizu (2015), Bliskom Istoku, Aziji, Nigeriji... Ali i događaja u našim zemljama, etničko čišćenje, masovne grobnice, sknavljenje nacionalnih i religijskih obilježja, fundamenta religije?

Da li smo svjesni novih megatrendova razvoja? Da li smo svjesni problema koje ti megatrendovi nose, posebno u oblikovanju sadejstva ekonomije i kulture?

Kulturni identitet!

Tehnologija i kultura, posebno u našoj balkanskoj tradiciji!

Tehnologija, kultura, obrazovanje - kako dalje?

Nauka, obrazovanje, kultura - dokle smo stigli?

Prirodne nauke u ekonomskoj strukturi zemalja Balkana!

Kultura i porodično vaspitanje! Porodična kultura kao faktor razvoja u globalizovanom svijetu.

Poslovna kultura u razvoju kompanije i ekonomski rast privrede.

Ratna kultura nasuprot kulturi mira.

Savremeni dizajn - kao dio kulture i uticaj na ekonomski razvoj...

Zašto je naše obrazovanje sterilno i бесплодно - da li i zbog straha od pripadanja našoj balkanskoj kulturi, odnosno kompleksa niže vrijednost?

Da li globalizacija traži imitaciju ili kreativnost?

Da li je budućnost u kreativnoj ekonomiji ili u imitativnoj ekonomiji?

Kako se na kreativnu ekonomiju gleda na Balkanu?

Kakav je uticaj judeizma, hrišćanstva i islama na naš današnji sistem vrijednosti, i na Zapadu?

Da li smo Boga zamijenili državom? Da li nam je pokornost društva oduzela otvorenost uma i razorila hrabrost srca?

Kultura tišine nasuprot kulturi buke? (O. Haksli)

Kultura meditacije nasuprot kulturi vjerovanja u izvanjsko!

Koliko se kultura uvažava kod institucionalne gradnje novog društva? Zašto je neproduktivno prepisivanje tuđih zakona? Ako to znamo - zašto smo prepisivači? Da li prepisivanje može biti motor razvoja? Da li je sadašnje prepisivanje tuđih zakona vid savremene kolonizacije nacionalne kulture?

I na kraju, što mislite o ideji Erika Hobsbauma o **kraju kulture!** Ako je ovo ideja prihvatljiva kuda ide društvo bez kulture? Možda je odgovor u djelima Hakslija ("Hrabri novi svijet") ili Džordža Orvela ("1984")?

* * *

* *

- Kulturni turizam i razvoj;
- Ekonomija doživljava umjesto ekonomije proizvoda - budućnost ili zabluda dolazeće ekonomije;
- Što su posljedice Zapadne ekonomske paradigme i paradigme kulture?
- Kulturna antropologija, civilizacijski preobražaj i ekonomski razvoj;
- Kulturno nasljeđe Balkana i društveno ekonomski razvoj Balkana;
- Kulturne posljedice epskih pjesama i epske mitologije na Balkanu;

- Otkud kultura kolektivizma i odbojnost kulturi individualizma na Balkanu?
- Uticaj kvantne teorije na kulturu i sistem vrijednosti u nauci i društvu;
- Da li je došlo do kraja nauke ili do kraja religije? Zašto?
- Bitlsi i razvoj novih kultura; Bitlsi i revolucija u glavi iz '60?
- Kultura događaja kao osnovni ekonomski proizvod i prioriteta ekonomskog razvoja u turistički orijentisanim nacionalnim ekonomijama (npr. Crna Gora);
- Crni labud (Nasim Taleb) i kultura i značaj kultura u uslovima neizvjesnosti i uticaja neočekivanih događaja;
- Kulturni liberalizam vs. kulturni antiliberalizam;
- Država i kultura! Da li ideje o jakoj državi neminovno znači i razvoj specifičnog sistema vrijednosti (način razmišljanja ljudi) koji odgovara takvom shvatanju države? Odnosno, da li autoritarnost države utiče na ideje ljudi u toj državi, na sužavanje njihovog uma?
- Da li je bilo koja nauka koja je razvila kulturu zatvaranja u svom uskom području osuđena na propast u dugom roku (npr ekonomija)? Zašto se ekonomija ne može objasniti samo ekonomijom? Zašto je Šumpeter tvrdio da se neke ekonomske pojave mogu shvatiti samo ukoliko smo u analizi njenih uzroka došli do njenog objašnjenja neekonomskim uzročnicima?
- Muzika i razvoj! Srednjovjekovna kultura pobune i muzika Mocarta, Vagnera,...
- "Kultura siromaštva" u globalnom svijetu....
- Znanje stranih jezika i komunikacija među kulturama...
- Zašto kultura potrošačkog društva tišinu smatra zločinom?
- Kultura i (ne) pismenost;
- Kultura straha vs. kultura hrabrosti;
- Poštovanje kulturnog nasljeđa kao izvor ekonomskog i duhovnog razvoja;
- Savremena demokratija i razaranje kulture i kulturnih obrazaca;
- Uticaj niske efikasnosti studiranja u nas na promjenu kulturne paradigme ("kultura vječitog nezadovoljnika");
- Kultura i destruktivni optimizam Crnogoraca (Todor Baković);
- Mitološke osnove balkanske kulture;
- Demografske promjene i uticaj na kulturni model; Kako smanjenje nataliteta i produžavanje očekivanog trajanja života utiče na razbijanje starih i stvaranje novih kulturnih obrazaca;
- Kulturni model "Generacija JA" ili "NET generacija i budućnost razvoja; Razlika u odnosu na kulturni model "bebi-bum" generacija;

* * *

* *

- Posebni izvori nekulture - uloga medija!

* * *

* *

Mi ekonomisti, ukoliko želimo da sačuvamo dignitet i dostojanstvo ekonomije kao nauke, moramo se oslobađati zatvorenosti "otrcanih istina" koje su nastale u ekonomiji kao zatvorenoj nauci i društvu zatvorene ekonomije. Ponavljam, ekonomija se ne može objasniti samo ekonomijom.

Naravno, kroz ovu "samokritiku", upućujem i poziv drugim naukama da preispituje način kako da se oslobode sopstvene zatvorenosti i umišljenosti i "potcjenjivanja" značaja praktične primjene svojih rezultata i njihovog praktičnog doprinosa povećanju ljudske sreće.

Zar traženje "teorije svega", kao i "vječne filozofije" (Hakli) nije dolaz da se "kultura zatvaranja" nauke (struke) postepeno transformiše u kulturu otvorenosti i "globalizacije nauke"?

* * *

* *

Tema je široka! Svako ko ima ideju i izvan ovih radnih teza može je prijaviti za ovaj Skup!

* * *

* *